Fatma Eda
Çelik

İMGE
kitabevi

KİŞİSEL İKTİDARDAN MİLLET MECLİSİNE

Saltanattan Cumhuriyete

2.BASKI

Fatma Eda Çelik, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitede Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. Doktorasını devlet başkanlığı konulu teziyle Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı. Yönetim bilimleri alanında uzmanlaşan Çelik'in, yönetim tarihi, yönetim bilimleri disiplini, kamu politikaları ve kamu mali yönetimi alanlarında ulusal ve uluslararası yayınlarda makale ve kitap bölümleri yayınlanmıştır. Son yıllarda çalışmalarını 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti yönetim tarihi üzerine yoğunlaştırmıştır. Çelik, çalışmalarını Paris'te PSL Université - EPHE (Ecole Pratique des Hauts Etudes)'te sürdürmektedir.

Eserleri:

- *Kişisel İktidardan Millet Meclisine: Saltanattan Cumhuriyete* (İmge Kitabevi Yayınları, 2022-2 baskı)

Fatma Eda Çelik

Kişisel İktidardan Millet Meclisine Saltanattan Cumhuriyete

2. Baskı

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Refik Tabakçı

ISBN 978-975-533-973-3

© İmge Kitabevi Yayınları, Fatma Eda Çelik, 2022

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Nisan 2022 • 2. Baskı: Mayıs 2022

Kapak
Barkın Özdemir

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Meteksan Matbaacılık ve Teknik San. Tic. A.Ş.
Sertifika No: 46519

İmge Kitabevi Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Yayınevi Sertifika No: 44982
E-Posta: imge@imge.com.tr

Konur Sokak No: 17 Kızılay/Ankara
Tel: 0532 447 24 89

Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy/İstanbul
Tel: 0216 348 60 58

İçindekiler

GİRİŞ 9

BİRİNCİ BÖLÜM: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde "Merkezi Devlet"i Çalışmak: Yeni Bir Yöntemsel ve Kavramsal Çerçeve 19
1.1. Sorun Tespiti Yönünde Ontolojik Temelli Bir Eleştiri 23
1.2. Tipolojileri Aşmak için İlişkisel Gerçekçi Bir Ontolojik Sorgulama 25
1.3. İlişkisel Gerçekçi Bir Soyutlama Tarzı Önerisi 29
1.4. Bir "Kılavuz Çizgisi" Olarak Kuram 37
1.4.1. Toplumsal İlişkilerin Bütünlüklü Soyutlamasına Olanak Verecek "Kılavuz Çizgisi" 38
1.4.2. Yönetsel Alanda İnceleme Nesnesinin Yeniden Tanımlanması 49
1.4.2.1. Doğaya Başat Olmak İçin "Örgütlenmek" 50
1.4.2.2. "Başkalarının Emek Yetisini Dağıtma Kudreti" Bağlamında Yönetmek 52
1.4.2.3. Kişiselleşme ve Soylulaşma Bağlamında Yönetsel Formların Oluşumu 57
1.4.2.4. Yönetme(k) Faaliyetinin "Siyasal" Olarak Soyutlanması 61
1.4.2.5. Yönetsel Olan'ın Ne'liğine İlişkin Çıkarımlar 71

İKİNCİ BÖLÜM: İmparatorluğun Oluşum Sürecinde Padişahlığın Bir "Devlet Başkanlığı" Biçimi Olarak Ortaya Çıkışı 73
2.1. "Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye"de Devlet Başkanlığı: "Padişahlık" 73
2.2. I. Dönem: Soylulaşma ve Himaye İlişkileri İçinde Bey ve Beylik 77
2.2.1. Feodal Topraklar Üzerinde 79
2.2.2. Aşiret ve Aşiretten Beyliğe Geçiş: Topluluk-Üstü Yönetici Olarak Beyin Güçlenmesi 101
2.2.3. Beyin Sultanlaşması ve Beyliğin Devletleşmesi 113
2.2.3.1. "Sultan" Unvanının Alınması 115
2.2.3.2. Yurdluk ve Zaviyelerden Tımar Sistemine 116
2.2.3.3. Bey ve Beyliğin Toplum-Üstü Niteliğinin Pekişmesi 128
2.3. II. Dönem: Devletlerin Hâkimi ve Sultanların Sultanı Olarak "Evrensel" Yönetim: İmparatorluk ve Padişahlık (Saltanat – Hilâfet) 136

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak
II. İmparatorluk'ta Değişen Konumuyla Padişahlık 153
3.1. Tımar Sisteminin Çözülüşü ve Yeni Sınıfsal Dinamikler 156
3.1.1. Üretim İlişkilerinin Eskisi Gibi Örgütlenemeyişinin Açığa Çıkardığı İsyan 156
3.1.2. İltizam Usulünün Yaygınlaştığı Koşullarda Birincil ve İkincil Mültezimler 164
3.1.3. Bölüşüm İlişkilerinin Tarafı Olarak Yeniçeriler ve Ulemâ 173
3.2. Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak II. İmparatorluk 183
3.2.1. Dolaylı Kolektif Sömürü ve Tahakküm Mekânizmasının "Kapı"ları 184
3.2.2. "Ekberiyet Usulü": Padişah "Kapı"sını Belirleyen "Kapılar Savaşı" 189
3.2.3. Köprülüler Devri: Bir Vezir ve Paşa "Kapı"sı ve Hanedan Sorunu 194
3.2.4. Edirne vs. İstanbul: Padişah "Kapı"sının Konsolidasyonu vs. Lale Devri 201
3.2.5. Özgül Yönetsel Yapısıyla Osmanlı Erken Modern Devleti 206

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: II. İmparatorluğun Krizinden Doğan
III. İmparatorlukta Yeni Bir Devlet Başkanlığı Biçimi Olarak Padişahlık 219
4.1. Kapitalistleşme Süreçlerinin Derinleştirdiği Feodal Toplumsal İlişkilerin Krizi ve "Zorunluluk Olarak Pazar"ın Oluşumu 219
4.2. "Zorunluluk Olarak Pazar" Koşulları Olgunlaşırken Osmanlı'da Mülk Sahibi Sınıflar 225
4.3. "Nizam-ı Cedid": *Ancien Régime* ile Yeni Düzen Arasına Sıkışma ve *Ancien Régime* İçinde Yeniden Doğuş Çabaları 241
4.3.1. "Doğu Sorunu": "Zorunluluk Olarak Pazar"ın Yarattığı Basıncın Adı 243
4.3.2. Doğu Sorununun İçine Doğduğu Mukataa-Malikâne Sisteminin Krizi 248
4.3.3. Askeri-Mülki Örgütlenmenin Merkezileşme Biçiminde Değişim 251
4.3.4. II. İmparatorluk Çözülürken III. Selim Dönemi Reformları 257
4.3.5. III. Selim Dönemi Reform Sürecinde Kriz 268
4.4. Çözülüş ve "Geç Kapitalistleşme" Kıskacında III. İmparatorluk 275
4.4.1. 1826 Tasfiyesiyle Mülk Sahibi Sınıflar Arasında Kurulan Yeni İttifak 275
4.4.2. İttifakın Kurucu Unsuru "Osmanlı Paşası" ve Padişah 281
4.4.3. "Mutlak Özel Mülkiyet" Yönünde Dönüşüm ve "Gayrişahsi İktidar" 288
4.4.4. "Zorunluluk Olarak Pazar"ın Yarattığı Rekabetçi Baskı 296
4.4.5. 19. Yüzyılın İlk Yarısında III. İmparatorluk: Somut Görünüm 301
4.4.5.1. "Kamu Mali İdaresi"nin Ortaya Çıkışı 302
4.4.5.2. "Makam"ların Dönüşümüyle Ayrı Bir "Devlet Tüzel Kişiliği"nin Ortaya Çıkışı 307
4.4.5.3. "Modern Devlet" Soyutlamasının İlk Nüvesi 310

BEŞİNCİ BÖLÜM: Değişim Sürecinde Niteliksel Kırılmanın Somutlaştığı Organ Olarak Devlet Başkanlığı: "Padişahlık" versus "Cumhurbaşkanlığı" 317
5.1. 19. Yüzyıl: Toplumsal İlişkilerin Örgütlenmesinde Niteliksel Dönüşüm 317
5.1.1. "Zorunluluk Olarak Pazar" Koşullarında Ticaret Sermayesi ve Mali Sermaye 323
5.1.2. Müslüman Osmanlı Mülk Sahibi Sınıfların En Güçlü Omuru: Eşrâf 334
5.1.3. 1870'den sonra Sermaye İhracı ve Düyûn-ı Umûmiyye 345
5.2. III. İmparatorluğun Krizi ve Yeniden İnşa Momentleri 351
5.2.1. "Gayrişahsi İktidar" ile "Genelleşmiş Kişisel İktidar" Arasında Yeni Bir Uğrak Olarak Meşrutiyetin İlanı 351
5.2.2. II. Abdülhamid: "Genelleşmiş Kişisel İktidar"ın Karşı Devrimi 362
5.2.3. II. Meşrutiyet: Jön Türkler ve İttihat ve Terakki'nin Önünü Açtığı "Gayrişahsi İktidar" 374
5.3. 1923 Devrimi: "Kişisel İktidar"ı Tahtından Eden Devrim 390
5.3.1. Çözülen İmparatorluk "Mülk"ü Üzerinde Ortaya Çıkan Üçlü İktidar 391
5.3.1.1. İşgal Yönetimi: İtilaf Devletlerinin Geçiş Hükümeti 396
5.3.1.2. İstanbul Hükümeti: İtilaf Devletleri Himayesinde Bir Restorasyon 400
5.3.1.3. Ankara Hükümeti: Anadolu'da Bağımsızlıkçı ve Ulusalcı Yeni Bir İktidar Odağı 406
5.3.2. Büyük Millet Meclisi: Fay Hattı "Devlet Başkanlığı" Tartışmasından Geçen Ulusal Egemenliğin Kuruluşu 418
5.3.3. İkili İktidarın Çözülüşü ve "Kişisel İktidar"ın Sonu: Padişah vs. Cumhurbaşkanı 448

SONUÇ 473
KAYNAKÇA 479

Giriş

Sıradan bir Alman'ın gözünden Nazilerin iktidara gelişini anlatan Sebastian Haffner, "Kitle ruhu ve çocuk ruhu çok benzer şekilde tepki verir. Kitleleri besleyen ve sarsan düşüncelerin ne kadar çocukça olduğuna inanamazsınız. Bir düşüncenin, kitleleri harekete geçiren tarihsel bir güce dönüşebilmesi için, bir çocuğun kavrayabileceği düzeye kadar basitleştirilmesi gerekir." der.[1] Haffner, nazizmi besleyen ve onun propaganda gücünü oluşturan temel düşüncelerin, Birinci Dünya Savaşı'nın savaş meydanlarında değil, savaşı tutkulu bir oyun gibi algılayıp sürdürmek isteyen çocuklar eliyle şekillendirildiğini söyler. Bir ülkedeki köklü tarihsel değişimleri anlayabilmek için, Haffner'in yaptığı gibi, çocuklarının o değişimleri kavrama biçimlerine bakmak mantıklı görünüyor.

Genç bir akademisyen olarak ben de, akademik hayatımın çocukluk yıllarına denk düşen bu çalışmayla, bir ülkenin köklü dönüşümüne, kuşağının diğer çocukları gibi çocukça bir bakış açısıyla eşlik ettim. Daha da ilginci ve çocukça olanı, daha önceden öngörülemeyen bir şekilde tarihsel gelişmelerin aldığı son biçimle çalışmanın konusunun bu derece örtüşmüş olmasıdır. Olaylar çocukların aklına nakşedildikleri gibi algılanmasalardı, bu olmazdı herhalde.

Alman çocuklarının savaş oyunlarına benzer şekilde, "Yeni Türkiye"ye giden yol da, kendi dışında kurgulanan bir oyuna uzaktan eşlik eder gibi, televizyon programlarındaki tartışmalara kitlenmiş kuşaklar eliyle döşenmiş görünüyor. Kurgucusu medya olan büyük bir oyunun izleyicisi çocuklar tarafından. Türkiye'nin büyük sorunlarının tartışıldığı Siyaset Meydanı'yla büyüyen bir kuşağı; siyasetin komplo teorisine, tarihin de gizli kalmış sayfalara indirgendiği dizi, film ve sohbet programlarını izleyen bir kuşak ve onu da her şeyin 140 karaktere indirgendiği Twitter kuşağı izledi. Türkiye'nin sorunlarının fazla siyasal ve ideolojik bulunarak akademinin düşünsel dünyasından dışlandığı; görsel medyanın, yazılı basının ve kitabın yerini aldığı yıllarda, düşünsel coğrafyamız medya ve medyada yer alma ayrıcalığına sahip uzmanlarca şekillendiriliyordu. Benim Cumhuriyet Türkiye'sini sorunsallaştıran akademik aklım da Yeni Türkiye de böyle bir ortamda doğdu.

Metnin Türkçe çevirisi bana aittir. Sebastian Haffner, *Histoire d'un Allemand – Souvenirs 1914-1933*, Çev. Brigitte Hébert, Actes Sud, Paris, 2002, s.34, 35-37.

Bu ortamın tanımlayıcı özelliği, tartışmaları belirleyen bir eğilimin ortaya çıkmasıydı. Ekonomik, siyasal ve kültürel tüm güncel tartışmalar, ağırlıklı olarak Cumhuriyet Türkiye'sinin tarihiyle ilişkilendirilmeye başlanmıştı. Güncel sorunların tek bir sorumlusu vardı, o da geçmişte yaşanmış olaylar ve daha da önemlisi geçmişte yaşamış kişilerdi. Böylelikle, bir türlü kapanmayacak şekilde, ülkenin tarihiyle ve bu tarih üzerinden bugünle hesaplaşma gündemi açıldı. Tarih, tarihçilere bırakılsın deniyordu sürekli. Ancak, kimsenin tarihçileri dinlediği yoktu. Dahası bu tartışma düzlemi, bir disiplin olarak tarih alanında büyük bir sorun yaratmaya başlamıştı. Edhem Eldem, tam da bu yıllarda, tarih alanındaki en büyük sorunun "siyaset, kamuoyu ve medya"nın açık müdahalesi olduğunu, bu müdahalenin bilimsel çalışmaları yönlendiren ve belirleyen büyük bir tahrifata yol açtığını vurguluyordu.[2] Tarihi yeni sorunsallar çerçevesinde yeniden ele almak veya tarihe yeni sorunsallar geliştirmek için bakmak yerine; kimi güncel pozisyonları arşivden çekip çıkarılan belgelerle veya tarihçilerin kaynaklarına atıfla güçlendirmek ve güncel iddiaları kanıtlamak yolu seçilmişti. Bunun tarihi araçsallaştırmanın ötesine geçmediği açıktı.[3]

Benim için ise, sorun daha da katmerliydi. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi gibi tarihsel bakış açısıyla bağları koparılmış; birincil kaynaklardan beslenme pratiğine sahip olmayan ve dahası buna karşı akıl almaz bir önyargı geliştirmiş; çalıştığı alanın tarihini tarihçilerden, yani ikincil el kaynaklardan okumaya alışmış; bir alanın öğrencisiydim. Bütün üniversite yıllarımı feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarıyla geçirmiş ve tarihsel bakış açısının önemsendiği bir üniversiteden mezun olmuştum. Ama konu Türkiye'ye geldiğinde bu teorik tartışmalarla bağlantısı olmayan kitaplar üzerinden, çoğu zaman da tarihçilerin elinden çıkmamış kaynaklardan Türkiye tarihini okumak durumunda kalmıştım. Yabancıların soru ve teorisine uydurulamayan, her daim "kendine özgü" kalmaya mahkûm görüldüğü için öğrendiğimiz teoriyle açıklanamayan ve kendi kendine teorik tahlil yapamayacağı da baştan öngörülmüş bir ülkeyle baş başaydım. Teori ile Türkiye tarihi arasındaki bu açı, güncel tartışmaları, belirli ezberleri tekrarlamadan yorumlamama engel oluyordu.

Tarihin medyatikleştiği, araçsallaştırıldığı ve bu yolla siyasallaştırıldığı bu dönemde, tarih-siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanlarını kesen bir siyasal rejim tartışması açıldı. İkinci Cumhuriyet tartışmalarını takip eden yeni anayasa-yeni rejim tartışmalarıyla belirlenen gündem, toplumsal çelişkilerin ve değişimin dinamiklerini tarihte arama eğilimini belirginleştiriyor;[4] Türkiye Cumhuriyeti'ni, rejim değişikliğine sürükleyen sorunların, kuruluşta aranması gerektiği önermesini sosyal bilimler alanına damgasını

---

[2] Edhem Eldem, "Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak", *Cogito*, Sayı: 73, 2013.
Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 91, 2002, s. 8-38, s.12.
"Bugün, geçen yüzyıldaki Alman romantizmi gibi, 19. yüzyıl Osmanlısından kalma bir *Osmanlılık romantizmi*'nden söz edebiliriz." Halil İnalcık, "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu Batı*, Sayı 5, 1998, s.9-22, s.13, 9. Bu ilginin 80'li ve 90'lı yıllardaki kökenine ilişkin bkz. Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya, a.g.e.

vuracak şekilde tekleştiriyordu.[5] Sorun tespitinin ötesinde, siyasal tarih okuması da tekleşiyordu.

Bu tarih okumasına göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu "Osmanlı zihniyeti" ile "Cumhuriyet zihniyeti"nin karşı karşıya geldiği 1920'li yıllarda, sorunlar biriktiren bir kopuşla gerçekleşmişti. Süreç yeterince mükemmel yaşanabilseydi, bugün yaşanan sorunların hiçbirinin olmayacağını savunan bu okuma,[6] sorunların aşılmasının önündeki en büyük engelin, 1920'li yıllarda el değiştirmiş ancak pekişmiş ve asla geri adım atmayan "güçlü devlet geleneği" olduğunu iddia ediyordu.[7] Bu gelenek, biçimsel olarak da merkeziyetçi veya bürokratik devlet geleneğini işaret ediyordu. Osmanlı'nın 600 yılı, Türkiye Cumhuriyeti'nin de 90 yılı bu gelenek tarafından biçimlendirilmişti. Kadir-i mutlak padişahlar eliyle ya da "yarın Cumhuriyeti ilan edeceğiz" diyebilen ve bütün gücü kendinde toplayan asker-bürokrat elitler eliyle sürekli kendini yeniden ve yeniden üretmişti. Sorunların aşılabilmesi için, bu gelenekle hesaplaşılması, bu geleneği ayakta tutan Anayasa'nın değiştirilmesi gerekiyordu.

İşte, tam bu noktada, dahil olduğumuz oyun da hararetlendi. Farklı taraflar, farklı argümanlar vardı; ama her biri bu okumayı başka bir bakış açısıyla da olsa tekrar ediyor ya da yadsımaya çalıştığı noktada aşabilecek gücü kendinde bulamıyordu. Tekrarlar arttıkça, taraflar sadeleşiyor, argümanlar daha da indirgemeci hale geliyordu. Bir taraf, çok kültürlülüğün coğrafyası olarak gördüğü Osmanlı'yı öne çıkarıyor; diğeri farklı din ve etnik kimlikler üstü bir ulusal aidiyet yaratan Cumhuriyeti sahipleniyordu. Bir taraf, Lozan'la yapay sınırlara mahkûm bırakıldığımızı iddia ederken; diğer taraf, zamanın koşulları göz önünde bulundurulduğunda emperyalist güçlere Lozan'dan ileri bir metnin kabul ettirilemeyeceğini savunuyordu. Bir taraf, Cumhuriyeti baskı ve zulme indirgerken, Dersim'i, Ermenileri öne çıkarıyor ama müsebbibini "Cumhuriyetçi teyze" olarak görmekten öteye gidemiyordu. Diğer taraf ise, Cumhuriyetin en büyük kazanımı olarak gördüğü laikliği savunurken bile, "Türkiye laiktir, laik kalacak!" sloganından ilerisini göremiyor, yaratamıyordu. Bir taraf, giderek şanlı Osmanlı fetihlerini hatırladı; diğer taraf ise, belirli gün ve haftalara sıkıştırılmış bir Kurtuluş Savaşı'nın arkasına sığındı. Bir taraf, bu okumayı Cumhuriyet Türkiye'sine saldırmak için kullanıyor; diğeri de, onda bir sı-

---

Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları – İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996, s.7; *Doğu Batı* ve *Cogito* dergilerinin bu konuya yoğunlaşan özel sayıları yayınlanmıştır. Bkz. *Doğu Batı*, Osmanlılar 1-4, Sayı 51-54, 2009-2010; *Doğu Batı*, 2. Meşrutiyet "100. Yıl" 1-2, Sayı 45-46, Ankara, 2008; *Doğu Batı*, Cumhuriyetçilik, Sayı 47, 2009; *Cogito*, Cumhuriyet Alkışla Olmaz, Sayı 15, 1998; *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı 19, 2006. Türkiye Günlüğü ise, Cumhuriyet ve Osmanlı tarihini hep yeni rejim tartışmaları bağlamında ele almıştır. Bkz. Türkiye Günlüğü, http://www.turkiyegunlugu.net/

Wood, "Britanya kapitalizminin gerilemesini, kapitalizmin erken doğumuna ve gelişimini tamamlayamamış olmasına bağlayan güçlü savı" eleştirir ve bunun "geriye dönük [bir] ideolojik zorlama" olduğunu söyler. Ellen Meiksins Wood, *Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme – Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, Yordam Kitabevi, İstanbul, 2007, s.28, 20.

"Güçlü devlet geleneği" tezinin teorik tahlili için bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye – Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2011, s.15-113.

ğınak buluyordu. Bu taraflaşma, en çok da bir tarihi figürde, Atatürk'te ve Atatürk döneminde kitlenmişti.

Oyunun devamı için, sanki bir bütün olarak ne Osmanlı İmparatorluğu'nun ne de Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinin bir önemi vardı; tek önemli olan belirli ezberlerle oyunun yeniden ve yeniden kurulmasıydı. En sonunda, bir tarafı Osmanlı sarığına, diğeri gardırop Atatürkçülüğüne sıkışmış bir Türkiye ile baş başa kalmıştık.

Siyasalda bir hocamız, yurtdışında akademik çalışma yöntemle başlar; bizde, kendimize dert edindiğimiz sorularla derdi. Genetik kodlarımıza işlemiş gibi, ben de, yaşadığım ülkeye bakarak üretmiştim sorunsalımı. Oyunun içinden çıkamamış bir çocuk aklıyla. Bu tabloya bakıp, gerçekten böyle bir yönetim geleneği var mı, bizde nasıl bir yönetim düşüncesi geleneği var diye sormuştum. Amacım geleneğin pekiştiği iddia edilen 1920'li yılları incelemek ve çeşitli örneklemler üzerinden bu tezin geçerliliğini sorgulamaktı. Çalışmaya alışkın olduğum gibi ikincil el kaynaklardan başlamış; hepsini eksiksiz okursam yöntemsel, kuramsal ve tarihsel olarak aydınlanmış olacağımı düşünmüştüm. Okumalar ilerliyor ama kafamdaki soru işaretlerine somut tarihsel gerçekler bağlamında cevaplar bulamıyordum. Sadece güçlü devlet geleneği tezini daha da besleyen, aydınlanma, azgelişmişlik, modernleşme, kurumsallaşma gibi bir sürü yeni sorum olmuştu. Üstelik bir türlü düşünceden somuta inemiyordum.

Kısa bir süre sonra, doktora öğrencisi olduğum Yönetim Bilimleri alanında 1920'li yılları kapsayan *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması* (TİDATA)[8] projesi başlatıldı ve ben de araştırmacı olarak bu projeye dahil oldum. İşte bu çalışma, beni tüm çocukluk ezberlerimden kurtaracak yeni bir gerçeklikle, somut tarihsel gerçeklikle karşılaştırdı. Türkiye tarihine ve yönetim yapısına bakışımı kökten değiştirecek kapılar açtı. Beni, o zamana kadar hiç tecrübe etmediğim birincil el kaynaklarla, *Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri* (Tutanaklar), *Takvîm-i Vekayi'* ve *Cerîde-i Resmiyye* (Resmi Gazete), *Osmanlı ve Cumhuriyet Başbakanlık Arşivleri* ve dönemin gazeteleriyle tanıştırdı. Bana, dönemi, günümüzün tartışma başlıkları ve düşünsel saflaşmalarının ötesinde görme fırsatı verdi. Kişi, kurum, şehir ve ülkelerin dönemleri içinde nasıl konumlandıklarını keşfetme olanağı tanıdı. Ve tüm bunları, disipliner ayrışmaların ötesine geçerek yapma şansı yarattı. O zamana kadar, yönetsel alana siyasal düşünceler bağlamında veya idare hukukunun dar çerçevesinden bakmaya alışmış bir insan için, yönetsel gerçekliği bütün boyut ve tarihselliğiyle görmeyi sağlayan bir fırsattı bu.

Eric Hobsbawm "günümüzün savaşlarına eski dönemlerin kostümlerini giydiriyoruz" der ve ekler: "Zaten *yalnızca* kendi çağlarının tarihlerini kâğıda aktaranlar, geçmişi ve geçmişten neler çıktığını anlayamazlar; bu tür eğilimlerin varacağı yer, kişilerin niyetlerinden bağımsız olarak, hem

---

[8] Nuray Ertürk Keskin (Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1919-1928*, Cilt I-II, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sayı: 8, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 360, Ankara, 2012.

geçmişin hem bugünün çarpıtılması dahi olabilir."[9] TİDATA çalışması, bana tüm ezberlerimizin tarihi kostümler giydirilmiş birer okuma olduğunu gösterdi. Tarihin gerçekte nasıl seyrettiğinden bağımsız ona sonradan biçilmiş kostümlerdi bunlar. Bizim düşüncelerimiz, bizim soyutlamalarımızdı. Böyle yaparak sadece tarihi kostümler değil, teorik kostümler de giydirmiş oluyorduk tarihsel gerçekliğe. Bu, bilgiyi ezbere dönüştüren yöntemsel bir hataydı.

1920'li yıllar, Birinci Meclis pratiğine yoğunlaşan yazarlarca çoğu zaman geleneğin sürekliliği içinde değerlendirilmekteydi.[10] Güçlü ve bürokratik devlet geleneği tezi, Mustafa Kemal Paşa'nın "diktatörlüğü" özelinde yeniden üretilmekteydi.[11] Birinci Meclisin çok sesli atmosferinin tek tipleştirilmesi, Birinci Meclisteki mücadelelerin baskılanması Mustafa Kemal Paşa'nın kişiliğine ve onun "despotik" karakterine bağlanmaktaydı. Devlet aygıtının görünür olmadığı veya yeniden inşa edildiği bir süreçte güçlü devlet geleneği tezi bir kişi özelinde yeniden üretilmekteydi. Hem emperyalizme karşı bir bağımsızlık savaşı hem de bir "iç savaş" olan Kurtuluş Savaşı'nın nasıl bir iktidar mücadelesi sonucunda, böylesi kişisel görünümlü bir problem ortaya çıkardığı ise, hiç sorgulanmamaktaydı. Meclis Reisi ve Başkumandan olarak Mustafa Kemal Paşa'yı öne çıkaran süreçte, İstanbul Hükümetinden ayrılmakla beraber, Büyük Millet Meclisinin, özellikle içindeki bir grubun öncülüğünde, neden hükümetin ve devletin başı olarak padişahtan başka ve bağımsız bir "devlet başkanlığı" makamı ve/veya organı yaratmaktan imtina ettiği de hiç sorgulanmıyordu. İstanbul Hükümetinin varlığında ayrı bir hükümetin, Ankara Hükümetinin yaratılmasının "ikili iktidar" koşullarını ortaya çıkardığını da göremeyen bu çalışmalar, Büyük Millet Meclisinde yoğunlaşan iktidarın yürütme gücünü tümüyle eline almasının önündeki en önemli engelin, hükümet kurma yetkisini elinde bulunduran Saltanat ve Hilâfet makamı olarak padişahlık olduğunu ve bu nedenle yeni bir "devlet başkanlığı" makamının yaratılması sorunu yaşandığını göremiyorlardı.[12]

Beni çocukluk uykumdan uyandıran bu somut tarihsel gerçeklik, "merkezi devlet"in, güçlü devlet geleneği tezi çerçevesinde hep tek bir biçimde soyutlanmakta olduğunu; ancak gerçek anlamda hiç sorunsallaştırılmadığını gösterdi.[13] Ezber ettiğimiz tarih okumasında merkezi devletin tek bir hikayesi vardı: Devlet ezel ve ebeddi. Topluma, toplumsal gerçeklere aşkın bir yapıydı. İnşa edilmiş; kurulmuştu. Yıkılabilir; ancak hemen

---

[9] Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimi'ne Bakış – İki Yüz Yıl Sonra Marseillaise'in Yankıları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009, xvii.

[10] Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 4. Baskı, 2007.
Bülent Daver, *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hal Rejimleri: Türkiye'de Yabancı Memleketlerde*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961, s.119-120.
Üç çalışmanın ise, istisnai ve yol gösterici olduğunu vurgulamak gerekir. Bkz. Ahmet Kuyaş, "Neden Cumhuriyet?", *Cogito*, Sayı: 15, 1998; Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, Cilt 1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1960, s.558, 563, 599; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Çev. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2003, 31, 32.

[11] Bu tez, yönetim tarihi açısından bugüne kadar sadece "yerel yönetimler" bağlamında eleştirel bir okumaya konu olmuş ve çalışılmıştır. Bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.15-113.

sonra yeniden inşa edilirdi. Böylece devlet kurtarılırdı. Veya toplumsal dinamikleri kaldığı yerden baskılamaya devam ederdi. Devlet değişmeden kalırdı. O sadece el değiştirirdi. Yöneten kişiler veya sınıflar değişirdi. Veya şekilsel bir değişikliğe ihtiyaç duyar; yoluna devam etmek için yeni bir hükümet biçimini tercih ederdi. Son tahlilde, argümanlar değişip çeşitlense bile, özünde değişmeyen bir merkezi devlet vardı. O nedenle, 1920'li yıllara bakıldığında tek görülebilen, el değiştiren bir merkezi devlet aygıtıydı. Saltanattan cumhuriyete geçiş de şekilsel ve tali bir şeydi. Cumhuriyetin ilanı, onu el üstünde tutanlar tarafından bile, bir gecede alınmış kişisel bir karar olarak görülüyordu. Değişim, en fazla, kişisel ve öznel bir uğrak olarak kurgulanabiliyordu: Padişah *versus* Atatürk. Değişimin dinamikleri, niteliği, şiddeti, kırılma noktaları, yönü ve bileşenleri muğlak; hatta görünmezdi.

Tarihe biçilen bütün bu kostümler, günceli de kurduğu ve her gün yeniden ürettiği için bu fasit dairenin içinden çıkmak imkânsızdı. Hâlâ da öyle görünüyor. 2007 Anayasa değişikliğiyle Cumhurbaşkanı seçimine ilişkin düzenlemelerden başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet başkanlığına ilişkin yapılan bütün değişikliklerin biçimsel görülerek önemsenmemesi veya tali görülmesi, devamlılığın esas olduğunun zannedilmesi buna örnektir. Tüm yaşananlara ve dilimizin yeni kavramlar üretme gücüne karşın, Yeni Türkiye'nin bile en fazla "Yeni Kemalizm"le tanımlanmaya çalışılması ve hükümet değişikliklerinin biçimsel ve tali görülerek siyasal rejim değişikliklerinin görülememesi bunun göstergesidir.[14] Bu, bizi sadece geçmişi değil, bugünü de açıklama ve anlamlandırma sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır.

Ellen Meiksins Wood, "Platon *Republic*'te adalet kavramını araştırırken ya da değişik bilgi düzlemlerini ana hatlarıyla belirtirken, şüphesiz büyük felsefi soruları gündeme getiriyordu; evrensel ve aşkın gerçekleri arıyordu. Ama sorularını ve cevaplarını [...] Atina demokrasisiyle eleştirel uğraşı belirlemişti." derken, bilimsel çalışmaların, salt felsefi sorgulamaların ürünü olmadığına işaret eder.[15] Kuramcılar temel sorunsallarını, yaşadıkları coğrafya ve yüzyılın toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilerin fay hattını oluşturan yakıcı sorunlar bağlamında belirlerler. Çağının gündemi kuramcının da gündemidir. Türkiye'de olduğu gibi, bazen tarihten bugüne, bugünden tarihe bir yol da açılmış olabilir. Ancak, bu belirlenimin ufkumuzu genişletmesi, bilişsel düzeyimizi yükseltmesi ve anlama kapasitemizi arttırabilmesi için Platon'un verdiği uğraşa benzer bir uğraşın verilmesi; sorulara hakkını verecek cevapların aranması gerekir. Hem dünün hem de bugünün açıklanıp anlaşılabilmesi için kuramsal sorulara ve bizi tarihi ve teorik kostümlerden kurtaracak yeni bir soyutlama tarzına ihtiyacımız vardır.

---

[14] M. Şükrü Hanioğlu, "Post-Kemalist toplum ve yeni Kemalizm", *Sabah Gazetesi*, 15 Mart 2015, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2015/03/15/postkemalist-toplum-ve-yeni-kemalizm (21/07/2019); Fatih Yaşlı, *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus - Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.12, 14, 19, 25.

Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara – Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s.23, 16.

Sorunsalını tarih ve devletin kesiştiği noktada konumlandıran bu çalışma, yeni bir yöntemsel ve kavramsal çerçevenin, devletin tarihin akışı içinde, yani toplumsal ilişkilerin bütünlüğü içinde sürekli devinim halinde olduğunu gösterecek şekilde incelenmesiyle kurulabileceğini iddia ediyor. Toplumsal ilişkiler bağlamındaki devinime görünürlük kazandıracak şey ise, yönetsel mekanizmalarda somutlaşan toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzıdır. Böylelikle, süreklilik mitiyle tarihsel ve toplumsal bağlamından koparılmış ve aşkınlaştırılmış "ideal" merkezi devletin, zaman içinde aldığı özgün biçimlerle sorunsallaştırılması, incelenmesi ve açıklanması mümkün olacaktır. Bu çerçevenin kurulabilmesi için yapılması gereken yöntemsel ve kuramsal eleştirilere kapı aralayabileceğini düşündüğüm için, çalışmanın bütününde bana kılavuzluk etmiş ve bütününe sinmiş bu yöntemi çalışmanın hemen başında, birinci bölümde açıklama ihtiyacı duydum.

Merkezi devletin tarihsel ve toplumsal bağlama yerleştirilmesi, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşma ve merkezileşme süreçlerinin bir uğrağı olduğunun görülmesini; verili bir bütün olarak değil, yapılanışı içinde tanımlanmasını ve incelenmesini sağlamıştır. Böylelikle, merkezi devlet, toplumsal dinamiklerin dışsal bir bileşeni olmaktan çıkmış; onun bir uğrağı ve görünümü haline gelmiştir. Yönetsel yapılar ve yönetim düşüncesi de bu sayede, iktidar ilişkilerinin ve sınıf mücadelelerinin uğrağı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu, merkezi devletin, sadece siyasalın değil, düşüncenin, iktisadın, kültürün de alanı olduğunun görülmesini ve bu birleşenlerle birlikte incelenmesini mümkün kılmıştır.

Bu kuramsal çerçeve, 1920'li yıllardaki kuruluş sürecinin "ikili iktidar"ın ürünü olduğunun, temel çelişkinin Padişah *versus* Atatürk arasında değil, işgal kuvvetlerinin bir parçası haline gelen İstanbul Hükümeti ile Büyük Millet Meclisi, yani "irade-i milliye" ve "irade-i seniyye" arasında olduğunun ve buna karşın neden kişisel bir mücadele gibi göründüğünün anlaşılmasını sağlayacaktır. İki iradeyi karşı karşıya getiren, toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzındaki farklılıktır. Fark, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşma ve merkezileşme biçimlerindeki farkta somutlaşmakta; bu nedenle, karşıtlık biçimsel farklar üzerinde yoğunlaşmaktadır. *Kanûn-ı Esâsî* ile 1921 ve 1924 Anayasalarının karşı karşıya gelmesinin nedeni ve Büyük Millet Meclisinde bu anayasalara referansla yapılan içtüzük, hükümet ve idari usul tartışmalarının bağlamı budur. Çelişkilerin derinleştiği nokta da, mücadelenin görünür hale geldiği yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinin son halkası olan "devlet başkanlığı" olmuştur.

İşte, bu kitap, 1920'lerde "devlet başkanlığı" sorununun nasıl iktidar mücadelesinin merkezine yerleştiğinin anlaşılmasını sağlayacak bir yönetim tarihi okuması sunmayı hedefliyor. Bunun için, özgün bir devlet başkanlığı biçimi olarak padişahlık tanımlanmış; her tanımın tarihsel özgüllüğü içinde yapılabileceği düşünülerek, tarih boyunca aldığı tüm biçimler ve 1920'lere gelindiğinde aldığı nihai biçim ortaya konmuştur. Bu kav-

ramsallaştırma süreci, bir yanıyla boy-beyliğinden imparatorluğa 600 yıl boyunca toplumsal ilişkilerin farklı tarzlarda yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini, diğer yandan, devlet başkanlığının ortaya çıktığı ve zaman içinde değişen özgün biçimleriyle bu bağlam içine yerleştirilmesini içermektedir. Topluluk ve toplum içinden çıkarak onun üstünde kurulan iktidarların nasıl birer soyutlama sürecinin ürünü olduğu, özgün biçimleriyle ortaya konmaktadır.

Çalışma, 13. yüzyılın sonunda bir aşiret olarak görüş alanımıza giren Osmanlıların, bu yüzyılda henüz bir boy beyliği şeklinde örgütlendiklerini göstermektedir. Bu tarihte ne bir devlet ne de devletin kurucusu veya başı vardır. Boy beyliğinden beyliğe geçiş, özgül bir sınıflaşma ve tabakalaşma, ve bunlara eşlik eden soylulaşma süreciyle birlikte yaşanmıştır. Soylular ve bey topluluktan soyutlanmış ve eşitler arasında birinci olan bey tekleşmiştir. Bu andan itibaren, sömürü ve tahakküm ilişkilerinin seyri Osmanlıları, boy beyliğinden beyliğe, beylikten İbn Haldun'un özgün kavramlaştırmasıyla "mülk-devleti"ne taşımış;[16] beyin "tek ve mutlak birinci" olduğu örgütlenmeyi ortaya çıkarmıştır. Mülk-devlet aşaması, topluluk içinden çıkan ve topluluk-üstü bir nitelik kazanan iktidarlaşma sürecinin nihai biçimini bulduğu aşamadır. Beyin tekleşerek sultanlaşması, padişahlığın bir "makam ve organ olarak" ortaya çıkışı, yani devlet başkanlığı biçimini alması da böylelikle gerçekleşmiştir.

Mülk-devlet aşamasını Fatih Sultan Mehmet'le başlayan, mevcut tüm siyasi yapılar üstü "evrensel" bir yönetim mekanizmasının geliştirildiği ve padişahın sultanların sultanı olduğu imparatorlaşma süreci izlemiştir. Hükümdarın hükümdarlığa, imparatorun imparatorluğa, halifenin hilâfete, sultanın saltanata dönüşümü iktidarın artık tek bir kişinin değil, o kişi etrafında örgütlenmiş ayrı bir askeri ve mülki örgütün, imparatorluk devletinin elinde olduğunu göstermektedir. Böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı'na rengini veren "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekanizması özgün biçimini almıştır.[17] Saltanat ve hilâfet makamının organlaşma sürecinin tamamlandığı aşamadır bu. Celâlî İsyanları'nın akabinde tımar sisteminin çözülüşüyle birlikte, yeni bir yoğunlaşma ve merkezileşme biçimi ortaya çıkmış ve II. İmparatorluk adı verilen, "kapı"lara dayanan yeni bir "kolektif sömürü ve yönetim" mekanizması biçimlenerek padişah bu yeni mekanizma içinde konumlanmaya başlamıştır.[18] Feodal üretim ilişkilerinin çözüldüğü uğrakta ise, imparatorluk, "genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar"ın çelişkili birliğini ifade

---

[16] Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No. 405, Sevinç Matbaası, Ankara, 1977, s.203, 215, 256-258.
Croix, "dolaylı kolektif sömürü"yü bu isim tamlamasıyla adlandırmış; tahakküm biçimlerini de ortaya koymuştur. Bkz. G.E.M. de Ste. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, Çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.132, 265.
Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World,* Cambridge Studies in Islamic Civilation, Cambridge University Press, New York, 2010; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasasının Yapısı*, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.

eden III. İmparatorluk olarak adlandırılacak yeni bir biçim almıştır.[19] III. İmparatorluk, padişahın "genelleşmiş kişisel iktidarı" ve "siyasal birikim" ayrıcalıklarını koruyanların kolektif iktidarı ile servet-sermaye sahiplerinin "gayrişahsi iktidarı" arasındaki çelişki üzerine bina edilmiştir.

Üç bölüm boyunca, padişahlık, toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimi bağlamında yeniden konumlandırılıp kavramsallaştırıldıktan sonra, beşinci bölümde esas soru tarihsel bütünlüğü içinde cevaplanmaya çalışılacaktır. Bu tarihsel bütünlük bize, 1920'li yılların, Mondros Mütarekesi'nin ardından emperyalist işgal altında "mutlak monarşi"nin konsolide edilmesiyle III. İmparatorluğun çelişkisinin derinleştiği ve zamanın tüm mücadelelerini belirleyecek konuma geldiği yıllar olduğunu gösterecektir. Böylelikle Cumhuriyetin ilanının esasında bu çelişkinin üzerinde yükseldiği ve ilanın, bir devrim, daha önemlisi "kişisel iktidar"ı tahtından eden bir burjuva devrimi olduğu görülebilecektir.

Bir kitabın, kapağında yazıldığı gibi, tek bir yazarı olur; ancak o tek bir kişinin adı ardında onlarca insanın görünmeyen emeği vardır. Ben de, bu nedenle, kitaba başlamadan önce okuyacağınız bu son satırları, bu kitabın bir düşünce olarak belirdiği andan basılıncaya kadar geçen zamanda çalışmaya el veren herkese teşekküre ayırmak istedim.

Yöntemimi ve çalışma alanımı bulmama yardım eden Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine ve Yönetim Bilimleri anabilim dalına, tüm öğretim elemanlarına teşekkür ederim. Doktoramı yaptığım yıllar boyunca, fakülte ve anabilim dalı mevcut kadrosuyla olmasaydı, bu konu öncelikle bir tez konusu olarak beliremez, çalışılamaz ve savunulamazdı. Doktora tez jürimde yer alan hocalarıma ise, ayrıca tek tek teşekkür etmek isterim. Yönetim bilimleri anabilim dalında idare tarihinin çalışılmasını mümkün kılarak danışmanlığımı üstlenen, sabırla çalışmama eşlik eden Prof. Dr. Koray Karasu'ya, "mülk" kavramını görüş alanıma soktuğu ilk andan itibaren, bir yardımcı-danışman gibi ufuk açıcı katkılar sunan ve çalışmanın tarihsel bütünlüğüne kavuşmasını sağlayan Prof. Dr. Özer Ergenç'e, yönetim bilimcilerin de idare tarihi çalışabileceklerini göstererek bana ilham veren, bu çalışmanın zorlu yazılış sürecinde desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve her bir bölümün yakın şahidi ve eleştirmeni Prof. Dr. Nuray Ertürk Keskin'e, kapısını her çaldığımda beni bir tarihçi titizliğiyle dinleyen Prof. Dr. Cenk Reyhan'a, devlet kuramına yaklaşımımı siyaset bilimi perspektifiyle değerlendiren Prof. Dr. Filiz Zabcı'ya ve çalışmanın alana katkısı konusunda netleşmemi sağlayarak kitaplaşması için beni cesaretlendiren Doç. Dr. Ozan Zengin'e teşekkür ederim.

[19] "Genelleşmiş kişisel iktidar" ve "gayrişahsi iktidar" kavramları için bkz. Heide Gerstenberger, *Impersonal Power – History and Theory of Bourgeois State*, Çev. David Fernbach, Brill, Leiden-Boston, 2007

Bir doktora tezi olarak beliren bu çalışma, kitaplaşmadan önce, yeni ve uzun ikinci bir çalışma sürecinden daha geçti. Çalışmanın en zorlu bölümlerinde bana el veren ve Osmanlı-Türkiye toplumsal yapısını anlamamı sağlayan hocalarımın katkılarını, hep minnetle anacağım. Doç. Dr. Sonay Bayramoğlu Özuğurlu, düşüncemin sadeleşmesini ve çalışmanın ana doğrultusunu bulmasını sağladı. Melda Yaman, Türkiye'yi bir geç kapitalistleşme deneyimi olarak görmemi sağlayarak çalışmanın yöntemsel bütünlüğe kavuşmasına destek verdi. Prof. Dr. Oğuz Oyan, henüz Türkçeleştirilip kitap olarak basılmadan önce iktisat tarihi açısından eşsiz bir kaynak olan tezini paylaşarak, toplumsal yapının ana hatlarını kavramamı sağladı. Prof. Dr. Alp Yücel Kaya'nın, 19. yüzyılın sınıfsal dönüşümünü kavramamda ve zordan yılıp devletin sınıfsal analizini yapmaktan vazgeçmememde büyük desteği oldu; kendisi düşünsel olarak sıkıştığım her zaman önüme bir ömürlük kaynak sunarak beni aydınlattı. Doç. Dr. Özgür Türesay, doktora sonrası araştırma sürecimde farklı bir disipline adım atmama ve tarih bilim dalı içinde çalışmamı yeniden gözden geçirmeme olanak tanıdı. Prof. Dr. Mustafa Durmuş desteği ve Canay Şahin de, derin ve zorlu sorularıyla yayına giden süreci başlattılar. Uzakları yakın ettiler; çok teşekkür ediyorum.

Tüm samimiyet ve cömertlikleriyle, birlikte düşünme ve çalışma ortamı yaratmış diğer bütün hoca ve arkadaşlarıma da, ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Prof. Dr. Birgül Ayman Güler, Prof. Dr. Ahmet Alpay Dikmen, Prof. Dr. Fatoş Yarman Vural, Prof. Dr. İrem Dikmen Toker, Ziba Akkerman, Aslı Yılmaz Uçar, Esra Dik, Recep Aydın, Ali Somel, Asuman Özgür Keysan, Burcu Bayrak, Esra Ergüzeloğlu Kilim, Özge Yaka sizlere, çok teşekkür ederim.

Hocalarım ve fakülte arkadaşlarımın yanında, çalışmanın iki gizli editörüne, arkadaşım Çağdaş Sümer ve eşim Serdar Çelik'e ayrıca teşekkür ederim. Her ikisi de bütün temelsiz düşüncelerimin, yol arayışlarımın ve buluşlarımın şahidi ve önde gelen eleştirmenleridir. Zorlu zamanların en şefkatli destekçileri Reşide Adal Dündar ile kardeşim Esra Yazıcıoğlu, kadın dayanışmasını sessiz emeğinde somutlaştıran annem Handan İşlerel ve "yavrum siz yeter ki okuyun, çalışın" diyerek desteğini esirgemeyen annemiz Şengül Çelik ile dünyaya dair umudumu, merakımı ve heyecanımı canlı tutan kızım Deniz Gülce Çelik'e de çok teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde "Merkezi Devlet"i Çalışmak: Yeni Bir Yöntemsel ve Kavramsal Çerçeve

Türkiye siyasi, idari ve iktisadi tarihini ele alan çalışmalar, geçiş süreçlerine ve bu süreçleri belirleyen kırılma noktalarına odaklanmıştır.[1] Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne, geleneksel toplumdan modern topluma, feodal/ATÜT/kendine özgü bir sistemden kapitalist/azgelişmiş/bağımlı bir ülkeye geçiş temel konulardır. Değişime konu olan toplum ile değişimin ürünü olan toplum, sabit değişkenlerin oluşturduğu birer "ideal bütün" olarak görülmektedir.[2] İster öznel bakış açısıyla bir zihniyet ister nesnel dinamiklere dayanarak bir üretim tarzı olarak kavramsallaştırılmış olsun, toplum, tarih dışı içeriğe sabitlenmiş bir tipolojiye dönüşmektedir.[3] Değişim, bu iki ideal bütün arasında bir ikame sorunudur.[4] Bir ideal bütünün yerini başka bir ideal bütünün aldığı kabul edilmekte; bunun için, birine özgü sabit değişkenlerin yerini diğerininkilere bırakması gerektiği varsayılmaktadır. Değişim, bu haliyle bir "değişim anı"ndan ibaret ve "değişen şey"ler görünümü almış bir gerçeklik olarak kavranmaktadır.

Toplumun her bir bileşeni de, tarihsel olarak var olduğu biçimle ve kendi özgül devinimi içinde değil, bu tipolojilerde soyutlandığı biçimde varolabilir ve ancak bu şekilde verili bir gerçeklik olarak varolduğu kabul

---

Değişim sürecine odaklanan çalışmalara örnek olarak bkz. Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, 15. Baskı, İstanbul, 2011; Bülent Tanör, *Anayasal Gelişme Tezleri*, YKY, İstanbul, 2008; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, 1-34; Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987; Fuat Ercan, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Bağlam Yayınları, Ankara, 2001; İlkay Yılmaz, "Osmanlı-Türk Tarih Yazımında Temel Eğilimler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2012/1, Cilt: 11, Sayı: 21, s.119-147, s.123-126.

Russel Keat ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s.39, 195; Örsan Ö. Akbulut, "Siyaset Biliminin Siyaseti", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 44, Sayı: 4, Aralık 2011, s.1-32, 13-20; Roy Bhaskar, *Natüralizmin Olanaklılığı*, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Pratika Kitap, Ankara, 2013, s.62.

Bahattin Akşit, "Toplumsal Değişme Kuramları ve 'Azgelişmişlik': Epistemolojik ve Kuramsal Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, Sayı 9-10, 1980, s.78-102, s.80; Alex Callinicos, *Tarih Yapmak-Toplum Kuramında Etkinlik Yapı ve Değişim*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2009; Roy Bhaskar, a.g.e., s.1-2.

Geçiş "ontolojik bir dönüşüm" olarak görülmektedir. Vefa Saygın Öğütle, "Pozitivist-Marksist Sınıf Kavrayışı ve Sınıf Deneyimlerindeki Açmazları", *Praksis*, Sayı: 24, 2010, s.77-92, s.78.

edilir.[5] "Merkezi devlet" tarihsel anlatıya bu tipolojilerin bir bileşeni olarak dahil olmuştur. Toplumsal olana dışsal, onunla sonradan ilişkilendirilmiş ve daima çatışma halinde ama daha da önemlisi "değişen şey"lere sahip olmakla birlikte özsel ve biçimsel olarak değişmeyen bir görüngü, bir merkezi devlet ideali olarak. Bu "ideal devlet" siyaset bilimi literatüründe "güçlü devlet geleneği" tezinin hegemonik söylemi tarafından tek tipleştirilmiştir.[6] Bu idealleştirmeyi İmparatorluk ve Cumhuriyet dönemleri boyunca devletin ortak bir "merkezi" örgütsel forma sahip olduğu yönündeki önerme bütünler. Böylelikle, zaman ve mekandan bağımsız değişmeyen bir biçim olarak "bürokrasi" ve "bürokrat" kavramlarına indirgenmiş bir merkezi devlet kavramsallaştırması ortaya çıkmış ve tüm sosyal bilimler alanına sorgusuz sualsiz hakim hale gelmiştir.[7]

Merkezi devletin toplumsal ve tarihsel bağlamından koparılarak tek bir biçimde idealize edilmesi, tarihte aldığı somut biçimler arasındaki farkları silikleştirmekte ve değişimini önemsizleştirmektedir. Gerek Osmanlı İmparatorluğu gerek Türkiye Cumhuriyeti, devletin, toplumsal bağlamı içinde farklı dönemlerde aldığı özgül biçimler üzerinden incelenme olanağını yitirmektedir. Devlet için değişim, "değişim an"larıyla sınırlı kalmakta; bu anlarda da, tek tipleştirilmiş merkezi devlet görünümü nedeniyle, merkezi devlet özelinde "değişen şey"ler açıklayıcılığını yitirmektedir. 18. yüzyılın sonunda yoğunlaşan adem-i merkezileşme eğilimi karşısında merkezi devletin yeniden güçlendirilmesi yönündeki çabalar veya imparatorluğun merkezi teşkilâtı kalemiyedeki dönüşüm, değişimin öncesi ve sonrasındaki merkezin niteliğinde bir ayrım yapılamadığı için açıklanamamaktadır. Belirli dönemleri birbirinden ayırmak için, birer merkezi devlet biçimi olan mutlakiyetçi devlet, polis devlet, anayasal monarşi gibi kavramlardan medet ummak da faydasız görünmektedir.[8] Bu kavramlar, belirli tarihsel ve toplumsal gelişmelerin ürünü olduğu için tekabüliyet ve dönemleme sorunları ortaya çıkmaktadır. Kıta Avrupa'sında adem-i merkeziyetçi feodal örgütlenme dönemine son veren yeni bir devlet yapılanması için kullanılan mutlakiyetçi devlet kavramı, tarih boyunca merkezi

---

[5] Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanlarındaki bu tarz soyutlamaların eleştirisi için bkz. Örsan Ö. Akbulut, a.g.e., s.2, 6; Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e., s.17-28.
Demet Dinler, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, Sayı 9, 2003, s.17-54; Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.15-113.
Bürokrasi ve bürokrat, Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlere ve Osmanlı'daki sınıf sistemine referansla – ki burada referans kaynağı Halil İnalcık'tır – tabakalaşma sonucunda ortaya çıkan yöneticilerin genel adı olarak kullanılmaktadır. Şerif Mardin, *Türkiye'de Devlet ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.80-115. İdare tarihi ve tarih alanında da bu kavram çifti tercih edilmektedir. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi – II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2009; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
Mutlakiyetçi devlet ve anayasal monarşi örneklerinin karşılaştırmalı bir incelemesi için bkz. Ellen Meiksins Wood, *İsyan Borusu – Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori (1509-1688)*, Epos Yayınları, Ankara, 2008, s.21-24, 42-49. Polis devletin eleştirel bir okuması için bkz. Fatma Eda Çelik, "Bir Yönetsel Reform Deneyimi ve Düşüncesi Olarak Kameralizm", Necat Akyıldız vd. (Ed.), *18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform, Bildiriler Kitabı*, KAYFOR VI, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TODAİE, Yayın No: 350, Ankara, 2009, s.143-158.

karakterini korumuş bir imparatorluğun dönüşümünü açıklayamamakta; benzeşmeyen yönleri açıkta bırakmaktadır.

Geçiş süreci adı verilen 19. yüzyıla gelindiğinde ise, bu idealleştirme daha da büyük bir sorun yaratmaktadır. Merkezi devlet, ister yasa-modellerin *explanans* veya *explandum*u olsun ister tüm bu tümeller dışında tikellikler üzerinden betimlensin,[9] merkezi devlet düzeyinde yaşanan bütün değişimler, değişimin dışsallığı nedeniyle, ya tedrici ve teknik bir reform sürecinin parçası olarak görülmekte ya da bürokratların/elitlerin veya sınıfların çıkar veya amaçları doğrultusunda araçsallaştırılmış bir aşama olarak değerlendirilmektedir.[10] Tarih boyunca yaşanan hükümet biçimi veya siyasal rejim değişikliklerinin dahi, devletin merkezi-bürokratik karakterinde hiçbir değişikliğe yol açmadığı düşünüldüğünden, merkezi devletin "değişim an"ı, toplumsal çelişki ve mücadelelerin içinde devinen ve niteliksel kopuşu ifade eden bir an olarak algılanmamaktadır.

Bunun iki önemli çıktısı vardır. Birincisi, bu, farklı değişim anlarını niteliksel olarak birbirinden ayrıştırmayı imkansızlaştırmakta ve devrim kavramsallaştırmasını dayanaksız bırakarak sorunlu hale getirmektedir. Devrimci dönüşüm anları, toplumsal çelişki ve mücadelelerden bağımsız "tepeden" bir resepsiyon veya öznenin iradesini belirleyici kılan bir dayatmaya; "siyasal zor"un bir kez daha ve aynı biçimde kendini tekrarladığı bir darbeye; uluslararası iktisadi sistem, işbölümü veya üretim tarzının zorunlu kıldığı bir eklemlenme veya uyumlaşma sürecine indirgenmektedir.[11] Aralanan kapıdan sirayet eden genellemeler o kadar güçlüdür ki, geçiş sürecini devrimlerin belirlediği, yani merkezi devlet de dahil iktidarın bir bütün olarak dönüştüğü kabul edildiği durumda bile, merkezi devlet düzeyindeki çelişkiler görünmez hale gelmektedir. İki, bu durum, toplumsa ve geçiş sürecine ilişkin farklı kuramsal temellere sahip çok çeşitli yaklaşımı, ilkiyle bağlantılı olarak, merkezi devletin ne'liğine ilişkin sorgulamalardan alıkoymaktadır. Toplumsal dinamiklere ilişkin araştırmalar derinleştirilirken, devlet alanındaki incelemeler güdükleşmektedir. Toplumsal ile siyasal, toplumsal değişim ile siyasal değişim birbirinden ayrıldığı ve birbirine dışsal kılındığı için, devlet, toplumsal bütünlüğün devinim ve çelişkileri içinde açıklanma şansını da kaybetmektedir. Son tahlilde özne ve nesnenin çatışma halinde olduğu devlet-toplum (sınıf/birey),

---

[9] Kuramsal olarak sorunun, temelde *nomotetik-ideografik* ayrımında cisimleşen epistemolojik bir sorun olduğu savunulmaktadır. Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Gulbenkian Komisyonu Raporu*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s.18.

Devletin bir makine-aygıta indirgenişine ilişkin bir analiz için bkz. Rukiye Akkaya Kia, *Bir Ders Konusu Olarak "Devlet" – ya da Genel Kamu Hukuku Dersinin Kökenleri*, Beta Yayınları, İstanbul, 2013, s.64, 66-71

Karşılaştırmalı bir inceleme için bkz. Bahar Arslan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İki Devrim; İki Süreç – Tarihsel, İdeolojik ve Olgusal Bir Karşılaştırma*, Islık Yayınları, İstanbul, 2016, s.53-190; Onur Karahanoğulları, "Fransa'da Kamu Yönetimi", Birgül Ayman Güler vd. (Ed.), *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2009, s.39-168, s.44, 48; Yaşar Ayaşlı, *Türkiye'de Burjuva Devrimleri ve Liberal-Kemalist Tarih İdeolojisi*, Epos Yayınları, 2014, s.15-23; Haldun Gülalp, a.g.e., s.58-59; Fuat Ercan, "Çelişkili Bir Süreç Olarak Sermaye Birikimi" (1), *Praksis*, Sayı: 5, 2002, s.25-75, s.25-26.

siyaset-ekonomi, siyasal düşünce (bilinç/değer)-siyasal eylem (davranış/kurum), merkez-çevre ikilikleri içine hapsedilmiş ve bu ikiliklerden bağımsız açıklanma kabiliyetini yitirmiş bir merkezi devletle baş başa kalınmaktadır. Bu nedenle, merkezi devlet, verili bir gerçeklik olarak ya öznenin tahakküm biçimi veya onun yaratımı bir kültürel bütün ya da son tahlilde anlatıya dahil olan nesnel bir sistemin belirlenimi altındaki bir yapıya indirgenmektedir.

Bu genellemelerin en belirgin örneği ve inşa edildiği uğrak, Osmanlı padişahı ile Atatürk imgelerinin karşı karşıya getirildiği kuruluş dönemidir. Herhangi bir değişim anında dahi sarsılmayan bir tipoloji olarak dimdik ayakta duran, ve en fazla, el değiştiren merkezi devlet algısını en iyi bu uğrak yansıtmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi devletin ve hatta toplumsal ve siyasal düzenin temel referansı "kadir-i mutlak padişah"tır. Weber'in "sultanizm" kavramından yola çıkarak oluşturulan "Osmanlı padişahı" imgesi, mutlak mülkü olan topraklar üzerinde tek kişisel ve keyfi otoriteyi temsil eder; "Osmanlı İmparatorluğu" da, merkezinde padişahın durduğu, tüm toplumsal düzene hükmeden merkeziyetçi, otoriter, despotik, ceberrut ve geleneksel bir patrimonyal devlettir.[12] "Osmanlı padişahı" imgesinde cisimleşen bu merkezi devlet çözümlemesi, Modernleşme Okulu, ATÜTçü ve Liberal tezlerin tümü tarafından sahiplenildiği gibi,[13] Kemalist ve Ulusalcı tezler tarafından da farklı bir içerikle yeniden üretilmiştir. Egemenliğin kaynağı Tanrı olduğu ve hükümdar onun yeryüzündeki tek ve mutlak vekili sayıldığı için mutlakiyetçi, teokratik ve despotik bir merkezi devletin ortaya çıktığı savunulmuştur.[14] Bu metodolojik bireyci ve öznel yaklaşıma eleştirel yaklaşanlar ise, merkezi devlet örgütlenmesi ve bileşenlerini sorunsallaştırmadıkları için, eleştiriler merkezi devletin bir parçası olan padişahın sahip olduğu görünümün yeniden kavramsallaştırılmasına engel olmuş; bu görünüm "sembolik" bir öğe olarak nitelendirilerek analizlerdeki yerini korumuştur.[15]

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışıyla birlikte onun yerini alan Türkiye Cumhuriyeti'nde de, kuruluşun bir kişi ve bu kişinin baskın askeri-

---

[12] Halil İnalcık, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, Sayı 1, 1992, s.49-72. Sultanizm kavramının Şerif Mardin ve Metin Heper kanalıyla hâkim paradigma haline getirilmesine ilişkin bkz. Ali Rıza Güngen ve Şafak Erten, "Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey", *Journal of Historical Studies*, Sayı 3, 2005, s.1-14.
Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s.38-40, 42-43, 48-63;
"Osmanlı Padişahı" imgesini özgün mülkiyet biçimi üzerine inşa eden ATÜT çözümlemeleri için bkz. Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981, s.119-125; İdris Küçükömer, *"Batılılaşma" – Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007; Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.34-36.
İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına – Şeriat Devletinden Layik Cumhuriyet'e*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 378, Ankara, 1975, s.2, 6, 71, 123-125, 157-159, 171.
E. Attila Aytekin, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 – Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında", Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu (Ed.) *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, 2015, s.39-87, s.41.

siyasi aklı tarafından gerçekleştirildiği kabul edilir. Kuruluş süreci çalışmalarında Atatürk imgesi belirginlik kazanır. ATÜTçü ve Liberal tezler, kadir-i mutlak Osmanlı padişahı kavramsallaştırmasını takip ederek, kuruluşu tamamlanan yeni merkezi devletin karakterine de yine bir diktatörün, bu kez de laik ve milliyetçi bir liderin, Atatürk'ün diktatörlüğünün damga vurduğunu iddia ederler.[16] Kişi özelinde devlette süreklilik tezinin altı çizilmiş olur. Modernleşme Okulu nötr bir konumlanmayla, Kemalist ve Ulusalcı tezler ise, önderlik kavramsallaştırması üzerinden bu metodolojik bireyci çizgiyi paylaşır.[17] Cumhuriyet bir önderin aklındaki devlet biçimine, kuruluş süreci de bir önderin ve onun yarattığı kadronun tercih ve eylemlerine indirgenir. Cumhuriyetin kuruluş sürecine ilişkin yapılan sınıfsal analizler ise, yeni devlet biçiminde olduğu gibi, Atatürk'ü yeni bir kavramsal çerçeve içine konumlandırmaktan imtina ederler. Bu, açıklama düzleminin bireysel değil sınıfsal nitelikte olmasından değil, bireylerle sınıflar arasındaki ilişkinin çoğu zaman eklektik bir şekilde kurulmasından kaynaklanır.[18]

Tipolojileştirme o kadar güçlüdür ki, bir devletin yıkılıp yeni bir devletin kurulduğu uğrakta dahi, tüm biçimsel ve niteliksel farklar görünürlüklerini yitirir. Bu indirgemeciliğe yol açan şey nedir? Neden herhangi bir toplumsal gerçeklik özgül özellikleriyle ayrıştırılıp kavramsallaştırılamamaktadır? Nasıl olmaktadır da, tüm özgül farklar yok sayılayarak iki devlet de bireyselleşmiş bir görüngüye indirgenebilmektedir? Bu sorulara ancak söz konusu gerçeklik nasıl olup da böyle görünebilmektedir sorusuna açıklık getirerek cevap verilebilir.

1.1. Sorun Tespiti Yönünde Ontolojik Temelli Bir Eleştiri

Değişim sürecini ele alan disiplinler, genellemeler ve genelleme düzeyleri değişse de, değişim yazınına hakim olan merkezi devlet okuması değişmemektedir. Nomotetik-ideografik ve hatta nesnel-öznel metodolojik ayrımları kesen bu benzeşme, sorunun epistemolojik değil ontolojik temelli olduğunu gösterir. Sorunun ontolojik kabullerden kaynaklandığını anlayabilmek için, öncelikle tipolojileştirme sürecinin kendisinin sorunsallaştırılması gerekir.

Bir tipolojinin mevcut haliyle kendini tekrar etmesinin nedeni nedir? Bu, ister nesnel ister öznel temele dayansın, tipolojinin kendisinin bir so-

---

[16] Bülent Daver, a.g.e., s.119-120; Ahmet Demirel, a.g.e., 25-28. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, *Türkiye'de ve İran'da Otoriter Modernleşme (Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.
Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt I, II, III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 18.Baskı, 1999; Bedia Akarsu, *Atatürk Devrimi ve Temelleri*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1997, s.12; Suna Kili, *Atatürk Devrimi – Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011; Gökhan Atılgan, *Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002, s.88-90, 107.
Kurulan ilişkide çoğu zaman sınıfsal kökene referans belirleyicidir. Bkz. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s.18-19.

yutlama olduğunun unutulmasından kaynaklanır.[19] Soyutlama, toplumsal ve zihinsel inşa sürecinde, "parçayı bütünden 'çekip almak' ve onu geçici olarak tek başınaymış gibi algılamaktır."[20] Pozitivistler, insan eyleminin yöneldiği "nesne"yi; sübjektivistlerse (hermenötik), insan eyleminin kaynağındaki "özne"yi çekip alır ve diğerini dışarda bırakır; bu dışarda bırakma işi, yani eylemin tek bir boyutunun öne çıkarılması "şeyleştirme"/"fetişleştirme" faaliyetinin ilk adımını oluşturur.[21]

Merkezi devlet özelinde, bu, siyasal olanın toplumsal olandan ayrıştırılmasıyla, devletin, toplum karşısında sahip olduğu alan, işlev ve özneler üzerinden "ideal"leştirilmesiyle sağlanmıştır.[22] Pozitivist üstyapı-altyapı yorumunda, üstyapı, siyasal alan ve ideolojinin "nesnel-iktisadi" temelden, bu temelde devinen sınıflardan ayrıştırılmasıyla idealleştirilmiş; aradaki ilişki, temelin dışardan ve sonradan üstyapıyı belirlemesine indirgenmiştir.[23] Bu merkezi devleti araçsallaştıran, bir sınıfın el koyduğu aygıta indirgeyen ve biçimsel değişiklikleri bu el koyuş momentine özgüleyen bir okumanın önünü açmıştır. Sübjektivistler ise öznel olanı çekip çıkardıkları için, insanın öznel eylemi ve tahakküm edimi idealleştirilmiştir.[24] Siyasal aktörler, elitler ve bürokratlara (asker veya sivil) her şeyin ötesinde belirleyici roller atfedilmiştir. Benzer şekilde, ideoloji, sınıf bilinci, kültür veya zihniyete de kurucu işlevler yüklenmiştir. Bürokratik zihniyet veya kültürün kendini yukardan dayatan doğası da, programatik-stratejik hattın belirleyiciliği gibi, öznel konumlanmanın ürünü olarak belirginlik kazanmıştır.

Peki tipolojinin bir soyutlama olduğunun görülmesini engelleyen nedir? Bunun nedeni, tipolojinin dolaysız yani soyutlama faaliyetinden bağımsız empirik gerçekliğe doğrudan gönderme yapabileceğinin varsayılmasıdır.[25] Gerçekliğin tüm özgül ve empirik biçimlerinin "soyut" bir olgu-

---

[19] Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti [Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri]*, Çev. Gül Çağalı Güven, Habitus Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.85, 87; Bertell Ollman, *Yabancılaşma – Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, Çev. Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s.40-42.

Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı - Marx'ın Yönteminde Adımlar*, Yordam Kitap, İstanbul, 2011 s.47

Andrew Collier, *Critical Realism – An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*, Verso, London & New York, 1994, s.42; Derek Sayer, a.g.e., s.85. Roy Bhaskar, a.g.e., s.1, 43.

Derek Sayer, a.g.e., s.117-152.

Yön-Devrim Hareketi'nin argümanları buna örnektir. Bkz. Haldun Gülalp, a.g.e., s.74-79, 96; Gökhan Atılgan, s.80-81, 91, 107-108. Eleştirel bir okuma için bkz. Atilla Güney, "Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme", *Praksis*, Sayı 9, 2003, s.357-377, s.360, 365.

Değişim yazınına egemen olan Weberyan okumaların bu bağlamda doğasını daha iyi anlamak için, Giddens'ın Weber'in ekonomik sömürü ve siyasi tahakküm arasında kurduğu ilişki ve siyasete verdiği önceliği konu alan çalışmasına bakılabilir. Anthony Giddens, "Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji", Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s.23-62, s.38. Örnek bir çalışma olarak bkz. Metin Heper, a.g.e., s.154-157, 173.

Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti*, a.g.e., s.85, 87. Pozitivist ve sübjektivist gelenekte ortak bir empirisist ontolojik kabul mevcuttur. Roy Bhaskar, a.g.e., s.20. Sübjektivist gelenek – (*transcendental*) idealizm, bilimin empirist açıklama tarzını reddetse de, örtülü şekilde varlığın empirik kabulünü benimser. Bilginin görüngüyü birebir yansıtmadığını söylerken bile, görüngüyü referans alır; bunun insan aklınca yeniden kurgulandığını savunurlar. Anlama ve yorum dolayımıyla da olsa temel referans kaynağı görüngüdür. Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, Routledge: Taylor & Francis Group, London and New York, 2008, s.18.

değer ile karşılanabileceği varsayılır. Soyutlanmış olgu veya değerler, "empirik gerçekliğin birebir betimlemesi", yani *epifenomeni* olarak kabul edilir.[26] Görünüm (*appearance*) ile gerçeklik (*reality*) arasında hiçbir fark olmadığı yönündeki empirisist ontolojik kabul, görüngünün tek gerçeklik olarak kabul edilerek gerçekliğin görüngüye indirgenmesine yol açar.[27] Bağımsız olarak varolan gerçeklik (bağımsız alan/nesne) ile kendisini anlamaya ve açıklamaya çalışan bilgi (geçişli alan/bilgi/düşünce nesnesi) arasında bir ayrım yapılmaz ve her ikisinin de ayrı bir gerçeklik düzlemi olarak varolduğu kabul edilmez.[28] "[B]izim beş duyumuzla algıladığımız özellikler, doğanın bir parçası olarak, gerçekten varolurken hem zaman hem mekân bağlamında bir şeyin nerede bitip öbür şeyin nerede başladığını bize gösteren kavramsal ayrımlar bir dizi toplumsal ve zihinsel inşa" olduğu halde,[29] görüngünün gerçekliğin *epifenomeni* olarak referans alınması, gerçekliğin empirik temelli bir tipolojiye, "şey"e indirgenmesine neden olur ve soyutlama faaliyetinin kendisini görünmez kılar.

Gerek pozitivist gerek hermenötik bakış açısı, empirik temelli "şeyleştirilmiş" ve "fetişleştirilmiş" bir toplumsal gerçeklik yaratır. Toplumsal gerçekliğin içinde somutlaştığı maddi nesnelerle biçimsel olarak özdeşleştirilebilecek veya bize göründüğü haliyle kabul edilebilecek bir görüngü olduğu varsayılır. Bu görüngünün ya gerçekte ve doğallığında – evrensel, tarih dışı nitelikte – bir olgu olduğu düşünülür ya da sübjektivist bakış açısıyla içindeki özün yorumunu dışa vuran bir değer olduğu kabul edilir.[30] Her halükarda, toplumsal gerçeklik bir görüngüye ("şey"e) indirgendiği andan itibaren, toplum ve toplumu oluşturan bütün bileşenler ayrı, statik ve bağımsız bir varlık kazanır ve analitik bir kategoriye dönüşür.[31] Weber'in "saf" ideal-tipleri ve Marx'ın pozitivist ellerde bir tipolojiye dönüşen "üretim tarzları", tek yönlü, (zamansal açıdan) tek boyutlu, dışsal görünüm ve sonuçlarıyla analizdeki yerlerini alırlar.[32] O nedenle, devletin olgusal olarak tek bir "merkezi" biçime sahip olduğu ve/veya "güçlü devlet geleneği zihniyeti"nin tahakkümü altında kaldığı varsayılır ve indirgendiği bu olgu ve/veya değer hiçbir şekilde sorgulanmaz.

1.2. Tipolojileri Aşmak için İlişkisel Gerçekçi Bir Ontolojik Sorgulama

Tipolojilere sıkışmış bu okuma biçimlerini aşmak mümkün müdür? Sorunun özünü oluşturan ontolojik kabulün terkedilmesi ve yeni bir soyut-

---

[26] Derek Sayer, *Capitalism and Modernity – An Excursus on Marx and Weber*, Routledge, London ve New York, 1991, s.107; Roy Bhaskar, a.g.e., s.14-15.
Derek Sayer, a.g.e., s.82; Andrew Collier, a.g.e., s.6-7.
Jonathan Joseph, "Eleştirel Gerçekçiliğin Marksizme Faydalı Olabileceği Beş Nokta", *Praksis*, Sayı: 1, 2001, s.149-170, s.155.
Bertell Ollman, a.g.e., s.31-32.
Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti*, a.g.e., s.13, 66-67; Norman Geras, "Essence and Appearance: Aspects of Fetishism in Marx's *Capital*", *New Left Review*, Vol I, No. 65, 1971, s.69-70; Roy Bhaskar, *Natüralizmin Olanaklılığı*, a.g.e., s.80.
Derek Sayer, a.g.e., s.42, 68, 123
Derek Sayer, *Capitalism and Modernity*, a.g.e., s.107; Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti*, a.g.e., s.42-45; Roy Bhaskar, a.g.e., s.49,50,53; Bertell Ollman, a.g.e., s.19.

lama tarzının (epistemoloji) benimsenmesiyle bu mümkün olabilir. Soyutlama faaliyetinin yarattığı bu yanılsamadan kurtulabilmek için öncelikle, dünyanın-toplumun bizzat kendisinin bir durumu veya özelliği olan "gerçek" ile bu gerçekliğe dayanan "gerçek" ifadeler arasında, bilgimizden bağımsız ve eyler durumda "geçişsiz" (*intransitive*) alan ile geçişli (*transitive*) alan arasında, "kendisini bize sunduğu biçimiyle dünya" olarak "gerçek somut" ile "soyutlamayla usta yeniden oluşturulan ve kavranan" "düşüncedeki somut" arasında bir ayrım yapmak gerekir.[33]

Yeni ve eleştirel bir natüralizm savunusu geliştiren Roy Bhaskar ve Andrew Sayer ile ilişkisel gerçekçiliğin önemli temsilcilerinden Bertell Ollman ve Derek Sayer, bu doğrultuda yeni bir ontolojik sorgulama geliştirmenin imkanlı olduğunu ortaya koyar.[34] Eleştirel gerçekçiler, algımız ve gözlemlerimiz dışında bir gerçeklik alanı olduğunu gösterdikleri gibi, bu gerçeklik alanının, empirisistlerin iddia ettiği gibi tek bir alana, empirik alana indirgenemeyecek üç farklı gerçeklik alanından oluştuğunu savunurlar.[35] Gerçeklik, empirik (görgül), fiili ve reel olmak üzere üç farklı gerçeklik alanından oluşur; eş zamanlı olarak bu üç alanı da kapsar. Empirik alan, deneyimlenen ve gözlemlenebilen gerçekler veya gerçekliğin deneyimlenebilen veya gözlenebilen boyutu olarak tanımlanabilir. Fiili gerçeklik alanı, gözlemlenebilsin veya gözlemlenemesin bütün varlıkları ve varoluş biçimlerini ifade eder. Reel alan ise, görüngü ve olay örüntülerini ortaya çıkarma güç ve yetisine sahip, ancak onlara veya onların bir tür bileşimine indirgenemeyecek, yasalar ve doğurgan yapılar olarak adlandırılabilecek gerçek süreç ve mekanizmalardır.

Toplumsal olan, özgül ve empirik biçimlerde varolur.[36] Bu nedenle, genellemeler ve kavramlar empirik ayrıntılara doğrudan gönderme yapamaz. "Merkezi devlet"in kendisi de bir kavram, dolayısıyla bir soyutlamadır. Ve "merkezi" görüngüye sahip tüm varlıkların ortak adı olamaz; bir başka deyişle tüm mekan ve zamanlara genellenemez. "Görüngüleri, kendi bireysel özgüllükleriyle - [...] gerçek varoluşlarıyla – tanımlayan, tam olarak mensup oldukları sınıfın diğer üyeleriyle paylaşmadıkları ve bu nedenle sınıflarının kavramına dahil olmayan özellikleridir."[37] Bürokrasi, kapitalistleşmeyle birlikte ortaya çıkmış bir merkezi devlet biçimidir.[38] Bu döneme özgü özellikleri taşır ve benzerlerinden bu özellikler itibariyle ay-

---

[33] Andrew Sayer, *Method in Social Science – A Realist Approach*, Routledge, New York, 2010, s.47. Roy Bhaskar, a.g.e., s.30-31. Bertell Ollman, a.g.e., s.47

Ebru Deniz Ozan, "Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Bir Yaklaşımın Anahatları", *Praksis*, Sayı: 3, 2001, s.10-25; Duygu Türk, "Eleştirel Gerçekçilik Üzerine", *AÜ SBF Dergisi*, Cilt: 67, Sayı: 3, 2012, s.189-217.

Roy Bhaskar, a.g.e., s.35; Andrew Sayer, a.g.e., s.46-49; Duygu Türk, a.g.e., s.194-195; Ebru Deniz Ozan, a.g.e., s.11.

E.P. Thompson, Althusser'i "ampirikle diyaloğ ile ampirisizmi", yani görüngüleri verili kabul etmeyi, duyumsal olarak algıladığımız görüngüler üzerinden açıklama üretmeyi, içerikle biçimi birbirine eşitleyen soyutlama tarzını birbirine karıştırmakla eleştirir. E.P. Thompson, a.g.e., s.42. Derek Sayer, a.g.e., s.83.

Françoise Dreyfus, *Bürokrasinin İcadı – Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de Devlete Hizmet Etmek (18.-20. yüzyıl)*, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007; Birgül Ayman Güler, *Türkiye'nin Yönetimi – Yapı*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s.15, 33-38.

rılır; farklı zaman ve mekanlarda ortaya çıkmış görgül biçimlere birebir gönderme yapamaz. Kısacası, toplumsal olan, görüldüğü empirik biçimi, belli bir zaman ve uzam bağlamında kazanır; dolayısıyla, özgüldür: biçimleri – "içerikleri tarihsel olarak özgüldür ve geçerlilikleri tarihsel olarak kuşatılmıştır."[39]

Birbirinden salt atomik bütünlermişçesine ayrılmış, birbirine dışsal ve birbiriyle çatışma halinde olan birer analitik parçaymış gibi soyutlanmış görüngülerin her biri, empirik gerçeklik alanında "içsel ve zorunlu" ilişkili olarak var olagelmektedirler.[40] İnsanlarla "şey"ler arasındaki ilişkiler, ilişkinin dışarıda bırakılan tarafına göre ya nesnel ya da öznel bir karaktere sahip olmakta; toplumsal olan ya "nesne"nin (maddi olan) ya da "özne"nin (bilinç-değer) niteliğine göre şekillenmektedir. Oysa tarihsel olarak bakıldığında üründen önce insan, faaliyetin ürününden önce insan faaliyeti ve "ürünler"le insanlar arası ilişkilerden önce insanlar arası toplumsal ilişkiler gelmiştir. Mülk edinilen ürünün kendisinden yani mülkiyetten önce, temellük etme süreci olduğu gibi,[41] aşağıda ayrıntılı şekilde açıklanacağı üzere devlet aygıtının kendisinden önce de "yönetmek" faaliyeti gelmiştir.

Kısacası, zaman ve uzama bağlı olmayan ve yalnızca bir yönüyle bize yansıyan "şey"lerin, gerçek bir varlıkları yoktur ve birer soyutlamadan ibarettirler.

Doğrudan gözlemlenemese de, etkisi itibariyle varlığından emin olduğumuz bir gerçeklik alanı daha vardır. Nasıl ki, bir cinayetle karşı karşıya kaldığımız zaman, katili ve cinayeti görmemiş olsak da, bir katil ve cinayet olduğundan eminsek, doğrudan gözlemleyemesek de "olay örüntüleri" üzerinden kendini gerçekleştiren, empirik alan dışı bir gerçeklik alanı olduğunu biliriz. Nedensel oluşlar veya güçler, koşullar, maruz kalışlar, ilişkisel oluşlar ve bazı deneyimler bu gerçeklik alanında varolagelirler. Gerçekliğin, ancak hareket halinde olduğu kabul edildiği zaman kavranabilecek bu boyutuna fiili gerçeklik alanı denmiştir.[42]

Olay örüntülerini ortaya çıkaran nedensellik, bir nesnenin "olumsal" olarak o an için kendini gerçekleştirmek için mümkün olan tek eyleme biçimi olarak da görülebileceğine göre, nesnelerin doğasına ilişkin ontolojik bir kabulü de beraberinde getirir.[43] Bu nedenle, incelemeye konu nesnelerin ne'liği ancak hareket halinde anlaşılabilir. Örneğin, sermaye, durağan bir varlık olarak değil, ancak doğrudan üreticinin emek-zamanının temellük edilmesiyle ortaya çıkan bir mülkiyet biçimi olarak tanımlanabilir. Maddi "şey"lerin hangi koşullarda sermaye niteliği kazandığı da yine bu ilişkisel bütünlük içinde anlaşılabilir: "sahibi olan çiftçi tarafından kulla-

---

[39] Derek Sayer, a.g.e., s.44; Andrew Sayer, a.g.e., s.47

[40] Derek Sayer, a.g.e., s.42, 45; Bertell Ollman, a.g.e., s.40-41.
Marx'ın *Kapital III*'teki argümanının temelinde, "mülkiyetin bireylerin şeylerle – en azından öncelikle değil, ancak sonuç olarak – ilişkisi olmayıp, bir toplumsal ilişki olduğu düşüncesi vardır. Derek Sayer, a.g.e., s.89-92.
Andrew Collier, a.g.e., s.42-45.
Andrew Sayer, a.g.e., s.105.

nılan makine sermaye olmaz; ama çiftçi makineyi çalıştırması için bir adam tutuyorsa makine o zaman sermaye olur."[44]

Fiili gerçeklik alanı, potansiyel, eğilim ve ilişkileri kavramak için elzemdir. İktidar ilişkilerinin biçimlenmesinde, açıkça görünür olmadığı durumlarda bile, sınıf mücadelesinin etkisini hissettirmesi buna örnektir. Aşağıda ele alacağımız gibi, "konumlanmış pratikler", sırf ayaklanma, savaş vb. durumlarda değil, barış zamanlarında da iktidarın biçimlenmesinde etkili olmaktadır. Bunun dışında, örneğin, merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik salınımı, salt biçimsel bir farklılığı ifade etmez; sınıf ilişkilerini kesen bölüşüm mücadelelerinden kaynaklanır.

Görüngü (biçim) ile içerik birbirine eşitlenemez ancak biçim ile içerik arasında birbirini doğuran bir ilişki vardır ve empirik ile fiili tüm gerçeklik alanlarını karşılıklı birbirine bağlayan, "her bir unsur[un], ancak bir diğeriyle ilişkisi sayesinde olduğu haliyle var ol[masını]" sağlayan süreçler mevcuttur.[45] Dolayısıyla, gerçeklik, empirik ve fiili gerçeklik alanlarıyla sınırlandırılamayacak üçüncü bir gerçeklik alanını daha, reel gerçeklik alanı olarak adlandırılan doğurgan yapı ve yasaları ifade eden bir gerçeklik alanını daha kapsar.

Humecu nedensellik yasalarını benimseyen empirisistler tarafından, yapı, doğanın *epifenomeni* olgular arasında "deneysel" olarak kurulan sabit bağıntılardan mürekkep statik bir bütün olarak görülür.[46] Siyaset bilimi ve kamu yönetimine egemen olduğu haliyle mantıksal pozitivizmin ürünü olarak, aradaki bu bağıntı işlevselci mantık kalıplarına dayandırılıp ortaya sistem teorisinde olduğu gibi belli bir "yasal" biçime indirgenmiş bir bütün çıkarılabilir.[47] Hermenötiği besleyen Kantçı gelenek ise, yapıyı, ancak yorumsamayla bilgisine ulaşılabileceğine inanılan, olguların sabit bileşimini ortaya çıkaran bir "zihinsel inşa" olarak görür.[48] Aynı formalist sınırlar içinde kalınarak "kültür(el) olan" siyasalın yeni biçimi olarak kabul edilebilir.[49] Aynı ontolojik kabullerle benzer çıkarımlar yasalar için de yapılır. Bu sefer görüngünün statik değil, dinamik boyutu devrededir.[50] Atomistik olarak birbirine dışsal kılındığı için sadece birbirinin neden ve sonucu olarak görülen olgular arasında benzer sabit bağıntılar kurulur.[51] Her halükarda yapı ve yasalar, bilgi nesnesini tek gerçeklik alanı olarak kabul edilen empirik alanda bulan, ancak kendileri gerçeklik alanında bulunmayan birer soyutlamadır. Post-modern teorisyenlerin yaptığı gibi her

---

[44] Max Hirsch, *Democracy versus Socialism*, New York, 1901, s.80-81'den aktaran Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.45.
Derek Sayer, a.g.e., s.42, 45; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.40-41; Roy Bhaskar, a.g.e., s.29, 43; E.P.Thompson, a.g.e., s.42.
Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, a.g.e., s.14-15.
Örsan Ö. Akbulut, a.g.e., s.2, 6, 11-12.

[48] Roy Bhaskar, a.g.e., s.15, 18.

[49] Örsan Ö. Akbulut, a.g.e., s.13, 16.

[50] Yapı ile yasanın birbirinden ayrı görülmesi pozitivistlerin statik-dinamik ayrımından kaynaklanır. Anthony Giddens, "Pozitivizm ve Eleştiricileri", Tom Bottomore ve Robert Nisbet (Ed.) *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Verso Yayıncılık, Ankara, 1990, s.251-297, s.255, 258.
Bkz. Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.44-45, 47, 51.

şey bir kurgudan veya büyük anlatıdan ibaret görülerek toptan yok sayılabilir.[52]

Eleştirel ve ilişkisel gerçekçiler, reel gerçeklik alanının varlığını kabul ederek, yapı ve yasaların, soyutlama süreci başlamadan önce, bizim bilgi, deneyim ve koşullarımızdan bağımsız var olduklarını savunur.[53] Bu yapı ve yasalar, empirik ya da somut gerçeklik alanlarına ait değildirler ve bu alanlardan türetilemezler. Çünkü empirisistlerin iddia ettiği gibi, "[d]eneysel etkinliğin nesneleri olaylar ve bunların birleşimleri değil[dirler, bunlar], somutta vukû bulmuş olay örüntülerinin normal olarak dışında olan (ve nedensel yasaların reel temelini oluşturan) yapılar, doğurgan mekanizmalar vb.dir."[54] Toplumsal gerçekler, atomlar gibi yüzer gezer olgular ve aralarındaki bağıntılar gibi değil, ilişkisel olarak var oldukları; aralarında her zaman "içsel ve zorunlu" bir ilişkilenme olduğu için, yani toplumsal gerçeklik sürekli olarak yapısallaşmakta olduğu için üçüncü bir gerçeklik alanı, yani "gerçek" yapı(lar) ve yasalar vardır.[55] Kurulan bağlantılar, yani ilişkilenme ve yapılaşma dışsal, rastlantısal veya sonradan kurulabilir olmadığı için mantıksal değil, gerçek bir zorunluluk olarak belirmiştir. Zorunluluk mantıksal değil, gerçektir. Bu bakımdan, yapılar da yasalar da hem "olumsal" hem "evrensel"dirler. Tikel sosyal formlar, bu ilişkilerin içine doğar; bu ilişkilerin özgül biçimlenişinin, farklılaşma ve tabakalaşmalarının ürünü olarak ortaya çıkar. Merkezi devlet de, tarihin verili anındaki bir empirik görünümüne indirgenebilecek tikel bir sosyal form değil, bu ilişkilerin özgül olarak somuta yansıyış biçimidir. Tarihin farklı anlarında aldığı benzer empirik görünümler de, aslolarak farklılaşan ilişkiler bütünlüğüyle birbirinden ayrılır.

1.3. İlişkisel Gerçekçi Bir Soyutlama Tarzı Önerisi

Ontolojik kabullerimiz epistemolojimizi de belirler. Bizi tipolojilerden kurtaracak bir ontolojik kabul, bu tipolojileştirme tuzağına düşmemizi engelleyecek yeni bir soyutlama tarzına da ihtiyaç duyar. Araştırmaya somut olandan, yani toplumsal gerçekliği "soyut" biçimlerden bağımsızlaştırıp bize olduğu gibi görünmesini sağlayacak biçimlerden başlamalı ve sürekli bu gerçeklik alanlarıyla diyaloğumuzu sürdürmeliyiz.[56] Peki bir sosyal bilimci için bu nasıl mümkün olabilir? Toplumsal gerçekliği, soyut formlarından sıyırabilecek tek şey tarihsel bağlamıdır. Sınıf, der E.P. Thompson, "insanlar tarafından kendi tarihlerini yaşarken tanımlanır ve sonuçta, bu onun tek tanımıdır.' Dolayısıyla, "bir sınıfı – veya herhangi başka bir toplumsal görüngüyü tanımlamak, son tahlilde, onun tarihini yazmaktır."[57]

---

[52] Adrew Sayer, "Postmodernist Thought in Geography: A Reailst View", *Antipode*, Cilt: 25, Sayı: 4, 1993, s.320-344, s.1-2, 5-6.
Roy Bhaskar, a.g.e., s.15-17
Roy Bhaskar, *Natüralizmin Olanaklılığı*, a.g.e., s.26, 29.
Derek Sayer, a.g.e., s.49; Roy Bhaskar, a.g.e., s.65, 66, 70-71, 114.
E.P. Thompson, a.g.e., s.42-45, 48-49.
E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth, Penguin Books, 1968, s.11'den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.44

Somut gerçeklikte karşımıza çıkan fenomenlerin her biri, özgül bir ilişkilenmenin somuta yansıması olduğuna göre, bu yeni soyutlama pratiğinin temel taşı ilişkiler olmalıdır. Bhaskar'ın dediği gibi, "Tikel bir sosyal fenomeni [anlamak], o fenomeni mümkün kılan sosyal ilişkileri anlamak"tır.[58] Merkezi devleti incelemenin yolu da, tarihteki özgül biçimleri içinde bu fenomeni görünür kılmaktan ve bu özgül biçimleri ortaya çıkaran ilişkileri soyutlamaktan geçecektir. İmparatorluk ile Cumhuriyetin merkezi devlet biçimlerinin farklılaşıp farklılaşmadığı, sahip oldukları somut özelliklerle değil, bu özellikleri ortaya çıkaran ilişkilerin soyutlanmasıyla anlaşılabilir. 1920'lerde iki bireyde somutlaşan iki ayrı devlet biçimi, somuta yansıyan bireysellik özelliğiyle değil, bu görünümü ortaya çıkaran toplumsal ilişkilerin "nasıl" iki ayrı "devlet başkanlığı"nı ortaya çıkardığı ile açıklanabilir.

Soyutlamaya, şeyleştirme/fetişleştirmenin temelini oluşturan nesne-özne ayrımını ortadan kaldırarak şekilde, insanı nesnel ve öznel faaliyeti içinde inceleyerek başlayabiliriz. Bu nedenle, öncülümüz insandır; "ama, herhangi bir düşlemsel yalıtılmışlık, (toplum dışılık, y.n.) ve değişmezlik (tarih dışılık, y.n.) içindeki değil, belirli koşullar altındaki gerçek, ampirik olarak gözlemlenebilir gelişme süreci içindeki insandır [...] karşılıklı ilişkilerin koşullandırdığı gerçek, faal insandır."[59] "Yaşamın bütün alanlarında insanı oluşturan şey onun etkinliği" olduğuna göre, "gerçek", "somut", "yaşayan", "etkin" insandır.[60] Ancak "birey"ler gibi toplum'dan önce var olduğu düşünülen, hem doğayla (madde) hem de toplumla (diğer birey-insanlarla) ilişkisi sonradan kurulan "bilinç"li ama "bilinci"nden ve "eylemi"nden ayrıştırılarak soyutlanmış insan değil.

Bu nedenle, bir, bahsedilen "toplumsal bir varlık", "toplumsal ilişkiler içerisinde"ki insandır.[61] İnsanlar, gerçek yaşamlarını ancak bir topluluğun üyesi olarak, onun içinde yeniden üretebilir ve bu nedenle ancak "sürekli ürettikleri ve yeniden ürettikleri karşılıklı ilişkiler" içinde soyutlanabilirler.[62] Bu ilişkilerden bağımsızlaştırılabilecek birbirleriyle sonradan ilişkiye girdikleri düşünülen ayrı bir "birey" insan olarak da, onlardan önce geldiği düşünülen ve onların varoluşlarını koşullayan "toplum" adı verilen ayrı bir varlık olarak da varolmamışlardır.[63] İki, insan, maddi ve düşünsel faaliyet veya üretim ile bir bütündür: "Düşünce ve varlık bir tek uzayda barınırlar, ki bu uzay biziz. [...] Gerçek'i düşünürken bile, kendi elle tutulur

---

[58] Roy Bhaskar, a.g.e., s.70-71, 79.

[59] Marx, 1992: 42-43'ten aktaran Metin Özuğurlu, *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s.36.

Bertell Ollman, a.g.e., s.147, 166; Derek Sayer, a.g.e., s.121.

Bertell Ollman, a.g.e., s.176-177.

Karl Marx, 1858a: 712'den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.132; İnsan, Robinson Cruiso gibi önce doğayla ilişkiye girmiş ve faaliyetinin sonucu olarak diğer insanlara ihtiyaç duymuş değildir. Üretim araçlarının ilk biçimlerinden biri olan toprağın komünal mülk edinilmesi sonucu bir toplumun doğuşuna da tanıklık etmemiştir. Toplum, insanın doğayla girdiği iletişimin sonucu zorunlu olarak ortaya çıkmış bir şey değildir; tam tersine insan toplumsal bir varlık olarak bu eylemi gerçekleştirmiş; bu eylemi toplumsal hareketi içinde oluşmuştur. A.g.e., s.93-101.

A.g.e., s.131-132; Weber ve Durkheim'daki birey-toplum ilişkisinin eleştirisi için bkz. Roy Bhaskar, a.g.e., s.49-62.

gerçekliğimizi de yaşarız."[64] Duyumsallık, insan'ın doğa'yla / maddi olan'la kurduğu iletişimin öznel (özne'ye ait) tarafını bir kenara atarak, duyusal olanı "nesne"yle özdeş hale getirmiş ve insan'ın bilinçli, düşünsel, aktif yanını göz ardı etmiştir.[65] İdealizm ise, düşünceyi gerçek insan'dan soyutlayarak ayrı bir varlık olarak görmüş; insanın ve eyleminin nesnel karakterini görmezden gelmiştir.[66] Üç, dünyayı ve toplumu bizzat kendi etkinliği ile değiştiren ve eylemliliği dolayımıyla kendisini de değiştiren insandan bahsedilmektedir.[67] Değişim insanın varoluşuna ve içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin bütününe içkindir.[68] İnsan önce "doğası" veya "bilinci", "değerleri" ile varolan sonra da değiştiren ve değişen bir varlık değildir. Dolayısıyla, belirli toplumsal ilişkiler içinde sürekli eyleyen, eylerken de toplumsal ilişkileri ve kendisini maddi ve düşünsel temelde dönüştüren insandan bahsedilmektedir.

İnsan, yaşamın yeniden üretimi için eylemeye başladığı andan itibaren insanlar arasındaki ilişkiler yapılaşmaya ve toplum bir gerçeklik olarak belirmeye başlar. Toplum ve insan, bir diğerine indirgenemeyecek ve bir diğeriyle açıklanamayacak birer ontolojik gerçekliktir. Toplum, basitçe görgül insan davranışından türetilebilecek bir bağıntılar bütünü (sistem) değildir; ancak insan etkinliğinden bağımsız, ona dışsal ve *a priori* bir öncelik ve belirleyiciliğe sahip sabit kategorik sınırlara tabi bir yapı da değildir.[69] Toplum, aynen insan gibi, "soyut" bir kategori olarak analizlerde belirmeden önce nesnel ve öznel insan faaliyetiyle devinen ve insan faaliyetinin ilişkisel devinimini sağlayan bir koşul ve neticedir.

> Toplum, "daima önceden hazır, kişilerin dışında varolma kapasitesine sahip"tir ama "bireylerin yeniden-ürettiği veya dönüştürdüğü ve bireyler böyle yapmadıkça" varolamaz. Toplum, "insan faîlliğinin hem daimî *koşulu* (maddî etken) hem de sürekli yeniden üretilen *netice*sidir. Ve praksis [insan faaliyeti] de, hem çalışma, yani *bilinçli* üretim hem de üretim koşullarının (genelde bilinçsiz) *yeniden-üretimi*, yani toplumdur. İlkine yapının ikiliği olarak, diğerine de praksisin ikiliği olarak atıfta bulunulabilir."[70]

Empirik gerçeklik alanında kavrayamadığımız, en fazla sezinleyebildiğimiz ve yer yer şüpheye düştüğümüz bu etkileşimsel zemin reel gerçeklik alanına aittir. Toplumsal gerçekliğin temel taşı olan bu etkileşimsel zemin, ne gözlemlenebilir olguların ve/veya olgulararası düzenliliklerin bir *epifenomeni* ne de insan aklının / zihninin kurgusu olan soyut bir yapıdır. Bizim bilgi, deneyim ve algılama yetilerimizden bağımsız olarak var olan

---

64 E.P Thompson, a.g.e., s.62.

65 Karl Marx, "Feuerbach Üzerine Tezler", Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1979, s.61-64, s.61.

66 Karl Marx, a.g.e., s.62.
Bertell Ollman, a.g.e., s.169, 171.
Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.55-56.
Bertell Ollman, a.g.e., s.61, 165.
Roy Bhaskar, a.g.e., s.58, 60.

*gerçek bir yapılanış*ın ifadesidir.[71]

Toplumsal bütüne mevcut biçimini kazandıran içsel ilişkilerin kurulma-yapılaşma süreci ve anlık tezahürüdür.[72] İlişkiler hem tarihsel bir sürecin ürünü hem de organik bir bütünün yapı taşlarıdırlar.[73] Bu nedenle, bu ilişkiler, işleyişi olanaklı kılarak ve biçimi doğurarak onlara reel bir temel oluşturan mekanizma(lar) ve yapı(lar)dır.[74] Bu ilişkilerin özgül mekanizma ve yapılarda somutlaşıyor olması da bir zorunluluk ve olanak olarak tarihselliğinin göstergesidir; toplumsal ilişkiler, belli bir tarihsellik içinde özgül biçimlerini ve işleyiş şekillerini kazanır ve değişim sürecinin koşul ve olanaklarını oluşturur.[75]

İşte tam bu nedenle, toplum bir kez ontolojik bir gerçeklik olarak görüş alanımız içine girdiğinde, soyutlama düzlemimiz de değişir. Bu düzlemde aslolan ilişkilerin soyutlanmasıdır ve soyutlamanın temelini oluşturacak soru "nasıl" sorusu olmalıdır. İnsanlar nasıl ilişkilenmekte? Toplum nasıl yapılaşmakta? Toplumsal ilişkiler nasıl devinmektedir?

Nasıl sorusu bağlamında toplumu incelemek "bir yandan bir şeyin nasıl işlediğini veya ortaya çıktığını keşfe[tmek olduğu kadar] bu veya bu tür şeylerin ancak bu mevcut biçimiyle işleyip ortaya çıkabilmesini sağlayan sistemi daha iyi kavramak" demektir.[76] Bu nedenle, toplumu incelerken de somut olanla diyaloğumuzu korumamız gerekir. Bu, soyutlama faaliyetinden önce, yani toplumsal olanın belli bir biçime indirgenmesi veya toplumsal olana belli bir anlam yüklenmesinden önce toplumsal olanın var olduğu biçimiyle ele alınmasıdır. Bu ise, ancak gerçek toplumsal biçimlerden başlamak ve onları sorunsallaştırmakla mümkün olabilir. Çünkü, toplum bütün zaman ve mekanlara genellenebilecek tek bir biçim almamış; zaman ve mekan içindeki devinimi ona farklı biçimler vermiştir. Öncelikle, soyutlamanın sınırlarının dışına çıkarak toplumsal ilişkilerin ne gibi değişik biçimler almış olduğunu keşfetmek; farklı toplumsal biçimleri dert edinmek gerekir.[77] Dolayısıyla, ulus, piyasa, meta, ordu vb. gibi, tarihte aldığı farklı biçimleriyle birlikte merkezi devlet de gerçek birer toplumsal biçim olarak sorunsallaştırılmalıdır.[78] Örneğin, Osmanlı

Roy Bhaskar, reel gerçeklik alanında karşımıza çıkan bu bütünlüğü "gerçek yapı(lar)" olarak adlandırmıştır. Ancak sürekli yapılanan ve değişen bir dünyayı ifade etmek için kullanıldığından, "yapılanış" sözcüğü tercih edilmiştir. Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, a.g.e., s.15.

Bütünü var eden içsel ilişkiler hem bir süreç olarak oluşum aşamasındadır – yapılanmaktadır hem de bir uğrak olarak bütünün anlık görünümünü vermektedir – yapılanmıştır. Bütün (yapı) bu hareketi içinde anlaşılmalıdır. Bertell Ollman, a.g.e., s.34, 69, 164.

Hem içsel hem tarihsel bir zorunluluk söz konusudur. Zorunluluk mantıksal değil, doğal, yani nesneldir. Roy Bhaskar, *Natüralizmin Olanaklılığı*, a.g.e., s.30.

Andrew Collier, a.g.e., s.6; Roy Bhaskar, a.g.e., s.29, 32-33.

Bertell Ollman, a.g.e., s.36.

Bertell Ollman, a.g.e.., s.34.

Derek Sayer, *Marx's Method – Ideology, Science and Critique in Capital*, The Harvester Press, Sussex / Humanities Press, New Jersey, 1979, s.107-113.

Marx artı değer üzerine yürüttüğü çalışmalarına fiyat'ın "kapitalizmin sıra dışı bir görüngüsü" olması gerçeğinden başlar; çalışmalarında genel olarak "kapitalizmin genellik düzeyinde insanların etkinliklerine ve ürünlerine ait niteliklerin kapitalizmde aldığı biçimlerle ilgilenir." Bertell Ollman, a.g.e., s.104.

İmparatorluğu'nun 600 yılını kapsayan ve ona bu ad da dahil, belirli adların verilmesini sağlayan soyutlama faaliyetlerinden önce, bu 600 yıl içinde ortaya çıkan boy beyliği, *uc* beyliği, beylik ve "Devlet-i Aliyye" gibi özgün adlandırma ve biçimlerin peşine düşülmelidir. Aynı şey, 1920'lerdeki iki farklı devlet adlandırması "Türkiye Büyük Millet Meclisi Devleti" ve "Türkiye Cumhuriyeti Devleti" için de yapılmalıdır.

Toplumsal biçimlerin sorunsallaştırılması, toplumsal gerçekliğin nasıl olup da özel olarak bu biçimi aldığı sorusunu sormakla bütünlenir. Gerçekçi ontolojik kabullere sahip olanlar için kilit önemdeki soru budur. Onlar görüngülere sabitlenmek ve görüngüler – ki olaylar, düzenlilikler, niyetler, değerler, anlamlar da dahil olmak üzere – üzerinden açıklamalar geliştirmek yerine, bu görüngülere mevcut biçimlerini veren nedir sorusunu sorarlar.[79] Aslolanın gerçekliğin neden başka türlü değil de böyle göründüğünü ve bizim neden bir başkası gibi değil de böyle algılandığımızı açıklamak olduğunu savunurlar.[80] Bu savununun arkasında, empirik ve fiili gerçekliği de oluşturan ancak onun gibi somut-gözlemlenebilir olmayan reel bir gerçeklik alanı kabulü yatar.[81] Bu üç gerçeklik alanı ontolojik olarak birbirinden ayrılabilecek üç ayrı şey olmadığı gibi, asla tek bir gerçeklik alanına, somuta yansıdığı biçime de indirgenemez.[82] Somut, gerçekliğin sonal ve görünen boyutunu oluştururken; reel, "şeylerin son hallerine geliş süreçlerini ve içlerinde bulundukları etkileşimsel zemini", yani somutun "nasıl" oluştuğunu/olageldiğini ifade eder.[83] Gerçekçi soyutlama süreci bir şeyin "nasıl" oluştuğunu/olageldiğini "ne" olduğunun parçası haline getirir; "nasıl" sorusuna cevap verilmeden o şeyin "ne"liğinin açıklanamayacağını savunur. Dolayısıyla, nasıl sorusu ontolojik olarak birbirinden ayrı düşünülemeyecek iki boyutu, varoluşun süreçsel ve organik, bir başka deyişle de tarihsel ve içsel ilişkisel boyutunu içinde barındırır.

"Ne"liğin "nasıl" sorusuna bağlanması, toplumun bir oluş biçimi olarak kavranması ve incelenmesini beraberinde getirir. Çünkü toplumsal gerçeklik varoluşuna içkin bir değişimin ürünüdür. Değişim ve etkileşim içinde yapılana gelmekte; bu yapılanışın kendisi toplumsal gerçekliğe yeni bir biçim kazandırmaktadır. Soru böylelikle üçüncü boyutunu bulur ve toplumsal gerçeklik sürekli bir değişim ve etkileşim halinde nasıl ilişkilenmekte-yapılanmaktadır biçimini alır.[84] "Şey"ler kendilerinin dışında bulunan bir başka "şey"in dışsal etkisi ve onun kendilerine kattıkları ile değişip var olmaz; değişim olarak algıladığımız bizzat "şey"lerin kendisidir. Toplumsal gerçekliğin oluşum süreci içinde aldığı ve alacağı bütün farklı biçimler değişimin bu içsel hareketinin göstergesidir. Toplumsal gerçekliğin belli bir zaman ve mekânda aldığı anlık biçim, bu gerçekliğin

---

[79] Derek Sayer, a.g.e., s. 114. Bertell Ollman, a.g.e., s.82; Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, s.46.
Bertell Ollman, a.g.e., s.16, 30, 217-218; Andrew Collier, a.g.e., s.7-12.
Andrew Collier, a.g.e., s.6-7, 42-45.
Roy Bhaskar, a.g.e., s.46-47
Bertell Ollman, a.g.e., s.34, 31, 217
A.g.e., s.34, 46, 56, 88.

içinde bulunduğu oluşum sürecinin bir uğrağıdır. Değişim de bir neden veya itki değil bu sürecin kendisidir. Aslolan "şey"ler değil "süreç"tir.[85] Süreç ise olaylar arasında kurulmuş düzenlilikler bütünü değil somut tarihsel akışın kendisidir; toplumsal gerçeklik ancak içinde var olduğu bu süreç içinde incelenebildiği takdirde "gerçekten oldu[ğu] gibi ve gerçekten cereyan etti[ği] gibi" soyutlanabilir.[86] Toplumsal olanın aldığı biçimin tarihsel, yani zamana ve mekâna göre değişen özgül ve geçici bir niteliğe sahip olduğu; tarihsel olarak belirlenmiş bir içerikten bağımsız bir biçimlenmenin mümkün olmadığı anlaşılır.[87] Dolayısıyla, "nasıl" sorusuna ancak toplumsal olanın mevcut biçimine nasıl bir tarihsel süreç içinde kavuştuğunu keşfederek cevap verilebilir.

Belirli bir tarihsel süreç içinde yapılaşmış olan toplumsal gerçeklik, kendi içinde ve zamandaki seyri içinde bir bütündür. Toplumsal ilişkiler kendi içinde devinmekte; dolayısıyla süreç içinde yapısallaşmaktadırlar. Bu nedenle, yapı ile süreç veya aynı anlama gelecek şekilde yapı ile tarih arasında bir karşıtlık veya zaman farkı gözetilemez; ancak "süreçlerin yapısallığı"ndan bahsedilebilir.[88] Gerçekliğin bu iki bütünlük boyutu, ancak soyutlama süreci içinde analitik olarak ayrıştırılabilir.[89] Yapı, süreç içinde devinmekte olan toplumsal ilişkilerin bir uğrağı ve/veya biçimi olarak, tarihsel sürecin kendisi, bir yasa ve tarihteki belirli anlar da süreç içindeki belirlenim momentleri olarak bu bütünlükten çekip çıkarılabilir.[90] Bu, doğurgan yapı ve yasaların anlaşılması, toplumsal ilişkilerin deviniminin açıklanması için yapılan bir soyutlama faaliyetidir.

Peki süreç içinden toplumsal ilişkilerin bir uğrağını çekip aldığımız zaman karşımıza çıkan yapı, kendi içinde nasıl yapılaşmaktadır ve dolayısıyla nasıl incelenebilir? Birincisi, toplumsal yapı, "eriyip kaynaşmış" monolitik ve kendi içindeki parçalar ile dışındaki bütünlerle ancak kendi yeknesaklığı içinde ilişki kurabilen bir bütün değildir.[91] Fakat bu yapı, salt içindeki parçaların toplamı da değildir. Bütünün kendisi de, parça-parça ve parça-bütün arasındaki içsel ilişkilerle var olur.[92] Bu nedenle, toplumsal gerçeklikle ilgili incelemelerin konusu bir bütün olarak toplum değil yaşamın yeniden üretimi için belirli bir işbirliği-işbölümü içinde bir araya gelen insanların ilişkisel deviniminin ortaya çıkardığı bir bütün olarak

---

85 "Marx'ın soyutlamaları şeyler değil süreçlerdir. [...] tüm temel süreçleri kapsayan sistemsel İlişkilerdir." Belli bir üretim tarzının "ikili hareketini (onun tarihsel ve organik hareketini) [böylelikle] aynı soyutlamalar içinde bir araya getirmiş" oluruz. "Yani gerçeklikte birleşik olan bir şeyi düşüncede de birleştirmiş" oluruz. A.g.e., s.61-62.

86 Marx ve Engels, 1964, s.57'den aktaran A.g.e., s.55.

87 Norman Geras, a.g.e.

88 Wood, E.P. Thompson'un yöntemini açımlayarak, "süreçlerin yapısallığı"nı ortaya koymuştur. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı – Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.97-99.
Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.52; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.95.
Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.57-58, 62; Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.19, 49-50.
Toplumsal bütünlük kavrayışı, Durkheim'ın "kolektivist" anlaşından tamamen farklıdır. Bkz. Roy Bhaskar, *Natüralizmin Olanaklılığı*, a.g.e., s.53; 54.
Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.165.

toplum ve basitçe özne değil "toplumsal ilişkiler içerisinde insanın kendisi" olmalıdır.[93] Yapı, bir toplumsal ilişki biçimidir. İkincisi, bu bütün içsel ilişkili parçalardan oluşur ve "bu parçaların genişletilebilir olduğunu yani her bir parçanın içine girdiği tüm ilişkileri içerecek bir şekilde görüldüğünde bütünlüğü temsil edebileceği"ni görmek gerekir.[94] Bu içsel ilişki, karşılıklı bağımlılık ile gerçekleşen bir varoluş ilişkisidir.[95] Bu nedenle, parçanın kendisi de bir ilişkidir ve ancak içinde bulunduğu ilişkiler bütünü içinde kavramsallaştırılabilir.[96] Üçüncüsü, bu karşılıklı bağımlılık ilişkisi aynı zamanda bir karşıtlığı da içsel olarak içinde barındırır. Parçalar bu bağımlılık ve karşıtlık çerçevesinde aynı ilişkinin farklı kutbunu oluşturur ve tek bir sürecin değil iç içe geçmiş süreçlerin ortaya çıkmasına neden olurlar. Bu çelişkili bir ilişkilenme sürecinin tezahürüdür. Bütün, kendine içkin "çelişki"lerle yapılaşır.[97] Dördüncüsü, parçaların birleşme şekli mekanik, dışsal, zorlama, sonradan kurulmuş değil içsel, hem pozitif hem negatif etkileri itibariyle karşılıklı, özgül ve zorunludur.[98] Beşincisi, bütün ve parça birbirinden ancak farklı "genellik düzeyleri"ni ifade etmeleri itibariyle ve parça-parça da "aynı birliğin farklı yönleri" veya bir ilişkinin farklı görüngüleri olmaları itibariyle analitik olarak soyutlanabilir.[99]

Peki yasa ve ona temel teşkil eden değişim nasıl soyutlanabilir? Toplumu, "insan fâilliğinin hem daimî *koşul*u (maddî etken) hem de sürekli yeniden üretilen *netice*si" olarak tanımladığımız zaman değişimi de onun bir parçası olarak görmüş ve ancak bir soyutlama faaliyetinin sonucunda onu bir belirlenim, biçim ve uğrak olarak bu toplumsal ilişkiler bütününden ayırabileceğimizi kabul etmiş oluruz.[100] Böylelikle, değişimin kaynağı bir "şey" olmaktan çıkar, bir, toplumsal ilişkilerin mevcut halleriyle yapılanmış olmaları, yani bir "koşul"-"belirlenim" halini alır. Bir başka ifadeyle, yeni "ilişkiler[in], kendilerini önceleyen [ve onlardan mantıksal olarak ayrı olduğu iddia edilemeyecek] ilişkilerin içinde gerçek birer olasılık olarak (geçici içsel ilişkiler olarak) zaten var"olduklarını görmek anlamına gelir.[101] İki, mevcut ilişkilerin dönüşerek aldığı "yeni biçimi" ifade eder. Bu haliyle değişim, geçmişiyle bağları olmayan, onlardan mutlak bir kopuş içinde beliren yeni bir biçim değil, mevcut ilişkilerin çelişkili yeniden yapılanışı içinde oluşan yeni toplumsal bütünü ifade eder. Üç, "bir şeyin, o ana kadar belli bir süreklilik içinde seyreden ve bu nedenle değişmiyormuş gibi görünen toplumsal ilişkilerin değişmeye başladığı izlenimini ve-

---

93 Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.44, 166-175; Roy Bhaskar, a.g.e., s.55-62.
Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı, a.g.e.*, s.163.
Yukarıda verilen emek-sermaye kavramlaştırması, bu özelliğin anlaşılmasında yardımcı olabilir. "[B]irbirlerine dışarıdan bağlı olarak görme eğiliminde olduğumuz parçaların her biri, varlıklarının içsel unsurları olarak bünyelerinde barındırdıkları birer ilişki" – ilişki kümesi üzerinden anlam kazanır. Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, s.44.

94 Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.35-39, 87-89.

95 Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.44-45, 47, 51.

96 Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.52; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.95.

100 Roy Bhaskar, a.g.e., s.58; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.62.
Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.51.

ren bir "uğrak"-"belirlenim" adını alır.[102] Bu üç haliyle de değişim hem bir ilişki hem de bir süreçtir. O halde, değişimi, toplumsal ilişkilerin "nasıl" yapılanmakta ve farklı "biçim"ler almakta olduğunu göstererek ve bunun hangi "süreç"ler halinde gerçekleştiğini ortaya koyarak soyutlayabiliriz. İncelemeye "an"dan, değişen "şey"lerden başlayarak, süreklilik-kopuş ikiliğini bir kapan haline getirmek yerine, toplumsal ilişkilerin *long durée* yapılanışına ve bu yapılanış içinde niteliksel ve biçimsel farkların görünür hale geldiği momentlere yoğunlaşabiliriz.

Değişim bir ilişkilenme, yapılanma süreci olduğuna; yapı bu sürecin bir uğrağı olarak görülebileceğine göre, sürecin kendisi de onda tezahür ettiği halde somut olana indirgenemeyen ve bir "eğilim"i yansıtan bir içsel ilişkilenme, dönüşüm yasası olarak soyutlanabilir. Bu noktada yasa, artık mutlak olanı değil bir eğilimi yansıtır; yapıların belli bir "evrim" çizgisi içinde birbirini takip etmesini değil, toplumsal ilişkilerin oluşumunu ve bu oluşumun mekanizmasını ifade eder.[103] Bu nedenle, bir, "yapı" ile "yasa" birbirinden ayrıştırılmamış; içsel ilişkilerin oluşumu bütünlüklü bir süreç içinde görülmüş olur. İlkinde belli bir toplum tipinin içsel ilişkileri gibi görünen şeyin, nasıl devindiği ve dönüşerek başka bir yapının içsel ilişkilerini oluşturduğu böylelikle ortaya konulabilir.[104] İki, zorunluluk, yapıların belli bir sıra çizgisi boyunca birbirlerini izlemesi, belirli empirik olay, olgu ve davranışların "neden" ve "sonuç"ları oluşturması şeklinde değil, içsel ilişkilerin organik ve tarihsel olarak ancak böyle kurulabildikleri için böyle kuruldukları içsel ve özgül bir zorunluluk halini alır. Nedensellik ve belirlenim şematik, kuramsal ve sonradan dayatılan bir mantığın değil, insanların kendi tarihlerini yapış biçimlerinin veya bir başka soyutlama düzeyinde söyleyecek olursak sınıflar mücadelesinin aldığı özgül ve olumsal biçimlerin ürünüdür.[105] Üç, değişimin kaynağı, sürecin nedeni olarak yapının dışından gelen, ona dışsal bir şey veya kimse değil, yapılanmanın kendi iç çelişkileridir. Değişimin yönü de, belli bir evrimsel gelişim çizgisi doğrultusunda ona önceden tayin edilmiş bir hedef "biçim" değil, söz konusu çelişkilerin çözülerek aldığı yeni yapılanıştır. Çelişki yapıya ve süreçlere içkin ana devindiricidir.[106] Değişimin nedeni ve sonucu veya değişimin kendisi gibi görünen şey, aslında bu çelişkili içsel yapılanma sürecinin kendisidir. Değişimi bir olasılık ve zorunluluk olarak içinde barındırır.[107] Dört, sürecin çelişkili içsel ilişkilenmesini bulup çı-

---

102 Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.32.

103 Roy Bhaskar, a.g.e., s.29; "Bir faktörün yaşadığı her şey, o faktörle ilgili yasasının zorunlu işleyişidir. Bu nedenle Marx'ın bulgularına yasalar renk vermezler, yasalar karakterlerinin tamamını Marx'ın bulgularına borçludur. [...] Bir faktörde birbirine bağlanan ilişkiler bir gelişme tipini diğerlerinden daha olası yapar ve Marx da sıklıkla sadece bu gelişme tipini işaret etmek için 'yasa' terimini kullanır. Bu anlamıyla 'yasa' demek, 'eğilim' demektir." Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.51. "Evrim"ci tarih okumasına ilişkin Marksist bir eleştiri için bkz. Alex Callinicos, a.g.e., s.46-65, 158-166.

104 Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009, s.99.

105 A.g.e., s.17, 78.

106 Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.38-40, 89-92.

107 "Marx, keşfettiği ilişkilerin, kendilerini önceleyen ilişkilerin içinde gerçek birer olasılık olarak

karmak, yaşanan değişim sürecini diğer ülke deneyimleriyle modeller ve modellere özgü empirik sabitler üzerinden karşılaştırma geleneğini de yerinden edecektir. Sabit düzenliliklerin veya belirli davranış, zihniyet kalıplarının farklı deneyimlerdeki halleriyle bulunmayışından kaynaklı biz bize benzercilik olarak ifade edilen özgücülük ile tipolojilerin dışında kalan deneyimleri anlatan patolojik gelişimciliğin kuramsal beslenme kanallarını kapatan, değişimin içsel bütünlüğünü kurmayı zorlaştıran zararı da bertaraf edilmiş olacaktır.

1.4. Bir "Kılavuz Çizgisi" Olarak Kuram

Toplumsal gerçekliği incelemeye soyutlamalardan değil de, somut tarihsel gerçeklikten başlamak, gerçekliğin sadece bir yönüne indirgenmiş bir gerçeklik algısının yaratacağı körleşmeden kurtaracaktır bizi. Sadece belli bir varoluş veya değişim biçimini ifade eden bir yapı ve yasanın tüm zaman ve mekanlara genellenmesini, genel ile tikel arasında ortaya çıkacak tekabüliyet sorununun aşılması için eklektik uğraşlara girişilmesini; yani toplumsal gerçekliğin özgül varoluşunun önemsiz görülüp perdelenmesini engelleyecektir. Kuram yerine somut tarihsel gerçeklikten başlamak, onu bir kavram veya yapının içine yerleştirmeye çalışan idealizm kapanından ve bu kavramsal inşayı empirik gerçeklik alanıyla sınırlandıran empirisizm kapanından kurtulmamızı sağlayacaktır.[108]

Bununla birlikte, her bilimsel inceleme son tahlilde bir soyutlamadır; yapılış tarzı anlama ve açıklama biçimini değiştiren bir soyutlama.[109] İlişkisel gerçekçi ontolojik ve epistemolojik konumlanma noktası, bize empirik ve fiili gerçeklikle diyalog ile başlayacak bir soyutlama evreni sunar. Bu başlangıç, görüngünün "nasıl" olup da belirli bir "uğrak"ta belirli bir "biçim" aldığını bize gösterecek reel gerçeklik alanındaki yapılaşmanın soyutlanması için bir anahtar işlevi görür. Aslolan ise, oluşuyla görüngüyü de belirleyen bu yapılanışı soyutlayabilmek; toplumsal gerçekliğin içsel ilişkisel oluşumunu kavramsallaştırabilmektir. İşte tam bu noktada, toplumsal gerçekliğin belli bir forma indirgenip zaman ve mekan farklarının görünmez kılınıp genellenmesi gibi, gerçekliğin bu reel boyutunu görünmez kılacak ve bizi yeniden empirisizm kapanına çekecek tikel betimlemeye teslim olma riskinin bertaraf edilmesi gerekir. Bunun için, "1859 Önsözü'ndeki tarzda genel formülasyonların, tastamam Marx'ın olduklarını söylediği gibi – tam olarak bir 'kılavuz çizgisi', ampirik ve tarihsel araştırmaya bir yönelim olarak, onun bir ikamesi olarak değil – ele alınması gerek[ir].[110] Kuram araştırmacının vizyonu olur ve ona içinde somut tarihsel gerçekliği çalıştığı "kılavuz çerçeve"yi verir.[111]

(geçici içsel ilişkiler olarak) zaten var olduklarını düşünür." Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.50-51.

[108] Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti*, a.g.e., s.29.

[109] Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.16, 30, 217-218.
Derek Sayer, a.g.e., s.31, 32.
Andrew Collier, a.g.e., s.76-85; Roy Bhaskar, a.g.e., s.70-71.

Kuram iki açıdan kılavuz çizgimiz olabilir. Birincisi, toplumsal ilişkilerin geçmiş-bugün-yarın bağlamında süreç içinde aldıkları özgün biçimleri, içsel ilişkisel bütünlükleri içinde ele almak için. Yani toplumsal ilişkileri bir bütün olarak kavramsallaştırmak için. İkincisi, tek bir biçim ve içeriğe indirgenmiş bir merkezi devlet soyutlamasının ötesine geçmek, bir görüngü halini almadan önce nasıl merkezi biçimde yapılaştığını ve bu yapılaşmanın farklı dönemlerde farklı biçimler alıp almadığını anlamak için. İlki için ilişkisel gerçekçi ontolojik ve epistemolojik bakış açısına sahip Marksist kuramcıların çalışmaları bir kılavuz çizgisi olabilir. İkincisi için ise, bu çalışmada ilkinden beslenen yeni bir kuramsal çerçeve çizilmeye çalışılacaktır. Yönetim bilimleri alanı, birer görüngü olarak karşımıza çıkan farklı merkezi devlet biçimlerini ve onların bileşenlerini incelememize imkan verdiği için soyutlamanın yapılabileceği uygun akademik disiplin olarak görülmektedir. Ancak bu olanağın değerlendirilebilmesi için, yeni bir ontolojik ve epistemolojik bakış açısını temel alacak şekilde, inceleme nesnesinin yeniden tanımlanması gerekmektedir. Yeni kuramsal çerçeve bu ihtiyacın karşılaşması için öngörülmüştür.

1.4.1. Toplumsal İlişkilerin Bütünlüklü Soyutlamasına Olanak Verecek "Kılavuz Çizgisi"

Yaşamın yeniden üretimi için toplumsal ilişkiler içine giren insan temel öncülümüz olduğuna göre, kuramın cevap vermesi gereken ilk soru, yaşamın üretiminin ne tür bir ilişki olduğudur. Marx ve Engels, "yaşamı üretmek [...] çifte bir ilişki olarak görünür, bir yandan bir doğal ilişki olarak, öte yandan da bir toplumsal ilişki olarak" der.[112] İlk biçimini önceleyen şekilde "Bütün üretim, *belirli bir toplum biçimi içindeki* birey tarafından, *bu konumu aracılığıyla* doğanın temellüküdür."[113] Doğanın temellükü de, insanın kendini yeniden üretimiyle bağlantılı ve ona koşullanmış bir üretimdir.[114] Hem doğanın temellükü hem insanoğlunun yeniden üretimi, üretimin "maddi" temelidir. Söz konusu üretim de her zaman birden çok bireyin özgül işbirliği-işbölümü içinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, toplumsal ilişkiler her zaman üretimin bağlamını oluşturmuş; üretim de toplumsal ilişkilerin ekseni haline gelmiştir. Bu, iktisadi indirgemeci ve kültüralist yaklaşımların aksine, "maddi" üretim-emek süreci, üretim araçları ve üretim yetisi olarak üretici güçlerin toplumsaldan soyutlanamayacağını gösterir.[115]

Klasik tanımı itibariyle üretici güç, üretim araçları ve emek yetisinin bir toplamıdır. Üretici faaliyetin ürünlerine, yani üretimin içinde somut-

---

[112] Karl Marx ve Frederich Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 3.Baskı, 1992, s.51.
Karl Marx, *Grundisse*, 1857, s.97'den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.48.
Sibel Özbudun, "Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine", http://sibelozbudun.blogspot.fr/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html#.U2hn2IF_s24 (6.5.2014).
Derek Sayer, a.g.e., s.49.

laştığı nesneleri ifade eden üretim araçlarına ve kapasite sahibi gerçek insandan ayrı düşünülen zihinsel ve fiziksel kapasitenin emek yetisine indirgenmiştir.[116] Oysa üretici güç, "üretken emek olarak, değer ortaya koyan faaliyet olarak emek"tir; yani toplumsal işbirliği-işbölümü içinde üretici faaliyette bulunan toplumsal insanın kendisidir.[117] İnsan ancak toplumsal ilişkiler içinde üretici güç haline gelir; dolayısıyla insanı bir üretici güç haline getiren toplumsal ilişkilerin kendisi de bir üretici güçtür.[118]

Üretim ilişkileri de, üretim araçları üzerindeki mülkiyet, yani bir sahiplik ilişkisi üzerinden tanımlanırlar.[119] Oysa, üründen önce insan faaliyeti ve insanlar arası ilişkiler geldiğine göre, üretim ilişkileri, mülkiyet ilişkilerine indirgenemez. Üretim ilişkileri, "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti"ni, yani temellük etmek için toplumsal emek-üretici güç üzerinde denetim kurmayı ifade eder.[120] İnsanların gerçek yaşamlarını yeniden üretmeleri için gereken tüm toplumsal ilişkiler ve bu yeniden üretim üzerindeki denetimi ifade eden tüm "hâkimiyet ve bağımlılık ilişkileri"yle birlikte varolur.[121] Dolayısıyla, iktidar ilişkileri de maddi üretim sürecinden ve toplumdan yalıtık, onların üstünde kendini gerçekleştiren bir ilişki biçimi olarak değil, üretim ilişkilerine içkin şekilde yeniden tanımlanmalıdır. Weberyan anlamda iktidarın, ekonomik alandan ve dolayısıyla sömürü ilişkilerinden bağımsız bir siyasal tahakküm alanı ve siyasal ilişkiler üzerinden tanımlanmasından böylelikle vazgeçilebilir; sömürü ilişkilerinin tahakküm ilişkilerini içsel ve zorunlu olarak gerektirdiği görülmüş olur.[122]

Bir kılavuz çizgisi olarak kuram, ilk olarak, üretim ilişkileri ve toplumsal ilişkilerin birbirine karşıt iki ilişki biçimi olarak kavramsallaştırılamayacağını gösterir. Ve fakat, "maddi" toplumsal ilişkilerin bir boyutunu oluşturduğu için, soyutlama üretim ilişkileri temelinde değil, toplumsal ilişkiler temelinde yapılmalıdır.[123]

İkincisi, kuramsal olarak ayrıştırılmış nesnel-öznel veya "maddi"-"ideal" bütünlüklerin içsel ilişkili oluşudur. Toplum, somut olarak "maddi" veya "ideal" bir yapı veya yapılar bütününe karşılık gelmediği gibi, "maddi ve ideal, toplumsal dünyada, ancak her ikisinin de 'soyutlanması' veya şeyleştirilmesi pahasına ayrılabilir"; bir başka deyişle, toplumu oluş-

---

A.g.e., s.52.

Karl Marx, Grundrisse, Penguin Books, Harmondsworth, 1973, 1858a, s.274'ten aktaran A.g.e., s.73.

Karl Marx ve Frederich Engels, a.g.e., 51.

Georges Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, Sol Yayınları, Ankara, 7.Baskı, 1976, s.331, 333, 335; Alex Callinicos, a.g.e., s.82-83; İşaya Üşür, "Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları", Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.355-452, s.362.

Derek Sayer, a.g.e., s.92, 94, 100.

Karl Marx, *Capital*, C.3, Moskova, Progress, 1971, 1865a, s.618'den aktaran A.g.e., s.90, 100.

Anthony Giddens, "Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji", a.g.e., s.38; "Marx'ta, Callinicos'un da vurguladığı üzere (1998: 70), sömürü, tahakkümün temel amacı değil, bizzat onu *açıklayan* şeydir. Bir başka deyişle *tahakküm, ancak sömürü dolayımından geçerek açıklanabilir.*" Vefa Saygın Öğütle ve Güney Çeğin, *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği – Sosyo-Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s.54.

Derek Sayer, a.g.e., 86-87.

turduğu düşünülen "maddi" yapılar veya "ideal" yapılar toplumsal ilişkilerin bir yönünün soyutlanmasıyla elde edilmiş bütünlerdir.[124] Somutta nasıl insanın eylemi ile düşüncesini birbirinden ayıramıyorsak, fikir sahibi insanlar ile kurumlar inşa eden ve değiştiren insanları da, yani özne, öznenin eylemi, düşüncesi, bilinci ve niyeti ile yapıyı; düşünce ile yapıyı; düşünürler ile siyasal, hukuki, yönetsel yapıları biçimlendiren ve onlara yön veren insanları birbirinden ayıramayız.[125] Toplumsal ilişkiler de, ne sadece özneden ayrılabileceği iddia edilen nesnelliğin ifadesi "maddi" ve "ekonomik" ilişkilerden ne de "üstyapısal" hukuki, siyasal, yönetsel, ideolojik, kültürel ve ahlaki ilişkilerden oluşur. Toplumsal ilişkileri oluşturan iktisadi, siyasi, idari, hukuki, ideolojik, kültürel ve ahlaki ilişkiler empirik olarak birbirlerinden ayrı gözlenemez ve kavranamaz.[126] Bu ilişki biçimleri, E.P Thompson'un gösterdiği gibi, ontolojik olarak birbirinden ayrıştırılamaz.

> "[H]ukukun nazikane bir 'düzey'le sınırlı kalmayıp, akla gelebilecek *her* düzeyde olduğunu gördüm; üretim tarzının ve üretim ilişkilerinin kendileriyle örtüşmüştü (mülkiyet hakları, tarımsal uygulamaların tanımları) ve aynı anda Locke felsefesinin içinde mevcuttu; ideoloji kılıfında peruk ve cübbe giymiş olarak yeniden belirerek yabancı kategorilere düşüncesizce tecavüz ediyordu; din ile kotilyon dansına girişiyor, Tyburn'deki tiyatroda ahlak dersi veriyordu; siyasetin bir koluydu ve siyaset de onun kollarından biriydi; kendi özerk mantığının çetrefilliklerine tâbi bir akademik disiplindi; gerek yöneticilerin gerek yönetenlerin öz-kimliğinin tanımlanmasına katkıda bulunuyordu; her şeyden çok da, alternatif hukuk kavramlarının kapıştığı sınıf mücadelesi için bir arena sağlıyordu."[127]

Kılavuz çizgisinin üçüncü boyutu, toplumsal ilişkilerin içsel ilişkili bir bütün olarak yapılanışının nasıl kavramsallaştırılacağıdır. Burada yapılması gereken Marksizmin analitik kavramlarını, belirli öğelere sahip kategorik bütünler olarak ele alıp tarihsel gerçekliği onlara uyumlaştırmak değil; bu kavramların soyutlanmasında kullanılan içsel ilişkilere yönelmektir. Örneğin, toplumsal bütünlüğün en genel düzeyde soyutlanmış hali olan üretim tarzı kavramı bizi sabit bir kategoriye değil, içsel ilişkilere götürmelidir. Çünkü feodalizm ve kapitalizm birer üretim tarzı olarak ancak toplumsal ilişkilerin özgül bir şekilde yapılaştığı ayrıksı bütünlükler olarak ele alındıkları takdirde açıklayıcılık kazanır.

Herhangi bir şeyi özgül kılan, diğer şeylerle paylaştığı ortak unsurlarda fark yaratan özelliklerdir. Feodalizm ile kapitalizmin ortak paydası, ilk artığın üretilmesi ile olanaklı hale gelen işbölümü, bununla eş zamanlı olarak emeğin (ürününün) bir biçimi olarak özel mülkiyetin eşitsiz bölü-

---

[124] A.g.e., s.123, 87
Alex Callinicos, a.g.e., 2009, s.20.

[126] Derek Sayer, a.g.e., s.85.
E.P. Thompson, *The Powerty of Theory*, Londra, Merlin, 1978, s.288'den aktaran A.g.e., s.79.

şümünün, yani artığın çekilip tek elde toplanmasının ortaya çıkardığı sınıflı toplum ve/veya sınıf ilişkileridir.[128] Sınıf ilişkilerinin iki ayağı vardır: Birincisi, artığın çekilme sürecini ifade eden sömürü ilişkileri; ikincisi, mülkiyet tanımına da içkin olduğu belirtilen artığın eşitsiz bölüşüm koşullarını belirleyen "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti" olarak ifade edebileceğimiz tahakküm ilişkileridir.[129] Feodalizm ve kapitalizm söz konusu sömürü ve tahakküm ilişkilerinde ifadesini bulan toplumsal ilişkilerin özel-özgül birer biçimidir. İkisini birbirinden ayıran şey, bu iki ilişki biçimini kesen "artığa el koyuluş biçimi"dir.[130] Feodalizmde doğrudan üreticiler üretim araçlarının mülkiyetine sahipken, kapitalizmde işçi mutlak olarak mülksüzleştirilmiş, üretim araçlarının mülkiyetini kaybetmiştir. Bu nedenle, ilkinde artığa üretim sürecinin bitiminde artı ürün olarak el konulurken, ikincisinde üretim süreci esnasında artı değer olarak el konulmaktadır. İlkinde serf-lord, köylü-sipahi/bey ilişkisi kurulurken, ikincisinde emek-sermaye ilişkisi belirleyici olmaktadır. Feodalizmde siyasi zor artık çekiminde olmazsa olmaz haline gelmekte, süreç bir çeşit "siyasal birikim" biçimini almakta; kapitalizmde ise iktisadi zor ve "sermaye birikimi" öne çıkmaktadır.[131]

Üretim tarzı soyutlamasıyla bağlantılı dördüncü boyut, geçiş tartışmalarına yansıdığı biçimiyle süreklilik-kopuş tartışmasıdır. Feodalizmden kapitalizme ne zaman geçildi sorusuna cevap verebilmek için, farklı biçimleri ve bunların ortaya çıkış anlarını tespit etmek yeterli değildir. Öncelikle bu iki toplumsal ilişki bütününü birbirinden ayırt eden sömürü ve tahakküm ilişkilerini görünür kılmak, sonrasında da bunların dönüşümünü izleyerek hangi uğrakta niteliksel bir farklılaşma yaşadıklarını ortaya koymak gerekir. Çünkü bu ilişkilerin dönüştüğü anda dahi henüz "biçim" değişmemiş ancak farklı bir "içerik" kazanılmış olabilir.[132] Örneğin, değişim anında mevcut devlet de yeni devlet de merkezi nitelikte olabilir; ancak, bunların merkezileşme sürecinde dışarda bıraktıkları unsurlar ve dolayısıyla merkezin niteliği farklılaşmış olabilir. Buna ek olarak, geçiş, bir çözülen, bir de oluşum halinde iki ayrı toplumsal ilişki biçimini içinde barındırır.[133] Dolayısıyla, birbiriyle kesişen, çakışan ve çatışan süreçler olacağı akılda tutulmalıdır. Feodalizmi çözen, kapitalizmi kuran piyasadır görüşüne karşın, bu iki sürecin ve içsel dinamiklerinin farklı olduğuna vurgu yapan Maurice Dobb'un yaptığı gibi, çözülme, geçiş ve gelişme süreçleri eş zamanlı ancak ayrı süreçler olarak incelenmeli; sömürü ve bağımlılık ilişkilerindeki dönüşüm bu üç uğrağı ayrı ayrı içerecek şekilde ele

---

[128] Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.250-263, 319.
Derek Sayer, a.g.e., s.90, 92; İşaya Üşür, a.g.e., s.447
Feodalizm-kapitalizm karşılaştırması için bkz. Maurice Dobb, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.10-12, 24-28; İşaya Üşür, a.g.e., s.378, 394-395, 433-435, 450; Oğuz Oyan, *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, İmaj Yayınevi, Ankara, 1998, s.7-26.
Brenner'in "siyasal birikim" kavramı için bkz. Colin Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s.52-53; İşaya Üşür, a.g.e., s.450.
Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.111.
Oğuz Oyan, a.g.e., s.3.

alınmalıdır.[134] Bu noktada, birikim biçimlerindeki farklılaşmalara ve bir ilişkinin iki ayrı görünümü olarak sermayenin genişleme eğilimi ile mülksüzleşme eğilimine odaklanmak gerekmektedir.[135]

Sermayenin genişleme eğilimi ile mülksüzleşme eğilimini anlamamızı sağlayacak mekanizma, "genelleşmiş meta üretimi", "sermayenin genişletilmiş yeniden-üretimi" veya "sermaye döngüsü" adları da verilen sermaye birikimidir. Temel belirleyici yasa olarak sürecin anlaşılması için bu birikim biçimine açıklık getirmek gerekir.

> "Sermayenin döngüsüyle kastedilen, artık-değerin üretken sermayeye dönüştürülerek üretimin gerçekleştirilmesi ve sonuç olarak dolaysız üretimle el konulan artık-değerin tekrar üretime yatırılmasıdır [...] Sermayenin döngüsü, para sermaye ile başlar. Kapitalist, para sermayeyi, üretimi gerçekleştirmek üzere üretim araçları ve emek-gücü satın alarak, üretken sermayeye dönüştürür. Bir sonraki süreç, yeni değerlerin yanında artık-değerin yaratıldığı, dolaysız üretim sürecidir. Bunun ardından, üretim sürecinde yaratılan yeni değerlerin, meta sermaye biçimindeki sermayenin, yani artık-değer yüklü metaların, paraya dönüşerek realize olması gerekir. En sonunda, artık-değeri içeren para sermaye yeniden üretken sermayeye dönüşerek, genişlemiş üretimi başlatmalıdır. [...] Toplam süreç, kendisini üretim ve dolaşım süreçlerinin [birinci ve üçüncü uğrak ile ikinci uğrağın] birliği olarak ortaya koyar. Üretim süreci dolaşım sürecinin, dolaşım süreci üretim sürecinin aracısı olur. Her devrede ortak olan, değerin kendini genişletmesinin belirleyici amaç, itici güç olmasıdır (Marx, 1992, s.95).[136]

Bu döngü itibariyle, sermaye birikimi, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılması (mülksüzleşme), üretim araçlarının özel mülk haline getirilmesi (hukuki-iktisadi), feodal üretim ilişkilerinin kişisel-geleneksel bağımlılık biçimlerinin yerini değişim-pazar ilişkilerinin alması, paranın yaygınlaşması momentlerini kapsayan üretim araçlarının, emek-gücünün ve "servet"in metalaşma sürecidir.[137] Hem üretim hem mülkiyet ilişkilerinde değişimi ifade eder. Üretim araçlarına (toprak, hammadde), artı ürüne veya nakdileştirilmiş şekliyle "servet"e el koyma süreci sermaye birikimine içkindir. El konulanların sermayeye dönüşmesi, üretim süreci

---

[134] Kapitalizmi dönemleme sorunu ve "küçük meta üretimi" üzerinden Dobb ve Sweezy arasında geçen tartışmalar bu noktada yol gösterici olabilir. Bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.440-445.
Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.44; Ellen Meiksins Wood, *İsyan Borusu*, a.g.e., s.32-37; İşaya Üşür, a.g.e., s.381; Harvey J. Kaye, a.g.e., s.65.

[136] Melda Yaman Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz – Türkiye 1979 Krizi*, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s.74-75.
Karl Marx, *Kapital – Ekonomi Politiğin Eleştirisi, Cilt 1: Sermayenin Üretim Süreci*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s.686-689. Marx, bu dönüşümün "ilk birikim" ile yaşandığını vurgular. Ancak, buradaki "ilk birikim", "ilkel" anlamında değil, kapitalist üretim ilişkilerinin başlamasını mümkün kılan ilk sermaye birikimi anlamındadır. Burak Gürel, "Türkiye'de Kırda Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi", Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.303-385, s.305.

içinde sermayeyi de yeniden üretmesi gerekir. O nedenle ister İngiltere gibi "devrimci yoldan" üretici-tacir eliyle ister Batı Avrupa'nın genelinde yaygın olduğu haliyle tacir-üretici kanalıyla olsun,[138] sermaye döngüsünü başlatacak şekilde üretim sürecinde bir dönüşüme ihtiyaç vardır. Dolaşım süreci üretim sürecini bütünler; meta-sermaye biçimini almış ürün, pazarda bir meta olarak dolaşıma girerek ve yeniden para-sermayeye dönüşerek sermayenin kendini gerçekleştirmesini sağlar. Metalaşma da hukuki bir özel mülkiyet biçimini değil, onu da tamamlayan bu sermaye döngüsünü ifade eder ve onunla birlikte son biçimini alır.

Bir üretim tarzından diğerine geçişi gözlemlemek için de, işte paranın "para sermaye", üretim sürecinde doğrudan üreticinin artığına el koyanın "üretken sermaye", pazarda dolaşım halindeki ürünlerin "meta sermaye" biçimini aldığı ilişkileri ve uğrakları bulup çıkarmaya çalışmak gerekir. Bu, paranın, fabrikanın veya pazarın görüldüğü anları kapitalizmle eşitlemekten farklı; ilişkilere, ilişkilerdeki dönüşüme odaklanan bir kılavuz çizgisini takip etmektir.[139] Çünkü, kitabın ilerleyen bölümlerinde ele alınacağı gibi, feodal ilişkiler içinde özel mülkiyetleşme yönünde bir eğilim ortaya çıkmış olabilir; önemli olan, bu eğilimin hangi uğrakta kapitalizme özgü mutlak özel mülkiyet biçimini aldığını görmektir. Aynı şekilde sermayeye özgü yoğunlaşma ve merkezileşme biçimini ayırt etmek için de bu gereklidir.

17. yüzyıl krizinden sonra feodalizm içinde, 18. yüzyılda İngiliz kapitalizminin bir dünya pazarı yaratacak şekilde genişlemeye başladığı dönemden itibaren kapitalizm içinde, bu üretim tarzlarına içkin sömürü ve tahakküm ilişkilerini belirleyen farklı eğilimler ortaya çıkmıştır.[140] Bu durum karşımıza beşinci bir boyut, incelemenin coğrafi bir bütünlük içinde yapılması gerektiğini gösteren yeni bir boyut çıkarır. Feodal ilişkilerle ilgili olanını kitabın ilerleyen bölümlerine bırakmakla birlikte, bir kılavuz çizgisi oluşturacağı için kapitalizme özgü olana burada değinmek gerekir. Sermaye döngüsüne bağlı olarak sermayenin genişleme eğiliminde olması nedeniyle,[141] Türkiye özelinde geçiş tartışmalarının yoğunlaştığı 19. yüzyıla gelindiğinde "mutlak" iç-dış ayrımı ve bunlara yüklenen nedensellik açıklamaları anlamını yitirmiştir.[142] Çünkü sermaye içerde daha fazla artı değer üretmek için emek üretkenliğini arttırarak ve üretici güçleri geliştirerek organik bileşimini yükseltme veya yoğunlaşma ve merkezileşme eği-

---

[138] K.H. Takahashi, "Tartışmaya Bir Katkı", M. Dobb, P Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.60-97, 87-88.
Çığır açıcı bir örnek olarak, Brenner'in İngiltere kırsalında kapitalizmin gelişimini incelediği çalışmasına bakılabilir. Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s.10-63.

[140] Eric Hobsbawm, "The General Crisis of the European Economy in the 17th Century", *Past& Present*, Vol.5, 1954, s.33-53.
Burada "sermaye"den kasıt, genel olarak sermaye, yani "soyut birikimin temel dinamikleri, mekanizması" olarak sermayedir. Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.130, 45, 73.
Colin Mooers, a.g.e., s.83.

liminde olduğu gibi, mekânsal olarak yayılarak dışarda sömürü alanını genişletme eğilimindedir de artık.[143] Bu nedenle, sermaye birikimi süreçleri gibi, onlarla birlikte "eklemlenme süreçleri"nin de sorunsallaştırılıp kavramsallaştırılması gerekmiştir.[144]

Sermaye hareketinin iki veçhesinden birini oluşturmakla birlikte, eklemlenme süreçlerinin kendine özgü dinamikleri vardır. Çünkü, bir, kapitalist gelişmenin belirli bir evresinde aynı iç pazarda olduğu gibi, uluslararası pazar da, sermayenin yeniden-üretimi doğrultusunda dönüşmüş; özgün bir biçim olarak "zorunluluk olarak pazar" biçimini almıştır.[145] Kapitalist ilişkiler üretim ve dolaşım alanını birbirine bağladığı andan itibaren, pazar metanın yeniden-üretimi için girmek zorunda kaldığı bir alan haline gelmiştir. Erken kapitalistleşme sürecindeki ticaretin etkisinden farklı olarak, geç kapitalistleşen ülkeler bu zorunluluk olarak pazara girmişlerdir. Bu durum, geç kapitalistleşmeyi bir bölgenin diğer bir bölgeyi sıfır-toplamlı sömürüsü üzerinden biçimlenen sömürgeleşmeden ayırır.[146] Fetih ve dünyanın emperyalist güçlerce paylaşımının arkasında "sermayenin sürekli genişleme ve artık-değer üretme zorunluluğunun somut gerçeklikte büründüğü ifade" olan rekabet yatar.[147] Bu nedenle, uluslararası pazar zorunluluk olarak pazar halini aldığı andan itibaren, maliyet-kâr baskısı altında artı değer elde etme yönündeki rekabet belirleyici hale gelmiştir.

İki, erken kapitalistleşen ülkeler, 19. yüzyılda bu döngüde yaşanan tıkanmalar nedeniyle Marx'ın kâr oranlarında düşme eğilimi olarak adlandırdığı aşırı birikim krizlerine girmişler; bu krizlerden ise, meta sermaye (mamûl madde-hammadde) ve para sermayenin (borç ve doğrudan yatırım) dünya ölçeğinde genişleyerek kendini gerçekleştirmesi-genişletmesi

---

[143] Sürecin bir boyutunu, erken kapitalistleşen ülkelerde endüstriyel ve finansal sermayenin birbirine bağlı ve bağımlı halde üretimin ölçeğini büyütecek şekilde yoğunlaşması ve merkezileşmesi oluştururken, diğer boyutunu bu yoğunlaşan ve merkezileşen sermayenin mekânsal olarak genişleyerek ulusal sınırları aşması oluşturur. Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti – Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.177-182, 193-197. Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistemci eksik tüketimci emperyalizm tezlerinden farklı olarak, bu sömürgeci-yayılmacı karakter mutlak ve varoluşsal değil; sermayenin yeniden üretimi ile doğru orantılı ve ona bağlı, yani dönemseldir. Erkin Özalp, "Lenin'in Emperyalizm'i Üzerine", *Gelenek*, Sayı: 64, Haziran 2001, http://erkinozalp.blogspot.fr/2012/02/leninin-emperyalizmi-uzerine.html (05/03/2015).

[144] Harvey J. Kaye, *İngiliz Marksist Tarihçiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.83-104; Robert Brenner, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith'çi Marxizmin Eleştirisi", *11. Tez*, Sayı 3, 1986, s.10-27.

"Pazar, kapitalist olmayan toplumlarda da kesinlikle vardır ve köylüler, kendi artık ürünlerini satmak ve kendilerinin üretmediği ürünleri satın almak için sık sık pazarlara girerler. Ama en temel yaşam ve yeniden üretim araçlarının elde edilmesinde pazara-bağımlı üreticiler ve elkoyucular için Pazar, ne bir 'düzenleyici' olarak ne de bir zorunluluk olarak işler.", "Kapitalizmde hem üreticilerin hem mülk edinenlerin pazara bağımlı olması, bunların rekâbet, birikim ve emeğin verimliliğin arttırılması kurallarına (imperative) bağımlı oldukları anlamına gelir ve rekâbetçi üretimin varolmanın temel şartını oluşturduğu bütün sistem, bu kurallar tarafından yönetilir." Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, Epos Yayınları, Ankara, 2006, s.29, 21, 68.

[146] Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.133.

Rekabet, uluslararası pazardaki rekabetçi dönem ve emperyalist dönem ayrımlarını yatayına kesen bir ifade ve itkidir. Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.45.

yoluyla çıkmaya çalışmışlardır.[148] Bu, emperyalizm adı verilen kapitalizme özgü bir yayılmacılık tarzını doğurmuştur.[149] 19. yüzyıldan itibaren kapitalistleşme yönündeki tüm dönüşümler, "tek ülkede kapitalizm" koşullarında değil sermayenin dünya ölçeğinde genişlediği koşullarda yaşanmıştır.

Üç, sermayenin (meta, para ve üretken) bu şekilde genişlemesi, "dünya pazarını kurarken süreçleri birleştir[mesine]' neden olmuştur.[150] Ancak, kapitalizmin önce bir bölgede gelişmeye başlaması ve bu bölgede sermaye birikiminin belli bir düzeye ulaşmış olması hem bu birleşmeyi hem de bu birleşmeye konu olan geç kapitalistleşme dinamiklerini eşitsiz hale getirmiştir. Birleşik gelişmeyi bütünleyen bu eşitsizlik, "eşitsiz ve birleşik gelişme yasası" adı verilen bir eğilim doğurmuştur. Bu eğilim, tek ülkede kapitalistleşmenin artık eşitsiz ve birleşik bir karaktere sahip olacağını gösterir. Eşitsizliğin ulus-devlet sınırlarını kesen farklı bölgelerde yoğunlaşabileceğini ve kapitalizme geçişin toplumsal ilişkiler alanında farklı eşitsizlikler doğurabileceğini ifade eder.[151] Bu durum, kapitalizme geçişin biçimini değiştirdiği gibi, yani aynı geçişi farklı yoldan mümkün hale getirdiği gibi, eşitsizlikler de kararsız bir denge içinde özgül kırılganlıklar ve olanaklar yaratabilir.[152]

Örneğin, eşitsiz gelişimin doğası gereği üretim sürecini başlatan sermaye formları ve üretim örgütlenmesi değişebilir. 19. yüzyılda erken kapitalistleşme dönemlerinde görülmeyen "servet"in sermayeye dönüşümünü sağlayan iki unsur belirmiştir: emperyalist tacir-üretici ve emperyal finans-kapital (üretici).[153] Dünya ölçeğinde üretimin örgütlenmesinde bu iki sınıfın belirleyici hale gelmesiyle, geçiş sürecinde basit meta üretimi önemini kaybederek, yerini büyük ölçekli üretim ve hatta fabrika üretimi-

---

[148] "Artık-değeri arttırmak için hayata geçirilen bir yöntemin, sermayenin [organik] bileşimini ve artık-değer oranını yükseltirken, değişmeyen sermayenin değerini arttırdığı durumda, artık-değer/değişmeyen sermaye oranı azalır ve dolayısıyla artık değer/(değişmeyen sermaye + değişen sermaye) oranı demek olan kâr oranı düşebilir." Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.51. Kâr oranlarının düşmesi erken kapitalistleşmiş ülkeleri emek-gücünün ucuz, hammaddenin işlenmemiş, altyapı yatırımlarına henüz başlanmamış veya sınırlı olduğu, yani daha fazla kâr elde edebilecekleri ülkelere doğru genişlemeye yöneltmiştir.

Emperyalizmin sadece tekeller ve tekelci dönemle özdeşleştirilmesi, 1870'den sonra İngiltere'de tekellerin belirleyici olmamasına karşın sermaye ihracının neden arttığını açıklayamaz. Sermaye döngüsündeki krizler üzerinden açıklamak ise, kapitalizme özgü bütünlüklü bir süreç olduğunun anlaşılmasını sağlayacak; dönemsel olarak aldığı farklı biçimlerin açıklanmasını kolaylaştıracaktır. V.İ. Lenin, *Emperyalizm – Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara, 1998; Erkin Özalp, a.g.e.. Anthony Brewer, *Marksist Emperyalizm Teorileri – Eleştirel Bir Analiz*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011, s.101-121; Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.33-47.

Sungur Savran, "Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme", *11.Tez*, Sayı:3, 1986, s.49-72, s.64, 66-68.

A.g.e., s.66-68.

Metin Çulhaoğlu, Lenin'in "zayıf halka"ları ortaya çıkardığını söylediği bu durumu şöyle özetler: "Sistemin bütünündeki eşitsiz gelişme, kendi eşitsiz gelişmesinin ulaştığı dengeler kırılgan, temsil ettiği eklemlenmeler eğreti olan toplumsal formasyona (formasyonlara) birikerek" yansır. Metin Çulhaoğlu, "Eşitsiz Gelişme: Bir Tartışma Çerçevesi", *Gelenek*, Sayı: 84, 2005, s.14.

H.K. Takahashi, a.g.e., s.87-88. Kapitalistleşme süreçlerinde sermayenin genişlemesi belirleyici hale gelmiştir. Marx, 1997a, s.724'ten aktaran Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.128. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s.65-81.

ne bırakmıştır.[154] Sermayenin nüfus etme kapasitesine koşut olarak da bölgesel ve sektörel fark ve çelişkiler belirginlik kazanmıştır.

Özetlemek gerekirse, İngiltere sonrasındaki tüm deneyimler için geçerli olmak üzere, "sürecin nispeten 'geç' başlamış olması, birikimin dinamiklerinin ortaya çıkma biçimlerinde farklılaşmalara ve özgül belirlenimlere yol [açmıştır]. Söz konusu olan, hem **geç** kapitalistleşme, hem de geç **kapitalistleşme**dir; yani kapitalist gelişmenin özgül bir biçimidir."[155] Bu durum, geçişleri de özgünleştirmiştir. Özgünlük, tarihsel olarak bu iki boyutun nasıl yaşandığında gizlidir. Çünkü, feodal ilişkiler içinde birikmiş "servet", ilk birikim sürecinde olduğu gibi, sermaye döngüsünü harekete geçirecek şekilde "kendiliğinden" mi sermayeye dönüşmüştür; yoksa eklemlenmeyle birlikte, yani "dışardan gelen" sermayenin yarattığı itkiyle mi dönüşmeye başlamıştır ve bu, hangi alan ve ölçekte bir dönüşüme tekabül etmektedir gibi kilit sorular ancak böyle bir soyutlama tarzıyla görünür kılınabilir.

Beşinci boyut özneyle ilgilidir. İlişkiler içsel olarak bağımlı ve birbirine karşıttır; dolayısıyla ilişkiler çelişkili bir şekilde tabakalaşmaktadır.[156] Yapılanışın bu özelliği farklı konumların olduğunu ve bu konumların antagonistik nitelik taşıdığını gösterir. Bunun en açık ifadesi özne soyutlamasında karşımıza çıkar. Yapı ile özne birbirine dışsal varoluş biçimleri değildirler. Öznenin kendisi ve eylemi yapılaşmış bir bütün içine doğan ve onun içinde devinen bir konumun ifadesi ve genellik düzeyine göre onun kişiselleşmiş halidir.[157]

Bu önermeyi şöyle açabiliriz: Bir, öznenin pratiği bir konum alıştır. İki, bu konum alış ilişkilenme sürecinin doğurduğu "konumlanmış pratikler" üzerinden gerçekleşir.[158] İlişkilenme süreci işlediği sürece belirli konumlar yaratır; özne kendini bu konumların içinde bulur; bu konumlar onun pratiğinin nesnel koşullarını oluşturur.[159] Öznenin bu konumlanış içinde gerçekleştirdiği pratiği de ilişkilenme sürecinin üretimini ve yeniden üretimini, değişimini ve dönüşümünü sağlar. Üç, bu konumlanmış pratikler bütünün içsel ilişkilerinin çelişkili doğasını yansıtan antagonistik bir niteliğe sahiptir. Bu özellikleri nedeniyle "toplum *içerisindeki* farklı (ve antagonistik) çıkar ve çatışmaların ve dolayısıyla da sosyal yapıdaki çıkar güdümlü dönüşümlerin olanaklılığını yerli yerine yerleştirmeyi sağlamış olur[lar]."[160] Mücadeleyi ve mücadele dinamiklerini, üzerlerinden geçtikleri fay hatlarını belirgin hale getirerek yansıtırlar. Sınıf ile bireysel ve/veya örgütlü öznenin düşünce ve eyleminin sınıfsal niteliği işte reel düzlemin bu konumlanmış pratikleri dolayımıyla anlaşılabilir.

---

154 Sungur Savran, a.g.e., s.67.

155 Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.23-24.

156 Roy Bhaskar, a.g.e., s.24, 66, 69.
Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, 93-103.

158 Roy Bhaskar, a.g.e., s.67.

159 Toplumun bir koşul olması da bu bağlamda anlaşılmalıdır. A.g.e., s.57-58.

160 A.g.e., s.67.

"Sınıflar özgül zatiyetler olarak var olup, düşman sınıflar bulmak gayesiyle çevrelerine bakınıp sonra mücadeleye girişmezler. Aksine insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış bir toplumda bulurlar; sömürüyü deneyimler ve kendilerini uzlaşmaz çelişkili noktalarında tasvir ederler ve bu sorunlar ekseninde mücadeleye girişirler. Kendilerini işte bu mücadele aracılığıyla bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci bu fark edişin bilgisine sahip olmaları anlamına gelir. Sınıf ve sınıf bilinci daima gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil."[161]

Bir soyutlama olarak "sınıf", toplumsal ilişkilerin konumlandırdığı toplumsal tabakaları ifade ettiğine göre, toplumun, üretim ve mülkiyet ilişkilerinin biçimlendirdiği "yatay ve dikey ilişkiler" içinde soyutlanmasını[162] ve bunların değişen doğasının tabakaları ne yönde değiştirdiğinin görülmesini sağlayabilir. Bu, bir, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında olduğu gibi, "olgun"laşmış halleriyle belirli sınıfların varlığı ve yokluğu problemini ortadan kaldırır;[163] onun yerine, üretim tarzlarını tanımlayan el koyuş tarzlarına uygun sınıflaşmanın olup olmadığı sorusunu merkeze alır. Batı Avrupa'da Ortaçağdan itibaren kent soyluların ortak adı olan "burjuvazi" ve Osmanlı'daki "eşrâf ve âyân"ın kendilerine atfedilen "kapitalist" ve "kapitalist olmayan" tanımlarının tarih-dışı ve statik doğasını yerinden ederek, konumlanmış pratikler dolayımıyla yeniden tanımlanmalarına olanak verir.[164] Nasıl burjuvazi içindeki bir kesim, feodal ilişkilerdeki dönüşümle birlikte kapitalistleşmiş; bir kesim de proleterleşmişse; eşrâf ve âyânın da 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, 16. yüzyıldaki haliyle kalamayacağı anlaşılır ve ne yönde bir değişim yaşadığının peşine düşülür. Kapitalistleşme eğilimine ilişkin sorular, bu kanaldan cevaplanır. Kapitalist sınıfları ifade etmek için kullanılan burjuva kavramının tarihsel özgüllüğü içinde hangi iktisadi failleri kapsadığı da bu yolla açıklanabilir. Sınıf yapısına ilişkin çözümleme, statik bir cevabın değil, "ilişki ve oluşum" ha-

---

E.P. Thompson, 1995: 136'dan aktaran Vefa Saygın Öğütle ve Güney Çeğin, a.g.e., s.79-80.

Brenner, sınıf ilişkilerinin iki veçhesini de vurgular. İlki, "doğrudan üreticilerin kendi aralarındaki, yani, dolayımsız üretim süreci içinde birbirleriyle, araçlarıyla ve toprakla olan ilişkileri" olarak "yatay ilişkiler"; ikincisi ise, "içsel olarak çatışmacı mülkiyet ilişkileri", "artığın çekilip alınması ilişkisi" olarak "dikey ilişkiler"dir. İşaya Üşür, a.g.e., s.447; Robert Brenner, "Agrarian Class Structure ", a.g.e., s.10-11, 26.

Geçiş sürecinde bu tarz bir sınıfsal görünüm tasviri için bkz. Taner Timur, a.g.e., s.15, 16, 18, 19.

Burjuvazi, Ortaçağ Batı Avrupa'sında kent soylularını adlandırmak için kullanılmış bir kelimedir. Egemen "burjuva paradigması", bu kavramı kapitalistle özdeş kullanmaktadır. Ancak Wood'a göre, henüz kapitalizmin özgün dinamiklerinin ortaya çıkmadığı bir dönem için böyle bir özdeşlik kurmak ve bunu bugüne taşımak yanlıştır. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e., s.15, 22-23. Kaldı ki, hiçbir toplumda mevcut tabakalar bir bütün olarak başka bir üretim tarzının parçası olan sınıf ve tabakalara evrilmemişlerdir. Kapitalizmin kırda başladığı İngiltere örneğinden yola çıkacak olursak, toprak sahiplerinin ancak bir kısmı kapitalistleşmiş ve devrim saflarında konumlanmışlardır. Christopher Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005; Harvey J. Kaye, a.g.e., s.151, 153, 155, 160-161. Ancak, burjuvazi kavramı devrim ve devrime öncülük sorununda hala açıklayıcılığını korumaktadır. Bu nedenle, ortaçağlar itibariyle tarihsel kökenleri hangi farklı sınıf ve fraksiyonlara dayanıyor olursa olsun, kapitalistleşen, kapitalistleşme sürecinin önünü açan devrimlerin öncüsü egemen sınıfları nitelemek için burjuvazi kavramından faydalanılacaktır.

linde yeniden soyutlanmasının ürünü olur.[165]

İki, sınıfların birbirlerine karşı konumlanmış pratikler olarak tanımlanması, siyasal olarak ister görünür olsunlar ister olmasınlar, her daim sınıf mücadelesi içinde birbirleriyle ilişkilendikleri, oluştukları ve devindikleri gerçeğinin görülmesini sağlar.[166] Toplumsal mücadeleler ve siyasal iktidar değişiklikleri sırasında özne görünümü almalarını da sağlayan bu konumlanışlardır. Dolayısıyla, toplumsal mücadelelerin seyri ve içlerindeki kopuş momentleri bu konumlanışlar üzerinden sınıfsal nitelikleriyle analiz edilmelidir. Bu noktada, burjuva devrimi sorunu başta olmak üzere, tüm değişim ve devrim süreçleri, toplumsal katmanların, sömürü ve tahakküm ilişkilerinin değişim momentlerindeki konumlanmış pratikleri üzerinden değerlendirilmelidir.[167] Toplumsal taban ve siyasal örgütlenme, temsilci, öncü, ittifak, program gibi sorunlar da bu bağlamda ele alınmalıdır. Böylelikle, reform-devrim, tepeden-aşağıdan, demokratik-otoriter gibi tanımlanma sorunlarını aşma imkanı doğacaktır. Şöyle ki, her toplumsal katman, kendini öncelikle mevcut toplumsal ilişkilerin bir parçası olarak bulur; bu ilişkilerin çözülmesi ve krize girmesi, bir yandan onu yeni bir oluşum sürecinin içine sokar, çözülme ve parçalanmalar yaşamasına neden olur; bir yandan da, kendini sınıfsal olarak yeniden konumlandırmasına yol açar. Bu nedenle, hiçbir sınıf ve tabaka, sınıf mücadelesinin somut pratiği ötesinde sahip olduğu yapısal bir gelişmişlik düzeyi veya bilinçle değerlendirilemez. Kaldı ki, hiçbir şekilde, diğer sınıf ve tabakalardan da bağımsız ele alınamaz. Hobsbawm, Fransız Devrimi'ni ele aldığı çalışmasında, "devrimci an"ı, biriken çelişkilerin sınıf mücadelesini yoğunlaştırdığı bir dönemde burjuvazinin, mevcut egemen sınıf karşısında, siyasal iktidarı almaktan başka şansının olmadığı bir sıkışma anı olarak tanımlar.[168] Toplumsal katmanların konumlanmış pratiklerinin siyasal görüngüleri de, toplumsal ilişkilerdeki somut değişim süreçlerinin kendilerine özgü niteliklerinden ayrı ele alınmamalıdır. Burjuvazinin siyasal örgütlenme biçimleri ve siyasal temsilcileri de bu bağlamda ele alınmalıdır. Aşağıda açıklanacağı üzere, kapitalist ilişkilerin oluşum aşamasından itibaren, siyasal alan ve toplumsal alanda yarattığı değişimledir ki, burjuvazi, siyasal örgütlülük ve egemenliğini doğrudan sınıf katılımıyla değil siyasal temsilcileri aracılığıyla gerçekleştirmiştir.[169] Tam da bu nedenle, "ulusal çıkar", "kamusal yarar" gibi daha soyut ve dolaylı yollarla kendini bir "sınıf" olarak örgütleme ve yönetme şansı bulmuştur.[170] Gerek 1908 gerek 1923 Devri-

---

[165] Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.95-131; Metin Özuğurlu, "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis*, Sayı:8, 2002, 29-50, s.30, 33; Vefa Sayfın Öğütle ve Güney Çeğin, a.g.e., s.38.

[166] Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.103-104.

[167] Devrim sorunun başka bir çalışmada daha ayrıntılı şekilde ele alınması gerektiğini kabul etmekle birlikte, tarihsel-kavramsal bir çerçeve sunacağını düşündüğüm için Mooers'in çalışmasının ilgili bölümlerine referans vermek istiyorum. Bkz. Colin Mooers, a.g.e., s.68, 76, 84, 85-92.

[168] Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimi'ne Bakış*, a.g.e., s.40.

[169] Colin Mooers, a.g.e., s.121; Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi, Ankara, 2008, s.77-83.

[170] Burjuvaziye özgü "sınıf gibi yönetme" tanımlaması için bkz. Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.335-341.

mi, sınıfsal nitelikleri ve siyasal görüngüleri itibariyle bu çerçevede değerlendirilmeli; somut toplumsal mücadelelerin seyri içinde ele alınmalıdır.

Üç, kişinin toplumsal mücadeleler içindeki yerini belirleyen de ayrı bir genellik düzeyinde bu konumlanmış pratiklerdir. Bertell Ollman'ın, Fransa'da III. İmparatorluğun neden bir özne kişi olarak özellikle Louis Bonaparte'ı öne çıkardığını anlamak için toplumun kendi ilişkisel bütünlüğü içindeki devinimine bakmalıyız dediği gibi, 1920'li yıllara damgasını vuracak şekilde merkezi devlet özelindeki çatışmanın nasıl Atatürk-Vahdettin görüngüsü verdiğini anlamak için öznenin ilişkisel bütünlük içine konumlandırılmasını ve kişinin öznel bütünlük içindeki bir genellik düzeyi olarak kavranmasını sağlayacak konumlanmış pratikler soyutlamasından faydalanılabilir.[171] Değişim yazınında birbirinden yalıtık ele alına gelen ve bu nedenle de aralarındaki karşıtlık bir türlü anlaşılamayan kişiler düşünce ve eylemleriyle bir bütün olarak bu konumlanmış pratikler çerçevesinde değerlendirilebilir.[172] Değişimin siyasal önderleriyle toplum arasındaki bağ da bu şekilde kurulabilir; onların düşünce ve eylemlerinin sınıfsal niteliği, doğrudan hangi sınıfa üye olduklarıyla değil, pratiklerinin toplumsal ilişkiler içinde konumlandırılmasıyla anlaşılabilir.[173]

1.4.2. Yönetsel Alanda İnceleme Nesnesinin Yeniden Tanımlanması

Empirisist bakış açısı, toplumsal gerçekliği aralarında yarıklar olan ayrı ontolojik varlıklar olarak görmekte ve her birini ayrı bir görüngüye indirgeyerek soyutlamaktadır. Kendisi de ayrı bir toplumsal gerçeklik olan insanın yönetsel faaliyeti de, bu nedenle, toplumsal ilişkiler içinde bir edim olarak görülmeyerek, bir görüngü olarak bize yansıdığı andaki biçimiyle soyutlamanın konusu olmaktadır. Bu nedenle, önce siyasal (alan) toplumsaldan, üstyapı altyapıdan ayrılmaktadır. Bu, siyasal, yönetsel, ideolojik formlar ile toplumsal, iktisadi, kültürel formların birbirinden ayrılmasını beraberinde getirmektedir. Öznel ile nesnel, özne ile yapı, düşünce ile eylem ayrımı da buna paraleldir. Sonra bu alan, en genel anlamıyla "örgüt" veya "örgütsel davranış" denen "şey"e indirgenmektedir. Örgüt, devlet, devlet aygıtı, bürokrasi, yürütme organı, idare, kamu yönetimi, kurum, kuruluş, işletme vb. bütün yönetsel birimlerin ortak adı, formel yaklaşımların çekirdeği ve temel analiz birimi olarak karşımıza çıkmaktadır.[174] Öznel olan ise, değer, tercih ve kültürüyle örgütsel davranış üzerinden bu

---

Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.336-337; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., 93-103. Aksi örnekler için bkz. Ahmet Demirel, a.g.e; Emin Karaca, *Birinci Meclis'te Muhalifler*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007

Ellen Meiksins Wood, *İsyan Borusu*, a.g.e., s.106.

G. Morgan, "Paradigms, Metaphors, and Puzzle Solving in Organization Theory", *Administrative Science Qarterly*, No.25, 1980; Yılmaz Üstüner ve Fuat Keyman, "Globalleşme, Katılımcı Demokrasi ve Örgüt Sorunu", Burhan Aykaç, Şenol Durgun ve Hüseyin Yayman (Ed.), *Türkiye'de Kamu Yönetimi*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s.299-317. Birgül Güler, "Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 4, Aralık 1994, ss.3-19; Can Umut Çiner, "Fransız Yönetim Düşüncesinin Gelişimi: Polis Biliminden Örgüt Bilimine", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 42, Sayı: 1, Mart 2009, s.1-22.

analizlere eklemlenmektedir. Yönetim, *işlevsel (fonksiyonel) bir mekanizma* ve *bu mekanizmayı çalıştırma faaliyeti (süreci)* olarak tanımlanmaktadır. Merkezi devlet, işte bu soyutlamanın ürünü veya başka bir deyişle yansımasıdır.

Merkezi devlet, bir, kendisi bir soyutlama olduğu; iki, toplumsal ilişkileri kendi bütünlüğü içinde görmemizi engelleyen ontolojik ikilikleri yansıttığı için inceleme nesnesi olarak ele alınamaz. Bir başka deyişle, merkezi devleti incelemeye merkezi devletin kendisinden başlayamayız. Peki, zaman ve mekanda aldığı farklı biçimler de dahil olmak üzere, merkezi devleti anlamak ve açıklamak için ne yapmalıyız? Yeni bir soyutlama için, toplumsal ilişkilerin yapılaşması içinde merkezi devletin "nasıl" böyle bir görüngü olarak ortaya çıktığını bize gösterecek bir inceleme nesnesine ihtiyacımız var. Bu nedenle, toplumsal ve tarihsel bağlamı içinde yönetsel edimin "nasıl" yapılaştığına, nesnel ve öznel boyutların her ikisini de kapsayacak şekilde "nasıl" farklı yönetsel formlar aldığına bakmalıyız.

1.4.2.1. Doğaya Başat Olmak İçin "Örgütlenmek"

Başlangıç noktamız insanın gerçek "yaşamın üretimi" için – ki buna bütün üretimin önkoşulunu oluşturan "kendini üretme" de dâhildir[175] – "doğa"yla (kendi ürünleri de dahil – dolayısıyla doğrudan ve dolaylı) ve diğer insanlarla kurduğu ilişkidir. Bu ilişkinin toplumsal karakterini "hangi koşul altında, hangi tarzda ve ne amaçla olursa olsun, birden çok bireyin el birliğini" ifade eden *işbirliği* belirlemiştir.[176] İşbirliği ile "örgütlenme" eş anlamlıdır ve tarihsel olarak ilk insan topluluklarında cisimleşmiştir: "Örgütlenme, insan topluluklarının neredeyse içgüdüsel yaşama ve ihtiyaçları karşılama eyleminde belirir. Örgütlenmede insanların belli bir işi görmek üzere bir araya gelişini ve ortak hareketlerini sağlayan hareket tarzı, işbirliğidir."[177]

İnsanların bu ilk, doğal ve kendiliğinden örgütlenmeleri, bir başka deyişle ortaklaşa (komünal) eylemli birliktelikleri, toplayıcılık-küçük boyutlu avcılık geçim biçiminde şekillenen dönemde (Yukarı Paleolotik ve Mezolitik) ana tarafından kan akrabalığına – ana soy çizgisine, anaerkilliğe – dayanan "gens örgütü"nde (klan) cisimleşir.[178] Üretimin belli bir işbirliği çerçevesinde örgütlenmesinin bu ilk örneği, üretimin ilk koşulunun insanın kendini üretmesi olduğunu da gösterir, ve onu sağlayacak şekilde belli bir anadan gelenlerin oluşturduğu kan akrabalığına dayanmış;

---

[175] Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011, s.55, 67-68; Sibel Özbudun, a.g.e.

[176] Karl Marx ve Frederich Engels, *The German Ideology*, Moskova, Progress, 1968, 1846a, s.41'den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.53.
Birgül Ayman Güler, a.g.e., s.23.

[178] Ümit Hassan, a.g.e., s.22, 25, 27, 199; Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2009, s.44-49; Alâeddin Şenel, *İlker Topluluktan Uygar Topluma – Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, AÜ SBF Yayınları, No. 504, Ankara, 1982, s.92-97.

farklı büyüklüklere ulaştığı durumda bile özelliklerini korumuştur.[179]

Örgütlenme topluluk olarak örgütlenerek varolma anlamına gelmiş; örgüt bir bütün olarak topluluk haline gelmeyi ifade etmiştir: "ol'mayı mümkün kılan *kutsallık*, varoluşla özdeşleşen *kandaşlık*, yaşamayı örgütleyen *kurallar*, kesin bir bütünsellik göstermiştir."[180] Bu dönemde görev bölüşümünün cinsiyetler üzerinden yapılıyor olması, belli kişilerin büyü-sihir işiyle uğraşmaları veya genç ve yaşlıların farklı kapasitelere sahip olmaları bunların her birinin topluluğun eşit unsuru olarak görülmesinin, bir bütün olarak işlere katılmalarının önüne geçmemiştir. Yaşamın üretiminin işbirliği temelli olması, eşit olunması ve farklılaşma-tabakalaşmanın olmaması anlamına gelmiştir.

Farklılaşma-tabakalaşmanın olmadığı bu ilk insan topluluklarında da bir iktidarlaşma (erkleşme) gerçeğine rastlanır; ancak, bu iktidar olma hali sadece doğa karşısında kolektif bir iktidar olma mücadelesini ve bu mücadeleyi sekteye uğratabileceği düşünülen topluluğun bütünlüğünü bozma karşısında bir güç olma biçimini ifade eder.[181] "Heyet"ler ve "önder"ler geçici, görevsel ve doğaya başat olma amaçlıdır; bunun dışındaki iktidar ilişkileri baskılanır.[182]

İlk düşünce (büyü-sihir) de bu bütünlüğün kurulma ve devam ettirilme sürecinde belirir.[183] Topluluk ve yaşanılan yerin bir bütün olarak kutsal olduğuna inanılır; kültler toplulukla, yaşanılan yerle, hayatla özdeşleşmenin ve onun bütünlüğünü sağlamanın hem ifadesi hem aracıdır; ama asla ne büyü-sihir (totem olarak) ne de büyücü topluluğun dışında ve/veya üstünde görülmez.[184] Bu kültlerin varlığı yaşamın kurallarını da ifade eder. Topluluk olmanın ve aynı anlama gelmek üzere yaşamın ortak ve

---

[179] Yunanlıların *genos*, Romalıların *gens* adını verdikleri bu ilk insan örgütlülüklerinin, Orta Asya'da *urug(ğ)*, *oğuş*, *oba*, *boy*, *soy*, *oymak*, *ocak*, *ok* gibi 100'e yakın farklı şekilde ifade edildiği, ancak her birinin *genos-gens* örgütleriyle ortak özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Üretimin teknik üretim sürecine ve verimliliğe indirgenmemesi gerektiğinin kanıtı olarak da, kadın-ana sadece bereketin değil aynı zamanda varolabilmenin simgesidir. Ümit Hassan, a.g.e., 23-26, 55-56, 195, 197-200. Klan, kan bağının (*kinship*) kuvvetli olduğu soy, aile, grup gibi farklı büyüklükteki topluluklar ile dışardan beslenen ve hatta giderek kan bağından bağımsızlaşarak kökenini sembolik bir ortak ataya dayandıran farklı büyüklükteki toplulukların her birini karşılayan bir terim olarak kullanılır. Soy ve boyun iç içe gelişimine ve bir aradalığına gönderme yapar. Suavi Aydın, "Klan", Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın (Ed.), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s.478-479; Rudi Paul Lindner, "The Tent of Osman, The House of Osman", *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington, 1983, s.8. Gerçek veya sembolik anlamda kan bağının kuvvetli olduğu en küçük kabile parçacığı olarak kullanıldığı için bu bağlamda kullanılması uygun görülmüştür. Bkz. Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, "Introduction: Tribes and the Complexities of State Formation in the Middle East", Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Ed.), *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1990, 1-22, s.5-6.

A.g.e., s.66, 114, 133, 140.

Kutsallık güneş ve ay kökenlidir. Yağmur yağdırmak veya güneş açtırmak gibi, "kolektif bir eylemin gerekliliğini içerir"; üretime dönük ve topluluk içindir. A.g.e., s.79, 110.

Alâeddin Şenel, a.g.e., s.94-95.

Soyut ve genel düşüncenin ilk nüveleri resim içinde ve büyüyle paralel olarak gelişmiş; her ikisini de geçim kaynaklarının daha bol ve devamlı olmasını sağlama gayreti biçimlendirmiştir. Gordon Childe, a.g.e., s.52-53.

Ümit Hassan, a.g.e., s.67, 78-99; Sibel Özbudun, *Ayinden Törene – Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*, Anahtar Kitaplar, 1997, s.35-41.

doğal kuralları mevcuttur; dolayısıyla üstten dayatılan değil birlikte devinilen bir kurallılık hali mevcuttur.[185]

Özetle gens örgütünde (klan) geçim biçimi, işbirliği-örgütlenme, örgüt, topluluk, yaşanılan-örgütlenilen yer, inanç sistemi gerçeklikleri birbiriyle örtüşür.[186] Bunlar arasında zamansal ve mantıksal bir fark aramaktansa, bunların aynı bütünlüğün kuruluş sürecinin formları olduğunu düşünmek gerekir.

1.4.2.2. "Başkalarının Emek Yetisini Dağıtma Kudreti" Bağlamında Yönetmek

Yapısalcı-ekonomist (teknolojist) bakış açısı, gens örgütünün işbirliğine dayanan yapısal-düşünsel örgütlenme biçiminin, faaliyetlerdeki artış ve çeşitlenme ile artık ürün birikimi gibi nicel gelişmeler sonucunda dönüştüğünü savunur.[187] Ancak gelişmeyi uzmanlaşma ve verimlilik artışına dayandıran, değişimi daha yüksek bir aşamaya geçiş olarak gören bu teknisist açıklama tarzının bıraktığı çok önemli boşluklar vardır. Örneğin işbirliğinin faaliyetlerde ortaya çıkardığı çeşitlenme "nasıl" olup da bir farklılaşma ve bağımlılık ilişkisine, yani işbölümüne evrilmiştir? Faaliyetlerin ürünleri "nasıl" sadece birikmeyip eşitsiz biçimde biriktirilip özel ellerde yoğunlaşmış, yani özel mülkiyet halini almıştır? Faaliyet salt doğaya başat olma mücadelesi iken, "nasıl" insanın insan üzerindeki hakimiyetine ve insanın diğer bir insanın faaliyetinin ürününü mülk edinmesine dönüşmüştür? Bu dönüşüm yaşanırken kendini "nasıl" diğer insan faaliyetlerinden soyutlamış ve onların üstünde bir konum almıştır?

Teknisist bakış açısının tamamlayıcısı olan mülkiyetin araçsal kavranışı süreci anlamamızı perdelemektedir. Çünkü geçim biçiminin değiştiği, küçük ölçekli tarım ve hayvancılığa geçildiği Neolitik dönemin ilk evresi de dâhil olmak üzere toprak ve hayvanların – faaliyetlerin ürünlerinin ve özel mülkiyetin doğuşuyla birlikte adlandırıldığı haliyle üretim araçlarının – özel kişilerce biriktirilip temellük edilmeye başlanmasından önceki dönem özel mülkiyet yokluğu üzerinden topyekûn mutlak eşitlikçi, mutlak tabakasız bir toplulukla özdeşleştirilerek tasvir edilmektedir. Evet, ortaklaşa yaşamın çerçevesini çizdiği işbirliği bu dönemde de, insanların toprak ve hayvanları ortaklaşmalarını sağlamış;[188] toprak ve hayvanlar üzerinde ancak (geçici) mülk ve kullanma hakkı iddia etmelerine izin vermiştir. Ancak antropoloji alanındaki çalışmalar henüz özel mülkiyet belirmeden önce çoban toplulukları için gelişkin avcılık-hayvan ehlileştiricilik, çiftçi

---

185 Töz ve tör(e) kavramlarının evrimi için bkz. Ümit Hassan, a.g.e., s.119-148.

186 "Bozok" ve "Üçok" hem örgüt adı hem boy ve soy anlamındadır. A.g.e., s.27; Ancak "ok" adındaki kurumsal örgütlenmelerin boyların gelişiminde daha ileri bir tarihte ortaya çıktığı unutulmamalıdır. İsenbike Togan, "Boy Devlet İlişkileri ve 'Buluo' (Bölük) Meselesi", Taşkın Takış, Sunay Aksoy ve Halil İnalcık (Ed.), *Halil İnalcık Armağanı*, Cilt I, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009, s.43-86, s.55-57, 62-63. İlk toplumsal örgütlenmeyle birlikte, henüz tarıma geçilmeden ilk yerleşme birimi köyler de ortaya çıkmıştır. Gordon Childe, a.g.e., s.57.

187 Gordon Childe, a.g.e., s.79-104; Sibel Özbudun, *Ayinden Törene*, a.g.e., s.53-58.

188 Gordon Childe, a.g.e., s.74; Derek Sayer, a.g.e., s.94.

toplulukları için küçük sulama tarımı, yarı-göçebe tarla açma tarımı döneminde (Yukarı Paleotik'ten Neolitik'in ilk dönemine kadar geçen süre) farklılaşmaların yaşandığını ve bu farklılaşmaların özel mülkiyetin ve toplumsal iktidarın temelini oluşturacak "embriyonik eşitsizlikleri" ifade ettiğini göstermektedir.[189] Farklılaşma durağan "statü" gruplarının belirmesi şeklinde değil insanların faaliyetlerinin ayrışması ve aynı zamanda birbirine bağımlı hale gelmesi şeklinde yaşanmıştır. Henüz özel mülkiyet biçimlenmeden önce bu ayrışma ve ayrışmış faaliyetler üzerine kurulu yeni bir elbirliği şekli olan *işbölümü* doğmuştur.[190] Öncelikle erkek ve kadının yürüttüğü faaliyetler üzerinden yaşanan bu farklılaşmalar, iki faaliyet türünün birbirinden koparılması ve ilkinin ikincisinin *faaliyetini temellük etmesi, yönlendirmesi ve üzerinde iktidar kurması* şeklinde yaşanmıştır.

> "Kanımızca, babahanlığa bu geçişin ön şartları kolay gelişmez. 'Aşağı Avcılık' ile 'Yukarı Avcılık' tanımlarının gerisinde yatan fark, babahanlık gelişiminin ön şartları şeklinde düşünülecek net ipuçları vermez. 'Mızrak, kargı'nın icadı gerçek bir devrimse de, kanımızca, av-'ev' ayrımının kesinliği yoluyla kadın'ı 'madun' bırakmanın sebebi olmaz. Asıl, avlanan hayvanın öldürülmeye(bile)rek 'ev'e getirilmesi ve ehlileştirilmesi, anahanlığın değişiminin ön şartı olarak düşünülmelidir. Kadın'ın toplayıcılığı ve gereğinde (av özelliğine uygun olarak) av'a iştiraki devam ederken, yine kadın, çocuğu ve bu çocuklar içerisinde *geleceğin avcıları* erkek çocukları büyütmeye devam eder. Ne zaman ki, hayvanlar ehlîleşmeye ve 'sürüleşme'ye başlar, diyebiliriz ki işte o zaman, 'ev' alanı (barınma mahalli) 'mânen' – kadın aleyhine – bir ölçüde daralır. Erkek, sürünün yetiştiricisi ve sahib'i [...] olur. [...] Sürünün ve savaş-işi'nin 'sahib'i erkek, erkin olması süreci sonunda 'han'lığını ilân edecektir."[191]
>
> Claude Meillassoux'ya göre "toprak, doğal ürünlerin doğrudan temellüküne dayanan avcı toplayıcılar için 'emek nesnesi', insan emeğinin istikrarlı teminine dayalı, hemen tüketil(e)mediği için denetlenmesi gereken toplumsal bir ürünün, yani 'hasadın' söz konusu olduğu, bu nedenle daha istikrarlı grup yapıları gerektiren hortikültüralistler [küçük ölçekli sulama-çapa tarımcıları] içinse 'emek aracı'dır. Böylelikle avcı-toplayıcılar, istikrarlı toplumsal ilişkileri gereksinmezken, toprağı ve onu işleyecek kalıcı bir işgücünü gereksinen hortikültüralistler üretim ve yeniden üretimin bünyesinde gerçekleştiği istikrarlı akraba grupları (soy grupları, klanlar, kabileler vb.) hâlinde örgütlenme eğilimindedir. Akraba (soy) grupları yalnızca ürünlerin değil, aynı zamanda *potansiyel işgücü olarak çocukların da üreticileri olan (genç) kadınların emekleri ve bedenleri üzerinde denetim sağlamanın locus'udur.* Böylelikle kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılıkların (doğurganlık, fiziksel güç...) toplumsal eşitsizliklere tercüme edilmesinin zemi-

---

189 Sibel Özbudun, "Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine", a.g.e.

190 Bertell Ollman, a.g.e., s.254.
Sahib, "koruyuculuk" anlamına gelen *sahb* kökenli *sahâbet*ten türemiştir. Babaerkilliğin babacı-koruyucu doğası, sahiplik ile bir arada gelişmiştir. Ana soy çizgisi de, ana soyundan gelen erkek üzerinden baba soy çizgisine geçmiştir. "[E]rkek' herhangi bir erkek (baba) değil, dayı'dır." Ümit Hassan, a.g.e., s.133-134, 125.

> ni, hortikültüralistlerde açığa çıkmaktadır. Kadınlık-erkeklik ve gençlik-yaşlılık gibi biyolojik farklılıklar sosyal-kültürel anlamlar yüklenerek siyasal-toplumsal konum farklılaşmalarına temel oluşturacaktır."[192]

İnsanın besin (tarımsal ve hayvansal gıda) üreticisi haline gelmesi sadece doğaya başat olması değil, aynı zamanda doğayı kendi emeğiyle biçimlendirmesi, kendi emeğini ekleyerek ona değer katmasıdır.[193] İnsan doğaya emek kattığı andan itibaren doğa artık salt "doğal" formuyla var olmuyor; insanın kendi yaşamının üretimi için sürekli emek katılarak dönüştürülmesi gereken bir hal alıyordu. İnsanların sürü ve toprağı bırakıp gitmemelerinin nedeni buydu.[194] Koruma ve biriktirme yeni bir anlam kazanmıştı: üretimin döngüselliğinin, yani yeniden üretimin sağlanması.[195] Bu andan itibaren toprak ve sürü üretim aracı olarak karşımıza çıkacak; *sahiplenilen* bir hal alacaktır. Kadın-erkek arasında olduğu gibi, toplumsal farklılaşmalar besin üreticiliği döneminde ortaya çıktığı için de,[196] bu sahiplenme ilişkisi, toplumsal eşitsizlik ve hâkimiyet ilişkisine dönüşme potansiyeli taşıyacaktır.

Erkeğin çoban topluluklarında doğrudan sürünün sahibi, çiftçi topluluklarında ise tarla açma faaliyetinin aktif örgütleyicisi olarak,[197] üretim sürecinde ağırlık kazanması, başta yaşamın yeniden üretilmesi (işgücü olarak görülen çocuğun doğumu) olmak üzere üretim sürecini doğrudan belirleyen bütün faaliyetler üzerinde erkeğin eşgüdümleyici ve denetleyici karar alma gücünü arttırmıştır.[198] Bu, özel mülkiyetin temelini oluşturacak "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti"nin ilk defa diğer insanlardan (öncelikle kadın ve çocuklardan) ayrı bir insan grubunun, erkeğin eline geçmesidir. Artık ürünün bölüştürülmesinden önce, onun temelini oluşturacak "üretim çalışmalarının" *yönlendirilmesi* bu dönemde biçimlenmiştir.[199]

Bu durum, özel mülkiyetin ve sınıfların ortaya çıkmasından önce, babaerkilliğin, kandaşlık-ortaklaşalık ilişkileri devam ederken, onun içinde koruyucu, sahiplenici ve hükmedici bir baba figürüyle karşımıza çıktığını gösterir. Yani özel mülkiyetin ve sınıflaşmanın dinamikleri topluluk içinde filizlenmiş; hâkimiyet ilişkileri topluluk dışından bir dayatma ile değil topluluk içinde babaerkilliğin gelişimiyle birlikte, "bir kesimin 'soylulaşması' ve o kesim içerisinden bir 'kişi'nin toplu[luk] üzerine tırmanarak yükselmesi" sonucu oluşmuştur.[200] Marx'ın belirttiği haliyle kapita-

---

[192] İtalikler bana aittir. Claude Meillassoux, Femmes, Greniers et Capitaux, Editions Maspero, Paris, 1975'ten aktaran Sibel Özbudun, a.g.e.
Gordon Childe, a.g.e., s.81; "Değer emektir"; değer, "genel toplumsal formu içinde maddeleşmiş emektir." Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, s.52'den aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.275, 264-304.

[194] Gordon Childe, a.g.e., s.80.

[195] A.g.e., s.60.

[196] Gordon Childe, a.g.e., s.57; Alâeddin Şenel, a.g.e., s.162.

[197] Alâeddin Şenel, a.g.e., s.161.

[198] Sibel Özbudun, a.g.e.

[199] Mülkiyetin temelini "emek ürünleri" olarak gören yaklaşım için bkz. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.175, 205.

[200] Ümit Hassan, a.g.e., s.122.

lizme kadar özel mülkiyetin "ortaklaşalık formlarını" koruması da bu yapılanış sayesinde mümkün olabilmiştir.[201] Çünkü topluluk içinde sivrilen "baba" topluluktan ayrı bir varlığa sahip değildir; tam tersine onun içinden onu yönlendiren-yöneten unsurdur. Toplumsal iktidarın nüveleri toplumun tam içinde olduğu içindir ki, toplumun üstünde ve soyut bir olgu halini aldığında, yani siyasal bir form kazandığında dahi, toplumun (yeniden) üretimini yönlendirmeye devam edecek ve bunu toplumun bütünün yararına, "ortak çıkar" adına yaptığını söyleyebilecektir.[202]

Bir diğer önemli toplumsal farklılaşma da topluluk içinde küçük sulama tarımı ve hayvan besiciliği yapmadan ama bu faaliyetlerin ürünleri ile beslenen iki faaliyet türünün ortaya çıkmasıdır. Bunlardan biri, topluluklar arasındaki farklılaşmaların doğurduğu *ticaret*, diğeri de, *madencilik*tir. Artık ürünün biriktirilmesi, erken bir dönemde birbirinden ayrı ancak birbirine bağımlı etkinlikler olarak faaliyetler arası işbölümünü mümkün kılmış ve hepsinden önemlisi de bazı faaliyet alanlarını ve bu faaliyetleri yürüten insanları doğrudan artık ürün üreten faaliyetlerden ve insanlardan bağımsızlaştırmasıdır.[203]

Bağımsızlaşma, toplumsal iktidarı elinde bulunduran organların, artık ürünün sınırlı sayıda kişinin elinde yoğunlaşmaya başlamasıyla birlikte daraldığı bir dönemde, hem "nasıl" üretim veya artığa el koyuluş sürecini yönlendirmeye devam ettiğini, hem de "nasıl" topluluk üstünde ve soyut bir form almaya başladığını açıklar.[204] Artığın bölüştürülmesi işi daha eşitsiz bölüşüm ortaya çıkmadan önce üretim faaliyetlerini yönlendirmenin ana teması olmuştur.[205] Yönlendirme faaliyetinin doğrudan üretim süreçlerinden ayrışması, yani kafa ve kol emeğinin ayrışmasıyla ortaya çıkan işbölümü de bu süreci bütünlemiştir.[206] İlerde, böylelikle, yönlendirme faaliyeti, soyut ve toplumdan ayrı bir siyasal form alma, yoğunlaşma sürecine paralel olarak belirli kişi ve organların elinde merkezileşme, toplumun üstünde ona yön veren bir konum görünümü alma ve devlette cisimleşme olanağı bulacaktır.

Neolitik dönemin ilk yarısında ortaya çıkan bu yeni işbirliği-işbölümü biçimleri, insanoğlunu, doğaya daha az bağımlı ama kendi işbirlikli ve üretken eylemine dayanarak doğaya daha belirgin şekilde başat olmaya ve

---

"Antik dünyanın çoğunda bir insanın toprak üzerinde mülkiyet iddiasında bulunabilmesi için toprağı kullanması gerekliydi. Orta Çağ'da otlaklar sıklıkla köy halkının ortak malıydı. Modern dönemde ise bunlar gibi 'antika gelenekler' geride kalmıştı." Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, R. Pascal (çev.), Londra, 1942, s.65'ten aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.257-258. Kurthan Fişek, *Yönetim*, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005, s.60.

Gordon Childe, a.g.e., s.97, 83-97.

Çiftçi topluluklarda küçük sulama tarımından büyük sulama tarımına geçişi örgütleyenin din adamları (rahipler) olduğu gerçeği, üretim ile yönetsel olanın nasıl iç içe ortaya çıktığını ve ayrılma potansiyeli taşınıdığını gösterir. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.196, 205-206; Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.33-62.

Gordon Childe, a.g.e., s.97

Alman İdeolojisi'nde "gerçek işbölümü" olarak bahsedilen maddi ve zihinsel emek ayrışmasının çok daha erken bir dönemde embriyonik olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Devletin ortaya çıkışıyla birlikte bir form kazanmış ve oluşumunu tamamlamıştır. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, a.g.e., s.36-44, 76-79.

doğayı dönüştürme eylemine daha fazla düzen vermeye itmişti. Giderek hem doğal olaylar hakkında artan bilgi birikimi (bitki çeşitleri, mevsimler, seller) hem doğayı dönüştürerek daha etkin aletler yapma becerisi (saban, tekerlek, hayvan koşumu, kayık vb.), bir yandan baskılayıcı bir yandan da kolaylaştırıcı birer unsur olarak nüfus ve gereksinim (besine ve onu üretecek toprak ve hayvana duyulan ihtiyaç) artışıyla birleşince, üretim daha fazla insanın elbirliği ile yönlendirilir hale gelmişti.[207]

Neolitik dönemin ikinci yarısında, "teknik" olarak adlandırılan, ancak toplumsal örgütlenme biçimindeki değişime tekabül eden işbirliği biçimindeki dönüşüme paralel bir üretim fazlası ortaya çıkmıştır.[208] Bu ilkel topluluklarda beliren "toplumsal artık üretme gizilgücü"dür.[209] Toplumsal farklılaşma, üretim artığının eşitsiz şekilde bölüşülmesinin ve artık ürünün sınırlı kişinin-grubun elinde yoğunlaşmasının "embriyonik" zeminini oluşturmuştur. Bu ikisinin birlikte gelişimi, artık ürünü yoğunlaşarak biriktirilen ürün fazlası – artı ürün haline getirmiş; işbirliğini "gerçek" işbölümüne dönüştürmüştür.[210] "Başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti", ürünle birleşerek, bir, artık ürünün özel kişilerce mülk edinilmesini sağlamış; ortak mülkiyetin yerini özel mülkiyetin almasına neden olmuştur. İki, temellük etme ile artık ürünü ayrılmaz bir şekilde bir araya getirecek üretim araçları (sürü ve toprak) üzerindeki özel mülkiyetin gelişiminin önünü açmıştır. Üç, üretim araçlarına sahip olanlar ile doğrudan üreticilerin ayrılması, artığa el koyuşu eşitsiz hale getirmiş; bu yeni biçimin sınıf ilişkileri olarak adlandırılmasına neden olmuştur.[211] Bu andan itibaren, "genel sınıf" kavramı artı ürüne özel mülkiyete konu olacak şekilde el konuluşunun gerçekleştiği bütün toplumsal ilişki biçimlerinin ortak özelliklerini ve asgari bileşenlerini vurgulamak için kullanılabilecektir.[212]

Örgütlenmenin (komünal birliktelik, kandaşlık) işbölümü biçimleri içinde çözüldüğü ve toplumsal (yeniden) üretimin *yönlendirilmeye* başlandığı bu dönem bir toplumsal ilişki biçimi olarak örgütlenmenin yerini "yönetim"in aldığı dönemdir. İnsanın doğal yaşam üzerinde işbirlikli (or-

---

207 Gordon Childe, a.g.e., s.79-101.

208 Tarih, "teknik" üretkenlik artışının bir anda bir yoğunlaşma ve eşitsizlik ortaya çıkarmadığını, bunların iç içe gelişen süreçler olduğunu gösterir; teknik gibi görünen süreç aslen toplumsaldır. Üretim ilişkilerindeki değişimin teknolojik ilerlemeyi zorlamasına ilişkin bir örnek ve çıkarım için bkz. Ellen Meiksins Wood, *Isyan Borusu*, a.g.e., s.33-36.

209 Kavramın özgün hali "toplumsal artı üretme gizilgücü (potansiyeli)" şeklindedir. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.176.
Bertell Ollman, a.g.e., s.254.
A.g.e., s.320. Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.101. "Sınıflı toplumda sınıf belirleyici rolünü 'üretim koşullarının mülkiyetini elinde bulunduranların bu dönemde ortaya çıkan işbölümü ve üreticilerle doğrudan ilişkisi' aracılığıyla oynar." Marx, 1959b, 772'den aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.107. Kölecilik, feodalizm ve kapitalizm gibi farklı toplumsal ilişki biçimlerinin tümünü karşılayan bir sınıflı toplum kavramının yaratılmasına aracı olur. Zaman içinde aldığı özgün biçimlerden bağımsız olarak kapsam olarak daha geniş bir genellik düzeyini ifade eder. A.g.e., s.82-83, 96.
"Genel sınıf" kavramlaştırması, kölecilik, feodalizm ve kapitalizm gibi farklı toplumsal ilişki biçimlerinin tümünü karşılayan bir sınıflı toplum kavramının yaratılmasına aracı olur. Zaman içinde aldığı özgün biçimlerden bağımsız, kapsam olarak daha geniş bir genellik düzeyini ifade eder. A.g.e., s.82-83, 96.

taklaşa) egemenlik kurma ve dönüştürme faaliyetinin yerini bunu gerçekleştirmenin yolunu da kapsayacak şekilde insanın insan üzerinde egemenlik kurma faaliyeti, yönetsel faaliyet almış; insanın üretken-dönüştürücü faaliyeti ile yönetsel faaliyeti birbirinden ayrılmaya başlamıştır.

İster işbölümü üzerinden görülen erken dönem farklılaşmalar ister sınıflaşma dinamikleri olsun her iki şekilde de katmanlaşmış bir topluluğun (örgütün) yönetiminden söz edildiği açıktır.[213] Ancak henüz topluluk-üstü bağımsız bir form almamış; tam anlamıyla topluluktan soyutlanmamıştır. Faaliyeti ve ürünü temellük etme mücadelesi üzerinden topluluk içi bir iktidarlaşma mücadelesi yaşanmaktadır. Sürecin bir anda yeni formların yeni bir içerikle belirmesi şeklinde yaşanmadığı; mekânsal ve zamansal farklar bir yana yenilerin eskilerle iç içe geçişine şahit olunduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu mücadelenin çok keskin ve uzun soluklu olduğu ve geleceğe ilk örgütlenme pratiğinden çok fazla şeyin taşınması pahasına yaşandığı görülecektir.

1.4.2.3. Kişiselleşme ve Soylulaşma Bağlamında Yönetsel Formların Oluşumu

Göçebe çoban toplulukların özel koşulları nedeniyle, geçiş süreci bu topluluklarda daha uzun sürmüş ve bu nedenle daha net gözlenebilen bir doğaya sahip olmuştur.[214] Kandaş örgütlenme döneminde, Orta Asya'da ortaya çıkmış *khan* (kan, han, hakan, ka(ğ)an) kelimesinin dönüşümü sürecin görünür kılınmasına yardımcı olabilir.[215] *Khan* kelimesi ilk başta çoğul anlamlı olup toplulukla özdeşleşen ve onu var eden her şeyi onun bütünselliğini yansıtırcasına karşılamaktadır.[216] Topluluğun örgütlülüğünün, bütünlüğünün ve kutsallığının (toplumsal bütünlüğün kutsanmasının) simgesi, koruyucusu ve taşıyıcısı olan şaman da ortak kökenli *kam* kelimesi ile adlandırılmaktadır. Şamanlar "kandaş örgütlenmede eşitler arasında sosyal görevli" olarak görüldükleri için, söz konusu bütünselliğin-kutsallığın kişi(ler)de somutlaşması, ortaklaşa örgütlenmeye (işbirliğine) zarar verici bir unsur olarak değil tam tersine eşitlikçi ve eşitleyici bir yetke olarak görülmektedir.[217] Kutsallık – doğal yasallık "kabile örgütünde kamu'nun kararı, törenin [töz'ün] gereğinin bütünsel bir uygulanışı"dır.[218] Şamanların

---

Ümit Hassan, a.g.e, s. 217, 221-222, 288.

"Yerleşik tarım ve zanaat üretiminin tâli kaldığı, ticaretin sadece aristokratların olabilen servet göstergelerini kapsadığı koşullarda, özel mülkiyet, kan bağını dağıtacak ve devlete temel olabilecek bir sınıf farklılaşmasını yaratacak ölçüde gelişemiyor; göçebe ortakçılığın oynak ilişkileri [...], yönetim ve vergi mekanizmalarının istikrar kazanmasını önlüyordu." Halil Berktay, a.g.e., s.94. Çiftçi toplulukları ile çoban toplulukların artı ürün üretme kapasitelerine ilişkin bir karşılaştırma için bkz. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.157, 163, 168-194.

Ümit Hassan, a.g.e., s.199-283.

Khan, el ölçeğinde "bir arada bulunan insanların örgütlülüğü", tüm kutsal simgeler, şamanların hizmet ettiği "tanrı"lar, Kan-Han-Kağan-Dağ-Kandaşlık kültlerinin tümü için kullanılmıştır. Örgüt, inanç, topluluk, yer ve ad'ların tümünü kapsamıştır. Bkz. A.g.e., s.198-200, 213.

A.g.e., s.79, 207.

A.g.e., s.276.

yanı sıra el düzeyinde örgütlenmiş bu toplulukların bir de yine *khan* (kan) kökünden türemiş *han* adı verilen şefleri vardır. Soylu değildirler.

İlk toplumsal katmanlaşma olan babahanlığın gelişmesiyle bu iki "sosyal görevli" bir yandan işbölümü çerçevesinde "uzmanlaşmış", bir yandan da "eşitler arası birinciliğe" yükselmiş; soylulaşmış ve toplumun ilk yönetsel formunu oluşturmuştur.[219] Yönetsel faaliyet topluluk içinde ama onunla özdeşliğini yitirerek belirmiştir; dolayısıyla yönetimsel oluş kişiselleşmeyle – soylulaşmayla aynı anlama gelmiştir. Buna paralel olarak iki şef belirmiştir. Şaman "barış şefi", *khan* (han) ise "savaş şefi"dir. Bu ikilik, "kutsallık yönelimli" ve "toplulukla birlikte topluluk adına karar verme ve uygulama yönelimli" ikili bir yönetim ortaya çıkmıştır.[220] Tüm topluluğun silahlı olması *savaşı yönlendirme* işini ayrıcalıklı kılmaya başlamıştır.[221]

Babahanlık artı ürünün temellük edilmesi ile birleştiğinde, yönetsel faaliyetin bu unsurları pekişecektir. Akraba soylardan gelenlerin oluşturduğu topluluğun kandaşlık birliği çözülmeye başlayacak; topluluk "akbudun"-"karabudun" örneğinde olduğu gibi öncelikle ikili katmanlar halinde eşitsiz bir şekilde bölünecektir.[222] Bu, hem *cedd* kültünde cisimleştiği haliyle soy'un erkek-baba'ya bağlanması hem de kabile içindeki soylardan birinin diğerine üstün gelerek onu tahakkümü altına alması şeklinde yaşanacak; soyun başındaki, aynı anlama gelmek üzere topluluğun başındaki erkek-kişi(ler) soylulaşacaktır.[223]

Soylu erkek-kişinin sürekli artı ürün ile beslenmesinin mümkün olması ile önce seçimlik, sorumlu, görevsel ve sonra geçici olan *khan*'lık (şeflik) kalıtsal bir hal alacaktır.[224] *Khan* hem üretimin hem savaşın yönlendiricisidir. Üretimi "düzenleme", onu sağlayacak koşulları yaratma sorumluluğu, artı ürünü bölüştürme işi *khan*'a aittir.[225] Süel hiyerarşinin tepesindeki kişi(ler)dir.[226] Bu süreç aynı zamanda ak şaman – kara şaman

---

219 A.g.e., s.198, 207-209.

220 "[K]ökeni kutsallık olan örgütlenmede sivrilen kişi, [önce] ikili bir karakter göstermeye başl"amış; daha sonra ayrı kişilerce temsil edilmişlerdir. Ayrı kişilerce temsil edildiklerinde dahi ortak bir kökeni paylaşmaya devam etmişlerdir. "Khan' (kan, han), sırf inançsal 'han', dünyadaki yönetici han olacaktır. Tabiî ki, aslında, dünya (yeryüzü) yöneticisi babahan – insan han, geçmişteki varlığını 'kanıt'layarak kendisini kutsayacak ve toplum-üstü kişileşmesini 'meşru'laştıracaktır." Ümit Hassan, a.g.e., 81, 207-208.
Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1990, s.169; Babahanlığa geçişle "Asya kandaşlığında ve Türklerde, ok, birçok yerde, yaşayan en önemli birimin, örgüt ve örgütselliğin 'ad'ı olacaktır." Ümit Hassan, a.g.e., s.135.
Halil Berktay, "İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türkler'in İktisadi ve Toplumsal Tarihi", Sina Akşin (Ed.) *Türkiye Tarihi,* Cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.23-138, s.100.
Cedd kültü için bkz. Ümit Hassan, a.g.e., s.130-131.
A.g.e, s.131; Kurthan Fişek, a.g.e., s.58, 60.
"Dikkate değer nokta, üretimi sağlayacak koşulların yaratılmasında, efsanenin Oğuz ceddini görevli kılmış olmasıdır. Üretimi 'düzenleme' yükümlülüğü, Köprülü'nün deyişiyle 'hükümdar'ın, doğru terimle kandaş başkan'ın üzerindedir. Örnek, üretim ↔ örgütlenme, üretici ↔ şef içiçeliğini net olarak ortaya koymaktadır." Ümit Hassan, a.g.e, s.106.
Kurhan Fişek, a.g.e., s.62; Henüz herkesin silahlı olduğu bu dönemde "bütün ataerkil aile ocaklarının başları yağmadan daha fazla pay alıp zenginleşmek için mücadele" etmektedir; dolayısıyla hem bir hiyerarşi hem bir soylulaşma-zenginleşme mücadelesi vardır. Halil Berktay, a.g.e., s.74.

ayrımının da ortaya çıktığı ve şamanlığın kişiselleştiği süreçtir.[227]

Kişiselleşme – soylulaşmayla birlikte, topluluk düşüncede de bir bütün olmaktan çıkmakta; somut topluluk-(kutsal) düşünce bütünlüğünün yerini soyut düşünce, topluluktan soyutlanmış düşünce almaktadır. Topluluğun bir bütün olarak kutsallığın simgesi "totem"in "tabu"ya dönüşmesi, yeraltının-yerin-göğün kuşatıcı kutsal figürün "tengri" olarak sadece kutsal gök halini alıp diğerleri üzerine çıkması bu ayrışma, soyutlanma ve katmanlaşmanın örnekleridir.[228] Bu andan itibaren büyü-sihir kural koyucu ve yasaklayıcı bir hal almıştır.[229] "Hükm"ün uygulayıcısı ile özdeşleşmesi zaman içinde bir sonraki dönemin "hükümdarlık" anlayışının temelini oluşturacaktır; ikili yönetim içinde "hükm" uygulayıcının kim olduğuna ilişkin mücadele de zaman içinde birini diğerinin astı haline getirecektir.[230]

Akrabalık veya aynı soy çizgisinden gelenler arasındaki bağların çözülmeye ve somut bağların yerini giderek daha fazla soyut bağın almaya başlamasıyla klandan farklı bir topluluk örgütlenme biçimi olan kabileler belirmiş ve yönetim olgusu belirginleşmiştir.[231] Kabilede gelişen soy(luluk)-kişi sivrilmesi kabile içinde kalmayıp, kabileye üstünlükle yetinmeyip kabileler-üstü bir biçim aldıkça toplumsal örgütlenmenin bu iki formu pekişmiştir.[232] Kabile birliklerini ifade eden federasyon ve konfederasyonlar, bir *hâkim kabile-tâbi kabile* ilişkisi üzerine bina edilmiş; *khan* (ka(ğ)an) da artık birden çok kabilenin başındaki kişi için kullanılmaya başlanmıştır. Kabile birliklerinin ilk formunda yönetsel "heyet" gevşek ve değişkendir; bu nedenle çabuk kurulup çabuk dağılabilmektedir.[233] Bu gevşek formuna rağmen, kabile birlikleri kandaşlığın çözülüş zeminini kuvvetlendirmiştir. Kabile birliğine mensubiyet ve giderek soylu heyete bağlılık, aynı soydan gelenlerin oluşturduğu kandaşlık birliğinin yerini almıştır. Kan birliği yerini "kan birliği fikri"ne, yani arada bir kan birliği varmış gibi bir arada oluş düşüncesine bırakmıştır.[234] Bu, kandaşlık ilişki-

---

"Sü" Yazıtlarda boyların veya kabilelerin savaşçılarının oluşturduğu birlikler için kullanılmıştır. İsenbike Togan, a.g.e., s.64.

Ümit Hassan, a.g.e, s.69.

[228] Somut totemlerin yerine geçecek tabunun yaratılması soyutlama sürecini ivmelendirmiştir. A.g.e., s.81-142.

Krş. Gordon Childe, a.g.e., s.75.

Ümit Hassan, a.g.e., s.201, 280-281.

"Kabile" (*tribe*) akrabalık ilişkilerini aşan, daha ziyade kuşak akrabalığına (*segmentary*) dayanan heterojen ve kurgusal (*fictitious*) bağlarla birbirine bağlı bir topluluk biçimi olarak tanımlanmaktadır. Richard Tapper, "Antropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East", Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Ed.), *Tribes and State Formation in the Middle East*, *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1990, s.48-73; Rudi Paul Lindner, a.g.e., s.8-10. Orta Asya'da bod/boy, bu/boy, bodun ve buluo'nun (bölük) nasıl bir anlam genişlemesi ve çeşitlenmesi yaşayarak klanların üstünde kabile ve kabile konfederasyonu biçimindeki toplulukların ortak adı haline geldiğine ilişkin bkz. İsenbike Togan, a.g.e.

Ümit Hassan, a.g.e., s.232, 249, 256.

Halil Berktay, a.g.e., s.82-87

Türklerdeki "şiar", Araplardaki "assabiyet" düşüncesi bunun göstergesidir. Ümit Hassan, a.g.e., s.170.

sinin yeni bir içerikle yorumlanması ve kullanılmaya başlamasıdır. Bu yapıyı güçlendiren ve ona "devlet" biçimine evrilme gizilgücünü kazandıran kabile birliği şefliğinin giderek kişiselliğini arttırması olacaktır.[235]

Bu dönemde iç içe geçmiş dört sürecin izleri görülür. Birincisi, sınıflaşma dinamiklerinin hızlanması, sınıfsal farkların derinleşmesi ve artı ürünün giderek daha az elde toplanır hale gelmesidir.[236] İkincisi, bu sürecin kişiselleşme ve topluluktan soyutlanma düzeyini arttırması, seçilmiş kişilerin giderek daha kalıcı bir hal alması ve yarı-bağımsız bir *kurul'sallaşma* süreci içine girmesidir.[237] Bu dönemde silah kullanma ve savaş işinin tekelleştiği, topluluğun geniş ölçekte silahsızlandığı koşullarda *cebir/zor tekeli*'nin oluşmaya başladığı görülür. Çok doğru bir ifadeyle "sınıf mücadelesi, askerlikten tecrit edilme üzerinde yükselir."[238] Üçüncüsü, *khan*'ların (şeflerin) bir önceki dönemde kurul içinde eşitler arasındaki birinciliği ifade ederken giderek mutlak ve salt birinciliği ifade eder hale gelmeleridir. *Khan* kelimesinin ünvânlaştığı, tek bir kişiye özgülenmiş bir ad olarak kullanılmaya başlandığı bu dönem, soylulaşmasına rağmen hala topluluğun kandaşlık birliğini ifade eden kurulun (*Kurultay*'ın) gücünün bu kişi lehine kırılmaya, sembolik yetkili bir karar merciine dönüştürülmeye ve karşılığında salt bu kişinin soyluluğunun yüceltilmeye çalışıldığı bir dönemdir.[239] Silahlı gücün bu kişinin maiyetine geçtiği, ordulaştığı; mevcut töre ve geleneklerin yerini *Khan Yasası*'na bıraktığı görülür. *Khan* giderek hükümdarlaşmaktadır. Dördüncüsü, "kutsal gök"ün *Ulu Gök Tengri* (tek tanrı-vari) halini almasıdır. *Khan*'a "evrensel" *khan*'lığını şaman Ulu Gök Tengri vermekte; onu kutsamakta ve mutlaklaştırmaktadır.[240] Bunun yönetsel faaliyete yansıması yine ikili karaktere sahip bir şekilde, kutsallığın-maneviyatın *khan*'da (hakan) cisimleşmesi, dünyeviliğin ise onun muavininin (*yuğruş*) elinde olmasıdır.[241] Beşincisi, yerleşik ve/veya yarı-yerleşik yaşama geçilmesidir.[242] Yerleşik yaşama paralel olarak tarım ve zanaat üretimine geçildiği görülmektedir. Artı ürün artışının ve devamlılığının sağlanmasında, artı ürüne el koyuş mekanizmalarının sürekli ve sistematik hale gelmesinde yerleşik yaşama-çiftçiliğe geçişin

---

[235] Akrabalıktan kağan merkezli bir yapıya veya şefliğe geçişin topluluğun yönetsel biçimlenişinde önemli olduğuna ilişkin vurgular için bkz. İsenbike Togan, a.g.e., s.43-86, s.57; Richard Tapper, a.g.e., s.50, 52, 53.

[236] Halit Berkay, a.g.e., s.94-95.
Ümit Hassan, a.g.e., s.276.

[238] Halil Berktay, a.g.e., s.96.

[239] Kırılma noktası Cengiz Han Konfederasyonu ve 1206 Kurultay'ına denk gelir. Ümit Hassan, a.g.e., 220-242.

[240] A.g.e., s.220.
Toplumsal önderlik tekleşirken, şaman'ın dünyevi eşit karşısında gücünü kaybettiği ve kutsallığın yönetsel erkle bütünleştiği görülür. "[K]utsallığın gereğini yerine getirme görevi" artık *khan*'ındır. Şaman tarafından kutsanmaya devam etse de asıl kutsal olan kutsayan değil kutsanandır artık. Böylece yönetsel olan salt kutsallıktan kutsal-dünyeviliğe doğru evrilecek; dünyevi olan kutsanacaktır. A.g.e., s.208, 207 Sümerlerdeki benzer bir gelişme için bkz. Sibel Özbudun, *Ayinden Törene*, a.g.e., s.69-70. Hakan'ın kutsallığa sımsıkı bağlı olması dünyevi yönetimde muavinini öne çıkaracaktır. "Yuğruş"un Karahanlılardaki "vezir"in kökeni olduğunu ileri sürülmüştür. Bkz. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, s.249-254.
Ümit Hassan, a.g.e., s.282.

büyük payı olmuştur.[243] Bununla birlikte, yer bağı kan bağının önüne geçecek ve kandaşlıktan farklı bir toplumsal birlikteliğin temellerinin atılması kolaylaşacaktır.[244]

1.4.2.4. Yönetme(k) Faaliyetinin "Siyasal" Olarak Soyutlanması

Yönetme(k) faaliyeti ilk başlarda topluluğa içkindir; topluluğun yönetimi ile üretimin yönetimi iç içedir. Yönetsel faaliyetin topluluktan soyutlanma (yabancılaşma) sürecinin tamamlanmasıyla, toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimi bütünüyle değişmiştir. Artı ürüne el koyanlar ile doğrudan üreticilerin, yönetsel mekanizmaların soyutlanması ile birbirinden tamamen kopması, toplumun yönetici ve yönetilen üzerinden ikili bir görünüm edinmesine ve yönetsel mekanizmaların "tepeden" bir görünüm almasına neden olmuştur. Bu, sosyolojik olarak topluluktan topluma geçildiği uğraktır ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi "siyasal" bir biçim almıştır. Bunu, yönetsel düşüncedeki yalıtılma yani "ideolojik" biçim bütünler. Siyasal iktidar, siyasal örgüt veya erken devletin tarih sahnesine çıkışı böylelikle gerçekleşmiştir: "Toplumun içinden çıkan, ama onun üzerine yerleşen ve ona giderek daha da yabancı hale gelen bu iktidar, devlettir."[245]

Wood, bu dönemi, "eskiçağ devletlerinde, üretim ile politika [üretken faaliyet ile üretimi yönlendirici faaliyet] arasında keskin bir ayırım vardı; üreticilerin yönetici ve hatta yurttaş olarak hiçbir siyasi rolü yoktu. Devlet bağımlı işgücünü denetlemek üzere örgütlenmişti ve her şeyden önce de bazı insanlar, diğerlerinin emeğine ya da ürünlerine devlet aracılığıyla el koyuyordu." diyerek özetler.[246] Bu nedenle, siyasal form, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi-yönlendirilmesi faaliyetinin *bağımsızlaşan* organlar eliyle yapılacağını gösterir ve bu organlarla özdeşleşir.[247]

Yönetsel faaliyetin siyasal ve ideolojik bir biçim alarak soyutlanması, tarih boyunca en genel düzeyde iki farklı evreden geçmiştir. İlki, erken devletin ilk ortaya çıkışından kapitalist toplumsal ilişkilerin biçimlendiği döneme kadar geçen, artı ürüne el koyanlar ile toplumu yönetenlerin aynı kişiler olduğu evredir. Artığa el koyanlar, kendilerini toplumdan yalıtmakla birlikte, artı ürüne ancak yönetici olarak, "siyasal zor" – "iktisat dışı zor" yoluyla el koyabildikleri için – yani el koyuş mekanizmasının bu

---

Artı ürün – verimlilik artışında çiftçiliğin ve bu alandaki buluşların yeri açısından bkz. V. Diakov, *İlkçağ Tarihi 1 – Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s.20-74; Gordon Childe, a.g.e., s.80-94.

Alâeddin Şenel, a.g.e., s.163.

"[T]oplumdan doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bu güç, devlettir." Friedrich Engels, a.g.e., s.156. Orijinal metnin Türkçe'ye çevirisinde kimi anlam kayıpları olduğu düşünüldüğünden Devletin Antropolojisi'ndeki çeviri tercih edilmiştir. Friedrich Engels, 1884, 156'dan aktaran Marc Abélès, *Devletin Antropolojisi*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, s.93.

Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, a.g.e., s.30.

"Toplumun gücü karmaşık kurumlar aracılığıyla örgütlenmiştir ve bu, kan bağlarına dayanan örgütlenmeden üstündür." Örneğin, "toplumsal sorunların çözümünde, biçimsel özel baskı araçları" ortaya çıkmıştır. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.46.

özgün biçimi nedeniyle – siyasal ile iktisadi (üretim) arasında alansal bir ayrışma yaşanmamıştır.[248] İktisadi artığa el koyuş siyasal bir forma sahiptir. Artı ürüne "siyasi" araçlarla (siyasi, hukuki ve askeri baskı araçlarıyla) el konulacak; "geleneksel bağlar ve görevler artı-emeğin devlete ya da toprak beyine angarya, rant, vergi ve benzeri yollarla devrini" sağlayacaktır.[249] Devlet dahil artı ürüne el koyan bütün yöneticiler, sınıfsal ilişkilerden bağımsız görünmek yerine kapitalizminkinden farklı olarak, onunla özdeş görülecektir. Doğrudan üretici ile artığa el koyan arasındaki ilişkinin doğası gereği artık çekme mekanizmasının sahip olduğu siyasal karakter, aldığı özgül biçimlere rağmen bu özelliğini koruyacaktır. Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde, feodalizm için "soylu bir insan her zaman soylu; halktan biri de her zaman halktan biri olarak kalır; bunlar diğer ilişkilerinden ayrı olarak, benliğinin ayrılmaz bir niteliğidir" demektedirler.[250] İlişkinin siyasal zor yoluyla kuruluyor olması, "insanlar[ın] kendilerini ya da başkalarını toplumsal bağlarından ayrı düşüneme[melerine]; ayrıcalıklarını ve yükümlülüklerini belirleyen bağlar[ı] hiçbir zaman unut[amamalarına]" neden olmuştur.[251] Bu nedenle, ATÜT'çülerin iddialarının aksine, devlet, topluma dışsal, monolitik ve tarafsız şekilde artığa el koyan bir özne-yapı olarak değil; bu özgün artığa el koyuş mekanizmasının merkezi ve yoğunlaşmış biçimi olarak tanımlanabilir ve Avrupa'nın uzun feodalizm döneminde görülen kimi örneklerle benzerlik gösterdiği tespit edilebilir.[252]

Artı ürüne el koyuş biçiminin siyasal zora dayanıyor olması nedeniyle, bu dönemde üretimin yönetimi ile toplumun yönetimi birbirinden ayrılmamıştır. Doğrudan üreticinin artı ürününe siyasal zor dolayımıyla el konulmasını sağlayan da toplumun bu şekilde yönetilmesi olmuştur. Şöyle ki, artığa el koyan ile doğrudan üretici arasındaki ilişki, "komünal [topluluk] örgütlenme" içinden geldiği, onun içinden çıktığı için bu biçimi almıştır.[253] Artı ürüne el konulmasına, özel kişilerce mülk edinilmesine yani üretim koşullarına sahip olunmasına (hem üretim ilişkisi hem mülkiyet ilişkisi biçimi olarak) izin veren koşul, mülk sahibinin topluluğun üyesi olması, ancak üyesi olarak temellük edebilmesi[254] ve temellükü mümkün kılan "toplumun bir kesiminin diğeri üzerinde etkili hakimiyeti"nin gerçekleşmiş olmasıdır.[255] Mülkiyet ilişkisinin bu biçimi nedeniyledir ki, hizmet-mülk (toprak ve insan)-mülk sahibi arasında ve topluluğa-toprağa bağlılık-üretici arasında birbirini gerektiren, birbirine özdeş bir iç içelik ilişkisi ortaya çıkmıştır. Bu, mülkiyet ilişkisinin ortaklaşa karakterinin bir başka ifadesidir.

---

[248] İşaya Üşür, a.g.e., s.433-436; Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.43-62.

[249] Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.44.

[250] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, s.77'den aktaran Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.324.

A.g.e., s.324.

Oğuz Oyan, a.g.e., s.141-172.

Derek Sayer, a.g.e., s.96.

A.g.e., s.97, 103.

Karl Marx, *Theories of Surplus Value III*, Progress, Moskova, 1971, s.400'den aktaran A.g.e., s.104.

> "Mülk sahibi ile toprak arasında hâlâ, yalın bir maddi zenginlik ilişkisinden daha yakın bir ilişki görünüşü vardır. Toprak, toprak sahibi ile kişileşir: Onun rütbesine (...) onun ayrıcalıklarına, yargılama yetkisine, siyasal konumuna sahiptir (...) Aynı şekilde, toprak mülkiyetinin egemenliği, doğrudan doğruya sadece sermayenin egemenliği olarak görünmez. Ona bağlı olanlar için toprak, kendi yurtları gibidir. Bu, sınırlı bir ulusallık tipidir (...) Aynı şekilde, toprağı işleyen kimseler ücretli gündelikçiler durumunda değillerdir; ama serfler olarak bizzat kısmen [toprak sahibine ait] mülktürler."[256]

Siyasal zora izin veren bu ortaklaşalık ilişkileri içinde bir "kişisel bağımlılığın" gelişmiş olmasıdır.[257]

> "Tarımsal üretimin belirlediği tüm kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi, feodal toplum tiplerinde de üretim ilişkileri esas olarak toprak üzerinde düğümlenmiştir. Toprak ise feodalitede *genelde* hiç kimsenin *bireysel* ve *mutlak* mülkünü oluşturmamaktadır. Hakim sınıflar piramidinin en üstünden en altına kadar çeşitli düzeylerdeki feodal zümreler toprak üzerinde belirli haklar iddia etmektedirler. En güçlülerin, piramidin zirvesindeki kral veya sultanın, geniş alanlar üzerindeki fiili olmayan *üstün mülkiyet hakları*, büyük-küçük toprak beylerinin daha doğrudan ama çeşitli hizmetlere bağlı olduğu için gene mutlak olmayan mülkiyet haklarıyla çakışmaktadır. [...] Üretici köylünün hakları, en azından bir yararlanma ve kullanma haklarından başlayarak mülkiyet hakkını da içerecek kadar farklı mekân ve zamanlarda sonsuz bir çeşitlenme göstermektedir. Bu farklılıkların özdeki birliği ise, doğrudan üreticinin toprak üzerinde *fiili bir tasarruf* hakkının olduğudur. [...] Toprak fiilen köylü ailesinin tasarrufunda olduğu için (ve ayrıca iş araçları köylünün *mülkiyetinde* olduğundan), ve *işte tam da bu yüzden*, köylünün *kişiliği üzerinde sınırlı* da olsa bir *mülkiyet hakkı*, bir tahakküm kurulması zorunlu olmaktadır. [...] bağımlılığın derecesi ne olursa olsun, kişisel bağımlılık ilişkileri, kişisel özgürlüğün sınırlandırılması zorunlu olmaktadır; insanın toprağa bağlanması [...] gerekmektedir. [...] iktisat dışı zor unsurların rolünü işte bu çerçevede değerlendirmek gerekir."[258]

Artığa el koyuş tarzı ve ona bağlı olarak gelişen mülkiyet ilişkileri nedeniyle, bu evrede, sınıf ve sınıf ilişkileri, siyasal bağlılık ilişkileriyle örtüşür. Wood, "Devletin varlığı her zaman sınıfların varlığına işaret eder; ama bu önerme özellikle iktisadi güç ile siyasi gücün birbirinden ayrışmadığı, özel mülkiyetin gelişmemiş olduğu ve devlet ile sınıfın bütün olduğu durumlarda, doğrudan üreticiler ile artı-ürüne el koyanlar arasındaki bütün sınıfsal farklılıkları içeren bir tanımlamayı gerektirir." der.[259] "Yönetici sınıf(lar)" kavramı, bu nedenle, belki de sadece bu dönem için kullanılabi-

---

Karl Marx, *1844 Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*, Martin Milligan (Çev.), Moskova, 1959, s.61-62'den aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.324-325.
Derek Sayer, a.g.e., s.104.
Oğuz Oyan, a.g.e., s.8-10.
Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.47.

lecek şekilde belirir. Mülkiyetin "mutlak" değil, "koşullu" oluşu da bu sınıf oluşumunu bütünler. Toprak sahibinin "toprağa koşullu sahip olmasının koşulu onun devletin bir parçası olması ve bu işlevi nedeniyle artı-ürüne el koyma gücünü elinde bulundurmasıdır."[260] Siyasal bağlılık ilişkileri, yönetici sınıfları kişisel statü ayrıcalıklarıyla donatır. Çünkü, sınıf kendini ancak siyasal olarak örgütlediği için ve örgütleyebildiği sürece artığa el koyabilmiştir.

Soyutlanma sürecinin ikinci evresi, kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişimiyle ortaya çıkmıştır. Kapitalist üretim-mülkiyet ilişkilerinin özgünlüğü emek-değer kuramıyla soyutlanan üreticisin emeğine üretim süreci içinde doğrudan/dolaysız, yani siyasal zor dolayımı olmadan el konulmasıdır.[261] Artığa ürün üzerinden değil yaratılan emek-değer üzerinden el konulmaktadır ve bu nedenle, üretme ve el koyma uğraklarının birbirinden ayrı oluşu sona ermiştir. Değer üretilirken el konulan bir şey halini almıştır. Bunun önkoşulu üreticinin "mutlak" biçimde üretim araçlarının mülkiyetini kaybetmesi, mülksüzleşmesi; artı değere el koyanın ise üretim araçları üzerinde "mutlak özel mülkiyet hakkı"na sahip olmasıdır.[262] Çünkü ancak bu koşulda üretici artı-emeğinden vazgeçme pahasına emek yetisini de yeniden üretecek üretim (emek üretme) sürecine razı olacak, üretim araçlarını kullanabilmek için emeğinin bir kısmından "gönüllü" olarak vazgeçecektir. Emek-yetisi ve emeğin ürünü birer "meta" olarak alınıp satıldıkları, ancak değişime konu oldukları zaman bir değer kazandıkları sürece üretim bu şekilde devam edebilecektir.

Üretim ve el koyma ilişkisinin özgünlüğü, üretim sürecinin ve bununla bağlantılı olarak metaların değişim alanı olarak "piyasa"nın kendisini, siyasal zora ihtiyaç duymadan işleyen bir iktisadi zor (güç)-zorunluluk (koşul) haline getirmiştir.[263] Artı değere doğrudan üretim sürecinde el koyulması, bu el koyuş anını, yani üretim sürecini merkezi konuma getirmiştir. Üretim süreci, yani üretimin örgütlenmesi, üretim-çalışma koşulları, yani işbirliğinin düzenli ve sürekli hale getirilmesi toplumsal ilişkilerde belirleyici hale gelmiştir. Diğer yandan, değer "yabancılaşmış emek" olduğu için bu alan, kendi dışındaki tüm diğer toplumsal ilişkilerden soyutlanmıştır. El koyulan şey, el koyuluşa konu faaliyetler ve bu dolayımla kurulan bağımlılık ilişkisi soyutlanmıştır. İktisadi olan (üretim, tüketim, bölüşüm ilişkilerinin tümü) kendiliğinden işleyen bütünlüklü bir yapı, özerk bir alan, işleyiş ve ölçek itibariyle soyutlanabilir bağımsız bir varlık görünümü kazanmış ve belirleyici hale gelmiştir. Çeşitli formlarda cisim-

---

260 A.g.e., s.53.

261 Emek yetisini (gücünü) – "emek üretebilme potansiyeli", "zihinsel ve fiziksel yetenekleri", yani üretici olarak kendini – ücret karşılığı satan üreticinin, ürettiği toplam emek'ten, ücrete karşılık gelen emeğinin dışında ödenmeyerek el konulan miktarı artı-emeği, yani artı-değeri oluşturur. Önemli olan zaman-birim hesaplamaları üzerinden artı-emek, değer üretmek olduğu için, asıl üretilen zenginliktir; birebir ürünle eşitlenmez ve dolayısıyla artı-değer artı-ürünün yerine geçer; emek yetisi ortaya çıkan ürün gibi bir meta'ya dönüşür. Satılan emek yetisi, el konulan onun ürettiği emek'tir. Kişi, kendi faaliyetine yabancılaşır. Bkz. Bertell Ollman, a.g.e., s.270-274.
Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.44.

262 A.g.e., s.58.

leşse de, özel mülkiyet bile artık "soyut" bir görünüm almıştır.[264]

> "Sermaye birikiminin 'soyut' yasaları kapitalisti ne yapmak zorunda bırakıyorsa ve işgücü piyasasının kişisel olmayan yasaları [sermaye birikimi yasası] neyi olanaklı kılıyorsa, o gerçekleşiyor. Bu da sermayenin üretimin üzerinde şimdiye dek görülmedik ölçüde denetimi anlamına geliyor. [...] Bunun anlamı da işgücü sürecinin sıkı denetimi, hatta iç yasal kurallarla belirli bir iş zamanı içerisinde azami artı-değeri sağlayacak zorunlu işgücü zamanının azaltılmasıdır. [...] üretimin aşırı uzmanlaşmaya ve işbirliğine dayanan niteliği ve azami artı-değer elde etmeye yönelik sömürü ilişkisi nedeniyle 'yönlendirici otorite' güçlenir. [...] Üretim araçlarının üstündeki mutlak mülkiyetiyle sermayenin elinde yeni ve saf 'iktisadi' [kişisel olmayan] baskı araçları vardır. [...] Sermayenin iş sürecini denetimi bir ölçüde doğrudan baskıcı bir güce *sahip olmamasıyla* koşullanmıştır. *Üretimde* artığı çoğaltmak amacıyla iş sürecinin karmaşık ve hiyerarşik bir sistemle denetlenmesi, artı-değere el koyuşta baskıcı gücün yerine geçer. [...] Başka hiçbir üretim sisteminde çalışma bu kadar disiplinli ve *örgütlü* değildir; hiçbir üretim sisteminde mülk sahiplerinin talepleri, bu kadar doğrudan yerine getirilmez."[265]

Üretimin yönlendirilmesinin diğer alanlardan soyutlanabilir bir öneme sahip olması nedeniyle, yönetsel faaliyet ilk kez kapitalizmde *üretim sürecinin yönetimi* ve *toplumun yönetimi* olmak üzere ikili bir anlam kazanmıştır. İlk kez *Kameral* bilimler alanında karşımıza çıkan bu gerçek, *Kameral* bilimlerin, kendisini önceki siyasal yönetim tarzlarından ayrıştırma ve yönetimi üretim sürecini eksen alan teknik bir süreç olarak tanımlama çabasında somutlanır.[266] Bu ekolü, Almanya'daki İşletme Okulu ve ABD'deki Bilimsel Yönetim Okulu izlemiştir.

İktisadi alanın kazandığı yeni görünümün bir diğer ifadesi de, bireylerin bütün toplumsal bağ, sorumluluk ve yükümlülüklerinden soyutlanarak, "bağımsız" / "özgür" bireyler olarak özel alanı, "sivil toplum"u oluşturuyor olarak görülmeleridir.[267]

Bertell Ollman, a.g.e., s.325. Empirisit kabullerin hegemonik doğası nedeniyle, "soyut", fiziksel gerçeklikte bire bir karşılığı olmayan şeyleri tanımlamak için kullanılan bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel olarak siyasal olanın iktisadiden özgün şekilde soyutlandığı; hem el koyma hem tahakküm süreçlerinin somut kişisel ilişki-bağlar üzerinden doğrudan gözlenemediği bir dönemin ontolojik-epistemolojik gerçeğinin ürünü olduğu ise, çoğu zaman göz ardı edilmektedir. Oysa, olguların "soyut" biçim almasında dönemin bu özgün soyutlanma biçiminin payı vardır. Dolayısıyla, dilin sınırları içinde üç farklı "soyut" birbirine karışabilmektedir: Ontolojik ve epistemolojik bir gerçeklik olarak ortaya çıkan "soyut" görünüm ile bu görünüme bakarak yapılan "soyut"lamalar. Bu nedenle, bu noktadan itibaren "soyut" sözcüğünün bu üç alanı birden ifade eden bir sözcük olduğu unutulmamalı; gerçeklik düzeyinde "gayrişahsi" sözcüğüne niteliksel gönderme yapıldığı unutulmamalıdır.

Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.55, 56, 57.

Fatma Eda Çelik, a.g.e.

Adam Smith'in piyasa koşullarında özgür bir birey olarak mübadeleye girdiğini düşündüğü insan ile Hegel'in sivil toplumundaki özgür bireyi böylece aynı sürecin iki ayrı yüzü olarak bütünleşmiş olur. Bkz. Alex Callinicos, *Toplum Kuramı – Tarihsel Bir Bakış*, Çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.71.

"Eski düzeni izleyen yükümlülükler, duygu ve özel bağlılıklar da benzer biçimde kaybolmuştur; üretim dışında kalan herhangi bir toplumsal ilişkiyi hak olarak görmek olanaksızdır. Kapitalizmde işçi, fabrika dışında "özgür" bir insan olduğuna; toplumsal gereksinimleri ve görevleri olmayan bağımsız bir varlık olduğuna inanır. Ona göre, üretici olma niteliği, üretimdeki günlük işinin tamamlanmasıyla biter. Kapitalist için de durum budur. İşçi ve kapitalist, eşdeğerlerin mübadelesini tamamlar tamamlamaz ikisi de kendisini diğerine herhangi bir şekilde bağlı hissetmez. Toplumsal ilişkiler, toplumsal ilişkilerin var olmadığına inanılan bir bağlamda" biçimlenir.[268]

İktisadi alanın bu şekilde belirişi nedeniyle, bir, sınıfın tanımlayıcı özelliği olan sömürü (işbölümü) sürecindeki bağımlılık ilişkisi siyasal ve diğer toplumsal görünümlerinden arınmıştır. Sınıf, Weber'in sıkça eleştirdiği haliyle "saf" bir iktisadi görünüm kazanmıştır.[269] İki, kapitalizm öncesi dönemde iktisadi bağlılıklarla örtüşen toplumsal bağlar serbest kalmış, çözülmüş ve yerine yenisi konmamıştır. Tahakküm ilişkileri de dahil olmak üzere "sivil toplum"da toplumsal ilişkilerin hakim olmadığı veya sadece üretim sürecinde geçerli olduğu ve toplumsal ilişkilerin "özgür" yani birbirine bağlı olmayan "eşit" bireyler arasındaki ilişkiler halinde var olduğu izlenimini veren bu toplumsal gerçekliktir.[270]

"Tanımlanmış"-"tanınmış" toplumsal bağların olmaması, toplumda hiçbir toplumsal bağın, insanları birbirlerine bağlayan ilişkilerin olmadığını göstermez. Toplumsal ilişkilerin üretiminde işbölümü koşullarının devam ediyor olması, diğer toplumsal ilişki biçimlerinde olduğu gibi, toplumsal bağların oluşacağını gösterir. Yalnız kapitalizmde insanların işbölümüne "kişisel olmayan" "nesnel" gerekçelerle giriyor olmaları bu bağları "nesnel bağımlılık" dairesinde var eder. Kişiler, üretim-el koyma-geçinme sürecine "kişisel bağımlılıkları" kanalıyla değil mülkiyet ilişkilerinin bütün ortaklaşalık formlarını kaybettiği, mutlak özel mülkiyet biçimini aldığı koşullarda bütün toplumsal bağlarından soyutlanmış "birey"ler olarak "değişim değerleri" kanalıyla girmek zorundadırlar.[271]

Birincisi, insanlar işbölümü sürecine birer "birey" olarak, toplumsal olarak birbirlerinden yalıtılmış, aralarında onları bu sürece girmeye zorlayan herhangi bir bağ olmadan girerler. İkincisi, muhtaç oldukları "nesne"lerden (meta, para, sermaye) yoksun kalma korkusuyla bu sürece dahil olurlar.[272] Üçüncüsü, kendileri de muhtaç oldukları nesneler gibi bir "değişim değerine" sahip oldukları için bu sürece girebilirler. Dolayısıyla, ye-

---

[268] Bertell Ollman, a.g.e., s.325-326.

[269] Anthony Giddens, "Marx, Weber ve Kapitalizmin Gelişmesi", *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, a.g.e., s.63-87, s.74, 75-77; Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.47-49.

Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.49; Bertell Ollman, a.g.e., s.323-324.

"Birbirlerine kayıtsız bireylerin karşılıklı ve her yönlü bağımlılığı, toplumsal bağlarını biçimlendirir. Bu toplumsal bağ değişim değerinde ifadesini bulur (...) her bireyin diğerinin etkinliği üzerinde veya toplumsal zenginlik üzerinde uyguladığı iktidar, kendisinde, değişim değerinin, yani paranın sahibi olarak bulunur. Birey kendi toplumsal kudretinin yanı sıra toplumla bağını da cebinde taşır." Karl Marx, *Grundisse*, 1858, s.156-157'den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.145, 138.

Bu süreç Marx tarafından "nesnelerin şiddeti" olarak adlandırılmıştır. Bertell Ollman, a.g.e., s.327

ni "toplumsal bağ" bu "nesne"lerde maddeleşen ve insanlara "nesnel" koşulları şeklinde görünen bir bağ halini alır.[273] Nesnelerde cisimleştiği için de toplumsal ilişkileri "soyut"laştıran/"fetişleştiren", yani tarafları katıldıkları toplumsal ilişkilere "yabancı"laştıran bir gerçeklik halini alırlar. Ama işbölümü süreci ve onun yarattığı taraflaşmalar, karşılıklı bağımlılık ilişkileri "nesnel" bir formda da olsa baki kalır.

Bu özgün koşulları altında sınıf, "tanımlanmış"-"tanınmış" toplumsal bağlardan ayrı biçimlenen toplumsal ilişkilerin içerdiği "soyut" bağımlılık ilişkilerini, çelişki ve antagonizmaları ifadenin aracı olur.[274] Sınıf "toplumsal bağı" ifade eden ayrı bir varlık halini alır: "işbölümünün kurduğu işbirliği koşulları 'ayrık bireyler karşısında bağımsız bir varoluş' kazanır ve 'onlara yabancı [ama aynı zamanda zorlayıcı] bir bağ' haline gelir.[275] Toplumsal ilişkilerin "gayrişahsi" ve dolaysız, ancak "konumlanmış pratik"ler şeklinde biçimlendiğinin göstergesi olur. Kuramsal olarak sınıfı bu haliyle ayırt edici olan, toplumsal ilişkilerin bütününü kuşatan ve tanımlanmış toplumsal bağlardan ayrı "soyut" bir sınıf kavramsallaşmasına olanak ve ihtiyacın doğmuş olmasıdır. Sınıf, artık Weber'in savunduğu haliyle sabit bir toplumsal tabakalaşma biçimi olarak tanımlanamaz hale gelir ve ancak toplumsal ilişkilerin bütününü kesen bir bağımlılık ilişkisinin ve bu ilişki ile birlikte devinen bir deneyimlenme sürecinin ifadesi olarak tanımlanmaya ihtiyaç duyar.[276] Böylelikle kapitalizmin sınıfını "nesnel" ve kavramsal olarak "genel" sınıftan ayrıştıran gerçeklik kavranmış olur.[277] Ancak, antagonistik varoluşu itibariyle genel sınıf tanımının özelliklerini taşımaya devam eder; çünkü, sınıf, "ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşımı sürdürmek zorunda oldu[ğu] sürece" varolur.[278]

Üretim ve el koyma ilişkilerinin özgünlüğü nedeniyle, iktisadi gibi siyasal alan da "özel"leşmiş, özerkleşmiştir.[279] İktisadi ile siyasinin ayrışması, iktisadi alana özgülenen üretim ilişkilerinin bağımsız kuruluşu nedeniyle siyasal olanı yardımcı bir unsur olarak dışarda bırakması ile değil üretim eksenli şekillenen toplumsal ilişkilerin bir bütün olarak kendini ancak bu ayrışma üzerinden var edebilmesi nedeniyle gerçekleşir.[280] Bu özgün *tahakküm – yönetme biçimi* onu oluşturan toplumsal ilişkilerin ve özel olarak da özgül sınıf ilişkilerinin analizi ile anlaşılabilir.

Derek Sayer, a.g.e., s.145-146.

Sınıf kapitalizmle birlikte daha kapsayıcı ancak "soyut" bir içerik kazanır. Bkz. Bertell Ollman, "Marx's Use of 'Class'", *The American Journal of Sociology*, Vol. 73, No.5, 1968, s.573-580.

Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.326, 334; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.82-87, 96, 101, 106-107

Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.85-86.

Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.201, 323-327

Karl Marx ve Fredrich Engels, 1849a: 69'dan aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.146.

"Bizatihi siyasal yapı ancak özel alanların bağımsız bir varoluş kazandığı yerde hasıl olur. Ticaret ve gayri menkulün henüz özgür olmadığı ve bağımsız hale gelmediği yerde, siyasal yapı da henüz var olmaz (...) Bizatihi *devlet* soyutlaması ancak modern çağlara aittir, çünkü özel yaşam soyutlaması ancak modern çağlara aittir. *Siyasal* devlet soyutlaması modern bir üründür." Karl Marx, 1843b: 32'den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.136.

Buradaki ince ayrımın anlaşılabilmesi için Derek Sayer'in ve Ellen Meiksins Wood'un çalışmalarının karşılıklı analizi gerekir. Bkz. Derek Sayer, a.g.e., s.135-151; Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.42-61.

El koyma-mülk edinme süreci yukarıda gördüğümüz gibi "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti"ni elinde bulundurma, yani temellük etmek için toplumsal emek-üretici güç üzerinde denetim kurma yoluyla gerçekleşir. Kapitalizmin özgüllüğü ise bu süreci dolaysız hale getirmesidir. Bir başka deyişle, "insanlar (ve emekleri) üzerindeki denetim, şeylerin [doğrudan iktisadi alan'a konu "nesne"lerin] üzerindeki denetim aracılığıyla gerçekleştirilir."[281] Bu nedenle, burjuvazi toplumsal iktidarını "kişisel bağımlılık" ilişkileri üzerinden değil tarihte ilk kez "nesnel bağımlılık" ilişkileri üzerinden kurma fırsatı bulur. Bu, burjuvaziye toplumu bir "zümre" olarak değil bir "sınıf" olarak yönetme gücü verir. *Sınıf olarak yönetmek* işbölümü tarafından belirlenmiş sınıfların tahakküm ilişkisinin taraflarını oluşturduğu koşullarda *doğrudan, kişisel* bağlılık ve hükümranlık ilişkilerine ihtiyaç duymadan "soyut bireyler olarak birbirine karşı dolaylı ve gayri şahsi olarak güç uygulama[ya] olanak veren [...] 'toplumsal bağ'" üzerinden hâkimiyet kurmaktır.[282]

Bu hâkimiyet ilişkisi biri "sivil" diğeri "siyasi" iki yeni "toplum" biçiminin oluşma süreci ile çakışır. Toplumsal ilişkilerin yeni bir biçimde örgütlenme süreci ile iktidar ilişkilerinin yeni bir biçim alma süreci birbiriyle örtüşür.

"Sivil toplum"un ortaya çıkma süreci, yani temellük etme sürecini (mülkiyet) "eski 'siyasal ve toplumsal süslemelerinden ve çağrışımlarından özgürleştiren' süreç, bireylerin üyelikleri vaktiyle toprağın tasarrufu veya zilyedliğe dayanan topluluklardan gitgide kopmaya başladığı süreçle aynıdır: yani aileden, klandan, *Herrschaftsverhältnisse*'den."[283] Bu yeni toplum, toplulukların çözündüğü ve bu topluluklardan "bağımsızlaşan" bireylerin aralarında "tanımlanmış"-"tanınmış" toplumsal bağlar olmadan bir araya geldiği "soyut" bir toplumdur. Aralarında siyasal (aynı zamanda ideolojik, dinsel, kültürel vb.) toplumsal bağlar olmadan, sadece aralarında tesis edilmiş hukuki/formel eşitliğe dayanarak "özel" çıkarlarını karşılıklı savunabilen ve birbirleriyle "özgür"ce temas kuran, mübadeleye giren "birey"lerin alanıdır.[284] Siyasal niteliği ortadan kalkmıştır.[285] Özel, iktisadi, bireysel çıkarlar alanı olarak soyutlanmıştır. Bu soyutlamayla bireyin çıkarı ile bütün bireylerin komünal çıkarları arasındaki çelişki, gerçek bireysel ve komünal çıkarlardan uzaklaşılması, özel çıkarların soyut bir "birey" ve "eşitlik" anlayışı çerçevesinde eşitlenmesi ve her birinin komünal çıkarın oluşturulmasında eş düzeyde etkili olduğunun benimsenmesiyle perdelenmiş olur.[286] İktisadi alanla örtüşen sivil toplum, üretimin taraflarını, artığa el koyanlar ile doğrudan üreticileri "eşit" bireyler statüsüne taşıyarak aralarındaki çıkar farklarının üstünü örter. Bu farkların siyasal sa-

---

281 Derek Sayer, a.g.e., s.145.

282 A.g.e., s.144-145.

283 A.g.e., s.137

284 A.g.e., s.138. Hegel'in "sivil toplum"u ile Adam Smith'in piyasa-sivil toplum'u bu "soyut" toplumu yansıtır. Alex Callinicos, a.g.e., s.71.

285 Karl Marx, 1843c: 165-166'dan aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.140.

286 Karl Marx ve Fredrich Engels, 1846a: 44-45'ten aktaran A.g.e., s.144.

vunusunu, yani iktidara içkin boyutunu bu alanın dışına taşır.[287] Alanın "bağımsızlığını" da kimi düzenlemeleri bu alana özgüleyerek garanti altına alır.[288]

Burjuvazinin toplumsal hâkimiyetinin bir yanı "sivil toplum"da, özel alanda "bağımsız bireylerin" hukuki (soyut, biçimsel) eşitliğinin sağlanması temelinde bireysel çıkarların "eşit" olduğunun iddia edilebilmesi ise, diğer yanı da "siyasal toplum"da, kamusal alanda herkesin eşit birer birey, "yurttaş" olarak karar alma sürecine katılımının ve böylelikle "genel çıkar"ın üretiminin sağlandığının savunulabilmesidir.[289] İnsanların farklılaşmış maddi konumları arasındaki siyasal toplumsal bağın çözünmesi ile gerçek toplumdan ve gerçek toplumsal çıkardan soyutlanarak "birey" biçimini alan insan, "yurttaş" olarak siyasal toplumda "kamusal" / "ortaklaşa" bir varoluş edinir; bireysel çıkarını "komünal çıkar"la uzlaştırabileceği bir zemin bulur.[290] Komünal çıkarın, özel çıkarlara "aşkın" (ideal) bir şekilde, "genel", "evrensel", "soyut" ve "merkezi" bir formda kurulması; herkesi yurttaş olarak içine alan ortak çıkarın ve "soyut" bir egemenlik-karar alma sürecine katılım anlayışının oluşturulması ile mümkün olur.[291] Bunu da, siyasal iktidarın toplumdan soyutlanma biçiminin "gayrişahsi" karakteri sağlar. [292] Bireye indirgenmiş kişi ile yurttaşa indirgenmiş kişiler üstü toplumsal örgütlülüklere ait olma hali böylece yeni bir formda bir araya gelmiş olur. Birey soyutlaması ile toplumun bir bütün olarak algılanmasını ve komünal çıkarların bütün bireyleri kapsamasını sağlayan "halk", "millet", "ulus", "vatan", "*siyasal* devlet", "kamu", "genel hukuk", "anayasa" soyutlaması tek ve aynı sürecin parçalarıdır.[293] Birey "soyut" / "idealize edilmiş" bir "sivil toplum"un, yurttaş da "soyut" / "idealize edilmiş" bir "siyasal toplum"un "hayali egemenliğin[in] sanal üyesi", öznesidir.[294]

İnsan birey olarak toplumsal ilişkilerinden, yurttaş olarak da bu toplumsal ilişkilere içkin tahakküm ilişkilerinden soyutlanmış olmaktadır. Toplumsal ilişkileri belirleyen tahakküm ilişkileri de toplumsal olandan siyasal adı altında soyutlanmaktadır. Böylelikle sömürüye içkin tahakküm ilişkileri siyasalın konusu olmaktan çıkarılmakta; iktisadi alanın, üretimin, üretim sürecindeki denetimin, teknik ve mahalli süreçlerin konusu haline getirilmekte; toplumsal tahakküm ise üretim-el koyma sürecinden soyutlanarak daha fazla toplum-üstü, sınıflar-üstü, bağımsız ve kişisel ol-

---

Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.59.

Ticaret Kanunu, İş Kanunu gibi iktisadi alana özgü düzenlemeler, Medeni Kanun gibi sivil hayatın bütününü ilgilendiren düzenlemeler özleri itibariyle bu ayrılığı yansıtır ve korur.

Derek Sayer, a.g.e., s.141.

Amerikan ve Fransız devrimlerinin düşünsel boyuttaki en belirgin göstergesi ve savunusunun neden *Evrensel İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannameleri* olduğu ve birey olma ile yurttaş olmanın neden eş tutulduğu böylelikle anlaşılmış olur.

Kant idealizminin burjuva sınıf hakimiyetine en büyük katkısı olan "soyut" / "ideal" egemenlik algısı buradan türer. Değerlendirme için bkz. Bedia Akarsu, a.g.e.; Rukiye Akkaya Kia, a.g.e., s.64, 66-67.

Heide Gerstenberger, *Impersonal Power*, a.g.e.

Derek Sayer, a.g.e., s.141.

Karl Marx, 1843c: 154'ten aktaran A.g.e., s.143.

mayan bir biçime kavuşmaktadır.[295]

Bu iki alanın yanıltıcı varlığı ve ikisinin de "soyut" yeniden inşası nedeniyle ilkinde sömürü ve her ikisinde de tahakküm ilişkileri perdelenerek daim kılınmıştır.[296] Siyasal-ideolojik alanın özerk-özgürlük alanı görünümü herkesin özellikle bu alanın oluşumuna ve dolayısıyla genel çıkarın oluşturulma sürecine katıldığı izlenimini vermekte; alanın toplumsal ilişkiler (burada özellikle de sınıf ilişkileri itibariyle) ile bağları koparılmaktadır.[297] Soyutlanmış bu görünüme odaklananlar için iktidar, sadece siyasal alanda kurulan ve toplumsal iktidar boyutuyla ya görünmez ya da ayrıksı bir hal almaktadır. Toplumsal mücadeleler siyasal alan içinde cereyan eden iktidar mücadelelerine indirgenmektedir. Bu nedenle de iktidar olmak ya herhangi bir sınıf, kişi, zümre ele geçirmeden önce özel çıkardan yalıtılmış nesnel bir devlet aygıtının ele geçirilmesi; ya sınıfların, zümrelerin bir mücadele alanı olan bu devlet aygıtında egemen hale gelmeleri; ya da eş düzeyde görülen toplumsal güçlerin siyasal söylem düzeyinde eklemlenmesi olarak görülebilmektedir.[298] Her durumda toplumsal tahakküm boyutu geride tutulmakta ya da resme sonradan dahil edilmektedir. Ancak burjuvazinin, tanınmış-tanımlanmış toplumsal bağlar olmadan, bağımsız ve eşit sivil toplumda "gayrişahsi" sınıf ilişkileri üzerinden hâkimiyet kurması gibi, bu sivil toplumun tümünün eşit yurttaşlar olarak kamusal-siyasal alanda, yani genel çıkar alanında (özellikle Meclisler eliyle) temsil edildiğini düşündüğü "gayrişahsi" bir devlet yoluyla "kamusal olarak iktidarını örgütlediği" görüldüğünde, bu "soyut" devlet biçiminin özgül bir sınıf hâkimiyeti biçimi olduğu anlaşılabilir.[299] Böylelikle işbölümünün ürettiği özel çıkarlar ve genel çıkar arasındaki çelişki, bir sınıfın özel çıkarının toplumun genel çıkarı olarak gösterilmesi ile perdelenebilmektedir.[300] Burjuvazi, özel sınıfsal çıkarını iktisadi alanda siyasal bir karşı karşıya gelişe mahal vermeden; siyasal alanda da toplumun genel çıkarı olarak göstererek savunabilmekte; toplumsal ilişkilerin mevcut yapısını bu biçimde yeniden üretebilmektedir.

Burjuvazinin özel çıkarını toplumun genel çıkarı olarak gösterebilmesi, burjuvazinin (düşünsel ve nesnel) iradesinin sonucu değildir. Sınıfın kapitalist üretim ilişkileri içinde özgül kuruluşu ve bu nesnel zemin üzerinden biçimlenen sınıf mücadelesinin ürünüdür; yani bir kez daha söylemek gerekirse tarihsel olarak, sınıfın bir ilişki ve süreç olarak "oluşumu"

---

295 Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.44, 59.

296 Bertell Ollman, a.g.e., s.323-327.

297 Siyasal olanın toplumsal bağlarından koparılmasının ve toplumsalın üstünde egemen kılınmasının iki uç örneğinden birini Weber diğerini ise Laclau-Mouffe vermiştir. Bkz. Ellen Meiksins Wood, *Sınıftan Kaçış-Yeni 'Hakiki' Sosyalizm*, Çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s.45, 75-108.; Genel çıkarın kurulduğu alan olarak görülmesinde feodal dönemde hükümdar ve hizmetkârlarının, yani "siyasal ulus"un özel işi olan bir yönetme faaliyetinin devletin-siyasal alanın "sivil yaşamın *tek tek* her öğesinden İDEAL BİÇİMDE bağımsız halkın yurttaş genel sorunun alanı olarak" kurulması nedeniyle her bireyin "genel" işi, "genel" işlevi olarak görülmesinin payı vardır. Derek Sayer, a.g.e., s.141.

298 Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.75-108.

299 Derek Sayer, a.g.e., s.135-146,

300 Karl Marx ve Friedrich Engels, a.g.e., s.70-74.

tarafından belirlenmiştir. Bir sınıf olarak toplumsal ilişkiler üzerinde hâkimiyet kurduğu sürecin koşulu ve ürünüdür. Sivil toplumun kendini dış ilişkilerinde bağımsız bir "millet" olarak ve içeriye dönük "ulus-devlet" olarak örgütlemesi, yani soyut, gayrişahsi bir örgütlenme-yönetim biçiminin kurulmuş olması, burjuvazi için sınıf olarak örgütlenmenin ve sınıf mücadelesinin biçimi olmuş; genel çıkar bu yabancılaşmış sınıf hâkimiyeti biçiminin ifadesi haline gelmiştir.[301] Bu özgün soyutlanma biçimi nedeniyledir ki, egemen sınıflar, yönetsel organları doğrudan ellerinde tutmadan toplumsal iktidarlarını koruyabilmekte; ve bu da, siyasal örgütlenme ve temsilcilere toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi sürecinde özerklik vermektedir.

1.4.2.5. Yönetsel Olan'ın Ne'liğine İlişkin Çıkarımlar

Erken devlet bir anda ortaya çıkmamış; ilkel komünal topluluktan siyasal örgüte veya devlete geçiş doğrudan olmamıştır. Artı ürün, sınıflı toplum ve devlet arasında önemli bir zaman farkı vardır. Artı ürünün eşitsiz bölüşümü, henüz hiçbir yönetsel organın olmadığı artı ürüne el konma anı ile başlamıştır. Sömürü ilk ortaya çıktığı andan itibaren bir iktidar ilişkisidir ve sınıf ilişkileri kavramı ile soyutlanabilir. Ancak bu ilişki uzun süre topluluk içi kalmış; topluluktan kendini soyutlayarak topluluk-üstü bir biçim alması zaman almış ve hatta bu durumda bile topluluk içi karakterinin kimi yönlerini geleceğe devretmiştir. İktidar, siyasal bir form kazanmadan, "toplumdan ayrı bir organ gibi" görünmeden önce toplumsal ilişkilerin aldığı yeni biçimin bir öğesi olarak ortaya çıkmıştır.[302]

Öncelikli tespit, iktidarın toplumsal nitelikli olduğudur. "Yönetim" sıklıkla iddia edildiği gibi "şey"lerin eşgüdümlenmesi-planlanması değil, üretken insan faaliyetinin üzerinde iktidar kurularak onun ve "şeyleşmiş" ürünlerinin *belli bir merkeze* (kişi, grup, sınıf)-*hedefe* (artı ürüne el koyuluş) *yönlendirilmesi*dir.[303] Teknik ve eş düzeyli bir ilişki değildir. Kendisi de bir insan faaliyeti olan "yönetim", en başından beri diğer insan faaliyetlerinin (ürünleri de dahil) *hiyerarşik bir ilişki* dahilinde yönlendirilmesidir. Ancak bu, "yönetim"in "maddi" üretim süreciyle sınırlandırılabilecek bir yönlendirme faaliyeti olduğunu değil, bunu da kapsamakla birlikte toplumsal ilişkilerin (yeniden) üretimi sürecinin parçası ve hatta kurucu öğelerinden biri olduğunu gösterir.

"Yönetim", toplumsal iktidarın somutlaştığı "örgütleyici" insan faaliyetidir. İlk olarak "örgütlenme" edimi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, *toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi* ve *bu örgütleme faaliyetinin somutlanma biçimleri*ni görebileceğimiz değişim anlarına veya değişim halindeki toplumsal ilişkilerin örgütlenmesine yoğunlaşmamız gerekir. "Başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti"nin toplumsal ilişkilerin örgütlenmesini belirlemeye başladığı andan itibaren, bu edim bir "yönetme(k) edimi" halini almıştır. Sömürü ve tahakküm ilişkilerini farklı biçimlerde bünyesinde ba-

---

Derek Sayer, a.g.e., s.146, 150.

Marc Abélès, a.g.e., s.69.

Bilimsel Yönetim Okulu'nun "eşyanın yönetimi" anlayışı için bkz. Kurthan Fişek, a.g.e., s.69-72.

rındırmış bir yönetme(k) edimi. Bu nedenle inceleme nesnemiz, farklı zaman ve uzamlarda farklı formlarda karşımıza çıkan bu "yönetme(k) edimi" olmalıdır. Toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimlerindeki özgünlükleri ortaya çıkaracak şekilde, sahip olduğu farklı sömürü ve tahakküm ilişki biçimlerini görünür kılarak yönetme biçimlerine yoğunlaşmalıyız.

Yönetme(k) edimini ortaya çıkaran toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki "iktidarlaşma eğilimi" olduğuna göre, iktidarlaşmanın kendisi, ilk ortaya çıktığı kişiselleşme-soylulaşma formlarından başlayarak gayrişahsileşme formlarına kadar tüm biçimleriyle görüş alanımız içinde olmalıdır. Bu, aynı zamanda, iktidarın topluluktan-toplumdan "soyutlanma biçimleri"nin ortaya çıkarılması demektir. Söz konusu "soyut" formu alışının "nasıl" oluşumuna içkin olduğunun açıklanmasıdır. Çoğu zaman sembolik, ard zamanlı belirlenmiş, ideal ve öznel olarak görülen bu formun toplumsal ilişkilerin örgütlenme süreci içinde nasıl özgün biçimini aldığı ancak bu şekilde anlaşılabilir. Bu nedenle, her dönem için, yönetimin iki bileşenine, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşma biçimi (sınıf ve mülkiyet ilişkileri bağlamında bir sömürü ve tahakküm ilişkisi olarak iktidar sorunu) ve merkezileşme biçimine (doğrudan ve dolaylı sömürü-tahakküm ilişkisi olarak toprak üzerinde örgütlenme biçimi, ölçek ve soyutlanma-yabancılaşma sorunu) bakılmalıdır.[304]

Yönetme(k) edimi, "nesnel" boyutun yanı sıra her zaman "öznel" yani "düşünsel" bir boyuta sahip olmuştur ve bu nedenle bu iki boyutun birlikte ele alınması gerekir. Düşüncenin toplulukla özdeş olduğu "saf" kutsallıktan tanrı-vari inanç biçimlerine geçiş, topluluğun hiyerarşik nitelik kazanmasına ve düşüncenin merkezileşmesine (bilginin tekelleşmesi ve düşüncenin büyücü-rahiplerle özdeşleşmesi) paralel yaşanmıştır.[305] İktidarın soyutlanma biçiminin gayrişahsileşmesinde de, sivil toplum ve ulus-devlet kavramları büyük rol oynamıştır. Benzer uğrakların her birinde görüldüğü gibi, yönetim düşüncesi, kişisel, sınıfsal, grupsal ve toplumsal düzeylerde farklı biçimlere sahip olmuştur. Bu nedenle, inceleme nesnemizin bir diğer bileşeni de mutlaka "yönetim düşüncesi" olmalıdır.

İnceleme nesnemizi bu çerçevede bir "yönetme(k) edimi" olarak tanımladıktan sonra, onu, tarihsel devinimi içinde aldığı hiçbir özgün biçimi idealleştirip, yani herhangi bir biçime indirgemeden; sadece, devinimi içinde aldığı özgül biçimleri ortaya çıkaracak şekilde inceleyebiliriz. Böylelikle, Osmanlı ve Türkiye tarihi içinde merkezi devletin ve bileşenlerinin toplumsal ilişkilerin örgütlenme sürecinde "nasıl" bir yoğunlaşma ve merkezileşme biçiminin ürünü olduğunu açıklayabiliriz.

---

[304] Bkz. Sonay Bayramoğlu, a.g.e., s.177-182, 193-197.

[305] Bu görüşü destekleyici bir örnek de Mısır'dan verilebilir. Mısır bilginin nasıl merkezileştiğini-tekelleştiğini gösteren güzel bir örnek sunmaktadır. Güneş takvimi, 365 günden oluşan bir selle önceki arasındaki zamanı ifade eden bir takvimdir. Sirüyus'a göre selin başlangıcını haber verir ve hasatın ne zaman kaldırılması gerektiğini gösterir. Bu bilgi Mısır'da devlet yetkisinin önemli kaynaklarından biri olmuş; paylaşılmamış; firavunları ekine başat konumuna getirmiştir. Başatlık bu vesileyle sadece insanın doğaya başatlığı olmaktan çıkmış bu bilgiye sahip olanların doğa ve diğer insanlar üzerindeki başatlığına dönüşmüştür. Gordon Childe, a.g.e., s.100-101.

İKİNCİ BÖLÜM

İmparatorluğun Oluşum Sürecinde Padişahlığın Bir "Devlet Başkanlığı" Biçimi Olarak Ortaya Çıkışı

2.1. "Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye"de Devlet Başkanlığı: "Padişahlık" [1]

Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninin *explanan*ının "kadir-i mutlak padişah" olduğu kabul edilmiştir. Halil İnalcık, Weber'in "sultanizm" kavramına atıfla Osmanlı İmparatorluğu'nu patrimonyal bir devlet olarak nitelendirdiği ve ülkedeki her şeyin, sultanın babadan kalma mülkü olarak görülmesinden dolayı kişisel karar alma gücünün devlet dahil bütün toplumsal örgütlenmeyi belirlediğini söylediği makalesiyle bu kabulün en gelişkin örneği olarak temel referans haline gelmiştir.[2] Sultanizm kavramlaş-

---

Devletin resmi adı "Devlet-i Aliyye" veya hanedana referansla "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye" olarak anılmıştır. Nejat Göyünç, "Osmanlı'nın 700. Kuruluş Yıldönümünü Anarken", Osmanlı, Devlet-i Aliye, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye", *İslam Araştırmaları Dergisi-Turkish Journal of Islamic Studies*, 3, 1999, s. 1-7 Ancak, bir devlet biçimi olarak, siyasi tarihte karşılaştırmalara da izin verecek şekilde imparatorluk olarak sınıflandırılmış ve adlandırılmıştır. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, 67-68, 83-91, 109-120. Bu nedenle, çalışmada Osmanlı İmparatorluğu adlandırması tercih edilecektir. Niyazi Berkes, "padişah" ve "padişahlık" sözcüklerinin hem sultan-sultanlık hem de halife-halifelik kavramlarını eş zamanlı olarak ifade ettiğini belirtmektedir. Niyazi Berkes, a.g.e., s.25-34. Bu nedenle, "devlet başkanlığı" incelenirken, "padişahlık", bu iki ayrı yetki ve özelliğin bir makamda aynı anda içerildiğini ve "devlet başkanı" olarak "padişah"ın bu çifte yetki-niteliğe eş zamanlı olarak sahip olduğunu göstermek açısından işlevseldir. Yeni bir soyutlama ve karşılaştırma düzleminin gözetilmesinin gerektiği noktada, padişah-padişahlık kelime çifti sultan/halife-saltanat/hilâfet, hükümdar-hükümdarlık, imparator-imparatorluk kelime çiftleriyle de anlam bütünlüğü sağlayabilir. Egemenlik yetkisini kullanan kişi ile egemenlik biçimini bir arada göstermeye uygundur. Devlet başkanlığının tarihsel seyrini izlemeye imkân verecek, biçimsel farklılıkların görülmesini sağlayacak makam-organ ilişkisini ifade gücüne de sahiptir. Analitik açıklayıcılıkları nedeniyle padişah ve padişahlı kavramlarına öncelik verilecek olmasına rağmen, bu makam-organın tarih boyunca aldığı farklı biçim ve adlandırmalar görüş alanı içinde tutulacaktır. Ayrıntılar için bkz. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.43-47, 63-67; Gilles Veinstein, "Califat", François Georgeon, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein (Ed.), *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 2015, s.208-213.

Halil İnalcık, "Comments on 'Sultanism", a.g.e. Halil İnalcık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı VII, 1994, s.5-26. Sultanizm kavramının Şerif Mardin ve Metin Heper kanalıyla hâkim paradigma haline getirilmesine ilişkin bkz. Ali Rıza Güngen ve Şafak Erten, a.g.e. Özellikle not etmek gerekir ki, İnalcık makalesinde kişisel-patriyarkalizmin yerini önce merkezi-kurumsal bir patrimonyalizme, sonrasında da belirli kural ve yeteneklere dayalı görece rasyonel ve özerk bir bürokratik hâkimiyete bıraktığını söylemesine ve tarihi verilerden yola çıkarak Weber'i bu noktalardan eleştirmesine rağmen makalenin salt "sultanizm" vurgusu öne çıkarılmış, gerisi görünmez kılınmıştır. Bkz. Halil İnalcık, a.g.e., s.56, 63, 68.

tırması, merkezinde padişahın yer aldığı merkeziyetçi, otoriter, despotik, ceberrut, geleneksel bir devletin ve onun hâkimiyetindeki toplumsal düzenin somutlaştırılması için kullanılmaktadır. Bu kavramsallaştırma 600 yıl boyunca değişmediği kabul edilen şer'î, teokratik düzenin kurucu figürü olarak görülen padişah algısı ile de uyumludur.[3]

Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninin sultanizm kavramı ile açıklanması üç noktada ciddi tahrifat yaratacak güçtedir. Birincisi, Berkes'in belirttiği gibi, "devlet toplumdan gelmez"; "Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez; toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur." anlayışının yaygın kabulüne yol açar.[4] İdealist ve iradeci bakış açısıyla siyasal-ideolojik alan ontolojik olarak ayrı bir belirleyen haline gelir. Değiş(eme)me sorunu da negatif ve pozitif içerikleriyle bu belirleyene bağlanır. İkinci olarak, kapitalist topluma özgü birey ve bireycilik kavrayışı metodolojik bireyci yöntem vasıtasıyla çözümlemelerin merkezine yerleşir. Siyasal olanın belirleyiciliği bireyci bir içerik kazanır. Henüz "birey"in olmadığı bir toplumda bu kadar güçlü bir "birey" padişahın nasıl ortaya çıktığı, gücün toplum üzerinde tekleşmesinin ifadesi olan bu bireyselliğin nereden kaynaklandığı açıklanamaz hale gelir. Değişimin metodolojik bireyci yorumlarına kapıyı aralar, "birey" Atatürk'ün "birey" padişahın yerini aldığı kolayca iddia edilebilir hale gelir. Üçüncüsü, toprak ve toprak üzerindeki insanların padişahın mülkü olduğu görüşü kendine zemin bulur. Toprakta devlet mülkiyetinin olduğu ve özel mülkiyetin ise (sınırlı ve istisnai durumlar dışında) olmadığı, toplumsal sınıflardan değil ancak padişah tarafından belirlenen zümrelerden, "sınıf"lardan, statü gruplarından söz edilebileceği iddia edilir.[5] Toplumsal tabakalaşma *berât*lar yoluyla padişah iradesine bağlanır. Devleti yöneten *kul*ların üzerinde mutlak hâkimiyete sahip olduğu dile getirilebileceği gibi, daha uç örneklerde görüldüğü haliyle bütün toplumun padişahın *kul*ları statüsünde olduğu bile söylenebilir.[6]

Kısacası sultanizm kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve tarihsel bütünlüğü içinde soyutlanmasının önünde engeldir. Peki, bu görüntüyü yaratan ama bu görüntüye teslim olmamızı engelleyecek şey nedir? Padişahın tekliği, egemenliğinin mutlak ve bölünemezliği veridir; ancak bu, "nasıl" bir toplumsallaşmanın ürünü-göstergesidir? Devletin merkeziyetçi olması veridir; ancak bu, "nasıl" bir merkezileşmenin ürünü-göstergesidir? Padişahın toprak üzerindeki yüksek mülkiyet hakları veridir; ancak bu, (özel) mülk temelli "nasıl" bir ilişkilenmenin, bağlanmanın ürünü-göstergesidir? Padişahın örf'î yetkileri kadar şer'î yetkileri de olduğu veridir; ancak bu, "nasıl" bir tahakküm ilişkisinin ürünü-göstergesidir?

Marksistler idealize edilmiş, gerçekliği görmelerini zorlaştıran bir durumla karşılaştıkları zaman, perspektifin değiştirilmesi gerektiğini ifade

---

[3] İlhan Arsel, a.g.e.
Niyazi Berkes, a.g.e., s.31, 32.
Halil İnalcık, a.g.e., s.51-59.
İdris Küçükömer, a.g.e., s.35-40.

etmek için, Marx'ın baş aşağı duran Hegel'i (diyalektiği) ayakları üstüne oturttuğu gibi, toplumsal gerçekliği görmelerini sağlayacak şekilde bakış açımızı değiştirmeliyiz derler. Burada altını üstüne getirmekten kasıt "ideal" üstyapıyı kendinden menkûl doğasıyla açıklamayı bırakıp, onu, ona temel oluşturan toplumsal ilişkiler bütünü içinde görünür kılmaktır. Onun için anlamaya ve açıklamaya toplumsal ilişkilerden başlamak, "ideal" üstyapıların "nasıl" bir ilişkilenmenin ürün-göstergesi olduğunu göstermek gerekir. Osmanlı toplumsal yapısı içinde padişahı çözümlemeye de, toplumsal ilişkiler bağlamında aldığı konumu görünür kılarak başlayabiliriz. Bu konum, her daim tarihsel olarak özgül bir biçim içinde empirik ve fiili gerçeklik alanında görünür hale geleceği için de, onu bir "devlet başkanlığı" biçimi olarak soyutlamak ve tarihsel değişimi içinde aldığı özgün biçimlerin her birini ayrı ayrı incelemek gerekir.

Soyutlamaya üç noktanın altını çizerek başlayabiliriz. Birincisi, hiçbir yönetsel yapı ve düşünceyi toplumsal ve tarihsel bağlamından koparark tanımlayamayacağımız, bütün yer ve zamanlar için geçerli bir tanım bulamayacağımız gibi padişahlık kurumu için de genel geçer bir tanımlama yapamaz ve incelemeye bu tanımla başlayamayız. Ancak, onu toplumsal ve tarihsel bağlamına göre konumlandırabileceğimiz ve tanımlayabileceğimiz bir çerçeve sunabiliriz. Bu çerçeve onu içine yerleştireceğimiz yönetsel ve toplumsal bütün, onu soyutlama biçimimizdir. Birinci bölümde belirttiğimiz gibi, yönetim, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşma biçimi (sınıf ve mülkiyet ilişkileri bağlamında bir sömürü ve tahakküm ilişkisi olarak iktidar sorunu) ve merkezileşme biçimi (doğrudan ve dolaylı sömürü-tahakküm ilişkisi olarak toprak üzerinde örgütlenme biçimi, ölçek ve soyutlanma-yabancılaşma sorunu)'dir.[7] Bir makam-organ olarak padişahlık, saltanat-hilâfet (monarşi) bileşimi şeklindeki bir iktidar (egemenlik) biçimini, merkezi imparatorluk ise toprak üzerinde bu iktidarın örgütlenme biçimini ifade eder. Bu makam ve organın içeriğini, değişen toplumsal ilişkiler, onların yoğunlaşma ve merkezileşme biçimleri belirler. Padişahlık da saltanat-hilâfet makam ve organının aldığı özgül biçimler içinde tanımlanabilir. Padişah ise, bu bağlamda saltanat-hilâfet yetkisini elinde bulunduran kişi olarak kavramsallaştırılabilir.

İkincisi, yine birinci bölümde belirttiğimiz gibi yoğunlaşma ve merkezileşme süreçleri toplumsal ilişkilerin yapılaşma biçimini ifade eden üretim tarzı ve değişme momentlerini soyutladığımız geçiş süreçleri içinde incelenebilir. Hem ilişkilerin yapılaşma biçimi hem de değişimi kavrayabilmek için sömürü ve tahakküm ilişkilerini görünür kılan üretim ilişkileri üzerine yoğunlaşmak gerekir. Yani artığın çekilip alınması ilişkisi olarak tanımlanabilecek sınıf-mülkiyet ilişkileri ön plana çıkarılır. Bu yapılırken "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti" olarak insan faaliyetlerini temellük etme edimi ile insan faaliyetlerinin ürününü (doğa, üretim araçları, artı-ürün) temellük etme edimi bir arada görülmüş ve incelenmiş

İktidarın yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimlerinin kavramsal çerçevesinin çizilmesinde Bayramoğlu'nun çalışmasından yararlanılmıştır.Bkz. Sonay Bayramoğlu, a.g.e., s.177-182, 193-197

olur. Temellük etme edimi Brenner'in sınıfsal yapı ve sınıf ilişkilerini belirleyen "yatay ilişkiler" ve "dikey ilişkiler" bütünü içinde düşünülmelidir.[8] İlki dolayımsız üretim süreci içinde doğrudan üretici ve doğrudan üreticinin emek yetisini kontrol edenin üretim araçlarıyla ve bu dolayımla ayrı gruplar olarak kendi içlerinde kurdukları ilişkiyi, ikincisi de artığın çekilip alınma ilişkisini, yani mülkiyet ilişkilerini, sömürü ve tahakküm ilişkilerini ifade eder. Osmanlı'da esas olarak toprak ve toprağın işlenmesi ile ortaya çıkan artı ürün temellük edilir. Dolayısıyla, bütün toplumsal ilişkiler toprak üzerinde, topraktan elde edilen artığın çekilip alınması üzerinde düğümlenmiştir.[9] Ayrıntılarıyla değerlendireceğimiz bu ilişkileri feodal ilişkiler olarak adlandıracağız.[10] Toplumsal ilişkilerin feodal karakterini somutlamaya çalışırken, üretim araçlarına göre sınıfların konumlanmalarını ifade eden "yatay ilişkiler"in temel üretim aracı olan toprak üzerinde nasıl bir bağımlılık ve mülkiyet biçimini ortaya çıkardığını, mülkiyet ilişkilerini ifade eden "dikey ilişkiler"in de nasıl bir sömürü ve tahakküm biçimini mümkün kıldığını göstermeye çalışacağız. Temellük etme ilişkilerinin değişen biçimlerinin yoğunlaşma ve merkezileşme süreç ve biçimlerini nasıl belirlediğini açıklığa kavuşturacağız.

Üçüncüsü, yöntemsel tartışmalar içinde belirttiğimiz gibi mülkiyet ilişkileri toplumsal niteliğinden ayrı düşünülemez. Sömürü ve tahakküm ilişkilerini en geniş toplumsal biçimlenişleri içinde ele almak gerekir. Örneğin, toprak üzerindeki egemenlik hakkı toprağın "kılıç hakkıyla" fethedilmiş olmasına dayanmakta; ancak bu egemenlik hakkının güvencesi ve devamlılığı da toprağın köylü reâyâ tarafından "şenlendirilip" tarıma açılması koşuluna bağlı görülmekteydi.[11] Toprak üzerindeki sınıfsal yapı "kılıç hakkı" ve "şenlendirme" kavramlarında ifadesini buluyordu. Toprak üzerinde egemenlik hakkına (çıplak mülkiyet) sahip olan ile toprağı işleyenin (tasarruf hakkına sahip olan) bir birinden ayrılmış olduğu bu dü-

---

8 Robert Brenner, a.g.e., s.10-11, 26.

9 Oğuz Oyan, a.g.e., s.8. "Elimizdeki en erken resmî Osmanlı bilançosu 1527-8 yılına [...] aittir. Bu resmî kaynakta görülen, merkezi hazine için 5 milyon ve timar gelirleri için de 3,6 milyon düka altını rakamları" diğer belgelerle de tutarlıdır. Bu tutara vakıf ve mülk arazilerin dâhil olmadığını ve toplam tarım arazisinin %10'u da bu arazilerin oluşturduğunu göz önünde bulundurursak topraktan elde edilen gelirlerin Klasik dönem Osmanlı merkezi bütçesi içindeki payının önemi görülecektir. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (1300-1600), Cilt 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.119, 182. Ayrıca sınıf mücadelesinin de aslen toprak üzerinde cereyan ettiği anlaşılmaktadır: "yerel kadı sicillerinin gösterdiği gibi, bu dönemde bile sipahi'lerle köylüler, vergi miktarları, vergilerin toplanma tarzı konusunda, toprak tasarrufu, tapu ve tapu transferleri konusunda sürekli çatışma halindeydiler." Halil İnalcık, a.g.e., s.111.
Osmanlı'daki üretim ilişkilerini "kendine özgü" olarak nitelendiren Halil İnalcık bile bu ilişkilerin aslen feodal niteliğe sahip olduklarını belirtmektedir. "Özellikle Asya İmparatorluklarında vergilendirmenin ekonomi üzerinde belirleyici bir etkisi vardı ve kırsal toplumda kişisel statünün temeliydi. Sultan adına çıkarılan kanunnâmelerde, emek hizmetlerinin, yani angaryaların ya da nakdî karşılıklarının, köylülerin yani *reaya*'nın 'köle' (*kul*) veya 'bağımlı tebaa' statüsü ile bağlantılı olarak yorumlanması ilginçtir. [...] Bu hizmetlerin hepsine birden, kulluk denirdi. Bu bir *kul*'un mensubu olarak, Osmanlılarda *reaya* köylüsü köleleştirilmiş sayılmadığından, bir 'bağımlı köylü' tipi olarak *kul*'un yükümlü olduğu resimler anlamına gelir. Bununla birlikte, *sipahi*'lerin köyde oturup toprak tasarrufu ve vergi tahsilâtını bilfiil kontrol ettiği Osmanlı *timar* rejimi, feodal bir toplumun ana çizgilerini taşıyordu." Halil İnalcık, a.g.e., s.109-110.

10 A.g.e., s.145, 150-153, 163.

şünsel temelde ifade ediliyordu. Ayrıca padişahın mutlak hâkimiyetinin kaynaklarından birinin örfî, diğerinin şer'î hukuk olması, yani toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde bu iki kaynağın da esas alınması; daire-i adalet anlayışının padişahın korumakla yükümlü olduğu devletin temelini oluşturduğunun düşünülmesi, padişahın cihan sultanı olarak adlandırılması vb. buna örnek gösterilebilir.[12]

Mülk kavramının evrimi, bu üç boyutun bir arada görülmesini sağlayabilir.[13] Mülk kavramı, tarih boyunca hem mülkiyeti hem toprak üzerinde örgütlenmeyi ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Hâss arazinin sultanın mülkü olduğunu göstermek için kullanıldığı gibi, "toprak ve reâyâ sultanındır" ifadesinde olduğu gibi egemenliğin somutlandığı biçimi göstermek için de kullanılmıştır. Aynı kavram, 1858 tarihli *Arazi Kanunnamesi*'nden önce de toprağın alınıp satıldığını, mülk edinildiğini ancak üzerinde sınırlı mülkiyet hakkına sahip olunduğunu; bu kanunun ise tam bir kırılma ifade ettiğini anlatmanın en yalın göstergelerinden biri olmuştur. Kavramın "nasıl" farklı anlamlar kazandığını göstermek, toplumsal ilişkileri (üretim ve mülkiyet), bu ilişkilerin değişen doğasını ve bu ilişkiler içinde sömürü ve tahakküm ilişkilerinin nasıl farklı biçimler aldığını açıklamamıza olanak verebilir. Padişahlık ve padişah ile kesişen doğası itibariyle de, bu makam-organ ile kişinin tarihsel ve toplumsal bağlamı içinde görülmesini ve kavramsallaştırılmasını sağlayabilir.

2.2. I. Dönem: Soylulaşma ve Himaye İlişkileri içinde Bey ve Beylik

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ile ilgili farklı yöntemsel temellere dayalı birçok araştırma yapılmış ve çeşitli tezler geliştirilmiştir.[14] Bu tezler batıya göç biçiminde gerçekleşen yoğun nüfus hareketleri (Moğol Cengiz Han akınlarıyla yoğunlaşan), Bizans-Hristiyan etkileşimi sonucu ortaya çıkan "yepyeni bir ırk", Müslüman-Türk unsurların devlet geleneği, Kutsal Savaş motivasyonuyla biçimlenen gazâ ve gâzilik, ahilik ve kolonizatör dervişler, *uc* toplumu argümanları etrafında yoğunlaşmaktadır.[15] Kuruluş sürecinde her birinin doğruluk payı ve etkisi olduğu kabul edilmekle birlikte, tezlerin çoğuna sirayet eden tek bir "neden"in öne çıkarılmış olması, empirisist bakış açısı nedeniyle söz konusu "neden"lerin eklektik biçimde bir araya getirilmesi, toplumsal ilişkilerin bütünlüğü içinde bu "neden"lerin konumlandırılmasını zorlaştırmaktadır.

---

[12] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2006, s.76-77, 71-72, 63.

Mülk kavramının evriminin ciddi bir etimolojik ve tarihsel araştırmayı gerektirdiği şüphesizdir. Burada ise, sadece bu kavram üzerinden mülkiyet ilişkilerindeki-toplumsal ilişkilerdeki değişim ve farklılaşma somutlanmaya çalışılacaktır. Yönetimin "mülk" kavramıyla ilişkisini kuran ve "mülk"ü bu çerçevede kavramsallaştıran ilk özgün çalışma olarak bkz. Koray Karasu, "İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme", Erkan Tural ve Selim Çapar (Ed.), *1864 Vilayet Nizamnamesi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s.345-368.

Bkz. Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), *Söğüt'ten İstanbul'a – Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Oktay Özel ve Mehmet Öz, "Giriş", Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), a.g.e., s.13-35, s.21-32; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye – I*, a.g.e., s.3-43.

Bu zaaf, kuruluş sürecinde toplumu görünmez kılan devletin ortaya çıkışına ilişkin iki yorum ile bizi baş başa bırakmaktadır. Birincisi, devletin, Türk-İslam devlet geleneğinin tarihsel sürekliliği sonucunda doğal olarak kurulduğunu ve kendisinden önceki güçlü devletlerin devamı-ardılı-varisi olarak belirdiğini savunan görüştür.[16] Bir "devlet kurma" geleneğine yaslanılmakta ve toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak devletin kurulduğu varsayılmaktadır. Bu yorum devletin idealleştirilmesine, toplumsal ilişkilerden yalıtık ontolojik bir bütün olarak görülmesine kapı aralamıştır. Ayrıca devlet oluşumu bir süreç olarak görünmez kılınmış ve örgütlenme biçimleri arasındaki niteliksel farklar göz ardı edilmiştir. Beylik bir idari organ olarak bağlı olduğu devlete karşı bağımsızlığını ilan ettiği anda kurulan bir devlet gibi görülmüştür. Beylik ile devlet arasında niteliksel ve biçimsel bir fark gözetilmemiş; en fazla onun "küçük" bir devlet olduğu söylenerek devlet oluşumu evrimci-nicel bir gelişim olarak değerlendirilmiştir. İkincisi, henüz gelişmemiş bir toplum, aşiret yapısını varsaymakta; beylikten devlete, devletten imparatorluğa evrim siyasal fırsat ve boşlukların doldurulmasına bağlanmaktadır.[17] Bu noktadan hareketle önce ATÜT, sonra da Sol Liberal tezler beyin (özel olarak da kurucu Osman Bey) bütün toplumsal yapı üzerinde baskın ve hatta tek belirleyen unsur haline geldiğini savunmuşlardır.[18] Bu savunu, beyin metodolojik bireyci bakış açısıyla kimi karakteristik özelliklerin taşıyıcısı olarak bireyselleştirilmesine ve devletin beyin konumuna indirgenerek tanımlanmasına neden olmuştur. Beyliğin kuruluş döneminde beyin tekleşen konumunun idealleştirilmesi ile merkezi-ceberrut devlet geleneği arasında böylelikle bir süreklilik kurulmuştur.

---

[16] Fuat Köprülü ile özdeşleşen bu yorum için bkz. Oktay Özel ve Mehmet Öz, "Giriş", a.g.e., s.22; Halil Berktay, a.g.e., s.78.

Bu bakış açısını Gibbons'un oryantalist tezine kadar geri götürmek mümkündür. Onda "kabileden devlet çıkmaz", ancak Bizans etkisiyle Osmanlı Devletleşmiştir görüşü ATÜT ve Sol Liberal tezlerde yerini kabilenin toplumsal gelişmemişliğine vurguya ve bu boşluğun metodolojik bireyci bir yaklaşımla doldurulmasına bırakmaktadır. Bkz. Oktay Özel ve Mehmet Öz, "Giriş", a.g.e., s.22; Halil Berktay, a.g.e., s.81. İnalcık da, tipik patrimonyal devletçikler olarak tanımladığı beylikler içinde beyi benzer şekilde öne çıkarmaktadır. Beyi ve beyliğin ortaya çıkışını Türk-İslam devlet geleneğine bağlayarak, Fuat Köprülü'ye yakınsamış ve iki yorumun sentezini sunmuştur. Halil İnalcık, a.g.e., s.10, 13.

"Bu süreçte rol oynayan Osman Bey etkenini nasıl ihmal ederiz? O Osman Bey ki, belgesi bulunmayan bir Osmanlı öntoplumundan gelmiştir ve bileğinin gücü, zekâsının kıvraklığı, gözüpekliği, yanında topladığı *client*'i (savaş beyleri, gaziler, alpler ve dervişler) ve elinin açıklığı (üleştiriciliği) sayesinde Osmanlı Beyliği'ni kotarmıştır. Vurguladığım her nitelik ve fiil onun mükemmel bir *Big Man* (Sahlins, 1963; Godelier, 1982, et. al.) tipolojisini temsil ettiğini kanıtlar (Divitçioğlu, 1999). [...] Bu da yetmez: Ayrıca bu taslağın mükemmelliğe erişebilmesi için Osman Bey'i başlarına getiren Türkmen tirelerinin (ya da oba birliğinin) sosyal yapısının 'başkanlık' sistemine müsaade edip etmediğini de araştırmak gerekir. [...] Türkmen boyları kesili uruk yapısı gösterip, tirelere ayrılıyorlardı. [...] tireler arasında sosyal farklılık ortaya çıkmaz, her biri bağımsız olup ötekilere eşittir. [...] bu olgu [...] başkanlık sisteminin yerleşmesine engel olur. Öyle ise, kesili toplumlarda siyasal erk boştadır; sahibi yoktur. [...] bu siyasal erk ve otorite boşluğudur ki, Osman Bey, alp ve gazi *client*'i tarafından doldurulmuş, Türkmen savaşçıların yardımıyla da, Osmanlı Beyliği gün ışığına çıkmıştır." Sencer Divitçioğlu, "Osmanlı Toplumunun Kuruluş Sürecini Açıklama Yolunda Kullanılacak Tikel Bir 'Model'", *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, YKY Yayınları, İstanbul, 2004, s.37-42, s.39-40.

Söz konusu yorumların çizdiği çerçeve bir makam-organ olarak padişah-padişahlığın oluşumunu bize vermekten uzak, onu salt yapısal süreklilik ve işlevsellik üzerinden açıklamaya el verir nitelikte bir çerçevedir. Beylik dönemi ve kurumlarının anakronik yorumudur. Oysa henüz bu makam-organın olmadığı bir dönemi incelemek ve onun olmadığı koşullarda toplumsal örgütlenmenin "nasıl" olduğuna cevap vermek bize hem niteliksel-biçimsel farklılıkları hem de tarihsel kökenleri gösterebilir.

Osmanlı Beyliği kabile konfederasyonları kurma aşamasına gelmiş ve Cengiz Han Konfederasyonu ile siyasal bir form almaya başlamış Türk-Moğol kabilelerinin içinden çıkan bir boy olarak 13. yüzyılda Anadolu'ya gelmiş ve yerleştiği coğrafyada Bizans, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı (Moğol) İmparatorluklarının gelişkin toplumsal örgütlenmeleri ile karşılaşmıştır. Osmanoğullarının kurduğu beylik kendi kabile örgütlenmeleri ile Anadolu'nun feodal toplumsal örgütlenmesi üstünde yükselmiştir. Bu iki boyutlu toplumsal örgütlenmeyi ve 13. yüzyıl koşullarını anlamadan beylik örgütlenmesini ve devlete geçişi anlayamaz ve açıklayamayız. 13. yüzyıl Anadolu'su iddia edildiğinin aksine gelişkin toplumsal örgütlenme formlarına sahip bir coğrafyaydı, aynı anlama gelmek üzere farklı düzeylerde de olsa hem Türkmen aşiretleri hem de yerleştikleri topraklardaki toplumlar sınıfsal dinamiklere sahipti.

2.2.1. Feodal Topraklar Üzerinde

Fethedenlerin fethedilen topraklardaki toplumsal ilişkilerden etkilenmemeleri düşünülemez; hatta bu ilişkilerin gelişkinlik ve yerleşiklik düzeyi göz önünde bulundurulduğunda dönüştürücü bir güce sahip oldukları bile söylenebilir.[19] Bir Türkmen boyu olan Osmanlılar da Anadolu'ya geldiklerinde yerleşik feodal ilişkilerle karşılaşmış; Bizans, Selçuklu ve İlhanlı İmparatorluklarının egemen kıldığı toplumsal ve siyasal ilişkilerin içine girmiş; tarihsel araştırmalarda sıklıkla vurgulandığı gibi onlardan etkilenmişlerdir. 13. yüzyıl Anadolu'sunda siyasal hâkimiyetin zayıf ve parçalı karakterine bakarak bu etkileşimin sınırlı olduğunu ve Osmanlı Beyliği'nin bir boşluğa doğduğunu söylemek yanlış olur. Böylesi bir yorum, bu imparatorluklar altında gelişmeye devam etmiş, sistematik hale getirilmiş (örgütlenmiş) toplumsal ilişkilerin, imparatorlukların yönetsel çatısı ortadan kalktığında buharlaştıklarını iddia etmektir. Oysa etkileşimin ana kanalı, doğrudan imparatorluklarla kurulan ilişkinin ötesinde, yerleşik feo-

---

[19] Feodal ilişkilerin biçimlenmesinde Roma ve Cermen etkileşimini ortaya koyan şu yorum öğreticidir: "Ele geçirme, ayrıca, ele geçirilen nesne tarafından da koşullandırılır. [...] Çok erkenden kendini gösteren bu üretim zorunluluğu, oraya yerleşen fatihlerin benimsedikleri ortaklaşa biçimin, bu fatihlerin orada buldukları üretici güçlerin gelişme evresine uygun düşmesi gereğini doğurmaktadır ve eğer bu hemen meydana gelen bir durum değilse, topluluk biçimi, üretici güçlerdeki değişikliklere uygun olarak değişikliğe uğramalıdır. [...] Feodalite, Almanya'dan hiç de hazır olarak getirilmemiştir, ama fetihçiler yönünden, fetih sırasında bile, ordunun askerî örgütlenişinde kökeni vardır, bu örgütlenme fetihten sonra ele geçirilen ülkelerde bulunmuş olan üretici güçlerin etkisi alunda gelişmiştir ve ancak o zaman tam anlamıyla feodalite haline gelmiştir." Karl Marx ve Frederich Engels, *Alman Ideolojisi*, a.g.e., s.101.

dal toplumsal ilişkilerin içine girilmesidir; beylikleşme, devletleşme ve imparatorluklaşma süreçlerinde aslolarak bu ilişkilerin ağırlığı olduğu görülmektedir.

Etkileşimin ağırlık noktası kadar etkileşime girilen toplumlardaki ilişkilerin niteliği de tartışma konusu olmuştur. Çoğunlukla bu toplumların doğu monarşilerine özgü siyasi ve iktisadi yapılanma içinde oldukları, Bizans *pronoia*'sının-*thema*'sının ve Türk-İslâm *ikta* sisteminin feodal ilişkilerden farklı olduğu iddia edilmiştir.[20] Toplumsal ilişkilerin feodal niteliği tartışılırken sıklıkla düşülen hata, bu ilişkilerin (merkezi) siyasal-yönetsel örgütlenme biçimine bakılması, bu örgütlenme biçiminin feodal ilişkilerin bir biçimi olarak ortaya çıkabileceğinin kabul edilmemesidir.[21] Oysa Sümer, Mısır ve Antik Yunan uygarlıklarından başlayarak, Pers ve Sasani İmparatorlukları, Arap bedevi topluluklarının İslâmla gelişimi ve Abbasi Halifeliği, Geç Roma-Bizans dönemleri ve Anadolu Selçuklu Devleti gibi Akdeniz ve Ortadoğu'da hâkimiyet kurmuş topluluk ve toplumlar incelendiğinde feodal ilişkilerdeki gelişimin dönemsel ve mekânsal özgünlüğü ve bu özgünlük içinde tarihsel olarak merkezi feodal örgütlenmelerin mümkün olduğu ortaya konulabilir. Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'nun geri kalmışlığı üzerine bina edilen doğu despotizmi söyleminin anakronik ve toplumsal ilişkilerden bağımsız yorumunun aşılması yönünde de bir adım atılmış olur.

Bu incelemeye, birinci bölümde gördüğümüz gibi, çiftçi toplulukların birer ilkel komünal topluluk olarak tarımsal faaliyeti ortaklaşacılık temelinde örgütleme, toprağı ortak mülkleri olarak görme pratiklerinden başlayabiliriz. Ortaklaşa (komünal) mülkiyetten özel mülkiyete geçiş, kandaşlık-ortaklaşalık ilişkileri içinde biçimlenen farklılaşmanın-tabakalaşmanın sonucu ortaya çıkmış; komünal mülkiyet içinde (geçici) özel mülkiyet biçimlerinin belirmesi ile görünür olmuştur. Temellük etme ediminin ortaklaşa faaliyet içinde biçimlenmesi gibi (geçici) özel mülkiyet de uzun süre ortaklaşa mülkiyet içinde var olmuştur. Kandaşlık-ortaklaşalık ilişkilerinin çözülmesiyle ortaya çıkacak özel mülkiyet ve sınıflar, bu aşamadan geçerek ve ortaklaşa mülkiyet biçimlerini uzun süre koruyarak varlık kazanmışlardır. Kabile şefi, bir topluluğun üyesi olduğu için mülk edinme hakkına sahip görülmüş; bu nedenle, (geçici) özel mülkiyet edinebilmiştir.[22] Üyesi olduğu kabile de onunla birlikte zenginleşmiş, soylulaşmış ve

---

[20] Çağlar Keyder, a.g.e., s.15-22.
Avrupa'da, feodal ilişkiler hâkimken ortaya çıkan Habsburg Hanedanlığı (16. yüzyıl) ve sonrasında kurulan mutlak monarşiler bu iddianın aksine tarihsel kanıtlardır. Ancak bu iddiayı sahiplenenlerin çoğunlukla bu örnekleri de feodal ilişkiler içinde değerlendirmedikleri, merkantalizmle feodal ilişkilerden bağımsızlaşan ve kapitalist sınıfın yanında olan özerk bir merkezi devlet algısına yaslandıkları görülmektedir. Bu noktada, Oğuz Oyan, feodal ilişkileri dönemleyerek, her dönemin kendi özgünlüğü içinde değerlendirilmesi gerektiği önermesinde ısrarcı olmuştur. Oğuz Oyan, a.g.e., s.11-55, 162. Bu vurguya mekânsal farklılıklar da eklenmelidir.
Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Ankara, 1977, s.15, 29'dan aktaran Muzaffer İlhan Erdost, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, Ankara, 2005, s.100.

diğer kabileler üzerinde hâkimiyet kurabilmiştir. Soylulaşma, bu nedenle, zaman içinde, topluluk içinden çıkan bir şef ve ailesinin kalıtsal (irsi) hâkimiyetine, hanedanlaşmaya evrilmiştir.

Özel mülkiyete geçişin-soylulaşmanın belli bir ortaklaşalık formu içinde yaşanması, toplumsal ilişkilerin bütünüyle hamilik-mahmilik ilişkisi şeklinde örgütlenmesine neden olmuştur. Kişisel bağlanma mekanizmasını ifade eden himaye ilişkileri toplumsal ilişkilerin genel örgütlenme biçimi olmuştur. Topluluğun "kapalı" ilişki bütünü içinde bir kişinin "hiyerarşik" olarak üstte çıkması ve topluluğun üyelerini kendine bağlı hale getirmesi bu oluşumda belirleyicidir. Daha da önemlisi, bu ilişkilerin belli bir ortaklaşalık formu içinde kurulmuş olması nedeniyle, soylulaşma-sınıflaşma, kişiselleşme kadar kişisel bağlarla bütün toplumu belli bir "hiyerarşi" dahilinde üstteki bir kişiye bağlanma pratiğidir. Hiyerarşiyi oluşturan da, topluluk-toplum içindeki bu kişisel bağlanma mekanizmasıdır. Roma İmparatorluğu'nda *patrici-pleb*, *imparator-magistralık* veya Pers İmparatorluğu'nda *kral-satrap* ilişkilerinin oluşumu da niteliksel olarak bu ilişki biçiminin ürünü olmuştur.[23]

Özel mülkiyetin yanı sıra ve ondan ayrı olarak ortaklaşa mülkiyette özel tasarruf (zilyed) biçimleri de belirmiştir.[24] Tasarruf, özel temellük etme biçimlerinin ortaklaşa mülkiyet içinde geliştiğinin en belirgin göstergesidir. Toprağın mülkiyetinin özel kişilere geçmediği durumda bile, artı ürünün özel temellükünü mümkün kılacak bir özel kullanım hakkının oluştuğunu gösterir. Geçiş sürecince, ortaklaşa mülkiyet ile (geçici) özel mülkiyetin özgün biçimlerde bir arada var olagelmiştir. İlerleyen dönemlere aktarıldığı haliyle, toprağın gerçek sahibi-ismi sahibi, çıplak mülkiyeti-tasarrufu/zilyedliği ayrımları bu eş zamanlılığı/iç içe geçmişliği belgeler.[25]

Geçiş döneminde ortak mülkiyet ile (geçici) özel mülkiyetin iç içe geçişi, topluluğun sınıflı topluma çözünmesini belirlemiş; bir aradalığın aldığı özgün biçimler tempo ve geçiş farkları yaratmıştır. Akdeniz ve Ortadoğu'da topluluklar, daha erken yüzyıllarda, bu özgün biçim ve farklar görünür olmakla birlikte, sınıflı toplumlara çözünmüşlerdir. Ortaklaşacılık formları biçim değiştirmekle birlikte sınıflı toplumlara da aktarılmıştır. Kapitalizmin "mutlak özel mülkiyetine" kadar özel mülkiyet "ortaklaşalık formları"nı koruyacaktır.[26] Ortaklaşalık formlarının korunmasında tasarruf biçimleri kadar himaye ilişkilerinin de rolü olduğundan, feodal top-

---

[23] Erken dönem Roma İmparatorluğu'ndaki *patrici* (en büyük toprak sahipleri) ile *pleb* (*clientes*)ler arasında, klanlar temelinde kurulan kişisel bağlılık-himaye ilişkileri için bkz. G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.423.

"Ev ve avlusunun özel mülk olması yanında, ortaklaşa mülk olan ekilebilir toprak, zaman zaman komün üyeleri tarafından bölüşülür, üyeler bu toprakları ayrı ayrı işler ve ürünler özel olarak mal edinilir." Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.98.

Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.101.

Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, R. Pascal (çev.), Londra, 1942, s.65'ten aktaran Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.257-258.

lumsal ilişkiler ile devlet oluşumu süreçlerinde, her ikisi de belirleyici olmuştur.[27]

Akdeniz ve Ortadoğu uygarlıklarına ve imparatorluklarına baktığımız zaman, Sümer (kent-devletleri) ve Mısır uygarlıkları ile Antik Yunan kent-devletlerinden başlayarak bu çözülmenin sınıflaşma yönünde gerçekleştiğini, toprak sahipliğinin toplumsal ilişkileri koşulladığını görürüz. Sümer, Mısır ve Antik Yunan, köy topluluklarından farklı sınıflı toplumlara işaret eder; geçiş döneminde beliren artık ürün ve taşınabilir malların mülk edinilmesi, (geçici) mülk ve tasarruf etme biçimlerinde somutlaşan "başkalarının emek gücünü temellük etme kudreti", bu dönemde başta toprak olmak üzere üretim araçlarının mülkiyetini edinme, yani özel temellük biçimini almıştır.[28] Toprak sahipliğinin, yani toprakta özel mülkiyetin (ve paralelinde özel tasarrufun) gelişimi sınıflı toplumun temelini oluşturmuştur.[29]

Bu toplumlarda birkaç koldan sınıf oluşumunun ve sınıf-içi katmanlaşmanın[30] izlerini sürmek mümkündür. Mülk sahibi sınıflar ile halk birbirinden keskin bir şekilde ayrılmıştır; bu ayrım, "çalışmadan yaşayabilenler" (toprak sahipleri, aristokrasi) ve mülksüzler, yönetenler (yurttaş meclisi-oligarşi-tiranlık, rahip-krallar-(komutan)kral, tanrı-kral (firavun) ve üretenler (köle, köylü), şehir (*polis*, kent-devleti) ve kır (*chōra*, köy) ayrımlarına denk düşmektedir.[31] İlkine doğru sürekli bir artı ürün aktarımı, sömürü söz konusudur. Örneğin, Mısır'ın tanrı-kralı firavunun siyasal-yönetsel ve dini (ideolojik) gücü tek bir merkezde yoğunlaştırması, insan gücünün de merkezileştirebilmesi anlamına gelmiştir. Nil boyunca temellük edilen emek-yetisi M.Ö. 3000'lerde devasa piramitlerin yapılabilmesi-

---

[27] Benzer iz takibi köleci toplum için de yapılabilir. Başka çalışmaların konusu olabilecek bu takip için, bu izin sadece feodalizme özgü olmadığını göstermek için bazı örnekler verilebilir. İsokrates, "tam siyasi haklara sahip yurttaş topluluğu, *politeuma*, 'her açıdan polis'in efendisidir; *politeuma* ve *politeia* özdeştir." derken demokraside öne çıkardığı genel çıkarda görülen halk-devlet özdeşliği buna örnektir. G.E.M. de Ste.Croix, a.g.e., s.363.

Ste.Croix, özgür olmayan emeği de üretim araçları içinde sayar. Kölelik, serflik ve borç esareti, zorunlu emek hizmetinin bağımlılık derecesi, toprağa bağlı olduğu durumlarda bile doğrudan mülk edinilmeleri böyle bir tanımlamaya yol açmış olabilir. A.g.e., s.150.

Cicero, "tüm servet edinme yolları arasında hiçbir şey agricultura'dan daha iyi, daha kazançlı, daha tatlı, özgür bir insana daha yaraşır değildir." derken "bir çiftlikte *çalışmaktan* değil, bir çiftliğe *sahip olmaktan* söz etmektedir." A.g.e., s.162-163. ATÜT tartışmalarına konu olan Asya biçiminde ise, toprağın özel mülkiyetinden değil ortak mülkiyetinden söz edilebilir. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.102-105.

"[T]üm bu kişiler 'mülk sahibi sınıfın" daha da kesin bir üyesi olan yüzlerce dönüm toprak ve köle sahibi bir Roma senatörününkinden çok daha farklı bir dünyaya aittiler; ama ilgili üretim tipi kadar *başkalarının emeklerinin sömürülmesinin gerçekleştiği ölçek* de bir kişinin mensup olduğu sınıfa karar verilirken göz önüne alınmalıdır." G.E.M. de Ste.Croix, a.g.e., s.155.

Her *polis*'in artı ürün aldığı, kendini besleyen ve kendisine bağlı bir *chōra*'sı vardı. *Chōra* adı verilen kırsal alan, "imparatorluk ve şehir yönetimleri tarafından sıra dışı bir etkinlikle sömürülüyor ve denetim altında tutuluyordu."; İskender, "Tıpkı bir çocuğun süte ihtiyaç duyması gibi, der, bir şehir de tarım alanları ve onlardan elde edilecek bol miktarda ürün olmadan büyüyemez ya da yüksek bir nüfusu besleyemez." "Şehirle kırsal kesim arasındaki temel ilişki her zaman aynı kaldı: Söz konusu ilişki, esasen karşılığında çok az fayda sağlayan bir sömürü ilişkisiydi." Bu sömürü ilişkisi şehirli aristokrasinin, toprak sahiplerinin köylülerden aldığı rant ve vergi tahsildarlarının aldığı vergi biçiminde gerçekleşiyordu. A.g.e., s.25-37, 129, 154, 353-413. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.230-239.

ne imkân vermiştir.[32] Bu toplumlarda sınıf-içi katmanlaşmanın da ortaya çıktığı görülmektedir. McNeill, "Sümer ülkesinin 'her zaman' tek bir tanrı ve tek bir kralın yüksek yöneticiliği altında birleşmiş olduğu yönünde resmi bir propaganda" vardı dedikten sonra hem Sümer'de hem de Mısır'da uzaktan kontrol edilmesi zor yerel güçlerin de gelişmiş olduğunu söyler.[33] Hatta Mısır'ın orta krallık döneminde firavunun karşısında yerel hükümdarlıklar, aynı zamanda rahip de olabilen yerel toprak beyleri ve şeflerin güçlendiğinden bahseder.

Sınıf oluşumunun ve sınıf-içi katmanlaşmanın temelinde özgür olmayan-bağımlı emek sömürüsü vardır.[34] Emek yetisinin dahi üretim aracı gibi görünmesine neden olacak şekilde toprak dışındaki üretim araçlarının kısıtlılığını göz önünde bulundurduğumuz zaman, mülk sahibi sınıfların, mülk sahipliğinin devamını sağlayabilecek miktarda "hatırı sayılır bir artığı özgür olmayan emek vasıtasıyla çekmeleri dışında doğrudan elde etmelerinin hiçbir yolu yoktu."[35] Antik Çağ'a egemen olan özgür olmayan-bağımlı emek çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar. Her ne kadar eski Yunan'da insanlar özgür ve köle olarak ikiye ayrılmış görünse de, emek yetisinin eski Yunan da dâhil olmak üzere Akdeniz ve Ortadoğu coğrafyasının bütününde farklı biçimler aldığı görülmektedir.[36] Kölelik, serflik, borç esareti ve zorunlu emek hizmeti özgür olmayan-bağımlı emeğin aldığı biçimlerdir. Hatta bu dönemde doğrudan olmasa da bağımlı bir emek türü olan kiralık (ücretli) emeğe de rastlanır. Bununla birlikte "sahip olsalar da olmasalar da, geçindikleri tarımsal üretim araçlarını tasarruf" eden, "kendi geçimliklerini kendi üretim faaliyetlerinden" çıkaran ve "kolektif olarak kendi geçimleri ve yeniden üretimleri için gerekli olandan fazlasını" üreten (küçük) köylülük sanıldığının aksine bir özgür emek biçimi olarak mevcut ve hatta yaygındır.[37] Ancak her üretim tarzının "en önemli ayırt edici özelliği, *üretken emeğin ağırlıklı kısmının nasıl harcandığı* değil, üretim koşullarını kontrol eden *hâkim mülk sahibi sınıfların*, kendi aylak varlıklarını mümkün kılan *artık çekimini nasıl sürdürdükleri*" olduğundan, birincil üreticilerin artık çekimini nasıl güvenceye aldıklarına bakılmalıdır.[38] Bu durumda Antik Yunan, sonrasında da Makedonya ve Roma İmparatorlukları için köle emeğinin; Sümerlerde ve Küçük Asya ile Ortadoğu'nun genelinde serfliğin egemen olduğu söylenebilir. Bu farklılaşmada ne özgür olmayan emek-özgür emek ne özel mülkiyet-kolektif mülkiyet ne merkezi yönetim-adem-i merkezi yönetim ayrımı belirleyici olmuştur; görüldüğü gibi her ikisi de özgür olmayan-bağımlı emek biçimleridir ve toprakta özel mülkiyet aşamasının ürünleridir.

---

[32] William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s.55-58.
A.g.e., s.44-45, 58-59.
G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.175-226.
A.g.e., s.151-152, 79.
A.g.e., s.182, 233-245.
A.g.e., s.271, 79-80, 152.
A.g.e., s.77.

Emeğin bağımlı kılındığı, üretim araçlarının mülk edinildiği özel temellük koşullarında ortaya çıkan iki biçim, serflik ve kölelik, Antik Çağ' da iki farklı mülkiyet biçiminin olduğunu gösterir. Bu iki mülkiyet biçimi emeğin bağımlılık biçimi, üretim aracı olarak toprağın tasarruf biçimi ile mülk sahibi sınıflar arasındaki kişisel bağımlılık biçimi açısından bir farklılaşmaya işaret eder. Bu farklılaşma da aslolarak komünal mülkiyetin özel mülkiyete çözülme aşamasındaki ortaklaşalık formlarının aldığı yeni biçimler ile ilgilidir. Ancak bunların hiçbiri çözülmenin olmadığı, birinin komünal mülkiyet aşamasında kaldığı ve ancak diğerinde özel mülkiyetin geliştiği yönünde bir yorumun kanıtı olarak gösterilemez. Bu durum verili iken, sınıflı toplumların gelişiminde bu farkın incelenmesi, sömürü ilişkileri ve toplumsal ilişkilerin yönetimi konusunda ortaya çıkan farklı biçimler hakkında bize fikir verecektir.

İlk ortaya çıktığı biçimiyle serflik, bir topluluğun emek ve toprak üzerinde üstün mülkiyet hakları iddia etmesinin ürünüdür. Topluluk özel mülkiyete ve sınıflı topluma geçiş aşamasında olduğu için, bu hakka dayalı temellük topluluk içinde mülkün sınırlı ellerde toplanmasına, bir soylular sınıfında mülkün yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine yol açmakla birlikte, sömürünün temel koşulu olan topluluk üyesi olarak sömürme baki kalmıştır. Bu nedenle sömürünün nesneleri olarak karşımıza çıkan emek ve toprak, topluluğun bileşeni olarak görülmüştür. Ancak bu birliktelik komünal topluluktan farklı olarak gerçek bir birliktelik değil, soyut yani ismi bir birlikteliktir.[39] "Tapınak hizmetkârları" ve "tapınak toprakları" örneğinde olduğu gibi emeğin ve toprağın "kutsal" tapınağa ait olduğu, bu nedenle özel mülkiyetin parçalanamayacağı düşünülmüştür.[40] Tarımsal faaliyetle uğraşmayan topluluklar da, fethettikleri bölgelerdeki tarımsal faaliyetin devamını, ancak tarımla uğraşan köylüleri yerlerinde bırakarak, ancak onları köylerindeki veya çiftliklerindeki topraklara bağlayıp bu suretle artığa zorla el koyarak sağlayabilmişlerdir.[41] Her iki örnekte de toprağın özel mülkiyeti doğrudan üretici olmayanların elinde iken ve emek toprağa bağlanmak suretiyle bağımlı hale getirilmişken toprağın mülk sahipleri adına işletilmesi söz konusudur. Bu özellikleri itibariyle, serflik Birleşmiş Milletler 1956 Konvansiyonu'ndaki biçimiyle "tasarruf eden kişinin hukuk, gelenek ya da anlaşma sonucunda başka birisine ait olan bir toprakta yaşamak ve çalışmak zorunda olduğu; toprak sahibine karşılıklı ya da karşılıksız bazı belirlenmiş hizmetler borçlandığı ve statüsünü değiştirmekte özgür olmadığı toprak tasarrufu" şeklinde tanımlanabilir.[42] Bu tanım emeğin temellük biçimi ile toprak tasarrufunun eş zamanlı görülmesini ve birbirini koşulladığını da gösterir. Rantın türü ise değişebilir; sabit bir ayni ve nakdi rant biçimini alabileceği gibi mahsulden pay (ortakçılık), hizmet (askerlik) ve zorunlu emek hizmeti (angarya) biçimini de alabilir; ancak herhangi birine indirgenmez.[43]

---

[39] Muzaffer Ilhan Erdost, a.g.e., s.103-105; G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.198.

[40] G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.201.

A.g.e., s.204, 212.

A.g.e., s.179.

A.g.e., s.265, 275.

Kölelik ise, serflikten farklı olarak toprağın özel mülkiyetinde olduğu gibi emeğin de mülk edinilebileceğini; kişinin üzerindeki mutlak mülkiyet haklarına bağlı olarak emeğinin (ve diğer faaliyetlerinin) efendisi tarafından kontrol edilebileceğini ve sömürülebileceğini ifade eder.[44] Tarihte sadece Antik Yunan, Makedonya ve Roma İmparatorluklarında görülen bu biçim özel mülkiyetin toprak üzerindeki emeği köleleştirerek tekeline aldığı bir döneme denk düşer. Serfliğin egemen olduğu alanlarda da söz konusu özel mülkiyet ilişkilerinin serfliği çözücü, köylüyü baş vergisi alınan özgür köylü veya köle statüsüne dönüştürücü bir rol oynadığı görülmüştür.[45]

Serflikte emek, mülk statüsüne düşecek kadar bütün haklarını kaybetmediği için, toplum bir ortaklaşalık formu olarak varlığını koruyabilmişlerdir. Kölelikte ise emek mülk olarak görüldüğü için toplum ortaklaşalık formunu yitirmiş; geniş anlamıyla bütün mülk sahibi sınıfları içine alan "yurttaşlık" bir ortaklaşalık formu olarak "toplum"un yerini almış, kölelik cinsinden bağımlı emeği ise "toplum"un dışına atmıştır. Toplumun bir ortaklaşalık formu olmaktan çıkması topraktaki özel mülkiyeti pekiştirmiş; toprağı ortaklaşalık formu olmaktan çıkarmıştır. Bununla birlikte, sınıflaşma-soylulaşma, serfliğin egemen olduğu üretim tarzında da, toplum ile özdeşliğe son vermiş; toplumun içinden çıkan soylular ve kral (hükümdar) üzerinden kurulan "soyut" bir ortaklaşalık formuna izin vermiştir. Benzer şekilde "yurttaşlık" üzerinden yaratılan demokrasi ve cumhuriyet kurumları da eşitsiz koşulların ortaklaşalık formlarıdır. Dolayısıyla, ister toplumu (köylüler de dahil) ister sadece "yurttaşları" kapsadığını iddia edilerek kurulsun ortaklaşalık formları sınıflı toplumda özdeşliği değil, sömürünün dolayım kanalını oluşturmuştur.[46] İlkinde toprak, ülke, devlet ne kadar kral'a ait görünüyorsa o kadar soylulara ve mülk sahiplerine aittir, ikincisinde de ne kadar yurttaşlara ve *demos*'a ait görünüyorsa o kadar aristokrasiye ve mülk sahiplerine aittir. Bu nedenle, ortaklaşalık formunun kral üzerinden kurulduğu örneklerde, toplum ve toprak üzerinde bir tür himaye ilişkisi biçimi olan *vassallık* ilişkisine dayalı özel tasarruf biçimi yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu özel tasarruf biçimi, Antik Yunan veya Makedonya İmparatorluğu'nda olduğu gibi her zaman özel mülkiyet ile eş zamanlı olarak varolmuş; zaman içinde özel mülkiyete dönüştürülme kapasitesine sahip olmuştur.[47]

---

[44] A.g.e., s.178.

A.g.e., s.206.

"Yunan şehirlerinin Roma hâkimiyetine girmesinden önce en önemli statü biçimi, sadece oy verme hakkını ve siyasi makamlara gelme ihtimalini sunmakla kalmayan, aynı zamanda bir *polis*'in bölgesinde tapulu toprak sahibi olmayı da mümkün kılan yurttaşlıktı." "*Dēmokratia*, "demos"un [...] yönetimiydi. Bu ya tüm yurttaş topluluğu (ve onların Meclisi) ya da yoksullar, alt sınıflar biçiminde iki ana anlamda kullanılan bir sözcüktü. Her yerde yurttaşların çoğunluğu ya mülksüz ya da çok az mülke sahip olduğu için, mülk sahibi sınıf, *dēmokratia*'nın dar anlamıyla demos'un yönetimi olduğundan ve aslında yoksulların zenginler üzerindeki hâkimiyeti anlamına geldiğinden şikayet ediyordu." A.g.e., s.130, 360.

"Helenistik dönemde, fiiliyatta hayatları süresince aslında mutlak mülkiyete sahip olan; fakat toprağı askerî hizmet ifa etme koşuluna bağlı olarak ellerinde tutan ve vârislerine kralın tasdiki olmadan devredemeyen kişiler. [...] Pratikte, bu tür araziler sonunda mülklere denk hale geliyorlardı." A.g.e., s.274.

Antik Çağ uygarlıklarının bir diğer özelliği de, özellikle kent-devletlerinin hâkimiyet altına alınmasıyla oluşan krallık, konfederasyon ve imparatorluk devlet biçimleriyle belirginlik kazanan "dolaylı kolektif emek sömürüsü"dür.[48] Hemen söylemek gerekirse, ne merkezi devlet örgütlenmesi ne devletin ayni veya nakdi vergi olarak merkeze çektiği rant iddia edildiği gibi Doğu Akdeniz'e, Ortadoğu'ya özgüdür. Batı Akdeniz'i merkez alan Atina Konfederasyonu, Makedonya ve Roma İmparatorlukları ile Doğu'da kurulan Sümer, Akad, Babil, Asur Krallıkları ve Pers İmparatorluğu aynı prensipler üzerinde yükselmişlerdir.[49] Kent-devletleri üzerinde hâkimiyet kurma biçimi ister merkez + koloniler ister merkez + vassallar biçiminde olsun "merkez"e, "merkez"in görevlendirdiği valiler (özel toprak mülküne sahip aristokratlar veya yerel'e toprak beyi olarak yerleşen fetihçiler de olabilirler) aracılığıyla rant aktarımı söz konusudur. Merkezi hâkimiyeti sağlayacak donanma veya ordunun gelirlerinin merkezi olarak karşılanması ve bu hâkimiyetin merkezi olarak yönetilme ihtiyacı, bu rant aktarımını zorunlu hale getirmiştir.

Merkezi ve emperyal niteliği, devletin toplumsal-sınıfsal biçimlenişine aykırı, ondan ayrıksı ve salt kendi çıkarları olan bir devlet, ayrı bir ontolojik varlık yaratmamıştır. Tam tersine bir merkezi devlet biçimi olarak imparatorluk, mülk sahiplerinin toplumsal gücü daha da kişiselleştirmelerinin, merkezileştirmelerinin ifadesi olmuştur. Kral maiyeti veya imparatorluk aristokrasisi olarak toplumsal gücü merkezileştirmeleri, toplum üzerinde "kolektif bir güç" haline dönüştürmeleri, devleti, kent-devletleri ve diğer mülk sahipleri üzerinde bir konuma taşırken yeniden dağıtım mekanizmasıyla artı üründen daha fazla pay alınmasının yolu açılmıştır.[50] İmparatorluk bir "siyasal birikim" biçimi olarak – ki "siyasal birikim" tarihte farklı koşullar altında adem-i merkezi nitelikte de örgütlenmiştir – "siyasal olan"ın, siyasal-hukuki hak ve imtiyazların artığa ulaşmada, onun bölüşümünde bir fark yarattığı koşullarda ortaya çıkmıştır.[51] Bu nedenle, görevlendirme, hak ve imtiyaz dağıtımı, toprakların yeniden dağıtımı için ve müsadereye karşı verilen mücadele sınıfsal bir karakter taşır; daha fazla artık çekilebildiği koşullarda doğrudan sömürünün yanında merkezi hâkimiyet ile rant arasında bir bağ kurulduğuna işaret eder.[52] Doğrudan üreticiden çekilen bir rant olmadığı ve siyasal bir örgütlenme dolayımını için-

---

[48] Alâeddin Şenel, a.g.e., s.238; G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.264-267.

[49] G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.157, 367-514; William McNeill, a.g.e., s.63-64, 66, 82-86, 88-102.

[50] G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.132, 265.

A.g.e., s.130.

Pers ve Roma İmparatorluklarının, Antik Yunan'a göre daha fazla rant çekme kapasitesine sahip olduğu görülmektedir. Bunun temelinde topraktan daha fazla servet elde edilmesinin payı vardır: "Küçük Asya'nın batı sahillerinde ve yakınındaki adalarda bulunan en önemli şehirlerden bazılarının, [...] anakara Yunanistanı'ndan daha zengin olma yoluna çoktan girmiş olduğudur." Pers Kralı'nın "zenginliği, Yunan standartlarına göre muazzamdı ve satraplarının bazıları o günkü herhangi bir Yunanlıdan defalarca kat daha zengindi." A.g.e., s.157, 158, 160. "Eski Atina'dan farklı olarak aristokrasinin kolektif gücü, toprakların görülmedik ölçüde oligarşinin elinde yoğunlaşması için yeterliydi ve Roma egemen sınıfının başlıca kariyeri toprak edinmek ve mülklerinin iradesiydi. Eyaletlerdeki emperyal hizmetler bile mülkiyetlerini arttırmak için tebaayı yağmalama vasıtasıydı." Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, a.g.e., s.130.

de barındırdığı için bu sömürü biçimine "dolaylı kolektif emek sömürüsü" diyebiliriz.[53]

Her koşulda bu sömürü tarımsal artığın çekilmesine dayanır. Artık çekme mekanizması yerelden merkeze farklı düzeylerde tarımsal artıktan pay alınması üzerine kurulmuştur; o nedenle statü veya zümreler ile artık çekimi arasında doğrudan ve hatta güvence altına alınmış bir bağ ortaya çıkmıştır. Toprak sahipliği senatörlük, magistralık gibi merkezi ve valilik, satraplık gibi yerel makamlara ulaşmada belirleyici olduğu kadar, bunlar arasındaki himaye ilişkilerine dayanan "hiyerarşi" de yeniden dağıtımdan alınan payı belirlemektedir.[54] Artık çekme ile siyasal olan, merkez ile yerel iç içe geçmiş görünmektedir.

İmparatorluklarda artık çekme işi, toprağın özel mülkiyetine (Roma valisi) veya özel tasarrufuna (Pers satrapı) sahip yöneticilere bırakılmıştır.[55] Bu noktada işgal-kolonizasyon'un yönetimi söz konusudur. Her iki durumda da merkezden atama şeklinde görülen, imparatorluğun yönetim birimleri haline gelecek bölgelerin, kralın maiyeti tarafından işgal edilmesi ve ilhakı mümkün kılacak yönetsel mekanizmanın kurulmasıdır.[56] Roma ve Pers İmparatorluklarının yayılmacı kuruluşlarındaki temel itkinin toprak açlığı olduğu, gerek vali gerekse satrapların kişisel mülk edinme istek ve edimlerinin de bu açlığı doyurmakla yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.[57] İşgalin ikinci boyutu ve sınıf-içi tabakalaşmanın dayanak noktası işgal edilen bölgelerdeki "yerel" mülk sahibi sınıflar olmuştur. Vali ve satraplar ile bazen birlikte bazen de onlardan bağımsız olarak "yerel" mülk sahibi sınıfların kolektif yönetim, kolektif sömürü mekanizmasına katıldıkları görülmüştür.[58] Bu yöneticiler, toprak üzerindeki üretim süreci ile

---

[53] G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.264-267

"Helenistik ve Roma dönemlerinde, Asya'daki şehirlerin önde gelen aileleri hiçbir zaman olmadığı kadar büyük bir zenginliğe sahiptiler ve Roma idaresinin en güçlü destekçileri arasındaydılar. Büyük oranda dikkat çekici servetleri sayesinde erken *Principate* döneminde yavaş yavaş da olsa Roma senatosuna girmeye başladılar; fakat içlerinden çıkan senatör ailelerin sayısı ikinci yüzyılda durmadan arttı ve Hadrian'ın hükümdarlığı döneminde 'Doğulular' senatör olma ve hatta praetorlük ve konsüllük gibi en yüksek mevkilere ulaşma şansı bakımından neredeyse Batılılarla eşit hale geldiler. [...] 'Doğulu' senatörler arasında, Geç Cumhuriyet ve erken *Principate* dönemlerinde, Küçük Asya'nın ya da Suriye-Filistin'in eski hanedanlık ailelerine mensup, kimi zaman büyük servetlere sahip ve evlilik yoluyla birbirlerine sıkıca bağlanmış çok önemli bir grubun varlığını gözden kaçırmamalıyız. [...] *Principate* döneminde, bazı Romalılar, iç savaşların ardından müsadere edilmiş toprakları geniş çapta dağıtabilen imparatorlukların, özellikle de Augustus'un cömertliği sayesinde büyük servetler edindiler." A.g.e., s.159-160.

Vassallığın ilk türünün Perslerde görüldüğü kaydedilmiştir. William McNeill, a.g.e., s.97

Pers İmparatorluğu'nun merkezinde kral ve sarayı (yüzyılı itibariyle maiyeti) bulunmaktaydı, ilk satraplar bu saraydan seçilen, kralın arkadaşları ve geniş ailesine mensup kişilerdi. Andrew R. Meadows, "The Administration of the Achaemenid Empire", J.Curtis ve N.Tallis (Ed.) *Forgotten Empire: The World of Ancien Persia*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-California, 2005, s.181-188, s.183.

Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.128.

"İmparatorluğun bazı bölümleri, diğerlerine göre Roma'nın daha doğrudan idaresi altında olmakla beraber bu kadar büyük alanlara yayılan toprakların idaresi, aşağı yukarı kendi yöneten şehirler [...] ağı olmaksızın mümkün olamazdı; bu da, yerel aristokrasinin büyük çaplı sınıfsal bir federasyonu anlamına geliyordu." A.g.e., s.130. Pers İmparatorluğunda bu iki yönetim biçiminin de aynı anda görüldüğü özellikle vurgulanmıştır. Bazı bölgelerde sadece "yerel" kralların kontrolüne dayanıldığı, buralardan sadece haraç (*tribute*) alındığı belirtilmiştir. Andrew R. Meadows, a.g.e., s.183.

doğrudan hiç bağı kalmamış merkez yöneticiler olabileceği gibi henüz bağı devam eden yerel yöneticiler de olabilmiştir. Böylelikle mülk sahipliğini temel alan bir kolektif sömürü ve yönetim hiyerarşisi oluşmuş; kral da bu hiyerarşinin en üstünde yer alan kişi olarak Persler tarafından "kralların kralı", Romalılar tarafından "evrensel" imparator olarak görülmeye ve adlandırılmaya başlanmıştır.[59] Özetle, "dolaylı kolektif emek sömürüsü"nün yarattığı makamlar ile toprak arasındaki bağ kopmamış; imparator hiçbir zaman bütün toprakların sahibi ve hâkimi olmamış, mülk sahibi sınıflar hiyerarşisi içinde birinci olmuştur. İmparatorluklar içinde farklı doğrudan ve dolaylı sömürü biçimlerine rastlanmış; bunların her birinin olduğu gibi imparatorluk çatısı altında kapsanmaya çalışılması imparatorlukları görece özerk, denetlenmesi zor, gevşek örgütlenmeler haline getirmiştir.

Geç Antik-Erken Orta Çağ, gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulacağı Akdeniz Dünyası'nda artığın çekilip alınmasını mümkün kılan bütün toplumsal ilişkilerin değişmeye başladığı, doğrudan üretici ile mülk sahibi sınıfların üretim aracı olan toprakla ilişkilerinin yeniden belirlendiği ve temellük ilişkilerinin ekonomi-dışı dolayım kazandığı dönemdir. Her ne kadar serflik Akdeniz ve Ortadoğu'da ilk toprak tasarruf ve emek örgütlenme biçimi olarak belirmiş, Makedonya ve Roma İmparatorlukları zamanında belirli bölgelerde varlığını korumuş olsa da daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girecek coğrafyada bu döneme kadar hâkim üretim tarzı köleci üretim tarzı olmuştur. Oysa bu dönem, Roma İmparatorluğu zamanında başlayan, Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'yla belirginlik kazanan, Sasani ve İslam-Arap İmparatorlukları'yla etkileşim halinde olgunlaşan emeğin toprağa bağlanması (serflik) – şartlı (dereceli, çok başlı) mülkiyet haklarının, toprağa bağlama yoluyla temellük etme ilişkilerinin geliştiği bir dönem olacaktı.[60] Köylünün toprağa bağlanması ve vassallık ilişkileri çerçevesinde topraktan artık çekimi ile askeri hizmeti birbirine bağlayan feodal ilişkiler de bu temel üzerinde boy verecekti.[61] Geçiş, ilk önce Bizans topraklarında belirginlik kazanacak; imparatorluk merkezi yönetim mekanizmasının korunduğu koşullarda ve hatta bu koşulları gerçekleştirmenin zorunlu koşulu olarak feodal ilişkiler ortaya çıkacaktı.[62]

---

[59] Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.114. Hristiyanlığın "evrensel" imparator düşüncenin yaratılmasındaki işlevi için bkz. Levent Kayapınar (Ed.), *Bizans Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2298, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 1295, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, 2013, s.41-42. Ortadoğu'da imparatorun tekleşmesinin, kişiselleşmesinin pekişmesi ile "evrensel" hâkimiyet ve tek tanrıcılık arasındaki bağa ilişkin bkz. William McNeill, a.g.e., s.97-118.
Oğuz Oyan, a.g.e., s.7-11.
Askerî hizmet/gelir karşılığı verilen toprak anlamındaki *benefice/fief* (Osmanlı'da alacağı ad itibariyle dirlik) ile vassallık arasında kurulan bağ feodal ilişkilere özgün biçimini vermiştir. İşaya Üşür, a.g.e., s.386; G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.340-343.
Feodal ilişkilerin Bizans'taki gelişimi literatürdeki yaygın kanının aksine feodal ilişkilerin Batı'ya ve ademi merkeziyetçi yönetim biçimlerine özgülenemeyeceğinin kanıtıdır. Merkezi yönetim ile feodal ilişkiler arasındaki tarihsel bağın daha belirgin şekilde ortaya çıkarılabilmesi için Bizans tarihine bakmak ve hatta derinlemesine bu tarihi çalışmak gerekli görülmektedir. Bu, bir eksiklik ve görev olarak karşımızda durmaktadır.

Roma İmparatorluğu'nda 3. yüzyıl sonu ve 4. yüzyıl başında ortaya çıkan, özellikle bölünme ve mali-idari reformlar nedeniyle siyasi kriz karakterine bürünen krizin temelinde "*mülk sahibi sınıfın köle emeğinden aynı kâr oranını elde edemez hale gelmesi* ve yaşam standardının düşmesini engellemek için, Roma hâkim sınıfının, [...], *daha mütevazı özgür nüfusun sömürü oranını arttırma*ya yönelmesi" vardı.[63] Mülk sahibi sınıflar bir yandan köle emeğinde karşılaştıkları yakıcı problemlerden biri olan yeniden üretim sorununu çözmek için köleleri "evde yetiştirme"ye ve giderek onları *köle-colonus* adı verilen "kiracı/ortakçı gibi tarım toprağında bulunan köle" haline getirmeye çalışırken; diğer yandan, küçük köylülüğün durumunu rant, zorunlu hizmetler ve vergiler ile yasal haklarındaki gerilemeler yoluyla kötüleştirmiş; borç esareti gibi kanallardan *serf-colonate* (*serf-colonus*) statüsüne düşmeye mahkum hale getirmişlerdi.[64]

Sömürü oranının arttırılması için özgür emeğin giderek artan oranda toprağa bağlanmasının yanında 2. yüzyılda başlayan Kavimler Göçü bu süreçle eş zamanlı önemli bir başka gelişme ortaya çıkarmıştı. Bu gelişmenin bir boyutunu, göç ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun eyaletler üzerinde kurduğu yönetimin zayıflaması, sınırların korunmasını yakıcı bir ihtiyaç haline getiren *lejyoner*lerden oluşan imparatorluk ordusunu beslemek için gereken "dolaylı kolektif emek sömürüsü"nün, yani merkezi artık çekiminin sekteye uğratılması oluşturuyordu.[65] Diğer boyutu da, göçebe ve yarı-göçebe kabilelerin iskânı problemiydi.

Zaman içinde bu iki sorunun iç içe geçtiği görülür. İskân edilen kabile üyelerinin bir kısmı mülkiyet hakkıyla veya kira sözleşmeleri ile toprak elde ederken, bir kısmı ise, salt kiracı veya *coloni* haline gelmiştir.[66] Bu kanal, serfleşme sürecinde özgün bir uğraktır. Çünkü at sırtında sürekli savaşma potansiyeline sahip kabileleri iskân ederek, imparatorluk, "potansiyel asker olan yetişkin çiftçiler" yaratmış; kabileleri yerleştirme sorununu onların askerî tecrübelerinden yararlanarak çözme yolunu seçmişti. Böylelikle artığın merkeze çekilmesi ile beslenen imparatorluk ordusu yanında, taşraya yayılmış geniş bir askerî örgütlenme ortaya çıkmıştır: "Kiracı haline gelen yerleşimcilerin tümü ve (daha küçük bir ölçekte de olsa) mülk sahibine dönüşenlerin büyük bir kısmı, *hem ordu için asker hem de yetişkin iş gücü* sağlıyordu ve *bunların maliyetleri Grekoromen ekonomi üzerinde herhangi bir yük oluşturmuyordu.*"[67]

Diokletianus ve Büyük Konstantin vergi reformlarından (4. yüzyıl) önce köle ve özgür köylü toprağa bağlanmaya, yani serfleşmeye başlamıştı. Doğrudan üreticinin, üretim aracı olan toprakla kurduğu ilişki değişmiş; özellikle özgür köylü üzerindeki sömürü, toprağa bağlanma dolayımı

---

63 G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.297

64 A.g.e., s.294, 304, 311.
Levent Kayapınar, a.g.e., s.36.
G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.311-318.
A.g.e., s.317

ile arttırılmıştır. 6. yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğu topraklarında serflik hâkim emek örgütlenmesi haline gelmiş olacaktı.

> "Sadece sözleşmeli kiracılar değil, Roma İmparatorluğu sathındaki vergi defterlerine kaydedilmiş *tüm çalışan tarımsal nüfus*, kalıtsal bir temelde toprağa bağlanmış ve böylece serfliğe – ya da (tapu sahibi köylüler söz konusu olduğunda) yarı-serflik adını verdiğim şeye [...] geçmiştir. Nüfus sayımında bu şekilde kaydedilmiş olan *tapu sahibi köylü* (yani toprağının mutlak sahibi olan mülk sahibi köylü), arazisi ne kadar küçük olursa olsun ve bir başkasından toprak kiralamış olsun veya olmasın, *köyüne* bağlanmıştır. *Sadece sözleşmeli bir kiracı* olan köylüyse, isminin toprak beyinin sayım kayıtlarında yer alması *kaydıyla bir colonus* olarak kiraladığı *çiftlik* ya da *arazi*'ye bağlanmıştır.
>
> [...]
>
> Tapulu toprağa sahip olmayan; fakat sadece kiracı olan köylünün durumu yaşadığı bölgeye göre değişmektedir. Şöyle ki,
>
> a) bazı bölgelerde (en azından Mısır ve muhtemelen Filistin ve Galya Prefecture'lüğünün bazı eyaletlerinde) tapu sahibi gibi sayım kaydında köyünün altına yazılmış ve köyüne bağlanmıştır. Fakat,
>
> b) diğer bölgelerde (muhtemelen en çok Küçük Asya, Ege Adaları, Trakya ve Illyricum'da) toprak beyinin sayım kaydına işlenmiş ve böylece kiralamış olduğu çiftlik ya da araziye bağlanmıştır."[68]

Toprağa bağlanma-serfleşme süreci köylülük içinde yeni bir tabakalaşma-sınıflaşma eğilimini de beraberinde getirmiştir: "Aslında ellerinde toprakları (genellikle ya *res privata*'dan kiralanan imparatorluk topraklarını ya da kilise mülklerini) bizzat işlemeyen, fakat çalışan kiracılara (*coloni*) kiralayan, uygun bir tabirle 'baş kiracılar' adını verebileceğimiz kişiler, hiç de toprağa bağlanmamıştır."[69] Bu "baş kiracılar"ın kendilerine ait küçük birer çiftlikleri de olduğu görülmüştür.

Roma İmparatorluğu ile Sasani ve Arap-İslam İmparatorluklarının yakın iletişim içinde bulunduğu ve ilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulacağı Rumeli ve Anadolu topraklarına daha yakından bakacak olursak, Bizans İmparatorluğu'nda gelişen feodal ilişkilerin kimi özgünlüklere sahip olduğunu görürüz. Bunlardan ilki, Akdeniz ve Ortadoğu'da hâkimiyet sağlamış Sasani İmparatorluğu ve Arap-İslam (Emevi ve Abbasi) Halifeliği'nde olduğu gibi merkezi yönetimi, yani imparatorluğu koruyabilmiş olmasıdır. Merkeziyetçilik Bizans'a sonradan ve reformlar aracılığıyla girmiş bir yönetim biçimi değildir. Hatta Ste. Croix, bunun, *Principate* döneminden itibaren genel bir eğilim olduğunu; "imparatorların yönetiminin, sadece Geç İmparatorluk [Bizans] döneminde değil, fakat aynı zamanda (gerçekliğin üstünü örtmeye dönük daha fazla girişimle de olsa) *Principate* döneminde de, en başından beri [...] otokratik bir karaktere

[68] A.g.e., s.319-320.
[69] A.g.e., s.324.

sahip olduğunu" gösterir.[70] Roma İmparatorluğu, imparatorluğun merkezini Doğu'ya, İstanbul'a kaydırma stratejisi ile sahip olduğu merkezi yönetim biçimini korumayı amaçlamış; Batı'da koruyamayacağını gördüğü merkezi idareyi Doğu'ya kaydırarak korumuş; merkezi idareyi koruması da imparatorluğun siyasal bütünlüğünü korumasını sağlamıştır.[71] Giderek Roma'nın başkent statüsünü kaybetmesi ve topraklarını tehdit altında gören, hatta kaybetmekte olan Romalı zengin toprak sahiplerinin, aristokratların, kendilerine toprak dağıtılarak İstanbul'a ve Anadolu'ya gelişlerinin sağlanması da imparatorluk merkezini Doğu'ya kaydırma stratejisinin bir parçasını oluşturmuştur.

İkincisi, Bizans'ın kendinden önceki Sasani İmparatorluğu'ndan da etkilenerek (ve her ikisinin bileşik etkisiyle Abbasi Hilâfeti'nin kuruluşuna öncülük ederek) serfliği, merkezi yönetim-imparatorluk çatısı altında "dolaylı kolektif emek sömürüsü" ile birleştirmesidir. Köylünün toprağa bağlanması süreciyle eş zamanlı olarak toprak mülkiyeti/zilyedliği-(askeri) hizmet bağının kurulmasıyla mülk sahibi sınıf da, "doğrudan sömürü" yerine giderek bir himaye biçimi olan vassallık ilişkisi dolayımıyla kurulan bir merkezi "siyasal birikim" mekanizmasının parçası haline getirilmiştir. Köylü tebaa statüsüyle toprağa, şehir ve kasabalarda zanaatkârlar loncalarına, toprak sahipleri de (askeri) hizmet ile vassallık ilişkileri içindeki mevkilerine bağlanmışlardır. Siyasal birikim, siyasal/zümresel bağlılıklar oluşturmuştur.

Roma İmparatorluğu'nda uzun yıllar süren iç savaş doğrudan üreticiden daha fazla artık çekme ve bu artığı paylaşma mücadelesi olmuş; senatör (ve vali) oligarşisinin artan zulmü ve salınmak istenen vergiler üzerinden kopan kıyamet, imparatorluk topraklarındaki mücadeleyi biçimlendirmiştir. Bu mücadeleyi belirleyen sömürü o kadar keskinleşmiştir ki, toprağı işleyecek ve askere alınacak insan gücü tükenmeye ve yeniden üretim koşulları ortadan kalkmaya başlamıştır.[72] "Doğrudan sömürü" sürdürülemez hale gelmiştir. Devlet, "dolaylı kolektif emek sömürüsü"nün bel kemiğini oluşturan vergiyi çekemez ve aracılığıyla sağladığı siyasi birliği sağlayamaz hale gelmiştir.[73] "Dolaylı kolektif emek sömürüsü" de sürdürülemez hale gelmiştir. Fetihlerle elde edilen ve mülk sahibi sınıflara dağıtılan yeni topraklar da doğal sınırına ulaştığında, hatta Kavimler Göçü ile elde bulunan topraklar dahi tehdit edilmeye başlandığında toprak üzerindeki mücadele daha da keskinleşmiş ve öncesinde beliren sömürü mücadelesi şiddetlenmiştir.

---

[70] A.g.e., s.416, 470-514.
Levent Kayapınar, a.g.e., s.38-44.
G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.452-453.
Özellikle İtalya'ya vergi salma girişiminin nasıl bir direnişle karşılaştığını görmek için bkz. A.g.e., s.457. Diokletianus ve Konstantin ile 6. yüzyıl vergi reformları sınıflar arası ve sınıf-içi bu iki boyutlu sınıf mücadelesinin ürünü olmuştur. Diokletianus dönemindeki (3./4. yüzyıl) vergi düzenlemelerine şöyle bir örnek verilebilir; bakımsız devlet toprakları, işlenmek üzere özel toprak sahiplerine zorla tevcih edilmiş; toprak sahiplerinden kendilerine verilen bu topraklar karşılığında vergi vermeleri istenmiştir. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan (Çev.), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.37.

Sömürünün mevcut biçimlerde sürdürülememesine karşı iki biçimlendirici tepki ortaya çıkmıştır: 1. Serfleşme eğiliminin güçlenmesi, 2. Mutlak Monarşi. Kısa vadede sömürü oranını düşürecek ancak yeniden üretim sorununu ortadan kaldıracak, uzun vadede ise, emek sömürüsünün özgür köylülere yaygınlaştırılıp yoğunlaştırılması ile sürdürülecek serfleştirme süreci bu koşulların ürünü olarak ortaya çıkmıştır.[74] Serfleştirme "doğrudan sömürü"nün biçimini değiştirmiş, devamını sağlamıştır. Sınıf-içi mücadele ise, Sezar ve sonrasında gelen imparatorlar tarafından bastırılmış; bölüşüm ilişkileri (vergi ve toprak), ordu ile mevki-makam dağıtımı (görevlendirme) imparatorun tekeline geçmiştir.[75] İlerleyen yıllarda kolektif yönetimin ifadesi ve organı olarak Cumhuriyet ve Senato geri çekilirken, mülk sahibi sınıfın topraktan edindiği zenginlik ve imparatorluk hizmetindeki mevkileri arasında kurulan gelir/hizmet bağı ile hem sınıflaşma, zümreleşmeyle iç içe geçmiş hem de vassallık ilişkileriyle merkezi imparatorluğa bağlı, imparatorun kişiliğinde cisimleşen yeni bir kolektif yönetim biçimi ortaya çıkmıştır.[76] Makyavel, yıllar sonra bu durumu şöyle özetleyecektir: "Malzeme, yasalar onu elde avuçta tutmaya yetmeyecek kadar mutlak ve karşı konulmaz güce sahip bir monarkınki gibi üstün bir kuvvete sahip olmak da gereklidir."[77]

Sömürünün devamı için tüm devletten ve tüm bölüşüm ilişkilerinden sorumlu bir imparator ortaya çıkmış; bu imparator, imparatorluğun siyasi birliğini/bütünlüğünü sağlayacak şekilde bütün mülk sahibi sınıfları makamlar, emekçi sınıfları da toprağa bağlılıkları üzerinden ve devletleri de tabi devletler statüsüyle himayesi altına almıştır. *Servitus* sözcüğü, bu üç grubun da himaye ilişkileri çerçevesinde siyaseten imparatora ve dolayısıyla imparatorluğa tabi hale geldiklerini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.[78] Siyaseten tabiiyet, imparator ve imparatorluk (devlet) karşısında herkesin eşit statüye sahip hale gelmesini değil, toplumsal hiyerarşideki yerleri dahilinde devlete karşı konumlanmalarını ifade ediyordu. Himaye ilişkilerinin en üstte imparator olacak şekilde kurulması, toplumsal ilişkilerin "hiyerarşik" eşitsizliğini güvenceye aldığı, onları siyaseten

---

[74] G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.296-297
A.g.e., 443-470.
Senatörler, "ister eski aristokrat ailelerden, ister yeni memuriyet asillerinden olsun, büyük arazi sahipleri idiler." *Gloriosi*, *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi* adı imparatorluk unvanlarını almaları, hizmet mevkilerini elde etmeleri yani imparatorluk memuriyetine girme hakkı kazanmaları toprak sahipliğinden elde ettikleri servete bağlıydı. 4. yüzyılda 2000 civarında senatör vardı ve çoğu çiftliklerinde yaşamakta idi. Georg Ostrogorsky, a.g.e., s.35.
Niccolò Machiavelli, *The Discourses [on the First Decade of Livy]*, Penguin Classics, 1970'den aktaran G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.483.
"Josephus, senatörlerin imparatorları tyrannoi, yönetimlerini ise douleia (siyasi tabiiyet, kelimesi kelimesine "kölelik") olarak gördüklerini [...], halkınsa (*dēmos*) imparatorlarda Senato'nun açgözlülüğü (*plenexia*) karşısında bir tehdit ve kendilerine bir sığınak (*kataphygē*) bulunduğunu belirtiyordu." "400 yılına gelindiğinde Claudian, artık üstün bir *Princeps*'in yönetimi nosyonunu *servitium* (tam siyasi tabiiyet, kelimesi kelimesine "kölelik") olarak görüp reddederken, 'Özgürlük hiçbir zaman iyi bir *kralın* yönetiminde olduğundan daha fazla takdir edilmemiştir,' diyerek devam edebiliyordu (*Stil.*III.1130-15)." A.g.e., s.458, 476, 432-433.

dondurduğu ölçüde mülk sahibi sınıfların "dolaylı kolektif emek sömürü"sünü güvenceye alıyordu.

Bu noktada iki örnek, mülk sahibi sınıfların kolektif sömürü ve kolektif yönetimlerini nasıl yeniden ürettiklerini özetler. İmparator "onu sorgusuz sualsiz takip etmeye gönüllü olanları, ister soylu (mavi kanlı) aristokratlar isterse nouveaux riches {yeni zenginler} olsunlar kendi araçları olarak kabul ederdi. Bir kez kendisini tatmin eden bir rejim yarattıktan sonra artık daha fazla değişim olmamalıydı. "İç savaşlar sırasında *nobiles*'e karşı savaştı. Muzaffer ve artık meşru bir lider olduğundaysa onların dostu ve hamisi haline geldi (Syme, *RPM* 7)."[79] Sadece imparator ve hanedanı değil, aristokrasi de tüm yüksek makamları tekelinde tutmaya devam etmiş; bu makamlar aracılığıyla gelen toprak ihdasları üzerinden daha da zenginleşmiş ve makamların kalıtsal hale gelmesi ile toplumsal ilişkilerdeki gücünü garanti altına almıştır.[80]

Üçüncüsü, yeni bir kolektif yönetim biçimi olarak imparatorun kişiliğinde cisimleşen imparatorlukta, toprağın yönetiminde yeni ortaklaşalık formları ortaya çıkmıştır. Bizans'ta toplumsal örgütlenmenin küçük arazi sahipliğine/küçük köylülüğe dayandığı, en büyük toprak sahibinin devlet olduğu, devletin küçük köylülüğü büyük toprak sahiplerine karşı koruduğu ve bunu da vergi tabanını korumak için yaptığı görüntüsünü yaratan aslen devletin sınıfsal bir niteliğe sahip olmaması değil, merkezi feodalizmin bu ortaklaşalık formudur.[81] Devletin denge unsuru olarak rol aldığı düşünülen küçük köylü ve büyük toprak sahipleri arasındaki mücadele, aslen "üstün mülkiyet hakları" ile mülk sahibi sınıfın mülkiyet haklarının korunarak, küçük köylülüğün vergi (ve diğer rant biçimleri) dolayımıyla toprağa bağlanması mücadelesidir.

Bir, mali önlemler hep toprak sahipleri lehine genişletilmiş; küçük köylünün yasal hakları elinden alınarak artan oranda toprağa ve dolayısıyla toprak sahibine bağımlı hale gelmesi sağlanmıştır.[82] Özel mülkiyet imparatorun "mutlak mülkiyet hakkı" lehine ortadan kalkmak şöyle dursun, toprak toplulaşmaları kanalıyla güçlenmiştir. Roma hukuku iki kategori altında özel mülkiyeti tasnif etmiştir: kilise ve özel mülkiyete ait topraklar ile hükümdarın özel mülkü (*patrimonium principis veya episkepsis*) olan topraklar.[83] Yapılan "üstün mülkiyet hakları" ile bir himaye biçimi olan vassallık ilişkileri dahilinde bu toprak sahiplerinin siyasal birikim, dolaylı kolektif emek sömürüsü hiyerarşisine dahil edilmeleridir. Hem büyük hem orta toprak sahipliğinin devam edişi, ancak kimi makam-unvan biçimleri ve gelir/(mali) hizmet bağıyla imparatorluk hiyerarşisine bağlı hale gelmeleri bunun göstergesidir. Bu himaye ilişkileri üzerinden yaratılan bir

---

79 A.g.e., s.456.
80 A.g.e., s.360, 374, 460.
81 Levent Kayapınar, a.g.e., s.210; Georg Ostrogovsky, a.g.e., s.254.
82 G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.321, Levent Kayapınar, a.g.e., s.133.
83 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979, s.23.

ortaklaşalık formudur.[84]

İki, aşağıda açıklayacağımız askeri hizmet/gelir bağı üzerinden tehsis edilen ayrı bir devlet toprak mülkiyetinin (*ager publicus, demosiake*) yaratılmasıdır.[85] Bu toprakların rakabesi (*abusus*, *dominium eminens*, çıplak mülkiyeti) devlete ait iken, tasarruf (*usus*) ve intifa (*fructus*, yararlanma) hakları asker-köylü ve köylüye devredilmiştir.[86] Böylelikle, imparatorun özel mülkü üzerinde değil, imparatorluk (devlet) "ortak" mülkü üzerinde bir özel tasarruf biçimi yaratılmıştır. İkinci ortaklaşalık formu da, işte bu imparatorluk mülkleridir. İmparatorluk ortaklaşalık formu tüm toprakların imparatora ait olduğu değil, onun ayrı mülkü yanında devlete ait toprakların da olduğu ve yeni kolektif sömürü, yönetim ilişkilerinin bu topraklar üzerinden şekillendiğini ifade eder.

Dördüncüsü, ortaklaşalık formu olarak imparatorluk (devlet) mülkiyetindeki toprakları öne çıkaran köylünün bu topraklar üzerinde *pronoia* denilen çift yerine bağlanması ile bu toprakların *thema* adı verilen askeri hizmet birimlerine bölünerek askeri hizmet ile toprak intifasının (zilyedliğinin) birleştirilmesidir.[87] İmparatorluk (devlet) mülkü olan topraklar üzerinde köylüler bir yandan serfleştirilip çift yerleri üzerinden köylerine bağlanırken, diğer yandan bu topraklar bir askeri hizmet vassallık ilişkisi üzerinden *thema* adı verilen kolordu-eyalet askeri-mülki birimlerine ve onların altlarında yer alan askeri arazilere/hizmet birimlerine bölünmüştür.

Bizans'ın bu sistemi sürekli savaş halinde olduğu ve kendisine karşı bir varoluş mücadelesi verdiği Sasanilerin toprak örgütlenmesini örnek alarak kurduğu düşünülmektedir.[88] Sasanilerde de köylünün *goft-i gav* denen çift-yeri üzerinden vergilendirildiği, *padhgos* adı verilen thema benzeri bir eyalet birimi üzerinden toprakların ve hizmetin örgütlendiği görülmektedir. Padhgosların başında hükümdar ailesinden gelen, kral naibi ve kumandan statüsünde bir *padhgosban* adı verilen yöneticiler bulunmaktadır; padhgosbanı vassallık ilişkileri içinde *marzban* (marzbanlık, uçbeyliği, *margrave*), *azat* (şövalye), *dikhan* (köy, köy reisi) izlemektedir. Bu sistemde toprağın artığın çekilmesi ve doğrudan üreticiyle kurulan ilişkide kilit rolü dikhanların oynadığı anlaşılmaktadır.

Bizans da, Sasanilerdeki bu mülki-askeri örgütlenmeye benzer şekilde *thema* örgütünü kurmuştur. Themaların başında askeri ve sivil yetkilere sahip askeri vali *strategos*, onun altında da asker-köylü *stratiotes*'ler bulunuyordu.[89] Bu sistemin temelini, imparator tarafından köylü arazisi ya-

---

[84] Ste. Croix, büyük toprak sahiplerinin daha çok mali hizmet bağıyla, köylü-askerleri ise, kendilerine küçük araziler dağıtılarak sağlanan askeri hizmet bağıyla vassallık ilişkilerine içinde yer aldıklarını belirtmiştir. Bu ayrım, mülkiyet ve sınıf ilişkileri açısından önemlidir. G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.365.

[85] Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.13; İlber Ortaylı, a.g.e., s.23.

[86] Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.148.

[87] İlber Ortaylı, a.g.e., s.21-24.

[88] A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, A. Müfid Mansel (Çev.), Cilt I, Ankara Maarif Matbaası, 1943, s.288'den aktaran İlber Ortaylı, a.g.e., s.22, 9-12.
Georg Ostrogovsky, a.g.e., s.89-144.

nında tevcih edilen askeri araziler oluşturuyordu: "Irsî ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere, sonraki kaynaklarda askeri arazi adı verilmiş olan, evlâtlarının tevarüs edebilecekleri arazi parçaları tevcih olunmuştu."[90] Göçer ve yarı-göçer savaşçılar gibi iskân edilen stratiotesler, stratiotes mülklerinden sağladıkları iaşe ve donatım ile çağrıldıkları zaman savaşa katılıyorlardı. Stratiotes mülkleri, köylü arazisi yanında sadece savaşanlara tahsis edilmiş askeri arazilerdi.[91] Stratioteslerin "baş kiracılar" gibi büyük toprak sahipleri ile doğrudan üreticiler arasında bir sınıf olduğu anlaşılmaktadır.[92] Thema örgütü sayesinde Bizans askeri örgütlenmesini ve onun ihtiyacı olan askeri hazineyi kuvvetlendirmiş; 6. ve 7 yüzyıllardaki buhranlara çözüm bulmuştur. Bununla ilişkili olarak zaman zaman büyük toprak sahiplerinin kaybettiği mülkler aleyhine imparatorluk mülklerinin genişlediği de görülmüştür.[93] Özetle, thema sistemi toprak ile askeri hizmet üzerinden kurulan bir vassallık ilişkisinin biçimlenmesinde kilit rol oynamış; imparatorluğun feodal ilişkilerinde belirleyici bir unsur haline gelmiştir.

Türk-İslam Devletlerindeki *iktâ* ve Osmanlı İmparatorluğu'nda *tımar* sistemleri ile Bizans imparatorluk toprak mülkiyeti ve onun üzerinde kurulan thema sistemi arasında bir etkileşim ve devamlılık olduğu görülmektedir. Bunun konumuz açısından önemi erken Orta Çağ'dan başlayarak serflik ve feodal ilişkilerin merkezi örgütlenmesinde kimi benzerliklerin olduğu veya aynı anlama gelmek üzere merkezi feodal devletlerin (imparatorlukların) bu dönemden başlayarak şekillenmiş olduğudur. Bu devletlerin genel karakteristiğinin ortaya konulması, toplumsal ilişkilerin merkezi yönetiminin veya merkezileşmenin tarih dışı ve bütün zamanlara genellenebilecek özellikler üzerinden değil, bilhassa feodal ilişkilerin merkezileşmesine özgülenebilecek özelliklerle açıklanmasını sağlayacaktır. Merkezileşmenin karakteri bu devletlerdeki devlet başkanlığının biçim ve niteliğini de ortaya koyacaktır. Kitabın kapsamı böyle geniş çaplı bir çözümleme yapmaya izin vermese de, Osmanlı İmparatorluğu'na da devrettiğini gördüğümüz kimi ortak özellikleri kısaca ortaya koyabiliriz.

Birincisi, ilkel komünal topluluktan (klan) topluma (kabile, kabile federasyonu, devlet) geçiş aşamasında feodal ilişkileri de belirleyen sınıflaşma sürecinin soylulaşma şeklinde yaşanmış olması nedeniyle, farklı biçim ve yoğunluklarda da olsa yönetim hep soyluların, yani mülk sahiplerinin elinde, soyluların tekelindedir. Merkezi feodal devletin (imparatorlukların) ilk aşamasında karşımıza çıkan kolektif karar alma organları soylular yönetiminin göstergesidir. Roma'da temelini *curia*'da bulan Senato, halifeye bîat'la (bey'at) karşımıza çıkan Araplardaki *kurul* benzeri örgütlenmeler ve Türklerdeki *Kurultay* soyluların kolektif yönetim organları-

---

90 A.g.e., s.90.
91 A.g.e., s.124.
92 *Stratiotes*'lerin toprağı doğrudan ekme oranlarının bilinmesi bu iddiayı kuvvetlendirecektir.
93 A.g.e., s.125.

dır.[94] Bir riyaset (başkanlık) çevresinde örgütlenen bu kurullarda önceleri "eşitler arasında birinci" olan başkan iktidarın yoğunlaşması (mülkiyetin daha az kişinin elinde toplanması) mücadelesinin sonucunda "tek ve mutlak birinci" haline gelmiştir.[95] Soylular içinden soylular üstü bir konuma yükselme-tekleşme, kişiselleşmenin pekişmesiyle ve soylular ile kurulan kişisel bağların aristokratların süzereni, sezarların sezarı, kralların kralı, şahların şahı, hürmüzlerin hürmüzü adlandırmalarında olduğu gibi himaye ilişkilerine dayanan hiyerarşik bir biçim almasıyla gerçekleşmiştir.

İkincisi, imparatorluğun başında bulunan kişi ister kral ister imparator ister halife ister sultan ister şah olarak adlandırılsın "tek ve mutlak birinci" haline geldiği andan itibaren toprak üzerinde üretilen artı ürünün bölüşümü üzerindeki mücadelede belirleyici bir iktidara sahip olmuştur. Artı ürünün bölüşümü, hem toprağın yeniden-dağıtımı hem de doğrudan üreticiden (doğrudan ve dolaylı yollardan) artık-çekimini kapsamıştır. Bu nedenle, tüm toplumu kapsayacak şekilde, imparator, bölüşüm ilişkileri başta olmak üzere tek kanun koyucu sıfatıyla kanuni, ordunun başkumandanı sıfatıyla askeri (ordu), en yüksek hâkim sıfatıyla adli, toplumsal düzenin "evrensel" koruyucusu sıfatıyla dini olmak üzere toplumsal ilişkilerin yönetimi tekelini (iktidarı) ele geçirmiş ve toplumsal örgütlenmeleri kendi şahsında merkezileştirmiştir.[96] Roma ve Pers İmparatorluklarından başlayarak, imparatorun güçlenmesi bölüşüm ilişkilerinin merkezine yerleşen imparatorluk yönetiminin güçlenmesiyle paralel bir gelişim seyri izlemiştir.

Üçüncüsü, Roma İmparatorluğu'nda daha geç bir dönemde olmakla birlikte toplumsal ilişkilerin feodal karakter kazanması, yani toplumsal ilişkilerin toprağa bağlanma dolayımıyla kurulur hale gelmesi, toprağın ortaklaşalık formu görünümü almasına ve sınıflı toplumda bu formun en üstte imparatorun bulunduğu bir mülkiyet ilişkisi görünümü kazanmasına neden olmuştur.

Feodal ilişkilerin gelişkin olduğu geç bir dönemde *bedevî*likten (topluluk) *hazerî*liğe (toplum) geçen Arap-İslam toplumlarında ortaklaşalık formunun söz konusu feodal karakteri açıkça gözlenmektedir. İnalcık, Bizans ve Sasani etkisi altında biçimlenen İslam hukuku mülkiyet anlayışını özetlerken bu durumu net bir biçimde ortaya koyar: "fethedilen toprakların müslümanların, ya da İslâm devletinin, elden çıkarılması yasak *ortak mülkiyeti* sayılması anlamında fay' al-muslimîn (fey' el-müslimîn) kavramı, İslâmiyyet'in ilk yüzyılında Bizans ve Sâsâni etkisi altında kesin kurumsal biçimini aldı."[97]

---

[94] Levent Kayapınar, a.g.e. s.29-31; Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.181-182, 232; Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, a.g.e., s.220.
Ümit Hassan, İbn Haldun'dan hareketle bir ortaklaşalık formu olan "asabiyyet" içinde beliren riyaset, hükümdarlık ve otoriteyi ve aralarındaki ayrımı tartışmaktadır. Bkz. Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.214-222.
Georg Ostrogovsky, a.g.e., s.28.
Halil İnalcık, a.g.e., s.145.

Peki bu nasıl gerçekleşti ve hangi farklı biçimlerde hayat buldu? Ortak mülkiyet ilk biçimini sınıflı topluma dönüşmekte olan Arap-İslâm toplumunda *bedevî*likten *hazerî*liğe geçiş aşamasında aldı. Bedevilik döneminde zaptettiği toprağı ortak mülk edinen ve ortak tasarrufunda bulunduran topluluğun, hazerîliğe geçişle birlikte içinde özel mülkiyetin belirmesiyle, toprağın mülkiyeti ve tasarrufu toplumsal hiyerarşi dahilinde, asker-kişilerin (gâzilerin) ve onların üstü olan fatih-imam'ın/halifenin mülkiyetine ve tasarrufuna geçti.[98] Bu aşamada fethedilen topraklar Peygamber, halife ve maiyetinin (askerleri) özel mülkü olarak paylaştırılıyordu.[99] Toprakların ilk başlarda sadece öşrî ve haricî topraklar olarak paylaştırılması ve Halife Ömer döneminde ilk uygulamasını bulan *iktâ*'nın *tekmil* (özel mülkiyet) niteliğinde olması, yani devletin toprağı sahibinden ve çocuklarından alamaması bunun göstergesidir.[100] İktâ, bu aşamada özel mülk statüsündedir.[101]

Devlet oluşumu belirginleştikçe, yani *Hulefa-l Râşidin* (Dört Halife) döneminde halifenin seçimle değil giderek daralan bir soylu heyeti tarafından onanması şeklinde belirlenmeye başlamasıyla, iktâ da başka bir biçim almıştır.[102] İktâ uygulamasını başlatan Halife Ömer, "toprağın rikab'ı [rakabesi] daima bizimdir" diyerek toprak üzerindeki yüksek mülkiyet hakkını Allah'ın vekili olmaktan kaynaklanan bir hak olarak fatih-imam'a/halifeye vermiştir.[103] Bu hak toprak üzerinde halifenin egemenlik hakkı, "kamusal otoritenin başı" olmaktan kaynaklı hakkı idi; toprak devlet hazinesi olan *Beytülmal-i müslimîn*'e ait sayılıyordu.[104] Halife Osman döneminde ise, Halife Ömer dönemindeki "ümmetin feyi anlayışından vazgeçilerek feyin devletleştirilmesi görüşü benimsenmiş; böylece daha önce uygulama dışı bırakılan savâfî arazilerin iktâ edilebilmesine imkân sağlanıp geliri gâzilere dağıtılan topraklar iktâ yoluyla halifenin yakınlarına verilmiştir."[105] Yalnız sonrasında olacağı gibi her iki uygulamada da bu topraklar mülk arazinin dışındaki topraklardır ve özel olarak mirî arazi olarak adlandırılmaktadırlar.[106] İktâ, ikinci aşamada toprakta özel mülkiyetin yanında beliren bir devlet (kamu) mülkü biçimini almaya başlamıştır. Fethedilen topraklar fatihler cemaatinin, bütün müslümanların veya cemaa-

---

98 Ümit Hassan, a.g.e., s.233-236.

99 Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.59-73, s.59.

100 Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22-23, Sayı 1-4, 1965-66, s.745-798, s.753; Yılmaz Kurt, a.g.e., s.59.
Toprakların Bizans İmparatorluğu'nun 6. ve 7. yüzyıllarında olduğu gibi icar, satış ve *iktâ* yoluyla özel mülk sahiplerinin eline geçmesi hem oluşmakta olan yeni bir mülk edinme biçimini hem de bu mülkiyet biçiminin özel mülkiyetle geçişkenliğini gösterir. Mustafa Demirci, "İktâ" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Araştırmaları Merkezi, www.islamansiklopedisi.info, s.43-47
Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 455, Sevinç Matbaası, 1981, s.51-55.

103 Halil İnalcık, a.g.e., s.146.

104 Ümit Hassan, a.g.e., s.236; İlber Ortaylı, a.g.e, s.32.

105 Mustafa Demirci, "İktâ" maddesi, a.g.e., s.43.

106 Halil Cin, a.g.e., s.749; İlber Ortaylı, a.g.e., s.44-45;

tin vücut bulduğu devlet ve aynı anlama gelmek üzere fatih-imam'ın/halifenin mülkü olarak görülmesi,[107] bu ortaklaşalık formuna işaret eder. Vurgulamak gerekir ki, bu form fethedilen ve özel mülk statüsü taşımayan topraklarla sınırlıdır.

Emeviler döneminde halifenin ırsî nitelik kazanarak mutlaklaşmasıyla oluşan Ümeyye Hanedanlığı toprakları hanedanlık mensupları arasında pay etmeye başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda *Beytülmal*'in tüzel kişiliğini yitirmesi ve bağlı arazilerin hükümdar hâssı haline gelme aşamasıdır.[108] İktâlar, bu dönemde, giderek *iktâ-temlik* (özel mülkiyet) biçimini kaybederek hükümdara hizmet bağıyla bağlı olanların hükümdar(lık) mülkleri altındaki özel tasarrufları haline gelmeye başlamıştır.[109] Abbasiler döneminde ise, iktâlar ile askeri hizmet arasında Sasanilerin padghos ve Bizanslıların thema sistemine benzer, Selçuklulara da intikal edecek bir ilişki kurulmuştur. Toprak gelirini toplama yetkisinin kumandanlara bırakıldığı bu sistemde iktâ, *askeri-iktâ* biçimini almıştır. Askeri-iktâ aynı zamanda hükümdar tarafından merkezden sadece hanedan üyelerine değil hükümdarın merkezinde durduğu ayrı bir imparatorluk (devlet) örgütlenmesinin *erkân*, *umerâ* (merkez-*divân*) ve *emîr ül-umerâ*'larına (eyalet-vali) dağıtılan iktâların da ifadesidir.[110] Böylece son haliyle iktâ hem hizmete hem memuriyete kaim hale gelmiştir: "İktâ, arazii emîriyyenin yani devlete ait olan arazinin yalnız senevî vergi veya hasılatı öşriyesinin bir hizmet mukabilinde her hangi bir şahsa ferağı demektir; iktâ memuriyetle ve hizmetle kaim olduğu için icabında bu arazinin öşür ve resmi hazinece de idare edilir veya başka birine de verilebilirdi."[111]

Padghos, *thema* veya *iktâ* kamu (devlet mülkiyeti)-sivil (özel mülkiyet) ayrımının olmadığı bir dönemde siyasal iktidarın ve siyasal iktidarı elinde bulundurmaktan kaynaklanan mülkiyet haklarının toplumun "ortak malı"ymışcasına örgütlenmesinin ve özel tasarrufunun oluşturulmasının biçimidir. Doğrudan üreticiler ile mülk sahiplerinin kesin bir biçimde ayrıştığı bu sistemde, doğrudan üreticiler "ortak mal" olarak görülen toprağa bağlanırken, mülk sahipleri de (veya memuriyet dolayımıyla mülk sahibi haline gelenler de) bir himaye ilişkisi ile hükümdar(lığ)a bağlanmaktadır. Himaye ilişkileri toprak tevcihine bağlı vassallık ilişkisine dönüşmüş, yeni bir biçim almıştır.

Dördüncüsü, hem Roma İmparatorluğu'nun hem Arap-İslâm İmparatorluğu'nun gelişimine baktığımızda himaye veya vassallık ilişkileri çerçevesinde tekleşen hükümdarın iktidarının zamanla hükümdarın şahsında cisimleşen bir imparatorluğa dönüştüğünü görürüz. İbn Haldun'un *mülk-devlet* kavramlaştırmasının gösterdiği gibi klanın kandaş örgütlenmesinde ortaya çıkan riyasetin (başkanlık) toplumu bir *asabiyyet* çevçevesinde ör-

---

[107] Halil İnalcık, a.g.e., s.146.

[108] A.g.e., s.45.

[109] Mustafa Demirci, "İktâ" maddesi, a.g.e., 43, 44.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.1-3.
A.g.e., s.17.

gütleme, yönlendirme ve onların üzerinde *hükm* kurma gücüne kavuştuğu anda tekleşmesi ile ortaya çıkan ilk hükümdar, zamanla kendi bağımsız askeri ve mülki örgütünü (devlet, imparatorluk) kurarak toplumdan daha fazla soyutlanarak onun üzerinde mutlak bir otorite haline gelmiş, hükümdarlık biçimini almıştır.[112] Devlet oluşumunun bu iki evresini ayırt etmek devlet başkanlığının biçimini ve niteliğini somutlamak için elzemdir. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında beylikten devlete, devletten imparatorluğa geçişte (devlet) başkanlığ(ın)ın aldığı biçimleri anlamak için de burada yapılacak ayrımın büyük yararı olacaktır. Hükümdarın hükümdarlığa, imparatorun imparatorluğa, halifenin hilâfete, sultanın saltanata dönüşümü iktidarın artık tek bir kişinin değil o kişi etrafında örgütlenmiş ayrı bir askeri ve mülki örgütün, imparatorluk devletinin elinde olduğunu gösterir. Hükümdarın mutlakiyeti salt hükümdarın tek ve mutlak olduğunu değil, imparatorluk devletinin kendisine bağlı kişi ve örgütler üstünde tek ve mutlak olduğunu ifade eder. Hükümdarın iktidarını toplumdan soyutladığının veya toplum üzerinde hâkimiyet kurduğunun göstergesi olan hükümdarın "mülk"ü, "köle"si, askeri (ordusu), hazinesi, kanunu, adalet divânı, naibi, vekili, valisi, varisi, hükümdarlığın yani devletin "mülk"ü, "köle"si, ordusu, hazinesi, kanunu, adalet divânı, naibi, vekili, valisi, varisi haline gelir.[113] Önce devletin merkezi hanedan ve saray'dır; zamanla bunun etrafında örgütlenen ayrı bir merkezi devlet teşkilâtı oluşmuştur. Hükümdar, kendi örgütünü oluşturma gücü, kendi kararı doğrultusunda merkezden yaptığı makam atamaları, kendi himayesinde olacakları bizzat kendisinin belirlemesiyle iktidarını pekiştirmiştir.[114] Ancak zamanla bunlar devletin makamları biçimini almıştır. Himaye ilişkileri çerçevesinde oluşturulan bu makamların ilk "memuriyetler" olarak adlandırıla gelmeleri bunun ürünü olabilir.[115]

Hükümdardan hükümdarlığa geçişi açıklayıcı en güzel örnek, Sasani İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ve Abbasiler tarafından geliştirilen *vezâret makamı*dır.[116] Hükümdarın icraî, teşriî ve kazaî yetkilerini vekâleten kullanacak, onun vekili olacak kişi olarak ortaya çıkan *vazurg framāahār* ("hükümdârın mührünü taşıyan mutlak vekil") veya vezir zamanla yetkilerini hükümdardan alan merkezi devlet teşkilâtının başı haline gelmiş; hükümdar adına devletin merkezi teşkilâtını yönetmeye başlamıştır.[117] Bu gelişme, hükümdarın sarayı ile merkezi devlet teşkilâtının ayrılması, merkezi devlet teşkilâtının saraydan bağımsız daire ve divânlar tarafından yönetilmeye başlanmasıyla eş zamanlı bir gelişmedir. Ayrışma vezirin güçlenmesi, kendine ait bir sarayının olması, iktâlarının çoğalması ve yönetsel

---

[112] Ümit Hassan, a.g.e., s.203, 215, 256-258.
G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.458, 486, 491, 505.
A.g.e., s.461.
"Memuriyet" kelimesi ayrı bir devlet örgütlenmesinin makamlarını ifade etmesi açısından açıklayıcı olabilir. Ancak imparatorluk döneminde bile asıl devlet örgütlenme biçimi in himaye ilişkilerine dayandığı gerçeğini perdeleyeceği için kullanılması yanıltıcı olacaktır.
İlber Ortaylı, a.g.e., s.10-11
T.H., "Vezîr" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, a.g.e, s.309-314.

işlevlerinin, sayısının ve teşikilâtının artması ile birlikte yaşanmıştır. Bu gelişmenin konumuz açısından önemi şudur. Vezâret makamının güçlenmesi ve hükümdarın sarayının yönetim fonksiyonlarını yitirmeye başlaması veya paylaşmak zorunda kalması, devlet başkanı olarak hükümdarın zayıfladığı, devlet başkanlığında ismi ve fiili iki ayrı sahipliğin ortaya çıktığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak gerçek bununla sınırlı değildir. Aslolan hükümdarın merkezinde durduğu bir hükümdarlığın ancak ayrı bir devlet örgütlenmesi kanalıyla kurulabilmiş olmasıdır; vezir bunun göstergesidir. Hükümdar da bu kanalla devlet başkanı, hâkim olduğu topraklarda örgütlü bir devletin başı haline gelmiştir.

Yukarıdaki tablo bir topluluğun geçici başkanlığından toplumun başkanlığına oradan da devletin başkanlığına gelişimin merkezi imparatorluklarda "nasıl" yaşandığını ortaya koyar. Devlet başkanlığının gelişiminin birbirinden ayrı üç uğrağının tespiti kişiselleşmenin-tekleşmenin devlet oluşumu ile birlikte artık sadece kişiselleşme olarak yorumlanamayacağını, o kişinin şahsında bütün devleti ifade ettiğini gösterir. Hükümdarlığın, yani egemenliğin kaynağı hala bir kişi, yani hükümdar ve hanedanı olmakla birlikte fiili yönetimin devlete geçtiği anlamına gelir.[118] Bu, İbn Haldun'un mülk-devlet tespitini yaptığı aşamadan bu devletin daha gelişkin formu imparatorluğa kadar böyledir. Dolayısıyla tartışmaya yer bırakmayacak şekilde, iktidarı elinde bulunduran kişinin merkezinde gelişen ortaklaşalık formları artık devletle özdeştir. Toprak üzerindeki mirî toprak örgütlenmesi, hükümdarın "mülk"ünü değil, devletin "mülk"ünü ifade eder; devlet teşkilâtını oluşturan hükümdarın "köle" veya azatlıları da devletin kullarını.

Beşincisi, merkezi feodal imparatorluk örgütlenmesinin tek bir merkezden kurulup yönetilmediğidir. Bu, idari teşkilâtının modern devletlerde olduğu gibi "idarenin bütünlüğü" esasına dayanmadığı bir merkeziyetçilik biçimidir. Kabile konfedarasyonları döneminden başlayarak imparatorluğa kadar uzanan devlet oluşumu süreci, mülk sahiplerinin çevresinde başlayan ayrı toplumsal örgütlenmelerin bir merkezde toplandığını, hepsinin üstünde hâkim güç haline gelmenin her birini himaye ilişkileri kanalı ile bir merkeze bağlamaktan geçtiğini gösterir. Ancak her bir toplumsal örgütlenmenin merkeze bağlanma biçimi toplumsal ilişkilerin içinde biçimlenen iktidar ilişkileri ile ilgili olmuş;[119] farklı himaye türlerini ortaya çıkarmıştır. İktidarını kurduğu egemenlik-yetki alanının (*memalik*) niteliğini de bu ilişkiler belirlemiştir.[120]

---

[118] İbn Haldun'un egemenlik-siyasal otorite ve siyasal iktidar ayrımları bu gerçeğe işaret etmektedir. Ümit Hassan, a.g.e., s.260-263.

Özer Ergenç, merkeziyetçiliğin, egemenliğin tesisi ve egemenliğin tesis edildiği yerin koşullarıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. "Osmanlı'da Merkeziyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi Eğilimler", İsenbike Togan ve Özer Ergenç'le Yapılan Söyleşi, *Osmanlı Araştırmaları (www.os-ar.com)*, 11 Haziran 2000, Ankara, http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501340&query=%F6zer%20ergen%E7 (30/4/2015).

"Osmanlı'da Merkeziyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi Eğilimler", a.g.e.; Ariel Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek – Osmanlı Ancien Régime'i*, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.78.

Bu noktada söz konusu merkezi feodal imparatorlukların iki temel bağlanma biçimi yarattığı anlaşılmaktadır. Bu iki temel biçim de toprağa bağlı olduğu için vassallık ilişkisi olarak adlandırılabilir – ki biz de şimdiye kadar bu özelliği vurgulamak için bu şekilde adlandırdık; ancak kurulan iktidar ilişkisinin niteliği bu ilişkileri farklılaştırmıştır. Merkezi feodal imparatorluklarda Avrupa adem-i merkezi feodal örgütlenmelerinden farklı olarak imparatorluk mülkünde olan, yeniden-dağıtımının merkezden yapıldığı ve denetlendiği topraklardan oluşan bir egemenlik alanı oluşturulmuştur. Thema ve iktâ uygulamaları bu niteliklere haiz eyaletlerde uygulanmış ve bu yolla merkezi artık çekimi sağlanmıştır. Bunun oluşturulabilmesi, Bizans örneğinde gördüğümüz gibi, hem sömürü ilişkilerinin devamını tehdit eden koşulların ortaya çıkması hem de ciddi sınıf mücadeleleri sonunda gerçekleştirilebilmiştir. Özgür köylünün toprağa, mülk sahiplerinin de hizmet dolayımı ile imparatora bağlanmaları kendiliğinden ve merkezin tek taraflı inisiyatifi ile gerçekleşmemiştir. İkinci himaye (bağlanma) biçimi ise, Roma İmparatorluğu'nda imparatora, Arap-İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde halifeye veya sultana bağlı devletler, emîrlikler (emâretler), beylikler şeklinde ortaya çıkmıştır.[121] Kendine ait bir egemenlik alanında (*memlikat*) hâkimiyetini koruyan bir devletin, merkeze, bu hâkimiyet alanının ve hâkimiyetinin-yetkilerinin tanınarak, kabul edilerek bağlanması söz konusudur. Kılıç zoru bu devletler üzerinde iktidarın sınırlı ölçüde sağlanmasına izin vermiş; sınıf mücadelesi bir pat durumu yaratmıştır denebilir. Bu nedenle, Ariel Salzmann'ın erken modern dönem devletlerine dair yaptığı tanımlama imparatorluk örgütlenmeleri ve merkezlerinin sınırlı gücünü göstermek için uygundur; merkezi feodal devlet örgütlenmesi "bir 'ülkeler' salkımı olarak değil, çok sayıda merkez ve çeşitli sınırlar içeren kümeler" şeklinde tanımlanabilir.[122] Bir merkezin diğerleri üzerinde kurduğu hâkimiyetin derecesi, feodal ilişkiler içinde düşündüğümüz zaman toprak üzerindeki bölüşüm ilişkilerindeki iktidarıyla birlikte, imparatorluğun merkeziyetçilik ölçütü haline gelmektedir. Bu, hem "mülk"ün toprak üzerinde nasıl bir merkeziyetçilik bağlamında kurulduğunun anlaşılması için adım olabilir; hem de imparatorluk örgütlenmeleri içinde sıklıkla ortaya çıkan merkeziyetçi ve adem-i merkeziyetçi salınımların kaynağının anlaşılmasını sağlayabilir.

2.2.2. Aşiret ve Aşiretten Beyliğe Geçiş: Topluluk-üstü Yönetici Olarak Beyin Güçlenmesi

Beylik örgütlenmesinin birinci boyutunu kabile örgütlenmesi oluşturur. Bu bölüme de giriş olması niyetiyle birinci bölümde ayrıntılı şekilde ele aldığımız gibi kabile örgütlenmesi, ilkel komünal topluluktan siyasal örgüte / devlete geçiş aşamasında topluluk örgütlenmesi içinden çıkarak

[121] Ümit Hassan, a.g.e., s.259-264; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.14-16. Ariel Salzmann, a.g.e., s.80.

oluşmuş, onun üzerinde tahakküm kurulmasını sağlayan bir yönetsel formdur.[123] Burada ele alacağımız Osmanoğullarının toplumsal örgütlenmesi, dönüşümünü Orta Asya Türk-Moğol klan, kabile ve kabile konfederasyonları üzerinden tartıştığımız bir yönetsel oluşumun ürünüdür. Temel niteliklerini bu oluşum sürecinde kazanmıştır. Referans noktamızı bu altbaşlık olarak belirledikten sonra, tekrara düşmek pahasına özetlememiz gerekir ise, kabile örgütlenmesi kandaşlık-ortaklaşalık ilişkilerinin, yani ortak mülkiyet ilişkilerinin çözüldüğü; babaerkilliğe geçişle birlikte ortaya çıkan farklılaşma-tabakalaşma, özel mülkiyetin belirginleşmesiyle birlikte sınıflaşma dinamiklerinin görüldüğü bir topluluk örgütlenmesidir. Ancak tam da bu dinamikler nedeniyle artık topluluk olmayan bir topluluktan veya topluluktan topluma geçiş sürecinden bahsedildiği unutulmamalıdır. Topluluk içinde mülkiyet ve sınıf ilişkileri önce klan içinde o klanın emek yetisini temellük etme kudretini ele geçiren ataerkil savaş şefinin (ve büyücü-rahip barış şefinin) ve sonrasında da klan içindeki bu ataerkil aile ocaklarından bazılarının diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmaları ile ortaya çıkmıştır. Sınıflaşma topluluk içi bir tabakalaşma ilişkisidir ve kabile örgütlenmelerinde bir kesimin soylulaşması, soylulaşan aileler içinde de soylu bir "kişi"nin hem kendi boyu hem de diğer boylar üzerinde hâkimiyet kuracak şekilde yükselmesidir.

Kabile örgütlenmesi ile ilgili bilgilerimizi tazeledikten sonra Osmanlı Beylik örgütlenmesine daha yakından bakabiliriz. "Aşiret"leri kandaş bir topluluğu değil, farklılaşmış-tabakalaşmış, yani sınıfsal oluşumun başladığı bir kabileyi ifade ediyordu.[124] Yani "aşiret" veya "boy" olarak adlandırala gelse bile sınıflaşmanın düzeyi itibariyle Osmanoğulları "aynı beye bağlı topluluklardan", yani soylu bir aşirete bağlı aşiretlerden (boylardan) oluşuyordu.[125] Osman Gâzi çevresinde ganimet ve kutsal savaş için toplanan alpler, nöker/yoldaşlar ve gâzilerin "mutlaka kan akrabalığına dayanan bir klandan, boydan gelmesi şart değil[di]. Daha ziyade dışardan gelen 'garîbler', ganimet için savaşmaya gelen yabancılar, kullar olabilir[di]."[126] Bu pasaj beylik örgütlenmesinin ana çatısını kurmamızı sağlayabilecek zenginliktedir. Sorular sorarak ilerleyebiliriz. Ganimet nedir? Burada ganimet yazarın ne niyetle kullandığından bağımsız olarak sadece düşmandan yağma sonucu gaspedilen para, mal vb. değildir. Göçebe (çoban) ve yarı-göçebelerin (çoban-köylü) taşınabilir malları mülk edinme sürecini ifade

---

[123] Kabile örgütlenmesi ile ilgili referanslara birinci bölümde yer verildiği için, burada bir kez daha bu kaynaklara referans verilmemiştir. Söz konusu referanslar için birinci bölüme bakılabilir.
Halil Berktay, a.g.e., s.78-80, 87, 100, 109. "Buluo" (bölük) kelimesinin kökeni, dönüşümü ve yüzyıl itibariyle Anadolu'daki kullanımına ilişkin ufuk açıcı bir çalışmaya imza atan İsenbike Togan, Anadolu boylarının ve Osmanoğullarının sahip oldukları kabile yapısını tüm özellikleriyle açığa çıkarmıştır. "[G]erçek veya hayalî müşterek bir atadan türeme çerçevesinde sürekli olarak genişleyen ve genişledikçe küçük birimlere ayrılan kuşak akrabalığı (*segmentary* yapı) çerçevesinde örgütlenen bu sosyal birimler", kandaş boylardan farklılaşmış ve siyasal bağlar kurarak güçlü gördükleri şefler etrafında örgütlenmeye başlamıştı. İsenbike Togan, a.g.e., s.75-81.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.141.

[126] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - I*, a.g.e., s.10.

eder. Göçebe bir topluluk halinde yaşarken aile emeğini temellük etmeye ve bu dolayımla sürüyü mülk edinmeye başlayan aile ocağının başı için, savaş o andan itibaren bir mülk edinme ve mülk edinmek için tahakküm kurma mücadelesine dönüşmüştür. Anadolu Selçuklu Devleti'nin, Moğol akınlarından kaçan boyları vergi kaynağı olarak gördüğü tarım alanlarından uzak tutmak için *uc*'lara yönlendirdiğini biliyoruz.[127] O halde Osmanoğulları yarı-göçer de olsalar ilk başlarda ganimetleri toprakla ve tarımsal üretimle ilişkili değildi. Ancak zamanla köyler kurarak yerleşik hayata geçmeye başlamalarından da beklenebileceği gibi topraktan elde edilen artı ürün onlar için belirleyici hale gelmiştir. Akçe, sürü ve esir gibi taşınabilir mallardan alınan pay, yerini *yurdluk* veya *zaviye* (toprak) edinmeye bırakmış; ilki sönümlenmemekle birlikte servetin asıl kaynağı toprak ve ondan elde edilen artı ürün haline gelmiştir.[128] O zamana kadar taşınabilir malları ganimet olarak mülk edinen Osmanoğulları için yerleşik yaşama, tarımsal üretimden pay almaya geçiş mülk edinme, artı ürüne el koyma biçiminin değişmesi demektir. Taşınabilir mallar ile taşınamaz mallardan ve onun üzerinde yapılan üretimden alınan pay ile pay alma yöntemi doğaları gereği birbirlerinden farklıdır. İşte toplumsal örgütlenmelerinin feodal karakter kazanması, artı ürüne el koyma sürecindeki bu değişime, feodal nitelikli ilişkilerin gelişimine dayanmaktadır.

Sınıflaşma-soylulaşma dinamiklerini somutlamak için atfa ilişkin ikinci bir soru daha soralım: Alpler ve gâziler kimlerdir? Klanda (*boy*da) önceleri herkes silahlı, herkes savaşçı idi. Temellük etmenin savaşla iç içe geçmesi, yani yağmanın, kendi klanından, savaş ganimetlerinden, savaşta boyunduruk altına alınan diğer kabilelerden özel pay almanın yolunun zor tekelini elinde bulundurmaktan geçmesi, ataerkil aile ocağı başlarının daha fazla pay almak ve diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmak için kendi aralarında savaşmalarına, hâkimiyet elde ettikçe de soylulaşarak hâkimiyetleri altındaki toplulukları silahsızlandırıp onları üretimlerinden düzenli pay alacak şekilde tebalaştırmalarına ve bu artı üründen beslenen silah tekelini ellerine almalarına neden oldu.[129] Soylulaşma ataerkil aile ocağı başlarının, çevrelerinde kendilerine bağlı özel bir maiyet oluşturarak aristokratlaşmalarıyla eş zamanlı ilerledi. Cengiz Han Konfederasyonunda da *noyon* adı verilen soylulara bağlı bir askeri maiyete, *nöker*'lere rastlanmakta-

---

[127] A.g.e., s.4. Moğollar 13. yüzyılın ilk yarısında tüm Anadolu'daki dengeleri değiştirecek bir göç dalgası başlatmışlardır. 1276'da ise, "yönetim Moğollara [İlhanlı] tabi olan Orta Anadolu'dakilerle, platonun güney, batı ve kuzey kenarlarında bağımsızlık arayanlar arasında paylaşıl"mıştır. 13. yüzyılın sonuna doğru Moğollar, farklı bağlanma biçimleri olmakla birlikte, hemen hemen her yerin denetimini ele geçirmişlerdir. Anadolu Selçukluları devam etmekle birlikte, kendilerine ait bir güçlerinin olmadığı, onların da Moğol hâkimiyeti altına girdiği görülmektedir. Bu nedenle, daha erken bir zamanda Batı'da ve *uc*'larda bağımsızlık arayan yöneticiler ortaya çıkmıştır. Bunlar eski Selçuklu görevlileri, Moğollarla gelen grupların önderleri ve aşiret liderleridir. Rudi Paul Lindner, *Osmanlı Tarihöncesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s.12-13.

[128] Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1300-1600)", Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi,* Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, Cem Yayınevi, İstanbul, 1987, s.15-144, s.46, 62-64.

[129] Halil Berktay, a.g.e., s.74-75.

dır.[130] Bu savaşçılar giderek kendi kandaş topluluklarına aidiyetlerini yitirerek, savaş şefine, yani bir kişiye bağlanmaya başladılar. O kişinin maiyetini oluşturdular. Kandaşlık bağı yerini "kişisel bağımlılık ilişkisi"ne bıraktı.[131] Kandaşlığın çözülüp topluma özgü yeni bir ortaklaşalık formunun kurulmasında Selçukluların "aşiret tesanüdü"nü çözücü zorunlu iskân, iktâ dağıtımı politikasının ve bunun sonucunda özel mülkiyetin taşınamaz mallarda (toprakta) gelişiminin, yani feodal mülk edinme ilişkilerinin oluşmasının etkisi oldu.[132] Bazı boyların diğerlerine göre soylulaşması, savaş ve barış şeflerinin de içinde bulunduğu, klan örgütlenmesi halindeyken toplulukla özdeş, "eşitler arasında sosyal görevli" olan kurulların giderek soylulardan oluşmasına neden oldu.[133] Bunlar soylulaşan boyların şefleriydi.

Böyle bir "soylu" yönetimin gelişkin bir örneğine daha önce Cengiz Han Konfederasyonu'nda rastlanmıştır. Cengiz Han Konfederasyonu sırasında sadece soylulardan oluşan değil, ama aynı zamanda içinde belli bir soyun diğerlerinden daha üstün görüldüğü bir Kurultay ortaya çıkmıştı. Böylece *khan* (kan, han, hakan, ka(ğ)an) denilen savaş şefi, barış şefini de geride bırakarak kendi soyunu diğer soyların üstünde kalıtsal (irsi, kalıcı, değişmez) olarak kurma gücüne sahip olmuştu.[134] O artık "eşitler arasında birinci" değil "mutlak ve salt birinci" statüsünü elde etmişti. Khan kelimesi unvanlaşarak, tek kişiye özgü bir ad olarak kullanılmaya başlanmıştı. Ancak, tekleşen şefte cisimleşen bu soyutlanma süreci, artık 7. ve 8. yüzyılların salt tekil şeflerini değil, giderek daha soyut ve siyasal bağlarla birbirine bağlanmakta olan toplulukların etrafında örgütlendikleri, topluluküstü bir birliği yönetme edimini gerçekleştiren yönetsel mekanizmayı kurmuş bir şefi ifade ediyordu.[135] Soyutlanma araçlarının çeşitlenmesi ve kurumsallaşması bunun en net göstergesidir. Töre ve gelenek çeşitliliği yerini tekleşen *Khan Yasası*'na bırakmıştı. Bu süreç toplulukla özdeş kutsallığın tanrı-vari inanç sistemlerine dönüşmesi, tekleşerek topluluk ve dünya üstü bir karakter kazanmasıyla eş zamanlı gerçekleşmişti. Barış şefi şaman khanın gerisinde kalmakla birlikte, şaman khanı kutsayarak Ulu Gök Tengri'nin khana bahşettiği "evrensel" khanlığı ona vermekte ve onu mutlaklaştırmaktaydı. Onun mutlaklaştırılmasının diğer bir ayağı da kutsallığı khanda cisimleştirecek şekilde, dünyeviliğin onun muavini *yurug*'a verilmesiydi.

---

[130] A.g.e., s.77.
A.g.e., s.99.
A.g.e., s.78-79.
Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, a.g.e., s.79, 207.

[134] Türklerdeki bu yapısal dönüşümün, Çince metinlerde, "sülâle, klan, soy" anlamına gelen "zu" ile "hanedan, hükümdarlık soyu" anlamlarına gelen "zongzu" kelimelerinin birbirinden ayrıştırılmasıyla ifade edilmeye çalışıldığı görülür. İsenbike Togan, a.g.e., s.61.
"Bu dönem bölükleri çoğunlukla karizmatik liderlerin arkasından giden bir halk topluluğu olmaktan ziyade, kendilerine liderlik yapacak olan kişileri arayıp bulmaya çalışan gruplardı." A.g.e., s.78.

Osman Gâzi önceleri "Kastamonu *uc* emîri Çoban oğullarının emri altında [...] Bizans'a karşı en uzak serhadde savaşan bir boy-beyi aynı zamanda bir alp idi."[136] Çevresinde yukarıda belirtildiği gibi bir maiyet vardı. Kendisi kişisel olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir *uc emîr*'ine (*uc* beyine) bağlıydı. Ancak Osman Gâzi'nin zamanla başka beyleri ve dolayısıyla boyları kendisine bağlayarak boy beyleri üstünde bir bey haline geldiğini görüyoruz. İnalcık, şu betimlemesiyle görüşümüzü pekiştiriyor: "Osman'ın Köse Mihal ve Samsa Çavuş ile işbirliği yaptığı Mudurnu-Göynük 'doyum' [ganimet] seferi [...] Başlangıçta Aygut Alp, Turgut Alp, Konur Alp, Hasan Alp, Akça Koca, Samsa Çavuş gibi *uc* liderleri bağımsız hareket ediyorlardı. Zamanla onlar, Osman Gazî'nin 'yoldaş'ları oldular" [137] Beylerin fazlalığı henüz yerleşik yaşama geçilmeden önce yarı-göçer Türkmen aşiretleri olarak yaşarken dahi sınıflaşma ve soylulaşmanın önemli bir düzeye ulaştığını gösterir. Hem savaş hem de işbirliği ile bu beyler kendi aralarında ittifaklar kurarak birleşmektedir. Akınlar düzenledikleri ve yerleşmeye başladıkları alanların Bizans ve Selçuklu hâkimiyeti altındayken ulaştıkları sınıflaşma ve soylulaşma düzeyi bu ittifakları, kabile konfederasyonlarının ilk zamanlarından farklı olarak daha istikrarlı hale getirmiş; dahası bir soyun başındaki kişinin diğer soylar üstünde kişisel hâkimiyet elde etme sürecini kısaltmış; kabile konfederasyonunun başındaki beyin yönetimini egemen yönetsel biçim haline getirmiştir.

Bu noktada çıkarılabilecek en önemli sonuç, boyun başında bulunan sonra da bir beylik kurarak onun başına geçen yöneticinin konum ve niteliğine ilişkindir. Bu kişi boy beyliğinden itibaren süel hiyerarşinin tepesindeki soyun, hanedanlık karakteri kazanacak ailenin başındaki kişidir.[138] Sınıflaşma ve soylulaşma düzeyine göre süel hiyerarşinin tepesindeki soylular kurulunun giderek tekleşmesi ile belirgin hale gelen tek soy-aile, tek kişi yönetimi, yönetme ediminde hem kişisel bağları hem de bu tek kişiyi öne çıkarmıştır. Kişi, kapitalizmin toplumu atomize ederek ortaya çıkardığı "birey" değil, sınıflaşma-soylulaşmanın yönetim edimini tek elde yoğunlaştırmasının ürünü bir şahıstır. Dolayısıyla "birey"in kimi karakteristik özelliklerinden dolayı değil sınıflaşma-soylulaşmanın sonucu olarak topluluk-toplumun yönetimini eline aldığı söylenebilir.

Feodal toplumsal ilişkilerin yönetimi içinde şekillenen devlet oluşumu, merkezi devlet teşkilâtının, modern anlamıyla bürokrasinin kurulması ile değil süel hiyerarşiyi oluşturan bu kişisel bağların süreklilik kazanması ile başlamıştır. "Şef ile hizmet yüklenen arasında 'feodal dönemin tanıdığı en güçlü sosyal bağlardan birini" oluşturan feodal *anda*, *and içme* (*commendatio*, *hommage*, *mannschaft*) ile ölünceye kadar süren bir bağlı-

---

[136] Halil İnalcık, a.g.e., s.10. Dedesi ve babası Ertuğrul'un Anadolu Selçuklularının hizmetine girdikleri ve akınlara katıldıkları görülmektedir. Rudi Paul Lindner, a.g.e., s.35-40. Osman'ın beyliğin başına geçiş tarihi (1280 veya 1299) belirsizliğini korumaktadır. Linda T. Darling, "Reformulating the *Gazi* Narrative: When was the Ottoman State a *Gazi* State?", *Turcica*, Sayı: 43, 2011, s.13-53, s.27

[137] Halil İnalcık, a.g.e., s.10, 11.

[138] Kurthan Fişek, *Yönetim*, a.g.e., s.62; Metin Kunt, a.g.e., s.28.

lık, *yoldaşlık* ilişkisi kurulmuştur.[139] *Alp* ve *ahî* kendi kabilesinin kandaşlık bağlarından bağımsız bir *gâziyân* örgütüne soylu bir kişiye bağlanarak, onun hizmetkârı ve silâh arkadaşı olarak katılmış ve kendine bağlı olanları da ona bağlamıştır. Bu bağlanma biçimi gelişme çağının *tımar* ve *kul* sistemlerine vücut verecek; tımarlı sipahiler ve şeyh-ahî-yiğit, şeyh-derviş-tâlib silsileleri ile yeniçeriler, *bey-kulları* (*gulâm-i mîr*), tımarlı sipahilerin hizmetkârı *gulâmlar* kökenlerini bu hiyerarşik ve kişisel bağlanma biçiminden alacaktı.[140] Bağlanma eşitler arası bir sözleşmeden farklı olarak bağlanılan kişinin iktidarını tanımak veya bağlanan kişi üzerinde iktidar kurmak şeklindeydi. O nedenle bağlanma bir *vassal-süzeren* ilişkisi, *biat-şükran/ihsan, boyun eğme-bahşetme* ilişkisi idi.[141] Bağlanma ilişkisi hizmet/gelir kaynağı (başta toprak olmak üzere) dolayımıyla kuruluyordu. Verilen *yurdluk* veya *zaviye*, unvan ve çeşitli nişanlarla - yazılı kültürün gelişmesiyle bu *berat*, *menşur* gibi şekiller alacaktır - onanıyor ve garanti altına alınıyordu. *Yurdluk* ve aynı şekilde verilen *zaviye* beyin ili, "bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi" şeklindeydi.[142] Beyliğe geçiş döneminde bunun karşılığı askeri hizmetti.

Bu bağlanma ilişkisi, hem boylar üzerinde hem hanedanın çekirdeğini oluşturacak soy içinde gerçekleşen, bölüşüm ilişkilerine kimin karar vereceğine dair bir iktidar mücadelesiydi. "Bölgedeki siyasi hayatın dinamikleri[nin], köyler kadar küçük birimler, (hiçbir büyük konfederatif bir yapıda eklemlenmeyen) küçük kasabalar, göçebe aşiretler ve derviş toplulukları ya da manastırlardaki dinî topluluklar ve onlara bağlı mülkler tarafından" şekillendiği koşullarda, bağlanma daha çok ittifaklar üzerinden gerçekleşiyor ve soylular arasında "eşitler arasında birincilik" ilişkisi görünümü alıyordu.[143] Aşiretçiliğin, "iyi tanımlanmamış sınırlara ve kabilevî olan haricinde yalnızca gelişmemiş otorite yapılarına sahip bulunan beylikler arasında epeyce bir savaşçı paylaşımı" olarak resmedilebileceği bir yüzyılda bunun ötesinde bir yönetsel gerçekliğinin olduğunu düşünmek hayalcilik olurdu.[144] Aşiretlerin çoğunun savaşçı olduğu, henüz ortaklaşalık formlarının tam anlamıyla çözülmediği ve sınırların gevşek, geçişken olduğu düşünüldüğünde bu durum normaldi.[145]

---

[139] Marc Bloch, *La société feodale, la formation des liens de dependance, Paris, 1968*, s.210-217'den aktaran Halil Inalcık, a.g.e., s.32.

[140] Halil Inalcık, a.g.e., s.29, 33; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, Cilt II, Ankara, 1974, s.279-304'ten yeni basım Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.133-153.
Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.139.
Halil Inalcık, a.g.e., s.28.
Cemal Kafadar, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu - İki Cihan Âresinde*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010, s.212.

[144] A.g.e., s.220.

[145] Osmanoğulları topluluktan topluma geçiş aşamasındadır: "Anadolu'da da ahilik, şehirli tüccar ve esnaf halkın mesleklere ya da iş kollarına göre loncalara dağılması değil de, bütün şehri ya da kasabayı içeren bir birlik halinde bütünleşmesi olarak gelişti." Sınırlar gevşek, geçirgendir: "Bazı yörelerde yaylalar Türkmenlerin, ovalar Hristiyan veya Müslüman köylülerin, kasabalar Bizanslı komutanların elindeydi." Metin Kunt, a.g.e., s.24, 27, 34.

Köylü toplumlarında yerleşik yaşamın ve tarımsal faaliyetin gelişkin olduğu, Bizans'ın bölgede varlığını koruduğu, İlhanlı ve Memlûk Devletlerinin himaye ilişkileriyle bölgeyi yönetimleri altında tuttuğu, Sırp Krallığı ve Venedik gibi Latin yayılmacılığının göz diktiği, Karamanoğulları gibi beyliklerin Selçuklu saltanatı üzerinde hak iddia ettiği bir coğrafya, henüz gelişmemiş toplumsal ve yönetsel örgütler için rahatça yaşanabilecek değil, bir an evvel yaşama koşullarının oluşturulması gereken bir ateş kapanı gibiydi.[146] Bu iki ayrı toplumsal ve yönetsel örgütlenme tarzının Anadolu topraklarında karşı karşıya gelişi çelişkileri yoğunlaştırıyor; değişime giden yolu kısaltıyordu. Tek bir kişi üzerinden kurulan bağlılık ilişkilerini bir yandan kırılganlaştıran bu yapı, bir yandan da ancak diğerleri üzerinde mutlak hâkimiyet kurmanın bir yolu olarak tekleşmeyi öne çıkarıyordu. Akıncı (savaşçı) beyler üzerinde hâkimiyet kurulamamasını ölümcül hale getiriyordu. Osmanlı boy(lar) beyliğini bir beyliğe sıçratan "gizil güç" burada saklı olsa gerek. O nedenle, bu geçiş sürecini beyler üzerindeki hâkimiyet mücadelesi belirlemiştir.[147] Bağlılığın en başından beri *yurdluk* veya *zaviye* tevcihi üzerinden gerçekleştirilmesi, bu mücadelenin de aslolarak bir bölüşüm mücadelesi olduğunu gösterir. Osman Gâzi döneminde bu mücadelenin Osman'ın soyu yönünde sabitlendiği, toprağın ve boyların yönetiminin Osman'ın ailesine geçtiği anlaşılmaktadır.[148] Kaynaklar, babası Ertuğrul'un ölümünden sonra yapılan "seçim"de bazı "göçebe çadırları"n Osman'ı, bazılarının amcasını desteklediğini; kendi ailesinin de desteğini alan Osman'ın seçildiğini gösterir.[149] Bağlılık ilişkilerinin de "Osman'ı takip edenler" şeklinde bir dönüşüme uğramasının da gösterdiği gibi "eşitsiz ortaklar" biçimini aldığı görülmektedir.[150]

Osmanlı soyunun diğer boylar üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesinin diğer bir boyutunu da, Osman'ın kendi soyu içinde "bey" olarak tekleşme mücadelesi oluşturmuştur. "Eşitler arası birincilik"ten "tek ve mutlak eşitliğe" geçiş mücadelesidir bu ve devletleşme sürecinin sonuna kadar nihai biçimini alamayacaktır.[151] Demek ki, süel hiyerarşinin başındaki "kişi"nin tekleşmesi bir an'ın değil, bir sürecin ve verilen mücadelenin ürünüdür. Eski Türk-Moğol ve Selçuklu *ülüş* geleneği, Osman Gâzi döneminden başlayarak bütün beylik dönemi boyunca soy içindeki iktidar mücadelesinin temel hattı, kendi soyunun ileri gelenlerine boyun eğdirme mücadelesinin fay hattını oluşturmuştur.[152] Osman ve sonrasında Orhan, diğer Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi, fethedilen toprakları gâzilere ve oğullarına da bölüştürür; *yurdluk* olarak verir ve en büyük oğlu *uc*'da görevlendirir. Ancak bu teamüle aykırı olarak, daha ilk veraset uygulama-

---

[146] Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.6-23; Kafadar'ın *uc* beyliklerinin özerkliğinin abartılmaması gerektiğine ilişkin vurgusu da bu tabloyu destekler. Cemal Kafadar, a.g.e., s.213.
Tarihsel ayrıntı ve tasvirler için Kafadar'ın çalışması yol göstericidir. Bkz. Cemal Kafadar, a.g.e.

[148] Metin Kunt, a.g.e., s.28-29.

[149] Rudi Paul Lindner, "The Tent of Osman , a.g.e., s.23.
Cemal Kafadar, a.g.e., s.23, 210.
Metin Kunt, a.g.e., s.35.
Halil İnalcık, a.g.e., s.26-27

sında, yani Orhan'ın tahta çıkışında, toprakların oğullar arasında *üleş*tirilmesi ve yönetimin aynı soydan gelen kişilere verilmesi geleneğine karşı çıkılır. "Osmanlıların veraset sisteminde *unigeniture* – topraklarını her taht değişiminde tek bir varisin tam denetimi altında bir bütün olarak muhafaza etme – ilkesi uygulaması", daha bu ilk veraset uygulamasında, yönetimin soyun ileri gelenleri tarafından paylaşılması geleneğine karşı bir örgütlenme biçiminin ilk nüvesi olarak belirir.[153]

İkinci sonuç, bir boy(lar) beyliği olarak örgütlenen Osmanoğullarının bu süreç sonunda *uc* beyliği haline gelmesidir. Bu süreçte ölçekten bağımsız olarak kabileden kabile konfederasyonuna doğru bir geçiş yaşandığını söyleyebiliriz.[154] Bu, toplumsal birliğin ötesinde bir yönetsel birliğin kurulduğu ve bu birliğin bağlısı olduğu devlet tarafından tanınmaya başladığı anlamına gelir.[155]

Bu geçişin başladığına ilişkin ilk gösterge, 1288 yılında Karacahisar'ın fethiyle boy(lar) beyliğinden *uc* beyliğine geçildiği, Osman Gâzi'nin kendi adına hutbe okuttuğu ve Anadolu Selçuklu Devleti sultanının bir *menşûr*la Osman Gâzi'yi beyliğe atadığı yönündeki rivayettir.[156] Ancak Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı bir *emîr* (bey) olarak atandığına ilişkin resmi bir belge yoktur. Bu rivayet daha çok *emîrlik* iddiası taşındığını ve diğer aşiretler üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesinin başladığını gösterir. Karacahisar'ın en üstte Moğollara [İlhanlılar] bağlı Germiyan emîrlerinden birine ait olduğu düşünüldüğünde bu iddia belirginlik kazanır.[157] "Gâzilerin sultanı" ve "bey" unvanlarının ise ilk defa oğlu Orhan Gâzi'nin vakfiyyesinde karşımıza çıkması, Osman Gâzi'nin bu iddiaya sahip olmakla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti'nin *emîri* (beyi) olmadığını gösterir.[158] Doğrusu henüz bu tarihte Osmanoğullarının, siyasal bağlılık şemalarının da gösterdiği gibi Anadolu Selçuklu toplumsal örgütlenmesinin en küçük ve en alt birimlerinden birini oluşturduğudur.

> "Selçuklu Devleti kadrosunda, sınır bölgelerinde, Kastamonu ve Ankara'da sultanın menşûru ile atanmış 'sipah-bed' veya 'sipeh-sâlâr' unvanı ile emîrler vardı. Onların emrinde sınırın en ileri kesimlerinde yerel Türkmen *uc* beyleri, gazâ faaliyeti gösterirlerdi. Osman Gazî bu *uc* beyliğinden biri, Kastamonu bölgesi sipah-sâlârı olan Çoban oğullarına bağlı idi (Pachymeres). Demek

---

153 Cemal Kafadar, a.g.e., s.206. Osman Gâzi, kardeşi ve kendi oğulları başta olmak üzere yönetimi kendi soyundan gelenlerle paylaşmaktadır. Metin Kunt, a.g.e., s.28-29.
Berktay'ın kabile konfedarasyonu tanımlaması için bkz. Halil Berktay, a.g.e., s.82-83.
Bitinya'da sınır örgütlenmesi, Bizans ve Selçuklular açısından benzerlik taşır; her ikisinde de gevşek, geçişken ancak devlet tarafından tanınarak kapsanmaya çalışılan boy(lar) beylikleri hâkimiyeti vardır. Bağlı oldukları devletler tarafından tanınma onlara resmi bir nitelik kazandırmakta ve bu bağlamda *uc* beylikleri olarak adlandırılmaktadırlar. Bkz. Rudi Paul Lindner, a.g.e., s.12, 15, 19.

156 *Menşûr*, açılmış demektir; pâdişah tarafından vezirlik, beylerbeyilik veya bir serdarlığa tayine ilişkin *berat*ın adıdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1945, s.285. Halil İnalcık, a.g.e., s.12, 13.
Rudi Paul Lindner, a.g.e., s.4; Rudi Paul Lindner, *Osmanlı Tarihöncesi*, a.g.e., s.84.

158 Osman'ın "gâzi" unvanının dahi 14. yüzyıl kaynaklarından çıkarsandığı belirtilir. Linda T. Darling, a.g.e., s.28, 31.

ki, Osman için o zaman şöyle bir hiyerarşi mevcuttu: Osman, Kastamonu emirine, o da Selçuklu sultanına, Sultan da İran'daki İlhan'a [Moğol] bağımlı idi. Siyasî otorite, bu bağımlılık zinciri içinde meşruluk kazanırdı."[159]

Uc beyliği iddiasının toplumsal ve yönetsel boyutlarıyla geçerlik kazanması, yani hem kendine bağlı beyler hem de kendi üstündeki beyler tarafından tanınması, Osmanoğullarının resmi himaye ilişkileri içinde *emâret* (beylik) statüsünü elde etmesine bağlıydı. Bağımsız bir devletin bağımlısı bir emâret olabilmek için sultanın *menşûr*u ile atanmış olmak, çağı itibariyle aynı anlama gelmek üzere menşûru hak edecek toplumsal güce, örgütlülüğe kavuşmuş olmak gerekmekteydi. Yani, kendine bağlı beyler ve bu beyler de dâhil olmak üzere feodal bir siyasal örgütlenmenin parçası olabilmek için gereken topraktan düzenli vergi alınmasını temin edecek örgütlülüğe sahip olmak. Beyliğe geçişte ikinci ayağın beyler üzerinde hâkimiyet kurmak kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu Selçukluları göçebe ve yarı-göçebeleri *uc*'lara yönlendirmekte, yerleşik yaşamı ise *iktâ* gelirlerinin toplandığı emâretler biçiminde örgütlemekteydiler.[160] Dolayısıyla, geçiş aşamasında, temelini feodal ilişkilerin oluşturduğu yerleşik yaşama geçiş belirleyici olmuştur. Öncelikle Karacahisar'ın coğrafi konumu ve iktisadi etkinliği buna kanıttır. Eskişehir'den Kütahya'ya iniş yönünde bulunan, Söğüt'ün kuzeyindeki verimli tarım alanları, Karacahisar'ın fethinin her şeyden önce Osmanlıları çobanlıktan yerleşik yaşama geçirecek ve verimli tarım alanlarından doğrudan artık almayı sağlayacak bir itki yaratmıştır.[161] Hristiyanların *istimâlet* politikasıyla, yani hoşgörüyle kazanılması ve yerlerinde bırakılması da bunu gösterir: "Toprağı yurdluk olarak alan Osmanlı alpleri ve yoldaşları, geçimleri için Rum köylüsünün yerlerinde kalmasına muhtaçtı. *İstimâlet* politikası zorunlu idi."[162] Çünkü bir devletin bağımlısı olabilmek, çağı itibariyle toprak gelirlerini güvenceye alabilmek, en azından yerleşik yaşama geçme aşamasında olmak demekti. Boy(lar) beyliği iken ganimete el koyma biçiminde gerçekleşen temellük etme biçiminin, devletin gelirinde sürekliliği sağlayacak, merkeze aktarılabilir nitelik kazanabilecek şekilde artı ürün biçimini almış olması gerekmiştir.

Osman Gâzi'nin beyleri kendi çevresinde toplaması, diğer Türkmen beyleri karşısında bağımsız konumunu ifade edecek şekilde 1299 yılında kendi adına hutbe okutması, kendi kanununu (*töre*) ilan etmiş olması, yerleşik yaşamın korunmasını ve teşvik edilmesini bir politika haline getirmiş olması, yurdluk ve zaviye tevcih ediyor olması, toprak üzerinde örgütlenmenin ilk ayağını ifade eden *kadı* (ulemâdan bir kişiyi değil bir *fakih*'i) tayinini gerçekleştirmesi daha Osman Gâzi döneminde *uc* beyliğinden beyliğe doğru geçişi mümkün kılacak koşulların olgunlaştığını göste-

---

[159] Halil İnalcık, a.g.e., s.12.

[160] Halil Berktay, a.g.e., s.78-79; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, a.g.e., s.132, 14.

[161] Rudi Paul Lindner, *Osmanlı Tarihöncesi*, a.g.e., s.45-75.
Halil İnalcık, a.g.e., s.13.

rir.[163] 1299 yılında Bilecik-Yarhisar'ı alarak, 1300-1304 "doyum" seferlerini düzenleyerek, 1302 yılında Bizans'a karşı Paflagonya (Kastamonu) zaferini kazanması ve hem toprak hem tekfurlar (Bizans beyleri) dâhil beyler üzerinde hâkimiyet kurması bu iddiayı kuvvetlendirir. Halil İnalcık'ın 1302 tarihinin Osmanlı Beyliği'nin resmi kuruluş tarihi olarak kabul edilebileceği yönündeki görüşü de bu dönemde hâkimiyet koşullarının olgunlaştığı tezini destekler.[164] Ancak hâkimiyet koşullarının olgunlaşmasına bir üst feodal (devlet) tarafından tanınma resmen eklenmemiştir.

Osmanoğullarının boy(lar) beyliğinden beyliğe geçişi resmi tanınma ile değil öncelikle fiili hâkimiyetle gerçekleşmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin son sultanının 1302 yılında ölmesi ve her zaman bir üst feodale bağlı olmuş Selçuklu Devleti'nin o zaman için bağlı olduğu İlhanlı (Moğol) Devleti'nin 1335/1336 yılında dağılması, Anadolu'daki siyasal-yönetsel birliğin bozulmasına, hâkimiyetin zayıflamasına neden olmuştur.[165] Bu durum, Osmanoğullarının beyliğe evrim koşullarını ortadan kaldırmamış ama biçimini değiştirmiştir. Bir kabile konfederasyonu gibi örgütlendiği görülen Osmanoğulları, bağımsız bir devletin emâreti olarak siyasal birliğini kurmak yerine, 13. yüzyıl Anadolu'sunda hali hazırda birer emâret olan diğer beyliklerin bağımsızlaşmasında olduğu gibi, bağımsız bir beylik olarak tarih sahnesine çıkma şansı bulmuştur. Bu süreç, beyliğe geçiş aşamasını hızlandırmış; beyliğe geçiş ile devletleşme süreçlerini de iç içe geçirmiştir. Örneğin, emâret örgütlerinde emîrlerin "sultan" unvanını alması, bağımsız devletin sultanına meydan okuma, kendini ona eş koşma gibi görülebilecekken Orhan Gâzi "bey" ve "sultan" unvanlarını almıştır. Özetle, beyliğe geçişin Osman Gâzi döneminde başladığı ve Orhan Gâzi zamanında tamamlandığı, 13. yüzyılın özgün koşullarının beyliği devletleşme aşamasına sıçrattığı söylenebilir.[166]

Üçüncü sonuç, "kutsallığın", aşiretten beyliğe geçiş boyunca beyin toplumsal hâkimiyetinin güçlenmesine eşlik ettiği ve onu pekiştirdiğidir. Birinci bölümde görüldüğü üzere totem'den tabu'ya geçiş olarak özetlenen ilk yönetim düşüncesi "kutsallık" üzerinden belirmiştir. Sümerler, Mısırlılar, Asurlar, Akadlar, Persler'de olduğu gibi rahip-kral ve tanrı-krallardan başlayarak tek tanrılı dönemin mutlak krallarına kadar kutsallık özdeş veya temsili olarak yönetici(lerin) ve yönetimin bir özelliği olarak görülmüştür. Ortaçağ Türk kabile konfederasyonlarında da *khan*'ın tekleşmesi ile kutsallık-topluluk özdeşliğinin kaybolması arasında bir koşutluk yaşanmıştır. Khan'ı topluluk üstüne çıkaracak şekilde, erkini (= kut) Ulu Gök Tengri'den aldığı düşünülmüştür. Artıktan savaş yoluyla pay alınması, er-

---

163 A.g.e., s.13; Metin Kunt, a.g.e., s.29.

164 A.g.e., s.17.

165 Colin Imber, a.g.e., s.10; Metin Kunt, a.g.e., s.34; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, 296-301, 306. Osmanlı Beyliği'nin diğer Anadolu Beyliklerinden daha geç kurulmuş olması da bunun göstergesidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, xıı.

166 Halil İnalcık, a.g.e., s.17, 44-45.

kin, barış şefiyle (*şaman*) paylaşılmasını önlemiş; onun da üstünde bir kutsallığın khan'ın elinde tekelleşmesini ve kutsallık ile khan'ın özdeşleşmesini [yönetim] sağlamıştır. "Göktürk hükümdarının, kendisini doğrudan doğruya Tanrı sayan Mısır Firavunu ile Tanrı'nın en büyük hizmetkârı olan baş rahip Sümer hükümdarı arasında bir yer almakta olduğu" tespit edilmiştir.[167] Bu noktada, Türk-Moğol kabile konfederasyonlarında yönetimin kutsallığı ile Arap bedevîlerin hazerîleşmesi sonucu ortaya çıkan tek tanrıcı kutsallık arasında açık bir benzerlik olduğu görülür. Riyâsetten (başkanlık) hilâfete geçişin ilk zamanlarında halifenin tanrısal iradenin değil, Allah'ın resulünün yani Peygamber'in İslâm cemaatinin başındaki vekili, o günün ifadesiyle "Peygamberin yeryüzündeki gölgesi" olarak görülmesi, halifeliğe seçimle gelinmesi, halifenin cemaatin komutanı ve *imam*'ı olarak adlandırılması bunun göstergesidir.[168] Bu nedenle, İslâmiyet geçişin katalizörü olmuştur denebilir.[169]

Beylikleşme döneminde yönetimin kutsallıkla özdeşleşerek toplum üstüne çıkışı ve tek bir kişinin şahsında cisimlenişi, alplik ve gâziliğin, İslâmi gazâ düşüncesinde kaynaşması yoluyla gerçekleşmiştir.[170] Bu kaynaşmada kolonizatör Türk dervişlerinin akıncı, işgal edilen toprakları yerleşime açıcı, göçebe ve yarı-göçebeleri yerleşik hayata geçirici, yerleşik hayattaki toplumsal düzeni dini öğretiler çerçevesinde örgütleyici rollerinin büyük payı vardır.[171] Onlar alplik ile gâziliğin, savaş şefi ile barış şefini kendilerinde birleştiren "İslâm şövalye ve misyonerleri"dir.[172]

Kolonizatörler *mevat arazi*nin şenlendirilip tarıma açılmasını, köyler kurulmasını ve göçebe/yarı-göçebe Türkmenlerin yerleşik hayata geçirilmesini toprağın bir derviş tarafından mülk edinilmesinin ve mülk edinilen topraklarda yaşayan köylülerin emeğinin temellük edilmesinin parçası olarak görmekteydiler. Kolonizasyon, dervişlerin kendilerine vakıf olarak verilmiş köylerin, kasabaların ve şehirlerin (çiftlik, tımar, bağ, bahçe, değirmen vb.) gelirleriyle kurdukları zaviyeleri ve bu zaviyeler etrafında örgütledikleri köylü ve esnaf topluluklarını ifade ediyordu. Toprağın temellükü bir yandan alpler-oğullar-yurdluk üzerinden gerçekleşirken diğer yandan da ahî-derviş-zaviye üzerinden gerçekleşiyor; Osmanlı yönetici

---

167 Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, a.g.e., s.19.

168 İlber Ortaylı, a.g.e., s.34-35.

169 "İslam hukuku [...] göçebelikten yerleşikliğe geçen bir ulusun hukuku olmuştur." Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, a.g.e., s.40; Türk-İslam devletlerinin kuruluşunda Sünniliğin önemi için bkz. Halil Berktay, s.113-115.

Lindner, Bitinya'da sınırların geçişkenliği ve kapsayıcılığına ve Osmanlıların yarı-göçebeliğine vurgu yaparak, gâzilik düşüncesinin ganimet arayışındaki akıncılık ve yerleşikler üzerinde kurulan egemenliğin ötesinde yıkıcı, dışlayıcı ve düşmanlaştırıcı bir cihatçılık olarak adlandırılamayacağını söyler. Rudi Paul Lindner, "The Tent of Osman ", a.g.e. Darling de, Osmanlıların yerleşik yaşama geçene ve daha hiyerarşik bir yapı kurana kadar gazâyı bu anlamda kullanmadıklarını; gâzilik, akıncılık, imparatorluk ve asimilasyoncu-kosmopolit düşüncelerin hepsini birden sahiplendiklerinin altını çizer. Ana kimliklerinin, etnik veya dini olmaktan öte politik olduğunu söyler. Linda T. Darling, a.g.e. Toplumsal örgütlenmede kurucu değil, meşrulaştırıcı ve tamamlayıcı bir öğe olduğu için dönemin gâzilik şeklinde değil, ancak boy(lar) beyliği ve resmi olarak da *uc* beyliği olarak adlandırılması tercih edilmiştir.

Ömer Lütfi Barkan, a.g.e.; Halil İnalcık, a.g.e., s.17-42.

Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.135.

zümresi, bir başka deyişle soylu mülk sahibi sınıfları ilk kuruluş yıllarında ikili bir karakter ediniyordu.[173] Soylulaşmanın diğer boyutunu zaviye çevresindeki vakıf arazilere sahip derviş ve âlimler oluşturuyordu. Köyde imam, kazada kadı, şehirde vali, devlet örgütlenmesinin daha üst kademelerinde vezir olabiliyor; bulunduğu yerin beyi gibi davranıyordu.[174] Kendilerine bağlı neferler, fityanlar ile emniyet ve menzil vazifesi de görüyordu.[175] Şehir ve kasabalarda esnaf örgütlenmesinin başı, *pirî* oluyor; esnafı teşkilâtlandırıyor ve *berât* ile otoritesini tescilleyebiliyordu.[176] Şehir ile toprak örgütlenmesi bağını kuruyor, topraktan elde edilen artı ürünü şehirdeki esnaf loncası örgütlenmesi ile birleştiriyordu. Ayrı bir sınıf olarak esnafın ve ayrı bir yönetici zümre olarak "ilmiyye sınıfı"nın kökleri bu zaviye-vakıf örgütlenmesi çevresinde belirginleşiyordu.

Dervişler vakıf arazileri ile soylulaşırken, toplum birliğini soyluluk çevresinde örgütlüyor; toplum ile kutsallık arasında ve soyluluk içinde tekleşen bey ile kutsallık arasında yeni bir bağ kuruyor; onu, topluluğa yabancılaştırıcı ve topluluk-üstü bir iktidarın temsilcisi durumuna getirecek şekilde kutsuyorlardı. Dervişler yerleştikleri bölgenin tarikat lideri ve onunla iç içe geçmiş şekliyle cemaat beyi ve kabile reisiydiler.[177] Araplardaki *asabiyyet*'in yaratılmasında olduğu gibi *fütüvvet* (gazâ-savaş birliği, misyon birliği) ile kandaşlık birliğini çözerek yerine geçecek "kan birliği fikri"ni, arada bir kan birliği varmış gibi bir arada oluş düşüncesini yaratmaya, yani topluluk birliği yerine toplum birliğini kurmaya hizmet ediyorlardı.[178] Yerleştikleri topraklarda bu birlik hem hristiyan toplumuna karşı bir birlik hem Selçuklulara karşı bir birlik (Babaî isyanları) düşüncesi yaratmak anlamına geliyordu.[179] Kabile şefi olarak güçlenmeleri, bağlı oldukları kişileri ve nihayetinde beyi de güçlendiriyor ve bağlılığı arttırıyordu. Kabile birliği şefliğini kutsayan, kabile konfederasyonundaki birliği güçlendiren de onların ritüelleri idi. Babaî dervişlerinden Vefâiyye halifesi Ahî Şeyhi Ede-Bali'nin irşadı ve beline gazâ kılıcını bağlaması ile Osman "gâzi" olmuş ve gazâ akınlarına başlamıştır.[180] Osman'ın gâzi unvanını almasıyla birlikte, bir kısmı eski Selçuklu emîri olan gâzi boy beyleri onun bayrağı altında toplanmaya başlamışlardır. Şeyh Ede-Bali ayrıca "Hânedâna Tanrı'nın dünya egemenliği bağışladığı hakkında çok rastlanan rüya motifi [ile] [...] Osman'a teberrükte bulunmuş, Tanrı'dan gazâ önderliği beşâreti vermiştir."[181] Rivayete göre bu beşâretten sonradır ki, Osman 1299'da kendi adına hutbe okutup, diğer Türkmen beyleri gibi bağımsız-

---

173 Halil İnalcık, a.g.e., s.22-28.

174 A.g.e., s.34, 37.

175 Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.147; Halil İnalcık, a.g.e., s.37.

176 "[H]er esnaf kendi usta ve idarecilerini kendisi seçerdi. Seçimden sonra kethüdâ, yiğit-başı, pâdişah beratı aldıktan ve devlet bürolarında saklı defterlere kaydolunduktan sonra loncada gerçek otorite ve yetki sahibi olurdu." Halil İnalcık, a.g.e., s.41.
Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.140, 144.

178 Ümit Hassan, a.g.e., s.170; Halil İnalcık, a.g.e., s.37.

179 Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.139, 150.

180 Halil İnalcık, a.g.e., s.19.

181 A.g.e., s.11.

lığa hak kazanmış bir İslâm hükümdarı olduğunu göstermeye çalışmıştır.[182]

2.2.3. Beyin Sultanlaşması ve Beyliğin Devletleşmesi

Beylik çoğu zaman yanlış şekilde "küçük devlet" veya "devletçik" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama beylik örgütlenmesini Klâsik Çağ'ın imparatorluk örgütlenmesinden sadece niceliksel olarak ayrıştıran, ancak ikisi arasındaki niteliksel farka hiç değinmeyen bir tanımlamadır. Bu tanımlama, beylik ile imparatorluk arasında toplumsal ilişkilerin örgütlenme ve merkezileşme tarzı açısından hiçbir ayrım yapmaya olanak vermez. Bunun nedeni, kavramlaştırma esnasında "devlet oluşumu" sürecine körleşmede yatar. Bu körleşme, devletin oluşum sürecini kuruluş an'ına; hutbe, sikke gibi göstergeleri olan bir irade beyanına indirgemekte; oluşum dinamiklerini göz ardı etmekte; devlet aygıtını verili biçimiyle gökten düşerek, bir an'da belirivermiş gibi algılatmaktadır. Oysa o an'ın ve o biçimde ortaya çıkışının anlaşılması için oluşum sürecine bakmak ve yeni bir kavramsallaştırma sürecine ihtiyaç vardır. Ceberrut merkezi devlet geleneği, özel mülkiyet karşısına dikilen devlet mülkiyeti ve "kişi"nin otokratik egemenliği kavramsallaştırmalarının sorunsallaştırılması açısından bu özellikle gereklidir. Devlet oluşumu ile sınıf oluşumu arasındaki bağın görülebilmesi, bu bağın Osmanlı'da nasıl özgün bir biçim aldığının ortaya konulabilmesi için bu elzemdir.

Devlet oluşumu, "yerleşik tarımın artı-ürününe sistemlice el koyma yöntemleriyle içiçe" bir gelişim sürecidir.[183] Yukarıda ayrıntılı şekilde tasvir edildiği gibi Osmanlıların hâkimiyet kurduğu coğrafyada bu süreç feodalleşmeyle birlikte yaşanmıştır. İlk biçimlerinde daha fazla ortaklaşalık formu taşıdığına aldanmaksızın söylenebileceği gibi, doğrudan üreticiyi siyasal zor/iktisat dışı zor yoluyla toprağa bağlayarak emeğini temellük etme şeklini almıştır. Yurdluk ve zaviye yerleşimleri bunun örneğidir. Tekrar etmek pahasına denebilir ki, yurdluk ve zaviye beyin ili, "bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi"dir.[184] "Ekme bağ bağlanırsın / Ekme ekin eğlenirsin / Çek deveyi güt koyunu / Bir gün olur beğlenirsin" dizelerine de yansıdığı gibi doğrudan üretici için yerleşik yaşama geçmek *beğlenmek*, toprakla birlikte bir beye bağlanmaktır.[185] Beye bağlanmanın sistematik hale geldiği, siyasal-ideolojik kurumsal bir form kazandığı ve beye mutlak şekilde toplum-üstü bir konum kazandırdığı koşullarda devlet oluşumu tamamlanmış demektir. Bir başka deyişle, devlet oluşumu "bağımlı köylülüğün üzerindeki sömürü ve tahakküm sisteminin billurlaşması" ile sonuçlanmış bir süreçtir.[186] Feodalizmin alacağı özgün biçimler ise aslen sınıf mücadelesinin konusudur.[187]

---

[182] *Menâkibnâme*'den aktaran Halil Inalcık, a.g.e., s.13.
[183] Halit Berktay, a.g.e., s.107.
[184] Halil Inalcık, a.g.e., s.28.
[185] Cemal Kafadar, a.g.e., s.202.
[186] Halit Berktay, a.g.e., s.114.
[187] A.g.e., s.110, 116.

Tarımsal artı ürüne el koyma (bölüşüm) sürecinin iki boyutu vardır. Biri, toprağın yeniden-dağıtımı; diğeri, doğrudan üreticiden (doğrudan ve dolaylı yollarla) artık çekimi. Önceleri Yurdluk-zaviye, sonra da tımar tevcihi-mülk temliki biçimini alan toprağın yeniden dağıtımı üzerine yoğunlaşılması, bölüşüm ilişkilerinin sadece sınıf-içi, feodal sınıflar arası ilişkiler boyutunun göz önüne alınması anlamına gelmektedir. Oysa sınıf-içi bölüşüm ilişkileriyle eş zamanlı gerçekleşen ve ondan ayrı düşünülemeyecek şekilde bu ilişkilerin temelini oluşturan bir başka boyut daha vardır. Siyasal zor aracılığıyla toprağa bağlanan doğrudan üreticiden, doğrudan ve dolaylı artık çekimi, yani doğrudan ve dolaylı emek sömürüsü. Beyliğin devletleşmesi, bölüşüm ilişkilerinin bu iki boyutunun sistemli hale gelmesi sürecidir. İlişkilerin sınıflar arası boyutunu, sınıf-içi boyutunun öncesinde incelemeye başladığımız zaman, bu iki boyutu bir arada görebiliriz. Böylelikle, temel bir *motto* olarak diyebiliriz ki, bey'e bağlanma süreci olmasaydı bey'in bey'e bağlanma süreci de olmazdı.

Şayet feodal ilişkiler bağlamında devlet oluşumu, beyin boylar ve soylular arasında tekleşmesi ve onların üzerinde hâkimiyet kurması, yönetim ilişkilerinin merkezinde duran kişi olarak mutlaklaşması, böylelikle topluluk-üstü bir karakter kazanması anlamına geliyorsa; bu, beyler, topluluk (cemaat, aşiret) içindeki kandaşlık bağlarını tamamen çözerek doğrudan üreticinin emeğini tartışmasız temellük edebildikleri, topluluğun ortak mülkü gibi görünen toprak üzerinde özel mülkiyet haklarını tesis edebildikleri, yönetenlerle yönetilenleri birbirinden ayırabildikleri için böyledir. Beylerin kendi boylarında mülkiyet (emek ve toprak üzerinde temellük) ve yönetim ilişkileri bağlamında tekleşme, kişiselleşme, mutlaklaşma süreçlerine paralel şekilde, bey de kendi boyu ve diğer boylar üzerinde tekleşmiştir. Mülkün doğrudan üreticiden kopup artı ürün biçiminde giderek daha az elde toplanmaya başlaması, yani sömürünün yoğunlaşması beyin tekleşmesinin öncelikli koşuludur.

Yoğunlaşmanın beraberinde merkezileşmeyi getirmesi zorunlu değildir.[188] Üretim ölçeği ve üretici güçlerin gelişkinlik düzeyi göz önüne alındığında, adem-i merkeziyetçi bir örgütlenme de elbette mümkündür. Feodal ilişkiler açısından merkezileşmenin derecesini belirleyen sınıf-içi mücadele, yani beyin diğer beyler üzerindeki toplumsal iktidarıdır. Anadolu Beylikleri döneminde olduğu gibi artı ürünün daha yaygın ve birbirine görece daha eş güçteki beyler tarafından temellük edildiği koşullarda olduğu gibi, bir bey diğer beyler üzerinde hâkimiyet kurmadan, yan yana yaşayabilir. Beyin diğer beyler üzerindeki hâkimiyeti İlhanlılar (Moğol) döneminde olduğu gibi daha gevşek himaye ilişkileri üzerinden kurulmuş olabi-

[188] Birinci bölümde incelediğimiz gibi sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi kapitalizm için genel bir eğilimdir. Yalnız aynı şeyi feodal ilişkiler için de iddia etmemiz, bu ikisinin birbirinden ayrılmazlığını savunmamız mümkün değildir. Kapitalizmde bu iki süreci zorunlu olarak bir araya getiren sermaye döngüsü, yani meta-para-meta ilişkisi, "zorunluluk olarak pazar"ın ekonomiyi bütünleştiren ve "nesnel" hale getiren koşullar feodal ilişkiler için söz konusu değildir. Feodal ilişkiler bağlamında, yoğunlaşmada olduğu gibi, merkezileşmeyi bu sürecin parçası haline getiren siyasal zordur.

lir. Osmanlı İmparatorluğu gibi, merkezi feodal olarak tanımlayabileceğimiz devletlerde ise, bu mücadele beyin mutlak hâkimiyeti yönünde evrilmiştir.

Osman soyundan gelen beylerin diğer beyler üzerinde mutlak hâkimiyet kurma mücadelesi, Orhan Bey'den başlayıp Fatih Sultan Mehmet'e kadar uzanan yüz yıldan fazla sürmüş uzun ve çok boyutlu bir mücadeledir.[189] İlk ayağı 1302 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılması ise, ikinci ayağı 1335/1336 yılında İlhanlıların (Moğollar) dağılması sonucu, himaye ilişkileriyle Anadolu Beylikleri üzerinde kurulan hâkimiyetin ortadan kalkmasıdır. Bey üzerinde bir bey kalmamıştır.[190] Arda arda yaşanan bu iki gelişme, diğer Anadolu Beylikleri ile aynı zamanda Osmanlı Beyliği'ni de bağımsızlaştırarak beyliğe geçişi hızlandırmış, beylikleşme ile devletleşme süreçlerini iç içe geçirmiştir. Orhan Gâzi'nin, sünni gelenek içinde "iktidar/hâkimiyet sahibi" anlamına gelen "sultan" unvanını alabilmesi de bunun göstergesidir.[191] Ancak bu unvanın alınmış olması, beyliğin devlet haline geldiğini göstermez; mücadelenin belirleyici olacağı bir devletleşme sürecinin belirginlik kazandığını gösterir. "Bey'in sultanlaşması, padişahlaşması, siyasal gücü kesinlikle kendi elinde toplaması yüzyıl[dan fazla] sürecek bir gelişme"dir.[192] Demek ki, Bey'in sultanlaşması gibi, beyliğin de bir saltanat (devlet) haline gelmesi yüzyıldan fazla sürmüştür.

2.2.3.1. "Sultan" Unvanının Alınması

Orhan Bey'in unvanının tam hali "*sultân-ül-guzât va'l-mucâhidîn*", yani gâzi-beylerin sultanıdır.[193] I. Murad'ın unvanı "*sultân-ı âzam*", "*melik-ül-âdil-ül-gazi es-sultan gıyas-üd-dünya ve-d-din ebü-l-feth*"tir.[194] Selçukluların kullandığı haliyle "sultan" unvanını "*melik*" ve "*sultân-ı âzam*" şeklinde kullanan ilk kişi I. Murad'dır.[195] Bu unvanı niteleyen diğer tanımlamalar ise, Osmanlı Beyliği'nin dinin yayılmasına yardımcı şekilde genişlemekte olduğunu anlatır. Bu unvanların yanı sıra kullandığı "Hüdavandigâr" unvanı da, halk arasında yaygınlaşan ve sadece padişahlara verilen "hünkâr" unvanının temelini oluşturmuştur.[196] Yıldırım Bayezid (I. Baye-

---

189 Arap vakâyinamelerinde Osmanoğullarını "emîru'l-ucât" (uç beyliği) olarak niteleme geleneği Fatih dönemine kadar sürmüştür. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.99; Uzunçarşılı da aynı dönemde Mısır ve İran'da hâkim olan devletlerin Osmanoğulları için "Melik-i Rum İbn-i Osman" unvanını kullandıklarını, ancak Memlûklerin ortadan kalkmasından sonra Fatih'in vefatında "Melik-i Rum ve Kostantaniyye-i Uzmâ Sahibi Sultan-ı Muazzam-ı Müfahham" unvanını kullandıklarını belirtmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.232.

190 "daha önce uç beyi olarak bir alt-feodali oluşturan ikta sahibi, siyasal bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte, birliğin en yüksek beyi olur, ve kendisini, toprakların mutlak sahibi olarak görür. Henüz bir uç beyi olarak anılacak olan Osmanlı beylerinin yaptıkları temlikler, bu bakımdan önem taşır." Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.150.

191 "Osmanlılarda Sultan Tabiri" için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.230-234.

192 Metin Kunt, a.g.e., s.35.

193 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.230; Halil İnalcık, a.g.e., s.20.

194 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.230.

195 Bu unvanların Anadolu Selçuklu'daki kullanımları için bkz. Osman Turan, a.g.e., s.289, 306.

196 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.234; Cemal Kafadar, a.g.e., s.238.

zid) "*sultan-ül-muazzam mevlâ mülûk-il-arab-ı vel-acem*" unvanını almıştır.[197] Unvan, Arapların ve Arap kavminden olmayanların ulu, büyük sultanı anlamına gelmektedir. Çelebi Mehmed (I. Mehmed) ilk defa "*es-sultan-ibn-üs-sultan*" unvanını kullanan ve kendisinden sonra gelenlere öncülük eden ilk beydir.[198] Unvanı sultanların sultanı anlamına gelmektedir. Bu unvanı taşıyan ilk *Akçe-i Osmanî* gümüş sikkeyi de Çelebi Mehmed kestirmiştir. II. Murad da "sultan" unvanını sikkelerin üstünde kullanarak sahiplenmiştir.

Osmanlı beylerinin, ne Orhan Bey zamanında Anadolu Selçuklu Devleti'nden ne de Yıldırım Bayezid döneminde Abbasi Halifesi'nden (Memlûklar) bir unvan almadıkları anlaşılmaktadır.[199] Osmanlı beyleri, kendi hâkimiyetlerini kabul ettirme konusunda bir üst feodalin icazetine değil "kılıç hakkı"na, yani kendi toplumsal iktidarlarına dayanmışlardır. Bu, beyliğin devletleşme sürecini uzatan bir unsur olarak görülebileceği gibi, ayrı bir devlet olarak ortaya çıkmasını sağlayan bir unsur olarak de değerlendirilebilir. Her halükârda, diğer beyler üzerinde iktidar kurma mücadelesini daha çetin ve vazgeçilmez hale getirdiği söylenebilir.

Hükümdarın basılmış nişanı (imzası) anlamındaki *tuğrâ*'ya da ilk Orhan Bey'de rastlanmıştır.[200] Tuğrânın I. Murad'la özdeşleştiğini ve baba adıyla birlikte yazılması özelliğini taşımaya başladığını görürüz. Tuğrâlara Çelebi Mehmed'den sonra "han" unvanı da eklenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar kullanılacak "muzaffer dâima" ibaresi de ilk defa II. Murad zamanında tuğrânın şekilsel özellikleri arasına girmiştir.

Beylik dönemi boyunca Osmanlı Padişahları "sultan" unvanını kullanmış ve tuğrâlarına bu unvanı çekmişlerdir. Ancak, bu unvanın çok farklı versiyonlarda karşımıza çıktığı ve dönemin sonuna doğru kimi şekli özellikleriyle kalıcı bir biçim almaya başladığı görülmektedir. İlk bakışta dikkatimizi çeken bu biçimsel farklılaşmalar iktidar mücadelesinin yansımaları olabilir mi? Beyliğin devletleşmesi sürecindeki dalgalanmaları ifade ediyor olabilirler mi? Bu biçim ve süreçler hangi yönetsel mekanizmalarla gerçekleşmiştir?

2.2.3.2. Yurdluk ve Zaviyelerden Tımar Sistemine

Beyler üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi, beyler arası bir toprak paylaşımı ile toprak üzerindeki emeği kimin, ne oranda ve nasıl temellük

---

197 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.231.

198 A.g.e., s.231-232.

199 A.g.e., s.232-233.

200 "Pâdişâhların tuğrâları ahitnâme, nâme-i hümâyun, ferman, menşur, berat vesairenin üstüne veya ortaya konurdu Son devirlerde berat, menşur, ferman, ahitnâme vesaire üzerine çekilen tuğrâ; paralarda ve defterhane defterlerinin (arazi, timar vesaire) başlarına da çekilmiş olup daha sonraki tarihlerde ise bir arma olarak senetlerle pullarda, bayraklarda, nüfus kağıdı, damga resmi kâğıdı üzerlerinde, binalarda, yapılan çeşme, cami, imaret kitâbeleri üzerinde de görülmek suretiyle umumileşmiştir." Beylik dönemi tuğraları için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Hükümdarlarının Tuğraları", *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.237-239, s.239.

edeceği mücadelesiydi. Mücadele fetih üzerinden gerçekleşiyordu.[201] Fetih, hem hali hazırda kurulu feodal mülkiyet ilişkilerinin kabulü ve feodal mülklerin yeniden paylaşımı hem aşiretlerin yerleşik hale getirilip silahsızlandırılması ve toprağa bağlanması yoluyla kandaşlık ilişkilerinin çözülerek beyin (ailesi ile birlikte) aşiret-üstü bir mülk sahibi askeri yönetici biçimini alması hem de toprağın ve emeğin askeri-siyasi zor yoluyla eşitsiz paylaşımıydı.[202] Bu bölüşüm ilişkisinin sistematik hale gelmesi ile, mülkiyet ilişkilerinin ve "toprak üzerinde örgütlenme"nin temeli olan askeri-mali-idari yönetim sistemi, yani tımar sistemi ortaya çıkmıştır.[203]

Bir, hem İslâm hukuku hem de göçmen aşiretlerin töresi, "kılıç hakkıyla" fethi, "mağlupların şahısları ve toprak dahil mal varlıkları üzerinde galiplerin mutlak hak sahibi" olması olarak görüyordu.[204] Toprak ve doğrudan üretici üzerindeki hak iddiası, toprağın mülkiyeti ve emeğin temellükü iktidarının kılıç hakkıyla ele geçirilmesinden kaynaklanıyordu. Toprak ve emek üzerindeki "mülk" iddiası, aslen iktidar-egemenlik iddiası idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini oluşturacak "toprak ve reaya sultanındır", onun "mülk"üdür, onlar sultanın kullarıdır, şeklindeki kabul burjuva hukuku çerçevesinde bir mutlak özel mülkiyet ilişkisi değil, öncelikle bir iktidar ilişkisi ve bunun ifadesiydi.[205] "Mülk", çağı itibariyle "hükümdarlık, hükümdarlık onuru, hükümet etme, yürütme, 'dünyevi' otorite, devlet" anlamlarına geliyordu.[206]

Henüz kandaşlık bağları tam olarak çözülmemiş ve birbirine gevşek himaye ilişkileriyle bağlı aşiretlerde, "mülk", beyin iktidarı demekti. Fetih, bu mülk iddiasını kuvvetlendirmiş, kılıç hakkıyla yönetenler ile toprağa bağlı olanlar arasındaki iktidar ilişkisini perçinlemiştir. "Emeğin üzerindeki temellük kudretinin" sağlamlaşması, toprak üzerindeki özel mülkiyeti giderek kandaşlık bağlarında cisimleşen ortaklaşalık formlarından yalıtmış; toprak mülkiyetinin özel kişiler elinde toplanmasına izin verecek, ortak mülkiyetten bağımsız bir ortaklaşalık formunun yerleşmesine imkân vermiştir. Sınıflaşma-soylulaşma dinamikleri güç kazanmıştır. Beylik örgütü *mülk-devlet*'e geçiş biçimini almaya; mülk sahibi sınıfların özgül "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" biçimi ortaya çıkmaya başlamıştır.

Beylerin toprak ve doğrudan üretici üzerindeki temellük kudretleri önceleri daha eşit düzeydedir. İktidar, beylik ailesinin elinle olmakla bir-

---

201 Savaş dışında başka yollarla da mülk edinilmiş olmasına rağmen, toprak üzerindeki paylaşım mücadelesinin asıl belirleyeninin savaş olduğu ve savaşın kendi dışındaki mülk edinme biçimlerini de mümkün kılan bir yol olduğu anlaşılmaktadır. Diğer mülk edinme biçimleri için bkz. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.143-144.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.178; Metin Kunt, a.g.e., s.24; Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.81.
"Toprak üzerinde örgütlenme" kavramı için bkz. Nuray Ertürk Keskin, Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s.24.

204 Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.145.

205 İnalcık'ın "kılıç hakkıyla" fethetmeyi Osmanlı sultanının toprak üzerindeki egemenlik kaynağı olarak görmesi de bunun göstergesidir. A.g.e., s.145, 147.

206 Hassan, "mülk"ü tanımlarken "devlet"i şöyle tanımlamıştır: "otorite'ye sahip, belli bir yönetimi sağlayan (ayrıca bu yönetimi sürdüren iktidardaki saltanatı da kapsayan) ve egemen olan siyasal örgütler" Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.203, 256.

likte diğer beylerle de paylaşılmıştır.[207] Tarihçilerin bu dönemi adem-i merkeziyetçi feodalizm olarak görmelerinin altında bu gerçek yatar. Her ne kadar bütün beylik toprakları üzerinde bey ailesinin söz hakkı olduğu kabul edilmişse de, bu söz hakkı, beylerin kendi toprakları ve doğrudan üreticileri üzerindeki "mülk" hakkı (mülkiyet ve yönetim hakkı) ile sınırlıdır. Beyin diğer beylerin toprak ve aşiretleri üzerindeki "mülk" hakkı iddiası henüz zayıftır. O nedenle, bu dönemde toprakta özel mülkiyet belirgindir. Fethedilen toprakların akıncı beyler arasında paylaşılması, Beyin payının "hâssa" mülkü olarak adlandırılması, beylik ailesi üyelerinin yurdluk olarak pay alması, beylerin elindeki toprakların daha çok *temlik* edilmiş mülk ve vakıf topraklarından oluşması bunun işaretidir.[208] Bununla beraber, kılıç hakkı daha Osman Gâzi zamanından beri eşitsiz bir kılıç hakkını ifade etmekte, beyler arasındaki himaye ilişkisini tesis etmektedir. Ancak bu himaye ilişkisi henüz "üstün mülkiyet ve yönetim hakları" üzerinden kurulan ve Osmanlı'da tımar adını alacak himaye ilişkisi değildir. Osman Gâzi'den beri dirlik dağıtıldığı belirtilse de, bu dirliklerin henüz Araplardaki iktânın ilk biçimlerine benzediği, özel mülk şeklinde sınıflandırılabileceği anlaşılmaktadır.

Beylik dönemi, beylerin toprak ve emek üzerindeki "mülk"lerini koruma, beyin ise, bu "mülk"ler üzerinde "üstün mülkiyet ve yönetim hakkı" iddia etme mücadelesi tarafından belirlenecektir. Beylerin "mülk" kurma mücadelesi, köylünün toprağa bağlanma biçimi de dâhil olmak üzere emeğin temellük edilme biçimini ve dolayısıyla toprak üzerindeki mülkiyet biçimleri ile toprak rejim(leri)ni de belirleyecektir. Bu mücadele, bey tarafından bakıldığında, beyin mülk temliki ve mirî topraklar yaratarak dirlik dağıtımı üzerinde tekel kurma mücadelesidir. Yıldırım Bayezid'in Timur'la mücadelesi, beylerin topraklarının ilhak edildiği gerekçesiyle Timur yanında saf tutmaları, Ankara Savaşı yenilgisinden sonra beylere topraklarının geri verilmesi ve şehzadelere *yarlık* tevcihi bu mücadelenin en açık örneğidir.[209] Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed'in "merkeziyetçi imparatorluk girişimleri" olarak adlandırılan bu mücadele, aslen beyin himaye ilişkileri üzerinde tekel kurma mücadelesidir.

İki, toprak paylaşımı hali hazırda feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerinin kurulduğu topraklar üzerinde gerçekleşiyordu.[210] Bir başka deyişle, toprakta özel mülkiyetin hâkim hale geldiği ve özel mülkiyet paylaşımı şeklini aldığı koşullarda. Fetih sonrası ganimet paylaşımının, önceleri

---

207 Metin Kunt, a.g.e., s.29.

208 Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.178. "Bursa eyaletinin sonraki adı olan Hüdavendiğâr – ki 'hükümdar' demektir – bunun Orhan'ın kendisine ait topraklar olduğunu kanıtlar gibidir." Colin Imber, a.g.e., s.234.

209 Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - I*, a.g.e., s.67-103.

210 Osmanlı Beyliği, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından kendine verilen iktâ ile doğrudan feodal ilişkilerin içine çekilmiştir: "Osman Bey'e emâret Selçuk hükümdarı Alâ-üd-din tarafından *fief olarak verilmiştir*." Ömer Lütfi Barkan, "Malikane-Divani Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt II, s.119'dan aktaran Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.23. Ayrıca Osmanlı Beyliği'nin hem Anadolu'da hem de Rumeli'de mevcut yapıyı devraldığı belirtildiğine göre, bu ilişkileri kabul ettiği ve toprak paylaşımını bunun üzerinden gerçekleştirdiği öngörülebilir. A.g.e., s.23.

yurdluk-zaviye ve sonraları da tımar tevcihi biçimini alması, sömürü ve tahakküm ilişkilerinin feodal ilişkiler çerçevesinde kurulduğunu ve fetihlerin bu ilişkileri kuvvetlendirdiğini, sistematik hale getirdiğini gösterir. Fetihler, bey ve beye tâbi diğer beylerin komutasında gerçekleştiği gibi, ganimet de mevcut feodal iktidar ilişkileri dâhilinde pay ediliyordu. Daha Osman Gâzi zamanında "[Köse] Mihal'le olan nispeten eşit düzeyde bir beraberlikten, yeni bir hiyerarşik yapı içerisinde vassallığa, tam bir eklemlenmeye uzanan ilişkinin, 'Osmanlı fetih yöntemleri'de özellikle dikkate değer bir örüntünün başlangıcı olarak görülebileceğine" dikkat çekilmiştir.[211] Öncelik bey ailesindeydi ve ganimet ağırlıklı olarak bey ailesi içinde ve dirlik biçiminde paylaşılıyordu: "Orhan'ın saltanatının sonuna gelindiğinde, devlet yönetiminin iki unsuru ortaya çıkmıştı. Biri kumandanların bu dönemde hâlâ hanedan mensuplarından seçilmesiydi, ikincisi dirlik bağışlanmasıydı ki, bu muhtemelen beraberinde askeri hizmet zorunluluğunu da getiriyordu."[212] Orhan Bey döneminde aynı soydan gelen oğul, kardeş ve amcalara askeri hizmetlerine mukabil sancak ve yurdluk verilmesi, Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman'ın Rumeli'nin fetih, iskân, dirlik ve askeri yöneticiliğini alması buna örnektir.[213] Bey ve ailesinden sonra sıra akıncı beyler (gâziler) ile Anadolu ve Rumeli'de beylik veya toprak sahibi beylere geliyordu. "Kuruluşunun ilk devirlerinde, yerel soylulara ya da bölgenin ileri gelenlerine, askeri hizmet karşılığı verilen" sipahi tımarları gibi.[214] 15. yüzyılın ortalarına kadar bazı sancakların "Osmanlı fethinden önce orada hüküm sürmüş olan ailelerin veya hanedanların adlarını muhafaza" etmelerinden anladığımız kadarıyla büyük ölçekli mülkler yerel soylulara bırakılıyordu; bu soylular hem toprak hem yönetim birimleri (askeri-mali-idari) üzerindeki irsi haklarını 16. yüzyıl gibi geç zamanlara kadar koruyacaklardı.[215] Gâzilere ve beylere verilen bu topraklar daha çok mülk arazi veya vakıf şeklinde temlik edilmiştir.[216]

Orhan Bey döneminde toprak paylaşımının aslen beylik ailesi arasında gerçekleştiği göz önünde bulundurulursa, beyin kişisel hâkimiyetini arttırma mücadelesinde ilk yıllarda önceliğin aile içi hâkimiyet kurmak olduğu anlaşılır. Orhan Bey'in verasetine itiraz edilmemesi ve Orhan Bey'in de toprakları Türk-Moğol geleneklerinden farklı olarak oğulları arasında paylaştırmaması, mücadeleyi bey lehinde tutacak *unigenture* uy-

---

[211] Cemal Kafadar, a.g.e., s.216.
Colin Imber, a.g.e., s.234.
"Orhan, beyliğe geçtikten sonra, 1331'de, 'Bursa'yı bir oğlu Murat Han Gaziye, Karacahisar'ı ammisi oğlu Gündüz'e verdi', 'İnönü sancağını oğlu Murad Gazi'yeverdi kim ol kiçi [küçük] oğludur."; "Amcaların ve kardeşlerin yurtluk alması, 'uç beyliğinden sultana geçişle' birlikte terkedilecek, devlet olarak güçlenmesiyle birlikte, devletin merkezileşmesi de daha duyumsanır olacaktır." Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 1, s.84-85'ten aktaran Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.178-179; Colin Imber, a.g.e., s.234.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e. s.152.
Imber, irsi mülkiyet ve yönetim haklarının 16. yüzyılda bölgesel ve istisna haline geldiğini, ancak kaybolmadığını da eklemektedir. Colin Imber, a.g.e., s.243-248.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.150.

gulamasının daha o zamanlar benimsendiğini gösterir. Orhan Bey'in kardeşi Alaeddin'e ülkeyi bölüşmeyi değil, onun "çoban" kalmasını teklif ettiği yönündeki rivayet ile "şehzadelere tahsis edilen haslar, beylere özgü dirliklerden öte bir şey değildi; şehzadelerden birisi babasının yerini almak üzere tahta eriştiğinde diğerlerinin mal ve mülklerine el konulur ve en azından Orhan döneminden sonra, bertaraf edilirlerdi." şeklindeki alıntı miras olan toprağın ve "mülk" hakkının bölüşülmediğinin kanıtıdır.[217] Yıldırım Bayezid da toprağın bölünmezliğini, taht mücadelesinde hiçbir şehzadenin önceliğinin olmadığı, kardeş katlini kabul ederek; Çelebi Mehmed Osmanlı sultanları en başından beri "yönetimde ortaklığı" reddetmişlerdir diyerek bu uygulamayı kuvvetlendireceklerdir.[218]

Toprak paylaşımının ikinci ayağını oluşturan, bey ve beylik ailesi dışındaki beyler (gâzi-beyler ve yerel beyler) arasındaki mücadele de, merkeze bağlanma biçimini ve "kolektif sömürü ve tahakküm"ün "taşra" örgütlenmesini belirlemiştir. Osman Bey'den beri toprakların *sancak* ölçeğinde bölüşüldüğü ve 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fethedilen toprakların *sancak* adı verilen idari-askeri birimlere ayrıldığı görülmektedir.[219] Gâzi beylerin kendine bağlı tımarlı sipahilere kumandanlık ettiği askeri "mülk" alanı ve yerel beylerin kendi hanedanlık toprakları üzerindeki "mülk" alanı devletin idare alanına dönüşmüştür.[220] Sancaklar, "çoğunlukla aynı anda ya da aynı kumandan eliyle Osmanlı devletine katılmış, bir dereceye kadar tabiî veya idarî yöresel özellikleri olan, fakat en önemlisi ne merkezi güce rakip olabilecek kadar çok ne fazla önemsiz görülecek kadar az, belirli bir sayıda tımarlıyı besleyebilecek bölgeler olarak ortaya çıkmıştır."[221] Gâzi beyler örneğinde olduğu gibi, bir zümrenin âmiri olan veya yerel beyler örneğinde olduğu gibi, kendi topraklarını "doğrudan yöneten" feodal beyler, "hükümdarın temsilcisi" statüsü kazanmışlardır.[222] 16. yüzyıla dayanan istatistiklerde dahi sancakbeylerinin kökeninin ümerâ ve vüzerâ oğulluğuna dayanması, bu idari birim ve makamın kökeninin askeri ve yerel "mülk" olduğunu gösterir.[223] "Orhan Bey, "bütün askeri birliklerin komutanı", "bütün beylerin, komutanların beyi" statüsünde ilk beylerbeyini atamıştır.[224] İlk beylerbeyi idari görevleri de olan bir eyalet valisi değildir; sadece askeri statüdedir. Beylerbeyinin, I. Murad döneminde toprakla bağı kurulmuş ve toprak üzerinde örgütlenme birimi olan *Beylerbeyilik* (eyalet) Anadolu ve Rumeli Beylerbeyilikleri yaratıralarak

---

217 Cemal Kafadar, a.g.e., s.230, 231.

218 A.g.e., s.229, 230.

219 Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.83-84.

220 Gâzi beylerin askeri "mülk"lerinin "sancak"a dönüşümü için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete – 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 154, Boğaziçi Matbaası, İstanbul, 1978, s.16-21. Yerel beylerin "mülk"lerinin "sancak"a dönüşümü için bkz. Colin Imber, a.g.e., s.242-253.

Metin Kunt, a.g.e., s.20.

A.g.e., s.15.

A.g.e., s.59, 60.

A.g.e., s.35.

ortaya çıkarılmıştır.[225] Beylerbeyinin de toprakla bağının beylerbeyliği içinde kendine ayrılan "paşa sancağı" üzerinden kurulduğu görülmektedir.[226]

I. Murad döneminde bey kapısının (saray halkı) çoğaldığını ve diğer beyliklerdeki benzerlerinden daha büyük olduğunu görürüz.[227] Bey gibi, bütün dirliklerin sahibi beyler de, *kapı* (hâss ve zeâmet'lerde) ve *cebeli* (tımar'da) beslerlerdi, yani kendilerine ait askerleri vardı. Savaş esirlerinin ganimet olarak paylaşılmasından oluşan bu kapı ve cebelilerin bölüşümü, I. Murad döneminde bey lehine iyice eşitsiz hale gelmiş ve bey savaş esirlerinin 1/5'ini *pençik* olarak almaya başlamıştır.[228] Savaştan elde edilen ganimetin eşitsiz paylaşımı ile beyin diğer beyler üzerindeki iktidarının kaynağı arasında doğrudan bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu uygulamanın eş zamanlı olarak ilk merkez-kaç eğilimleri doğurduğu da tespit edilmektedir.[229] II. Murad döneminde tüm dirlik sahipleri sadece savaş esirlerinin değil bütün "sözde-tutsak" hristiyanlardan 1/5'lik *ispençe* (baş vergisi, esir) almaya başlayacak, bu uygulamanın kurumsallaşması ile sultanın ordusu (merkezi ordu) Yeniçeri ocağı kurulacaktı.[230] Demek ki, bey "kapısının artarak 'yeniçeri' diye bilinen bir düzene kavuşması [...], diğer bey ve komutanların kapılarına göre sultanın saray halkının daha da güçlenmesinin işareti" ve yoluydu.[231]

Dirlik dağıtımı değilse de, dirliklerin sistematik olarak dağıtıldığının ifadesi olan *defter tutma sistemi*nin Yıldırım Bayezid zamanında başladığı, bu uygulama ile tımar sahiplerinin denetim altına alınmaya çalışıldığı; buna karşılık merkeziyetçiliğin sembolü olarak görülen bu uygulamaya cephe alındığı anlaşılmaktadır.[232] 15. yüzyıl sonu Osmanlı kroniklerinden yapılan bir alıntı çarpıcıdır: "Hayreddin Çandarlı ile Kara Rüstem 'Osmanlı sarayına girdikleri zaman, dünyaya nifak ve desise tohumlarını saçtılar: Hesap kitap defterlerini icat ettiler ve ceplerini parayla doldurmaya başladılar. [Çandarlı] Ali vezir olunca, ahlâksızlık aldı başını gitti."[233]

Fetret Devri ve Çelebi Mehmed dönemi, Osmanlı Beyliği'nin merkezi feodal devlet olma yönünde verdiği en önemli sınavı olmuştur.[234] Timur'un emîri olmak ve Bayezid'in beyi olmak üzerinden gelişen mücadele, asıl olarak feodal bağlanma ilişkilerine ilişkindir. Mevzu bahis olan, himaye ilişkilerinin, bir, ayrı bir bey olarak mı kurulacağı; iki, gevşek mi olacağı, yoksa tımar dolayımıyla merkezi feodal devlete bağlı mı olacağıyla ilgi-

---

Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.90-91.

226 Metin Kunt, a.g.e., s.27
A.g.e., s.46-50, 62-64.

228 J.A.B. Palmer, "Yeniçerilerin Kökeni", Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), a.g.e., s.475-516, s.493.

229 Cemal Kafadar, a.g.e., s.233.

230 J.A.B. Palmer, a.g.e., s.493, 496, 498, 499, 500.
Metin Kunt, a.g.e., s.46.
Halil İnalcık, a.g.e., s.219-220.
Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, İstanbul, 1964, s.564-568'den aktaran Colin Imber, a.g.e., s.260.
Halil İnalcık, a.g.e., s.71-103; Hamit Bozarslan, *Türkiye Tarihi – İmparatorluktan Günümüze*, İletişim Yayınları, 2015, s.39-40.

lidir. Timur "her tarafta Bayezid'in ortadan kaldırdığı küçük büyük hanedanlara 'yarlığ'lar vererek" egemenliği altına almıştır; Timur'un "yarlığ" verdiği beyler arasında şehzadeler de vardır.[235] Çelebi Mehmed ise, tımar sistemi ile merkezi feodal bağları konsolide etmiştir. Onun feodal beyler karşısındaki bu konumunu somutlayacak en iyi örnek, Osmanlı'nın en ünlü isyanlarından biri olan ve "merkeziyetçiliğin yerleşmemesi için" yapıldığı anlaşılan Şeyh Bedreddin isyanıdır; isyan doğrudan Çelebi Mehmed'in yerleştirmeye çalıştığı toplumsal örgütlenmeyi karşısına almıştır.[236]

II. Murad döneminde feodal ilişkilerin sistematik hale geldiğini ve Fatih'in kuracağı imparatorluğun temelini oluşturacak gelişkinlik düzeyine ulaştığını görürüz. Halil İnalcık, II. Murad dönemi belgelerine ve özellikle de 1432 tarihli Arvanid-ili tımar defterine bakarak bu kanıyı kuvvetlendirecek bir dönem özeti yapmaktadır: "Tımar sisteminin, örfi Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla reâya statülerinin, özetle, 15. ve 16. yüzyıllarda gördüğümüz devlet örgütleri ve kurallarının, tamamıyla o zamana kadar yerleşmiş bulunduğunu bu defter ortaya koymaktadır."[237]

Üç, beylik ailesi mensupları da dâhil olmak üzere "mülk" sahibi beyler ile bey arasındaki mücadele Bey'in "üstün mülkiyet ve yönetim hakları"nın tanınması ile son bulmuştur. Altını kırmızıyla çizmek gerekir ki, bu kabul ne özel mülkiyeti ne de mülk sahiplerinin "mülk"ünü ortadan kaldırmıştır; özel "mülk"ün yanında yaratılan mirî arazi ile özel mülkiyet derecelendirilmiş ve mülk sahiplerinin "mülk"ü "kolektif sömürü ve tahakküm biçimi"nin parçası haline getirilmiştir. "Kolektif sömürü ve tahakküm biçimi"nin temelini oluşturan Osmanlı toprak rejimindeki üçlü yapılanma, üç ayrı himaye ilişki biçimi de bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.

Osmanlı toprak rejimini salt *mirî arazi*'ye ve onun içinde bir tasarruf biçimi olan *tımar*'a indirgemek, Bey'in tekleşme ve merkezi feodal devletin oluşum sürecinden başlayarak merkeziyetçi-adem-i merkeziyetçi salınımlar olarak kendini gösterecek mülk sahibi sınıflar arasındaki sınıf mücadelesini, mirî arazi'nin bu mücadeledeki rolünü, mücadelenin çıktısı farklı mülkiyet ve emek örgütlenme biçimlerini, mirî arazi ile mülk arazi arasındaki geçişlerin temel dinamiğini görmeyi engelleyecektir. Bu, feodal ilişkilerin merkezi yönetiminin de Osmanlı'da tek bir biçim aldığı yanlış algısına yol açacaktır. Oysa Osmanlı merkeziyetçi görünümünü sağlayan hâkimiyet mekanizmaları çeşitlidir ve Klâsik Çağ'dan sonraki aşamada

---

[235] Timur, Anadolu'da Batı Avrupa feodalizmine benzer bir örgütlenme oluşturmuştur: "Timur'un hükümranlığı altında yeniden eski beyliklerini ele geçiren Candar oğulları, Karamanlılar, Germiyan, Saruhan ve Aydın beyleri, Osmanlı şehzâdelerinin başşehir kabul edilen Bursa'yı elde etme mücadelesine fiilen katıldılar. Onların bu mücadelelerdeki politikaları – Bizans, Eflak ve Sırbistan'ınkiler gibi – Ankara Savaşı'ndan sonra oluşan statünün devam ettirilmesine yönelikti. Her bir Osmanlı şehzâdesi kendi adına onların otonomi veya bağımsızlıklarına saygılı davranacağını göstererek, destek veya tarafsızlıklarını kazanmaya çalıştı." Halil İnalcık, a.g.e., s.85, 77, 78.
Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.165.
Halil İnalcık, a.g.e., s.230.

merkezi feodalitenin çözülüşünü kolaylaştıran bir unsura dönüşecektir.[238]

Osmanlı merkezi feodalizmi üç ayrı himaye ilişki biçimi, yani üç farklı merkeze bağlanma biçimi çerçevesinde örgütlenmiştir. Merkeze bağlanma biçimlerinin imparatorluk öncesindeki beylik döneminde son hallerini almamakla birlikte, bu dönemde ortaya çıkmışlardır. Bu biçimleri şöyle özetleyebiliriz: 1. Mirî arazi üzerinden kurulan "üstün mülkiyet ve yönetim hakları" ile "tasarruf hakları" bağı, 2. Mülk sahibi sınıfın mülk arazi (emlâk, vakıf, divânî-mâlikâne) üzerindeki "mülk" hakkının tanınması ile kurulan bağ, 3. "yarı-bağımsız" siyasi yapıların (devlet, prenslik-voyvodalık vb.) "mülk" hakkının tanınması ile kurulan bağ.

Birincisi, *mirî topraklar* üzerinde "üstün mülkiyet ve yönetim hakları" ile "tasarruf hakları" arasında kurulan bağdır ve *tımar sistemi*'nde cisimleşmiştir. Bu haklar ancak mülk sahibi sınıfların, Osmanlı özelinde "askeri sınıf"ın sahip olabileceği haklardır. "Bir 'şey'[in] üzerinde aynı anda birden fazla kişi[nin] mülkiyet hakkına sahip" olduğu *mevâcib* mülkiyet biçimi üstün mülkiyet haklarının temelini oluşturan mülkiyet derecelendirmesine yol açmaktadır.[239] *Mevâcib* mülkiyet biçimi, özel mülkiyet biçimini ortadan kaldırmamakta; onun feodal toplumsal ilişkiler içinde varolma biçimini belirlemektedir.[240] Bu, aslen "emeği temellük etme kudreti"nin derecelendirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Emeği temellük etme sürecinde bir üst'ün otoritesinin kabul edilmesi, ast'ın özel mülkiyetini sı-

---

[238] Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.49-50; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 152, 1974, s.657-708, s.670-671, 697-699; "Osmanlı ülkelerinin meydana getirdiği toplumsal, iktisadi ve kültürel birlik, modern çağların imparatorluklarından çok, ilk ve orta çağlarda Akdeniz-Ortadoğu dünyasına hükmeden Roma, Bizans ve Abbasi imparatorluklarını andırır. Kurumlarının geçirdiği sarsıntı ve nihayet XVIII. yüzyılda başlayan çöküşü onun modern çağlara intibak edemeyişinin bir sonucudur ve imparatorluğun yerini bir sürü ulusal devlete bırakarak tarih sahnesinden çekilmesiyle de perde kapanmıştır."; "[O]rtaçağ doğu devleti 'büyük imparatorluk'tur. Bununla beraber ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ilkelliği, kontrol araçlarının yetersizliği (posta, bürokratik örgüt, para sistemi vs gibi) doğu monarşileri için bolca kullanılan bir tarifin, yani 'merkeziyetçi-devlet' tipinin aslında var olamamasına neden olmuştur. Köylü ve zenaatçı gruplar daima yerel kontrol gruplarının yönetimine bağlanmıştır. Yani bir başka deyişle, ortadoğu toplumlarında klasik feodalite ilk olarak ortaya çıkmış ve geç zamanlara kadar devam etmiştir. Ortaçağların başında Ortadoğu ve Doğu Akdeniz bölgesinde iki büyük monarşi vardır. Bizans ve Sasani İran'ı [...] Bu iki imparatorluğun örgütlenmesinde [...], mali, idari kontrol görevi ve hatta bayındırlık ve ulaştırma gibi hizmetler kıtalar çapında örgütlenen bir merkez tarafından değil, daha küçük birimler tarafından yerine getirilmektedir." Osmanlı İmparatorluğu gelenek olarak bu imparatorlukları devam ettirmiştir. İlber Ortaylı, a.g.e., s.81, 7-8, 1.
İşaya Üşür, a.g.e., s.389-390.

[240] Muzaffer İlhan Erdost'un Osmanlı'da özel ve devlet mülkiyetinin bir arada olduğuna ilişkin iddiası, özel ve devlet mülkiyetinin Roma İmparatorluğu'ndaki *Principate* döneminde olduğu gibi sadece birbirinden ayrı ve yan yana bulunduğu şeklinde yanlış bir biçimde yorumlanabilir. Oysa mîri topraklar üzerinde Roma hukukunun birbirinden ayrı gördüğü bu iki mülkiyet biçimi iç içe geçmiştir. Benzer iç içe geçiş Batı feodalizminde de görülmektedir. Oğuz Oyan, İşaya Üşür ve Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu'nun belirttiği şekliyle, mirî topraklar üzerinde özel mülkiyet "üstün mülkiyet ve intifa-"gelirden yararlanma" hakları" çerçevesinde gelişmiştir. Ancak bütün özel mülkiyetin tasarruf ilişkileri içine çekildiğini söylemek de yanıltıcı olur. Mülk araziyle özel mülkiyet üzerindeki mutlak haklar korunmuştur.

nırlandırmakta ve onu bir tasarruf biçimine dönüştürmektedir. Toprağın *rakabe*'sinin (çıplak mülkiyet) sultanda olması ve tımarlı sipahinin toprağı tasarruf etmesi bunun ifadesidir. Böylelikle "mülk"ü sultanda olan topraklar üzerinde üst ve alt feodallerden oluşan kademeli bir yönetim kurulmuş; sabit payları oranında "hâss", "zeâmet" ve "tımar" birimlerine denk zümreler oluşmuştur.

Beylik dönemi sınıf-içi mücadele toprakların mirî arazi'ye,[241] özel mülk'ün tımara dönüştürülmesi üzerinden gerçekleşmiştir. Bey bir yandan kendi özel mülkü olan "hâss arazi"yi genişletir, kendini tekleştirecek, kendine toplum-üstü iktidar kazandıracak ve rakiplerine karşı kendini güçlendirecek kul sisteminin (saray ve ordu) mali temelini atarken; diğer yandan, mülkleri tımar haline getirecek dirlik dağıtımını denetimi altına almaya çalışmıştır. Bu iki uğrak aynı sürecin iki ayrı yüzüdür. Beyin topraktan aldığı özel payın büyümesi, mirî arazideki toprakların tümü üzerinde "mülk" hakkı iddia edebilmesini sağlamıştır. Böylelikle mülkler dirliği (geliri) sipahiye bırakılan tasarruf biçimine dönüştürülebilmiş, ölçeği küçültülebilmiş ve merkezi askeri-mali-idari örgütün parçası haline getirilebilmiştir. Bu topraklar merkez tarafından doğrudan yönetilen *salyanesiz eyaletler*in temelini oluşturacaktır.[242]

Bu dönemde sancak idari birimi ölçeğinde topraklar *tahrir* edilip hâss, zeâmet ve tımar arazilerine bölünmeye başlanmıştır.[243] Tımar (hâss, zeâmet, tımar) sahipliği, özel tasarruf biçimini almış bir mülk sahipliğidir.[244] Özel mülkiyet iki biçimde böyle bir özel tasarruf biçimi haline getirilmiştir: birincisi, serbest tımar; ikincisi, serbest olmayan tımar. Bu ayrımın da gösterdiği gibi, özel mülkiyetin tımara dönüştürülme biçimi üst ve alt feodallerin oluşma süreci tarafından belirlenmiştir. *Serbest tımar*, beylik veya prensliklerin kendi hanedan toprakları olan mülk arazilerden vazgeçmeleri, bu arazilerin mirî toprak statüsüne alınarak tasarruf haklarının kendilerine verilmesi ve dirlik tahsisi ile makam tahsisinin (sancak beyi) "Osmanlı sultanının iradesine bağlı olduğunu" kabul etmeleri sonucu ortaya çıkmıştır.[245] Bir sancakta sancak beyine ait olmak üzere en az bir hâss bulunuyordu; onun yanında beylerbeyi, sultan, vezir ve beylik ailesinden sultanların hâssları olabiliyordu.[246] İlk dönemde hâss ve zeâmet olarak ve-

---

[241] "Osmanlı sancaklarında en geniş ve en yaygın toprak kategorisi *beylik* veya *mirî* denilen topraklardı. Bu iki kelime de 'hükümdara ait', 'sultanın tasarrufu altında' anlamına gelir ve sultan işte bu toprakları *dirlik* olarak tebaasına tahsis ederdi." Colin Imber, a.g.e., s.253.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.95.
Metin Kunt, a.g.e., s.59-61; "fetihten hemen sonra kurulan bir Osmanlı sancağı çoğu zaman Osmanlı öncesi bir beyliğin sınırlarını muhafaza ediyor ve genellikle eski rejimden arta kalanlarla yeni yerleşen veya göç etmeye zorlananlardan oluşan dirlik sahibi bir elit tabaka içeriyordu." Colin Imber, a.g.e., s.244.

[244] "Padişahlar, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte, bazı kişilere tamamen serbest mülk olarak vermişler, bir kısmının ise *gelirini*, hizmet karşılığı, bazı kişi ve kurumlara tahsis etmişlerdir. Malikâne, toprağın *mülkiyetinin*, tımar ise, *gelirinin* verilmesi yönünden, mülkiyet sahipliği bakımından birbirinden ayrılır." Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.151.
Colin Imber, a.g.e., s.239.

[246] Metin Kunt, a.g.e., s.61.

rilen dirliklerin çoğu serbest tımar şeklindeydi.[247] Bu tımarlar askeri hizmetin yanı sıra *mansıp*, yani devlet hizmeti olan "makam"a bağlanmıştı.[248] Ayrıca, "bilcümle hukuku şer'iye ve rüsumu örfiyesiyle ve *serbestiyet* üzere" verilmişti; yani "evkâf-ı selâtîn min külli'l-vücüh serbest olub hâricden beylerbeyi ve sancakbeyi subaşıları tarafından kat'â dahi olunmak câ'iz değildi."[249] Yani üst feodaller özel mülkiyet haklarından vazgeçerken, "mülk" haklarını bırakmamışlar; "mülk" haklarının da mülkiyet hakları gibi derecelendirilmesini kabul etmiş; yani bu hakları "serbestiyyet" üzere kullanmaya devam etmişlerdir. Osmanlı "serbestiyyet" üzere kullanılan bu "mülk" haklarını Bizans'ın yaptığı gibi makama bağlamıştır. Ancak "mülk" hakkının makama bağlanmasını kabul etmek, "mülk" hakkının derecelendirilmesini kabul etmenin yanı sıra yeni "mülk" haklarının makam dolayımıyla yaratılma yetkisinin de merkezi feodal devlete verilmesini kabul etmek anlamına gelmiştir. Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı'da da makam hem yerel üst feodallerin "mülk" haklarının tasdikini merkeze bırakmış hem de yeni üst feodaller yaratmanın yolu olmuştur.[250]

Mirî topraklar üzerindeki ikinci özel tasarruf biçimi, *serbest olmayan tımarlar*dır. Verilme gerekçesi, biçimi, verildiği kişiler ve tasarruf hakları serbest tımarlardan farklıdır. Bu tımarlar daha çok mirasçısı olmayan, fetih sırasında statüsü bilinmeyen, sahibi belli olmayan ve hali hazırda tarım arazisi değilken şenlendirilerek tarıma açılması için verilen topraklardır.[251] Serbest olmayan tımarların hem beslenen asker sayısını arttırma, göçebe-askerleri iskân etme hem mülk araziyi sınırlandırma amacıyla mirî arazinin genişletilmesi için verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Beyliği daha bu dönemde yerel mülk sahiplerinin gücünü dengelemek için bu mülk sahiplerinin yanında beyliğin farklı bölgelerinden gelenlere dirlik vermeye başlamıştır.[252] Dirlik tevcihleri daha çok mülklerin bölünmesi, ölçeklerinin küçültülmesi, toprak üzerinde iddia edilen irsi hakların tırpanlanması şeklinde olmuştur. Sancak beyinin otorite alanının daraltılmaya çalışılması, subaşı ve kadıların görev alanı olan "belirli büyüklük veya nitelikteki köyler grubunun yönetim merkezi" kazalarla uyumlu bir tımar örgütlenmesi-

---

Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.26; Özer Ergenç, serbest tımar kapsamına giren dirlikleri şöyle özetlemektedir: "pâdişah hasları, vezîr, beylerbeyi, mal defterdarı, defter kethüdâsı, timâr defterdarı, mîrî âlem hâs ve zeâmetleri, icmal defterinde zeâmet olarak kayıtlı bütün icmalli zeâmetler, alaybeylerinin, dizdârların, çeri sürücülerinin, Dîvân katiplerinin, müteferrika ve çavuşların timârları" Özer Ergenç, *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.184.
Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1944, s.525-551, s.537

249 Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.27; Özer Ergenç, a.g.e., s.184.
Kunt, sancakbeylerinin kökenlerinin ilk dönemlerde daha çok ümerâ ve vüzerâ oğlu olarak işlendiğini; zaman içinde bu türden kökenlerde düşüş yaşandığını; ancak bu düşüşün aslen kökendeki farklılaşmadan değil meslek grubunun belirleyiciliğinin aile kökenine kıyasla daha önemli hale gelmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Metin Kunt, a.g.e., s.62.
M. Macit Kenanoğlu, "Mîrî Arazi" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.157-160, s.157.
Imber'in bu uygulamaya dair verdiği en eski tarihli örnek 1431 tarihlidir ve Arnavutluk'taki "Saruhanlı" dirlik sahiplerine ilişkindir. Ancak Imber bu uygulamanın Yıldırım Bayezid dönemine kadar götürülebileceğini ve Ankara Savaşı öncesindeki temel huzursuzluk kaynağın bu uygulama olduğunu belirtir. Colin Imber, a.g.e., s.244.

nin yaratılması bu sürece eşlik etmiştir.[253] Ankara Savaşı'nda beylerin Timur'un safına geçmelerinde ve Fetret Devri boyunca adem-i merkeziyetçi bir feodalizmin yaşanmasında bu biçimde verilen dirliklerin payı büyüktür.

Kendilerine serbest olmayan tımarlar tahsis edilenler, askeri zümrenin en alt rütbelerini oluşturan hafif süvarilerdi.[254] Serbest tımar sahiplerinden farklı olarak *raiyyet* adı verilen doğrudan üretici ile doğrudan ilişkileri vardı. Ancak, bir, tımarlı sipahiler de askeri zümreye mensuptu: "tımara hak kazanan kişi ancak askerî sınıftan olabilirdi. Reâyâya tımar vermek mutlak olarak yasaktı." İki, tımarlı sipahilere dirlik tevcihinde de irsiyet, soy asaleti belirleyicidir: "Raiyet oğlu raiyete dirlik verilmediği gibi, reaya, sipahi gibi kılıç kuşanıp ata binemez. Bir kişiye ilk kez timar verilmesi gerektiğinde, babasının timar tasarruf edip etmemesine bakıldığı gibi, eğer babası timar tasarruf etmemişse, ata ve dededen 'sipahi-zade' olup olmadıkları araştırılmaktadır."[255] Üç, tımar sahipleri çift-yeri ile toprağa bağlanmış küçük köylülükten farklı olarak devletle doğrudan kiracılık ilişkisine içine girmekte, raiyyet çiftliği yanında "kılıç yeri" denilen kendine ait bir arazinin özel tasarrufuna sahip olmakta, toprağı işlemek istemediği durumlarda "reaya çiftliklerinden tamamen farklı olarak, [...] tamamen şahsi ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde" "kılıç yeri"ni kiraya verebilmekteydi.[256] Dört, köylü gibi sadece kullandığı toprakların değil, kendine dirlik tahsis edilmiş sınırlar içindeki bütün toprakların özel tasarrufuna sahipti. Çayırlar, işlenmeyen ama köyün ortak mülkü olan alanlar (çorak topraklar, ormanlar, sular vb.) sipahiye aitti.[257] Beş, köylü gibi ekmeye başlaması ve askeri hizmette bulunmazsa askeri sınıfa özgü ayrıcalıklarını kaybeder, raiyyet statüsüne düşerdi.[258] Altı, tımar sahibi devlete vergi ödemez, vergi mükellefi değildir. Mâlikâne-divânî sisteminde olduğu gibi kendine ait hisseler üzerinden öşrü paylaşabilir veya tımar arazisi üzerinden kendine ayrılmış dirlik payını alabilir. Her halükârda, tımar sahibi, "bir vergi tahsildarı [da] değildir, artı-ürünü [ayni veya nakdi] paylaşan bir alt-feodaldir."[259]

Tımarlı sipahi ne köylüdür ne de memur. Köylü sadece toprağın kullanım hakkına sahipken, tımarlı sipahi toprağın özel tasarrufuna sahip bir alt feodal olarak onun toprağı şenlendirmesini sağlayan ve faaliyetlerini denetleyen, yani artı ürününü temellük eden kişidir.[260] Memur da değildi; hâss ve zeâmet arazi sahipleri gibi, bölüşüm ilişkisi mukabilinde topraktan

---

253 Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.85; Colin Imber, a.g.e., s.245-247, 250-251; Tımar tevcihleri de kazalara paralel olarak köy, çiftlik, mezraa sınırları gözetilip çizilmiştir. Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.157
Halil İnalcık, *Klâsik Çağ*, a.g.e., s.118.
Ömer Lütfi Barkan, "Timar" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.316'dan aktaran Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.153.

256 A.g.e., s.47.

257 A.g.e., s.162.

258 Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.159.

259 Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.149.

260 Tımarlı sipahi ile köylünün toprağı tasarruf şekillerine ilişkin bkz. Halil İnalcık, a.g.e., s.150-154.

dirlik alan bir alt feodaldi. Ancak toprakların küçük mülklere bölünmesi – reâyânın çift-resmi ödediği topraklar anlamında değil özel tasarrufa konu küçük dirlikler anlamında – büyük toprakları elinde bulunduran serbest tımar ve mülk arazisi sahiplerini sıkıştıran, onları "kolektif sömürü ve tahakküm" mekanizmasına bağlayan ve beyin "mülk" hakkını yaygınlaştıran bir role sahipti.

Serbest tımarda da serbest olmayan tımarda da köylü toprağa bağlıdır.[261] Ancak bu iki tımar türünde köylünün toprağa bağlanma biçimi farklıdır. Mirî araziyle özdeşleşen raiyyet biçimiyle toprağa bağlanma, serbest olmayan tımarlara özgüdür: "tapu, geçmişte bir noktada 'tâbi kılınmış'tan türeyen ve öşür vermenin yanı sıra, çift resmi'nin ya da ispençe'nin ödenmesi gibi bazı kişisel yükümlülükleri de içeren belirli bir kulluk statüsüyle elele gidiyordu."[262] "Feodal toprak mülkiyetinde, topra[ğın], çıplak olarak değil, üzerindeki *serf ile birlikte* satıl"masında olduğu gibi köylü de toprağın parçası olarak görülmüş; tımar olarak başkasına *ferağ* edildiği veya mülk olarak satıldığı koşullarda toprakla birlikte el değiştirmiştir.[263] Köylü, serbest olmayan tımarlarda, çift-hane üzerinden köyüne bağlanmıştır. Onun küçük ölçekli tarım faaliyetinin ardında tımarlı sipahinin küçük mülkiyeti, küçük dirlikler üzerinde emeği temellük etme kudreti vardır. Serbest tımarlarda ise, ekseriyetle mülk arazide olduğu gibi "ortakçı kullar" çalışmaktadır. Ortakçı kulluk mahsulden pay alma şeklindedir.[264] Daimi ve irsi tasarruf hakkının yerini mahsulden pay alma biçimindeki bir kiracılığın alması, serfliğe daha yakın bir toprağa bağlanma şekli olarak yorumlanmıştır.[265] Bu, "doğrudan yönetim"in "serbestiyyet" kazandığı arazilerde sömürünün yoğunlaştığının göstergesidir. Serbest olmayan tımarlar ise, Bizans örneğinde olduğu gibi köylünün yeniden üretimini sağlayarak ve "özgür" köylüyü toprağa bağlayarak daha uzun süreli sömürmenin yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetlemek gerekir ise, tımar sistemi bir yandan serbest tımar sahipleri kanalıyla mülk sahibi sınıfı dolaylı kolektif sömürü ve tahakkümün parçası yapmış diğer yandan büyük ve küçük tüm mülk sahiplerinin "mülk" haklarını, yani özel mülkiyet ve "doğrudan yönetim" haklarını sınırlandır-

---

[261] Melda Yaman Öztürk ve Nuray Ertürk Keskin, "Is 'Reaya' so Different from the 'Serf'? A Comparative Analysis of The Relations of Production in the Ottoman Empire and Feudal Europe?", Third European Congress on World and Global History, LSE, London, 14-17 April 2011, Yayımlanmamış Kongre Sunumu, http://research.uni-leipzig.de/eniugh/congress/fileadmin/eniugh2011/dokumente/East_and_West_yamanozturk_erturkkeskin_2011-03-31.pdf (12/02/2014), s.1-13.

[262] Halil İnalcık, a.g.e., s.150.

[263] Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.146-147.

[264] "[B]eğlikten [hazineden], vakıf idaresinden veya toprak sahibi hususi şahıstan aldığı tohumu, ekseriya işletme sermayesi de toprak sahibine ait olmak üzere eken biçen ve mahsulden tohum ve öşür çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmı beğlikle, vakıf idaresiyle veya toprak sahibi hususî şahısla ortaklaşa veya ikili birli, ikili üçlü bir şekilde paylaşan toprak işçisidir." Ömer Lütfi Barkan, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası (IFM),* Cilt I, Sayı 2, 1940, s.198-245, s.199-200.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.58, 161.

mıştır. Bunu dirlik ve makam aracılığıyla yapmıştır. Merkezi feodal devletin "merkez"i ve "merkez"i elinde bulunduran bey ve beylik ailesi böylelikle tekleşmiş ve himaye ilişkilerinin merkezine yerleşmiştir.

İkincisi, salyanesiz eyaletler içinde yer alan mirî toprak statüsünde olmayan *mülk arazi*dir. Mülk, vakıf ve mâlikâne-divânî arazilerinin hepsinin birden adı olan mülk arazide mülk sahiplerinin "mülk" hakkı korunmuştur. Fethin ilk yıllarında bey ve gâzi-beyler toprağı özel mülk olarak paylaşmış; fethettikleri yerlerdeki özel mülkiyet haklarını da korumuşlardır: "Kendileri ve silâh arkadaşları mülk sahibi olduğu gibi, Anadolu beyliklerini feth ve (bazan satın alarak) hüküm altına aldıklarında, ilk Osmanlı padişahları, buralardaki mâlikâne-divânî sistemi şeklindeki, şahsi mülk ve evlatlık vakıf şeklindeki toprakların mülkiyet şekillerini, genel olarak, aynen kabul ettiler. Özel mülk olan topraklar, haracî veya öşrî topraklar adı altında sahiplerinin mülkü olarak bırakıldı."[266] Toprakta özel mülkiyetin hem öşrî hem de haracî topraklarda korunmuş olması, beyin toprakta özel mülkiyeti korurken müslüman ve hristiyan ayrımı yapmamış olduğunu, önceliğin mülk sahibi olmaya verildiğini gösterir. Beylerbeyi ve sancakbeyinin idari-mali ve askeri-inzıbati gerekçelerle bu topraklara girme hakkı yoktu.[267] Yani bey tarafından temlik edilen, yani özel mülkiyet hakkı kabul edilen topraklarda mülk sahibinin "mülk" hakkı da korunmuştu.

Üçüncüsü, "yarı-bağımsız" siyasi yapıların "mülk" hakkının korunduğu topraklardır. Özellikle fethin ilk yıllarında yıllık bir haraç ve savaş zamanı askeri hizmet karşılığı fethedilen krallık, prenslik hanedanlarının yerlerinde bırakılması ile oluşmuştur.[268] Bulgar Çarı ve Sırp Kralı'nın metbuluğu (bağlılığı) bu şekildedir. Bu dönemde "tabi devlet" statüsünde olan birçok memleketin zaman içinde statüsü değişmiş ve bu memleketler merkez tarafından doğrudan yönetilir hale gelmişlerdir. Örneğin, Yıldırım Bayezid son Bulgar çarını idam ettirerek bu memleketi bir beylerbeyine bağlamıştır. Bulgar Çarlığı, Sırp Krallığı, Arnavutluk, Bizans İmparatorluğu *haraçgüzâr devlet* statüsünde olup sonradan doğrudan Osmanlı Beyliği'nin parçası haline gelmişlerdir.[269] Ancak Eflak, Boğdan ve Erdel statülerini korumuştur.

2.2.3.3. Bey ve Beyliğin Toplum-Üstü Niteliğinin Pekişmesi

Beyliğin toplum-üstü niteliğinin pekişmesi, dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm mekanizmasının şekillenmesi ile mümkün olmuştur. Bu mekanizmanın ilk ayağı yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıkladığımız tımar sistemidir. Tımar sistemi, doğrudan sömürü ve tahakkümü derecelendirerek beyin (başında bulunduğu beylik ailesinin) "mülk"üne bağlamış; dirlik ve

---

[266] A.g.e., s.23-24.
[267] Colin Imber, a.g.e., s.253.
[268] A.g.e., s.237.
[269] Metin Kunt, a.g.e., s.59.

makam dolayımı ile beyleri dolaylı kolektif sömürü ve tahakkümün parçası haline getirerek, toprak üzerindeki askeri-mali-idari örgütlenmeyi biçimlendirmiştir. Bey, bu mekanizma ile beyleri merkezi feodal devlete bağlamış; ancak kendisi de, onların askeri ve mali hizmetleri, yani doğrudan üreticiyi temellük etme güçleri ile sınırlanmıştır. Bu nedenle, mekanizma daha ilk ayağı itibariyle "ceberrut", yani buradaki anlamı ile doğrudan her şeyin merkezden yönetildiği bir devleti değil, dolaylı kolektif sömürü ve tahakkümü kendinde merkezileştiren bir devleti oluşturmuştur.

Dolaylı kolektif sömürü ve tahakkümün ikinci ayağını *Saray* oluşturur. Saray, hem bey ve beylik ailesinin ikametgâhı hem de "mülk"ün yönetim merkezidir. Beylik ailesinin ve "mülk"ün yönetiminin beyde tekleşmesinin ifadesi ve mekanizmasıdır.

Beylik dönemi boyunca Sarayın gelişimini izlemek, tekleşme-merkezileşmenin "nasıl" bir seyir izlediğini görmemizi sağlayabilir. Sarayın daimi merkez haline gelişi ve bu merkezin omurgasını oluşturacak idari organların oluşum süreci, tekleşme-merkezileşme süreciyle eş zamanlılık arzeder. Sarayın tekleşmesi ve kurumsallaşması, beyin padişahlaşması ve mutlak monarşik yönetimin mekanizmalarına kavuşması demektir. Osman Bey'den itibaren bütün beylerin kendilerine ait "kapı"larının, yani "kapı halkı", "kul"ları ve "saray"larının olduğu görülmektedir.[270] I. Murad döneminde bey kapısı (saray halkı) diğerlerinden büyük ve güçlü hale gelmiştir. Fatih Sultan Mehmed'e kadar sarayın tek bir şehirde yerleşik bir merkez haline gelemediği anlaşılmaktadır.[271] İznik, Bursa ve Edirne sırasıyla Osmanlı Beyliği saraylarının bulunduğu şehirlerdir; ancak sarayın bu şehirlerden birine taşınması diğer şehirdeki sarayın terkedilmesi anlamına gelmemiştir. Orhan Bey, Bursa'yı beylik merkezi yaptığında İznik de merkez işlevini sürdürmüş; Bursa ve Edirne de aynı anda benzer işlevi görmüşlerdir. Ayrıca bu sarayların daha sonrakilere kıyasla birer "köşk" mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.[272] Ancak II. Murad döneminde sarayın "Ne zaman bir elçi gelse (hemen her gün bir elçi gelir), sultan kapıda divân kurar ('il fait porte' 'Faire porte' için Fransa'da 'kralın huzuruna kabul edilmek' denir.) Bizim 'court du roy' dediğimiz şeye Türkler 'Padişah Kapısı', derler." şeklindeki tasvirinden anlaşıldığı üzere, II. Murad dönemine gelindiğinde "Bey kapısı" diğer "kapı"lardan ayrışmış; "padişah kapısı" olarak adlandırılmaya başlanmıştı.[273] 16. yüzyılda Sarayın diğer "kapı"lardan ayrı varlığı, birçok farklı "kapı"yı içerebilmesine dayanacak; Saray birçok "kasr" ve "köşk"ü içinde barındıran, çeşitli "kapı", daire, oda ve hânelerden oluşan bir yapı haline gelecektir.[274] Tekleşme, Saray dâhilinde dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm mekânizmasının kurumsallaşması ile pekişecektir.

---

[270] A.g.e., s.46.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.9-16.
A.g.e., s.10; Howard Crane, "Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye", *Türkler Ansiklopedisi*, a.g.e., Cilt VIII., s.30-37.
Bertrandon de La Brocquière'in tasvirini Ch. Shefer (Ed.), *Le voyage d'outremer*, Paris, 1392, s.140'dan aktaran Halil İnalcık, *Klâsik Çağ*, a.g.e., s.95.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.33-35.

Sarayın "padişah kapısı" olarak tekleşmesi, beye (beylik ailesine) ait askeri, mali ve idari kaynakların ve bunların yönetiminin tekleşmesi ile beylerin "doğrudan yönetim"lerinden bağımsız bir dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm mekânizmasına geçişle mümkün olmuştur. Mimari açıdan Sarayda ilk sırada *Bâb-üs-saâde Kapısı* yer alır. Bu kapı Sarayın *Enderûn* (iç) kısmının kapısıdır; "burası padişah ile hanedanı ve harem hanımlarının, saray erkânının ve iç oğlanların, beyaz ve siyah hadım ağalarının ikametlerine mahsustur. [...] Padişahın hizmetine has olan saray erkânının ikametgâhı ile taşra erkânının ikametgâhlarını Bâb-üs-saâde ayırmaktadır."[275] Enderûn, padişahın özel mülkü olan hâsslarından ve ona tahsis edilmiş kaynaklardan müteşekkil bir *İç Hazine* ile *özel muhafız ve hizmetlileri*den oluşmaktadır.[276] Hanedan hânesinin yönetiminin kurumsal ve ayrı bir nitelik kazanarak tekleşmesi, "padişah kapısı"nın kimin tarafından yönetileceğinin kesinleştiğini gösterir. Padişah kapısının hânesi çevresinde örgütlenmeye başlayan Saray teşkilâtı ise, diğer beylerin "kapı"larının üstünde bir siyasal iktidar oluşumunun ifadesidir. *Yeniçeri Ocağı* ve *Dîvân-ı Hümâyûn*, *Birûn* (dış) olarak adlandırılan Saray teşkilâtının temel organlarıdır. Birûn, beyin "mülk"ünün diğer beylerin "mülk"lerinden bağımsızlaştığı (soyutlandığı) ve bütün beylerin kolektif toplum-üstü "mülk"ünü ifade eden ayrı bir yönetsel mekanizmadır. Bu özellikleri itibariyle, aşiretlerin "fütüvvet bağı"ndan farklı bir "siyasal bağ"ın, devlet oluşumunun çekirdeğidir.[277]

Bu oluşumun bir ayağı, beyin askeri gücünü tekleştirmesi, aşiretlerüstü askeri tekeli eline almasıdır. Bunu, beylerinin askeri gücünden ve aşiretlerinden bağımsız bir kaynağa, *kul sistemi*'ne dayanarak yapmıştır.[278] Kaynağını savaş esirleri ve devşirme oğlanlardan alan *kullar*, emeği koşulsuz sömürülen köleler (veya ortakçı kullar) değil, sadece beye bağlı oğlanlardır.[279] Bey ile aralarındaki siyasal bağ, onları beyin kulları yapmış; devlete sadakatle bağlı askerler haline getirmiştir. Saray teşkilâtı (Enderûn ve Birûn) kullardan oluşmuş; Yeniçeri Ocağı da kullardan kurulmuştur.

Feodal toplumsal ilişkiler altında beyin mutlak silah tekelini sağlayamadığını; ancak diğer beylerin silah tekelleri üzerinde üstünlük kurabilecek kendisine bağlı bir ordu yarattığını görüyoruz. Tımarlı sipahiler bizzat kendilerine tevcih edilmiş dirliklerden gelir elde ederken, Yeniçeriler devlet (merkezi) bütçesinden *ulûfe* (maaş) almışlar; topraktan elde edilen artı ürünü doğrudan bölüşen değil, devlet dolayımıyla ondan pay alan bir kesim olarak askeri zümrenin bir kolunu oluşturmuşlardır. Yeniçeriler sa-

---

[275] A.g.e., s.22.

[276] Mali kaynaklar için bkz. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.32; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.77-78. Sarayın Enderûn halkı için bkz. A.g.e., s.297-357.

[277] Siyasal iktidar "doğa durumu"ndan doğrudan bir geçiş değildir; insan iradesinin ürünü "yapay" bir sözleşme ile de gerçekleşmemiştir; "siyasal bağ"ın kurulması ile gerçekleşmiştir. Bkz. Marc Abélès, a.g.e., s.25-38; Metin Kunt, "Siyasi Tarih (1300-1600)", a.g.e., s.82.

[278] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - I*, a.g.e., s.205-225; J.A.B. Palmer, a.g.e.

[279] Pençik uygulamasından devşirme sistemine geçiş için bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s.21-34.

vaşçı toprak beyleri değil, devletin "profesyonel" askerleridir. Yeniçeri Ocağı, merkezi devlet ordusudur. Askeri zümre içinde geçişler mümkündür. Padişah kullarına tımar tevcih edebileceği ve *çıkma* yoluyla eyalet ve sancaklarda makam tahsis edebileceği gibi, bey soyundan gelen tımarlı sipahiler de kullarla karıştırılmamak kaydıyla Birûndaki askerî sınıf içine alınabilirdi.[280] Ancak bunlardan, geldikleri değil, bulundukları statünün taşıyıcısı olmaları beklenirdi. Feodalizmde kurumsallaşma böylelikle inşa edilmiş olur; kurumlar devlet içindeki belli işlevlerin taşıyıcısı haline getirilirdi. İşlevler doğrultusunda kurumsallaşma, devletin, toplum-üstü oluşumunun biçimidir. Ancak sınıf mücadelesi zümreleri kestiği gibi, feodal kurumları da kesmiş; toplumsal ilişkiler her daim yeni yönetsel yapılara gebe olmuştur.

Sarayın askeri-idari-adli-mali "mülk" yönetiminin merkezi organı *Divân-i Hümâyûn*'dur. Divân-i Hümâyûn en yüce mahkeme, en yüksek danışma ve karar mercii olan bir kurul-organdır.[281] Türk-İslâm devletlerindeki *divân* (idare dairesi) ile Moğol-Türk konfederasyonlarındaki Kurultayın özgül bir bileşimidir.[282] Bu bileşimin Anadolu Selçuklu Devleti'nde özgül biçimini aldığı ve bu dolayımla Osmanlı Beyliği'ne geçtiği anlaşılmaktadır. Türk-Moğol konfederatif yönetim düşüncesine daha yakın olan Anadolu Selçuklu Devleti, idare ile kurulu birleştirmiş; devlet işlerinin ortak karar alınan ve uygulanan bir kurul-organ eliyle yönetilmesini sağlamıştır.

Osmanlı'da Divânın ilk nasıl ortaya çıktığı tam olarak tespit edilememiştir. Genel kanı Divân ile Kurultayın özgül bileşeni olduğu yönündedir; ancak Osmanlı'da hangi organ veya kurul(lar)ın dönüşümü ile bu sentezin ortaya çıktığı bilinmemektedir.[283] Tam bu noktada, dönemdaş başka bir kurul dikkatimizi çekmektedir: Padişah iradesi olmaksızın toplanan, savaş kararı dâhil iç ve dış meselelerde karar alan ve bütün devlet erkânının oluşturduğu, ancak Divândan farklı olarak bir idari organa (teşkilâta) sahip olmayan *Meclis-i Meşveret*.[284] I. Murad'ın ölümü üzerine kendiliğinden toplanan ve Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışına karar veren bu meclistir. Bu meclisin varlığı ve toplanma biçimi, dönemi itibariyle Divânın tek kurul olmayabileceğini ve kurul tipi örgütlenmelerin soylulardan oluştuğunu düşündürmektedir. Hatta II. Murad'a kadar belirli bir veraset usulünün olmadığı ve beyin nüfuzlu kişilerin intihabı (seçimi) ile başa geçtiği

---

280 Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, a.g.e., s.69; Halil İnalcık, a.g.e., s.210.

281 Halil İnalcık, *Klâsik Çağ*, a.g.e., s.94; Mumcu, *privy counsil* (İngiltere), *le conseil du roi* ve *etats generaux* (Fransa), *reichtstag ve reichtskammergericht*'i (Almanya) Divân-i Hümâyûn'a eş organlar olarak saymıştır. Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007, s.xvii. Ahmet Mumcu, a.g.e., s.xxviii-xxxii.

Osmanlı'da Kurultay veya Divânı önceleyen başka bir idari organın olup olmadığı bilinmemektedir. Divânın Orhan döneminde yapılan vezir atamasıyla ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bkz. A.g.e., s.1-2.

Mehmet V. Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Teşkilât, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.17-23, s.18; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.16-18.

göz önünde bulundurulduğunda,[285] Divân ortaya çıktığı dönemde Meclis-i Meşveret gibi soylular meclis(ler)inin hali hazırda mevcut ve ondan daha güçlü konumda olduğu iddia edilebilir. Kaldı ki, Divânın ilk yıllarında bey ile Divânın görev ve yetkilerinin tam olarak ayrışmamış olması, "hükümdarla divan arasında belirsiz bir yetki çekişmesi"nin varlığı, Divânın da ilk ortaya çıktığı yıllarda kurul örgütlenmesine daha yakın olduğunu düşündürür.[286] Divânın gelişimi mevcut kurullar üstü bir kurul-organ'ın yaratılma sürecine benzemektedir.

Divânın diğerlerinden farklı olarak organlaşması ve beyin yetkilerini "mutlak vekili" olarak kullanma yetkisine sahip *vezir*'in burada ortaya çıkması,[287] beylik dönemi boyunca Divânın beyin yönetimini tekleştirme ve kurumsallaştırma rolü oynadığını gösterir. Bu oluşum sürecinin ilk uğrağı Orhan Bey'in vezir atamasıdır. Vezir ataması Enderûn ve Birûn yönetiminin, yani hanedan hânesi ile devlet idaresinin (toplumun yönetilmesi) birbirinden ayrışma sürecinin başlangıcıdır. Bey, artık sadece kendi hânesinin değil, ondan bağımsız bir devlet yönetiminin de başkanıdır ve bu yetkisini mutlak vekili olan vezir eliyle hayata geçirecektir. *Vezâret makamı*'nın oluşumunun aslen devleti ve devlet başkanını, yani padişahın iradesini ve Divân-ı Hümâyûnu kurumsallaştırdığına ilişkin en güzel örnek şu alıntıdır: "Osmanlı Devleti'nde siyasal iktidar ve buna bağlı örfî yasama ve tüm yürütme yetkisi padişahtan çıkar. O bu yetkilerinin büyük bir bölümünü, vezir-i âzamı yoluyla kullanır. Fakat vezir-i âzam yetkilerini kullanırken *padişahın divanı*nda karara varmak zorundadır."[288] Bir kurul olan Divânın organlaşması da vezir eliyle gerçekleşecektir.

Divânın gelişiminde ilk uğrakla iç içe gelişen ikinci uğrak ise, vezirlerin *ulemâ*'dan seçilmesidir.[289] Osman Gâzi'nin İznik'i fethinden sonra burada kurduğu ilk medreseden başlayarak medrese kurumu *ilmiyye sınıfı*'nın kökenini oluşturacak;[290] özellikle beylik döneminin ilk yıllarında Divânın omurgasını oluşturacak vezirler ve kazaskerler medrese tedrisatından geçenler arasından seçilecektir.[291] "Mülk"ün en önemli kurul-organı olan Divânın Anadolu tarikatlarının ve zaviyelerin şeyh ve dervişlerinden değil de medreselerden yetişen ulemâdan oluşturulması dikkat çekicidir. Beylik döneminin ilk yıllarında kadı olarak daha çok fakihlerin se-

---

285 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.41.

286 Ahmet Mumcu, a.g.e., s.3-4.

287 A.g.e., s.2-4.

288 Ahmet Mumcu'nun Divân-ı Hümâyûnun aldığı kurumsal biçimi ortaya koyan *Fatih Kanunnamesi*'nden yola çıkarak yaptığı bu tespit, vezir'in vezir-i âzam adını alarak güçlendiği dönemde bile padişah iradesiyle sınırlı olduğunu ve aslen onu hayata geçirmekle mükellef olduğunu göstermektedir. Bkz. A.g.e., s.16-17.

Alaeddin Paşa ve sonra gelenler medresede okumuş, kadılık yapmıştır. Bkz. Metin Kunt, a.g.e., s.36.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.1-38. İlmiyye sınıfı, üç kategoriden oluşmaktadır: 1. Müderris (öğretim, ilim), 2. Müftü (ifta, fetva görevi), 3. Kadı (Kazaî görevler-adli, mali, idari görevler) İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994, s.12, 45.

Nişancı dahi önce ulemâ sonra kâtipler arasından seçilmiştir. Ahmet Mumcu, a.g.e., s.28.

çilmiş olmasına rağmen, Divânla birlikte bu uygulamanın terkedilmeye başlanması da bir o kadar önemlidir.

Ahmet Yaşar Ocak'a göre, ulemânın medrese müderrisliği ile devletin içine çekilmesi 11. yüzyılda içtihad kapısının kapatılarak Sünni İslâm çatısı altında ulemâ ile siyasal iktidarın eklemlenmesinin uzantısıdır.[292] Medresede cisimleşen Sünni İslâm, heterodoks İslâm'dan farklı olarak yöneticinin ve dolayısıyla devletin toplum-üstüne çıkarak kurumsallaşmasının düşünsel ve kurumsal temelini oluşturmuştur.[293] Kurumsallaşmış İslâm tarzı Sünni İslâm, devletin kurumsallaşmasını sağlayan teşkilâtı oluşturanlar da ilmiyye sınıfına mensup olanlardır. İlmiyye sınıfı, "ruhani yetkilere ve otoriteye sahip" teşkilâtlanmış bir din adamları sınıfını ifade eder;[294] merkezi devletin omurgasını ilmiyye sınıfının oluşturması da zor'un siyasal-ideolojik nitelik kazanmasının göstergesidir. Dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm, soyut "adalet" fikri üzerinden ve fiilen onun icracıları eliyle örgütlenmeye; "adalet" siyasal zor biçimini almaya ve iktidar "adalet"le özdeşleşmeye başlamıştır.[295] Beyin halkın şikâyetlerini dinlemek ve onları çözümlemek için kendi huzurunda kurduğu divânın, kurumsallaşarak Divân-ı Hümâyûna dönüşmüş olması da buna işaret eder.[296]

Merkezi devletin kendini teşkilâtlandırırken kurduğu ilk idari taksimat biriminin *kadılık* (*kaza*) olması da merkezi devlet teşkilâtının örgütlenmesinde ilmiyye sınıfının belirleyici olduğunun kanıtıdır.[297] Sancak askeri bir birim/kademe iken ve beylerin güçlü olduğu daireyi ifade ediyorken, kaza, merkezi devletin idari, mali ve adli örgütlenmesini oluşturmuştur. İlk dönemlerde medrese dışından gelen kadıların dahi, merkezdeki *kadıaskere* (*kazaskere*) bağlanarak, kadıların merkezi devlete bağlanması sağlanmıştır.[298] İlber Ortaylı kadı ile Osmanlı Devleti'nin idari ve toplumsal yapısının kendine özgü niteliği arasında özel bir ilişki olduğunu dile getirmiştir.[299] Bu özel ilişkinin bir ayağını kaza dairesinin mirî toprakların

---

[292] Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.110-135.
Sünni İslâm, "araçları iyi oluşturulmuş, kurumları yerine oturmuş, ideolojik muhtevası iyi kurulmuş bir siyaset aracı haline" geldiği andan itibaren bu böyledir. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.81. Ayrıca bkz. Halil Berktay, a.g.e., s.113-114.
Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.107
Benzer bir özdeşlik Batı Avrupa feodalizminde de vardır: "Avrupa feodal toplumunda ortaçağ sonlarına gelindiğinde *Herrschaft*ın aslında büyük ölçede yargılama aracılığıyla örgütlendiği gerçeği ironiktir. Perry Anderson'ın sözlerini aktarırsak, 'adalet iktidarın sıradan ismiydi' (1974a: 153). Bu, Rodney Hilton'ı [...] yargılama yetkisini açıkça feodal üretimin kilit toplumsal ilişkisi olarak saymaya yöneltti (1985); hiç şaşırtıcı olmayacak şekilde, belki, kendi önceki çalışmaları, 12. yüzyıla gelindiğinde, bütün feodal yönetici sınıf gelirinin yarısından çoğunun, arazi kirasından çok, yargı veya vergi kârları biçimini aldığını hesaplar (1976)." Derek Sayer, a.g.e., s.105.

[296] Ahmet Mumcu, a.g.e., s.4.
Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559*, TTK, Ankara, 1971, s.233-235, 334-335'ten aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.85.

[298] Bursa kadısı, I. Murad döneminde kadıasker unvanını almıştır. Kadının görevini yerine getirmek için, merkezle doğrudan yazışma hakkı, yani arz yetkisi vardı. Âmiri beylerbeyi veya sancakbeyi değil, Kazaskerlik dairesi idi. Kadı, kaza dairesi içinde "Bir hukuk adamı ve şer'i hâkim olarak daima bağımsız ve hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekili" idi. İlber Ortaylı, a.g.e., s.12, 29, 18.
1. Kadının doğrudan merkeze bağlı olup, mahalli otoritelerden ve yöneticilerden bağımsız olması; 2. Kadının yargı yanında mali ve idari konularda da sorumlu olması; 3. Belirli bir hiyerarşi ve eğitimden geçmiş olması, görev süresinin belirli ve kısa olması. A.g.e., s.25.

üzerinde örgütlendiği idari birim olması; diğer ayağını ise, serbest tımar, vakıf ve mülk arazi gibi "mülk" sınırları içindeki özel mülkiyet birimlerinin ve şehir örgütlenmelerinin kadı tarafından denetlenebiliyor olması oluşturur. Cemaatin lideri ve mülki yöneticisi olan kadının vüzerâ hâsslarını ve mukataa işlerini kontrol; vakıf tanzim, tescil, denetim; tekke ve zaviyeleri teftiş ve âyân ile eşrâfın yakından ilgilendiren narh tespiti ve lonca teftişi gibi önemli görevleri vardır.[300] Özellikle beylik döneminde devletleşmenin önemli bir ayağını oluşturan merkezi tımar dağıtımının aracı tahrir defterlerinin oluşturulmasında kadı önemli görevler almıştır.[301] Adalet-infaz, yargı-icra, maliye-idare ve daha da önemlisi şer'î ve örfî, kaza dairesinde iç içe örgütlenmiş; ontolojik olarak birbirlerinden ayrı görev alanları olarak görülmemişlerdir.[302] Kadılık teşkilâtı, mutlak monarşinin şer'î ve örfî nitelikleri kendisinde birleştiren yapısına paralel bir örgütlenme içinde olmuş ve hatta bu iç içeliği kendinde somutlamıştır.

Üçüncü uğrak, I. Murad döneminde ulemâ kökenli Vezir Çandarlı Halil Paşa'nın askeri yetkileri kişiliğinde toplamasıdır.[303] Orhan Bey döneminde askerler Divânda yer almazken, I. Murad'dan sonra *seyfiyye sınıfı* (askeri zümre) Divânda yer almaya başlamıştır. Rumeli Beylerbeyi, daha sonraları "küçük vezir" unvanı ile anılacak Divân-ı Hümâyûna giren, beylerbeyilikten gelen ilk seyfiyye sınıfı mensubu vezirdir.[304] Beylik döneminde vezirlerin sayısı da birden ikiye çıkarılmış ve birinci vezire *vezir-i âzam* denmeye başlanmıştır.[305]

Fatih Sultan Mehmet'ten önce merkez ve beylerbeyilik teşkilâtındaki makamlar için vezir unvanının kullanılmaya başlandığı görülmektedir.[306] İlk başlarda sadece Divânın merkez teşkilâtını oluşturan *vezir-i âzam* ve *kubbealtı vezirleri* için kullanılan *vezir unvanı*, zamanla görev bağı kaybolan bir unvana dönüşmeye ve kazaskerler dışındaki Divân üyesi askerî sınıf için kullanılan bir statü göstergesi haline gelmeye başlamıştır.[307] Bu, görevsel ayrılıklardan bağımsız bir unvanlaşma süreci ile askerî sınıfın üst kesimlerinin, bir başka deyişle üst feodallerin kolektif yönetim ve tahak-

---

300 A.g.e., s.28-29.

301 Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - I*, a.g.e., s.220-222.
İlber Ortaylı, a.g.e., s.12, 45.
Ahmet Mumcu, a.g.e., s.3.
A.g.e., s.25.
Uzunçarşılı, vezir-i âzam unvanının I. Murad döneminde kullanılmaya başlandığını söylemekte; ancak başka kaynaklar daha geç bir döneme II. Murad dönemine işaret etmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948, s.186; J.A.B. Palmer, a.g.e., s.496; T.H., "Vezîr" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1940-1986, s.309-314, s.313.

306 Uzunçarşılı, özellikle beylerbeyilikler söz konusu olduğunda görev ile unvanın karıştığını belirtmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.186. Fatih dönemindeki eğilim göz önüne alındığında, bu karıştırmanın basit bir yanlış anlamadan ziyade görevden bağımsız bir unvanlaşma sürecinin işareti olduğu anlaşılmaktadır.
A.g.e., s.192; Nişancı, Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya, görevlerinden bağımsız vezir unvanını alacak Divân üyeleridir. Beylerbeyiliklerdeki "vezirlerin üstünde, belli bir yönetsel görevi olmayan, salt divan üyeliği yapan" kubbealtı vezirleri denen bir vezirler sınıfı vardır. Ahmet Mumcu, a.g.e., s.22-39.

küm mekanizmasının parçası haline getirilerek bütünleştirildiklerinin göstergesidir.

Bizans merkezi feodalizminde olduğu gibi, Osmanlı "statü-makam bağı" ile himaye ilişkilerini merkezileştirmiş; makam dolayımıyla bu ilişkileri biçimlendirme kudretini merkezi iktidara vermiştir. Tımar sisteminin "mülk" derecelendirmesi de böylelikle merkezi bir bağlanma noktası bulmuştur. "Vezir rütbesinde bulunmayan yöneticiler[in] Divan-ı Hümayun üyesi" sayılmaması ve vezir unvanına sahip olanların dirlik sahibi olması,[308] kolektif sömürü ve tahakkümün, mülk sahibi sınıfı iktidara taşıyan bir merkezi feodal devletle dolayımlandığını gösterir. Siyasal birikimin biçimi olan zümreleşme de böylelikle hayata geçmiştir. İlmiyye (*ehl-î şer*) ve seyfiyye (*ehl-î örf*) sınıflarının dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm mekanizmasının parçası olarak zümreleşmesi, zümrelerin Divân-ı Hümâyûn içinde temsilleri ile mümkün olmuştur. *Kalemiyye sınıfı*'nı oluşturan kâtipler ise, Divân-ı Hümâyûnun teşkilâtını oluşturmakla birlikte, üyesi değildirler.[309] Kalemiyye sınıfının merkezi feodal devletin teşkilâtını idare ettiklerini ve bunların ayrı bir zümre oluşturduklarını söyleyebiliriz; ancak bu dönem için dolaylı kolektif sömürü ve tahakkümün omurgasını oluşturduklarını iddia etmemiz mümkün görünmemektedir.[310]

Dördüncü uğrak, II. Murad döneminde teşrifât ve toplantı kurallarının belirginleşmeye, belirli bir yerde toplantıların süreklilik kazanmaya başlamasına paralel hükümdarın yanına girmenin zorlaşmasıdır.[311] II. Murad, Divân üyesi olarak toplantılara başkanlık etmeyi sürdürmekle birlikte, huzuruna kabulün zorlaştığı görülmektedir. Bu, Padişah ile Divân yönetiminin ayrışmaya başladığının göstergesidir. Fatih Sultan Mehmed, bu ayrışmanın akabinde Divâna başkanlık etmeyi bırakacak ve Kanuni Sultan Süleyman da sadece kafesli pencere arkasında Divân görüşmelerini izleyecektir.[312] 16. yüzyılda padişah, Divân üyesi sayılmayacaktır. Bu gelişme, padişahın yönetimden uzaklaştığına dair bir yozlaşma göstergesi değil, tam tersine devletleşme yönündeki genel eğilimin sonlandığının işaretidir. Hükümdarın mutlak otoritesi arttıkça kişiselleşme-soyutlaşma düzeyi yükselmiş ve doğrudan yönetimin daha az parçası olmaya başlamıştır. Devletin soyutlaşma düzeyi ve dolaylı yönetim mekanizmalarının gelişimi bu sürece eşlik etmiştir. Divân-ı Hümâyûn gibi devlet organ-kurullarının ve padişahın görev ve yetkileri belirginleşmiştir. Divân, toplantılarını ve-

---

[308] Kubbealtı vezirleri "Divan-ı Hümayun'da bulundukları için, savaşa katılmaları koşul olmayan dirlik sahiplerinden sayılırlar." Ahmet Mumcu, a.g.e., s.26, 35. Demek ki, vezir-i âzam, beylerbeyiliklere atanan vezirler ve kubbealtı vezirleri, hizmet-makam dolayımıyla dirlik sahibi olan mülk sahipleridir.

A.g.e., s.42, 48.

Merkezi feodal devletin yönetimini, teşkilât idaresine indirgenmektedir. Findley'in çalışmaları bu kabulün gelişkin örnekleridir. Bununla birlikte, onun da belirttiği gibi 18. yüzyılda bile kalemiyye sınıfı ancak 1.500 kişilik bir toplama ulaşabilecek ve yerelin idaresinde yetkisi bulunmayacaktır. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye – Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s.22-24.

Ahmet Mumcu, a.g.e., s.5, 19.

A.g.e., s.20-21.

zir-i âzam başkanlığında yaparken, alınan kararların padişah hükmü olabilmesi için önce arz edilmesi ve sonra onun tuğrasının çekilmesi gerekmiştir.[313] Padişah mutlak karar mercii olarak Divândan ayrışmış; Divân da yetkilerini onun kurul-organı olmasından alarak toplanabilmiştir. Divân-ı Hümâyûnun adli, mali, idari, askeri görevleri bünyesinde toplaması mutlak monarşinin göstergesidir.

Beyin diğer beyler üzerindeki toplumsal iktidarı, Sarayın oluşumuyla böylelikle siyasal bir biçim almış, yani devleti oluşturmuştur. Bu tablo bize, iddia edildiğinin aksine Sarayın patrimonyal bir otoritenin değil siyasal iktidarın, devletin ifadesi olduğunu gösterir. Saray, bir kişinin yönetimine indirgenemez; o, siyasal birikimin biçimlendirdiği iktidar ilişkilerinin merkezileşmesinin, aynı anlama gelmek üzere, *askerî (egemen) sınıf*'ın zümrelerinin dolaylı kolektif sömürü ve tahakkümünün ifadesidir. Padişahın şer'î ve örf'î yetkileri tek elde toplayabildiği merkezi feodal devlet oluşumu buna örnektir: "Şer'i vergilerin asıl ayırdedici özelliği dinsel olmaktan ziyade, toprak üzerindeki üstün mülkiyet haklarının (toprağın kirasının) karşılığı sayılmasıdır. Örfi vergiler ise, köylünün kişiliği üzerinde timar beyinin sahip olduğu hakların karşılığıdır."[314] Beyin tekleşmesi, sadece onun iktidarının değil mülk sahibi sınıfların toplum üstündeki iktidarlarının, toplumdan soyutlanarak daim kılınmasıdır. Beyin hâkimiyeti, otoritesi kendinden menkûl bir patrimonyal hâkimiyet değil, feodal sınıfın toplumsal iktidarının merkezileşmiş biçimidir. Saray, devleti; Padişah da bu devletin başını ifade eder. Bir devlet başkanlığı olarak padişahlık böyle ortaya çıkar.

2.3. II. Dönem: Devletlerin Hâkimi ve Sultanların Sultanı olarak "Evrensel" Yönetim: İmparatorluk ve Padişahlık (Saltanat – Hilâfet)

Beyliğin devletleşme süreci, beyler ve topluluk(lar)-üstü bir yönetsel mekanizmanın gelişerek beyin mutlak hâkimiyeti altına girmesiyle gerçekleşmiştir. Artı ürüne el koyma sürecinin feodalleşmeyle sistematikleşmesi, siyasal birikim mekanizmalarının belirginleşmesi ve bu iki süreci kesen kişisel himaye ilişkilerinin gelişimiyle beyin kişiselleşme-soyutlanma süreci hız kazanmış; bey "padişah" olarak "mülk"ün mutlak sahibi haline gelirken, "mülk" de soyut ve kolektif bir karakter kazanmaya başlamıştır. Bu süreci tamamına erdiren 15. ve 16. yüzyıldaki imparatorluk inşası olacaktır. Merkezi feodal devlet, Sasani, Abbasi, Bizans ve Batı Avrupa'daki Karolenj hâkimiyetinde olduğu gibi imparatorluk devlet biçimini almıştır.[315] Elbette Osmanlı bir "geç zaman Ortaçağ devleti"dir.[316] Bu özelliği,

---

[313] Nişancı padişah adına tuğra çeker. Padişah Divâna doğrudan atama yapar. Bkz. A.g.e., s.27-33. Oğuz Oyan, a.g.e., s.171.
İlber Ortaylı, *Türkiye Idare Tarihi*, a.g.e., s.1, 7-8, 81. Karolenj İmparatorluğunun da gösterdiği gibi, Oyan'ın deyişiyle "imparatorluğun feodal üretim ilişkileri temeli üzerinde oluşmasına hiçbir engel" yoktur. Oğuz Oyan, a.g.e., s.164. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007, s.276-284, 329-335.

[316] Oğuz Oyan, a.g.e., s.164.

onu diğer imparatorluklardan ayırmış; özgül gelişimini biçimlendirmiştir. Ancak ortak feodal toplumsal ilişkiler temeli, onun, devlet biçimi olarak imparatorluk biçimini almasına neden olmuştur.

İmparatorluk devlet biçiminin üç bileşeni öne çıkmaktadır. Birincisi, feodal merkezileşme sürecine paralel ortaya çıkan çok-merkezli bir feodal örgütlenmedir. Üretimin ve temellük ilişkilerinin toprağa bağımlı karakteri, feodal toplumsal ilişkilerin dar, parçalı ve dolayısıyla çok merkezli örgütlenmesine neden olmuştur. Bağımsız küçük köylülerden ziyade, göçlerle biçimlenen eski Roma İmparatorluğu topraklarının hem batısında hem doğusunda aşiret/kabileler halinde toprağa bağlanma süreci bu örgütlenme biçimini pekiştirmiştir. Bu nedenle, Ariel Salzmann'ın ifadesiyle feodal toplumsal ilişkiler "bir 'ülkeler' salkımı olarak değil çok sayıda merkez ve çeşitli sınırlar içeren kümeler" şeklinde örgütlenmiştir.[317]

İkincisi, çok-merkezli feodal örgütlenmenin oluşumuyla eş zamanlı kişisel-hiyerarşik bağlanma, yani himaye ilişkisinin oluşumudur. Sınıflaşma süreci bir yandan "mülk"ü yatay olarak parçalarken, diğer yandan derecelendirmekte, kademelendirmektedir. Beyin "mülk"ünün diğer "mülk"ler üzerinde hâkimiyet kurması ile bu kademelenme süreci bir merkez oluşum sürecine evrilmektedir. Beyin kendi "mülk"ünü daha fazla ve sürekli artı ürün çekecek büyüklük ve biçimde örgütlemeyi başarması bu merkez oluşumun ilk ayağını oluşturmaktadır. Tımar sistemi, Osmanlı'da imparatorluk merkezinin diğer merkezler üzerinde hâkimiyetini sağlayacak şekilde artı ürün çekme ve asker toplama örgütlenmesinin omurgasıdır. Bu sistem aynı zamanda "mülk"lerin, yani hem mülkiyet hem de iktidarın derecelendirilerek bey "mülk"ü dolayımıyla merkeze bağlanmasını sağlamaktadır. Bu sayede padişah "mülk"ü çevresinde bir merkezi alan oluşmuş olmaktadır. Tımar sisteminin hâkim olduğu ve imparatorluğun çekirdeği olarak belirtilen Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin oluşumu bunun göstergesidir. Merkez oluşumunun ikinci ayağını oluşturan kademelenme biçiminde ise, merkezler padişah "mülk"ü dolayımıyla değil, doğrudan merkeze bağlanmakta; yani diğer "mülk"lerin sahip olduğu mülkiyet haklarına ve temellük etme biçimlerine dokunulmadan iktidar kademelendirilmektedir. Siyasal birikim veya dolaylı sömürü bağı sabit vergi veya hizmetler üzerinden kurulmaktadır. Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminden başlayarak merkeze daha çok yarı-bağımsız siyasi yapıların "mülk"lerinin bağlanması bu kademelenme biçimini belirginleştirmiştir.[318] Anado-

---

Ariel Salzmann, a.g.e., s.80.

[318] Tımar sisteminin uygulandığı sancaklardan oluşan eyaletlere salyanesiz eyalet denmektedir. Salyanesiz eyaletler beylerbeyi-sancakbeyi-kadı-hazine defterdarı tarafından yönetilmektedir. Vergi (harâc) vermek suretiyle Osmanlı Devleti'nin koruması altına giren yarı-bağımsız siyasi yapılar mümtaz eyaletleri oluşturmuşlardır. Bu eyaletler savaş zamanında asker verme yükümlülüğünü taşımakla birlikte, içişlerinde tamamen özerktirler. Yerel feodaller tarafından seçilen (16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı merkezi yönetimi tarafından belirlenen) voyvodalar eliyle yönetilmektedir. Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları, Kırım Hanlığı, Erdel Krallığı, Kazak Hetmanlığı, Mekke Şefliği mümtaz eyalettirler. 16. yüzyılda karşımıza çıkan salyaneli eyaletler, merkeze her yıl salyane adı verilen sabit bir vergi ödeyen ve merkezden atanan bir vali (yeniçeri garnizonu-defterdar-kadı) tarafından yönetilen eyaletlerdir. Salyaneli eyaletler Mısır, Yemen, Habeş, Basra,

lu ve Rumeli'de imparatorluk merkezini oluşturan salyanesiz eyaletlerin dışında kalan, önceleri harâcgüzâr devletler adı verilen mümtaz eyaletlerin sayısının artması, bu eyaletlere salyaneli ve yurtluk-ocaklık/hükümet sancaklarının eklenmesi bunun göstergesidir.

"Mülk"ün üstünde ister doğrudan ister dolaylı hâkimiyet kurulmuş olsun, her iki biçimde de, imparatorluk, ulus-devlet merkeziyetçiliğinden farklı olarak "mülk"ün mutlak hâkimi değildir. Tüm yetkileri elinde toplayan bir mutlak monarşide tam tersi olması beklenebileceği halde, feodal merkezi devlet, yani imparatorluk, ulus-devlet gibi "mülk"ün her köşesine uzanan bir devlet örgütlenmesine sahip değildir. Egemenliğin tek ve bölünmez iktidarının ifadesi olan kamu tüzel kişiliği ve bu kişiliğin iktidarını devlet içinde mündemiç olan kamu idare, kurum ve temsilcileri eliyle kullanması düşüncesi, erken modern (geç feodal) ve modern dönemin mutlakiyetçi devlet ve ulus-devletine özgüdür; bu döneme genellenmesi yanlış olur.[319] Bu dönemin merkeziyetçiliği Abou-El-Haj'ın ifadesiyle diğer "mülk" sahiplerinin rıza gösterdiği ittifaklara veya Reyhan'ın ifadesiyle uzlaşmaya dayalıdır.[320] İttifak veya uzlaşmayı padişahın mutlak iktidarı gibi gösteren ise, söz konusu ittifak ve uzlaşmanın padişahın başında bulunduğu hanedanın, diğer "mülk" sahipleri üzerinde hâkimiyet kurması, aralarındaki sınıf-içi mücadelenin himaye ilişkilerini ortaya çıkaracak şekilde sonuçlanmış olmasıdır.

Feodal devlet merkeziyetçiliği çok-merkezli feodal örgütlenmenin himaye ilişkileri üzerinden bir merkeze bağlanmasına dayanır. İmparatorluk merkezi, söz konusu merkezleri kendine bağlarken onların "mülk" hakkını verili kabul etmekte, kendi "mülk" hakkını hiyerarşik olarak onlardan üstün kılmaktadır.[321] İktidar ve mülkiyet kademelendirilirken diğer "mülk" lere, derecesi sınıf mücadelesine göre değişmekle birlikte bir serbesttiyet tanınmaktadır. Makam ve toprak dolayımıyla merkez tarafından kapsanan "mülk"ler, kendi idare dairelerinde (bölgelerinde) yetkilidirler. Bu "mülk" ler mülk arazi ve vakıf arazide olduğu gibi temlik edilmiş (mutlak mülki-

---

Lahsa, Trablusgarp, Tunus, Cezayir ve Bağdat gibi haracî topraklardır. Yurtluk-ocaklık/hükümet sancakları ise, Beylerbeyilik sınırları içinde olmalarına rağmen bölgesel özerkliğe sahip Kürt aşiret topraklarıdır. Yönetimleri aşiret reisleri eliyle sağlanır; bu sancaklarda padişahın kadı ve yeniçeri birliği bulunur. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.95. Görüldüğü üzere, salyanesiz eyaletler dışındaki bütün eyaletlerde padişah dışındaki "mülk" sahiplerinin değişen oran ve biçimlerde artı ürün çekme-sömürü ve yönetim hakları korunmuştur. Daha doğrusu feodal sınıf-içi mücadele ancak bu koruma sınırları içinde bağlanmayı mümkün kılmıştır.

319 Sıddık Sami Onar, a.g.e., s.725-741, 751-759.

320 Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası – 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Canay Şahin, İmge Yayınevi, Ankara, 2000, s.68; Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.115-116.
Benzer yapılanma Karolenj vassallığı için de geçerlidir: "Karolenj soyunun ilk hanedanları, etraflarında kendilerine bağlı silahlı birlikler oluşturarak ve *maimbour*'larını öteki şeflere de dayatarak, yavaş yavaş Frank halkının efendisi olmayı sağladılar." Marc Bloch, a.g.e., s.276. *Maimbour* sözcüğü de, Fransızca sözlükte Frank krallarının tebaaları üzerindeki koruyucu otoriteleri ve babaların veya annelerin çocukları üzerindeki otoriteleri olarak tanımlanmaktadır.
Larousse, http://larousse.fr/dictionnaires/francais/mainbour/48690?q=mainbour#48605 (01/08/2013).

yet hakları tanınmış) veya yarı-bağımsız siyasi yapılarda olduğu gibi özerklikleri kabul edilmiş birimler olabilir ve bu birimler kendilerine çizilmiş sınırlar içinde tam yetkili addedilmiş olabilirler. Bununla birlikte, tımar sisteminde olduğu gibi yetki alanları kademelendirilmiş olabilir; ancak bu durumda dahi serbestiyyete sahiptirler.

Her durumda yetkilerin sınırını "hizmete tahsis edilmiş daireler-gelir alanları" belirlemektedir. Bir bütçeleme usulü olan "tahsisat" kavramından yola çıkarak açıklayacak olursak, gelirin idari yetki alanlarına (daire) özgülendiğini, gelir ve harcama açısından özerk birimler yaratıldığını görürüz. Çünkü "tahsisat", "belirli gelirlerin belirli giderler için" ayrılması, "belirli fonksiyonları, faaliyetleri üstlendikleri düşünülen veya belirli program ve projeleri yürüten kamu idarelerine, faaliyete yönelik kaynak tahsis etme ve faaliyet esaslı maliyetlendirme anlayışı"dır.[322] Yetki alanları dâhilinde artı ürünün yerinde temellük edilmesi ve/veya bölüşülmesi esas alınmış; elde edilen gelir yönetsel faaliyetler de dâhil olmak üzere buradaki toplumsal faaliyetlere (hizmete) tahsis edilmiş; geriye kalan toplam merkeze aktarılmış veya hiç aktarılmamıştır. Bu haliyle, imparatorluk yönetimi daha çok "çok sayıda özerk ya da yarı-özerk birimin bir merkezden yönetilme usulü" olarak tanımlanan adem-i merkeziyet usulüne yakınsamaktadır.[323] Ömer Lütfi Barkan, bu mekânizmayı şu sözlerle açıklamaktadır: "devletin müdahalesine kapalı idari-mali birimlere bölünmüş" bir im-

---

[322] "Tahsisat" kavramı için bkz. Fatma Eda Çelik, "Bir Düzenleyici Reform Aracı Olarak Bütçe Kanunu – Mali Disiplin İçin Performans Yönetimi", *Kamu Yönetimi Dünyası*, Yıl: 7, Sayı: 27, Temmuz-Eylül 2006, s.50-63, s.60; "Implementation Has Not", *OECD Journal of Budgeting*, Volume 3, No.2, OECD, Paris'ten aktaran Ertan Erüz, "Yeni Mali Yönetim Yapısında Performans Esaslı Bütçeleme", XX. Türkiye Maliye Sempozyumu, 23-27 Mayıs 2005, *Türkiye'de Yeniden Mali Yapılanma, Bildiriler Kitabı*, Pamukkale Üniversitesi İİBF Yayını, No: 1, Denizli, 2005, s.61-74, http://maliyesempozyumu.pamukkale.edu.tr/eeruz.pdf.

Birgül Ayman Güler, "Sunuş", Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare – Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s.9-15, s.10; İlber Ortaylı da geleneksel devletlerde merkeziyetçiliğin teknik olarak mümkün olamayacağını açıklayarak adem-i merkeziyetçilik usulünü öne çıkarmaktadır: "Geleneksel devletlerin yapısı taşra yönetimlerinde açık şekilde göze çarpar. Sosyo-ekonomik ve teknolojik etkenlerce belirlenen bu yapı, kural olarak, eski deyimiyle adem-i merkeziyetçilik, yeni deyimiyle yerinden yönetimdir. Bilindiği gibi, geleneksel toplumlarda, temel üretici eylem, ilkel araç ve yöntemlere dayanan tarım ve hayvancılıktır. Tarım teknolojisi öküz, saban ve kol emeğine; ulaşım teknolojisi deve ve katıra; kentlerdeki üretim de loncaların zanaat çalışmalarına dayanır. Görüldüğü gibi, üretim ve ulaşımda kullanılan enerji organik, yani bedenseldir. Bu koşullarda, uzun mesafeli ulaşımın çağdaş yoğunluktan uzak olması ne kadar doğalsa, yerel yönetim organlarının gerek yapı, gerekse işleyiş bakımından uzmanlaşma ve anonimleşmeden uzak olmaları da o derece kaçınılmazdır. [...] yönetim, Osmanlı devletindeki gibi 'aşırı kırtasiyeci' olarak nitelense bile, kayıt sistemleri yönünden ayrıntılara girebilecek durumda değildir. En önemlisi, merkezî bir hazinenin bulunmayışı, hatta böyle bir hazine kurmanın olanak dışı oluşu, gelir ve harcamaları saptayıp toplayacak bir merkezciliği olanaksız kılar. Kısacası, geleneksel devlet güçsüzdür, geniş alanda derinlemesine ve denetlenebilir bir örgüt kurma olanağından yoksundur." İlber Ortaylı, "Türkiye'de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi", Kurthan Fişek (Ed.) *Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye'de Mülkî İdare Amirliği – Sistem-Sorunlar*, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi, 1976, s.1-22, s.4; İmparatorluk çapında standartlaşmış bir para biriminin olmaması, Anadolu ve Balkanlar dışında mevcut para birimlerinin korunması, hatta Kırım'da sikkenin yerel hanlar adına darp edilmesi gibi örnekler de bunun kanıtıdır. Şevket Pamuk, "Osmanlı Para Düzeninin Gelişimi", Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s.1055-1093, s.1066-1067.

paratorluk.[324] Biz merkezi devletin müdahalesinin sınırlı olduğunu ve temel müdahale kanalının da kanunnameler ile gelirleri sabit tutmak olduğunu söyleyeceğiz. Ancak imparatorluğun aslen idari-mali birimlere bölünmüş bir örgütlenme üzerinde yükseldiği tespiti açıklamalarımızı temellendireceği için çok değerlidir.

İmparatorluk merkezinin diğer merkezleri kendisine bağlaması hizmete tahsis edilmiş daireler-gelir alanları yaratma tekelini eline alması ile gerçekleşmektedir. Tahsisat/adem-i merkeziyet birimleri merkeze hizmet-gelir bağı ile imparatorluğun parçası haline getirilmiş; ancak imparatorluğun içinde ergimemiş, tam tersine bu biçimin özgünlüğüne uygun biçimde özerk varlıklarını koruyarak imparatorluk merkezine bağlanmışlardır. Hizmete tahsis edilmiş daireler-gelir alanları yaratılması askeri hizmet özelinde himaye bağını bir harâcgüzârlık veya tımar bağına dönüştürmüştür. Mümtaz, salyaneli ve hükümet/yurtluk-ocaklık sancaklarında sabit gelir veya askeri hizmet karşılığında yarı-bağımsız siyasi yapıların feodal toplumsal ilişkileri yönetme hakları tanınmış; bu yöneticilerin han, voyvoda gibi sahip oldukları çeşitli unvanları korumaları sağlanmıştır. Beylik döneminde yerel bey "mülk"lerinin makam ve toprak bağıyla merkeze bağlanmaya başlanması, tımarın yetki alanı, tımar sahipliğinin bir makam-unvan haline getirilmesi ise tımar bağına örnektir. Tımar sahibi, kendi yetki dairesinde vergi dolayımı ile artı ürünü bölüşen ve emeği temellük etmek için gerekli toplumsal örgütlenmeyi yapan feodal beydir.

Askeri hizmet karşılığı soylulara verilen tımarlardan ayrı olarak yönetim hizmetlerine ayrılmış tımarlar da yaratılmıştır. Sancakbeyi, beylerbeyi ve vezirlere verilen tımarlar bu tip tımarlara örnektir. Bu tımarlar Karolenj İmparatorluğu'nda "kral tarafından verilen, kamu hizmeti olarak yaratılmış" "onursal fief"lere benzemektedir.[325] Tımar sahipliği soyluluktan değil, devlet hizmetinde olmaktan, yani padişah beratıyla onurlandırılmış olmaktan kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, tımar sahipliği ister soylu ister kul olsun tımarın padişah tarafından tevcih edilmesine bağlanmıştır. Fatih döneminde ağırlığını arttıracak kul kökenlilerin tımar sahibi olması bu sayede mümkün olabilmiş; tımar sahipliğinin beslenme kanalını değiştiren bu uygulama soyluluğun karşısında padişaha bağlılığı ön plana çı-

---

[324] Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'lerine Dair Notlar" *IFM*, Sayı: XV, 1954, s.245'ten aktaran Carter V. Findley, a.g.e., s.84.

Kral, "devletin temel görevlerini, özellikle de kontluklar, uç eyaletleri ya da dükalıklar gibi büyük toprakların yönetimini emanet ettiği kişilerle vasallik ilişkisiyle bağlanıyordu. Fakat eski Latinceden gelen 'onurlar' adını koruyan bu görevler, söz konusu dönemde '*beneficium*'lardan özenle ayrı tutulmuşlardı. Gerçekten de bunlar, diğer birçok niteliğin yanı sıra, özellikle çarpıcı bir nitelik dolayısıyla farklılaşmışlardı: Yaşam boyu sürmek üzere verilmiyorlardı. Bu göreve getirilenler, kendi hataları bulunmasa bile, hatta kendi yararlarına olmak üzere her zaman azledilebiliyorlardı. Çünkü görev değişikliği, bazen yükselme anlamına da geliyordu [...] 'Onurlar', '*beneficium*lar': IX. yüzyılın ilk yarısına ait metinlerde, kralın, herhangi bir bağımlı adamına dağıttığı lütuflar sayılırken, her zaman bu ikili ayrım yapılıyordu." "Karolenj devletin en iyi zamanlarında bile, devlet içindeki rolleri gerçek anlamıyla memura çok yakın olan tüm krallık vasallerine ait *beneficium*'lar, 'onurlar' gibi kabul edilmeye başlanmıştı. Sonuçta, sözcük sıradan fief anlamına dönüştü

Aslında '*beneficium*' ya da fief olarak adlandı[rılan], gücün ve zenginliğin bölünemez kaynağı olarak, bütünüyle görevin kendisiydi." Marc Bloch, a.g.e., s.332-333, 334.

karmıştır.[326]

Yönetsel hizmete tahsis edilmiş daireler-gelirler üst feodalliği, Roma'nın senatör ve konsülleri ile Batı Avrupa feodalizminin kontlarında olduğu gibi imparatorluk merkezi yönetiminin parçası olmakla eşitlemiştir. Beyin beyi olmaktan, merkezi devletin beyi olmaya, yani "soyut" imparatorluğun beyi olmaya doğru bir sıçrama yaşanmıştır. Tam bu noktada şunu ısrarla vurgulamak gerekir ki, bizi ATÜT'çü tezlerden ayıran en önemli fark, bu sıçrama yaşanırken feodal beylerin emeğin temellüğündeki hâkimiyetlerini kaybetmedikleri, yalnız bunun dolayımlı hale geldiğini ve bu vesileyle pekiştiğini görmek olacaktır. Artı ürün çekme mekanizması bağımsız bir devletin eline geçmemiş; bu hakkı ancak devletin parçası olarak koruyabilen feodal beylerin elinde kalmıştır. Osmanlı Klâsik Çağı'nda makam dolayımı (bağ) sistematik hale getirilerek kuvvetlendirilmiştir.[327] Kolektif sömürü ve tahakküme katılım makama bağlı olmaya endekslenmiştir.[328] Konsolidasyon bu noktadadır.

Yönetim hizmetlerine ayrılmış tımarlar belli bir idari yetki dairesi gözetilerek verilmiş; beylerbeyi ve sancakbeyi, kontlar gibi hem ordu komutanı hem bölge yöneticisi yetkisine sahip olmuşlardır.[329] Bu tımarların yetki dairesini diğerlerinkinden ayıran en önemli özellik, tımar sahibine ait hâssın alanını, yani mülkiyet-tasarruf alanını aşan bir yönetim, "mülk" alanı yaratılmış olmasıdır.[330] Özel mülkiyet-özel tasarruf alanını aşan "mülk", imparatorluğun hâkimiyet alanının oluşumuna ilişkindir. Karolenj İmparatorluğu nasıl yeni kontluklar yaratarak mevcut mülkiyet ilişkilerini kesen yeni imparatorluk "mülk" alanları yaratmışsa,[331] Osmanlı İmparatorluğu da sahip olduğu tekeli kullanarak kendi "mülk" alanını biçimlendirmiştir.

Askeri hizmete tahsis edilmiş tımarlar ile yönetim hizmetine tahsis edilmiş tımarlar arasındaki bir diğer önemli fark da, yine kontluklarda ol-

---

[326] Yıldırım Bayezid hem idari-askeri makamları hem de tımarları kullara vermeye başlamış; II. Murad döneminde kulların sayısı artmış; Fatih vezir-i âzamlığı da kullara açmıştır. Halil İnalcık, a.g.e., s.205-206. Ancak ne devlet makamları ne de tımar sahipliği tamamen kulların eline geçmiştir. Metin Kunt, a.g.e., s.59-69. Benzer özellik Karolej İmparatorluğunda da vardır: "En azından Sofu Louis'nin hükümdarlığından itibaren, hiçbir saray görevi, hiçbir büyük komutanlık, hatta özellikle de hiçbir kontluk mertebesi, en geç bu görevi üstlendikten sonra olmak üzere ama muhakkak, ellerini birleştirmek suretiyle kralın vasali olmadan elde edilemiyordu." Marc Bloch, a.g.e., s.280.

"Daha önce ücret karşılığı çalışmış olan saray görevlisi ve askerler tımar sahipleri arasında azınlık teşkil ediyorlardı. İrsî dirliklere sahip olanlar için de aynı şey söylenebilir. Bunların çoğuna tımarları babalarından miras kalmıştır. Ama oğula miras yoluyla intikal eden babasının tımarı değil, herhangi bir tımara sahip olmak hakkıydı." Colin Imber, a.g.e., s.264.

1531 tarihli fermanla o tarihten itibaren ilk defa kendilerine tımar tahsis edilen tımar sahiplerinin beratlarını sultandan alma zorunluluğu getirilmiştir. A.g.e., s.267.

[329] Marc Bloch, a.g.e., s.656.

[330] Bu özelliği ile beylerbeyilik ve sancakbeyliği Alman dükalıklarına benzemektedir: Fransa'da kontlar "kendilerine fief olarak verilen kontluklardan başka hiçbir yerde fiili iktidarlarını kullanamazlarken, Alman bir dük, hiç kuşkusuz gücünün büyük bir bölümünü kendisine ait 'onursal' fieflerden sağlasa da, bunlardan çok daha geniş bir toprağın en üst şefi olarak kalmayı sürdürüyordu. A.g.e., s.662-663.

A.g.e., s.656-657

duğu gibi, gelirin hizmet süresi ile sınırlandırılmış olmasıdır: "Yönetimsel görevler, geçici olma niteliğini sürekli olarak içlerinde taşırlar ve tayin, nakil, terfi ve görevden alma gibi değişken özellikler içerir. Bu görevler değiştiği ya da yer değiştirdiği zaman, bu hizmetlerin gelirlerini aldıkları dirlikler de değişir. [...] görevden alındıkları zaman dirliklerin gelirinden yoksun kalırlar."[332] Soylularla askeri hizmet üzerinden birlik kurulmuş; soyluların "birliğin kendisine yüklediği ortak göreve [savaşa] katılmadığı zaman, birliğin soylu üyesi olmaktan da çıkacağı için, dirliğini de" kaybedeceği öngörülmüştür; yani onlarla imparatorluk yönetim hizmetleri üzerinden bağ kurulmuş ve hizmetin süresi bu bağ ile sınırlandırılmıştır.[333] Bu, bağın gevşekliğini değil, siyasal dolayımın daha güçlü kurulmuş olduğunu gösterir. 17. yüzyılın mücadelelerindeki kontluklara benzer kalıtsallık arayışı ve müsaderenin yaygın olmaktan ziyade sınırlı, seçici oluşu da bu bağın güçlülüğüne işarettir.[334]

Sancakbeyliği, beylerbeyliği ve vezirlik arasındaki niteliksel farklar Osmanlı İmparatorluğunun, Karolenj İmparatorluğundaki kontluklardan farklı kimi özelliklere de sahip olduğunu gösterir. Osmanlı tahsis edilmiş/adem-i merkezi idari-askeri-mali birimleri üç farklı şekilde örgütlemiştir. Feodal ilişkilerin temel örgütlenme ölçeği sancaktır ve tam da bu nedenle bu ölçek tımar sahipliği örgütlenmesiyle geçişkendir.[335] Sancakbeyliğinin hem oluşum süreci hem de özellikleri, sancağın askeri hizmete tahsis edilmiş tımarlar ile yönetsel hizmete tahsis edilmiş tımarlar arasında bir geçiş formu olduğuna işaret eder. Beylik döneminde beylerin "mülk" leri sancaklar üzerinden merkeze bağlanmış ve bu beyler uzun yıllar kimi kalıtsal mülkiyet ve idare haklarını korumakta ısrarcı olmuşlardır.[336] Feodal merkezi devlet, bu beylerin dirliklerini parçalama, "mülk" alanları dışında onlara dirlik tahsis etme veya dirliklere el koyma yoluna gitmiş; sancağı yönetsel hizmete tahsis edilmiş tımarlar biçiminde örgütlemeye çalışmıştır; buna karşın, tımar sahipleri de "mülk"lerini mülk veya vakıf araziye çevirerek kalıtsal olarak koruma yolunu seçmişlerdir. Kontluklar birer idari birim olarak kalıtsallık kazanırken,[337] Osmanlı'da sancağın hizmete tahsis edilmiş tımar biçimine dönüşmesi nedeniyle feodal beylerin kalıtsallık arayışı idari birimler üzerinden değil kendi mülkleri üzerinden olmuştur. Ama tam da artı ürünün çekildiği ve mücadelenin biçimlendiği "kendine yeterli" birim olması nedeniyle, sancak tahsis temelli örgütlenmenin temelini oluşturmuştur. Ortaylı bu durumu açık bir biçimde özetlemektedir: "her Osmanlı sancağının merkeze belirli bir bedel ödemesi ve giderlerin vilayet bütçesinden karşılanmasında somutlaşan 'mali yerinden yönetim', hem defterdarın sancak düzeyindeki etkinliğini abartılmış biçimde karşımıza çıkarmakta, hem de klasik Osmanlı yönetiminin merkez-

---

[332] Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.152.

[333] A.g.e., s.152.
Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.47, s.87.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.84; İlber Ortaylı, a.g.e., s.8-9.
Colin Imber, a.g.e., s.242-253.
Kontlukların kalıtsallık kazanma süreci için bkz. Marc Bloch, a.g.e., s.335.

cilikten ne kadar uzak bir yönetim yapısına sahip olduğunu göstermektedir."[338] Sancakların parçalı ve çok-merkezli örgütlenmeyle uyumlu olduklarının bir diğer göstergesi ise, II. Bayezid döneminde çıkarılmaya başlanan "sancağın vergi mükellefi tebaasının tımar sahiplerine ödemekle yükümlü oldukları vergi, harç ve para cezalarının ayrıntılı bir listesini içeren" *sancak (liva) kanunnameleri*'dir.[339] Sancak kanunnamelerinde, esası her sancağa göre değişen, yerel ölçekli feodal ilişkiler belirlemiş; imparatorluk merkezi bu ilişkilere kanunnameler aracılığıyla müdahale etmeye çalışmıştır.[340] Kanunnameler ve bunları imparatorluk çapında merkezileştirme girişimi olan fermanlar, bu çabanın sonuca ulaşmadığını, yerelliğin belirleyiciliğini koruduğunu ve 17 yüzyıl itibariyle de sönümlenme eğilimine girdiğini gösterir.

Beylerbeyilik toplumsal ilişkilerin örgütlendiği bir idari birimden ziyade onların üstünde yer alan bir "denetim ve eşgüdüm" birimi olarak belirmiş; yöneticisi vezir rütbeli bir asker-idareci olmuştur.[341] Demek ki, beylerbeyilik, kontluk benzeri ilk yönetsel hizmete tahsis edilmiş tımar biçimidir. Yalnız kontluk toplumsal ilişkilerin örgütlenme ölçeğine uygun bir idari birim iken, beylerbeyilik bu ölçekle örtüşmeyen daha büyük alanları kapsamıştır. Bu özelliği itibariyle de kontlukların birleşimi dükalık veya baronluklara benzetilebilir. Beylik dönemi kapanır imparatorluk dönemi açılırken beylerbeyiliklerin (eyalet) sayısının artması ve tımar bağından bağımsız alanların da üst-örgütlenme birimi haline gelmesi beylerbeyiliğin yönetsel hizmet bağını öne çıkarmış ve imparatorluğun temel yönetim birimi haline getirmiştir. Fatih Sultan Mehmed, beylerbeyini "görevli bulunduğu vilayetin tek mülkî ve askerî amiri durumuna" getirmiştir.[342]

Kubbealtı vezirlerine ve vezir-i âzama yapılan tımar tahsisi, merkezi yönetim hizmetleri ile ilişkilidir.[343] Merkezi yönetimin en önemli bileşeni olan kadılara ve defterdarlara tahsis edilen gelirlere benzemektedir. Merkezi yönetim hizmetlerinde toprak ile bağ zayıflatılmış veya koparılmıştır. Ancak gelirin tahsisat usulüne göre verilmesinden vazgeçilmemiştir. Yeniçeri Ocağı askerleri ve altı sipahi bölüğü gibi bazı merkezi devlet hizmetlilerine maaş verilmekteydi.[344] Ancak hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekili olarak her şeyi tasarruf etme kudretine sahip (mutasarruf, tam yetkili), bu yetkiyi kendilerine-üstlendikleri yönetsel fonksiyona tahsis edilen yetki alanları (daire) içinde gerçekleştiren ve merkezi iktidarın memâlik (ülke) genelinde örgütlenmesini sağlayan kadı ve defterdar gelirleri büyük

---

338 İlber Ortaylı, a.g.e., s.13.

339 Colin Imber, a.g.e., s.261-263.

340 "Erken modern dönem merkezileşmesinin bir diğer önemli göstergesi de 'Osmanlılaştırma', yani liva kanunnameleri veya sancak kanunnameleri olarak bilinen yerel düzenlemeleri kanunlaştırma girişiminde ortaya çıkmaktadır." Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.38.

"Beylerbeyilik hem **fiilî bir memurluk**, hem de Nişancı'nın beylerbeyi atanabilmesinden de anlaşılacağı gibi **başka memuruklarda bulunanlara verilen bir rütbedir**." İlber Ortaylı, a.g.e., s.12, 9.

Orijinal metinde alıntı "kalın" yazılmıştır; yazının bütünlüğü içinde alıntının "kalın"laştırılmadan alınması tercih edilmiştir. A.g.e., s.12.

Ahmet Mumcu, a.g.e., s.26.

344 Carter V.Findley, a.g.e., s.84.

oranda tahsisat usulüne bağlıydı.[345]

Kadılar, yevmiyelerine (tahmini rüsûm geliri) göre derecelendirilmiş kadılık dairelerine atanırlar; yani atamaları kendilerine tahsis edilen geliri esas alırdı.[346] Buna mukabil kadılar bir berat resmi öderlerdi. Kendilerine tahsis edilen tahmini gelir ve berat resmi kadıların makamlarına yaptıkları yatırımı ifade ederdi. Sınırlı görev süreleri içinde kadılar bu tahmini gelire ulaşmaya ve berat resmini çıkarmaya çalışırlardı. Bunu, mahkeme işlemlerinden aldıkları resimlerde olduğu gibi hizmetleri, faaliyetleri karşılığı alacakları rüsûmla gerçekleştirirlerdi. Rüsûm geliri tahmini yevmiye gelirini aşabilir veya onun altında kalabilirdi.[347] Esas olan faaliyetlere tahsis edilmiş bu gelirlerdi ve kadılar bu gelirlerini attırmaya odaklanmışlardı. Dolayısıyla yevmiyenin maaş, görev öncesi ödenen sabit bir tutar olarak adlandırılması doğru değildir; kadıların asıl gelir kaynağı faaliyetleri karşılığı aldıkları resimlerdi. Bu gelirlere ek olarak, yine tahsisat usulüne uygun şekilde, kendilerine vakıf gelirleri ve tekaüd maaşı yerine geçebilecek arpalıklar (toprak) tahsis edilirdi. Defterdarlara da hazineden maaş verilebildiği gibi, maaş verilmediği durumlarda hâss verilmesi esastı; ayrıca onlar da gerçekleştirdikleri hizmetler mukabilinde gelir elde ederlerdi.[348] Kadıların ve defterdarların kendi dairelerindeki mutlak vekâlet yetkileri ve muhtariyetleri bu usulün temelini oluşturur.

Osmanlı merkeziyetçiliğini açıklarken merkezi bürokrasi tanıma başvurmak yanlış olacaktır. Merkez ve taşra yöneticileri, merkezi bütçeden maaş alan memurlar değil, kendilerine gelir tahsis edilmiş ve hizmetlerini bu gelir karşılığı ifa eden zümrelerdir.[349] Tahsisat bölgesel bir yönetim usulüdür ve daire-gelir alanları doğrudan bir yöneticinin hizmetine tahsis edilmiştir. En merkeziyetçi olarak nitelenen dönemlerde bile, merkez ve taşra yöneticileri hazineyi kendi kişisel zilyetleri olarak kullanma hakkını kendilerinde görmüşler, görevi "kâr amacıyla yapılan bir yatırım" olarak değerlendirmişler;[350] terfileri liyakat ve kıdemden ziyade mevkiinin ka-

---

345 Kadıların kendi dairelerindeki yetkileri için bkz. İlber Ortaylı, *Kadı*, a.g.e., s.14, 19, 20, 30.

346 Kadıların gelirleri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, a.g.e., s.83, 88, 93-95, 111, 118, 136.
"Kadıların muayyen maaşları olmayıp aidatları herhangi bir dâva münasebetiyle zuhurata bağlı olduğu için bunlardan maişetçe zarurette kalanlar yahut aldıklarını az görenler irtikâb ve irtişaya sapmışlardır." A.g.e., s.84; Yaşar Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten*, Sayı: 163, 1977, s.495-506, s.503.

348 Defterdarlar "maliyece iltizam veya emanet suretiyle ihale edilen haslar kaç yük ise her yük başına imza hakkı olarak bin akçe ve hazineye para tesliminde bin akçede yirmi akçe *kesr-i munzam* ismiyle âidat alırlardı. Pâdişâha her nereden pişkeş gelse vezirlerle beraber defterdarlar da hisse aldıkları gibi haraç ve âdet-i ağnamdan da vezirlerle beraber defterdarların da hisseleri vardı." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.326-327.

349 Kalemiye ve mülkiye memurlarının karşılaştırması için bkz. Carter V. Findley, a.g.e., s.28.

350 Liva kanunnamelerini inceleyen Ebou-El-Haj, "en azından bazı mevkilerin maaş karşılığı belirli hizmet ve görevler olarak tahsis edilmesinden çok bir gelir kaynağı olarak görüldüğü izlenimini" edinmiştir. Ayrıca "kanunların ihlalinden doğan para cezaları (*cerayim*) sancak beyine ya da ihlalin vuku bulduğu timarin sahibi sipahiye gelir olarak tahsis edilmiştir. Pazar fiyatları, ölçü ve tartıların teftişinde sorumlu muhtesiplik, onaltıncı yüzyıl başlarında bir memuriyetin nasıl bir gelir kaynağı olarak görüldüğünün mükemmel bir örneğini oluşturur." Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.43, 65, 69-70. Uzunçarşılı da ilmiyye sınıfı içinde yatay ve dikey geçişlerin ücretle bağlantılı olduğunu, 16. yüzyılda ücreti fazla olduğu için müderrisliğin kadılığa tercih edildiğini söylemektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, a.g.e., s.83.

zancına göre yapılmış, atamalara eşlik eden gelir ve emlak babadan oğula geçmiştir.[351] Ayrıca hiyerarşik bağdan ziyade, padişaha kişisel bağlılıktan (biat) kaynaklı, kişisel temsili ifade eden vekâlet bağı öne çıkmıştır. Vekâlet bağında belirli bir amaçla sınırlandırılmış özel yetki devrinden ziyade, bir bölgenin ve bir yönetsel fonksiyonun bütünüyle devri, genel yetki devri söz konusudur.[352] Padişah beratıyla atanan kişi, onun adına ya tüm beylerbeyliğinin (eyaletin) genel sorumlusu (beylerbeyi, vali) ya bir kazanın tüm adli-mali-idari işlerinin sorumlusu (kadı) ya da bir sancağın bütününde mali işlerin sorumlusu (defterdar) olacaktır. Makamlar, padişaha biatın yanı sıra zümrelerin kendi içindeki hamilik ilişkileri tarafından da belirlenmekteydi. Tımarlı sipahilik ve tımar tevcihinde komutanların ve özellikle de beylerbeyinin kararı, onlara yakınlık derecesi önemliydi.[353] İlmiyye sınıfına giriş ve sınıf içinde yükselme, yani hukuki ve akademik makamlara atanma da himaye ilişkilerine bağlıydı.[354] Bu üç özellik zümreleri ve "zümre-temelli liyakat" sistemini pekiştirecektir.[355]

Merkezlerin ve merkezleri imparatorluk merkezine bağlamakla görevli olan kişilerin tahsisat usulüyle merkeze bağlandıklarını görmemek, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüveleri görülen, 17 yüzyıl ve 18. yüzyıla damgasını vuran adem-i merkezileşme eğiliminin köklerini ve feodal karakterini anlamayı zorlaştıracaktır. Oysa bu eğilim 16. yüzyılın ikinci yarısındaki feodalizmin krizine feodal bir tepki olarak ortaya çıkmış; Klâsik Çağa egemen olan feodal üretim ilişkileri ve yönetim usulleri içinde gelişmiştir. İltizam, makam satışı ve çiftliklerin gelişimi, kalıtsallık kazanıp malikâne sistemine dönüşmesi bu dönemin tahsisat usulü, adem-i merkeziyetçi merkeze bağlanma biçimleri nedeniyle mümkün olmuştur. Aksi ya adem-i merkezileşme eğiliminin bir boşluğa doğduğunu iddia etmek ya da iki dönemin feodal ve merkeziyetçi niteliğini yanlış yorumlamak anlamına gelir.

İmparatorluğun üçüncü, tamamlayıcı ve en önemli özelliği, bütün dünyevi varlıklar üstünde yer alacak "evrensel" bir iktidar kurarak, "mülk"ler

---

[351] Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., 33, 43, 65.
Colin Imber, *Şeriattan Kanuna – Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s.114. Beylerbeyi "hakimiyetin 'vilaye' [hükmetmek, idare etmek] (delegation) şeklinde sultanlara ve onlar tarafından da beylere verilmesi islami bir kurumdur." Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.94. Kadılara islâm hukukunda yargı görevi niyabet usulüyle (uzak vilayetlerde Halife adına, Halifenin naibi olarak) tevcih edilmiştir. İlber Ortaylı, a.g.e., s.8.
Halil İnalcık, a.g.e., s.214,-215, 222.
"Osmanlı ilmiye sınıfında Ebussuud'unkine benzer bir kariyer, her şeyden önce doğum ve hamiliğe bağlıdır. İleride bilim adamı ya da hukukçu olacak biri, genellikle ilk eğitimini babasından alır, dolayısıyla meslekteki ilk adım eğitimli bir hanede doğmaktır. Müdahalesi ilmi ya da hukuki kariyerde ilerlemek için son derece gerekli olan hamiye kapıyı aralayan da, ailevi ya da mesleki bağlantılar aracılığıyla, yine bu hane halkıydı. Öğretim bir ölçüde kalıtsal ve ilerleme de hamiler aracılığıyla olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en itibarlı hukuki ve akademik makamlar, 15. yüzyılın sonlarında, genellikle rakip olan, birkaç ilim hanedanının tekeline girmişti." Colin Imber, a.g.e., s.14.
Abou-El-Haj, "sınıf-temelli liyakat" kavramını kullanmaktadır. "Sınıf-temelli liyakat" kavramını Osmanlı "sınıf"larını Batı'nın "sınıflar sistemi"ne (estate system) benzeterek türetmiştir. Kapitalizmin sınıf kavramından farklılaştırmak için Osmanlı sınıf sistemi için zümre kavramını tercih ettiğimiz için ona referansla burada kavramı zümre-temelli liyakat şeklinde kullandık. Rıfa'at Abou-El-Haj, a.g.e., s.38-39, 66.

üzerinde kurulan iktidarı tekleştirmesi ve mutlaklaştırmasıdır. Beylik ailesinin diğer aileler üzerindeki hâkimiyetini kalıtsallaştıran (irsileştiren), yani onu bir hanedan, beyi de himaye ilişkileri içinde mutlak hâkim konumuna getiren padişah kişiliğinde mündemiç olduğu ve ona toplum-üstü hâkimiyet sağladığı varsayılan "evrensellik" düşüncesidir. "Evrensellik" düşüncesinin tek ve mutlak karakteri kişiselleşmenin sonal biçimini almasıyla bir yönetim biçimi olarak somutlaşabilmiştir. Bu nedenle evrensellik düşüncesi ile mutlak monarşiler arasında güçlü bir bağ olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Kişiselleşme, tekleşme ve mutlaklaşmanın aldığı bu son evrensel nitelikli biçim, her üç uğrağın toplum-üstü karakterini pekiştirdikçe somutla bağlarını zayıflatmış, onları daha soyut ve genel hale getirmiştir. "Mülk" ler üzerinde olduğu kadar diğer devletler üzerinde de bir ölçüde hâkimiyetini kurduğu ve dünya hâkimi haline geldiği düşünülen padişahın iktidarı artık tek bir kişinin iktidarını değil, onda cisimleşen bir imparatorluğun iktidarını ifade etmektedir. Beyin ailesinden değil imparatorluğun hâkimi olan bir hanedandan bahsedilmektedir. Padişahın "mülk"ü kendi kişisel mülkü değil, imparatorluğun hâkimiyet alanı olan "mülk"ü karşılamaktadır. "Mülk"ün sahip olduğu ortaklaşalık formu zayıflamakta, mülksüzlerin reâyâ adında soyut bir bütün olarak ortaya çıkışı belirginleşmektedir. Dolayısıyla kişiselleşme, tekleşme ve mutlaklaşma, toplumsal iktidarın toplumdan soyutlandığı biçim olarak karşımıza çıkan siyasal iktidar-devlet, tarihsel özgüllüğü içinde imparatorluğa denk düşmekte; padişahın bireysel gücünü değil merkezi feodal devletin iktidarını ifade etmektedir.[356] Himaye ilişkilerine "aşkın" bir siyasal iktidar alanının oluşumu, toplumsal ilişkilerin "yukarıdan ve tek elden" bir merkezi feodal devlet tarafından yönetilmesiyle tamamlanmıştır.

Merkezi feodal devletin, toplum-üstü evrensel nitelikli bir iktidar olarak ortaya çıkmasında saltanat ve hilâfetin büyük rolü olmuştur. Mülk sahibi sınıfların kendilerini toplumdan (kamu(ğ)dan) ayrıştırmalarında kişiselleşme-soylulaşma kadar tekleşme ve mutlaklaşmanın payı olduğu gibi, tekleşme ve mutlaklaşmanın toplum-üstü bir görüntü almasında da dünyevi olandan kopuşun, ululaşmanın-ilâhlaşmanın etkili olduğu ortadadır. Devlet oluşumunda toplumdan soyutlanmanın uzun yüzyıllar "aşkın"laşma, ilâhileşmeyle eş zamanlı geliştiği açıktır. Osmanlı İmparatorluğunda saltanat ve hilâfet bu gelişimin temel yapı taşları olmuştur.

Hilâfetin devri ve dini bir kurum olarak varlığı sıkça tartışılmıştır.[357] Ancak bu tartışmaların baskın gelmesiyle, hilâfetin de saltanat gibi bir hü-

---

[356] 17. yüzyılda "Devlet benim" diyen Fransa Kralı XIV. Louis ile Osmanlı padişahını karşılaştıran Kunt, şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: "Bir bakıma Fransa kralından çok daha güçlü olan Osmanlı padişahı ise bu derece iddialı değildi. Osmanlı devleti sadece hükümdar, hattâ Osmanlı sülalesinden ibaret değildi; devletin önde gelen bütün yöneticilerinin toplamı sayılıyordu devlet. Eli kılıç ya da kalem tutan kâtip, ulema bütün 'askerî' sınıfın toplamından oluşuyordu Osmanlı devleti." Metin Kunt, "Siyasî Tarih (1300-1600)", a.g.e., s.132. Burada vurgunun devlet oluşumuna yapıldığı açıktır.
Halil İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", *A.Ü. SBF Dergisi*, Cilt XIII, Sayı: 4, 1958, s.68-79.

kümdarlık biçimi olduğu görülmemiştir. Oysa Arap topluluklarında devlet oluşumu İslâmiyetin gelişimi ile paralellik göstermiş ve hilâfet makamının şekillenmesi ile nihai biçimini almıştır. Halifeliğin önce Allah'ın resulü olan Peygamberin halefi, nâibi ve İslam cemaatinin imamı (reisi) olarak görülerek intihapla belirlenmesi; Emeviler döneminde fatih ordularının başı "*amir al-mu'minin*" daha ziyade dünyevi ve irsi iktidara sahip olması; Abbasiler döneminde ise, Sasani mutlak monarşisine paralel bir gelişim sergileyerek Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve Allah'ın halifesi içeriğini kazanması, halifeliğin topluluğun riyasetinden devletin riyasetine geçişin kurucu unsuru olduğunu gösterir.[358] Hilâfet dünyevi iktidarın ilâhi iktidarla tamamlanarak mutlaklaşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla özgün biçimine kavuştuğu Abbasiler dönemi göz önüne alınacak olursa, hilâfet dini vecibeler ile tebaanın mutlak itaatinin sağlandığı bir hükümdarlık biçimidir. Halifenin Mavardi tarafından özetlenen görev ve yetkileri de bunun kanıtıdır: "dîni müdafaa ve muhâfaza etmek, şer'î dâvalarda huküm vermek, islâm mülkünü korumak, suçluları cezalandırmak, hududu muhâfaza için, asker bulundurmak, islâmı kabûl etmeyenlere ve yahut islâm hükmüne mutâvaat etmeyenlere karşı cihâd açmak, vergi tarh ve tahsili teşkilâtını kurmak, maaşları vermek, beytülmâli idâre etmek, ehliyetli me'mûrlar tâyin etmek ve nihâyet hukûmet işlerinin teferruatına bizzat nezâret etmek."[359]

10. yüzyılda hilâfetin İslâm cemaatinin bütünü üzerindeki siyasi iktidarını kaybetmesi, halifeliği önce dini iktidar sahipliğine, sonra da "bilcümle salâhiyet ve iktidarın meşru kaynağı" olma konumuna geriletmiştir.[360] 10. yüzyıl hilâfet için Batı Avrupa'da Roma kilisesi ile krallıklar arasındaki dini ve siyasi iktidar ayrışmasında olduğu gibi bir ayrışma yüzyılıdır; ancak hilâfet Roma kilisesinden farklı olarak İslâm cemaati üzerindeki dini iktidarını devam ettirememiştir.[361] Bunun başlıca nedeni, İslâm cemaati içinde halifeye biat etmeyen veya sadece meşruiyet kaynağı olarak gördüğü için biat eden bağımsız ve mutlak dünyevi iktidar sahibi sultanların ortaya çıkması, bu sultanların İslâm mülkünün bir parçası üzerinde saltanatlarını ilan etmeleridir.[362] Önceleri "başka bir valiye bağlı olmayan vali", emaretin başındaki yönetici olarak karşımıza çıkan sultan, zamanla bağımsız bir devletin başında bulunan, bütün yetkilere sahip, hükmetme kudretini tek elde toplayan bir hükümdar biçimini almıştır.[363] Sultan ve

---

[358] T.W. Arnold, "Halife" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.148-155; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, a.g.e., s.35; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, a.g.e., s.1-5, 14-16, 132-134; Gilles Veinstein, a.g.e., s.208-209.
T.W. Arnold, a.g.e., s.153-154; İmamın (yöneticinin) yerine getirmesi gereken bu yetki ve görevler "uygulanmasında başka hiç kimsenin rolü olmayan Allah hakkı kategorisine ait" görev ve yetkilerdir. Colin Imber, a.g.e., s.75.

[360] T.W. Arnold, a.g.e., s.150.

[361] Marc Bloch, a.g.e., s.649-654.

[362] J.H. Kramers, "Sultan", *İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.24-28; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, a.g.e., s.3, 14-16.
Bir hükümdar unvanı olarak "sultan" ilk defa Büyük Selçuklularda karşımıza çıkmaktadır. J.H. Kramers, a.g.e, s.25.

saltanat kavramları 13. yüzyıl itibariyle, özellikle de Memlûk hükümdarlarıyla, tam siyasi istiklâli temsil eden bir içerik kazanmışlardır. Bu yüzyıldan sonra sultan, hilâfet yetkisine, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olma vasfına dahi sahip bir hükümdar olarak görülmeye başlanmıştır.[364] Halifeye biat, halifeden menşûr alma geleneği devam etse dahi bu dönemde belirleyici olan dünyevi iktidardır; hatta sultanlar kendi dünyevi iktidarlarının kaynağını Allah olarak göstermeye ve dini yetkileri de bu suretle ellerinde toplamaya başlamışlardır. Bunun özgün örneği yukarıda da belirttiğimiz gibi Türk-İslâm devletleri olmuştur. Memlûk ve Şii hilâfet biçimlerinden farklı olarak dünyevi iktidar dini yetkileri mutlak olarak elinde toplamıştır.

Bizans İmparatorluğu, dini, dünyevi iktidarını evrenselleştirmek için kullanan ilk imparatorluktur.[365] 3. yüzyıl krizlerinin hemen ardından 4. yüzyılda Bizans imparatorları topladıkları konsüller aracılığıyla monotheist bir din olan Hristiyanlığı yerleştirmeye ve ona uygun şekilde kendi iktidarlarını da tekleştirmeye çalışmışlardır. Evrensel iktidar iddialarının en önemli birleşeni olan "başında Roma imparatoru ve Hristiyan *oikumeni*'sinin reisinin bulunduğu" bir devletler hiyerarşisi kurmuşlardır.[366] Konsüllerde belirlenen Ortodoks inancın yeryüzünde tek bir krallık ve imparatorluğun gözetiminde tek bir dini yorum olabileceği görüşüne uygun şekilde biçimlenen bu hiyerarşi, Bizans imparatorunun "Tanrı'nın yeryüzündeki krallığını onun adına yöneten kişi" olduğunu kabul etmiştir.[367] İstanbul Patrikhanesi de buna uygun olarak diğer kiliselerin hiyerarşik üstü haline getirilmiştir. Bu, din ve devletin imparator hâkimiyeti altında birleştirilmesinin ilk adımıdır. Böylelikle, imparator tüm yetkileri kendinde toplayan mutlak hükümdar niteliğini güçlendirmiş; en yüksek hâkim, en büyük rahip, en yüksek komutan olma özelliğini pekiştirmiştir. Yine aynı yüzyılda Hristiyanlık resmi din olarak kabul edilmiş; diğer inanç ve dinler üstünde tek ve evrensel din haline getirilmiştir. 6. yüzyıl, din ve hukuk, kilise hukuku ve imparatorluk yasaları birliğinin kurulduğu; imparatorun hâkimiyeti altındaki kilisenin kanunları hristiyanlaştırdığı yüzyıl olmuştur. Hukukun hristiyanlaştırılması, hükümdarın hâkimiyetini pekiştirecek şekilde gerçekleştirilmiştir. "İmparatorluk kudretinin Tanrının himayesinden geldiğine" ve ancak onun elinde dinin güçlü bir araç olabileceğine dair görüş bunun kanıtıdır.[368] Böylelikle kilise, bir yandan Roma Katolik kilisesinin bağımsız örgütlenmesinden ayrı olarak devlet içinde kurumsalmış; diğer yandan, adalet ve eğitim alanlarında hâkimiyet elde etmiştir.

---

[364] J.H. Kramers, a.g.e., s.26; 13. yüzyılda halife ve hilâfet artık sultanın ve saltanatın karşıtı değil, eş anlamlısı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Gilles Veinstein, a.g.e., s.209.
Roma'da evrenselleşmeyi inceleyen çalışması için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s. 23, 28, 34-35, 114, 121-132.

[366] Georg Ostrogorsky, a.g.e., s.25-26.

[367] Levent Kayapınar, a.g.e., s.9, 41, 47.

[368] A.g.e., s.47, 156, 162.

Osmanlı, Abbasi ve Bizans örneklerine yakınsayarak evrensel imparatorluğu saltanat ve hilâfet makamlarının özgün bileşimi üzerine kurmuştur. Fatih'le başlayan fetih dönemi Osmanlı'yı çok sayıda prensliği, hanlığı, krallığı kapsayan; ekonomik, sosyal, yönetsel, siyasal, kültürel bölgesel farklılıklar barındıran geniş bir ülkeye; bunların üzerinde hâkimiyet kuracak bir imparatorluğa dönüştürmüştür. Fatih ve onu takip eden II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde, imparatorluğa özgün biçimini kazandıracak saltanat ve hilâfeti kurumsallaştırılmıştır. Saltanat ve hilâfetin kurumsallaşması, ikisinin padişahlık makamında içerilmesi, "emperyal ve manevi egemenlik iddialarını en net ve yetkin biçimde ifadelendir"miştir.[369]

Osmanlı, İslâm âleminde hilâfet ve saltanatın ayrıştığı, güçlü bir saltanat geleneği yaratan Türk-İslâm devletlerinin hâkim olduğu bir yüzyıla doğmuş; bu nedenle, devletleşme süreci saltanat makamında somutlaşmıştı. Her daim şer'î (dini) dayanaklara sahip olmakla birlikte, kendini bağımsız bir devlet olarak kabul ettirme zorunluluğu mevcut hilâfet makamıyla arasına mesafe koymasını gerektirmişti.[370] Bu durum saltanat ve hilâfetin, gelişimini ve gelişim kanallarını birbirinden ayırmış; feodal ilişkiler içinde gelişen dünyevi iktidarı ve onun hukuku olan örfî hukuku, imparatorluk hukukunu (kanun) ön plana çıkarmıştır. 15. ve 16. yüzyıllar boyunca saltanat sancak kanunnameleri ve genel kanunnameler aracılığıyla gelişim göstermiştir. İmparatorluk çapında tek ve genel hüviyete sahip kanun ise, Fatih, Yavuz Selim ve Kanuni dönemlerine ait ceza kanunnameleri olmuştur.[371] II. Bayezid dönemi, *Osmanlı Kanunnamesi* imparatorluk hukukunun kanun derleme aşamasına geldiğinin göstergesi, sultani kanun yapabilme gücünün sembolü haline gelmiştir.[372] Saltanatın güçlenmekte olduğunun bir diğer göstergesi de, saltanat makamının giderek kendini devletin diğer kurumlarından ve ricâlinden ayrıştırmasıdır. Fatih'in Divâna başkanlık etmeyi bırakması, huzuruna çıkmak için gereken teşrifât kurallarının ağırlaştırılması ve *Osmanlı Kanunnamesi*'nde veraset usulü olarak "kardeş katli"ne izin verilmesi bunun kanıtıdır.[373]

Hilâfetin gelişimi sultani kanun yapabilme gücünü, yani sultani iktidarı temel almıştır.[374] Hilâfet saltanatı güçlendirecek ve "ideal"leştirecek şekilde en yüksek makamda içerilmiştir. Imber, "evrensel egemenlik" içe-

---

[369] Colin Imber, *Şeriattan Kanuna*, a.g.e., s.9.

[370] I. Bayezid'in Memlûk hâlifesinden menşûr aldığına ilişkin bilginin de doğru olmadığını göz önünde bulundurursak, Osmanlı Saltanatı aslen kılıç gücüne, yani dünyevi iktidarına dayandırmıştır diyebiliriz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., 80-89, 189-200.
Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - I*, a.g.e., s.236.
Uzun yıllar *Fatih Kanunnamesi* olarak bilinen ilk genel-derleme kanunnamenin II. Bayezid dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Colin Imber, a.g.e., s.56-60.
Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.54; "Kardeş katli" ile sultanın hâkimiyetinin mutlaklaştırılmakta olduğu, bu usulün kaldırılmasıyla başlayan taht mücadeleleriyle anlaşılmıştır. Bu usulün kaldırılması ile sultanı baskı altında tutacak taht adayları ortaya çıkmış ve onun mutlak otoritesi zayıflamıştır. Erdem Sönmez, *Ahmed Rıza – Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.18-19, 22.
Colin Imber, a.g.e., s.118.

riğiyle hilâfet makamında hak talep eden ilk Osmanlı padişahı olan Kanuni dönemindeki Şeyhülislam "Ebussuud'u Hilafet kuramına başvurmaya ve Osmanlı padişahına 'halife' unvanı vermeye iten şey[in], yöneticinin otoritesinin [...] haddinden fazla genişletilmesi" olduğunu söyler.[375] Hilâfet makamının içerilmesinde, örfî ve şer'î örgütler ile örfî hukuk ve şer'î hukukun birliğinin sağlanmasında iktidarın yoğunlaştığı padişahlık makamı belirleyici olmuştur. Dünyevi iktidar öne çıkmıştır.

> "Din u dawla" ile "Osmanlı Devleti'nde devlet ve din yan yana iki ayrı daire değildir; din dairesi devlet dairesinin bütünüyle içindedir, iki daire çakışır. Yani bu özdeşlikte devlet, dini içine alan, kuşatan büyük dairedir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı resmi ideolojisi [dairenin içi, daire-i adalet] demek, devlet ve dinin, yahut siyaset ve İslam'ın ayrışmaz bir biçimde birbiri içine girdiği bir zihniyet demektir. [...] 'her şey devlet içindir, din de devlet içindir' şeklinde formüle etmek mümkündür."[376]

Hilâfet makamını saltanat makamıyla bütünleştirmenin temelini örfî hukuk ile şer'î hukuk birliğinin sağlanması, yani iki ayrı hukuk kaynağının uyumlu hale getirilmesi oluşturmuştur. Şeyhülislamlık adıyla bir fetva makamının oluşturulması ve Şeyhülislamın verdiği fetvalar yoluyla yapılan bu birlik inşası, "hukukun korumakla yükümlü olduğu [her şeyi kuşatan] ideal toplum"u ifade eden daire-i adalet düşüncesindeki dengeyi sağlamayı hedeflemiş ve bu dengenin sağlanmasında asli rolü padişaha vermiştir.[377] "Adalet[in] padişahın bütün toplumsal unsurların çok üstünde kalarak bunlar arasındaki dengeyi kurması ve sürdürmesi" olarak görüldüğü bir toplumda, daire-i adalet bu nizamın kuruluş mekânizması olarak betimlenmiştir; cihanın "adaletle duracağı, bunu devletin sağlayacağı, devletin ise bir hükümdara (melik) ihtiyaç göstereceği, hükümdarın ordu olmadan iş göremeyeceği, orduyu ise ancak servetin (mal) toplayabileceği, serveti reayanın sağlayacağı, reayanın da ancak adil hükümdar sayesinde refaha ereceği" düşünülmüştür.[378]

Daire-i adalet olarak idealleştiren toplumsal düzen (nizam), ancak idealleştirilmiş bir kişi eliyle gerçekleştirilebilirdi. Sultanı kişiselleştirmenin ve ululaştırmanın, yani tekleştirmenin ve dünyevilikten aşkınlaştırmanın son noktası, saltanat ve hilâfet makamının bütünleştirilmesi, onun toplum üstü ve toplumsal çatışmalar üstü bir mutlak otorite haline getirilmesi olmuştur. Evrensel hükümdarlığın inşasında hilâfet makamının oynadığı özel rol, onun Osmanlı'yla birlikte kazandığı yeni içerikle görünür hale gelir. Ebussuud Efendi, Sultanın otoritesinin Allah'ın resülunden değil doğrudan Allah'tan geldiğini iddia ederek onu evrenselleştirmenin, idealleştiremenin en önemli adımını atmıştır.

---

375 A.g.e., s.115.

376 Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.73.
Colin Imber, a.g.e., s.38-40.
Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.77.

"[Sultan Süleyman] Kuvvet ve Kudret sahibi [Allah'a] yaklaştı / O, Mülk ve Hâkimiyet Dünyasının Yaratıcısıdır / O'nun kulu [Sultan Süleyman] İlahi Kudretle yüce kılındı / İlahi Lütufla şaşaa kazanan Halife / Gizli Kitab'ın emrini yerine getirir / ve onun Fermanlarını yerleşik dünyanın [tüm] bölgelerinde icra eder: / Şark ve Garp topraklarının Fatihi / Yüce Allah'ın ve O'nun Muzaffer Ordusunun Yardımıyla / Dünya Krallıklarının Sahibi, Allah'ın tüm İnsanlar üzerindeki Gölgesi, Arapların ve Farsların Sultanlarının Sultanı / Sultan Kanunlarını Vaz eden / Osmanlı Hakanlarının Onuncusu / Sultan oğlu Sultan, Sultan Süleyman Han / [...] / Saltanatının çizgisi zamanın çizgisinin Sonuna kadar devam etsin!"[379]

"Saltanat-ı Seniyye" (siyasal iktidar) Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatları döneminde biçimlenmiş; iktidar onların döneminde evrensel bir nitelik kazanmıştır. Fatih'in İstanbul'u işgali, İstanbul'un fatihine "imperium", yani "bölünemez mutlak otorite" kazandırmıştır. Bizans'a da taşınan Roma imparatorluk geleneğindeki başkentte cisimleşen evrensel iktidar düşüncesi, işgalle birlikte Fatih'in "Romalıların imparatoru" olarak görülmesini sağlamıştır.[380] Bu geleneğin Roma Katolik Kilisesi-Papalık ile Batı Avrupa'daki krallar arasındaki mücadeleyi belirlediği, kralların imparatorluklarını engellediği ve Avrupa'daki merkezileşmenin önünde önemli bir engel oluşturduğu düşünüldüğünde İstanbul'un işgali ile pekişen merkeziyetçiliğin önemi daha iyi anlaşılacaktır.[381] Fatih'in "Romalıların imparatoru" anlamına gelen Kayser unvanını kullandığına ilişkin bilgi aslen,[382] Bizans'tan devraldığı başkentte cisimleşen ve bütün tebaanın üstünde ona evrensel hüviyet kazandıran bu geleneği sahiplendiğini göstermektedir. Resmi unvanı olan "*Sultanü'l-Berreyn ve Hakanü'l-Bahreyn*" (İki Karanın – Anadolu ve Rumeli – Sultanı, İki Denizin – Akdeniz ve Karadeniz – Hakanı) bunun kanıtıdır.[383] Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi Osmanlı İmparatorluğunun üstünde manevi hak iddia edebilecek, ondan daha güçlü olabilecek hilâfete son vermiştir.[384] Hilâfetin devrinin bir rivayet olduğu anlaşılmakla birlikte, seferin kendisi, tekleşmeyi pekiştirdiği ve I. Murad'dan beri kullanılmakta olan "halife" unvanını bu sefer gerçeğe yakın bir biçimde canlan-

---

379 Ebussuud'un sözleri Süleymaniye Camii'nin kapısı üzerindeki kitabeden alınmıştır. Cevdet Çulpan, "İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi", *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Dizi 7, No.55, s.291-9'dan aktaran Colin Imber, a.g.e., s.85.

380 Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.78-79.

381 Marc Bloch, a.g.e., s.649-654.

382 Halil İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", a.g.e., s.68.

383 Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.79.

384 T.W. Arnold, a.g.e., s.151; İslâm fıkıh ve telâkkisine göre "hakimiyetin *vilâye*, yani *delegation* suretile sultanlara ve onlar tarafından da beylere tevcih" edildiği düşünülmüş; saltanat kaynağını halifeden alan ve dolayısıyla ancak onun tarafından tanınabilecek bir iktidar biçimi olarak görülmüştür. Halil İnalcık, a.g.e., s.69. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi bu düşünceye de son vermiştir.

dırdığı için önemlidir.[385] Resmi olarak kullandığı "*Hâdim'ül-haremeyn-işşerifeyn*" unvanı, onu İslâm âleminin hamisi yapmış ve padişahın sultan-halife biçimini aldığının kanıtı olmuştur.[386] Kanuni Sultan Süleyman, kullandığı "*hâdimu beyt'illah ve'l-harem*" (Mekke ve Medine hâdimi), "*hilâfet'ül-kübrâ*" (en yüksek hilâfet), "*Halife-i Rûy-Zemin*" (Dünya halifesi), "*Halifet'ül-Müslimîn*" (Müslümanların halifesi) gibi unvanlarla sultan-halife içeriğiyle padişahlık biçimini belirginleştirmiştir.[387] Kanuni hilâfet düşüncesi ile saltanat düşüncesini birleştirmiştir. Daha önemlisi, bu iki geleneğin birleştirilmesini fiili bir dünya hâkimiyeti haline getirmek yönünde adımlar atmıştır. Habsburg hanedanları ve Safevilerle yaptığı savaşlar sonrasında "Sezarların Sezarı" ve "Hüsrevleri Hüsrevi" unvanlarının Ebussuud tarafından kendisine verilmesi bunun göstergesidir.[388]

İmparatorluğun oluşum sürecine ilişkin çıkarabileceğimiz sonuç, bu dönem itibariyle soyutlanmanın tamamlandığı ve tam da bu nedenle artık bir devletten söz etmenin mümkün olduğudur. Feodal toplumda bu, sultanın "aşkın"laştırılması, "ideal"leştirilmesi, "evrensel"leştirilmesi ile sağlanmıştır. Dolayısıyla feodal toplumda devlet başkanlığı, sınıflaşmanın yarattığı bir kişiselleşmenin ürünü ve yansımasıdır. Egemenliğin kaynağının ilahi olmasından öte, iktidarın kişiselliği belirleyicidir. Kişi idealleştirildikçe güçlenmiş ve toplum-üstü bir nitelik kazanmıştır. Bu sayede devlet idealleştirilmiştir. Kanuni'yle birlikte Divân-ı Hümâyûndan ayrılan, doğrudan yönetme faaliyetinden uzaklaşan, teşrifât kuralları ile devlet erkânıyla dahi arasına mesafe koyan sultanın sembolik görüntüsünün arkasında bu gerçek vardır. Semboliklik yönetimde rolünün azalmasının değil, değişmesinin göstergesidir. Sembolik gibi görünmesinin asıl nedeni soyutluk derecesinin artmış olmasıdır. Sultan artık bey olarak değil devletin başı olarak yönetmektedir. Aslen de doğrudan o değil, onun başında olduğu devlet yönetmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda devlet bu yapıyı temel alarak dönüşecek; aldığı yeni biçimler bu yapı içinden çıkacaktır.

---

385 "Selim I. Kahire ulemâsını toplayıp, saltanatının meşruiyeti için, makam-ı hilâfetten icâzet talebi lâzım olup-olmadığını sormuş ve ulemanın böyle bir muameleye lüzum olmadığını söylemeleri üzerine, kendisinin bu hususta halife ile aslâ temâs etmemiş olduğu anlaşılmıştır." T.W. Arnold, a.g.e., s.151. Dolayısıyla, sultanın iktidarı icâzete gerek duyulmayacak şekilde fiilen kabul edilmiştir zaten. Veinstein, hâlife unvana ilk I. Mehmed döneminde rastlandığını söyler. Gilles Veinstein, a.g.e., s.209.

386 Meseleyi, "Selim'in halife unvanını alıp almadığı meselesi olarak düşünmemelidir. Zira daha 13. ve 14. asırlarda bütün İslâm âlemi üzerinde *İmâm* ve *emîr-ül-mü'minîn* olarak bir tek halife görüşü terkedilmiş bulunuyordu. O zaman her Müslüman Sultanı, şeriatın koruyucusu olarak *halifetullâh* unvanını kullanabilmekte idi. [...] Selim'de yeni olan şey, halife unvanını kullanmış olması değil, eski hilâfet alâmetlerini tasarrufu altına" almış olması, bu vesileyle "İslâm âleminin hâmisi ve en yüksek hükümdarı" olma iddiasında bulunmasıdır. Halil İnalcık, a.g.e., s.70.

387 A.g.e., s.70-71.

388 Colin Imber, a.g.e., s.85-86.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak II. İmparatorluk'ta Değişen Konumuyla Padişahlık

Reform yazınının, değişimi, değişim anında görünürlük kazanan yeni toplum biçiminin olgusal özelliklerine indirgeyen sonuç odaklı yaklaşımı nedeniyle, Osmanlı, 16. yüzyıl 19. yüzyıl arasında çelişkilerden yoksun yeknesak ve devinimsiz bir toplum addedilmiş; bu nedenle de, ancak kendi dışından değiştirilebilmiş bir bütün olarak görülmüştür.[1] İçerisi ile dışarısını, toplumu ve devleti birbirinden ayırarak, her değişimi, ontolojik doğası gereği "tepeden inmeci" kılan bu yaklaşım, devleti değişimin zorunlu tek öznesi haline getirmiş ve değişimi devlette yapılan değişikliklere indirgemiştir. Değişim çelişkili bir şekilde devinen ve dönüşen toplumsal ilişkiler üzerinden değil, reforma indirgenen bir değişim pratiği üzerinden çözümlenmektedir.

Bu değişim düşüncesi, padişahlık kurumunun 16. yüzyılda kurulduğu haliyle 19. yüzyıla ve oradan da 20. yüzyıla taşındığı kabulünün genel çerçevesini çizmektedir. Bu nedenle, 20'li yıllar Türkiye'sine odaklanan değişim yazınına, "ideal tip"ini 16. yüzyılda alan padişahın biçimsel sürekliliği tezleri damgasını vurmuştur. Yazarlar değişim sürecini saptarken farklı zaman aralıklarını göz önünde bulundurmuş olsalar dahi, söz konusu biçimsel süreklilik tezlerinde ortaklaşmışlardır. Nasıl değişim süreci başlayana kadar hiçbir şekilde değişmemiş, durağan ve tek biçimli bir Osmanlı tipolojisi yaratılmışsa, devlet başkanlığı özelinde de değişim süreci başlayana kadar değişmeyecek bir padişah tipolojisi olduğu varsayılmıştır. Tarih yazını bu kabulü sorgulayan araştırma ve bulgular ışığında gelişir, yazın içinde eleştirel bir hat ortaya çıkarken; değişim yazınının omurgasını oluşturan siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanı bu ezberden vazgeçmemiştir. Bu nedenle, yazının içine hapsedildiği üç yüzyılı es geçen bu genel çerçeve, sultanizm kavramından türetilen 600 yıl değişmeden kalmış ve tek kişide yoğunlaşan kadir-î mutlak bir iktidar organının neden birden

---

Osmanlı'nın 19. yüzyılda "Avrupalılar ile karşılaşmanın yarattığı bir şok"la mevcut durumunun, geriliğinin farkına vardığı ve farkına varır varmaz da "modern" veya "kapitalist" olarak adlandırılan "yeni" topluma benzemek, onunla bütünleşmek-eklemlenmek için reform sürecini başlattığı düşünülmektedir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.13. Yayman'ın çalışması reform odaklı bu geçiş tipolojisinin bir özeti niteliğindedir. Hüseyin Yayman, *Türkiye'nin İdari Reform Tarihi,* Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s.23-70.

bire ve 1922'de saltanatın, 1924'te de hilâfetin kaldırılmasıyla değiş(tiril)mek zorunda kaldığını açıklayamamaktadır.

İşte, çalışmanın tam bu noktasında, yani 16. yüzyılı kapatırken sorulması gereken soru şudur: padişahlık, iddia edildiği gibi, tarih boyunca aynı mı kalmıştır, yoksa biçimsel sürekliliğin[2] perdelediği bağlamsal farklılaşmalar mı söz konusudur?

Biçimsel süreklilik tezi, aslında, sadece "biçim"e bakıldığında dahi sorgulanır niteliktedir. *Osmanlı Kanunnamesi*'nde veraset usulü, oğulların uygun olanının saltanat makamına çıktıktan sonra nizam-ı âlem'in devamı için kardeş katline hükmediyor; saltanat için mücadeleyi meşrulaştırarak en iyi olanın tahta çıkmasını emrediyordu.[3] Oysa mücadelenin zeminini oluşturan sancağa çıkma usulü, Kanuni'den sonra hükümdarlığa namzet olan en yaşlı oğulla sınırlandırılmış; son olarak, III. Murad ve III. Mehmed bu usule uygun şekilde sancaktan gelerek hükümdar olmuşlardı. I. Ahmed'in 1617 yılında ölümü üzerine yaşanan taht kavgası ise, veraset usulünü tamamen değiştirecek yönde gelişmiş ve "ekberiyet usulü"ne, yani Osman soyundan gelen en yaşlı erkeğin tahta geçmesi usülüne geçişin ilk adımı olmuştur. "Ekberiyet usulü"nün hâkim olduğu 17. yüzyılın ikinci yarısında "sultanı sultan yapan ya da edenler[in], geçmişte olduğu gibi sipahiler ya da genellikle *askeri* sınıf üyeleri değil", saray ve kalemiyye sınıfı dışından gelerek devlet yönetiminde güç kazanan toplumsal tabakalar olduğu ve taht kavgalarının bu tabakalar arası rekabetten kaynaklandığı görülmüştür.[4]

Veraset usulündeki değişimin yanı sıra, Birûn teşkilâtını etkileyen değişiklikler de yaşanmıştır. 1654'te Sadrazam Dairesi fiziki olarak sultanın Sarayından ayrılmış; Defterdar Kapısı da 1676'da saraydan farklı bir yere taşınmıştır.[5] Önceden Divân-ı Hümâyûnda halledilmekte olan işler Paşa Kapısında görüşülüp halledilmeye başlanmıştır.[6] Paşa Kapısının güçlenmekte olduğunun bir diğer kanıtı da, Divân-ı Hümâyûnun iç işleyişinden sorumlu ve padişahın tuğrasını çekerek kararların kanunlaşmasını sağlayan nişancının yerini sadrazamla doğrudan çalışan reisülküttabın almasıdır.[7] Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir dönem, sadrazamlığı

---

[2] "Toplumun yapısı zaman içinde değişmiş olmasına rağmen, dış görünüşü en azından üç yüzyıl boyunca sağlam kalmıştır. Toplumun bu dış görünüşüne odaklanılması sahte bir süreklilik duygusu vermektedir. [...] eski toplumsal formasyon ve iktidar yapısının hâlâ ayakta olduğu görünümünü vermektedir. [...] sahte bir süreklilik izlenimi, büyük ölçüde idealize edilmiş bir geçmiş temelinde yaratılan modeller doğrultusunda kaleme alınan orijinal Osmanlı kaynaklarından edinilmektedir." Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.93.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.45-49.
Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.81, 72.
Erdem Sönmez, a.g.e., s.14, 15.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.51-52.
"XVII. yüzyıl sonlarına doğru, Divan'ın yetkileri vezir-i âzam divanına geçince, reisülküttab vezir-i âzamın baş yardımcısı durumuna geldi. Buna karşılık nişancının önemi azaldı. Padişah tuğrasını çeken nişancının bu duruma düşmesi doğaldır çünkü işler artık vezir-i âzam divanında görülmektedir. Bu nedenle reisülküttab, vezir-i âzam adına buyrulduları hazırlamaya da başlamış, padişahla vezir-i âzam arasındaki telhis yazışmasının düzenleyicisi durumuna gelmiş, dışişlerindeki görevi de artmıştır." Ahmet Mumcu, a.g.e., s.42.

aile tekeline dönüştüren Köprülü sülalesi nedeniyle Köprülüler Devri olarak adlandırılmıştır. Sadece sadrazam adını alan vezir-i âzam da değil, bütün vezirler 16. yüzyıl sonundan başlayarak kapı halklarını genişletmiş, statülerini babadan oğula geçirebilmiş ve devlet yönetimindeki güçlerini artırmışlardır.[8]

Devletin oluşum sürecinde merkezi devletin omurgasını oluşturan, "kolektif sömürü ve tahakküm"ün dolaylı hale getirilmesini sağlayan iki kurumun, ilmiyye sınıfı ve Yeniçeri Ocağının mensupları, yani ulemâ ve yeniçeriler, imparatorluğun merkezi ve taşra yönetiminde öne çıkmışlardır. Saltanat ve hilâfet makamlarının şer'î temelini oluşturan şeyhülislamlar başta olmak üzere, 1550-1650 yılları arasında ilmiyye sınıfının devlet yönetimindeki gücü artmıştır.[9] Kaza idaresinde kadının otoritesinin azalmaya, kadı atamalarında vali ve şeyhülislamların belirleyici olmaya başladığı bu dönemde, bir yandan kadıların vakıflar aracılığıyla kasaba ve şehir yönetiminde oynadıkları rol artmış; diğer yandan ilmiyye sınıfının içindeki bir diğer grup, müftüler ve bu silsile üzerinden göreve gelen şeyhülislamlar önemli hale gelmiştir.[10] Yeniçeri Ocağı da sahip olduğu askeri işlevlerin ötesinde devlet yönetiminde rol oynamaya başlamıştır.[11] Taşradaki yeniçeri serdarlarının yeniçeri ağasının mektubu olmadan atanabildiği ve Yeniçeri Ocağından kopmaya başladıkları bu dönemde, Belgrad Paşalığı'nda (Sırbistan) belirgin bir şekil aldığı gibi taşrada ve 1703 İsyanı'nda görüldüğü gibi, İstanbul'da, yani merkezde yeniçeriler güç kazanmış ve hatta yer yer yönetimi doğrudan ele geçirmişlerdir.[12]

Biçimsel değişikliklere içeriğini kazandıran ise, 16. yüzyılın sonundan başlayarak, 17. ve 18. yüzyıla yayılmış bağlamsal bir farklılaşmadır. 17 ve 18. yüzyılın temel dinamiklerinin kapısını 16. yüzyılın başındaki iki gelişme aralar. Biri, yukarıda ayrıntılı olarak anlattığımız devletin "evrensel" leşerek ulaştığı soyutluk düzeyi; diğeri de, Celâlî İsyanlarıdır. Celâlî İsyanları ile ortaya çıkan sınıf geçişkenliği ve sınıf farklılaşması yeni sınıf oluşumlarının önünü açmış; "evrensel devlet" de bu oluşumların "doğrudan kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasını oluşturacak şekilde yönetsel alana girmelerini mümkün kılmıştır.

---

8 Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 94, 1974, s.438-447.
Erdem Sönmez, a.g.e., s.13.
Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), a.g.e., s.543-758, s.680-685; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.32-39.
Cemal Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?", Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Ed.), *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2007, s.117'den aktaran Erdem Sönmez, a.g.e., s.16.
Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı" (1699-1812), Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), a.g.e., s.761-884, s.787. İsyan, "Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli toplumsal grupların (özellikle ulema, ordu ve İstanbullu tacirler) ortak eylemlerinden kaynaklanmıştır." Cebeciler ile yeniçeriler ittifak yapmıştır. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.22, 32, 39-41; Yücel Özkaya, a.g.e., s.40-45.

3.1. Tımar Sisteminin Çözülüşü ve Yeni Sınıfsal Dinamikler

3.1.1. Üretim İlişkilerinin Eskisi Gibi Örgütlenemeyişinin Açığa Çıkardığı İsyan

Toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde köklü değişiklikler yaratacak ilk gelişme, Celâlî İsyanları olmuştur. İsyanlar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu sarmış, 17 yüzyılın ilk on yılında sarsıcı hale gelmiştir. Bu isyanlar ekseriyetle dışsal faktörlerle açıklanmıştır. Amerika'dan akan altın ve gümüşün dünya çapında arttırdığı para arzı karşısında Osmanlı'nın yaşadığı para darlığı, para rejiminin istikrara kavuşturulamaması ve denetlenemeyen enflasyon tımar sistemindeki iktisadi darlığın başlıca sebebi olarak görülmüştür.[13] İslamoğlu, Keyder ve Faroqhi ise, isyanların yol açtığı toprak tasarruf biçimindeki değişimi "dünya pazarının Osmanlı'nın yerel kaynakları ve pazar ağı üzerindeki müdahalesinin bir sonucu olarak" değerlendirmişlerdir.[14] Bu iki değerlendirme de 16. yüzyıl itibariyle dünyanın yeni bir pazar oluşumu içine girdiği ve bu oluşumun kapitalistleşme yönünde evrildiği önermelerine dayanmakta ve verilen "yanlış" tepkinin Osmanlı'yı sermaye oluşum süreçlerinden uzak tuttuğunu savunmaktadır.

Genel kabulün aksine, birinci bölümde açıklandığı üzere bu yüzyıl itibariyle henüz dünya ölçeğinde sermaye döngüsü mevcut olmadığı için, "zorunluluk olarak pazar"dan ve bunun etkilerinden söz edilemez. 17 yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Kuzey Avrupa'nın kapitalistleşen ekonomileriyle, zorunluluk olarak pazarın oluşum aşamasında olduğunu söyleyebiliriz; ancak uluslararası pazarın ölçek ve derinlik itibariyle zorunluluk olarak pazar biçimini aldığını söylemek için henüz erkendir; bunun için en az bir yüzyıl daha beklememiz gerekecektir. Uluslararası pazar hala feodal ilişkilere içkin bir pazardır ve verilen tepkiler de dahil devinimi esasen feodal ilişkiler tarafından belirlenmektedir.[15] Belirtilen sebepler ve bunlara eklenebilecek nüfus artışı, tefeciliğin yaygınlaşması, ateşli silahların belirleyici hale gelmesi, uzun ve maliyetli savaşlar gibi bütün dinamikler feodal toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesi bağlamında bir etkiye sahiptir.[16] Dolayısıyla Celâlî İsyanlarını anlamak için asıl odaklanmamız gereken nokta feodal toplumsal ilişkilerdeki yeniden üretim sorunu olmalı, diğer faktörler bu bağlamda değerlendirilmelidir.

---

[13] Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", Journal of Economic History, Cilt 1, Sayı 39, 1969, s.97-140'tan aktaran Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s.36; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – "Celâlî İsyanları"*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s.34-42.

Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.36.

Dinamiklerin ve tepkinin feodal niteliğine vurgu yapan Veinstein, 17. ve 18. yüzyılda karşımıza çıkan örneklere dayanarak "yapısal değişimlerin, tek başına ticaretin etkisiyle, gerekli koşullar onları mümkün kılmadan önce gerçekleşemediği fikrini uyandırıyor" demektedir. Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.35-56, s.53.

Celâlî İsyanlarının nedenlerinin genel bir özeti için bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.563-600.

1550'den sonra kendini belli eden üretimdeki düşüşten kaynaklı daimi kıtlık, yeniden üretim konusunda sorun yaşandığının açık göstergesidir.[17] Kıtlık veya zahire darlığı yeterince artı ürün çekilemediğinin ifadesidir. Bu da feodal beylerin köylüyü eskisi gibi, feodal ilişkilerin devamını sağlayacak oranda sömüremediğinin kanıtıdır. O halde sömürü ilişkilerinin tıkandığı nokta neresidir sorusu bize yol gösterecek yegâne sorudur.

Sarayın ve hanedanın gücünü belirleyen mirî topraklar, fetih sırasında büyük toprak sahiplerinin mülkleri dışında kalan küçük toprak mülkiyetinin tımarlı sipahi zoruyla toprağa bağlanması ve mülkiyetin tasarrufa dönüştürülmesi yoluyla yaratılmış; büyük toprak sahiplerinin elindeki mülk arazi de ya olduğu gibi ya da tımar ilişkileri içinde kendilerine tanınan "serbesttiyet" dâhilinde korunmuştu.[18] Tımar ilişkileri padişahı bütün "mülk"ün fiili sahibi yapıyor, toprağın rakabesini devlete veriyor; onun altında üst ve alt feodallerden oluşan bir toprak tasarruf ilişkisi yaratıyordu. Rakabe altındaki bölüşüm ilişkileri dirlik miktarlarının merkezi olarak belirlenmesine dayanıyordu.[19] Doğrudan üreticiyi sömürü ilişkileri içinde tutma görevi aslen alt feodallerde, yani tımarlı sipahide idi. Köylünün yılda bir ödediği sabit miktarlı, nakdi bir vergi olan çift-resmini ve hâsıla üzerinden oransal ve ayni olarak alınan öşrü toplama yetkisi tımarlı sipahideydi. Topraktan merkeze çekilen artığın özünü bu vergiler oluşturuyor; alt feodaller vergi gelirleri üzerinden ranta ortak oluyorlardı. Hâss ve zeâmet arazileri ise serbestiyyete göre örgütlenmişti; buradaki resimler onlar adına voyvoda, mütesellim, muhassıl, subaşı ve zaîmler aracılığıyla toplanmaktaydı.[20] Sadece üst feodallerin sahip olabileceği bu gelir kaynağı hem "tahsisat" usulüne uygun şekilde genel gelirlerden ayrılarak sahiplerine tahsis edilmiş hem de bu gelirlerin yönetimi genel idare dışına çıkarılmıştı.[21] Toprak gelirleri gibi "çeşitli vergi kalemleri üzerinde kurulmuş mukâta'alar" da serbest dirlikle verilmekteydi.[22] Tımar sistemi dışındaki

---

16. yüzyıldaki hububat darlığı için bkz. Mustafa Akdağ, "*Celâlî İsyanları*", a.g.e., s.71-81.

Reâyânın elindeki küçük mülk arazinin mirî sisteme içerilmesi için bkz. Özer Ergenç ve Hülya Taş, "Assessments on Land Usufruct and Ownership in Anatolia during the 17th and 18th Centuries", *Ajames*, Sayı: 23-2, 2007, s.1-32; Özer Ergenç, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolusu'nda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler", Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.215-245, s.219. Küçük mülkiyetin rakabesinin devlete verilerek tasarrufa çevrilmesi sürecinde, üzerinden alınacak artığın fazlalaştırılması için arazi öşür arazisi değil haraci arazi şeklinde tanımlanmış; böylelikle "harac-ı mukasame", yani oransal haraç almak mümkün olmuştur. Colin Imber, a.g.e., s.134-136. Tımar sistemi mülk sahibi sınıfla mutabakat içinde reâyâdan artık çekmenin yoludur. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.38, 68-69.

Sultanın elindeki havâss-i hümâyûn denilen hâss arazi, ümerâ hâssları, zeâmet ve tımar akçe cinsinden değer biçilmiş dirlik alanlarını ifade ediyordu. Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, a.g.e., s.185.

Halil İnalcık, a.g.e., s.185; Yücel Özkaya, a.g.e., s.4, 15-18.

Özer Ergenç, "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mâlî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", Özer Ergenç, a.g.e., s.206.

Özer Ergenç, a.g.e., s.208.

bu gelirler iltizam usulü ile tahsil ediliyordu.[23] 16. yüzyılın ortalarında tımar sistemi ile iltizam usulü devlete ait vergi haklarını yarı yarıya bölüşür duruma gelmişlerdi.[24] Denilebilir ki, iltizam sıfırdan yaratılmış bir uygulama değildir ve "serbest dirlik"ler kanalıyla bu yüzyıla taşınmıştır.

16. yüzyıl'da baş gösteren kıtlığın tımarlı sipahiler kanalıyla toprağa bağlanmış küçük köylü (raiyyet) çiftliklerinde yoğunlaştığı ve bu çiftlikler özelinde problem olduğu anlaşılmaktadır. "Çift resmi arza bağlanmıştır, öküze değil." derken Barkan, üretim ve geçimlik ekonomi için raiyyet çiftliklerinin örgütlenmesinde, asıl önemin, kişi başına düşen ortalama üretime verildiğini dile getirir.[25] Bu, üretimdeki düşüşün doğrudan vergi yükünü artıracağı ve küçük köylülüğü geçim bunalımına sürükleyeceği anlamına gelir. Araştırmalar, 16. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve ikinci yarısında yoğunlaşan üretim düşüşü eğiliminin, bölgesel farklılıklar olmakla birlikte üretimi asgari geçim düzeyinin altına çektiğini göstermektedir. Ortaçağ optimal verimlilik göstergelerinin 1'e 3 ile 1'e 5 arasında değiştiği Anadolu'da, bu verimlilik oranlarının yakalanmasında sıkıntılar yaşanmıştır.[26] Vergi yükümlülüklerinin sabit kaldığı ve hatta artırılmaya çalışıldığı, akçedeki değer kaybının da nominal oranları artırdığı koşullarda, küçük köylü üzerindeki vergi yükü artmıştır.[27] I. Selim zamanında başlayıp I. Süleyman'ın ilk on yılına kadar devam eden köylü ayaklanmalarının, vergiye direnç üzerinden şekillendiği, I. Süleyman'ın vergiyi artırmak için "arazi tahriri" gibi yöntemlere başvurmasının direnci artırdığı; 16. yüzyılın ikinci yarısında çiftini işleyemeyen, işlediği çiftle karnını doyuramayan "garip yiğitlerin" çift-bozan olarak vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi kapılarına "sekban" ve "levend" olarak kapılandığı göz önünde bulundurulursa, ağırlaşan vergi yükünün mirî arazinin tımarlarında bunalım ve isyan yarattığı anlaşılacaktır.[28] İlk Celâlî bölüklerinin küçük dirlik sahibi tımarlı sipahilerin öncülüğünde örgütlenmiş olması da bunun göstergesidir.[29] Toprağa el koymanın tımar düzeyinde gerçekleşmiş olması da bu görüşü destekler.[30]

---

[23] Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s.101-154, s.102-103; Mukâta'alı arazi "bir kira sözleşmesi temelinde toplayacağı öşürler karşılığı yalnızca toptan saptanan bir kira bedelini (maktu) ödemeyi kabul eden herhangi bir kişiye kiralanabilen topraklar" olarak tanımlamıştır. Halil İnalcık, a.g.e., s.150. Mukâta'a toprak dışındaki gelir kaynakları için de kullanılmıştır. Özer Ergenç, a.g.e., s.208. Mukâta'a denince iltizam usulüyle gelirlerin toplandığı toprak ve diğer üretim birimleri üzerindeki gelir kalemleri anlaşılmalıdır.

"1527-28 yılında devlete ait vergi gelirlerinin %41,93'ü timar sistemi içinde yer almaktadır. Esas itibari ile iltizam usulüne tabi farz edebileceğimiz padişah hasları ise toplam vergi gelirlerinin %51'ini teşkil etmektedir." Mehmet Genç, a.g.e., s.104.

Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, s.392-397, İstanbul [*Türkiye'de Toprak Meselesi*, s.789-797]'den aktaran Mehmet Öz, "XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, Sayı 23, 2007, s.111-128, s.115.

Mehmet Öz, a.g.e., s.123.

Mehmet Öz, "XVI. Anadolusu'nda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları – Journal of Ottoman Studies*, Sayı XVII, İstanbul, 1997, s.77-90.

Mustafa Akdağ, a.g.e, s.14-16.

A.g.e., s.18.

Gilles Veinstein, a.g.e., s.45.

Vergi mücadelesinin Celâlî İsyanlarını tetiklemesi, ilgiyi merkezi devletle tımarlı sipahiler arasındaki ilişkiye, devlet zoruyla artığa el koyma sürecine yoğunlaştırmıştır. Oysa önemli olan, tımarlı sipahiler tarafından örgütlenen üretim ilişkilerinin devam ettirilememesi, mevcut üretim ilişkileri içinde üretim artışının sağlanamamasıdır. Ranttan yoksun kalışın üç temel nedeni vardır. Birincisi, fiiliyatta tarım işletmelerinin çift-hane ölçeğinden farklı büyüklüklerde ve eşitsiz bölünmüş olmasıdır. "Köylüler, tasarruflarındaki arazinin büyüklüğüne göre *çift*, *nîm-çift*, *bennâk*, *caba*, *mücerred* gibi kategorilere ayrılmakta ve buna bağlı olarak da, bölgelere göre değişen miktarlarda *çift resmi* vb. vergileri ödemekteydiler."[31] Çift-hane içindeki bu sınıfsal farklılaşma, zaman içinde veraset nedeniyle, bir yanda toprak toplulaşması, diğer yanda, topraksız veya toprağı ancak "müşâ ve müştereklik üzere" süren köylüler üzerinden toprak parçalanmasına yol açmıştır.[32] Çift-hanenin bölünmemesi ilkesi fiiliyatta son bulmuştur.[33] Reâyâ çiftliğinde olduğu gibi sipahi çiftliğinde de, veraset nedeniyle "kılıç yeri" çözülerek ortadan kalkmıştır.[34] Yeni tımar sahipliği hakkı kazanamayan sipahizade sayısı artmıştır. Basit bir nüfus artışı gibi görünen olgu, gerçekte, mevcut üretim ilişkileri dâhilinde üretim sürecine katılamayan nüfustaki artıştır: "Bir yanda tasarruf edeceği toprağı olmayan reayanın, bir yanda ödenmemiş artı-emeğe elkoyma olanağı kalmayan sipahilerin çoğalması, bir başka deyişle toprak rantından yoksun *nüfus artışı*, timar sistemini çözüştüren maddi etkenlerden biri olacaktır."[35]

İkincisi, toprağa duyulan açlıktır. Fetihlerdeki yavaşlama, özellikle 1566'dan sonra, Habsburg Hanedanlığı (Avusturya) ve İran'la yapılan savaşlar sonunda imparatorluğun doğal sınırlarına ulaşılması ve daha fazla toprak elde edilememesi, savaş-toprak-maliye dengesinden önce, doğrudan elde edilen rantı etkilemiştir.[36] Üretkenlik verili iken, rantı arttırmanın tek yolu, siyasal zor biçimi olan savaş yoluyla sömürülen kaynağı yeniden dağıtmaktır.[37] Feodal ilişkiler içinde artığa el koyanlar, rantın devamı için üretici güçleri geliştirmek, yeni toprakları tarıma açmak yerine ya küçük köylüyü daha çok çalıştırmış, yani emek yoğunluğunu arttırmış ya da diğer feodallerin toprağını ele geçirmişlerdir. Feodal dönemde savaş, "siyasal birikim"nin ayrılmaz parçasıdır. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, savaşlardaki duraklama ve toprak kayıpları, bölüşülen ranta yeni kaynaklar eklenememesi ve mevcut kaynaklarda sıkışılması sonucunu doğurmuştur. Temellük ilişkilerindeki kriz derinleşmiş; ilişkiler eski biçimde sürdürülememiştir.

Üçüncü neden, küçük ölçekli köylü işletmelerindeki üretim örgüt-

---

[31] Mehmet Öz, "XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", a.g.e., s.115.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.205-206.
Mehmet Öz, a.g.e., s.116.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.207.
A.g.e., s.207.
Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.545-562; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.19.
Brenner'in "siyasal birikim" bağlamındaki görüşlerini için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.449-451.

lenmesidir.[38] İmparatorluk merkezine rant çekmenin zorlaştığı koşullar, raiyyet çiftliklerine en yakın merkezi örgütlenme birimi olan taşra idarelerinin, yani eyalet ve sancakların üretim örgütlenmesini ve artı ürün çekme mekânizmalarını kontrol edemediğini gösterir. Feodal ilişkilerin örgütlenmesinde temel çelişki bu noktada düğümlenmektedir. Doğrudan üretici ile saray ve üst feodallerden oluşan taşra yöneticileri arasındaki mesafe, geleneksel olarak doğrudan üretici üzerinde tahakküm kurulmasını, aracı olmadığı koşullarda imkânsız hale getirmiştir. Tımarlı sipahiler ve "serbest dirlik"lerdeki diğer görevliler, feodal bölüşüm ilişkileri çerçevesinde aracılık rolünü üstlenmişlerdir. Üretim sürecini örgütleyen bu aracılardır. Sancak kanunnameleri ve tahrir defterleriyle doruk noktasına ulaşan 16. yüzyıl merkezileşme düzeyi dahi üretim sürecinin yerel ölçekte örgütlenmesini ikame edememiş; hatta 17. yüzyıl arifesinde sönümlenmiştir. Ebussuud Efendi'nin artan mirî toprakların özel mülk haline getirilmesi işlemleriyle ilgili fetvalarının da gösterdiği gibi, üretim sürecinin önemli bileşeni olan toprağın temellük işlemleri, tımarlı sipahinin yetkili olduğu tapu sözleşmeleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.[39] Çift-hanenin parçalanmasını durdurabilecek tek unsur olan toprak mülkiyeti üzerindeki merkezi kontrol de, bu yolla, zayıflamıştır.[40] Üretici güçlerin, emeğin ve diğer kaynakların kullanımı üzerinde de, doğrudan üreticiyle doğrudan temellük ilişkisi içine giren bu tabakalar dışında, saray dâhil üst feodallerin denetimi riske girmiştir. Mülk sahibi sınıflar, hali hazırda, aracılar olmadan, doğrudan üreticiden artık çekememektedir. Toprağın işlenmesi, tarım aletlerinin kullanımı, hayvan ve tohum tedariki vb. gibi konularda da üretim sürecine müdahil olunamamaktadır.[41] Saray ve üst feodallerin temellük ilişkilerindeki sınırları ve bu sınırlarla ters orantılı olarak artı ürüne bağımlılıkları temel çelişkilerden birini oluşturmuştur.[42] Üst feodallerin artık çekimine bağımlı oldukları ve enflasyonist baskı altında bu bağımlılığı daha derinden hissettikleri koşullarda, çelişki, alt feodallerin topraktan kopması ve rantın sürdürülememesi üzerinde yükselmiştir. Yeni, bu çelişki üzerinden boy verecektir.

Feodal ilişkilerin hâkim olduğu toplumlarda durgunluk, kapitalist ilişkilerde olduğu gibi üretici güçlerin geliştirilmesine dayanan sermaye-

---

[38] 16. yüzyıl krizi, Avrupa feodalizminin üretim ölçeğindeki krize benzemektedir. Bkz. Rodney H. Hilton, "A Crisis of Feudalism", T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate – Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s.119-137. Oyan da, Saray başta olmak üzere üst feodallerin "lüks yaşam" tarzlarını finanse etmek için çektikleri artığın fazlalığı üzerinden Avrupa feodalizminin 14.-15. yüzyıl kriziyle bir benzerlik kurmuştur. Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.186-187.
Halil İnalcık, a.g.e., s.156; Colin Imber, a.g.e., s.139-143; Özer Ergenç, "Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ", a.g.e., s.232-241.
Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.13-35, s.19.
Kriz sonrası bunun tersi yöndeki arayışlar için bkz. Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolusu'nda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri", a.g.e., s.251.
Oğuz Oyan, a.g.e., s.180-187, 191.

nin organik bileşiminde değişiklik yapılarak verimliliğin ve dolayısıyla kârın artırılmasıyla aşılabilir bir olgu olmadığından, durgunluk dönemlerinde verilen yegâne tepki yeni tarım alanlarının yaratılması, bunun sağlanamadığı koşullarda da vergi dâhil çekilen rantın artırılmasıdır.[43] Durgunluk, bir yandan artı ürünün çekildiği sınıfla artı ürünü çeken sınıf arasında; diğer yandan, artı ürünün bölüşümü temelinde artı ürünü çeken sınıf içinde ikili bir sınıf mücadelesini açığa çıkarmıştır. Bir, feodal beyler küçük tımar birimleri üzerinden örgütledikleri üretim ilişkilerini devam ettiremedikleri için, artı ürünü doğrudan temellük eden sipahi ile küçük köylülük arasındaki temellük ilişkisi çözülmüş, ikisi birbirinden ayrışarak açığa çıkmıştır.[44] Verilen tepki "kaçmak" yönünde olmuştur. "Büyük Kaçgun", bir yanıyla, küçük köylü statüsüne düşmekten korkan sipahinin, askerî sınıfa geçme olanağı sunan vezir ve paşa kapılarına kapılanmak için kaçması; diğer yanıyla, küçük tarım alanlarını ellerinde tutmaya çalışırken borçlanan ve daha ağır sömürü koşullarında toprağı işlemek zorunda kalmamak için toprağa bağlanmayarak, topraksız kaçak köylü statüsüne düşen küçük köylünün kaçması şeklinde tezahür etmiştir.[45]

İki, mirî arazi üzerindeki ikili yapıdan biri olan tımar çözülürken, ortaya çıkan toprak toplulaşması ile sömürü ve tahakküm oranının arttırılması eğilimi mirî arazi içindeki "serbest dirlik" sahipleri, onlarla ilişki içindeki görevli, "eşrâf ve âyân" ile hali hazırdaki mülk ve vakıf arazisi sahiplerini harekete geçirmiş; bölüşüm ilişkilerinin güçlü tarafı olarak sınıf mücadelesine dâhil etmiştir. Mevcut kaynakların yeniden bölüşümü yönündeki kuvvetli basınç ve üst feodallerin artık çekimine bağımlılıkları, onları, temellük ilişkilerini devam ettirmek için bu ilişkileri "doğrudan" örgütleme ve emek yoğunluğunu artırma zorunluluğu ile karşı karşıya getirmiştir. Feodal özel mülkiyetin artışı yönünde bir eğilim açığa çıkmıştır. Mirî arazi özel mülkler lehine çözülürken, toprağı toplulaştıranlar yeni toplumsal güçler değil, bir önceki dönemde toprağı "serbest dirlik" veya özel mülk olarak ellerinde tutan veya temellük ilişkilerine onlar aracılığıyla katılan kesimler, yani üst feodaller ile şehrin ileri gelenleridir.[46] Daha 16. yüzyılın ikinci yarısında, bu büyük toprak sahiplerinin mirî araziyi özel mülkleştirme ve büyük çiftlikler kurma girişimlerinde bulundukları bunun açık göstergesidir.[47] Üst feodaller maaşlarıyla nakit toplayabildikleri için değil,[48] ama temellük ilişkilerini çok uzun zamandan beri iltizam usulüyle nakdileştirip para-servet yaratabildikleri için satın alma ve borçlandırma yoluyla toprak toplulaşması sürecinde belirleyen durumuna gel-

---

[43] Mustafa Akdağ, a.g.e., s.16; Rodney H. Hilton, a.g.e., s.122; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.19. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.208.
Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.565-566; Gilles Veinstein, a.g.e., s.43; 1603-1610 yılları arasında yoğunlaşan firarî döneme halk arasında "Büyük Kaçgunluk" denmiştir. Mustafa Akdağ, a.g.e., s.23.
Çiftlik sahipleri 16. ve 17. yüzyılda ağırlıklı olarak Saray, askerî-tımarlı katmanlar (ümerâ, sipahiler, yeniçeriler) ve ulemâ sınıfından (kadı, müderris) gelmektedir. Oğuz Oyan, a.g.e., s.140-142, 201.
Mustafa Akdağ, a.g.e., s.16.
Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, a.g.e., s.183.

mişlerdir.[49] "Serbet dirlik"lerdeki nakdi rant oranının yüksekliği ve bu dirliklerdeki rezerv "hassa çiftlikler"inden doğrudan çektikleri artığın büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, "tek amacı zenginleşmekten başka bir şeye tekabül etmeyen bir değişim değeri üretimi" dahi yaratmış oldukları ve bunun süreci tetikleyerek, belirlediği görülecektir.[50]

Mirî arazinin özel mülkleştirilmesi hem özel mülk statüsündeki toprakların artırılması hem de topraktan çekilen rantın iltizam usulüyle özelleştirilmesi yoluyla olmuştur. Özel mülk statüsündeki toprakların artırılmasının özgün yolu, mirî araziyi çözen bir yol, kanunen satışı yasaklanan tarım topraklarının mülk işlemi görmeye başlaması olmuştur. Tımar sahibinin izniyle gerçekleştirilen "hakk-ı tasarruf" devirleri, fiili "mülkiyet hakkı" devri, yani mülk satışı şeklinde işlem görmüştür.[51] İmparatorluk, fiili işleyişi "yetki devri" ve "yerleşme borcu" olarak adlandırarak "o işlemin gerçekte bir satım olduğu gerçeğini" gizlemiş; böylelikle işlemin devamını sağlamıştır.[52] Ayrıca şehir ve kasabalardaki bağ, bahçe ve zeytinlikler "diğer menkul ve gayri menkul mülkler gibi 'hakk-ı sarih', yani kesin hak oluşmuş bir mal gibi algılanmış", mülk statüsünde değerlendirilmiştir.[53]

16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 17 yüzyıl boyunca toprak temlikleri de artmıştır. Temlikler, üst feodalliğini makam aracılığıyla sürdürenler kanalıyla, yani ehl-i örf eliyle gerçekleştirilmiştir: "farklılığın çözülüşü özellikle vezirlerin, paşaların ve saray gözdelerinin maiyetlerine devlet hazinesinden *dirlik*ler tahsis edildiğinde kendini göstermektedir. Köyler ve mezraalar bir bütün olarak askerlere tahsis edilme yerine, saray mensupları için birer gelir kaynağına dönüştürülmüştür (özellikle hanedan mensubu kadın sultanlara paşmaklık, yüksek rütbeli memurlara, ekâbire ise *arpalık* olarak verilmiştir)."[54] Bunlara özel olarak altı-bölük halkını (kapıkulu süvarileri), genel olarak yeniçerileri eklemek mümkündür. İmparatorluk ordusunu oluşturan ve toprakla bağları olmayan bu tabakanın, toprak bölüşümü mücadelesine girişleri 1555 yılında "I. Süleyman['ın] yüksek timar dirliklerini İstanbul'da ulûfelerinin son derecesine geldikleri için terfi ettirilmeyen yeniçerilere vermeye" başlaması ve kapıkulu kökenli bu tımar sahiplerinin Celâlî olması ile mümkün olmuştur.[55] Celâlî İsyanları bu kesimlere terkedilmiş toprakların veya terkedilmiş olduğu iddia edilen toprakların mülkiyetini ele geçirme olanağı sunmuştur.[56]

---

[49] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", a.g.e., s.97.
"Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın Bursa pazarına 1514'te yollayıp sattırdığı koyun 2797 adet idi. Serasker Sultan (Sadrazam İbrahim Paşa) da 1527 yılında 4505 koyun yollayıp, Bursa'da sattırmıştı." Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, C.2 1452-1579, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 116-117 ve not 1'den aktaran Oğuz Oyan, a.g.e., s.138-139.
Özer Ergenç, "Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ", a.g.e., s.230-241.
Colin Imber, a.g.e., s.142.
Özer Ergenç, a.g.e., s.237.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.146-167
Mustafa Akdağ, a.g.e., s.19.
İnalcık mevat arazi statüsündeki toprakların mülkleştirildiği konusunda ısrarcıdır. Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.15-34, s.21-22.

Özel mülkleşmenin bir diğer yolu ise, iltizam usulünün uygulandığı mukataa alanlarının genişletilmesi ve bu mukataa alanlarının 1695 yılından itibaren mâlikâne statüsü kazanması, yani arazinin "mu'accele ve mü' eccelesi ödendikten sonra kullananın âdetâ mülkü durumuna gel"mesiyle gerçekleşmiştir.[57] Bu mâlikâneler zaman içinde ya özel mülk statüsü kazanmış; ya da sahipleri tarafından müsadereden sakınmak ve miras bırakma yolunu açmak gibi nedenlerle güvenceye alınmak üzere vakıf haline getirilmişlerdir.[58]

Mukataa-mâlikâneler gibi mülk arazilerin de zamanla vakıf haline getirildiği görülmektedir. Vakıf arazi, feodal toplumsal ilişkiler içinde özel mülkün en güvenceli yolu olarak görülmüştür. Vakıflarla ilgili çalışmalara esas teşkil eden Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne göre, Osmanlı döneminde kurulup bugüne kadar ulaşan Türkiye sınırları içindeki vakfiye sayısı 26.300'dür.[59] Bu vakfiyelerin 776'sı 16. yüzyıla, 1663'ü 17 yüzyıla, 6000 civarı 18. yüzyıla ve 8980'i 19. yüzyıla aittir. Sınırlı arşiv verileri bile bize 17. yüzyıldan başlayarak vakıflarda kayda değer bir artış olduğunu göstermektedir.

Mukataa-mâlikâne ve vakıflar söz konusu olduğunda, değişimin sadece mülkiyet biçiminde olmadığı anlaşılmaktadır. Mukataa-mâlikâne sistemi ve vakıflar sadece toprağın değil, toprak üzerinden, toprak dolayımıyla ya da başka kaynaklardan elde edilen vergi gelirlerinin de özelleşmesine neden olmuştur.[60] Devlet mukataayı vergilendirme hakkını devretmiş; bu devir, vergileri nakdileştiren iltizam usulüyle olduğu için, mültezime "havale" edilen bu görev, onun tarafından ikincil mültezimlere "havale" edilebilmiştir.[61] Rant paylaşımı nakdileşmiş, rant paylaşımına giren

---

[57] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları ", a.g.e., s.96; Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.209; Özer Ergenç, "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik", a.g.e., s.208; Özer Ergenç, "Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ", a.g.e., s.229; Mehmet Genç, a.g.e., s.106-112, 115-119.

İnalcık, 19. yüzyıla gelindiğinde önceden mirî arazi veya mukataa statüsünde olan bazı arazilerin, tereke defterlerinde mülk arazi olarak kayıtlı olduklarını, eskiden statüleri ne olursa olsun artık özel mülk olarak kabul edildiklerini tespit etmiştir. Halil İnalcık, a.g.e., s.25; "Kurucu aile bu zenginlikten gelen kârın bir kısmı üzerinde bir takım kontrol mekanizmasını muhafaza etmiş, aynı zamanda da kendisi için sürekli bir gelir kaynağı elde etmiştir." Servet bu şekilde feodal ilişkiler dâhilinde kalıtsallık kazanabilmiştir. Ulemânın vakıf gelirlerinin idaresini ve şartnameleri yorumlama tekelini alması ve vakıf sınırlarının belirlenmesindeki idari işlemleri yürütmesi kadıları vakıflar üzerinden servet paylaşımına ortak etmiştir. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.83-84.

Nadir Özbek, "Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 187, Temmuz 1999, s.60-62, s.60.

Mâlikâne olarak satılan gelir kaynaklarını Genç şu şekilde özetlemektedir: "Bunlar, *avarız ve nüzul bedel*leri ile gayrimüslimlerden alınan *cizye* hariç, akla gelebilecek vergi kalemlerinin hemen hepsini, maden işletmelerinden esnaf kethüdalığına, tuzlalardan damga resmine kadar, üzerinden devletin pay almak hakkını haiz bulunduğu bütün faaliyet şubelerine ait vergilerin hepsini ihtiva edebilirdi." Mâlikâne sistemi kabul edilmesinden 75 yıl sonraki 1774 yılına ait tablo vergi gelirleri içinde nasıl bir yekûn kapladığını göstermektedir: Baş Muhasebe Bürosu'na "bağlı mukataa sayısı %209 artışla 220'den 680'e çıkarken, bunlara tekabül eden gelir yekûnu da [...] %88 oranında bir artışla [...] yükselmiştir. Aynı süre içinde malikâne olarak satılmış bulunan vergi kalemleri %347 kadar bir artış[la] [...] yükselirken, bu şekilde satılmış bulunan kalemlerin yıllık vergilerinin toplamı da [...] %1400 gibi muazzam bir artış kayde[tmiştir.] 1697/98 yılında Baş Muhasebeye bağlı gelirlerin sadece %5,3'ü malikâne olarak satılmış olduğu halde, 1774'de bu nispet %43'e yükselmiştir." Mehmet Genç, a.g.e., s.119.

A.g.e., s.102-103; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları ", a.g.e., s.96-97

kişi ve tabaka sayısı artmış; her "havale" önceden ödenmiş vergi gelirini karşılamak üzere artı ürün çekiminiençoklaştırma etkisi yarattığı için el konan artı ürün fazlalaşmıştır.[62] Toprağın rakabesi devlette kalsa dahi, sömürü oranı yoğunlaştırılabilmiş, servet birikiminin önü açılmıştır. İltizam sisteminin genelleştirilmesi buna izin verdiği için, artı ürünün çekilmesi konusunda önce kazanılmış hakların kalıcılaştırılması yönünde, sonra da bunların mülk arazi ve vakıf araziye dönüştürülmesi yönünde adım atılabilmiştir.

Bu iki tip özel mülkleşme sürecine iki tip mülksüzleşme süreci eşlik etmiştir. İlki için "köylülerin herhangi bir sebeple kaçmasıyla ya da reayanın zorla sürülmesiyle boş kalan çiftlere el konulduğu 'cismi mülksüzleşme" diyebiliriz.[63] Cismi olarak mülksüzleşen köylüler, kaçak köylü olarak başkalarının tarlalarında, ama bu sefer reâyâ statüsünün tanıdığı haklardan muaf, daha ağır koşullarda çalışmak zorunda kalıyorlardı. İkincisini ise, "toprağı işleyen kişinin yerinde kaldığı, ama üzerine yeni ve daha ağır koşulların dayatıldığı", reâyânın "yalnız eskisi gibi devletin ve tımarlı sipahinin taleplerini değil, aynı zamanda 'sahib-i alaka' ya da 'sahib-i çiftlik' adı verilen yeni bir kişinin taleplerini de karşılamak zorunda" kaldığı "ismi mülksüzleştirme" olarak tanımlayabiliriz.[64] İlki küçük köylülüğün borçlandırılması, toprağının ipotek altına alınması ve sonrasında da el konulması; ikincisi de köylünün ortakçılık başta olmak üzere angarya, kölelik ve ücretli emek biçimlerinin de tespit edildiği sömürü oranının yoğunlaştırılması süreçlerini tetiklemiştir. Alp Yücel Kaya, Balkanlar özelinde yaptığı çalışmalarında, bu sürecin artan oranda doğrudan üreticinin, "toprağa bağlanması" şeklinde yaşandığını; mülksüzleştirmenin yanı sıra emek üzerindeki kontrolün de arttırıldığını ve artık çekme mekanizmasının emeğin özgürlüğünün elinden alınmasıyla (*unfree labour*) sağlanabildiğini ortaya koymuştur.[65]

3.1.2. İltizam Usulünün Yaygınlaştığı Koşullarda Birincil ve İkincil Mültezimler

Toprağın mülkleşmesi ve köylünün mülksüzleşmesi süreçleri, tımar bağının (raiyyetlik bağı) çözülüşünü hızlandırmış; sipahi ile doğrudan üretici arasındaki doğrudan temellük ilişkisini büyük oranda ortadan kaldırmıştır.[66] Üretici veya temellük eden olarak tarımsal faaliyetin içinde bulun-

---

[62] Mukataa uygulamasının ister verimlilik artışı ister salt rantiyer kalarak daha çok rant çekme şeklinde olsun çekilen artığıençoklaştırma etkisi yarattığı tespit edilmiştir. Mehmet Genç, a.g.e., s.113.
Gilles Veinstein, a.g.e., s.43.
A.g.e., s.43.
"Kişiye [toprak sahibi beye] bağlı veya tabii serflik" (personal serfdom) ile topraktan ayrılma özgürlüğü elinden alınmış "toprağa bağlı serflik" (real serfdom) arasındaki farka dikkat çeken Kaya, 17 yüzyıldan itibaren ikincisi yönünde bir eğilimin ortaya çıktığını savunmaktadır. Alp Yücel Kaya, "Were Peasants Bound to the Soil in the Nineteenth-Century Balkans? A Reappraisal of the Question of the New/Second Serfdom in Ottoman Historiography", Leda Papastefanaki ve M.Erdem Kabadayı, *Working in Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2020, s.61-112.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.208.

mayan "askerî sınıf" ile şehirli ve kasabalıların toprak satın almaları veya mukataa-mâlikânelerin iltizamını almaları önünde engel kalmamıştır.[67] 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılda vezir ve paşa "kapı halkı"nın artışına da paralel olarak "askerî sınıf"ın topraklarını genişlettiği görülmüştür. "Askerî sınıf", toprak toplulaşmasıyla elde ettiği mülk arazi, "serbest" tımarlar ve mukataalar üzerinde daha büyük miktarlarda "kapı halkı" besleyebilir ve savaşlara onlarla katılır hale gelmiştir.[68] 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 18. yüzyıl boyunca ise, mukataa alanlarının genişletilmesi, birincil mültezim statüsündeki bu askerî sınıfın iltizam haklarını ikincil mültezimlere giderek artan oranda "havale" etmesi ve mukataaların hisselere bölünerek alınmasının mümkün olması nedeniyle mukataa-mâlikânelerde daha çok şehir ve kasabaların "eşrâf ve âyân"ı pay sahibi olmuştur.[69] Tımar bağının çözülmesi ile artığı doğrudan bulunduğu kırsal alan içinden çeken tımarlı sipahinin yerini, kırsal alanla birlikte örgütlenmiş şehir ve kasaba merkezlerinde ikamet eden mülk sahibi sınıflar, yani vezir ve paşalar ile onların "kapı halkı"nın da dâhil olduğu "eşrâf ve âyân" almıştır. Osmanlı toprak düzeni köylü topraklarının yanında askerî sınıfa mensup beyler ile "eşrâf ve âyân"dan gelen ağaların sahip olduğu büyük toprak mülkiyeti üzerine kurulu hale gelmiştir.[70]

Birincil mültezimler, askerî sınıf içinden gelen, merkez (Saray ricâli ve ümerâ gibi) ve taşra (mevâli payesine ulaşmış kadılar gibi) idaresinde mansıp sahibi kişilerdi.[71] Çoğu daha önce de serbest dirliklere ve mukataalara sahip, vergilerin gelirleri kendilerine tahsis edilmiş ve söz konusu vergileri görevlendirdikleri kişiler aracılığıyla toplayan hâss ve zeâmet sahipleriydi.[72] Servetlerini feodal ilişkiler içinde serbestiyyet üzere çektikleri artı ürüne borçluydular. Ancak artı ürünü doğrudan üreticiden çekmiyorlar; aracılar vasıtasıyla bunu gerçekleştiriyorlardı. Hâss arazi sahipleri gelirlerini "voyvoda"; beylerbeyi, paşa sancağı ve diğer dirliklerdeki artı ürünü "mütesellim"ler toplamaktaydı.[73] Tımar bağının kopmasıyla, tımar

---

67 Özer Ergenç, "Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ", a.g.e., s.241.

68 "Bazı yöneticilere, kendilerine tahsis edilmiş hassın küçük bir kısmını zaman sınırlaması olmaksızın vermek ya da Osmanlıca deyimiyle 'ber vech-i çiftlik' olarak vermek", ömrü boyunca elinde tutmasını sağlamak yönündeki uygulama 16. yüzyıl boyunca yaygınlaşmıştır. Kunt (1983, s.85-88)'den aktaran Gilles Veinstein, a.g.e., s.46; Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s.13. "Çiftlik", 16. yüzyıl ortalarından sonra "fiilî özel büyük toprak mülkiyeti" için kullanılmaya başlanan bir cins isim haline gelmiştir. Oğuz Oyan, a.g.e., s.138-139.

Birincil mültezimler daha çok "yönetici elitten kimselere ve başkentte yaşayan saray gözdelerine verilmekteydi." Ancak ömür boyu geçerli iltizam hakkını ifade eden mâlikâneler, çoğunlukla doğrudan işletilmiyor; ikincil mültezimlere ihale ediliyordu. Yerelde nüfuzlu kişiler ve hanedanlar ikincil mültezim oluyordu. Gilles Veinstein, a.g.e., s.48; Âyânlar, "hemen her yerde önce mültezim olarak ortaya çıkmışlar, yavaş yavaş 18.yüzyılın sonlarına doğru malikâne sahibi olmaya başlamışlardır. Yalnız dikkati çeken nokta, bir malikânenin tamamına nadiren sahip olmalarıdır. mukataa üzerinde kontrolü muhafaza etmek bakımından küçük bir hisseyi elinde bulundurmayı tercih etmekte oldukları düşünülebilir." Mehmet Genç, a.g.e., s.115.

Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolusu'nda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri", a.g.e., s.247-248; Oğuz Oyan, a.g.e., s.182-183, 247; Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.79.

Özer Ergenç, a.g.e., s.247-248.

Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları ", a.g.e., s.97-98.

Yücel Özkaya, a.g.e., s.15-16.

sistemi üzerine inşa edilmiş sancaklardaki dirlikler yoğun olarak el değiştirmeye başladı. Buradaki dirlikleri "arpalık" ya da "paşmaklık" olarak ele geçiren askerî sınıf, Saraya yakın kimseler, valide sultanların yakınları ve daha çok da vezir rütbesindeki kişiler, ele geçirdikleri yerlere serbestiyyet üzere sahip oldular ve buraları mütesellim ve voyvodalar vasıtasıyla yönetme geleneğini devam ettirdiler.[74] Ancak bu kişiler, sahip oldukları topraktan uzak yaşayıp topraktan elde ettikleri artığı ayni veya nakdi şekillerde "dolaylı" yollardan çeken kişiler olabildikleri gibi,[75] "doğrudan" artık çekme sürecine katılan kişiler de olabilmekteydiler. Özer Ergenç'in verdiği Çelik Mehmet Paşa örneği bu açıdan çarpıcıdır.

> "XVIII. yüzyılda kul sistemindeki değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni tip eyâlet valilerinin özelliklerini belirlemek amacıyla örnek olmak üzere bu dönemin dikkate değer vezirlerinden biri olan Çelik Mehmed Paşa [ele alınabilir.] [...] Bu Paşa, kendisine yönetimi bırakılan eyâletleri, iltizâm yoluyla üzerine alıyor ve bu iltizâma ya kendi eyâletinin içinde ya da komşu eyaletlerden birtakım sancaklar da 'tâbi' mukâta'alar' olarak katılıyordu."

İkincil mültezim olarak eşrâf ve âyânın mukataa-mâlikâneleri ele geçirmesi ise, doğrudan temellük ilişkilerinde ortaya çıkan boşluğu doldurabilecek bir güç olmalarından kaynaklanmıştır. Yerelde yaşayan ve "toprakla doğrudan bağlantısı" olan, ancak aynı zamanda verginin iltizam hakkını alabilecek ve köylüyle tefecilik-borç ilişkisi kurup artı ürün çekme sürecini dışardan finanse ederek örgütleyebilecek servet birikimine sahip bir toplumsal tabakadır.[76] Ancak vurgulamak gerekir ki, eşrâf ve âyân bir boşluğa doğmamış; kendilerini mukataa-mâlikâne sahibi yapacak servetlerini de aslen tarımsal faaliyetin temellüğünden elde etmişlerdir.[77] Elbette 18. yüzyılın sonunda kapsadıkları toplumsal tabakalar veya meslek grupları ile 15. yüzyılda kapsadıkları arasında bir açı vardır; bu açı, farklı toplumsal tabaka-meslek gruplarının ikincil mültezimler haline gelmeleriyle ortaya çıkmıştır. Fakat her ikisi de, üretim ilişkilerine aynı konumdan dâhil olmuş; servet birikimlerini iltizam, mukataa-mâlikâne ve vakıf örgütlenmelerinde temellük eden veya bölüşüm ilişkilerinden pay alan konumla-

---

[74] Gilles Veinstein, a.g.e., s.46; Yücel Özkaya, a.g.e., s.17, 19, 20; Mehmet İşpirli, "Paşmaklık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.186-187.

Bu toprak sahiplerine yazında "absentee holders" denmektedir. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.78.

Gilles Veinstein, a.g.e., s.48.

Köylüyü borçlandıran, mülksüzleşmelerine neden olan *rihabor*lar (faizci-tefeci), "re'âyâ içersinde türeyen ve memleket âyânı denilen çavuş, zeamet, timar sahibi gibi kişilerden ibarettiler." Siyasal birikim nedeniyle doğrudan temellükten ziyade, ürüne vergi aracılığıyla el koymanın baskın olduğu koşullarda tahsildarlar benzer şekilde servet biriktirerek "eşrâf ve âyân"ın parçası haline gelmişlerdir. "Örneğin, Tuzcu-oğulları âyân olmadan önce tahsildarlık yapmışlardı. Trabzon âyânından olan Şatır-zadeler de bütün âyânlar gibi kuvvet ve servetlerini devlet hizmetinde iken edindikleri gelir ile yapmışlardır. Örneğin, Trabzon âyanından Şatır-zade Ömer ve İbrahim Ağalar, cizye, avarız, nüzul gibi vergileri toplamaktaydılar. Daha sonra Trabzon âyânından Şatırzade Ömer, Trabzon Sancağı'nın ötedenberi yerli ve yurdlu hanedanından olması, tımar ve zeamet sahiplerinin seferde olmaları sebebiyle 1782-1783 seneleri tahsildarlığı da kendisine verilmişti." Yücel Özkaya, a.g.e., s.9, 129.

rına borçlu olmuşlardır. Bundan daha önemlisi Osmanlı Klâsik Çağı'nda reâyâyla aynı statüye (zümre) sahip olduğu için reâyâ içinde konumlandırılırken, göz ardı edilen doğrudan üreticilerle arasındaki sınıfsal fark, servet birikimiyle açığa çıkmıştır.[78] Eşrâf ve âyânın statüsünü onun yeni bir "sınıf oluşumu"nun öznesi olması çözmüş; onu reâyâdan ayrıştırmış ve yeni toplumsal ilişkiler içinde doğrudan üreticiden ayrı bir sınıf olarak konumlandırmıştır.

Şehirlerin ileri gelen nüfuzlu kişileri için kullanılan "âyân-ı vilâyet", şehir âyânı, "âyân-ı memleket" veya "eşrâf ve âyân", kasaba ve şehirlerde oturan "zengin tüccarlardan, esnâfın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulemâ, imâm, hatîb gibi tanınmış din adamları ile ünlü tarikat şeyhlerinden" oluşuyordu.[79] Bunlar arasına daha 16. yüzyılda, birincil mültezimlerin "doğrudan" artık çekme sürecine katıldıklarını gösterir şekilde, askerî sınıf içinde olanlar da dâhil olmuştu: oturak kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüdayerleri, mültezimler, mukataa eminleri, azledilmiş veya tekaüd olmuş beylerbeyi ve sancakbeyleri, kadılar, müderrisler, müftüler, hanedan sahipleri ve müteferrikalar, çavuş, zeâmet ve tımar sahipleri.[80] Farklı meslek grupları, "bir yandan devlet görevlisi [...] bir yandan da şehirdeki üreticilerin ve ticâret erbabının lideri" konumunda oldukları için şehirde yaşayan ahaliden ayrı olarak adlandırılmışlardı.[81] Onları birleştirenin şey, toplumsal faaliyetlerde, sömürü ve tahakküm ilişkilerinde "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti"ni ellerinde toplamalarıdır.

16. yüzyıl belgeleri üzerine yapılan çalışmalar bize, eşrâf ve âyânın kırsal ve kentsel faaliyetlerin tümünün örgütlenmesinde fiili ve resmi görevleri olduğunu göstermektedir.[82] Eşrâf ve âyân, avârız hanesi birimlerinden avârız vergisi toplayan "mahalle avârız akçası" vakıflarını, sultan vakıflarını, para vakıflarını "mütevelli" olarak yönetiyordu. Yönetimlerindeki vakıf gelirleri büyük oranda tarımsal faaliyetten elde edilen gelirlerdi.[83] Köylerin gelirleri topyekûn vakfa vakfedilebiliyordu. Para-servetin biriktiği ve faizle (murahaba) borç vermek suretiyle artırıldığı para vakıflar da eşrâf ve âyânın kontrolündeydi.[84] Para vakıfların dışındaki "rihabor"lar

---

[78] Reâyâ bir statü ama içinde farklı sınıflar var derken, Ergenç, reâyânın "ortak hak ve sorumlulukların kaynaştırdığı ayrı otonom birlikler olarak" algılanmaması gerektiğini vurgular. Statü ile sınıf birbirine indirgenmemelidir. "Re'âyâ denen yönetilenlerin tümü, hukuken ve sosyolojik olarak gerçekten birbirinden farklı sınıfların üyesi olarak karşımıza çıkar. [...] her bir sınıfın birbirinden tamamen ayrışmadığını, iç bütünlüğünün ve düzeninin genel siyasal yapıya ters düşecek bir nitelik taşımadığını [...] re'âyâdan olan bir birey, farklı özellikleriyle aynı anda birden fazla sınıfın üyesidir." Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", a.g.e., s.33-34.
Özer Ergenç, "Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşrâf v A'yân Üzerine Bazı Bilgiler", a.g.e., s.384.
Yücel Özkaya, a.g.e., s.7-9; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.707.
Özer Ergenç, a.g.e., s.386.
A.g.e., s.388-389.
Şehirler kırsal alandan bağımsız değil, etraflarındaki kırsal alanla bütünleşmiş yerleşim alanlarıdır. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmaları ", a.g.e., s.29. Oyan, feodal döneme özgü bu şehirleşme biçiminin kapitalistleşmenin önünde engel olduğunu söyler. Oğuz Oyan, a.g.e., s.132-133, 142-147.
Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, a.g.e., s.151, 161-174.

(tefeci-faizci) eşrâf ve âyânın parçasıydı. Kırsal alandaki faaliyetlerin örgütlenmesinde eşrâf ve âyânın, başta vakıf gelirleri olmak üzere serbet dirlikler ve mülkleri korumak adına karar hakkı vardı. Ayni vergilerin toplanmasında belirleyici olan hasat zamanının saptanmasında "ayân-ı vilâyet"in tanıklığına başvuruluyor; ancak ondan sonra mahsül toplanıyor ve vergiler alınabiliyordu.[85] Loncalara bağlı zanaatkâr ve tüccarların dükkân ve atölyeleri de bu vakıfların taşınmazları arasındaydı; zanaatkâr ve tüccarlar karşılığında, vakfa, yine vakıf tarafından belirlenen bir kira bedeli ödenmek zorundaydılar.[86] Kasaba ve şehirlerdeki zanaat ve ticaret faaliyetlerini ilgilendiren, kadı ve muhtesibin sorumluluğundaki fiyat tespiti ve narh düzenlemelerinde eşrâf ve âyânın önemli rolü vardı. İktisadi faaliyetlerin örgütlenmesindeki rollerinin yanı sıra, şehrin asayiş ve adalet işlerinin yönetiminde de resmi görevlilerle birlikte görevleri vardı.

Görüldüğü gibi, feodal ilişkilerin temelini oluşturan siyasal birikimin iktisadı ve siyasalı birleştiren doğası, kasaba ve şehirlerde de bütün toplumsal faaliyetlerin iktisadi ve siyasi yönetimini birleştirmiş; artık çekimi ile karar verme süreçlerini iç içe örgütlemiştir. Kasaba ve şehirlerde bu örgütlenme eşrâf ve âyânın kontrolündedir. Eşrâf ve âyânın toplumsal ilişkileri yönetme iktidarı, içlerinden birinin "şehir kethüdası" olarak atanması ve askerî sınıf içinde kabul edilmesi ile resmiyet kazanmıştı.[87] Vurgulamak gerekir ki, "şehir kethüdalığı" ve ilerki dönemde farklı biçimlerde karşımıza çıkacak resmi görevler, eşrâf ve âyânın toplumsal iktidarının kaynağını devletten aldığını veya bir memuriyetten elde ettiğini değil, bağımsız bir tabaka olarak sahip olduğu toplumsal iktidarını, siyasal birikim koşullarında askerî sınıfa girererek koruma ve devam ettirme eğiliminden kaynaklanır.[88]

Birincil ve ikincil mültezimler arasındaki fark ve çatışma, iltizam usulünün havale sistemine dayalı iç örgütlenmesinden kaynaklanır. İltizam usulü yaygınlaşmaya başlayınca, birincil mültezimlerin aracılar vasıtasıyla el koydukları artı ürünün doğrudan temellüğü iltizam usulüyle görülmeye ve ikincil mültezimler de sürece iştirak etmeye başladı.[89] Böylelikle, eşrâf ve âyân mukataa-mâlikâne sistemi ile oluşturulan temellük ilişkilerine dâhil olabildi.

---

[85] Özer Ergenç, "Eşrâf v A'yân Üzerine ", a.g.e., s.389.

[86] Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, Kış 1999/2000, s.146-177, s.161.
Özer Ergenç, a.g.e., s.385.
Tüccarlar iki yoldan daha askerî sınıf içine girmeye çalışmışlardır. Bir, sancakbeyi kaymakamı olarak yönetime katılma örneğinde olduğu gibi taşra yöneticilerinin işlemlerine aracılık ederek; iki, büyük mukataaların iltizamını alarak. A.g.e., s.394, 385.
Yerel âyan "ile ihracat arasındaki ilişkiyi ayrıntılarıyla inceleyeceksek, her şeyden önce ihracat gelirlerinin âyânın servetinin tek kaynağı olmadığını akılda tutmamız gerek. [...] pazarın sunduğu olanaklardan yararlandılarsa, bu, ticari mal üreticisi olmalarından çok, müteselim, voyvoda, muhassıl ya da mültezim olmaları yüzündendi." Gilles Veinstein, a.g.e., s.54; Kimlerin iltizam hakkına sahip oldukları ve kimlere iltizamın "havale" edilebildiğine bakarak bu tabakayı somutlayabiliriz. Bkz. Özer Ergenç, a.g.e., s.97-98; Mustafa Akdağ, a.g.e., s.48-49.

> Tımar bağının kopması nedeniyle, yani "yeni oluşturulan mukâta'alar sebebiyle, '*serbest dirlikler*' yaygınlık kazanmıştır. 1695'ten itibaren iltizâm usulünde *tahvilden* malikâneye geçilmesiyle, yönetim alanları eyaletten en küçük dirliğe kadar, bu yeni uygulamada mukâta'a bölgeleri olarak *serbestiyyet üzere* yönetileceklerdi. [...] sipâhi ve diğer dirlik sahibine gelirleri tevcih edilen dirlikler, şimdi yeni mukâta'a alanları haline getirilmiş ve bu mukâta'a alanları *serbest* addedildiğinden *serbestiyyetin* sınırları, aşama aşama eyâlet içinde sancaklara kadar yükselmişti. Bazen bu sancaklar, Örf görevi nedeniyle *voyvodalık* diye adlandırılıyordu. Ama her bir voyvodalığın arkasında böyle bir mukât'a vardı. [...] mukâta'aların her biri içinde de birtakım kademelenme oluyordu. [...] *serbestiyyet* uygulaması kademeli bir biçimde en büyükten en küçüğe doğru sıralanmakta ve böylece bu uygulama içinde büyük dirlikler, büyük dirliklerin altında da daha ufak yetki alanları kendini" göstermekteydi.[90]

Mukataa-mâlikâne sistemine geçişi sağlayan beratla, devlet "malikâneye konu olan vergi kaynağının şamil bulunduğu mekân veya mükellefler üzerinde, yani vergi matrahı ile alâkalı sahada, her türlü mali haklarla birlikte bir kısım idari ve inzibati hakları da malikâne sahibine devretmiş" olduğundan mümkün hale gelen bu yapı, birincil mültezimlerin "hukukî sahipliği" ile ikincil mültezimlerin "fiilî sahipliğini" birbirinden ayırmış oluyordu.[91] Mukataa-mâlikânelerin fiili sahipliği, sahip olunan hususi askeri güç ve çeşitli resmi görevlerin ele geçirilmesi yoluyla korunmuştur. Celâlî İsyanları başladığında köyünden kopup gelen sipahi ve küçük köylüler, "sekban ve saruca" olarak vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi kapılarına yazılmışken; bir kısmı da ilerleyen zamanlarda askerî sınıf dışındaki eşrâf ve âyânın himayesine girmişlerdir.[92] Askeri güç önce yereldeki vezir, beylerbeyi ve sancakbeylerinin; daha sonra da eşrâf ve âyânın güçlenmesini sağlamış; iltizam aracılığıyla rant paylaşımında Saraya ortak olan toplumsal tabakalar askeri güçleriyle bu durumu pekiştirmiştir. Resmi görevler de gücün konsolidasyonunu sağlamıştır. Görev yerine gitmeyerek yerlerine mütesellim atayan ve görevlerini mütesellime devreden valilerden yararlanarak, eşrâf ve âyân öncelikle mütesellimlikleri ele geçirmeyi hedeflemiştir.

> "Mütesellimlik görevi sırasında, servet ve emlâklarını arttıran kişiler, babadan-evlada geçecek bir bölge hakimiyetini kurmak ve bunu asırlarca devam ettirmekte güçlük çekmediler. XVIII. yüzyılın ilk yarısında çok az görülen ve henüz yeni yeni kuvvetlenen bu sülaleler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında artık kolay kolay yıkılmayacak kadar kuvvetli ve devamlılık sağlamışlardır. Bu sülaleler ellerindeki serveti, malikânelerini, çiftliklerini arttırmakta, mütesel-

---

[90] Özer Ergenç, "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' ", a.g.e., s.208-210.
Mehmet Genç, a.g.e. s.109; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları , a.g.e., s.98-99.
Mustafa Akdağ, a.g.e., s.16; Âyanların himayesine girişin 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyıl başlarında gerçekleştiği belirtilmektedir. Yücel Özkaya, a.g.e., s.10, 45.

limlik, voyvodalık, muhassıllık gibi görevleri esnasında da nüfuzlarını iyice çevrelerine yaymaktaydılar. Zamanla, kendi yerlerine tayin olunan müteselim artık bunlar yüzünden sancakta duramaz hale gelecekti. [...] mütesellimler, icabında vezirlere rüşvet temin ederek yerlerini daha da kuvvetlendirmekte ve kendi çıkarları için durumu daha emin bir şekle sokmaktaydılar."[93]

Karaosmanoğulları, Çaparzadeler, Kalyoncu Ali, Zennecizadeler, Müderriszadeler, Gaffarzadeler, Çalıkzadeler, Caniklizadeler, Tuzcuoğulları bu yolla sahip oldukları mukataalarını koruyan ve onları çoğaltarak birer hanedan haline gelen ailelere örnektir.[94] 1726 yılında "hanedan sahibi" olan kişilerin sancakbeyi olmaları yönünde alınan kararla, "reis-i âyân" adıyla resmi bir makam ihdas edilmiş, resmi âyânlık örgütü kurulmuştur.[95] Mütesellimlik, reis-i ayanlık gibi resmi görevlere 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren paşa rütbesi gibi rütbeler eklenmeye ve sancak sınırlarını aşan bölgeler tahsis edilmeye başlanmıştır.[96] III. Selim, askeri ve mali destek için âyânları vali olarak atamak zorunda kalacaktır.[97] Tahsis edilen resmi görevler, eşrâf ve âyânın fiili toplumsal gücünün ulaştığı boyutları ve bu gücün, imparatorluğun "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm"üne dayatmakta olduğunu gösterir. Eşrâf ve âyânın resmi olarak tanınması önce sancak sonra eyalet düzeyinde güçlerini arttıracak; ancak, ilerde görüleceği gibi "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizması tarafından içerilmelerini sağlayamayacaktır.

Önce iltizam, sonra da mukataa-mâlikâneler üzerinden kurulan bu yeni rant paylaşım mekânizması doğrudan temellük ilişkilerini etkilemiştir. Birincil mültezim olup, artığın çekildiği alandan uzak, daha çok da İstanbul'da oturan büyük toprak sahipleri, (özellikle makamlar kanalıyla) rant paylaşımındaki konumlarını korumaya devam etmiş ve feodal ranta odaklanan bir nevi "rentier" (rantiyer) olarak varlık göstermişlerdir.[98] Ancak köylüye verdiği borcu tahsil etmeye çalışan veya peşinen yatırdığı iltizam parasını üzerine kâr koyarak çıkarmaya çalışan birincil ve ikincil mültezimler ise, "doğrudan" temellük sürecine katılmaya başlamışlardır. Bunlar, ister "bey" ünvanı taşıyıp köylüye borç veren askerî sınıf mensubu birincil mültezimler olsun, ister büyük oranda ana kaynağı tefeci (faizci, rihabor) ikincil mültezim olsun, doğrudan temellük ettikleri artı ürünü artırma baskısını daha derinden yaşadıkları için, verimliliği artırmak ama-

---

93 Yücel Özkaya, a.g.e., s.128.

94 A.g.e., s.124, 128-138.

95 18. yüzyılda "resmi âyânlık örgütü Anadolu'nun [Üsküdar'dan Bağdad'a kadar olan bölge] dışındaki Suriye, Irak, Filistin, Mısır, Arabistan gibi yerlerde mevcut değildir. [...] Esasen bunların özel idareleri olup, Arap kökenli yerli aileler buralarda, Türk ailelerine nazaran daha aktif ve ön plânda yer almaktadırlar." 1726-40 arası âyânlık örgütü açısından hazırlık dönemi olmuş, 1740-70 arasında ise, bahsi geçen "hanedan aileleri" büyük oranda âyânlık örgütünü ele geçirmişlerdir. A.g.e., s. 139, ix, 13, 110-112, 121, 123.

A.g.e., s.138.

Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.107.

Mehmet Genç, a.g.e., s.113.

cıyla üretim ilişkilerini değiştirme yönünde bir eğilim sergilemişlerdir.[99] Ergenç, bu dönemin üretim örgütlenmesindeki değişiklikleri, "mevcut üretim ve tasarruf ilişkileri içinde üretimi fazlalaştıracak yolların bulunması" olarak özetlemiştir.[100] Bu değişiklikler, konumuz açısından en önemlisi, bir "dolaylı yönetim" ve "doğrudan yönetim" farklılaşması ve çelişkisi çıkaracaktır ortaya.

Üretim artışı baskısı, feodal ilişkiler içinde "sömürü ve tahakküm ilişkileri"nin değiştirilip derinleştirilmesiyle sağlanmaya çalışılmış; ancak bu da, ilişkilerin ana yapısını zorlayan ve çelişkiler doğuran yeni ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir, tımarlı sipahi-köylü ilişkisinin yerini para-servet ile köylü emeğinin örgütlendiği toprak sahibi/mültezim-köylü ilişkisi almıştır. Üretim ilişkilerini değiştiren şey, toprağı tasarruf etme hakkını korumuş olsun veya olmasın, üretimi başlatacak, tohum ve hayvan tedarik edecek nakde sahip olmayan köylünün toprağı işlemesini sağlayacak para-servetin mültezimler tarafından sağlanmasıdır.[101] İki, borç ile başlayan bu süreç, üretim araçlarına ve ürettiği ürüne sahip, ancak toprağı işleyerek üretim araçlarını elinde tutma gücünden yoksun küçük köylülüğün hâkim olduğu koşullarda ortaya çıkmıştır.[102] Emeğin henüz tarım kapitalizmi veya sanayi sermayesinde olduğu gibi ücretli emek biçiminin de doğrudan boyunduruk altına alınamadığı durumlarda, para-servetin artı ürüne el koymasının yolu köylülüğün devam ettiği böyle dışsal bir ilişkidir. Üç, doğrudan üreticiden artık çekme sürecinde borç ilişkisine toprağın fiili özel mülkiyetinin eklenmesi ve para-servet kanalıyla bu türdeki mülkiyet ilişkilerinin yaygınlaşıp yoğunlaşması, çekilen artığınençoklaştırılması için, yeni sömürü ve tahakküm biçimlerini gündeme getirmiştir.[103] Sömürünün ana hattını oluşturan borç ilişkisi, tefeci-mültezim/tüccar-işletmeci örneklerinde üretim sürecine dışsal yapısını korurken, toprak sahibi-işletmeci örneklerinde içsel bir ilişki biçimini almıştır. Çelik Mehmed Paşa örneğinde olduğu gibi, bazı birincil ve ikincil mültezimler, mukataalarında "muzâra'a" ve "murâba'a" sözleşmeleri aracılığıyla köylüyle kurdukları borç ilişkileri kanalıyla toprağı "doğrudan" işletmeye başlamış-

---

99 Genç, "hukuki" mâlikâne sahipleri ile eşrâf ve âyân arasında üretim örgütlenmesinin mücadele konusu olduğunu belirtir. İkincisi, köylerin çiftlik yapılmasını isterken, ilki buna yanaşmamaktadır. A.g.e., s.114. Benzer eğilime doğrudan temellük sürecine katılan askerî sınıf mensubu büyük toprak sahiplerinin sahip olduğuna ilişkin bkz. Özer Ergenç, "Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri ", a.g.e.

100 Özer Ergenç, a.g.e., s.255. Aksi durumda, nüfus artışı ve tarımda ticarileşme bunalımı daha da derinleştirmektedir. Kapitalistleşen İngiliz tarımı, artı ürün/artı değer artışının sağlanması halinde uluslararası pazarın veya nüfusun bunalımı derinleştirici unsurlar olmaktan çıkacağını, hatta bu alanlarda genişlemeye ihtiyaç duyulacağını göstermektedir. Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.98-103, 116-117, 121.
Özer Ergenç, a.g.e., s.248, 253.
Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.197; "küçük çiftçi tipi, kendi istihlâk edeceği miktarla, çoğunluğunu aynî olarak ödeyeceği vergilerin toplamını nadiren aşan bir istihsal hacmine imkân verdiği için, mahsulün az olduğu yıllarda yardıma muhtaç bir üniteyi temsil ediyordu. Bol mahsul yıllarında bile, pazar için istihsal kapasitesi çok düşük bulunan Osmanlı çiftçisi, artan ölçüde nakdileşen vergileri ödemek için ekseriya borçlanmak zorunda kalıyordu." Mehmet Genç, a.g.e., s.107.
Özer Ergenç, a.g.e., s.251-252.

lardır.[104] Dört, özel olarak bu yapı, para-servetin yeniden üretimi için, "çiftlikleşme" gibi, üretim araçlarının servet sahiplerinde yoğunlaştığı, toprak rantına "değişim değeri için" üretimin eklenmeye başlandığı; paralelinde mülksüzleşme/proleterleşme veya ayni ranta geri dönüş ve ortakçılık ile "toprağa bağlanma" gibi iç içe geçen süreçlerle emeğin yeni sömürü ve tahakküm ilişkileri içine alındığı bir süreci tetiklemiştir.[105] Borç ilişkileri üretim birimlerini birleştirerek, köy içindeki sınıfsal farklılaşmayı temellük edenin lehine çevirmiş; farklı miktarlarda toprağı tasarruf eden köylü, kaçak köylü (çift-bozan) ve topraksız köylüyü aynı anda sömürme olanağı yaratmıştır.[106] Toprak toplulaşmasını hızlandıran bu sömürü biçimi, zamanla temellük ilişkilerini tektipleştirerek, küçük köylülüğün "ortakçı", "yarıcı" ve diğer ikisinin yanında sınırlı da olsa "ırgad" biçimini almasına neden olmuştur.[107] 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, 16. yüzyılda görülemeyecek güçlü "bey"/"toprak ağası"/"âyân"-"ortakçı" tablosunun güçlü bir eğilim olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur.[108] Beş, pazar için üretim de, bu bağlamda, sermaye formu almaya başlayan para-servetin yeniden üretimi için, köylülerin mülksüzleştirilerek yeni sömürü ve tahakküm ilişkilerinin içine çekildiği bir ortamda, artığın uzak mesafeli ticarete açılmasıyla ortaya çıkmıştır.[109] Altı, bu borç ilişkileri, bir bütün olarak Osmanlı kırsalını etkilemiş ve sınıf eşitsizliğini derinleştirmiştir. Geçimlik tarımsal üretime devam eden "bağımsız" orta köylülük, giderek yoksullaşan küçük köylülük ile toprağın fiili özel mülkiyetine sahip büyük toprak sahiplerinden oluşan çok parçalı bir yapı ortaya çıkmıştır.[110] Üretim araçlarını (toprak, tarım aletleri vb.) ellerinde tutmaya devam edebilen doğrudan üreticinin yanında, yoksullaşan/mülksüzleşen küçük köylülüğün tefeci-mültezim veya tüccarla kurduğu borç ilişkisi üzerinden "genişleme eğilimli bir küçük meta üretimi uç ver[miştir]."[111] Bu değişim, köy içindeki eşitsizlik hatlarından geçtiği gibi, bölgesel eşitsizlik fay hatlarını da belirlemiştir.[112] Yedi, ancak toprak rantının ve makam sahipliğinin baskın para-servet kaynağı olarak varlığını koruması, borç ilişkileri devam

---

104 A.g.e., s.248-249, 251-254. Başka tarihsel bağlamlarda da benzer örneklerin görülmüştür. "Marx, senyörün, üretimin organizatörü haline geldiğini saptıyor. İşin temelinde belirli tipte bir işletme vardır: hem ziraî hem zanaatkârlık birimi olan, zayıf da olsa ticari merkez de olan senyörlük, bir bakıma sınai kapitalizmin yani manifaktürün temelindedir." Oğuz Oyan, a.g.e., s.144.
Gilles Veinstein, a.g.e., s.48, 53. Krş. Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, (Ed.), a.g.e., s.1-14; Oğuz Oyan, a.g.e., s.137-147, 197-202, 212-217; Alp Yücel Kaya, a.g.e.

106 Muzâra'a sözleşmeleri, oldukça küçük parçalar üzerinde tarımsal faaliyet yapan veya topraksız olan köylülerin birleşik köy üretim birimi haline getirilerek çalıştırılmalarını, üretim miktarının en az iki katına çıkarılmasını sağlamıştır. Özer Ergenç, a.g.e., s.252.

107 Halil İnalcık, a.g.e., s.24-28, 34.

108 "Ortakçılığın" hâkim emek biçimi oluşuna dair bkz. Gilles Veinstein, a.g.e., s.49, 51.

109 Hububat ticareti için bkz. Özer Ergenç, a.g.e., s.256. Ayrıca bkz. Oğuz Oyan, a.g.e., s.139-140, 202.

110 Tırhala'daki çiftlik ve (göçebe) hayvan yetiştiriciliği üzerine yapılan araştırmalar küçük köylülüğün kendi içinde de, 16.-19. yüzyıl gelişmelerini etkileyecek bir eşitsizliğin ve borç ilişkisinin ortaya çıktığını gösterir. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.77-78.
Oğuz Oyan, a.g.e., s.237, 281; Burak Gürel, a.g.e., s.307-309.
Burak Gürel, a.g.e., s.313-317.

ettirilebildiği sürece üretici güçleri geliştirecek ve üretim ilişkilerini dönüştürecek itkinin ortaya çıkmaması, düşük verimlilik ve yetersiz işbölümü, özel mülkiyet ve mülksüzleşme eğiliminin sınırlılığı, pazar için üretimin "istikrarsız ve tesadüfi" oluşu, savaşlar ve nüfus/emek kıtlığı yaşanan bu değişimin feodal toplumsal ilişkiler içinde kalmasına neden olacak;[113] bu tablo da, 19. ve 20. yüzyılın değişim olanak ve çelişkilerini belirleyecektir.

3.1.3. Bölüşüm İlişkilerinin Tarafı Olarak Yeniçeriler ve Ulemâ

Bir sınıf olarak alt feodallerin, yani tımarlı sipahilerin çözüldüğü; toplumsal ilişkilerin yönetiminde vezir ve paşalar ile eşrâf ve âyânın yeni toplumsal sınıflar olarak tarih sahnesine çıktığı bu süreçte, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm"ün iki önemli kurumu ve bu kurumların şekillendirdiği iki zümre, yeniçeriler ve ulemâ da sınıf oluşumunu etkileyecek bir dönüşüm içine girmiştir. Mülksüzleşme baskısı, küçük köylü ve tımarlı sipahiyi nasıl topraksız köylü ile sekban ve levend saflarına itmişse, aynı şekilde şehirlerin mülksüzleri ve Yeniçeri Ocağı "ulûfeli"leri arasına da itmiştir.

Mülksüzleşmeye itilen küçük köylünün askerî sınıf içine girme ve tımarlı sipahinin de askerî sınıf içinde kalma baskısı, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren paralı asker olma yönünde bir eğilimi açığa çıkarmıştır. Celâlî İsyanlarında paşa ve bey "kapı"larına kapılanan, bey ve paşaların, eyalet düzeyinden başlayarak iktidar mücadelesinin temel bileşeni haline gelmesini sağlayan, ateşli silahlarla donatılmış "sekban"lar, paralı askerlerin kökenini oluşturmuştur.[114] 1590'larda, III. Murad döneminde Safevi ve Habsburg hanedanlarına karşı yürütülen savaşlarda, bu askerlerin Yeniçeri Ocağına bağlı sekban ve sarıca bölükleri adı altında kullanılmaya başlanmasıyla, hem paşa ve vezir "kapı"larına resmi ve padişahın "kapı"sına denk bir statü verilmiş hem de o vakte kadar sadece devşirmelerin alındığı Ocağa "ecnebi"lerin, yani Müslüman ve Türk kökenlilerin girişi mümkün kılınmıştır.[115] "Sekban"ların "ulûfeli" statüsü kazanması Ocağın vezir ve paşa "kapı"larından bağımsız örgütlenmesine son vermiş; vezir ve paşaların iktidar arayışlarında, yani kendi aralarında ve saray ile mücadelelerinde Ocaktaki "kapı"ları belirleyici hale getirmiştir. Tezcan'ın belirttiği gibi, kapıkulu sipahilerini de dahil ettiğimizde 17. yüzyılda "Osmanlı ordusu [yeni kayıtlarla] genişlemek suretiyle vezirlerin elinde siyasi bir baskı grubuna dönüşmüştür."[116]

Yeniçeri Ocağının dönüşümünde temel belirleyen vezir ve paşa "kapı"ları olmakla beraber, Ocağın Celâlî İsyanlarını bastırmak için aktif şe-

---

[113] Özer Ergenç, a.g.e., s.255-256; Oğuz Oyan, a.g.e., s. 216, 229-233, 317-320; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.140-143.
Baki Tezcan, a.g.e., s.141-145.
Halil İnalcık, *Klâsik Çağ*, a.g.e., s.52-53, 92; Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.70; Baki Tezcan, a.g.e., s.180-181.
Baki Tezcan, a.g.e., s.184.

kilde kullanılması da Ocağın dönüşümünü belirlemiştir. Sınır, kale ve şehir muhafızı olarak görev yapan yeniçeriler, Celâlî İsyanlarını bastırmak için gönderildikleri eyaletlerin bir kısmında voyvoda, mütesellim statüsü kazanmış; bir kısmında da doğrudan yönetimi ele geçirmiş ve bulundukları eyaletlerin valisi konumuna gelmiş, "paşa" statüsü kazanmışlardır.[117] Bu durum, yeniçerilerin daha önceleri "çıkma" yolu ile beylerbeyliğine kadar yükselmelerine benzememektedir; "makam"ları ele geçirmeleri iktidar mücadelesi sonucunda kazandıkları bölgesel hâkimiyetlerini saraya kabul ettirme şeklinde tezahür etmiştir.

Gerek vezir ve paşa "kapı"larının parçası olarak gerek onlardan bağımsız, yeniçeriler, ulûfeli statüsü elde edip bölgesel "mütegallibe"lere dönüşmüş ve/veya mültezim olarak artık çekiminden pay almaya başlamışlardır.[118] Bununla birlikte, mültezimler de ulûfeli statüsü kazanmak için uğraşmışlardır. Her iki durumda da "makam"lı olma ile iltizam usulü yoluyla artıktan pay alma arasında bir ilişki kurulmuş; "makam satışı"na yol açan bu durum "makam"ların özelleşmesine, yani belirli kişi-ailelerin elinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Mülksüzleşme baskısı altında ortaya çıkan bir başka eğilim ise, şehirlere doğru yaşanan göçtür. 16. yüzyılın ikinci yarısında şehirler üzerinde hissedilen bu nüfus baskısı, imparatorluk ordusunun en önemli bileşeni Yeniçeri Ocağında, onun garnizonlarında ve akabinde kentsel iktisadi faaliyetin örgütlendiği lonca teşkilâtında köklü değişiklikler yaratmıştır.[119] Mülksüzleşme baskısı, bu yeni mülksüzleri, Yeniçeri Ocağına ulûfeli yazılmaya veya şehrin zanaat ve ticaret hayatına katılmaya zorlamıştır. Bir zümrenin himaye ve dayanışmasından faydalanmak için Yeniçeri Ocağına yönelen mülksüzler, "esame satışı" ve "taslakçılık" ile Yeniçeri Ocağının şişkinleşmesine neden olmuştur.[120] Zaman içinde ocağa kayıtlı olup savaşa gitmeyen ve askerlikle hiçbir ilgisi olmayan bir toplam ortaya çıkmıştır. Bu durum, 17 yüzyıl başında devşirme-ulûfe sisteminin çözülmesine ve asker olmayan yeniçerilerin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Yeniçerilerin zabıta olarak loncaları denetlemesi ve esnafla yakın teması, yeniçerilerin esnaflaşmasına ve esnafın da yeniçerileşmesine yol açmıştır.[121] İstanbul özelinde esnaflaşma eğilimi açığa çıkmış; 17 yüzyılda yeniçerilerin ulûfelerini hazineye bırakmaları kaydıyla şeyh, kethüda, yiğitbaşı vb. olarak lonca idarelerine atanmaları yönündeki karar bu süreci hızlandırmıştır. Şam, Halep, Musul, Kahire gibi şehirlerde ise, esnafın yeniçerileşme eğiliminin ağırlıkta olduğu gözlenmiştir. Bu şehirlerde eşrâf ve âyân, daha çok askeri korunma ve ayrıcalıklardan yararlanmak için ocağa kaydolmuş;

---

[117] Halil İnalcık, a.g.e., s.56. Bekir Subaşı İran'la ittifak kurarak Bağdat'a vali olmuştur. Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.67, 208-212.

[118] Yücel Özkaya, a.g.e., s.6, 10, 40-45; Baki Tezcan, a.g.e., s.184-190; Halil İnalcık, a.g.e., s.56.

[119] Cemal Kafadar, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?", Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Ed.) *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.135-161, s.139-142.
Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.71-72.
Onur Yıldırım, a.g.e., s.167-170.

buralarda ocağın esnafla bütünleşik paramiliter gücü baskın hale gelmiştir.[122]

Yeniçerilerin esnaflaşması lonca teşkilâtındaki bölüşüm ilişkilerini derinden etkilemiş; eşitsizleri artırarak yeni tipte bölüşüm ilişkilerinin doğmasına yol açmıştır. İlk önceleri şehre gelen mülksüzler, bir yandan Yeniçeri Ocağıyla bağlantı kurmuş; bir yandan da lonca örgütünün dışında "lümpenesnaf" olarak adlandırılabilecek ikinci bir zanaatkâr-tüccar (seyyar satıcı) tabakası oluşturmuşlardır.[123] Loncalar, "hisbe"/"intisab" aracılığıyla kurulan esnaf olma tekelini ellerinde tuttukları müddetçe bu ilk evre aşılamamış ve yeniçeriler loncalarda örgütlenmiş esnaf içine girememiştir.

İkinci evrede, hisbe/intisab tekelinin kırılması üzerinden yoğun bir mücadele yaşanmıştır.[124] Lonca tekelinin sarsılması üst rütbedeki yeniçerilerin esnaf örgütü içine sızmasını sağlamış; bu sızma, intisab kotalarında artış, "ehl-i hiref" denilen her bir zanaat dalında yeni bir işbölümünün ortaya çıkması ve bu işbölümünün tanınması, mali baskı karşısında küçük çaplı loncaların büyüklere "yamak" olarak bağlanması ve loncalar arası birleşmeler, lonca alanı dışındaki mahallelerde dükkân ve atölye açılmasıyla gerçekleşmiştir. Lonca esnafı, tekelin kırılmasına karşı, nizamlar çıkararak ve "gedik" uygulamasıyla karşı koymaya çalışmıştır.[125] Mücadele, ikili bir lonca örgütlenmesi ve üçlü bir üretim biçimi ortaya çıkarmıştır. Bu dönem, loncaların başına atanan yeniçerilerin ve loncaların kendi içlerinden seçtikleri esnafın oluşturduğu "çift başlı" bir yönetim evresi olarak yaşanmıştır.[126] Lonca tekelinin sarsılmasıyla, üretim ve pazarlama lonca dışında kendine yaşam kanalları bulmuş; lonca içi esnaf (zanaat-ticaret) örgütlenmesinin yanında hali hazırda "hâce" adı verilen büyük tüccarın örgütlediği bir fason üretim (*putting-out*) ve lonca dışı esnafın örgütlediği bir zanaat-ticaret örgütlenmesi ortaya çıkmıştır.[127]

İkinci evredeki çözülüş, üçüncü evrede üretim sürecinde ve pazarlama aşamasında alınan vergi, atölye ve dükkânlardan alınan kira ve makamların mukataa-malikâne sistemi içine alınması ve gedik uygulamasıyla hızlanmıştır. Lonca çatısı altında, örgütlenmiş esnaf eliyle gerçekleştirilen zanaat imalatı vergilendirilmekteydi. Vergi, hem üretim aşamasındaki işlemlerden hem de ürünün ticaretinden alınıyordu.[128] Bu vergilerin önce iltizam, sonra da mukataa-malikâne sistemine tabi olduğunu görüyoruz.[129] Zanaatkârların kiracı oldukları vakıfların da mukataa-malikâne sistemine

---

[122] Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.707-708, 716-717.
Cemal Kafadar, a.g.e., s.143, 150.
A.g.e., s.144, 150; Onur Yıldırım, a.g.e., s.153-157.
Onur Yıldırım, a.g.e., s.153, 164.
A.g.e., s.168.
Bu dönemde Halep'te fabrika tipi bir örgütlenmenin görüldüğü de belirtilmektedir. Ancak bu, imparatorluk ölçeğinde bir örnek olmadığı için dördüncü bir biçim olarak belirtilmesi mümkün değildir. A.g.e., s.158-159.
Ankara'da sof ticaretinden alınan zarar-ı kassâbiye vergisi ile sofların cendereden çekilmesi işlemi ertesinde damgalanması suretiyle alınan damga ve cendere mukataası buna örnektir. Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", a.g.e., s.145-169, s.161, 163.
Mehmet Genç, a.g.e., s.119.

verilmeye başlanmasıyla zanaat imalatı üzerinden elde edilen mültezim gelirlerine verginin yanı sıra kira da eklenmiştir.[130] 18. yüzyılda esnaf loncalarının şeyh, kethüda, yiğitbaşı vb. gibi idari pozisyonları da mukataa-malikâne yoluyla kiraya verilmeye başlanmış, yani makam satışına tabi olmuştur.[131] Böylelikle, bir, yeniçeriler lonca nizamlarına tabi olmadan lonca teşkilâtına girmenin yolunu bulmuşlar. İki, mukataa-malikâne sistemiyle birlikte, para-servet, 18. yüzyılda tarımsal faaliyetlerin yanı sıra, lonca ölçeğindeki zanaat ve ticaret alanındaki bölüşüm ilişkilerini de belirlemeye başlamış; para-servet sahipleri burada üretilen artı üründen mukataa-malikâne sistemi aracılığıyla pay almıştır. Bu ilişki, mukataa-malikâne sisteminin iktisadi faaliyetleri nakdileştiren, para-servetiençoklaştıran doğası ve mültezimlerin üretim ve ticaret örgütlenmesine müdahalelerinin yasaklanması nedeniyle "rentier" bir niteliğe sahip olmuş ve dışsal kalmıştır.[132] Üretim ilişkilerini dönüştüren değil, üretim ilişkilerinin değişmediği koşullarda emeğin yoğunlaştırılması yönünde bir baskı ortaya çıkmıştır. Üç, mukataa-malikâne sistemi, serveti iki tabakanın elinde yoğunlaştırmıştır: mültezimler ve "uzun vadeli kiralama aktiyle dükkânlarının ve sabit sermayenin bilfiil sahibi" olan ustalar.[133] Dört, bu yoğunlaşma hali hazırda açığa çıkan üretim biçimlerini pekiştirmiş ve bunun yanı sıra lonca esnafının "gedik senedi" ile sabit sermayenin, yani üretim araçlarının mülkiyetini üzerlerine alması yönünde bir tepkinin gelişmesine yol açmıştır.[134] Gedik senedini elinde bulunduranların lonca dışında dahi dükkân ve atölye açabilmesi, lonca birliğini bozmuş, dolayısıyla lonca tekelini kırmış; ehl-i hirfe ile ustalık bağını koparmış ve esnaflığı babadan oğula geçen bir meslek haline getirmiştir. Gediğin hisse senedi gibi alınıp satılmaya başlaması ile gedik borç karşılığı elden çıkarılabilir hale gelmiş; yoğunlaşma derinleşmiştir.

Yeniçeri Ocağının, devşirme-ulûfe sisteminin ve loncaların çözülmesi, yeniçerilerin mültezimleşmesi ve esnaflaşması, bey ve paşalar ile esnafın tımar sistemi ve lonca tarafından belirlenen toplumsal ilişkilerden bağımsızlaşmaya başlaması kentli yeni bir toplumsal tabakanın oluşum aşamasına işaret eder.[135] Bu tabaka, Klâsik Çağın siyasal birikim biçimi ve zümrelerinin çözülmesiyle açığa çıkmıştır. Ancak tam da bu oluşum aşamasının gösterdiği gibi, zümreleri belirleyen "siyasal toplumsal bağlar" bir anda ortadan kalkmadığı için, iktisaden farklı sınıf ve tabakaları kapsayan "zümre bağları" içinde devinmeye devam etmiştir. Yeniçerilerin 19. yüzyılın başına kadar eski bağlılıklarını ve toplumsal örgütlülüklerini devam ettirmeleri, aynı şekilde lonca örgütlenmesinin devam etmesi; ancak siyasal bağların ötesinde bu iki kesimin iktisaden iç içe geçmesi bunun açık gösterge-

---

[130] Onur Yıldırım, a.g.e., s.161-162.
A.g.e., s.168.
Mültezimlerin kiraları keyfi arttırışları yönündeki vurgu, aslen kira bedelinin lonca esnafından bağımsız müzayede koşulları tarafından belirlendiği şeklinde yorumlanmalıdır. Bedelin belirlenişine ilişkin bkz. Mehmet Genç, a.g.e., s.120-124; Onur Yıldırım, a.g.e., s.163.
Onur Yıldırım, a.g.e., s.162.
A.g.e., s.163-166.
Cemal Kafadar, a.g.e., s.141-142.

sidir. Yeniçeriler esnafın örgütlediği iktisadi faaliyete eski örgütlülükleri dâhilinde, yani orta ve bölükler şeklinde katılmış; kahvehane ve dükkân ile atölyelere mensup oldukları ortanın nişanını asmışlardır.[136] Daha da önemlisi, askeri-siyasi bağlarını korumuş; yani hem mültezim hem de esnaf olarak fiilen askerlik yapanların sayısı azalsa dahi, tımar sisteminin çözüldüğü, önce vezirlerin sonra da âyânların güçlendiği koşullarda askeri güçlerini ve siyasal konumlarını koruyarak mültezimleşmiş ve esnaflaşmışlardır. Bu durum, yeniçerilere ikili bir görünüm vermiştir: merkezi devlette güçlü bir "siyasi parti" veya "hizip" görüntüsü ve "silahlı bir meclis-i şûra-yı ümmet" görüntüsü.[137] Birbiriyle çelişse de bu iki görüntünün ortaya çıkması, bize zümre yapısı çözülse de devam eden feodal toplumsal ilişkiler içinde ortaya çıkan yeni toplumsal tabakaların yine belirli zümreler içinde devinmeye devam ettiğini ve "yeni zümre"leşmeleri beslediğini gösterir. Yeniçeriler, İstanbul merkezde Ocak'taki yeniçeri ağaları ile esnaflaşan ortaları; yerelde ise mültezimleşerek eşrâf ve âyâna dâhil edilebilecek bir kesim ile vezir ve paşalara "kapı"lanan askeri gücün tümünü birden temsil eder; çok parçalı bir zümre görüntüsü verir.[138]

Yeniçerilerle birlikte "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının en önemli kurumlarından birini oluşturan ve dolayısıyla en önemli zümrelerinden biri olan ilmiyye sınıfı da köklü bir değişim yaşamıştır. İlmiyye sınıfının, yani ulemânın yaşadığı bu köklü dönüşümün ardında 16. yüzyılda yaşanan iki önemli gelişmenin büyük payı vardır. Birincisi, şeyhülislam adını alacak İstanbul müftüsünün, en yüksek fetva makamı olarak Osmanlı toplumsal düzeninin "ideal"leştirilmesinde ve imparatorluğun "evrensel"leştirilmesinde özel bir rol oynamış ve bu role paralel ilmiyye sınıfının reisi unvanını kazanmış olmasıdır.[139] İkincisi, Celâlî İsyanlarıyla benzer zamanlarda başlayan ve ilmiyye teşkilâtı içinde görev alma şansları giderek azalan medrese öğrencilerinin öncülük ettiği Suhte Ayaklanmalarıdır.[140]

"Osmanlılarda dört ehl-i sünnet mezhebinden *hanefî* fıkhı üzerine sorulan umumî ve hususî şer'î ve hukukî meselelere ait dinî hükümlere uyarak verilen" karara fetva, bu kararı veren kişiye de müftü denirdi.[141] Cami-

---

136 A.g.e., s.141.
A.g.e., s.148, 161; Musa Çadırcı, "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri", *OTAM Dergisi*, Sayı:2, 1991, s.39-52, s.41.

138 Yeniçerilerin durumu, eşrâf ve âyânı oluşturan kent soylularının zümre bağlarından kopmadığının, salt toplumsal bir güç olarak görülemeyeceğinin göstergesidir. Kent soyluluğunun oluşumunda zümre bağlarının çözülmesinin beklenmediği görülmelidir. 16. yüzyıl sonundan 18. yüzyılın ilk yarısına kadar ve 19. yüzyılın başında İstanbul'da patlak veren isyanlar yeniçerilerin esnaf olmaktan kaynaklı taleplerine bağlanmışsa da, bu isyanları çıkarabilmelerini sağlayan askeri güç analiz dışı bırakılmamalıdır. Yeniçerilerin hem iktisadi hem siyasi bir güç olduğuna ilişkin yorum için bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.13. İsyanlar için bkz. Cemal Kafadar, a.g.e., s.140, 147-148.

139 Colin Imber, a.g.e., s.9, 11-13; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, a.g.e., s.174.

140 Mustafa Akdağ, a.g.e., s.145-148.
Fetva, kendinden önce, sorunun sorulduğu alanda bir çözüm getirilmemişse "yasama değeri" taşır. İçtihad kapısının kapanmasına rağmen, şer'î hukukla desteklenen bu fetvalar, çoğu zaman yeni kuralların konulmasına vesile olmuştur. Ahmet Mumcu, a.g.e. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.173.

lerin bitişiğinde kurulan ve her biri harcamalarını kendilerine tahsis edilen gelirlerden karşılayan bir vakfın kurumu olan medreselerde eğitim gören suhtelerin (medrese öğrencisi) ilmiyye teşkilâtı içinde makam elde etmelerinin iki yolu vardı; biri, kadılık, diğeri, müderrislik (medrese hocalığı).[142] İmparatorluğun ilk yıllarında, daha sonra şeyhülislam adını alacak olan müftü bu yollardan birini takip ederek yükselmişler arasından tayin edilmiş; unvan ve maaş itibariyle kazaskerlerin altında yer almış ve hiçbir zaman Divân üyesi olmamıştır.[143] Bu dönemde ilmiyye teşkilâtının en yüksek makamı, imparatorluğun temel örfî, yani idari-adli-mali görevlerini bünyesinde toplayan Kadılık teşkilâtının da en yüksek makamı olan Kazaskerliktir. Merkezi teşkilâtın parçası olan müftünün yanı sıra, bir de taşrada kadıların yanında, onların baktığı davalarda bağlayıcı olmayan hukuk yorumları yapan müftüler yer almaktadır.[144] Müftülerin, kadılarınkine benzer bir teşkilâtları yoktur ve resmi bir makama sahip değildirler. Fetvalarının infaz edilebilmesi için merkezde padişah kararı, taşrada kadı kararı gerekir.

Şeyhülislamın Osmanlı toplumsal düzeninin idealleştirilmesi ve evrenselleştirilmesinde oynadığı önemli rolle birlikte, örfî ve şer'î olan arasındaki hukuk birliğinin sağlanmasında "şeriat kanunu" belirleyici hale gelmiş ve bir fetva makamı olarak örgütlenen Şeyhülislamlık adli-idari-mali bir makam olan Kazaskerliğin önüne geçmiştir. Bu gelişmenin 17. ve 18. yüzyıllarda gözlemlenen iki sonucu olmuştur. Birincisi, padişah iradesinin şer'î hukukla sınırlandırılmasıdır: "Padişah fermanı [...] şeriata göre geçerli bir kararı geçersiz kılamaz. Padişahın halife olarak bile hukukun içeriği ve uygulamasına ilişkin otoritesi sınırlı kalmaktadır."[145] Şeyhülislam, fetva makamı olmasından kaynaklanan gücüyle özellikle 17. yüzyıla damgasını vuran padişah katllerine izin vermiştir.[146] İkincisi, padişahın mutlak otoritesini imparatorluk ölçeğinde örgütlenmesini sağlayan Kadılık teşkilâtı ve onun en yüksek makamı olan Kazaskerliğin sınırlandırılmasıdır: Ebusuud, "sultanın yetkisini kadılarınki aleyhine genişlet[miş]; böylece, kadılar bazı alanlarda, Hanefi geleneğindeki kullanılabilir bir sürü görüş arasından seçim yapma yetkilerini kaybe[tmişlerdi.]"[147] Kazaskerliğin sınırlandırılması örfî teşkilâtın başı olan vezir-i âzamın bu alandaki yetkilerinin sınırlandırılması dolayımıyla olmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar mevâli (mevleviyet rütbesindeki kadılar), müderris ve müftülerin tertip ve telhisinden sorumlu olan vezir-i âzamın yetkisi şeyhülislama verilmiştir.[148]

---

[142] Colin Imber, a.g.e., s.12-13; Mustafa Akdağ, a.g.e., s.146.

[143] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.175-177.

[144] Colin Imber, a.g.e., s.11-13.
A.g.e., s.122.

[146] 1603-1703 tarihleri arasında tahta çıkan 9 padişahtan 6'sı siyaseten katledilmiştir. Baki Tezcan, a.g.e., s.1.
Colin Imber, a.g.e., s.121.

[148] 1574 tarihinden itibaren "kırk akçeden yukarı Hâriç ve Dâhil müderrislikleriyle orduya tâyin edilecek kadılar ve vilâyet, sancak ve kaza müftüleri, imam, hatip ve müezzinlerin ve Konya'da postnişin olan Çelebi Efendi'nin inhası üzerine Mevlevi şeyhlerinin ve mevali denilen büyük kadıların

Suhte Ayaklanmaları, bu gelişmelere koşut yaşanmıştır. Ayaklanmalar, Anadolu ve Rumeli'deki medrese öğrencilerinin, "icazet" (diploma) almaları halinde bile ilmiyye teşkilâtı içinde kendilerine yer bulmalarının zorlaştığı bir dönemde patlak vermiştir. Bir yandan çiftbozanlığın artması, diğer yandan ilmiyye teşkilâtı içinde bir mansıp edinmenin giderek daha fazla hamiliğe bağlı hale gelmesi özellikle "ehl-i şer" vasıtasıyla askerî sınıfa dâhil olma şansı kazanabilen köylü çocuklarını tetiklemiştir.[149] Gelişkin bir sınıflı topluma doğan her isyan gibi, Suhte Ayaklanmaları da, toplumsal kesimleri Celâlî İsyanlarındakine benzer bir mülksüzleşme-mülk edinme mücadelesinin içine çekerek çok boyutlu ve eşitsiz tepkiler üretmiştir. Yaygınlaştığı belli başlı medrese merkezlerinin ortak özelliği, verimli bölgelerin geçişindeki kasaba ve şehirler olmaları, suhtelerin de çoğunlukla tarımsal faaliyetle geçimlerini sağlayan ailelerden gelmeleri, köylerinden kopmamış olmalarıdır.[150] Ayaklanmaların kasaba ve şehir merkezlerinin ötesinde, bir bütün olarak sancakları etkilemesi bu bağlantıyı görmemizi sağlar. Bu ayaklanmalarda, Celâlî İsyanlarına benzer şekilde topraksızlaşma-toprak toplulaşması mücadelesi açığa çıkmıştır. "Makamsızlar" topraksızlara, yani diğer mülksüzlere yaklaşırken; isyanın öncülüğünü de üstlenen, toprak sahibi, "raiyyet oğlu raiyyet" suhteler toprak toplulaşma mücadelesinde taraf olarak bu mücadelenin içine girmişlerdir.[151] Celâlî İsyanlarından farklı olarak ise, ilmiyye teşkilâtı içinde ve onun çeperinde örgütlenmişlerdir. İsyana, kadılar ve naipler ile vakıf mütevelli ve nâzırlarının katılımı dikkat çekmektedir.

Kadı, imparatorluğun merkeziyetçi niteliğini belirleyen "kolektif sömürü ve tahakküm"ün dolaylı kuruluşunun ana unsurlarından biridir. Ayaklanmanın daha başında, isyanı bastırmakta isteksiz davranan sancakbeylerine karşı kadılara gönderilen bir fermandan, imparatorluğun merkezi yönetimi tesis etmek için öncelikle kadılara dayanabileceğini düşündüğünü görmekteyiz.[152] Ancak nasıl Celâlî İsyanları sancak ölçeğindeki örgütlenmeyi çözmüşse, Suhte Ayaklanmaları da kadıların görevli olduğu kaza ölçeğindeki örgütlenmeyi çözmüştür.[153] Bunun iki sonucu olmuştur. Biri, kadıların güçlerini iyice kaybederek, vilayet ölçeğinde örgütlenen va-

---

ve kazaskerlerin tâyinleri şeyhülislâmlara verilip kazaskerlere ibtidadan (yirmi akçeden) kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle kaza kadılıklarının tâyinleri bırakılmıştı. [...] Yapacağı tâyinler hususunda kanun üzere şeyhulislâm, vezir-i âzam ile görüşüp anlaştıktan sonra tâyin edilecek müderris ve mevalinin listesini bir telhis ile vezir-i âzama bildirip onun vasıtasiyle Pâdişahın iradesini alırdı." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.179-180.

149 Mustafa Akdağ, a.g.e., s.146; Ebusuud'un ilmiyye teşkilâtını düzenlemeye ilişkin girişimleri makama girişte sorunlar yaşandığını gösterir; ancak, "[m]akama adaylık, ilmiye sınıfının yüksek rütbelilerinin kişisel ayrıcalığı olmaya" devam etmiş; adaylık kapısının açılmasında güçlü bir hamiye sahip olmak temel belirleyen olmuştur. Colin Imber, a.g.e., s.19, 14-16.

Mustafa Akdağ, a.g.e., s.152.

A.g.e., s.241, 243.

A.g.e., s.161-162.

Kastamonu ve Bolu yöresindeki bir suhte ve celâlî isyanı, isyancılara "ümerâ ve kuzât (beyler ve kadılar) bu vilâyette mukim değillerdir, biz daim mukimleriz." dedirtme noktasına gelmiştir. A.g.e., s.165, 175-179.

lilerin ve âyânın denetimine girmeleridir.[154] İkincisi, mücadelenin tarafı olmaları, kaza ile birlikte çözülen makamlarının dışında servet edinme kanalları bulmaya çalışmalarıdır. Üst düzeydeki ilmiyye mensupları, yeterli mansıp olmadığı için alt derecedeki bir veya daha fazla kazanın Kadılığını arpalık olarak almaya başlamış; ancak arpalıklarına gitmeyerek gelirinin bir kısmını almak suretiyle iltizam usulüyle yerlerine naiplerini göndermişlerdir.[155] Bu usul yeni salmaların salınması yolunu açmıştır. Kadılar makam gelirlerinin ötesinde başka gelir kaynaklarına yönelmişlerdir. Bu kaynakların başında vakıfların geldiği görülmektedir. Vakıflar boşaldığında tevcihinin yapılmasında, vakıf mütevellilerinin tayinlerinde, terekelerin yazılmasında, varislerin belirlenmesinde kadının arzı gerekmektedir.[156] Kadı, bu işlemler sırasında aldığı resimleri artırmanın yanı sıra vakıf kuruculuklarını da üstlenmeye veya vakıf mütevelli ve nâzırlarını belirleme işini kazanca dönüştürmeye başlamıştır.[157]

Kadının "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının taşıyıcı unsuru olarak sahip olduğu yetkilerdeki aşınmanın, kendisinin de dâhil olduğu bir yolsuzluk ve rüşvet dönemini açtığı savunulmuştur. Bu tespit, "makam"ın çözülmekte olduğu, kadının görev alanının geçişkenlik kazandığı, ilmiyye sınıfının yetki alanını muhafaza edemediği ve başka kesimlerle bu yetkileri paylaşmak zorunda kaldığı, elindeki mevcut makam ve rütbeleri de ancak bu paylaşım dolayımıyla elinde tutabildiği gerçeğinin üzerini örtmemelidir. Faroqhi, ilmiyye sınıfının "sahip olduklarından oldukça farklı türde bir siyasal üstünlük sağlayan bir 'taşra' hareketiyle bağlar" kurduklarını söyler.[158] Kadı, feodal krizin hemen ardından "taşra"da yaşanan dönüşüme paralel olarak, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm"ün parçası olarak "merkezi" biçimde örgütlenmiş artık çekme mekânizmasından aldığı payı kaybettikçe, bölüşüm ilişkilerine, "taşra" ölçeğinde örgütlenmekte olan artık çekme mekanizmasından pay alarak dâhil olmaya çalışmış ve son tahlilde bu yeni sisteme eklemlenmeyi başarmıştır. Suhtelerin güçlenmesinde, hatta yerelde iktidarı ele geçirmelerinde kadıların, onların lehine verdikleri kararların etkisi olmuş; bu yolla, daha Suhte Ayaklanmaları döneminde kadılar "taşra"da toplumsal iktidarı ele geçiren kesimlerle doğrudan ilişki kurmaya başlamışlardır.[159] Ulemâya tanınan vergi, müsadere ve siyaseten katl uygulamalarından muaf olma ayrıcalıklarını, bu ilişkiler kanalıyla "yerel" bir güç haline gelmek için kul-

---

[154] Ayaklanmaların ancak vilayet ölçeğinde bastırılabilmiş olmasının ve toprak sahibi sınıfın kendini vilayet ölçeğinde konsolide etmesinin bunda payı olmuştur. Bkz. A.g.e., s.193; Yücel Özkaya, a.g.e., s.15, 19, 33, 36-37.

[155] Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç, "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:24, Sayı:38, 2005, s.35.

[156] Yücel Özkaya, a.g.e., s.27, 39.

[157] Hamiyet Sezer ve Selda Kılıç, a.g.e., s.40; Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 1982, s.143-164, s.152.

[158] Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.683.

[159] Suhteler, "Anadolu âyanı ve kadılarla birleştiklerinden, ayaklanmaları millî aristokratik ruhun bir ifadesi halini aldı." Mustafa Akdağ, a.g.e., s.280, 178-179, 185, 193, 245, 254, 274-278; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.674.

lanmışlardır. Kadının eşrâf ve âyânın parçası haline gelmesinde bu sürecin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Kadı üzerinden "merkez"inde padişahın durduğu idari-adli-mali yönetim ve ilmiyye sınıfının idari-adli-mali işlevleri gerilerken, ulemâ, bir yandan "merkez"inde şeyhülislam ve iftanın durduğu şekilde yeniden merkezileşmiş; diğer yandan "yerel"de toplumsal ilişkileri örgütlemekte olan diğer tabakalarla iç içe geçmiştir. 1550-1650 döneminde özgün biçimini alan bu merkezileşme, ilmiyye teşkilâtının merkez makamlarının sınırlı sayıdaki birkaç ailenin elinde toplanmasına; şeriatı yorumlama ve uygulama tekeline sahip, makamlarını oğullarına miras bırakabilen bir "mevâli aristokrasisi"nin oluşmasına yol açmıştır.[160] Mevâlinin başında şeyhülislam gelmektedir. Yerelde ise, bu dönüşüm, "makama sahip" ilmiyye sınıfı mensuplarının yanı sıra "makamsız" ancak ilmiyye sınıfının çeperinde ve onlarla birlikte toplumsal ilişkilerin şer'î örgütlenmesinde rolü olan tarikatlar kanalıyla gerçekleşmiştir.[161] "Mülâzemet" (icazetten sonra alınan dânişmentlik derecesi), naiplik, müftülük ve fetva eminliği "makamının satışı" üzerinden medreselerden gelenlerin yerini "yerel" tabakalardan gelenler, önemli oranda da tarikat mensupları almıştır.[162] Tekke, zaviye ve dergâhlarda örgütlenen tarikatlar, makam satışından pay almakla birlikte tarih boyunca asıl gelir kaynaklarını oluşturmuş vakıfları güçlendirmiş; vakıf kurucu, nâzır, mütevelli ve mürtezikası (çalışan) olarak vakıfları yönetmek suretiyle sahip oldukları mülkiyeti pekiştirmiş; servet biriktirmiş ve önemli bir toplumsal güç haline gelmişlerdir.[163] 18. yüzyıl vakıflarının kurucuları üzerine yapılan bir araştırma, "makam sahibi" ve "makamsız" din adamlarının gücünün boyutlarını gösterir niteliktedir.[164]

---

[160] Baki Tezcan, "The Ottoman *Mevali* as 'Lords of the Law", *Journal of Islamic Studies*, Sayı 20/3, 2009, s.383-407, s.383-384, 388.

Tarikat örgütlenmesi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s.247-269; Ulemâ (ilmiyye sınıfı) ile sufilerin (tarikat ehli) ayrı örgütlenmeler olduklarına ancak bu dönemde, bu iki kesim arasında iktisadi-mali ve şahsi ilişkiler kanalıyla kurulan geçişken bir ilişki olduğuna ilişkin bkz. Natalie Clayer, "Oulémas – L'institution de l'ilmiye (XVe-XVIIIe siècles)", *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, a.g.e., s.891-893, s.893.

1591 "tarihinden itibaren öncelikle medreselerde eğitim ve öğretim bozulmuş hatır gönül işe karışmış, hak etmeyenlere unvan ve mansıblar verilmeye başlamıştı. Öyle ki, mollalar bile, mülâzemet kağıtlarını sattılar. Mülâzemet ise, ulema olmanın giriş kapısı olduğundan, bu bozulma, voyvoda, subaşı katipleri halktan kimselere para karşılığı mülâzim olma yolunu açtı. Bunlar, kısa yoldan kadı ve müderris olmaya başladılar."; "Böylece hem müderrislik hem de kadılık için uyulması lazım gelen kurallar bozulduğundan bu görevler bütünü '[...] paye ve itibardan ibaret [...]' kaldı."; "[...] kazanın bulunduğu yerin okur-yazar ya da imam ve hatip gibi kimselerine naiplik verilmeye başlanmıştır." Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç, a.g.e., s.33, 34, 35. Şeyhülislamlığın yanında "taşra"da bu dönemde müftülük ve fetva eminliği makamları güçlenmiştir. "[...] bu göreve '*İlmiye Sınıfı*'ndan değişik kişilerin atanması yanında, bazı tarikatların '*Post-Nişin Şeyh*' lerinin atandığını görmekteyiz. [Örnekler] Osmanlı '*Hukuk*' ve '*Fetva*' sistemi içinde, ilmî kudreti olan tarikat ehlinin '*Müftü*' ve '*Fetva Emini*' olabildiklerini çeşitli hukukî müşkillerin çözümünde etkili olabildiklerini açıkça göstermektedir." Rifat Özdemir, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip ettiği Siyaset", *OTAM Dergisi*, Sayı 5, 1994, s.259-310, s.277, 278, 279, 283.

Rifat Özdemir, a.g.e., s.271-276, 286-287, 290.

[164] Bahaeddin Yediyıldız, a.g.e., s.152-154.

Araştırmaya göre, şeyhülislam, kazasker, kadı, müderris, müftü gibi makam sahiplerinin vakıf kurucuları içindeki oranı %15'tir. Başta Nakşibendiye ve Bektaşiye şeyhleri olmak üzere şeyhler %6,3'ünü, aralarında şeyh, imam, hatip ve müderrislerin de olduğu mürtezika da %17,43'ünü oluşturmaktadır.

Bu gelişmenin toplumsal örgütlenme açısından üç önemli sonucu olmuştur. Birincisi, ilmiyye sınıfının eski zümre biçimi çözülürken, iltizam ve vakıf aracılığıyla toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde giderek daha önemli bir güç haline gelen bir kesim "makam"lılarla iç içe geçmiştir. Bu iki kesimi de kapsayan yeni bir toplumsal tabaka oluşmaya başlamıştır. İkincisi, ulemâ da giderek kendi "hane"si olan, hem "merkez"de hem de "yerel"de önemli bir yönetsel gücü elinde bulunduran yeni bir yoğunlaşma ve merkezileşme yaşamıştır.[165] Ulemâ artık sırf "makam"lıları ifade etmemekte; yeniçerilerde olduğu gibi hem yeni bir toplumsal tabaka hem yeni bir zümre anlamı taşımakta; zümre içinde de yeni bir yoğunlaşma ve merkezileşme yaşanmaktadır. Bir toplumsal tabaka olarak kendi "kapı"larıyla ilişkili tarikat ehliyle bütünleşmekte; aşağıda örnekleri verileceği üzere, padişaha veya hanedana yakın tarikat ehlinde olduğu gibi bir kısmıyla da karşıtlık içine girmektedir. Üçüncüsü, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde ulemânın artan önemi, devletin İslami-Sünni niteliğini pekiştirmiş; cemaatleşmenin önünü açmıştır.[166] Cemaat örgütlenmesi hem toplumsal hem idari örgütlenmeyi biçimlendirmiştir. Reâyânın cemaatler üzerinden örgütlenmesi, "aynı mescîdde ibadet eden cemâ'atin aileleri ile birlikte ikamet eden", kendi harcamalarını karşılayacağı bir avârız akçesi vakfına sahip avârız hânesi birimleri, yani mahalleler üzerinden örgütlenmesini beraberinde getirmiştir.[167] Avârız akçesi vakıflarının mütevellileri, mahallenin cami imamı bu süreçte belirleyici hale gelmiştir. Böylesi bir toplumsal örgütlenme bağlamında ulemâ hem ilmiyye teşkilâtının bütününü belli bir "kapı" (aile) hiyerarşisi içinde elinde tutan, birincil mültezim olarak mukataa-malikâne ama daha önemlisi vakıf gelirlerinden yararlanan hem de yerelde eşrâf ve âyânın parçası olan çok katmanlı yeni bir zümre haline gelmiştir.

---

[165] Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.680-685.

[166] "Bir bakıma timar-dirlik sisteminin çözülmesi, aynî değil parasal vergilerin önem kazanması, müslüman olsun olmasın, bütün halkın devlet gözünde kişiler olarak değil, topluluklar olarak görülmesine yol açıyordu zaten. Avarız vergisi, ya da diğer parasal vergiler ve katkılar, şehirlerde esnaf loncaları ve gayr-i müslim cemaatler kanalıyla toplandığı gibi, çeşitli yükümlülükler kişilere değil köylere, cemaatlere, şehirlere toptan yüklenir olmuştu. Yeni çağ öncesi imparatorluklarda topluluk-cemaat yükümlülüğü zaten öteden beri yerleşmiş bir gelenekti ama, 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı düzeninde eskisinden çok daha fazla yer etmişti bu gelenek. [...] giderek dinî cemaatler kendi hukuk ve eğitim sorunlarını da çözümlemeye başlayınca, gayr-i müslim halkın günlük hayatında devlet kurumları yerine dinî cemaatlerin içindeki ilişkiler gittikçe öne çıktı. Çeşitli dinî cemaatler 'milletler', yani dinî topluluklar olarak önemli bir örgütleşme süreci içine girdiler. [...] 18. yüzyılın yeniliği, bir gayr-i müslim için kendi milletinin en önemli siyasal-toplumsal örgüt haline gelmesiydi." Metin Kunt, a.g.e., s.62-63.
Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, a.g.e., s.100, 21, 388.

3.2. Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak II. İmparatorluk

Temellük ilişkilerindeki değişim toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişimle eş zamanlı yaşanmıştır. Merkezinde padişahın durduğu "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasındaki dönüşüm bunu yansıtır. 17. yüzyıl boyunca imparatorluğun başta "merkeziyetçilik" olmak üzere kimi biçimsel özelliklerini korumakla birlikte içeriğinin büyük ölçüde değişmiş olması veya 18. yüzyıldaki "adem-i merkezileşme" eğiliminin salt biçimsel bir "merkeziyetçilik" karşıtlığından kaynaklanmaması bunun göstergesidir. Yeni "merkezileşme" ve "adem-i merkezileşme" toplumsal ilişkilerdeki dönüşümün içinde devinen dinamiklerdir. Bu dinamikleri açığa çıkaran yeni sınıf ve tabaka oluşumları olmuştur.

16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17 yüzyılın birinci yarısı sadece sipahi ile küçük köylü arasındaki tımar bağı değil, padişahın dirlikleri "makam" dolayımıyla, yani tımar bağıyla kendi "mülk"üne bağladığı "zümre temelli liyakat"ı esas alan "dolaylı kolektif emek sömürüsü" de çözülmeye başlamıştı. Bu dönemde padişah "mülk"üne biata dayanan "liyakat"ın, Osmanlı Kanunnamesine uygun atama sisteminin sona erdiğine ilişkin şikâyetlerin arttığını görüyoruz.[168] Mustafa Âli'nin belirttiği gibi, bu dönem "Her memurun kendinden yukarıdaki makama göz diktiği [...], kadılar[ın] sancak beyi olmaya çalış[tığı], sancak beyleri[nin] beylerbeyliğine imren[diği], beylerbeyi[nin] de vezirlik için mücadele et[tiği]" bir dönemdi.[169] "Zümre"ler, yani "sınıf"lar arası geçişkenlik artmıştı.

Çözülüşle birlikte üst feodaller düzeyinde açığa çıkan toprak toplulaşması ve dolaylı temellük ilişkileri yönündeki iki eğilimin de feodal ilişkilere, yani siyasal birikime içkin olması, makam dolayımıyla sömürü ilişkilerine katılımı kuvvetlendirmiş; makamlar üzerindeki rekabeti arttırmış; ancak içeriğini değiştirmiştir. Servetin merkezileşme ve yoğunlaşma dinamikleri makamların "merkezi" karakterini korurken, padişaha biat edenlerin "liyakat"ının belirlediği dirlikler üzerinden kurulan makam-dirlik bağı yerini iltizam sistemiyle başlayan ve ister mülk arazi ister vakıf isterse mukataa üzerinden kurulsun "servet sahipleri"nin ulaşabileceği "makam-servet" bağına bırakmıştır.[170] "Makam satışı" üzerinden somutlanan bu bağ, "makam"ın özelleşmesine, yani belirli kişi-ailelere özgülenmesine neden olmuştur. Bu bağ sadece tarımsal artığın çekildiği alanlarda değil, esnaf örgütlenmesinde olduğu gibi zanaat-küçük ticaret alanı veya Kadılık kurumunu da kapsamış; toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinin bütününü etkilemiştir. Makam-dirlik bağı makam-servet bağına doğru çözüldükçe,

---

[168] Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.72.

[169] Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli – Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.209.
İltizam makamı temellük ilişkilerine daha da bağlı hale getirmiştir. Makamı kârlı bir yatırıma çevirmiş, makam satışını öne çıkarmış, elde etmek için makama yatırılan paranın komponse edilmesi yönünde bir baskı yaratmıştır. Yeni makam sahiplerinin giderek daha fazla servet sahibi kişiler olması, servet birikimini sürdürmek için makam sahibi olmanın kaçınılmaz hale gelmesi bunun göstergesidir. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.73-75.

"merkez", "mülk", "makam", "liyakat" ve "zümre"ler de aynı yönde çözülmüş; ancak feodal ilişkiler içinde devinilmeye devam edildiği için yeni bir içerikle varlığını sürdürmüştür.

Servetin merkezileşme ve yoğunlaşma dinamikleri merkezden belirlenen makamların önemini korumasına neden olmakla birlikte, merkezin 16. yüzyılda aldığı biçim de sürecin şekillenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun padişahın şahsında dahi olsa "evrensel" nitelikli bir iktidarı, tek bir kişinin iktidarını değil de onda cisimleşen bir imparatorluğun, yani merkezi feodal devletin iktidarını ifade eder hale gelmesiyle "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının dolayım kanallarının kendisi ve kolektiviteyi oluşturan bileşenlerin her biri de önemli hale gelmişti. Bu nedenle, "kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının dolayım kanalı olan padişah üzerinden kurula gelen temellük ilişkileri çözülürken, bu bileşenler, hem yeni sınıflaşma ve tabakalaşma eğilimlerinin hem de makam-servet bağının açığa çıkardığı yeni zümreleşme dinamiklerinin parçası olmuş; temellük ilişkilerinin bu yeni zümreler dolayımıyla kurulmasına ve bu zümrelerin devlet içinde ayrı iktidar alanları yaratarak güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı'nın 200 yılına damgasını vuracak, padişah "kapısı"yla eş düzeyde zümreleri ortaya çıkaracak bir "kapılar" iktidarının, dönemin diliyle ifade edilecek olursa "Kapılar Saltanatı"nın doğmasına neden olmuştur.

3.2.1. Dolaylı Kolektif Sömürü ve Tahakküm Mekânizmasının "Kapı"ları

Vezâret makamı ve vüzerâ "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının bileşenlerinin başında gelir. Siyasal birikimin padişahta cisimleşen merkez dolayımıyla kurulması, merkezi makamları ellerinde tutanları, kolektivitenin asli unsuru, askerî sınıfın üst kesimleri, yani üst feodaller haline getirmişti.[171] Vezâret, ümerânın, "çıkma" ile belirlenen hiyerarşik örgütlenmenin en üstüydü; bu özelliğiyle hem merkez teşkilâtının hem de eyaletlerin en üst makamıydı; bu iki teşkilât arasındaki geçişkenliğin göstergesi ve iki teşkilâtın merkezileşmesinin son noktasıydı.[172] Siyasal birikimin yoğunlaşma ve merkezileşme biçimi vezâret makamlarını öne çıkarmıştı. Vezârete atananların salt "pişkeş"i bile vezir unvanı ile

---

ATÜT, sömürüyü devlet aygıtını ellinde bulunduranların gücüne indirger; sömürünün devlet aygıtını ellinde bulunduranlar tarafından gerçekleştirildiğini savlar. Oysa bu, olsa olsa bir görüntü olabilir; bu görüntü de, sömürünün "merkez"le dolayımlanmasından kaynaklanır ve sömürenlerin feodal karakterini değiştirmez. İlk vezir unvanlı kişi olan Çandarlı Halil Paşa, yerel soyluların en önde gelenlerindendir. Soyun padişahta tescillenmesi ve padişah kapısına geçmesiyle, bu kanaldan gelenlerin feodalleşmesi ve giderek feodal artığı ellerinde toplamaya başlamaları normaldir. 15. yüzyılın ilk yarısında sancak beyliği, beylerbeyilik gibi zeâmet ve tımarlar, padişah ve bey kullarına, hâsslar da "havâss-ı vüzera" adıyla Enderûn (devşirme) kökenli vezirlere verilmeye başlanmıştır. Halil İnalcık, a.g.e., s.88; Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s.91-92. Padişah üzerinden kurulan dolayım çözüldükçe, bu ilişkiler de açığa çıkmış; üst feodaller kendi "kapı"larını yaratmışlardır.

Yaşar Yücel, a.g.e., s.662-663, 668; Halil İnalcık, a.g.e., s.89.

servet sahipliğinin örtüştüğünün açık göstergesiydi.[173] Hanedan dışında hâsslardan en önemli payı alan kesim vezirlerdi ve serbest dirlik veya vakıflarla topraktan çekilen artığın önemli bir kısmını ellerinde topluyorlardı. Defterdar, nişancı ve kaptan paşaların da vezir unvanını almasıyla birlikte kazasker dışında Divân-ı Hümâyûn vezirlerden müteşekkil bir kurum haline gelmişti. Serdar veya serasker unvanıyla seferlere çıkabiliyor ve mıntıkalarında azl ve tayin yetkisini ellerinde bulunduruyorlardı. Kendilerine ait "iç ve dış halkı denilen kalabalık maiyetleri ve kendilerinin besledikleri askerî kuvvetleri", "kapı halkları" vardı.[174] Vezirler arasından yükselen ve Kanuni döneminde sadrazam unvanını alan vezir-i âzamın yetki ve servet bakımından ulaştığı düzey, ancak hükümdarla kıyaslanabilecek seviyedeydi.[175] İktidarın imparatorluk özelinde soyutlanması siyasal birikimin gelişim yönünü pekiştirmişti. Padişah doğrudan yönetme faaliyetinden uzaklaştıkça, devletin yönetim mekânizmaları doğrudan yönetimi üstlenmeye; sadrazam başta olmak üzere vezirler, beylerbeyi (vali) ve sancakbeylerinin oluşturduğu ümerâ giderek öne çıkmaya başlamıştı.[176] Sokollu Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, atama yetkilerini ve "makam satışı" usullerini kullanarak, İbrahimzâdelere kadar uzanacak ailesinin de içinde bulunduğu geniş bir "kapı" kurmasıyla, daha geçiş dönemi denilebilecek kadar erken bir zamanda, sadrazam başta olmak üzere vezir ve paşalar güçlenerek, "kapı"ları aracılığıyla yönetmeye başlayacaklardır.[177]

Bey "kapı"sının, diğer bey "kapı"ları üzerinde mutlak hâkimiyetini kurma sürecinde, yani askeri gücün tekelleşme sürecinde ortaya çıkan Kapıkulu Asker Ocakları, en yüksek makamını vüzerânın elinde bulundurduğu seyfiyye sınıfının, tımarlı sipahilerden sonraki en önemli bileşeniydi. "Çıkma" adı verilen atama-yükseltme sistemi sayesinde, hem Enderûn ve Birûn örgütlenmesi içinde vezârete kadar giden üst makamların hem de eyalet örgütlenmesindeki kaza-sancak-eyalet düzeyindeki makamların yolu Kapıkulu Asker Ocakları içinden gelenlere açıktı.[178] Kapıkulu

---

[173] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.168, 186-195; Gilles Veinstein, a.g.e., s.38-40.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.168.

Sadrazam, Enderûn, vezir, kazasker, şeyhülislam hariç, ilmiyye tevcihleri de dâhil geniş bir atama yetkisine sahipti. 6.000 akçeye kadar olan tımarları padişaha arz etmeden verme, Divân-ı Hümâyûnu fiilen yönetme, serdar-ı ekrem olarak padişaha vekâleten sefere gidebilme ve seferdeyken divân toplayarak padişahın iradesi dışında kararlar alabilme yetkisi vardı. Sadrazamlara mîri araziden hizmeti karşılığında hâss tahsis edilmekte ve hâssları voyvodalar tarafından idare edilmekteydi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.113-118, 158-164, 166-167 Sadrazam Rüstem Paşa'nın serveti, öldüğü vakit, hazinenin yıllık gelirlerinden fazladır. Baki Tezcan, a.g.e.

16. yüzyılın ikinci yarısında yetkinin vezir ve taşra yöneticilerinin "kapı"larına devri için bkz. Uroš Dakić, *The Sokollu Family Clan and the Politics of Vizierial Households in the Second Half of the Sixteenth Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Comparative History, Interdisciplinary Medieval Studies, Budapeşte, Mayıs 2012, s.29-31.

Baki Tezcan, a.g.e., s.94-95; Padişah diğer beylerin "kapı"larına karşı kendi "kapı"sından, saray kullarından atama yapma yoluna gitmiş; ancak zamanla bu kullar da kendi "kapı"larını kurmaya başlamışlardır. Sokollu'nun "kapı"sı Saray, merkez ve eyalet teşkilâtlarına yayılmıştır. Bkz. Uroš Dakić, a.g.e., s.40-61.

[178] Halil İnalcık, a.g.e., s.89.

Asker Ocaklarını oluşturan kapıkulu sipahileri (altı bölük halkı), kuruluş itibariyle bey oğullarından teşkil edilmiş sipah bölüklerine sahipti; 16. yüzyılın ikinci yarısında bunlara "mülâzım" adıyla eminlik, mültezimlik, evkâfa ait nezâret, mütevellilik ve kâtiplik verilmekteydi ve bu görevler 1591 yılında seferle sınırlı olmaktan çıkarılmıştı.[179] Divân-ı Hümâyûndaki vezirlerin dairelerinde hizmet eder ve "cizyedar" olarak onlara ait aidatları toplarlardı. 1576 tarihli bir kanundan da anlaşıldığı üzere altı bölük ağalarına zeâmet tahsis edilmekte ve bundan gayrı arpalıklar verilmekteydi. Taşradaki voyvodalık görevlerini de büyük ölçüde kapıkulu sipahileri üstlenmişti. Yeniçeri Ocağı da Kapıkulu Asker Ocaklarının yaya bölüklerinden oluşuyordu. Devşirme-ulûfe sistemi üzerine bina edilmiş, ayrı bir iç örgütlenmeye ve komuta kademesine sahip olması, padişah ve sadrazamdan bağımsız bir başkumandan olan yeniçeri ağası tarafından yönetilmesi nedeniyle "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasında önemli bir yere sahipti.[180] Kapıkulu Asker Ocakları, 1590'larda aşağıdan sekban ve sarıca bölükleriyle beslenmeye ve üstten bey, vezir ve paşa "kapı"larını oluşturmaya başlayarak, sahip oldukları askerî gücü siyasal birikimden pay alan bir güce dönüştürme kapasitesine sahip olmuştur. İlk şehir isyanlarında kapıkulu süvarilerinin ağırlığı olduğu düşünüldüğünde, vüzerâyla kurduğu ilişki üzerinden bu güce ilk kapıkulu süvarileri ulaştığını; ancak, siyasal mücadelenin seyri ve esnaflaşma eğilimi nedeniyle, 17. yüzyılın ikinci yarısında dengenin yeniçeriler lehine bozulduğunu söyleyebiliriz.[181]

"Dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının bir diğer önemli bileşeni de, evrensel yönetimin temelini oluşturan şeriatın yorum tekelini elinde bulunduran ilmiyye sınıfıydı. İlmiyye sınıfının en yüksek makamlarını da "mevaliye" elinde bulunduruyordu. Baki Tezcan'ın, 1550-1650 tarihleri arasındaki mevâli makamlarının dökümüne dayanan çalışması, bu yüzyıllarda mevâli makamlarının sınırlı sayıda ailenin elinde yoğunlaştığını, bu aileler arasında akrabalık ilişkileri kurulduğunu, makamın babadan oğula geçmeye başladığını gösterir.[182] Makam, miras bırakılabilir bir karakter kazanmış; daha önemlisi makam-servet bağı kurulmaya başlamıştır. Makamlar servetin yoğunlaştığı mevâlinin elinde toplandığı gibi, yine onlar tarafından, kendilerine "kapı" oluşturacak şekilde satılıyordu. Mevâli, görev süreleri kısa olmasına ve azledilebilmelerine karşın,

---

[179] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.157-159, 172-174; Erhan Afyoncu, "Sipahi" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.256-258.

Kapıkulu asker ocakları içinde Yeniçeri Ocağı için bkz. Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.65-89.

Baki Tezcan, a.g.e., s.177-190. II.Osman'ın katli (1922) ve sonrasında patlak veren Abaza Mehmet Paşa isyanının bastırılması, IV. Murad zamanında (1631) kapıkulu süvarilerine verilen mülazımlıkların ilga edilmesi, 1648 isyanında yeniçerilerin kapıkulu süvarilerini yenilgiye uğratması, Köprülüler tarafından maiyet bulundurma haklarının ellerinden alınması, Abaza Hasan isyanında vezir-kapı kulu süvarilerine karşı yeniçerilerin kullanılması (1659) gibi uğraklar ve yeniçerilerin esnaflaşma-esnafın yeniçerileşme eğilimi nedeniyle, ümerâ içinde dengeler değişmiştir. A.g.e., s.198, 209.

Mevâlinin %47'si 11 aileden gelmektedir. %79'unun da birbirleriyle veya Sarayla ilişkisi vardır. Baki Tezcan, "The Ottoman *Mevali* ", a.g.e., s.393, 389-397

bekleme ve tekaüd dönemlerinde, hatta azledildikleri koşulda dahi, servetlerini koruyabilecekleri ve hatta arttırabilecekleri bir gelir sürekliliğine kavuşmuşlardı. Vakıfları, arpalıkları, mukataaları, avârız gibi önemli vergileri toplama hakları üzerinden bölüşüm ilişkilerine doğrudan dâhil olabiliyor ve servet biriktirebiliyorlardı.[183] Süreklilikte asıl belirleyici, servet birikimini sağlayan kaynakları ellerinde tutuyor olmalarıydı. Bu kaynakları naipleriyle ve ikincil mültezimlerle bölüşüyor; bölüşüm ilişkileri üzerinden "kapı"larını genişletiyorlardı. Medreselerdeki makam satışları da diğer bir "kapı" oluşturma yoluydu.[184] Kadı, müderris, müftü ve şeyhlerin, Suhte İsyanlarıyla dâhil olmaya başladıkları makam-servet bağına dayanan yeni bölüşüm ilişkileri de bu süreçle paralellik taşımıştır. "Sınıf"lar arası ve "sınıf"-içi bölüşüm ilişkilerini belirleyen bu yoğunlaşma kanalları, bir bütün olarak ulemâyı biçimlendirecektir.

"Dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasındaki önemleri, yazında çokça vurgulandığı gibi devlet içindeki işlevsel konumlarından değil siyasal birikimden aldıkları paydan gelen vüzerâ, ümerâ ve ulemâ, 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bu payı makam-dirlik dolayımından çıkarıp doğrudanlaştırmanın olanaklarını bulmuştu. Söz konusu tabaka, bu olanağa, bir, mirî araziyi özel ellerde toplama kapasitesi nedeniyle sahipti. Toprağı, tımarlı sipahiden farklı olarak, serbest dirlik, mülk ve vakıf arazi olarak temellük edebilme hakkına sahip olduğu için, toprak toplulaşması sürecine mevcut mülklerini genişletme olanağına sahip olarak girmiş; hâss, mülk, vakıf ve özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında arpalık biçimini alan temlikname ve tahsislerden en çok yararlanan kesim olmuştu.[185] Ayrıca mülk ve mukataaları kendilerine servet biriktirme imkânı veren bu tabaka, borcu bir mülksüzleştirme ve toprak toplulaştırma aracı olarak kullanabilmişti.

İki, artık çekim sürecinde borcun yaygınlaşmasıyla, artı ürüne para-servet dolayımıyla el konulması, servetin yoğunlaştığı mülk sahiplerine birincil mültezim olma olanağı sunmuştu. Mukataa alanlarının genişletilmesi tımar arazi üzerinde başlamış; birincil mültezim statüsü kazanan bu tabaka, "voyvoda ve mütesellim"leri aracılığıyla mukataalara sahip olmuştu.

Üç, bu tabaka, bir yandan dirlikleri ve mukataaları özel ellerde toplarken, iltizam sistemiyle birincil mültezim olarak kazandığı yeni statüyü makamları özelleştirme, makamla servet arasında bağ kurma yönünde

---

183 Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, a.g.e., s.36-39.

184 A.g.e., s.40-41.

185 Üst feodallerin 16. yüzyılın sonu ve 17 yüzyılın başındaki mülk edinme biçimleri için bkz. Yaşar Yücel, a.g.e., s.677-678; Yaşar Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerası a.g.e., s.505; Gilles Veinstein, a.g.e., s.38-47; Suraiya Faroqhi, "Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592-1600)", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Bibliothèque de L'Institut Français D'Études Anatoliennes D'Istanbul, Sayı: XXVIII, Librairie D'Amérique et D'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, ss.87-99. Bu dönemde hâss tahsisine devam edilmiş; tımar alanlarının mukataalaştırılarak el değiştirmesine küçük dirliklerden başlanmıştır. Eftal Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, ss.39-50, s.43.

kullanabilmişti.[186] Öncelikle, birincil mültezim olan vüzerâ ve mevâli, bunu, makamları makam satışı dolayımıyla özelleştirip tekellerinde toplayarak ve bu makamları ikinci mültezim olan kendi "kapı"larına tahsis etmek suretiyle "kapı"larını genişleterek ve güçlendirerek gerçekleştirmişlerdir.[187] İltizam "kapı"ların biricik dolayım kanalı haline gelmiştir. 17. yüzyıl boyunca devam eden bu süreç, merkez makamların birer vüzerâ ve ulemâ "kapı"sı gibi örgütlenmesine yol açacaktır. "Kapı"ların oluşumu, "kapı"ları oluşturan ümerâyı da ayrı bir güç haline getirmiştir. Ümerânın güçlenmesinin "kapı"lar dolayımıyla olduğu anlaşılmaktadır. Sadece "çıkma" ile yükselme kanallarının açık olması ve "kapı"ların iltizam dolayımıyla oluşturulması, "kapı"ların siyasal birikimden pay almalarını sağlayabilecek makamlara ulaşmalarını sağlamış;[188] daha önemlisi, Yeniçeriler örneğinde olduğu gibi bağımsız bir askerî güç olma özellikleri "kapı"lar mücadelesinde onları ayrı bir siyasi güç durumuna getirmiştir.[189] 17 yüzyılda imparatorluk ordusu, önce ağırlıklı olarak kapıkulu süvarileri, sonrasında Yeniçeriler ile ayrı bir siyasi güç, iktidar odağı haline gelmiştir.

İki eş zamanlı gerçeklik, sınıf oluşumu ve "kapı" oluşumu, vezir ve paşa "kapı"larını, ulemâyı ve yeniçeriyi ayrı birer zümre haline getirmiştir.[190] 17. yüzyılın ilk yarısında görünür hale gelen bu zümreleşme süreci, temellük ilişkilerinin padişahın "mutlak" iradesinden bağımsızlaşmaya başladığını; "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti" tekliğini kaybettikçe ve parçalandıkça, toplumsal iktidarın da parçalandığını gösterir. Siyasal birikimin içine girdiği yeni yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi, "kapı"ları servetin yeni yoğunlaşma kanalı haline getirmiş; toplumsal ikti-

---

186 18. yüzyıl da dâhil olmak üzere, üst feodallerin toprağı, hâss, vakıf, mülk, arpalık, mukataa ve sonrasında mukataa-mâlikâne biçimlerinde ellerinde toplamışlar; bir biçim mutlak olarak sona erip yerini diğerine bırakmamıştır. Toprağın mülk edinilme ve topraktan artığın çekilme biçimi, iltizamı ağırlıklı hale getirmekle birlikte, diğer biçimleri ortadan kaldırmamış; hatta bunlar zaman ve mekâna göre daha güvenceli mülk edinme biçimleri olarak varlıklarını korumuştur. Vakıf bunun en net örneğidir. Bu nedenle, birincil mültezimler, aynı anda hem mukataa sahibi hem de diğer biçimlerdeki mülk sahipleri olarak karşımıza çıkabilmektedir.
Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households ", a.g.e.; Baki Tezcan, "The Ottoman *Mevali* ", a.g.e.

188 1603 yılında mültezimlerin %64'ü, çoğu kapıkulu sipahilerinin ve saray kullarının oluşturduğu askerî sınıftır. Linda T. Darling, Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660, E.J. Brill, Leiden, 1996, s.179'dan aktaran Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, a.g.e., s.187 Çıkma ile sancak beyi ve beylerbeyi olan kapıkulu süvarilerine hâsslar tahsis edilmiştir. Kapıkulu süvarilerine de ulûfelerinin yanı sıra arpalıklar ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren cizyedarlıklar verilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.173-174, 158-159.

189 Baki Tezcan, a.g.e., s.177-190, 198, 209; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.160-161, 171; Cemal Kafadar, a.g.e., s.149-150; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.52-55.

190 Tezcan, vezir, mevâli ve imparatorluk ordusunun ayrı birer "estate" haline geldiğini belirtmiştir. Baki Tezcan, a.g.e., s.185. Kadı, müderris ve müftüler mevâli "kapı"larını oluşturmuş; bir bütün olarak ulemâ diye adlandırıla gelmişlerdir. İmparatorluk ordusu, kapıkulu sipahilerinin ayrı bir zümreleşme dinamiği kazanamaması nedeniyle bütünlüklü olarak zümreleşememiş; zümreleşme sürecinde yeniçeriler yalnız kalmıştır. Bu nedenle, imparatorluk ordusu yerine yeniçeri ifadesi tercih edilecektir. Bu yeni zümreler, yukarda belirttiğimiz dönemin sınıflaşma eğiliminin özgünlüğü nedeniyle, belirli toplumsal kesimlerle hiçbir zaman tam bir örtüşme içinde olmamışlardır.

darın "kapı"larda merkezileşmesine yol açmıştır. Padişahta cisimleşen "mutlak ve tek" "mülk" ve "merkez" karşısına, her bir "kapı"nın kendi yoğunlaşma ve merkezileşme süreçlerinin ürünü yeni "mülkler" ve "merkezler" çıkarmıştır. Egemen sınıf-içi bölüşüm ve iktidar mücadelesinin seyri, askerî sınıfı "kapı"lar üzerinden bölmüş; egemen sınıf-içi mücadeleyi bir "kapı"lar savaşı haline getirmiştir. Bu durum, "dolaylı sömürü ve tahakküm" mekânizmasının, dolayım kanallarının ve kolektif niteliğinin değişmekte olduğuna işaret eder. Dolayım kanalı "kapı"lara kaymaya, liyakat ve makam "kapı"lar üzerinden belirlenmeye başlamıştır. Egemen sınıfın "mülk" ve "merkez" üzerindeki kolektif hâkimiyeti parçalı bir biçim almıştır.

3.2.2. "Ekberiyet Usulü": Padişah "Kapı"sını Belirleyen "Kapılar Savaşı"

Hanedan mücadelenin tarafı olarak bu sürece katılmıştır. Hanedan, bölüşüm ve iktidar mücadelesinde konumunu koruyabilmek için katıldığı bu mücadelede, kendini değiştirme, genişletme ve konsolide etme yönünde refleksler vermiştir.[191] Toplumsal iktidarını, diğer beyler ve kendi hanedanı üzerinde kurduğu hakimiyetten alan padişah "kapı"sı, servet dolayımıyla makamların özelleşmesi sonucu, her iki alanda da sıkışma yaşamıştır. Diğer "kapı"ların hem dışardan hem içerden padişah "kapı"sını sıkıştırdığı konjonktürde, hanedan üyeleri de servet kaynağı olan özel mülklerini genişletmiş ve "kapı"ların oluşum sürecinde makam dolayımıyla kurdukları yeni himaye bağları üzerinden ayrışmıştır. Bu nedenle, padişah, kendi "kapı"sı üzerindeki hakimiyetini, dolayısıyla hanedan da "tek"liğini korumakta zorlanmıştır.[192] Hanedan, II. İmparatorluk boyunca, padişah "kapı"sı ile hanedan üyelerinin "kapı"sı olma gerçekliği arasında salınım yaşayacaktır.

Kanuni döneminde padişahın, "kapı"sını konsolide etmek için, harem üyelerinin vezirlerle ve diğer makam sahipleriyle hanedanlık (akrabalık) bağları kurmalarına izin vermesiyle başlayan süreç, harem üyelerinin temlik, vakıf ve mukataa gelirlerinin veya Saray, ümerâ ve ilmiyye makamlarının tahsisi ile himayelerindeki kişileri arttırmalarıyla devam etmiştir.[193] Bu durum, diğer "kapı"ların oluşum sürecinde hanedanla kurdukları ba-

---

[191] III. Murad döneminde devşirme kökenlilere duyulan şüphe ve onları ikame edecek yeni bir Saray teşkilâtına gidilmiş; vezir ve paşa "kapı"ları ile ulemâ karşısında saray bir iktidar odağı olarak güçlendirilmiştir. Dârüssaâde Ağasının dairesi bu iktidar odağının merkezidir. Bu daireden yetişenler sadrazamlığa kadar yükselmişlerdir. A.g.e., s.56, 80, 100-104. Ancak Enderûn âmiri olan Bâbüssaâde Ağalığının da sadrazamlık karşısında güçlendirilmesi, 1587 yılında Dârüssaâde Ağalığının müstakil bir daire haline getirilmesi, hanedan "kapısı"nın da güçlendiğini ve hanedan içinde bir mücadelenin yaşandığını gösterir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.355; Carter V Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform – Babıâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.57.
Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.185. Taht mücadelesiyle ilgili bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.37-60, s.45-47; Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.240-272. Uroš Dakić, a.g.e., s.33-36; Baki Tezcan, a.g.e., s.104-108.

ğın belirleyici olmasından da anlaşılacağı üzere, yeniden biçimlenen saray çevresinin toplumsal iktidarını arttırmış; ancak, himaye ilişkilerinin padişah dolayımından uzaklaşmasına ve hanedan üyelerine kaymasına yol açmış; hanedan üyelerine liyakatı öne çıkarmıştır. Padişah "kapı"sını güçlendirmeye çalışan III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerinde de bu eğilim devam etmiş; padişahın "kapı"sını (iktidarını) hanedan üyeleri ve Sarayda yarattığı yeni makam sahipleriyle paylaşmadan konsolide edemediği görülmüştür.[194]

Paylaşım, hareme mensup vâlide sultanların ve diğer kadın sultanların öne çıkmasıyla belirginlik kazanmıştır. Padişah hâsslarından onlara serbest mülk olarak kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilen ve vakfa dönüştürülebilen "paşmaklık"lıkların tarihi seyri bunun en açık kanıtıdır.[195] 16. yüzyıla kadar paşmaklık adına rastlanmazken ilk defa Vâlide Nurbanu Sultan ve Safiye Sultan'a padişah tarafından paşmaklık tahsis edilmesiyle bu tasarruf şekli gündeme gelmiş; 17. yüzyılda köy ve kasaba büyüklüğündeki mirî arazilerin tahsisinin yaygınlaşmasıyla uygulama, 18. yüzyılda adın kullanımına son verilene kadar önemini korumuştur.[196] "Kadınlar Saltanatı" denen, köklerini Hürrem Sultan döneminde bulan, III. Murad'ın saltanatıyla başlayan 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın tüm yetkileri kendinde topladığı zamana kadar devam eden Nurbanu, Safiye, Kösem ve Turhan Sultanların yönetimi ile bu seyir büyük oranda çakışmaktadır.[197] İnalcık'ın belirttiği gibi Saray hiyerarşisinde kraliçe statüsünde olan vâlide sultanların, bu statülerini kazanmalarında büyük oranda bu dönem kimin tahta geçeceğine karar vermeleri etkili olmuştur.[198] Ayrıca, yine 16. yüzyıl sonlarında Haremeyn ve Selâtin vakıflarının idaresinin vâlide sultana geçmesi ve sultanın bu yetkiyi Dârüssaâde Ağası (Haremağası, Kızlarağası) aracılığıyla kullanması, sadece Enderûnun âmiri olan Bâbüssaâde Ağasının yerine Dârüssaâde Ağasının geçtiğini değil aynı zamanda Saray yönetiminde haremin güç kazandığını da gösterir.[199] Liyakatın padişahtan hareme kayışında, bu gelişmeler etkili olmuş ve vâlide sultanlar vezir-i âzamların tayin ve azline etki edecek kadar güçlenmişlerdir.

---

194 III. Murad, Saray ve ümerâ içinde hanedana bağlı ayrı bir "kapı" yaratmak için "ecnebi"nin dâhil olabileceği makam satışını başlatmıştır. Baki Tezcan, a.g.e., s.104-107, 114; Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.168.
"Paşmaklık" yıllık geliri 100.000 akçeden fazla olan hâsslardan olup, padişahın anne, kız, kızkardeş, eş ve hasekilerine kayd-ı hayat şartı ile verilmekteydi. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, Yayın No: 135, Bion Matbaacılık, İstanbul, 2014, s.14.

196 Mehmet İşpirli, a.g.e., s.186-187.

197 Halil İnalcık, "Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu", M.Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, Önsöz, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s.7-15; Feridun M. Emecen, a.g.e., s.47-49; III. Murad saltanatında haremin ve Sarayın güçlendirilmesi yönünde atılan adımlar için bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.56.

198 Halil İnalcık, a.g.e., s.9, 11.

199 Halil İnalcık, a.g.e., s.9-10; Dârüssaâde Ağalığı 1594 yılında (III. Murad, Nurbanu Sultan dönemi) Bâbüssaâde Ağalığından ayrı, müstakil bir statü kazanıyor. Derecesi sadrazam ve şeyhülislamdan sonra gelen ağalığın gücü 18. yüzyıl ortalarına kadar sürüyor; bu tarihte ilk defa Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın gücü ağayı azletmeye yetmiş; ancak ağalık kurumsal varlığını II. Mahmud dönemine kadar devam ettirmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.172-179.

17 yüzyılın ilk yarısında harem üzerinden yaşanan hanedan içindeki bu ayrışma, bir yandan, hanedan üyelerinin bölüşüm ilişkilerinde aktif rol almasını; diğer yandan, diğer "kapı"larla rekabet eden bir güç olarak servetin hanedan elinde yoğunlaşmaya devam etmesini sağlamıştır.

Hanedan üyelerinin de mücadeleye katılmasıyla, 17. yüzyıl hiçbirinin diğerine üstünlük sağlayamadığı bir "Kapılar Savaşı" biçimini almıştır. Savaş, veraset tartışmalarıyla su yüzüne çıkmış; "kapı"ları iç içe geçirmiştir. III. Murad'ın yeni bir teşkilâtlanmaya giderek Sarayı, padişah "kapı"sı çevresinde güçlendirme girişimine karşı, III. Mehmed döneminde, ulemâdan Sunullah Efendi, kapıkulu süvarileri ve haremden Safiye Sultan'ın desteklediği bir isyanla, bu konsolidasyonun cisimleştiği Bâbüssaâde ve Dârüssaâde Ağaları öldürtülerek taht değişikliğine gidilmiştir.[200] İsyanda kapıkulu süvarilerinin Sunullah Efendi'yi tahta çıkarmayı düşünecek kadar cüretli davranması, ulemâ ve ümerânın gücünü ve padişahın ötesinde hanedanın da artık alternatifsiz, yani "mutlak" olmadığını göstermiştir.

Veraset üzerindeki asıl belirleyici tartışma, ekberiyet usulünün, yani hanedanın en yaşlı üyesinin tahta çıkma usulünün gündeme geldiği sırada yaşanmıştır.[201] Osmanlı İmparatorluğu'nun veraset usulünü değiştirecek bu kırılma anı, "kapı"ların tahta çıkış usulünü belirleyecek güce ulaştıklarını gösterir. I. Ahmed'in tahta çıkışından sonra, kardeşi Mustafa'nın katledilmemesi yönünde verdiği fetvayla birlikte, Şeyhülislamlık makamında (mevâli) bulunan Sadeddinzâde Esad Efendi, bir varisi hayatta bırakarak hem tahttaki sultanın yaşamı boyunca dahi alternatifsiz olmadığını göstererek sultan-halife olarak yetkilerinin sınırlandırılmasını sağlamış hem de ekberiyet usulünün kapısını aralamıştır.[202] I. Ahmed'in ölümünden sonra, teamüllere göre oğlu Osman tahta çıkması gerekirken, yaşamasına izin verilerek zımnen veraset hakkı tanınan kardeşi Mustafa, en yaşlı üye olma vasfıyla Şeyhülislam Esad Efendi'nin verdiği fetva ve Kösem Sultan'ın desteğiyle tahta çıkarılmıştır.[203] I. Mustafa'nın tahta gelişinin, "cülus" (tahta çıkış, tahta oturma) yerine "iclas" (tahta çıkartma) şeklinde kayda geçişi, Şeyhülislam Esad Efendi'nin, yani ulemâ "kapı"sının, fetva dolayımıyla kral tayin edici ve kanun koyucu rolünü açıkça göstermektedir.[204] Kösem Sultan "kapı"sının desteği de, bu usülün hanedanı içerden böldüğünü gösterir. Usulün kabulüyle, hanedan üyeleri, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması yönündeki taleplerini açıkça ortaya koymuşlardır.

Padişah "kapı"sı, ekberiyet usulüne, II. Osman'ın tahta çıkışıyla direnmiştir. II. Osman'ın tahta çıkışı, saltanatın babadan oğula geçme usulünün devamı niteliğindedir. Tahta çıkışta etkili olan Sadrazam Ali Paşa,

---

[200] Kapıkulu süvarileri ilk defa padişahı tahtan indirme talebiyle isyan çıkarmıştır. Baki Tezcan, a.g.e., s.65-70.
Ekberiyet usulü için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.46-49; Feridun M. Emecen, a.g.e., s.44.
Baki Tezcan, a.g.e., s.63-64, 70-71, 76.
Halil İnalcık, a.g.e., s.13.
Baki Tezcan, a.g.e., s.47, 72. Ulemâ "kapı"larının ve özellikle Sadeddinzâde Esad Efendi'nin "kapı"sının yükselişi için bkz. Baki Tezcan, "The Ottoman *Mevali* ", a.g.e.

Dârüssaâde Ağası Mustafa Ağa ve hocası Ömer Efendi'nin padişah "kapı"sı dışındaki "kapı"larla bağı yoktur.[205] İlki, devşirme kökenli olmayıp III. Murad'ın kurduğu yeni Saray teşkilâtı içinden yükselerek gelmiş bir sadrazam; ikincisi, I. Ahmed'den beri görevde olan bir Dârüssaâde Ağası; üçüncüsü ise, mevâli "kapı"larından bağımsız bir vaizdir. Ali Paşa'nın ölümü üzerine Sadaret makamına atanan Hüseyin Paşa da, özellikle vezirlere karşı yürüttüğü müsaderelerle padişah "kapı"sının konsolidasyonuna uyumlu hareket ettiğini gösterecektir. Taht değişikliğine müteakip, II. Osman, vezir ve paşa, ulemâ, hanedan üyeleri ve yeniçeri "kapı"larına karşı padişah "kapı"sını güçlendirmeye çalışmıştır.[206] Dârüssaâde "kapı"sından yetişen, yani ilmiyye teşkilâtı dışından gelen Mullah Âli Rumeli Kazaskeri olarak atanmış; Mullah Âli de, şeyhülislamın vermediği kardeş katli fetvasını vermiştir. Mevâli "kapı"larının gücünün kırılması için, şeyhülislama verilmiş olan atama yetkileri hocası Ömer Efendi'ye verilmiştir. Haremin etkisi de kısa bir süreliğine de olsa kırılmış; hanedan üyeleri içinden özel olarak bir "kapı"nın öne çıkması engellenmiştir.[207] Ancak, II. Osman'ın "kapı"lar karşısındaki en cüretkâr adımı, kendi sonunu da getirecek Yeniçeri Ocağının kaldırılması girişimi olacaktır.

II. Osman'ın padişah "kapı"sını kuvvetlendirme yönünde attığı adımlar içinde ikisi öne çıkar. Birincisi, saltanat-hilâfet makamının kaynağının ve yetkilerinin yeniden tanımlanmaya çalışılmasıdır. Ebusuud Efendi, Kanuni döneminde, saltanat-hilâfet makamının kaynağını, makamı padişahla özdeşleştirecek şekilde tanımlamıştı. Makamın, yani iktidarın kaynağı Allah'tı ve padişahın mutlak yetkileri kaynağın mutlaklığının ürünüydü. Baki Tezcan, II. Osman'ın babası I. Ahmed döneminde *Gencîne-i 'adâlet* eserinde bu tanımlama biçimine benzer bir biçimin ortaya çıktığını belgelemiştir.[208] Eserde halife, Peygamberin değil, Allah'ın halefi olarak tanımlanmakta, hilâfet ile saltanat makamları birbirine eşitlenmekte, böylelikle sultanın başka bir güce ihtiyaç duymadan iktidarını kullanabileceğine hükmedilmekteydi. Padişahın sahip olduğu iktidarın bu derece mutlaklaştırılması, mevâlinin resmi örgütlenmesi ve resmi yorumu karşısına "halkın müftüleri" denen imam, hatip ve vaizlerin ve onların yorumlarının çıkarılabilmesi, yani padişah "kapı"sının mevâliden bağımsız vaizlerle belirli bir himaye ilişkisi kurabilmesi ile mümkün olmuştur.[209] I. Ahmed döneminde ilk defa bir vaiz, Ömer Efendi, şehzade Osman'ın hocası olmuş; II. Osman

---

[205] Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, a.g.e., s.118-119, 122, 133, 137.

[206] Baki Tezcan, a.g.e., s.129-131; Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.173-200.

[207] II. Osman'ın annesi Mahfiruz vâlide sultan olarak anılmamış; diğer vâlide sultanlar gibi imparatorluk yönetiminde rol oynamamıştır. Feridun Emecen, "Osman II" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.453-456.

[208] Baki Tezcan, a.g.e., s.128-129.

[209] Sadrazam tayin ve azillerinde görüşlerinin alınmaya başlamasıyla, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde vaizlerin, özellikle de Ayasofya vaizinin etkisi artmıştır. Vaizler sultana nasihatler şeklindeki veya imamete, hilâfete ve gündelik hayatın düzenlenmesine ilişkin yorumlarıyla etkili olmuşlardır. Padişah "kapı"sı, hanedan üyeleri ve yeniçerilerle himaye bağları kurmuşlardır. Etkilerinin artması, ulemânın resmi örgütlenmesi dışında bırakılmış şeyhlerin güçlendiği döneme rastlar. A.g.e., s.75, 122-128.

döneminde de imparatorluk yönetiminde önemli rol oynamıştır. Örfî hukukun da şer'î hukuk tarafından kodifiye edildiği ve şer'î hukukun mevâlinin tekeline geçtiği bir dönemde, bu değişikliklerin, II. Osman'a "kanûn-u kâdim"in karşısına çıkma, kanunu kendi himayesindeki şer'î yorumla değiştirme gücü verdiği anlaşılmaktadır.[210]

İkinci adım ise, mevcut imparatorluk ordusunu ikame ederek, Kapıkulu ve Yeniçeri Ocağının yerine geçecek, Celâlîlerle hareket eden sekbanlardan (paralı asker) oluşan yeni bir padişah "kapı"sı, yani yeni bir ordu kurma girişimidir.[211] Girişimin seyri, merkezi ve adem-i merkezi dinamiklerin yeniden yorumlanmasına imkan verecek zenginliktedir. Merkezi makamları ellerinde tutan ve bu makamlar aracılığıyla kendilerine kapıkulu ve yeniçerilerden "kapı"lar oluşturan vüzerâ ve ümerâya karşı, adem-i merkezi güçlerden bir ordu kurulmaya çalışmıştır. Bu girişime hazinenin ve hatta başkentin Levant'a taşınma planı da dahildir. Kapıkulu ve yeniçerilerin ilk sultan katli olarak tarihe geçecek II. Osman'ın katline kadar giden isyanları ve sonrasında Erzurum merkezli bir Celâlî ve sekban gücünü yansıtan Abaza Mehmet Paşa isyanının Kapıkulu ve Yeniçeriyi karşısına alan duruşu tarafları açığa çıkaracaktır. Katle giden isyanın bileşenlerinin ekberiyet usulünü korumaları da, padişah "kapı"sının diğer "kapı"lar karşısındaki ilk büyük yenilgisini aldığını gösterecektir.[212]

17 yüzyılın ikinci yarısında iktidar Kösem Sultan "kapı"sı ve yeniçeri ağaları ittifakının eline geçmiştir ve yeniçeri ağaları Sadaret makamı ile bazı eyaletlerin yönetimini ellerinde bulundurmaktadır.[213] IV Mehmed'i de tahta bu ittifak çıkarmıştır.[214] Vâlide sultanın "kapı"sı karşısına bir başka vâlide sultanın "kapı"sı çıkacak; IV. Mehmed saltanatının üçüncü yılında vâlidesi Turhan Sultan ve saray ağaları, Kösem Sultan'ın II. Süleyman'ı tahta geçirip iktidarını devam ettirme planına karşı İstanbul halkındaki huzursuzluğu örgütleyerek, önce Kösem Sultan'ı, sonra da yeniçeri ağalarını öldürerek IV. Mehmed nezdinde iktidarı ele geçireceklerdir. II. Osman'ın katli ve IV. Murad döneminde padişah "kapı"sının güçlendirilmesi yönündeki son girişimden sonra, padişah adıyla anılmasına rağmen, saltanat, hanedan üyelerinin "kapı"ları ile diğer "kapı"larla kurulan ittifakları ifade eder hale gelecektir. Bu, hanedanın konsolide edilmesinin tek olası yolu olacak ve padişah uhdesinde kalmak kaydıyla iktidarın fiilen el değiştirmesini mümkün kılacaktır.

Turhan Sultan "kapı"sının saltanatı da uzun sürmemiş; 1656 yılında bu sefer yeniçeriler, Vak'a-i Vakvakıyye adı verilen bir isyanla saray ağalarını öldürerek tasfiye etmiş ve Turhan Sultan "kapı"sının iktidarını sarsmıştır. Hanedanın bütünlüğünü kaybettiği görülmüştü; ancak bu isyanla

---

[210] A.g.e., s.175.
A.g.e., s.140-163.
Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.173-200.
1648 yılında I. İbrahim'in halledilmesi ve IV. Mehmed'in tahta çıkarılmasıyla başladığı iddia edilen "Yeniçeri Ağaları Saltanatı" için bkz. A.g.e., s.240-272.
Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV." maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.414-418.

ilk defa hanedan üyelerinin "kapı"larının da hanedanın devamında ve diğer "kapı"larla himaye ilişkisi kurmakta zorlandığı ortaya çıkmıştır. İsyanın akabinde, İstanbul fiilen mevâli "kapı"ları ile yeniçerinin eline geçmiştir.[215] Buna ek olarak, sadrazamlık ve valilik taleplerinin gösterdiği gibi, hem İstanbul hem taşra yönetimi vezir ve paşa "kapı"larının elindedir.[216] Kimi eyaletlerde de yeniçeriler iktidarı ele geçirmiştir. İstanbul'a ve taşraya rengini çalan bu gelişmeler, "sembolik" addedilse bile, imparatorluk yönetiminin *de facto* hanedanın tekelinden çıkmakta olduğunu gösterir.

3.2.3. Köprülüler Devri: Bir Vezir ve Paşa "Kapı"sı ve Hanedan Sorunu

"Kapı"larla ittifaklar kurmak gibi, taşrada vezir ve paşa "kapı"larını birbirine karşı kullanmak ve böylelikle birini diğerine kırdırmak sıkça kullanılan bir yöntemdi.[217] Hanedanın korunmasının zorlaştığı evrede, Turhan Sultan'ın, benzer yöntemi merkezi teşkilât için de kullandığı; diğer "kapı"lara karşı bir vezir ve paşa "kapı"sıyla ittifak kurduğu anlaşılmaktadır.[218] Turhan Sultan bunu tarih kitaplarında betimlenen biçimiyle, 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'ya olağanüstü sadrazamlık yetkileri tanıyarak ve Sadaret makamında Köprülüler Devrini açarak gerçekleştirmiştir.[219]

Köprülü Mehmed Paşa'nın devşirmelikle başlayan, intisaplarıyla merkez teşkilât içinde Sarayda, Sadarette, Ocaklarda ve taşrada sancak beyliği, beylerbeyliği, paşmaklıklar da dâhil voyvodalık ve mütesellimliklerle devam eden yükselişi, Sadrazamlıktan önce kubbe vezirliği ve valilik makamlarında son bulmuştu. Amasya'nın Vezirköprü kasabası voyvodasının kızı ile yaptığı evlilikle toprakla ve artık-çekimiyle bağ kurmuş; konağını ve mülkünü Vezirköprü çevresine konuşlandırmıştı.[220] "Kapı"sını ve Sadaret makamını oğluna miras bırakmıştır. Bu özellikleriyle, Köprülü Mehmed Paşa, vezir ve paşa "kapı"larının kurucusu ve "kapı"lar iktidarının ilk temsilcisidir.[221]

---

[215] Baki Tezcan, a.g.e., s.221.

[216] Dâmâd-i Pâdişâhî Fazlı Paşa, Siyavuş Paşa, Deli Hüseyin Paşa gibi paşalar ile Anadolu'daki Celâlî paşaların Köprülü döneminde verdikleri mücadele ve siyaseten katlleri, öncesinde ulaştıkları gücü gösterir. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - III*, a.g.e., s.27-29, 35-39, 49-60.
İttifaklar, rütbeler verilerek kurulduğu için, bir dönem celâlî olan bir paşa, başka bir dönem imparatorluğun "resmi" vezir ve paşası olabilmiştir. Baki Tezcan, a.g.e., s.144-152; Mustafa Akdağ, a.g.e., s.21-26, 89-140, 265-268, 331-414.

[218] Baki Tezcan, a.g.e., s.215-216.

[219] Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadaret makamını kabulünde talep ettiği olağanüstü yetkiler şöyledir: "1. Huzûr-ı hümâyûna yazılacak her hangi bir telhisin mutlaka infaz olunup, hilâfında emir verilmemesi; 2. küçük, büyük her rütbe ve me'mûriyet tâyin ve tevcihlerinde hiçbir te'sir ve müdâhale yapılmaması ve bu suretle devlete en yarar ricalin istihdamına imkân verilmesi; 3. vezirler ve diğer devlet erkânı arasından her hangi birinin fikir ve reyinin makbul tutularak, kendi istiklâline halel verilmemesi; 4. kendisi hakkında garezkâr kimselerin sözlerine bakılmaması." M. Tayyip Gökbilgin, "Köprülüler" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., 892-908, s.894.
Öldüğü vakit, Köprü dışında Limni, Yanova, Osmancık, Merzifon, Akhisar, Bilecik mülk köylerinin resim ve hasılatını vakfetmiştir. Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.258-260.
Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.24, 26.

Tarih yazınında tasvir edildiğinin aksine, mutlak otoriteye sahip olduğu, "pâdişahların sorgulanmayan mutlak otoritesini devral"dığı ise şüphelidir.[222] Dönemi itibariyle, zaten ne padişah ne hanedan böyle bir otoriteye sahiptir. Yeniçeri ve kapıkulu sipahileri, Kadızâdeliler, diğer vezir ve paşa "kapı"ları, haracgüzâr Boğdan, Eflak ve Erdel ile girdiği mücadele, diğer "kapı"ların gücünü gösterir. Ancak, bu mücadeleler sırasında Köprülü Mehmed Paşa ile hanedanın hep yan yana durduğu, Köprülü'nün merkezi iktidarı hanedan uhdesinde konsolide etmeye çalıştığı görülür. Köprülü Mehmed Paşa'yı bilhassa uğraştıran Abaza Hasan İsyanı'nın tasviri, Sarayın, isyancıları "Pâdişah-i İslâm'a isyan" suçuyla suçlaması ve onların da "Pâdişah-i âlemi irşâd ve vükelâsını te'dib" için buyuruldular yollaması bunun kanıtıdır.[223] Abaza Hasan'ın söylediği rivayet edilen "Rumeli onların Anadolu bizim" sözleri ise, bu ittifakın sanıldığının aksine mutlak değil, kaygan bir zeminde olduğunu gösterir. Padişah ve hanedan üyelerinin "kapı"ları da, Köprülü dışında diğer "kapı"larla ittifaklar kurmaya devam etmiştir. Kadızâdeli Üstünvâni Mehmed Efendi'nin "hünkar şeyhi" olmasıyla kurulan ittifak örnektir.[224] 1683 yılındaki Viyana bozgunundan sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, hanedan ve saray ağalarının tertibi ile azl ve katedilmesiyle IV. Mehmed'in Köprülüler'le kurulan ittifakı bozması gibi.[225]

Köprülüler Devri, aslında, birbiriyle doğrudan bağlantılı iki sorunun, hanedanın devamı ile "kapı" veya "Kapılar Saltanatı"nın "nasıl" kurulacağı sorunlarının imparatorluk genel yönetimini belirleyecek şekilde gün yüzüne çıktığı evredir. Padişah ve hanedan üyelerinin "kapı"ları, ilk defa bir bütün olarak hanedanın devamı sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bir, hanedan, ümerâ içinde vezir ve paşa "kapı"larından ve yeniçerilerden, ulemâ içinde de mevâli "kapı"larından bağımsız ve bu "kapı"larla mücadele edebilecek güçte bir "kapı" oluşturmakta zorlanmaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadarete geldiği 1656 yılından II. Mustafa'nın tahta çıktığı 1695 yılına kadar geçen sürede, hanedan, Köprülü "kapı"sıyla ittifakı bozduğu ve Köprülüler yerine başka sadrazamlar atadığı her dönem, Kapıkulu ve Yeniçeri Ocaklarını seferber etmekte ve askerî başarı kazanmakta zorlanmıştır.[226] Varadin savaş meydanındaki yeniçeri isyanı çarpıcıdır. IV Mehmed'in sonunu getirmiş, Köprülü damadı Siyavuş Paşa'yı Sadarete taşımıştır. Hanedanın mevâli "kapı"ları karşısında gücünün ise, daha Köprülüler Devri başlamadan önce kırıldığı görülür. IV Mehmed, Fatih'ten sonra ilk kez Sarayı İstanbul dışına, Edirne'ye taşımak zorunda kalmış-

---

[222] Halil İnalcık, a.g.e.,s.60-62; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.121; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III.Cilt, 1. Kısım: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, TTK Yayınları, XIII.Dizi, Sayı: 16, Ankara, 2003, s.367-397.
Halil İnalcık, a.g.e.,s.51.
Baki Tezcan, a.g.e., s.216; Abdülkadir Özcan, a.g.e., s.414.
Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.21.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.458-468, 489-512, 556-557.

tır.[227] Mevâli "kapı"larının önemli bir bileşen olduğu İstanbul'daki *de facto* iktidar nedeniyle, İstanbul, padişah veya hanedan üyelerinin "kapı"larının "merkezi", payitahtı (başkenti) olma özelliğini kaybetmiştir.

İki, hanedan merkeze rant çekmekte zorlanmaktadır. Servetin kaynağı toprağın paylaşılması ve iltizam usulünün artığı özel ellerde yoğunlaştırması nedeniyle, servet, giderek hanedan dışında yoğunlaşmakta ve merkezileşmektedir. 17. yüzyıl boyunca, hanedan, yavaş yavaş mali bağımsızlığını kaybetmiş; hazine üzerindeki karar alma gücünü ve iç hazine tekelini yitirmiştir.[228] Köprülü Damadı Siyavuş Paşa üzerinden Köprülülerin yeniden Sadaret makamına getirilmelerinden önce yaşanan mali kriz ve buna karşı alınmak istenen önlemlerin sonuç vermemesi sıkışmanın boyutlarını gösterir. Bu dönem, iç ve dış hazine boşalmış, çıkarılmak istenen "imdadiyye" vergileri de ulemânın şiddetli tepkisiyle karşılaşmıştır.[229] Bu başarısız hamle, hanedanın vergi salma iktidarının ne oranda sarsılmış olduğunun kanıtıdır.

Üç, 17. yüzyılın ikinci yarısında bir çeşit hanedanlar savaşı başlamıştır. Padişah "kapı"sının gücünün kırılmasında olduğu gibi, hanedanın da alternatifsiz olmadığı gösterilmiştir. Yeni hanedan arayışlarının 17. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşması, iddia edildiği gibi, hanedanın soyutluk düzeyi ve yerini herhangi bir ailenin alabileceği önermesinden çok, "kapı"ların bir bütün olarak hanedan "kapı"sına meydan okuyabilecek güce kavuşmasından kaynaklanmıştır.[230] Hanedan arayışlarına baktığımız zaman, ilk sırada adları zikredile gelen Kırım Hanı, İbrahimzâdeler, Civankapıcıpaşazâdeler, Köprülüzâdeler, "kapı"larının askeri ve mali gücü ile öne çıkmaktadırlar. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın Belgrad seferi için "kapı"sını Rumeli'de konuşlandırması, Kırım Hanı da dâhil diğer vezir ve paşaların sefere katılma ve savaşma biçimleri bu gücü ortaya koyar.[231] Kösem Sultan'ın Bektaş Ağa'yla evlenerek yeni bir soy oluşturma düşüncesinde olduğu, Köprülülerin (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa) Venedik hükümeti benzeri bir idare kurmak istediği yönünde bugüne ulaşan rivayetlerin her biri, güçlü alternatiflere eklendiğinde, imparatorluğu reforme

---

227 Padişah, IV. Mehmed döneminde kısmen, II. Süleyman döneminde ise kesin olarak, kendi iradesiyle İstanbul'a gelme özgürlüğünü yitirmiştir. II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa Edirne'de tahta çıkmışlardır. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde 1690'da İstanbul'a taşınan Saray, 1691'de "Sancak Vakası" adı verilen yeniçeri isyanından sonra alel acele yeniden Edirne'ye taşınmıştır. A.g.e., s.497, 512, 520, 529; Tülay Artan, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Başkent miydi?", https://edirnesarayi.wordpress.com/2011/10/22/xvii-yuzyilin-ikinci-yarisinda-edirne-baskent-miydi-tulay-artan/, (19.02.2016); Abdülkadir Özcan, "Köprülü Fazıl Mustafa Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.263-265.

228 Baki Tezcan, a.g.e., s.33, 182.

229 Ulemâ, "Kırk yıldır padişahlık edip havây-ı nefsine uyup beyt-ül-mal-i müslimîni manasız olarak kasırlara, âlî binalara sarfedeceğine bugünleri fikredip imsak etmek gerek idi, biz bir alay fıkarayız; arpalık olarak verdikleri kaza ölmiyecek kadar bile ihtiyacımıza yetişmez, nerede bulup verelim? Istanbul'da bu kadar hizmet ehli faizciler var, onlardan alın; bu âne değin ulemaya bu teklif olmamıştır. Ancak kitaplarımızı ateşe yakmak iktiza eyledi." diye tepki vermiş; yardım hatt-ı hümâyûnunun geri alınmasını sağlamıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.486.
Feridun M. Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", a.g.e.
Fehmi Yılmaz, "The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms (1637-1691)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XX, 2000, s.165-221, s.183-202.

etmekten ziyade, ona meydan okuyan yeni hanedanların ortaya çıktığını ve bir nevi bir hanedanlar savaşının başladığını gösterir.

Hanedanın bir bütün olarak diğer "kapı"lar üzerinde hâkimiyet kuramaması, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde iktidarı kaybetmekte olduğunun göstergesidir. Ancak bir devlet biçimi olarak imparatorluk yönetiminde, yani toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin hanedan dolayımıyla kurulduğu koşullarda, hanedanın iktidarı kaybetmesinin basit bir el değiştirme olarak yaşanmayacağı açıktır. Kaldı ki, "kapı"lardan herhangi birinin de diğerleri üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlayamadığı, "kapı"lar savaşının bir "kapı"nın mutlak olarak öne çıkmasını engellediği, alternatif hanedan arayışlarının yeni bir hanedanı iktidara taşıyamadığı koşullarda bu durum daha da açık hale gelmiştir.

Hanedan sorunu, imparatorluk yönetimi, yani toplumsal ilişkilerin "nasıl" yönetileceği sorunu anlamına gelmektedir. Vezir ve paşa "kapı"larının hanedan "kapı"sından ayrışması, askerin merkezi sevk ve istihdamının, imparatorluk ordusunun merkezi örgütlenmesinin çözülüşü demektir. 17. yüzyıl boyunca sonu alınamayan kapıkulu ve yeniçeri isyanları yaşanmıştır. Bu, aynı zamanda, ümerâ üzerinden örgütlenen taşra yönetiminin, imparatorluğun toprak üzerindeki örgütlenmesinin de çözülüşüdür. Vezir ve paşa "kapı"larının kendi iktidar alanlarını yaratmaları, toplumsal ilişkileri kendi hâkimiyetlerindeki bölgeler üzerinden örgütlemeleri ve bu ilişkilerin kendilerinin "merkez"inde durduğu alanlarda yoğunlaşması bu çözülüşün temel dinamiğini oluşturur. Celâlî paşaların valilik talepleri ya da bizzat görevdeyken isyan eden valilerin varlığı bunu gösterir. Hanedanın, şeyh, vaiz, imam, hatip, yani "halkın müftüleri" adı verilen mevâli "kapı"ları dışındaki ulemâ ile ilişki kurarak, mevâli "kapı"larının gücünü kırmaya çalıştığı düşünülürse, hanedan, örfî kuruluşun temellerini korumakta da zorlanmaktadır.[232] "İdeal" padişah ile "ideal" düzenin ("nizam-ı âlem") "nasıl" olması gerektiğine ilişkin "kanûn-u kâdim" ve "adalet" kavramları üzerinde duran siyasetnâme ve nasihatnamelerdeki artış da bu arayışın göstergesidir.[233]

Köprülüler Devri'nin önemi, işte bu "nasıl" sorusuna verilecek cevabın kapısını aralamış olmasında saklıdır. Bu aralayış, tek taraflı, öznel ve bilinçli bir eylemden ziyade "kapı"lar savaşının ulaştığı özgül biçimin ürünüdür. Hanedansız hanedan sorununu çözememek ile hanedan olmadan doğrudan iktidara gelerek bu sorunu çözmek arasında salınan bu savaşın doğurduğu özgül biçimin ürünü. 1703 İsyanı ve 1718-30 III. Ahmed-Nevşehirli Damad İbrahim Paşa döneminde açığa çıkacak yeni yönetim tarzının nüvelerini de içinde barındırır; bir çeşit geçiş formu olarak karşımıza çıkar. Tüm bu özellikleriyle, bir, ilk defa bir "kapı", bir vezir ve paşa "kapı"sı, hanedanın eşit ortağı olmanın ötesine geçmiş; padişah "kapı"sının kırılan mutlak iktidarına benzer şekilde hanedanın mutlak ko-

---

[232] III. Mehmed, I. Ahmed, II. Osman ve IV. Murad'ın kardeş katli için teamülen değil, güncel koşulların yarattığı bir zorunluluk olarak fetvâ istemek zorunda kalmışlar. Fetvâ, mevâli "kapı"ları için bir taht değiştirme aracı olarak kullanılmıştır. Baki Tezcan, a.g.e., s.42, 62, 63, 71.
Halil İnalcık, a.g.e., s.117-177; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, a.g.e., s.48-76.

numuna son vermiş; "dolaylı kolektif sömürü ve tahükküm"ü merkezi ölçekte kendi "kapı"sı üzerinden doğrudanlaştırmanın olanağını bulmuştur.[234] Devletin Harem kadınlarının elinden kurtarılması şeklinde özetlene gelen tarihi yorum, ardında bir vezir ve paşa "kapı"sı ile hanedan arasındaki eşit ilişkinin ilki lehine bozulması gerçeğini taşır.[235] Ancak, bu durum, vezir ve paşa "kapı"sının hanedanlık iddiasıyla hanedanı ikame etmesini beraberinde getirmemiş; hanedan baki kalmıştır.

İki, Köprülü Mehmed Paşa'nın kişisel fikri olduğu belirtilen Sarayın Edirne'ye taşınması olayı, hanedanı, "kapı"lar savaşının dışına düşürmüş; İstanbul'un *de jure* payitahtlık vasfını koruduğu ve hiçbir "kapı"nın İstanbul'dan ayrılmak istemediği koşullarda, padişahın taht elden gider korkusuyla İstanbul'a gelememesine yol açmıştır.[236] Saray bütün işlevleriyle Edirne'ye taşınmış; ancak merkez teşkilâtının diğer bütün unsurları İstanbul'da kalmıştır. Edirne'de hiçbir dini ve askeri törenin yapılmamış olması, saltanat törenlerinin de çok sınırlı kalması bunun göstergesidir. Bu, hanedan açısından tam bir geri çekiliştir. Diğer yandan, İstanbul'a Köprülü Fazıl Mustafa Paşa eşliğinde gelindiği göz önünde bulundurulursa, Köprülülerin himayesinin kabul edilişidir. Ancak, taşınma sayesindedir ki, hanedan yok olma tehdidinden kurtulmuş ve diğer "kapı"lar üstü bir karakter edinebilme kapasitesine kavuşmuştur.

Üç, Köprülüler Devri bir vezir ve paşa "kapı"sıyla özdeşleştirilmiş olsa dahi, "kapı"lar savaşında, bir bütün olarak vezir ve paşa "kapı"larının diğerleri karşısında güç kazanmaya başladığı dönem olarak değerlendirilmelidir. 17. yüzyılın ikinci yarısında merkezi hükümetteki ve taşradaki üst düzey dairelerin yarıya yakını vezir ve paşa "kapı"larına bağlı, oralarda eğitilmiş ve söz konusu makamlara buralardan yükselmiş kişilerin elindedir.[237] Vezir ve paşa "kapı"larından yükselenler en çok sadrazamlık, sipahiler ağalığı, baş baki kulluk, çavuşbaşılık, silahdar ağalık, defterdar başılık, reisülküttaplık gibi makamlarda bulunmaktadır.[238]

Dört, Köprülüler merkezi iktidarı doğrudan kullanmanın yolu olarak, Kanuni döneminden beri tedrici olarak padişah ve hanedan üyelerinin "kapı"larından ayrışmakta olan sadrazam "kapı"sını bulmuşlardır.[239] 17

---

[234] 1683-1703 yıllarını kapsayan "Makam Sahipleri Listesi", Köprülülere intisap etmiş "kapı"nın merkez ve eyalet idaresinde ulaştığı hacmi gösterir. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 Isyanı*, a.g.e., s.141-172; Köprülü Fazıl Musafa Paşa, bir Dârüssaâde Ağasını azlettirecek güce ulaşan ilk sadrazamdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.523.
Hanedan, Köprülüler ittifakında küçük ortak olmayı kabul etmiştir. Baki Tezcan, a.g.e., s.218; Abou-El-Haj, "[Köprülüler] on yedinci yüzyılın ortasında ortaya çıkan ve devletin yönetilmesinde Osmanlı hanedanı ile rekabet eden bir unsur, bir 'siyasi alt-yapı"dır. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.51.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.520-529; Tülay Artan, a.g.e.
Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households ", a.g.e., s.438.

[238] Saray, kapıkulları ve ordu, vezir ve paşa "kapı halkı" ile benzer yüzdeyi paylaşmakta; "sivil bürokrasi" en geriden gelmektedir. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.442-443.
Kanuni döneminde vezir- i âzam "kapı"sının padişah "kapı"sından ayrışması İkindi Divânıyla başlamıştır. Tedrici ayrışmanın Köprülülerden önceki en önemli halkası, Derviş Mehmed Paşa'nın (1653-54) sarayının, sadrazamın sürekli çalışma mekânı haline gelmesidir. Tülay Artan, "The Making of the Sublime Porte near the Alay Köşkü and a tour of a Grand Vizierial Palace at Süleymaniye", *Turcica*, Cilt. 43, ss.145-206, s.151, 146.

yüzyıl boyunca vezir hiyerarşisine uygun olmayan veya kubbe veziri olma şartını taşımayan sadrazam atamaları gerçekleşmiş; hangi "kapı"nın Sadaret makamını belirlediği bütün yüzyıl boyunca önemli olmuş; Sadaret makamı, "kapı"ların ve kurdukları ittifakların mücadele ve iktidar alanı haline gelmişti.[240] Ancak bu sefer, ilk defa bir "kapı" Sadaret makamını doğrudan ele geçirmiş; bu makam aracılığıyla bütün "kapı"sını uzun yıllar merkez ve eyalet teşkilâtına hâkim kılmıştır. Sadaret makamını sürekli iktidar aracı haline getirmiş ve kullanmıştır. Ulemâ, Yeniçeri ve diğer vezir ve paşa "kapı"larının iktidar alanları imparatorluk yönetiminin belirli alanlarında özelleşmiş iken, ilk defa bir "kapı", imparatorluğun merkez organları aracılığıyla genel yönetimi ele geçirmiştir. Sadaret makamının atama yetkisi tekelinin ele geçirilmesiyle, "saray çıkma"ları ve "kapı çıkma"ları arasındaki rekabet de en üst düzeye taşınmıştır.[241] Abou-el-Haj, 1683-1703 yılları arasında hanedan dışında en az 40 kapının/40 ailenin bilfiil devleti yönetmekte olduğunu saptamıştır.[242]

Beş, başta Köprülüler olmak üzere vezir ve paşa "kapı"ları, makamlar gibi mukataa ve vakıf tahsisini de tekellerine almış; müsadereden kaçınma yolları bulmuş ve gelir kaynaklarının toplulaştırılmasına hız vermişlerdir.[243] Makam-servet bağının Sadaret makamı aracılığıyla kurulması, vezir ve paşa "kapı"larının "kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasını doğrudanlaştırırken yeni bir dolayım kanalı yaratmalarına yol açmıştır.

Köprülüler Devri, 1680-1695 yılları arasında yoğunlaşan "maktu-mukataa" uygulamasının başladığı dönemdir.[244] Bu uygulamanın ortaya çıkışında, savaşların yarattığı yıkım ve mali ihtiyaç kadar, artık büyük oranda vezir ve paşa "kapı"larını oluşturmakta olan kapıkullarının mukataaları kendi başlarına işletme taleplerinin payı vardır. Maktu-mukataa uygulamasında, devlet tarafından belirlenen yüksek "muaccele" (peşin ödeme) bedelleri karşılığı mukataa işletmelerinin tasarruf hakkı füruht (satış) edilmiş; mali bunalımları aşmak için vergi salmak yerine en önemli artık çekme ve asker besleme biçimi haline gelen mukataaların işletmeleri devredilmeye başlanmıştır.

İltizam ve mâlikâne arasında bir geçiş formu olduğu anlaşılan bu uygulamayla, bir, hem işletmenin tasarrufu hem de üretim örgütlenmesinde vezir ve paşa "kapı"larına serbesttiyet tanınmıştır. Gelirlerin tahsisi uygulamasının ötesine geçilerek, mukataaların yönetim haklarının özel kişilere

---

240 II. Osman vezir hiyerarşisine uygun olmayan bir atama yapmış; Serdar Lala Mehmed ve Kuyucu Murad Paşa vezâret dışında yükselerek Sadaret makamına gelmişlerdi. Baki Tezcan, a.g.e., s.137; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.118.

Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.77.

Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.136.

A.g.e., s.51, 69, 74; Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households ", a.g.e., s.443-447.

244 Fehmi Yılmaz, a.g.e., s.213-218; Rahmi Deniz Özbay, "17.Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Yalova Üniversitesi-İstanbul Üniversitesi, 30 Ekim-1 Kasım 2009, http://docplayer.biz.tr/763397-Uluslararasi-7-bilgi-ekonomi-ve-yonetim-kongresi-bildiriler-kitabi.html (11/03/2016), s.2108-2125.

tahsisinin önü açılmıştır. Dönemin sonlarına doğru Sadarete gelen Fazıl Mustafa Paşa'nın "âyân ve halk arasında ahengi te'min etmek mülâhazası ile [...] her beldede bir meclis-i âyân" açtırdığı yönündeki dikkat çekici bilgi, yönetim hakkının yerele devri eğiliminin, 18. yüzyıldan önce kendine özgü kurumlar yaratarak belirginlik kazanmaya başladığını gösterir.[245] Shaw, bu kurumların, âyânların, merkezi yönetimi ele geçirmeden etkilerini gösterebilecekleri birer araç olarak yaratıldığını söyler.[246] Bu sözler, âyânla yönetimin paylaşılmasının yerel ölçekle sınırlandırılmak istendiğini gösterir. İki, vezir ve paşalar, iltizamın devamıyla, ortaklıklar ve havale sistemi içinde mukataalar aracılığıyla artıktan pay almaya ve muacceleleri merkezi bütçeye aktararak "kolektif sömürü ve tahakküm"ü imparatorluk dolayımı ile kurmaya devam etmişlerdir. 18. yüzyılda adem-i merkezileşme eğilimi güçlenirken, "merkez"in giderek kendinden daha özerk hale gelmeye başlayan bölgeler karşısında artıktan pay çekmek yönünde mücadele vermesinde, çelişkilerin "adem-i merkezileşen" bölge ile "merkez" arasında kurulan ilişkilerde yoğunlaşmasında, vezir ve paşa "kapı"larının merkezinde durduğu servetin merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminin 17. yüzyılın ikinci yarısında aldığı bu özgül biçimin, Sadaret makamının bir dolayım kanalı haline getirilmesinin payı olacaktır.

Altı, tımarlı sipahilerden oluşan eyalet ordularının çözüldüğü, eyaletlerde seferberliğin bey "kapı"larına kapılanan paralı askerler sayesinde sağlandığı, imparatorluk ordusunda himaye ilişkilerinin vezir ve paşa "kapı"ları üzerinden yeniden kurulmakta olduğu bir dönemde Sadarete gelen Köprülüler, özellikle Siyavuş Paşa ve Fazıl Mustafa Paşa dönemlerinde, yeniçerilerle de açık bir çatışma halini alacak şekilde "kapı" ordularını öne çıkaran ve imparatorluk ordusunu "kapı"ların askeri gücü üzerinden konsolide eden bir girişim içinde bulunmuştur.[247] Viyana Kuşatması sırasında, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa komutasındaki ordunun, 30.000 yeniçeri askerine karşılık büyük çoğunluğu bey "kapı"larından olmak üzere 155.000 eyalet askerinden oluştuğunun tahmin edilmesinin yanı sıra, yukarıda belirtilen "kapı"ların seferber edilme ve savaş alanlarında kullanılma biçimi bu önermeyi destekler.[248]

Yedi, hanedanla kurulan ittifaka ve Sadaret makamını doğrudan elinde bulundurmasına rağmen, Köprülüler, iktidarı zaman zaman imparatorluğun genel yönetiminde diğer "kapı"larla da paylaşmak zorunda kalmışlardır. Merkezi makamları elinde bulunduranların *ad hoc* oluşturdukları veya oluşturmak zorunda kaldıkları, sürekli bir yapılanma içinde olmayan

---

[245] "Meclis-i âyân"la ilgili bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, a.g.e.

[246] Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s.221.
Fazıl Mustafa Paşa dönemindeki yeniçeri yoklamasıyla sayıları azaltılmıştır. Fikret Sarıcaoğlu, "Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.313-315; Abdülkadir Özcan, a.g.e., s.263-265.

[248] Virginia Aksan, "War and Peace", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.81-117, s.89, 91-92.

"Meşveret Meclisleri" bunun açık göstergesidir. IV. Mehmed'in tahtan uzaklaştırılması ve II. Süleyman'ın tahta çıkarılması sırasında kurulan Meşveret buna örnektir.[249] Ayasofya Camii'nde yapılan bu Meşverete Sadaret Kaymakamı Fazıl Mustafa Paşa ve ileri gelen ilmiyye mensupları katılmıştır. Divân-ı Hümâyûn bu Meşveretten sonra toplanabilmiştir.

3.2.4. Edirne vs. İstanbul: Padişah "Kapı"sının Konsolidasyonu vs. Lale Devri

II. Mustafa dönemi, hanedanın diğer "kapı"lar karşısında mutlak iktidarını kurmaya çalıştığı son deneme olmuştur.[250] Denemenin başarısızlıkla sonuçlandığını tescilleyen isyanın "Edirne Vakası" adını almasından da anlaşılacağı gibi, Edirne'nin bu denemede özel bir yeri vardır. Köprülüler Devrindeki zorunlu göçten farklı olarak, II. Mustafa Edirne'de kalmayı tercih etmiş; 1703 İsyanı öncesinde Edirne'yi payitaht yaparak mutlak monarşiyi konsolide etmek istemiştir.[251] Edirne, hanedanın, İstanbul'daki "kapı"lardan bağımsız konum alabileceği bir merkez olarak görülmüştür. Bu nedenle, "sembolik" değil, tam tersine, "merkezi" ve "merkezileşme"yle ilgili bir payitaht sorununu ifade eder.

Bu girişimin ilk adımlarından biri, II. Mustafa'nın, İstanbul'da yoğunlaşan ve merkezileşen mevâli "kapı"larına karşı Feyzullah Efendi'yi şeyhülislam atayarak, yanına, Edirne'ye almasıdır.[252] Feyzullah Efendi'nin geniş bir "kapı" kurmasına da izin vermiştir. Böylelikle, mevâli "kapı"larının şer'î gücü tekellerine almalarını ve bu gücü "kapı"lar kanalıyla İstanbul'da merkezileştirmelerini önlemeye çalışmıştır. Bunun dışında, vezir ve paşa "kapı"larına karşı müsadereyi yaygın ve etkin bir araç olarak kullanmıştır.[253] "Kapı"ların Sadaret makamında merkezileştirilmesi karşısında da, Feyzullah Efendi'nin "hiçbir yüksek ya da düşük rütbelinin kendi onayı olmadan karar almasına izin vermeyecek şekilde, bürokrasi ve yönetim üzerinde fiili bir hakimiyet kurmasına" izin vermiştir.[254] Feyzullah Efendi'nin yetkilerinin şeyhülislama tanınan yetkileri aşması, kendisine "sahibü'r-raeseteyn' (iki reasetin, yani ilmiye ve merkezi idarenin sahibi)" lakabının verilmesine neden olmuştur.[255] Buna paralel, Sadaret makamında Sarayın gücünü artırmak için, "kapı çıkma"ları karşısında "saray çıkma"larını atamıştır.[256] Hem vezir ve paşa "kapı"larının hem de yeniçerilerin iktidar alanını kesecek bir diğer adım da, padişahın bizzat kendisinin sefere

---

249 Fikret Sarıcaoğlu, a.g.e.

250 Baki Tezcan, a.g.e., s.195.

251 Tülay Artan, a.g.e.

252 Baki Tezcan, a.g.e., s.219-220; "II. Mustafa'nın devlet işlerini kendi ellerine alma arzusu, Köprülü Mehmed tarafından kati bir şekilde oluşturulan ve yaklaşık yarım asırdır devam eden bir yönetim örüntüsünden vazgeçilmesi anlamına geliyordu." Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.69. Hammer (Baron Joseph von Hammer Purgstall), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 7 (Orijinal Cilt 13), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1998, s.49-85. Köprülü serveti Feyzullah Efendi'nin Köprülü vakıfları üzerindeki nezâreti ile kontrol altına alınmıştır. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.51.

A.g.e., s.14, 24, 80.

A.g.e., s.80.

A.g.e., s.77.

çıkması, dolayısıyla, askerî örgütlenmenin doğrudan hanedan tarafından sağlanmaya çalışılmasıdır.[257] İstanbul'da önemli miktarda askerî güç konuşlandırılmış olmasına rağmen,[258] Edirne'nin seferlerdeki merkezi konumu da bu vesileyle belirginleşmiştir. "Kapı"ların iktidar alanlarının sınırlandırılmaya çalışılmasının yanı sıra, ayrı bir "kapı" olarak hanedanın kendi örgütlenmesi de konsolide edilmeye çalışılmıştır. Yeniden hanedanın bütünlüğünü sağlamak için, padişah "kapı"sı güçlendirilmiştir. Has Odadan gelen Silahdâr Ağa Çorlulu Ali Paşa'nın öne çıkışı, bütün Enderûn nezâretinin kendisine verilmesi ve onun Enderûn ile Silahdâr Ağalığı yeniden düzenlemesi her şeyden önce bu konsolidasyona işaret eder.[259] Silahdâr Ağa'nın en önemli görevi, hatt-ı hümâyûn ve telhisler üzerinden kurulan Sadaret makamı ile Saltanat makamı arasındaki iletişimi sağlamasıdır. Bu sayede, hanedanın genel irade üzerindeki hakimiyeti yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır.

II. Mustafa'yı tahtan indiren 1703 İsyanı ve III. Ahmed saltanatını biçimlendiren "kapı"lar koalisyonu ile Nevşehirli İbrahim Paşa sadareti, II. İmparatorluğun 1703-1826 yılları arasını kapsayan ikinci dönemini belirleyecektir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sömürü ve tahakküm ilişkilerinin değişmesi sonucu ortaya çıkan II. İmparatorluk, 17 yüzyıl boyunca birbirine üstünlük sağlayamayan "kapı"ların iktidar mücadelesi, bir nevi "Kapılar Savaşı" şeklinde tezahür etmiştir. Osmanlı soyluluğunun "aristokratikleşme"ye ve İmparatorluk yönetiminin "aristokratik" bir karakter kazanmaya başlaması bu gelişmelerin ürünüdür.[260] İmparatorluk merkezinin "kapı"ların iktidar alanları üzerinden "birden çok merkez"e bölünmesi ve her "kapı"nın kendi merkezileşme dinamiğini yaratması da sürece paraleldir. Ancak, kolektif iktidarın kurulup kurulamayacağı, "nasıl" kurulacağı mücadele konusu olmanın ötesine geçememiş; ne bu kuruluş ne de biçimi belirginlik kazanmıştır.[261] 18. yüzyıl dönümündeki bu iki uğrak, "kapı"ların kolektif iktidarının geri dönüşsüz olduğunu tescilleyecek; hanedan "kapı"sının ancak bu "kapı"larla ittifak halinde varolabileceğini gösterecek; "Kapılar Saltanatı"nın yönetsel biçimini, yani "kapı"ların imparatorluğun merkezi iktidarını kullanma biçimini belirleyecektir.

1703 İsyanı, bir, II. Mustafa'nın hanedan "kapı"sını diğer "kapı"lar üzerinde yeniden egemen kılma girişimine karşı tüm "kapı"ları bir araya getiren ve "kapı'ların kolektif iktidarları"nı örgütlemeye başladıkları bir isyan olmuştur.[262] Her biri o zamana kadar ayrı birer iktidar alanı oluşturmaya, sömürü ve tahakküm mekânizmasını kendi "kapı"sında yoğunlaştırmaya ve merkezileştirmeye çalışmış vezir ve paşa "kapı"ları, mevâli "kapı"ları ve yeniçeriler ilk defa bu isyanda ittifak halinde hareket etmiş

---

257 Tülay Artan, a.g.e; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.78-79, 84-85.

258 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.15.

259 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.323-342, 343-347; Şerafettin Turan, "Silâhdar" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.191-193, s.192; Münir Aktepe, "Çorlulu Ali Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.370-371.

260 Baki Tezcan, a.g.e., s.47, 128.
II. İmparatorluğun ilk dönemi bir *political interim* görüntüsü sergilemiştir.
Tüm özgül ayrıntıları için bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e.

ve kolektif bir iktidar talebi geliştirmiştir. Adım adım bütün "kapı"ların bir araya gelmesinin yanı sıra, Edirne'deki padişaha gönderilen arzuhal vezir, paşa, ulemâ, yeniçeri ağası, esnâf ve tüccar temsilcilerinin oluşturduğu ve Silivri'de toplanan bir Meclisin ortak kararı sonucu ortaya çıkmış, 300 temsilcinin mührüyle kolektif olarak mühürlenmiştir.[263] İki kişilik heyetin oluşturulma, heyetin tutuklanmasına karşı verilen tepki, yeni arzuhal ve heyetin hazırlanması sürecinde de mevcut ittifak korunmuştur. İttifakı pekiştiren ve siyasal iktidarın kolektif örgütlenmesi yönünde Meclisten sonra atılan ilk adım, Sadaret makamı, Kaymakamlık ve ilmiyye teşkilâtına resen yapılan atamalardır. Bu atamalar, Edirne'deki makamlara denk atamalar olarak tasarlanmış, kısmî bir seçim özelliği taşımış ve padişahtan atamaları tanıması istenmiştir.

İki, hanedanın geleceği ve monarşinin biçimi de bu isyan sırasında şekillenmiştir. Silivri'deki Meclis, ilk başta kolektif iktidarın doğrudan örgütlendiği yeni bir iktidar alanının ortaya çıkmakta olduğu izlenimi vermiştir. Bu iktidar alanının, bağımsız gücünü korumak için hanedan değişikliğini bile gündeme getirdiği görülmüştür. Osmanlı hanedanına karşı Kırım Hanı veya İbrahimhanzâdelerin monarşinin başına geçirilmesi teklif edilmiştir.[264] Bununla birlikte, Giritli-Raguzalı doktor Francesco Dadich, bu dönem için "Osmanlı ileri gelenlerinin bir aristokrasi oluşturma düşüncesi içinde bulunduklarını, Venedik tarzı bir meşruti idareyi arzuladıklarını da" belirtmiştir.[265] Ancak, sadece II. Mustafa'nın değil, İstanbul'un da asıl planlarını halka açıklamamış olması, ikili iktidar sürecinde bir pat durumu yaşandığını ve meşruiyet eksikliği nedeniyle karar vermek ve harekete geçmekte zorlanıldığını gösterir.[266] "[A]siler arasındaki ittifakın II. Mustafa'nın yeterliliğinin sorgulandığı oturumun ardından parçalanmaya başladığına dair kanıtlar" vardır.[267] İkili iktidarın iki tarafı Edirne yakınlarında karşı karşıya geldikleri anda, "kapı"lar teknik açıdan ve sayıca askerî üstünlüğe sahiptir. Öyle ki, vezir ve paşa "kapı"larının askerî örgütlenmeleri önemli bir üstünlüğe dönüşmüş görünmektedir. Ancak, tam da bu askerî gücün nihai çözüm için kullanılmak istenmesi, vezir ve paşa "kapı"ları, yeniçeriler ve mevâli "kapı"ları arasında bir ayrışmaya neden olmuş; ulemâ, bu gücün kendisine karşı da kullanılabileceğini düşünerek, askerî zorla tahtın değiştirilmesinden yana olmamıştır. Buna karşın, Edirne direnmiş; ittifakın taleplerinin aksine Şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi teslim etmeyerek güvenli bir yerde tutulmak üzere Edirne'den uzaklaştırmış; ilk heyeti tutuklamış; arzuhale cevap vermemiş; atananları Edirne'ye çağırmış ve ittifaka karşı bir askeri hazırlık başlatmıştır.

İkili iktidar sürecindeki bu gelişmelere paralel, "kapı"lar ile hanedan arasındaki pazarlık, zaman içinde taht veya hanedan değişikliği üzerinden değil de, II. Mustafa ve hanedanın İstanbul'a dönüşü üzerinden yürümeye

---

[263] Feridun M. Emecen, a.g.e., s.53; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.55, 57, 62, 67, 100-101, 103-104.
[264] Feridun M. Emecen, a.g.e., s.53.
[265] A.g.e., s.52, 50-54.
[266] Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.96-99, 104-105, 108, 113-118.
A.g.e., s.59, 63.

başlamıştır. III. Ahmed, "kapı"lar koalisyonunu tanıdığı ve bir daha Edirne'ye dönmemek üzere tahtı ve hanedanı İstanbul'a taşımaya söz verdiği için tahta çıkarılmıştır.[268] İsyan "kapı"lar ile hanedan arasındaki iktidar mücadelesini dönüşsüz şekilde noktalamış; ancak "kapı"ların hanedandan bağımsız bir saltanat kurmalarını sağlayamamış; onları III. Ahmed dönemi dualitesinin parçası haline getirmiştir.

"Kapı"lar isyandan zaferle çıkmışlar; ancak siyasal iktidarlarını kuracak kolektif yönetsel yapıyı ortaya çıkaramamışlardır.[269] III. Ahmed'in ilk döneminde (1703-1718) belli olduğu üzere, bir yüzyılı aşkın zamandır sahip oldukları farklı yoğunlaşma ve merkezileşme dinamiklerini aşacak veya eşgüdümleyecek bütünleşik bir yoğunlaşma ve merkezileşme süreci yaratamamışlardır. "Kapı"lar arasındaki mücadelenin müsadereler ve merkezi atamalar üzerinde yoğunlaşması, yani sömürü ve tahakküm mekânizmasının makam-servet kanalıyla merkezileşmeye ve yoğunlaşmaya devam etmesi bunun açık göstergesidir.[270] Bu nedenle, toplumsal ve siyasal temelleri oluştuğu ve gündeme geldiği halde aristokratların doğrudan yönettikleri Venedik tarzı bir meşruti yönetim kurulamamıştır.

"Kapı"lar, İngiliz Parlamento geleneğinde olduğu gibi kralın merkezinde durduğu kolektif bir temsil mekanizması da yaratamamışlardır. Mutlak monarşiyi sınırlayacak "merkez"ler olma özelliklerini korumuş; ancak bunu meşrutî monarşiye evriltememişlerdir. 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başındaki gelişmeleri, ne yekvücut olmuş aristokrasinin monarşiyle ittifakını ifade eden 1215 tarihli Magna Carta'nın ilanına ne de kapitalistleşen toprak soyluları ile tarım kapitalistlerinin parlamentoda monarşi karşısında önemli bir güç haline geldikleri 1640 ve 1688 İngiliz Devrimlerine benzetmek doğru görünmemektedir.[271]

Osmanlı reform yazınında dile getirildiğinin aksine, III. Ahmed dönemiyle özdeşleşen "Lale Devri"nde (1718-1730) hanedan "kapısı" da, söz konusu yoğunlaşma ve merkezileşme sürecini tekeline alacak güce erişememiştir. Çağdaşı XIV. Louis'in Versay Sarayını yaratarak aristokrasinin sahip olduğu "siyasal zor"u tekeline aldığı, feodal sömürü ve tahakküm mekânizmasını yoğunlaştırdığı ve merkezileştirdiği, *ancien régime*'i reforme edecek Mutlakiyetçi Devlete göndermeyle, III. Ahmed'in Versay Sarayını örnek alarak Sadâbâd Sarayını inşa ettirdiği, sarayın ihtişamını yoğunlaşma ve merkezileşme yönünde kullandığı ve (Batılılaşma yanlısı) re-

---

[268] Tülay Artan, a.g.e.

[269] Siyaset-yönetim ikiliği algısı, siyasal rejim değişikliğine gidildiği halde yönetsel alanda sorunlar yaşandığı veya uzun süre yönetsel yapının kurulamamış olduğu izlenimini verir. Tezcan bu yeni siyasal rejimin meşruti monarşik nitelikte olduğunu dile getirir. Baki Tezcan, a.g.e.; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e.

En önemli vezir ve paşa "kapı"larından olan Köprülülere yakınlığı ile bilinen Sadrazam Sohrablı Ahmed Paşa, Yeniçeri ağası Çalık Ahmed ve ulemâya yakın Sadrazam Moralı Hasan Paşa üzerinden görünür hale gelen mücadelenin detayları bu önermeyi doğrular. Bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.121-128.

İngiltere'de monarşinin özgül kuruluşu için bkz. Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet – Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s.26, 27-36. 1688 Devrimine benzetme ve savunu için bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.217

formcu bir merkezi devlet ortaya çıkarmaya çalıştığı dile getirilmiştir. Oysa Sadâbâd Sarayı planları Versay Sarayı ziyaretinden önce yapılmıştır; dönemin İstanbul'undaki mimarî doku, Haliç boyunca birbirine rakip yalılarda boy atmış; servetin yoğunlaşması salt hanedan "kapı"sında değil bu yalılarda cisimleşmiştir.[272] 1730 İsyanının da doğrudan bu yalıları hedef alması ve kundaklaması bunun kanıtıdır. Bununla birlikte, 1703 yılında II. Mustafa tarafından gerçekleştirilen son devşirme alımından sonra, bir daha devşirme alımı gerçekleştirilmemiş; saray makam-servet bağından bağımsız kendi "kapı"sını yaratma ayrıcalığını kaybetmiştir.[273] Hanedan "kapı"sının sürekliliği, bu değişiklikle birlikte daha çok makam-servet bağı ve diğer "kapı"larla bağ kurma kapasitesine dayanmaya başlamıştır. Bu nedenle kapı çıkmalarının ağırlığının daha da artmış olabileceği tahmin edilebilir.

Bütünleşik bir kolektif yapı (idari ve temsili) yaratılamamış olmasına rağmen, "kapı"lar "çoğul merkez"ler olarak varlıklarını korumuş ve yönetime katılmışlardır.[274] Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde bir vezir ve paşa "kapı"sı olarak İbrahim Paşa "kapı"sının güçlenmesi süreci, 1730 İsyanı ile diğer vezir ve paşa "kapı"ları, mevâli "kapı"ları ile yeniçeri içinden gelenlerin ittifakıyla sekteye uğramış; bu isyan, kolektif bir kurumsallaşma yaratamasalar da, iktidarı kolektif olarak paylaşmak zorunda olduklarını göstermiştir.[275]

Bu "çoğul merkez"li yapı ise, 18. yüzyılın başları itibariyle "parsellenmiş egemenlikler" adı verilen bağımsız iktidar alanlarından oluşmamaktadır.[276] Bir, vezir ve paşa "kapı"ları, mevâli "kapı"ları veya yeniçeriler, merkezi iktidarı (aynı anlama gelmek üzere genel yönetimi) bağımsız örgütleri aracılığıyla kullanan yapılar haline gelememiştir. Batı Avrupa'yı tüm Ortaçağ boyunca etkileyen kiliseye özgü bir egemenlik alan ve biçiminin ortaya çıkması durumuna Osmanlı 18. yüzyılında tanık olunmamıştır.[277] İki, Fransa ve Almanya'da feodal yapıyı belirleyen, devletin merkezileşmesi sürecinde direniş veya ittifaklarla aşılabilen bölgesel aristokratik yönetimler ortaya çıkmamıştır.[278] "Kapı"ların oluşumu, Osmanlı soyluluğunun

---

272 Selim Karahasanoğlu, "İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı", D. Hut, Z.Kurşun ve A.Kavas (Ed.) Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 14-17 Aralık 2010, s.427-463, s.432-433; Tülay Artan, "Istanbul in the 18th Century: Days of Reconciliation and Consolidation", Koray Durak (Ed.) *From Byzantion to Istanbul: 8000 Years of a Capital*, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2010, s.300-313, s.306.
Baki Tezcan, a.g.e., s.195.
Baki Tezcan, mutlakiyetçiler ile meşrutiyetçiler (anayasacılar) arasındaki mücadeleyi, tek bir "merkez" mi, yoksa birden fazla "merkez" mi olacak sorunu üzerinden somutlar. A.g.e., s.128.
Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.129-131. Patrona Halil'in kişiliğinde bir halk ayaklanması olarak sunulan isyanın, İbrahim Paşa "kapı"sı dışındaki vezir ve paşa "kapı"ları ile ulemâ ve yeniçeri içinden gelenlerin oluşturduğu bir ittifak tarafından örgütlendiği ve yönlendirildiği tespit edilmiştir. Selim Karahasanoğlu, a.g.e., s.440-443; Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, Kış 1999/2000, Sayı: 83, s.292-322, s.297-298.

276 Feodal toplumsal ilişkilere özgü bir örgütlenme biçimi olarak "parsellenmiş egemenlikler" kavramlaştırması için bkz. Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, a.g.e., s.35.
"Kiliseye Özgü Egemenlikler" için bkz. Marc Bloch, a.g.e., s.667-677.

278 Krş. A.g.e., s.537-677. Prusya özelindeki merkezileşme süreci için bkz. Fatma Eda Çelik, "Bir Yönetsel Reform Deneyimi ve Düşüncesi Olarak Kameralizm", a.g.e.

Celâlî İsyanlarının hemen ardından "aristokratikleşme"ye başlaması ve ayrı veya kolektif bir "aristokratik" yönetimin ortaya çıkma kapasitesinin belirmesi ile eş anlamlıdır. Ancak, temel iktidar ilişki biçimini belirleyen makam ve servetten ikisinde de kalıtsallık sağlanamamış; iltizam, mukataa veya vakıf uygulamalarıyla kurulan bu ilişkide, örgütleri bağımsız kılacak şekilde merkezi dolayım kanalları ikame edilememiştir. 1703 İsyanında ittifakın dağılmasında belirleyici olan merkezi atamalara ilişkin yeniçerinin verdiği tepki çarpıcıdır: "[Sultana ve sadrazama güvenmediğinizi söylüyorsunuz, fakat ne zaman paraya ihtiyacınız olsa onlara dönüyorsunuz ve onlar da sözlerini tutuyorlar. ...] *Menasıb* almak için kime başvuracaksınız? *Vilayet* ve *menasıb* vermek açıkça padişahın yetkisindedir. Buna göre, makam ve atamalardan azil de öyle. [...] Ne padişahla ne de sadrazamla halledilecek bir davamız var."[279]

3.2.5. Özgül Yönetsel Yapısıyla Osmanlı Erken Modern Devleti

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılını belirleyen erken modern devlet oluşumu,[280] geleneksel zümrelerin sınıf oluşumuna paralel çözülüşüyle biçimlenmiş "çoğul merkezli" bir "Kapılar Saltanatı" üzerinde yükselmiştir. Bu, makam-servet bağıyla kendilerine "kapı"lar kuran mülk sahibi feodal sınıfların kolektif iktidarıdır. "Aristokratikleşmiş" soyluluğun iktidarı idari veya temsili mekanizmalarla kullanması veya Mutlakiyetçi Devletin siyasal zor birikim tekelini ele geçirerek mevcut tüzel kişiliklerin üstünde tek bir tüzel kişilik yaratarak mevcut tüzel kişiliklerin birliğini sağlaması örneklerine indirgemeyecek olursak, II. İmparatorluğun ikinci döneminde cisimleşen kolektif iktidarın, erken modern devlet oluşumunun kimi temel özelliklerini taşıdığını görebiliriz.

Bir, bu kolektif iktidar, mülk sahibi sınıfların "doğrudan" iktidarıdır. Mülk sahibi sınıflar, bu iktidara, "mülk" haklarını, yani özel mülkiyet ve "doğrudan yönetim" haklarını derecelendirip sınırlandıran padişahın (ve hanedanın) "üstün mülkiyet ve yönetim hakları"nın çözülüşü ve iltizamla "mülk" haklarının doğrudanlaştırılmasıyla sahip olmuşlardır. "Üstün mülkiyet ve yönetim hakları" çerçevesinde yaratılmış ayrı bir imparatorluk (devlet) toprak mülkiyet biçiminin çözülmeye başlamasıyla birlikte; erken modern dönem devlet oluşumunun temel belirleyicilerinden biri olan, mülkiyetin devletten özelleşmesi süreci tetiklenmiştir.[281] İltizam, feodal toplumsal ilişkiler içinde hem rantın (vergilerin) hem de mülkiyetin özelleştirilme yolu olmuştur. Vakıflar bu sürece eşlik etmiş ve süreç, ziraat, zanaat ve ticaret alanlarındaki mülkiyet ve üretim ilişkilerinin bütününü dönüştürmüştür. 1695'teki mâlikâne düzenlemesiyle, "mal" adı verilen yıllık vergi sabitlenmek ve sadece "muaccele" adı verilen peşin ödeme müzayedeye konu olmak kaydıyla, vergilendirme (artık çekme) hakkı kayd-ı

---

[279] Silahdar, *Nusretname*, II, 207/295b, Aralık 1703'ten aktaran Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.127.

[280] Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.19-27; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s.25, 81, 96; Baki Tezcan, a.g.e., s.193-198.
Mülkiyetin devletten özelleşmesi süreci için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.23.

hayat şartıyla devredilmeye başlanmıştır.[282] İntikal için yapılan müzayede-de mâlikânecinin oğlu tercih edilmektedir. Mâlikâneci, mâlikânesini serbestçe satabilir, yani ferağ edebilirdi. Mâlikâne uygulaması, geniş idari ve inzibati yetkilerle birlikte yönetim hakkını da ihale etme ve serbestiyyet üzere hayat boyu tasarruf etme (işletme) hakkını da veriyordu. Böylece, mülk sahibi sınıflar 1703 İsyanı öncesinde feodal toplumsal ilişkiler içinde "mülk" hakları kazanma, genişletme ve koruma imkânlarını büyük ölçüde arttırmışlardı. Bu, mülkiyetin özelleşmesi, güvenceye alınması ve miras bırakılması yönünde önemli bir adımdı. "Kapı"ların üzerinde yükseldiği havale uygulamasını daha da sistematik hale getiriyor; yönetim alanları her biri mukataa alanını ifade eden voyvodalıklar üzerinden yeniden kademelendiriliyordu.[283]

İmparatorluk "mülk"ünün merkezi İstanbul, servet ve makamın az sayıda mülk sahibinde yoğunlaştığı merkezdir ve 17 yüzyıla kıyasla tek merkezdir. Lale Devri'nin lüks, ihtişam ve savurganlıkla özdeşleştirilen görüntüsü de, bu nedenle, ne III. Ahmed'in saray yaşamının ne de Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın kurduğu himaye ilişkilerinin bireyselliğiyle açıklanabilir. Bu görüntü ziyadesiyle dönemin yalı merkezli "elit toplumsal yaşamının bir parçası",[284] servetin İstanbul'daki vezir ve paşa yalı ve konaklarında yoğunlaştığının açık göstergesidir. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, dönemin vezir ve paşalarından daha büyük bir servete sahip olmamakla birlikte, onun da içinde bulunduğu vezir ve paşalar, 16. yüzyıla kıyasla başta hâss ve mukataa(-mâlikâne)lardan elde ettikleri gelirlerle servetlerini büyük oranda artırmışlardır.[285] 1730 İsyanı da bu birikimi sona erdirmez, isyandan sonra servet birikimi başka vezir ve paşaların, ağaların ve ulemânın elinde varlığını sürdürür.

18. yüzyıl boyunca yapılan mâlikâne yatırımları, İstanbul'daki servet birikiminin boyutlarını ve mâlikâne sahiplerinin aslen İstanbul'da yoğunlaştığını gösterir.

> "1741 senesine kadar imparatorluktaki *malikâne* yatırımları (muaccele ödemelerine göre ölçülmüş haliyle) dörtte biri Mora ve Ege adalarında bulunmak üzere toplam 4,3 milyon kuruşa ulaşmıştır. Yatırımların üçte biri Balkanlar'daydı. İstanbul yatırımcılarının sayısı ve ortaklıkları 1768 senesinde 771 iken 1789 senesinde 963'e yükselmiş, malikâne piyasasındaki hisseleri bir bütün olarak toplamın yaklaşık üçte ikisinden (%65) onda dokuzuna (%87) çıkmıştır."[286]

Arşiv bu yatırımcılar arasındaki eşitsizliği ve büyük farkı da ortaya koyar; mâlikâne sisteminin kendi içinde de bir yoğunlaşma ve merkezileşme yaşandığını gösterir.

---

[282] Mehmet Genç, "Mâlikâne" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.516-518, s.516.

[283] Özer Ergenç, "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' ", a.g.e., s.208-210; Michael Ursinus, "Voïvode", *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, a.g.e., s.1214-1215.
Selim Karahasanoğlu, a.g.e., s.439.
A.g.e., s.434-440.
Ariel Salzmann, a.g.e., s.150.

"Yaklaşık 1.000 malikâne yatırımcısı arasındaki farklılıklar, yüzyıl süresince tüm İstanbul siyasal seçkinleri arasında güç ve zenginlik bakımından ortaya çıkan tabakalaşmayı yansıtmaktadır. Osmanlı bürokrat ve askeri seçkinlerinin gerçek aristokratik tabakasını hissedarlar piramidinin en tepesinde yer alan bu küçük grup oluşturmuş görünür. 1787-88 seneleri arasında, aktif varlıkları 100.000 kuruşun üzerinde olan bu grup on dört şahıs ve aile ortaklıklarından oluşuyordu. İstanbul'a kayıtlı toplam bireysel yatırımcı sayısının sadece %2'sini temsil ediyor olmalarına karşın merkezi devlet yatırımcılarının elinde bulunan malikâne hisselerinin yaklaşık %30'u, imparatorluğun toplam malikâne yatırımlarının ise %24'ünü teşkil etmekteydi.

Orta büyüklükteki yatırımcılar İstanbul'daki bütün mukataacıların %10'undan daha fazla sayıda değildi. [...] [Küçük yatırımcılardan] her on kişiden dokuzunun (%88), daha büyük bir kurumsal yapıyla herhangi bir bağlantısı olmadan çalışmış olabilecekleri olasılık dışı görünür."[287]

Bu tablo, net biçimde, mukataa-malikânelerle yaratılan artığın birincil mültezimlerde yoğunlaştığını gösterir. Bunlar açıktır ki, hanedan üyeleri ile vezir ve paşalardır.[288] Vezir ve paşaların merkez ve yerel görevler arasındaki geçişkenliğinin de, büyük ölçüde bu gerçeği değiştirmediği, bölgesel yoğunlaşma noktalarına rağmen, servetin İstanbul'da yoğunlaşmaya devam ettiği görülmektedir. İltizam gelirlerinin ulemâ ve yeniçerinin maaşlarına mahsus ödenmesiyle, onlar da bu gelirlerden pay almaktadır.[289] Yeniçeriler, yukarda anlatıldığı gibi, doğrudan mukataa sahibi de olabilmektedirler. Ulemânın servetinin asıl kaynağı olan vakıflar da, bu yüzyılda keskin bir sıçrama yaşamış; mukataa uygulaması, icareteynli vakıflarla vakıfları da kapsar hale getirilmiş; dahası, icareteynli vakıflar alanındaki düzenlemelerle kiracıya tasarruf, intikal ve miras hakkı tanınmıştır.[290] Mukataa-malikâne uygulaması "kapı"ları birbirine bağlayan toplumsal ilişkilerin en önemli bileşeni haline gelmiştir.

Bu sistem, mülk sahiplerinin iktidarı kullanma biçimlerini doğrudan etkilemiştir. Birincisi, mukataa-malikâne alanlarıyla örtüşen mülkiyet ve yetki alanları yaratarak imparatorluk "mülk"ünü bu sınırlar üzerinden kesen yeni "mülk"leşme dinamikleri yaratmıştır. Bu yeni "mülk"leşme dinamikleri, servetin yoğunlaşma ve merkezileşme doğrultusuna göre biçimlenmiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında mevcut merkezi imparatorluk ör-

---

287 Ariel Salzmann, a.g.e., s.159-160.

288 1697 tarihli bir ferman dikkat çekicidir. Öncesinde tımar ve zeâmet arazilerinin havass-ı hümâyûna dahil edilerek, yeniden paylaşılması gündemdeyken, fermanla birlikte hanedan ve vüzerâ hâsslarının da mâlikâne şeklinde tahsisleri mümkün olmuştur. Fermana göre, "Vüzerây-ı izâm ve selâtin-i kirâm hazerâtı ve sâirlerinin mutasarrıf oldukları havâss bundan böyle isteklilere malikane olarak satılabilecekti. Ancak bu haslardan bazıları malikane olarak satılsalar bile yine has olarak kalmaya devam edecekti." Dirliklerini mâlikâneye dönüştürmek isteyen tımar ve zeamet sahipleri gibi, hâss sahipleri de hâsslarını mâlikâneye dönüştürme imkânı bulmuş. Bu tarihten sonra hâss arazinin mâlikâneleşme süreci hız kazanmıştır. Eftal Batmaz, a.g.e., s.42.

289 Ariel Salzman, a.g.e., s.136-137

290 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.251-253.

gütlenmesini parçalayan değil, bir arada tutan bir eğilim sergilerken; ikinci yarısında kimi bölgelerde aynı eğilimi sürdürmüş, kimi bölgelerde ise, imparatorluk "mülk"ü karşısında ayrı iktidar alternatiflerine dönüşmüştür. İlk yarıdaki eğilim "merkezi kolektif iktidar"ın temelini oluşturmuş; ikinci yarıdaki ise, merkez ile yerel arasında bir çatışma ortaya çıkarmıştır. İkinci yarıyı ilerde ele almak üzere şimdilik bir yana bırakacak olursak, ilk yarı eğiliminin ardında, mukataa ve malikânelerin büyük ölçüde, başta hanedan üyeleri ile vezir ve paşalar olmak üzere "dolaylı yönetim" ayrıcalıklarına sahip, İstanbul'da ikamet eden birincil mültezimlerin elinde ve onların "kapı"larının idaresinde kalmasının payı olduğunu söyleyebiliriz. "Kapı"ların elindeki servet birikiminin düzeyi, makamların kalıtsallık özelliği kazanmaya başlamış olması, mukataa-malikâne tahsisinin makam sahipliğine bağlanması, makam tevcihinin merkezi niteliğini koruması, mukataa-malikâne olarak verilecek arazinin öncelikle havass-ı hümâyûna dâhil edilmesi geleneği servetin merkezde yoğunlaşmasını ve merkez eliyle dağıtılmasını pekiştirmiştir.[291] Tüm bu uygulamaların yetmediği durumda "kapı"lara özel imtiyazlar tanınmıştır. III. Ahmed döneminde 1714'te reâyânın ve padişah kızları hariç kadınların malikâne sahibi olması yasaklanmış; padişahın özel iznine bağlanmıştır.[292] 18. yüzyıl sonunda, İstanbul'daki birincil mültezimlerin mukataa ve malikânelerinin mali açıdan avantajlı bir yatırım çeşitliliğine sahip olması; eyalet ölçeğini aşan, parçalı ve geniş bir coğrafyaya dağılması, birincil mültezimler elinde yoğunlaşma eğilimini pekiştirmiştir.[293] Servet merkezde yoğunlaşmaya devam ettiği için, içeriği değişmekle, yani "merkez" "kapı"ların kolektif iktidarını ifade eder hale gelmekle birlikte imparatorluk merkezi biçimini, imparatorluk "mülk"ü bütünlüğünü koruyabilmiştir.

İkincisi, bu "mülk"leşme dinamiğinin doğrudan üretici ile artığa el koyan arasında feodal kiraya dayalı para-rant üzerinden kurulan dışsal ilişki ve havale sistemi nedeniyle, iktidar, "kapı"lar tarafından doğrudan ancak merkezi kurumlar aracılığıyla dolayımlanarak kullanılabilmiştir. Havale sistemi hem yerel ve bölgesel yönetim ilişkilerini hem de merkezileşme ve yoğunlaşmanın son halkasındaki merkezi yönetim ilişkilerini kapsamıştır. İlişkilerin merkezinde, Mehmet Genç'in "rentier" olarak tanımlayarak doğrudan üreticilerle kurdukları ilişkinin dışsallığına vurgu yaptığı, "dolaylı yönetim" ayrıcalıklarına sahip İstanbul'daki mülk sahibi sınıflar, birincil mültezimler yer almıştır. Tam da bu nedenle, bu yeni "mülk"leşme süreciyle birlikte, mülk sahibi sınıflar iktidarlarını doğrudanlaştırırken yerel ve bölgesel ölçekte aristokratikleşme yönünde bir eğilim açığa çıkarmakla birlikte, merkezden belirlenmeye devam eden makam-servet, yani "kapı"lar dolayımıyla "merkezi kolektif iktidar"ın kurulması yönünde bir eğilimi de beslemişlerdir. Ancak, bu merkezi dolayım, artık padişah veya hanedanın mutlak otoritesine dayanan bir dolayımı değil, mülk sahi-

[291] Ariel Salzman, a.g.e., s.140, 146-147; Eftal Batmaz, a.g.e., s.43.
Mehmet Genç, a.g.e., s.517
Ariel Salzman, a.g.e., s.149.

bi sınıfların elindeki merkezi dolayım kanallarını ifade eder. Abou-El-Haj'ın "Osmanlı devletinin, hem toplumdan hem de ekonomiden ayrışarak, hızla modern türde bir özerkliğe doğru gittiği" yönündeki saptaması bizzat Osmanlı erken modern dönemini özetleyen bu yeni toplumsal ilişki biçiminin ifadesidir.[294] Bu nedenle, 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, "merkezi" niteliğini korumuş ancak kolektif sömürü ve tahakkümün dolayım kanallarını değiştirmiş, feodal toplumsal ilişkilerin çizdiği çerçevede erken modern döneme özgü bir özerklik ve temsiliyet ilişkisi üzerinde yükselen bir devlet olarak karşımıza çıkar.

Mülk sahibi sınıflar için iktidarlarını "doğrudan"laştırmanın yolu, ilk olarak, "kapı"larının ve bir bütün olarak imparatorluk "mülk"ünün erken modern devlet oluşumuna özgü şekilde padişah ve hanedan üyelerinin "kapı"larından özerkleşmesinden geçmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tedricen gelişen bu süreç, III. Ahmed döneminde son biçimini almıştır. Devşirme sisteminin uzantısı olarak, padişahın kendi "kapı"sına sadık vezirleri imparatorluğun merkez yönetiminde görevlendirmesinin aracı olan kubbe vezirliği lağvedilmiştir.[295] Vezirlerin padişah "kapı"sına tabiiyeti, yani kubbe vezirliği üzerinden padişah "kapı"sının himayesiyle var olma dönemi son bulmuştur. Vezir ve paşa "kapı"larının, padişah ve hanedan üyelerinin "kapı"larından özerkleşme ve onunla eşit koşullarda var olma imkânı böylelikle yönetsel ifadesini bulmaya başlamıştır. Ayrıca bu ilga, vüzerâ özelinde merkez-taşra ayrımının ortadan kalkmasına yol açmış; "kapı"ların taşradan merkeze kesintisiz örgütlenmesine imkân vermiş; kısacası, vezir (ve paşa) ile "mülk"ünü birbirine bağlamıştır.

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde vezir ve paşa "kapı"ları ve hanedan arasında kurulan akrabalık ilişkileri, Sokollu Mehmed Paşa'nın kendine ayrı bir "kapı" kurmak için hanedanla girdiği himaye ilişkisinden farklı olmuş; "kapı"ların hanedanla eşit düzeyde ilişki kurarak iktidarlarını inşa eder hale geldiklerini göstermiştir.[296] Saltanatın "kendi meşruiyetini dayandırmaya çalışageldiği (1) köklülük, (2) kutsallık, (3) askeri önderlik, (4) zenginlik ve cömertlik değerlerini yansıtan sembollerle birlikte, hanedana yakınlı[k], 'hanedan kadar' zenginlik ve servet sahibi olma[k]" hanedanla "meşru" bir iktidar ortaklığı kurma iradesi ve eylemini ifade etmiştir.[297] Hanedanın devamlılığının da bu ortaklığa dayanacağı tescillenmiştir. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, hanedanla ilişki kurarak kendi "kapı"sını güçlendirmiştir. Ancak diğer "kapı"larla ilişki kurmaya da özen göstermiştir. Bu ilişkiler, en az hanedanla kurulan ilişki kadar önemli olmuş; kolektif sömürü ve tahakküm mekânizmasının "kapı"lar

---

294 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.25, 81, 96.

295 J. Deny, "Sadrâzam" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.47; E.D., "Kubbe Wezîri" maddesi, *Encyclopedia of Islam (EI)*, Brill, Leiden, 2002, Vol. V., s.299. 1703 İsyanında II. Mustafa'nın mealen dediği kaydedilen vezirlerim askerlerimle birlikte beni terk etti sözleri bu kapının nasıl açıldığını anlatır. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.119.

296 Vezir ve paşa "kapı"ları ile hanedan ve ricâl aileleri arasındaki evliliklere örnek için bkz. Tülay Artan, "18.Yüzyıl Başlarında Yönetici Elit , a.g.e., s.294-301.
A.g.e., s.305, 299-300.

arasında kurulan ittifak(lar) eliyle yönetileceğinin açık ifadesi olmuştur.[298] "Kapı"ların mülkiyet ve iktidarlarının sürekliliğini de bu ilişki biçimi güvence altına almıştır.[299]

"Kapı"ların bu şekilde kendilerine iktidar alanı yaratarak özerkleşmesi, aynı zamanda, hem hanedanın hem de diğer "kapı"ların kolektif olarak toplumdan soyutlanmasının özgül biçimini oluşturmuştur. Lale Devri İstanbul'unun tasviri, Sadâbâd Sarayı çevresinden başlayarak Haliç (Kağıthane) ve Boğaz boyunca inşa edilen köşkler, yalılar ve prens saraylarıyla bu kolektif iktidarın kendini gösterdiğini, "kapı"lara özgülenmiş bu görüntünün de geniş toplum kesimlerine dışında duracakları bir alan tayin ettiğini, böylelikle kolektif iktidarın kendini toplumdan soyutladığını en yalın biçimiyle ortaya koyar.[300] Sosyal mobilizasyonun sınırlı kaldığı bu yüzyılda, bu çevredeki yeni sosyalleşme biçimleri ve lüks tüketim kimlerin iktidarda, kimlerin de bu iktidarın dışında olduğunu açıkça gösterecek biçimde şekillenmiştir.

"Kapı"ların iktidarlarını doğrudanlaştırmalarının ikinci yolu, imparatorluk "mülk"ünü doğrudan yönetmelerine imkân verecek yönetsel biçimlerin ortaya çıkmasından geçmiştir. "Kapı"lar arası ilişkiler ve toplumdan soyutlanma süreçleri bu yönetsel yapılarla somut bir biçim almıştır. Hanedanın varlığını koruduğu ve servetin "merkez"de yoğunlaşmaya devam ettiği koşullarda bu biçimler, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasını çözücü değil, dönüştürücü olmuştur. Ortaya çıkan yönetsel biçimlerin ortak özelliği, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının dolayım kanallarını ortadan kaldırmaları değil, (imparatorluk) "mülk"(ün)ün doğrudan yönetimine olanak verecek şekilde değiştirilmeleridir.

Birincisi, makam-servet bağının dolayım kanalı olarak kullanılma ayrıcalığını doğrudan "kapı"ların yönetimine verecek şekilde Sadaret makamının Saray'dan ayrışması ve Babıâli'nin yönetim merkezi haline gelmesidir.[301] Köprülüler "kapı"sı Sadaret makamı dolayımıyla hem makam hem mukataa ve vakıf tahsisini tekeline almış; hatta mukataaların yönetim (işletme) haklarını sahiplerine devrederek yönetim hakkını da tahsis etmeye başlamış; mukataalardan, yani bir nevi "yerinden yönetim" uygulamasına öncülük yapmıştı. 17 yüzyılın son on yılındaki malikâne düzenlemeleri,

---

[298] 1720'deki bir sünnet düğününü resmeden iki gravürde belli bir hiyerarşi içinde ama ayrılmaz bir şekilde III. Ahmed'in çadırının yanında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, damadı Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Sadaret Kaymakamı Kethüda Mehmed Efendi'nin çadırları da resmedilmiştir. A.g.e., s.301, 303.
Müsadereden kaçınma ve aile servetinin devamlılığı, iktidar gücü olan ailelerle akrabalık ilişkileri kurarak "kapı"nın genişletilmesi ve mukataalar aracılığıyla servetin hisselere bölünerek dağıtılmasıyla sağlanmıştır. Ariel Salzmann, a.g.e., s.155-156. Köprülülerde olduğu gibi, bu akrabalık ilişkileri farklı ailelerden gelen kişilerin, her dönem kendilerine iktidarda yer bulma olanağı sunmuştur. Bkz. Tülay Artan, a.g.e., s.300-301, 307-308.

[300] Tülay Artan, "Istanbul in the 18th Century ", a.g.e., s.305-308, 311; Tülay Artan, "18.Yüzyıl Başlarında Yönetici Elit ", a.g.e., s.302-303, 308.
Literatürde bu süreç Babıâli'nin "hükümet merkezi" haline geliş süreci olarak adlandırılır. Ancak siyaset-yönetim ve yasama-yürütme-yargı ayrımlarının gerçekleşmediği bir yüzyılda hükümet kelimesi in kullanılması, yerleşik dar anlamı itibariyle uygun bulunmamıştır.

Sadaret makamının yetkilerini artırmış ve yetki alanını genişletmiştir. Vüzerâ ve hanedan hâsslarının "ricâl-i devlet ve âyân-ı vilâyet"ten kimselere malikâne olarak satılmak üzere bütçeye dâhil edilmesi buna en güzel örnektir.[302] Böylelikle Enderûn hazinesi bağımsızlığını tamamen kaybetmiş ve Sadaretin sorumluluğundaki Birûn hazinesi tarafından kapsanmış; Sadaret makamının kontrolündeki malikâne alanı da alabildiğine büyümüş ve hâssların yeniden paylaşımı gündeme gelmiştir.[303] Sadaret makamı malikâne uygulamalarında sadece Saray karşısında değil diğer makamlar karşısında da tekleşmeye başlamıştır. Hem hanedan hem vüzerâ hâsslarının sözleşmelerinde ulemânın sahip olduğu denetim yetkisi de, Sadaret lehine elinden alınmıştır. Salzmann, III. Ahmed ve özellikle de Nevşehirli Damad İbrahim Paşa döneminde bu uygulamaların ivme kazandığını saptamıştır. 17. yüzyılın son on yılındaki ve 18. yüzyılın ilk 30 yılındaki gelişmeler, tüm 18. yüzyıl boyunca hâkim olacak bir eğilim ortaya çıkarmış; 1840 yılına kadar "Bâb-ı Âli pek çoğu sonradan malikâne ya da esham usulüyle işletilen en büyük iltizamların gelirlerini" toplama yetkisini elde etmiştir.[304]

Sadaret makamının mukataa-malikâne tahsis yetkisini eline alması, salt bir kurumun idari yetkilerini artırması anlamına gelmiyor; "mülk"ün yeniden paylaşımındaki ayrıcalıkların merkezi olarak kullanılmasına imkân sağlıyordu. Babıâli'ye yakın olmak devlet ricâli için, "en önemli iltizam müzayedelerine girme[k], kredi kullanma[k] ve bir memur adayını ihya yahut ifsat edebilecek görevlilerle ilişkiler kurabilme[k] anlamına geliyordu. Yüzyıl boyunca bu ayrıcalıkları tekelinde toplayan seçkin bir merkez olarak idare vezir düzeyinde yapılan atamalarla dengesizlik yaratacak biçimde genişleyecekti."[305] Bu durum, hem vezir ve paşaların yönetsel gücünü arttırmış ve birincil mültezim olarak servet biriktirmelerini sürekli kılarak dirençlerini daim kılmış hem de âyânın merkezi makamları elde etmesinin önünü açmıştır. Sadaret makamının bu ilişkileri merkezileştirmesi, ilişkilerde ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünde İstanbul ulemâsının ağırlığını korumasını sağlamıştır: "Miras anlaşmazlıklarının (genellikle mülkiyet hakları aile üyeleri ya da yabancılar tarafından gaspedilen kadınların açtığı davalar) hükme bağlanması; köylülerin toprak tasarruf haklarının bir ifadesi olan tapu sözleşmelerinin statüsünün belirlenmesi; sulama, toprağı işleme hakları ve köy dahilindeki özel mülkiyet meselelerinin çözüme kavuşturulması gibi konularda İstanbul karar veriyordu."[306]

"Mülk"ün paylaşımının Sadarette merkezileşmesi, merkezi ve merkezi makamları ellerinde tutanları güçlendirmekle kalmamış; malikâne sisteminin sömürüyü dolaylı hale getiren işleyiş biçimiyle, merkez ve taşranın

---

302 Yücel Özkaya, a.g.e., s.51.
303 Ariel Salzmann, a.g.e., s.127-137.
304 A.g.e., s.135.
305 A.g.e., s.147.
306 A.g.e., s.203.

sömürüden eş zamanlı pay almalarını mümkün kılmıştır.[307] Yetki, yerele devredilebilmiş; ama bir yandan da mali bütünleşme üzerinden imparatorluğun yönetsel bütünlüğünün bir yüzyıl daha koruyacak şekilde merkezi niteliğini korumuştur. "Eski Rejim, Mısır ve Irak'taki yarı-özerk sistemlere zımnen onay verip doğu sınırlarını yerinde tutmaya çalışırken, eyalet aktörlerinin yüksek finans ve saray bağlantılı bir ağ içinde kapana sıkıştırarak kent seçkinleri ve taşra ileri gelenlerinin desteğini muhafaza et"miştir.[308]

"Kapı"ların makam-servet bağını Sadaret makamı dolayımıyla doğrudan kontrol etmeye başlaması ile makamın Saraydan ayrışması birbirini koşullayan eş zamanlı süreçler olarak yaşanmıştır. İkindi Divânının ve sadrazam sarayının ayrılışı düşünülürse, Sadaret makamının Saraydan ayrışması, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ve İbrahim Paşa'nın vezir-i âzamlığına (1523-36) kadar götürülebilir.[309] Ancak sadrazam "kapı"sının padişah ve hanedan "kapı"larından ayrışmaya başlaması, sadrazam sarayının padişahın sarayı dışında resmi işlerini yürüttüğü "daimi bir ofis" halini alması 17 yüzyılın ikinci yarısında Derviş Mehmed Paşa (1653-54) döneminde gerçekleşmiştir.[310] Sadrazam, bu dönemde, "kapı"sına Saray dışında ayrı bir yetki alanı yaratma iradesi gösterebilmiş ve ayrışma aslen bu dönemde başlamıştır. Divân-ı Hümâyûnun yönetimdeki fonksiyonlarının azalmaya ve faaliyetlerinin büyük oranda "küçük divan modeli" ile Fatih Sultan Mehmed'den sonra Divâna başkanlık yapmaya başlayan sadrazamın ikametgâhına, sarayına taşınmaya başladığı dönem de bu dönemdir.[311] Kanun yapım süreci Divân-ı Hümâyûnun dışında kalmaya başlamıştır. Sadrazamın hem ikamet ettiği hem resmi işlerini yürüttüğü saraya, bu tarihlerde "Paşa Kapısı" veya "Bâb-ı Âsafi" denilmiştir. 17 yüzyıl sonlarında Divân-ı Hümâyûnun yetkileri Sadrazam Divânına geçmiş; divân toplantılarında sadrazama yardım eden ve Divân-ı Hümâyûnun yardımcıları olarak adlandırılan reisülküttap ve çavuşbaşı da onun yardımcıları olarak çalışmıştır.

Ayrışma süreci, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın 1718-1730 sadaret yıllarında tamamlanmıştır.[312] Bu dönemden itibaren Sadaret makamına Babıâli denmiştir.[313] Divân-ı Hümâyûn kalemleri sadrazamın sorumluluğuna, onun sarayına geçmiş; burada teşkilâtlanmıştır. Öncesinde Sadrazam sarayında bu kalemlerden bahsedilmemekte ve 18. yüzyıl başında Edirne'den İstanbul'a dönüldüğünde bu kalemler Saray teşkilâtı içinde anılmaktadır. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde bu durum de-

---

Mâlikâne sisteminde merkezin önemini koruması, merkezin paylaşım ilişkilerine katılımı ve bütçedeki merkezi mâlikâne gelirleri için bkz. Mehmet Genç, a.g.e., s.516-518.

308 Ariel Salzmann, a.g.e., s.114.

309 Tülay Artan, "The Making of the Sublime Porte , a.g.e., s.150-151.
A.g.e., s.146-147, 154.
Muzaffer Doğan, "Divân-ı Hümâyûn'dan Babıâli'ye Geçiş", Güler Eren (Ed.), *Osmanlı*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.199-210, s.200-201; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, a.g.e., s.9-10, 39, 42, 45, 50.
Tülay Artan, a.g.e., s.145, 189.
J. Deny, "Bâb-ı Âli" maddesi, *EI*, a.g.e., Vol. I, s.839.

ğişmiş; Divân-ı Hümâyûn yardımcıları Sadrazam sarayına geçmekle kalmamış, onların sorumluluğunda eski ve yeni kalemler teşkilâtlandırılmıştır.[314] Daha önce de kâtipler ve kalemler olmasına rağmen, bu kesimin "kalemiyye" adını alarak imparatorluk yönetimi içinde ayrı bir birim olarak örgütlenmesi; "kalem"lerin ayrı uzmanlık alanları üzerinden ayrışması ve örgütlülük düzeylerinin artması da aslen bu süreçte belirginlenmiştir.[315] Divân-ı Hümâyûn teşkilâtı içindeyken birer yardımcı olan görevliler, makam ve rütbe sahibi olmuş; imparatorluk yönetiminde önemli sorumluluklar üstlenmişlerdir. Sadrazamın yardımcısı sadaret kethüdası, bu dönem Sadaret makamından sonraki en üst düzey devlet görevlisi addedilmiş; Klasik Çağ'da padişah tarafından sadrazama havale edilen işler ona verilmiş; taşradaki bütün yöneticilerin tayin ve idaresi ile mahalli masrafları düzenleyen tevzi defterlerinin idaresi dahil, dahili örgütlenmenin bütün sorumluluğu ona bırakılmıştır.[316] Kanun hazırlama ve diplomasiyle ilgili görevleriyle reisülküttap, adli ve mali görevleriyle de çavuşbaşı imparatorluk yönetiminde merkezi roller üstlenmişlerdir. Buna karşın, Divân-ı Hümâyûn üyesi kubbe vezirleri, kubbevezirliği payelerini ve imparatorluk yönetimindeki merkezi konumlarını kaybetmişlerdir.[317] Vezir ve paşalar arasında değil, sadrazamla diğer vezir ve paşalar arasında hiyerarşik bir fark gözetilmeye başlanmıştır. Böylelikle, Saray, yönetimi merkezileştirdiği divânını ve kalemlerini kaybetmiş; yönetim Sadaret makamında merkezileşmeye başlamıştır. Saray içinde Birûn altındaki devlet örgütlenmesi ayrı bir hüviyet kazanmıştır.[318]

"Kapı"ların "mülk"ün yönetimini Sadaret makamı dolayımıyla ellerine alması, zaman içinde makamın tüm "kapı" örgütlerini de aşan ayrı bir tüzel kişilik kazanmasına yol açmıştır. Osmanlı erken modern devleti toplumdan ve ekonomiden özerkleşirken, dolayımıyla özerkleştiği Babıâliyi de özerkleştirmiş; erken modern devleti Babıâliyle özdeşleştirmiştir. Bu gelişme, devlet oluşumunda sonraki iki yüzyılı belirleyecek güçte olacaktır. Avrupalıların Osmanlı devletini Babıâliyle özdeşleştirmeleri de bu nedenle çok isabetlidir.[319] 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde kalemiyye mensupları 1.000-1.500 kişi civarına ulaşmış; imparatorluğun merkez ve taşra örgütlerinde "efendilikten gelen paşa"lar, yani kalemiyyenin kendi içinden gelen vezir ve paşalar görevlendirilmeye başlanmıştır. Bu haliyle, Babıâlinin özerkleşmesi, "asker" vezir ve paşalardan ayrışma, Findley'in ifadesiyle "sivilleşme" anlamı da taşımıştır.

İkincisi, *ad hoc* toplanan Meşveret Meclislerinin 18. yüzyıl imparatorluk merkezi yönetiminin parçası haline gelmesidir. 17 yüzyıl boyunca padişahın buyruğu olmadan toplanan bu Meclislere, taht değişikliği ve ayaklanma zamanlarında şahit olunmuştu.[320] Köprülülerin büyük rolü ol-

---

[314] Muzaffer Doğan, a.g.e., s.201.
Carter V. Findley, *Babıâli*, a.g.e., s.59-75.
[316] Muzaffer Doğan, a.g.e., s.201-205.
Halil İnalcık, "Wazîr" maddesi, *EI*, a.g.e., Vol. XI, s.185-197, s.196.
[318] Carter V. Findley, a.g.e., s.57
[319] A.g.e., s.3, 66, 117-118.
[320] Ahmet Mumcu, a.g.e., s.143-144.

duğunu gösterdiğimiz IV. Mehmed'in tahtan indirilmesi ve 1703 İsyanı sırasında Silivri'de kurulan Meclisler 18. yüzyıl arifesindeki son ve en önemlileriydi. Bu Meclislerle "kapı"lar, egemenlik kaynağı kendinden menkûl ve "ittifak"la temellenen ayrı bir kolektif iktidar alanı yaratmışlardı: "Padişahın iradesi dışında yapılan bu toplantılarda alınan kararların yasallığı, şeyhülislâm fetvası bir yana bırakılırsa, 'ittifak' kavramına dayandırılmış[tı]. [IV. Mehmed'in tahta çıkarıldığı bir diğer mecliste de] İbrahim'in tahttan indirilme kararına itiraz edenlere 'karar ittifakla alınmıştır, cumhura muhalefet caiz değildir' denilerek karşılık verilmiş[ti]."[321]

Padişahın Divân-ı Hümâyûnu toplama gücünü kaybetmesi, Divânın yerini Babıâliye bırakması, "kapı"ların kolektif iktidarlarını Divân gibi "kurul-tipi bir organ"la değil Babıâli gibi "kurum-tipi bir organ" dolayımıyla kurduklarını gösteriyordu.[322] Kolektif bir idari yapı yaratamamış olmalarına rağmen, dolayımıyla iktidarlarını kurabilecekleri "kurum-tipi bir organ" yaratmışlardı. Divânın yerini böyle bir "kurum-tipi organ"ın alması, o vakte kadarki Meclis oluşumlarına aykırı şekilde "kapı"ların temsiline olanak vermiyordu. 18. yüzyıl boyunca "kapı"ların bu boşluğu Meşveret Meclislerini toplamakta direnerek aştıkları görülmektedir. "Kapı"lar "kurumsallaşmış" temsilî bir organ yaratamamış olmalarına rağmen, karar alma sürecine katılmak istedikleri zaman bu tip bir *ad hoc* örgütlenme içine gitmişler; Osmanlı erken modern dönemini belirleyen *ad hoc* bir temsil organı yaratmışlardır.

Bu *ad hoc* feodal nitelikli temsil organının *medlij-i shûrâ*, *dâr al-shûrâ*, *medjlis-i meshweret* (*müshâwere*) ve *endjümen-i meshweret* gibi çeşitli adlar altında belirdiğini gösteren Carter V Findley, Meşveret Meclislerinin zikredildiği kaynakları belirterek 18. yüzyıl boyunca bu meclislere sıkça rastlandığını belgelemiştir.[323] 18. yüzyıl boyunca toplanan Meşveret Meclislerine sadrazam, şeyhülislam, üst düzey kumandanlar, kalemiyye mensupları vb. katıldığı belirtildiğine göre, "kapı"ların bu meclisler aracılığıyla temsil edilmeye, karar alma süreçlerine katılmaya çalıştıklarını söylemek yanlış olmaz. İkindi Divânının Sadaret makamında toplanmasına ve Sadaret makamının (Babıâli) "kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının merkezi haline gelmesine rağmen, Meşveret Meclislerinin Saray, Babıâli, Bâb-ı Meşîhat (Şeyhülislamlık makamı), cephede komuta karargâhı ve eyalet merkezleri gibi çok çeşitli yerlerde toplandıkları tespit edildiğine göre, "kapı"ların güçlerini ve temsil yeteneklerini de koruduklarını söylenebilir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda toplanma sıklıkları ve etkinlikleri artmıştır. Findley, Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına karar verilen 1826 Meşveret Meclisinin, bu tarz meclislerin sonuncusu olduğunu belirtmiştir. Demek ki, Avrupa'daki kurul organlar gibi kurumsallaşamamalarına rağmen, Osmanlı'da feodal kurul tipi organların var olmadığını iddia etmek doğru değildir. Daha da önemlisi, kurumsallaşamamalarına

---

Naimâ, IV, s.292'den aktaran A.g.e., s.144

"Kurul-tipi organ" kavramlaştırması için bkz. A.g.e, s.125-148. Ayrıca kurul ve kurum karşılaştırması için bkz. Sıddık Sami Onar, a.g.e.

Carter V. Findley, "Madjlis al-Shûrâ" maddesi, *EI*, a.g.e., Cilt V, s.1082-1096, s.1082-1083.

rağmen, bu meclisler Sarayın ve Babıâlinin bağımsız karar alma sınırlarını göstermiş; "kapı"ların karar alma gücünü merkezi olarak kullanmalarına izin vermiştir.

Üçüncüsü, askeri örgütlenmedeki dönüşümdür. Siyasal birikimin askeri karakteri, imparatorluk yönetiminin bütünündeki dönüşüm ile askerî örgütlenmedeki dönüşümü eş zamanlı kılmış; 18. yüzyıla gelene kadar olduğu gibi bu yüzyılda da bu iki örgütlenme biçiminin birbirini koşullamasına neden olmuştur. Bu yüzyılın başında askeri örgütlenme, imparatorluk örgütlenmesinde olduğu gibi, "çoğul merkezli" bir görüntü sunmaktadır. Taşradan başlayarak "kapı"larını oluşturan sekbanı, hem askeri-idari örgütlenmede hem de savaş alanlarında gerek doğrudan kendilerine bağlı gerekse düzenli ve merkezi ordunun parçası olarak (Yeniçeri Ocağı ve Kapıkuluna dışarıdan alımlar şeklinde) seferber eden vezir ve paşalar, askerî örgütlenmenin çoğul merkezli bir yapıda örgütlenmesine yol açıyorlardı. Bu çoğul merkezli askerî yapının, dolaylı da olsa tek bir merkeze bağlı kalmasını sağlayan ise, 16. yüzyılın ikinci yarısından beri sadrazam ve sadrazam "kapı"sıydı.[324]

Sadrazamın, gücünü, imparatorluk ordusunu savaşta ve barışta, cephede ve imparatorluk genelinde, askeri, idari ve mali açıdan yönetmekten almıştır. III. Murad döneminde yeniçeri ağasının karşı çıkmasına rağmen Yeniçeri Ocağına dışardan adam alınması, yine aynı dönemde 1594 tarihli bir hükümle yeniçeri ağalarının ve yeniçerilerin, padişahın sefere katılmadığı durumda dahi sadrazamın komutasında sefere katılmalarının emredilmesiyle başlayan süreç, sadrazamın "serdar-ı ekremliği"ni pekiştirmişti.[325] 17. yüzyıl ortalarında Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa'nın taşra vezirlerinin serdarlık yaparken sahip oldukları azil, nasb, dirlik tevcihi gibi geniş yetkileri ellerinden almasıyla serdar-ı ekrem olarak sadrazam tekleşmeye başlamıştı.[326] Köprülü "kapı"sının, diğer "kapı"ları kendi "kapı"sı etrafında seferber etmesi, sadrazamın askerî örgütlenmedeki yerini ve diğer "kapı"lar karşısındaki üstünlüğünü belirlemişti. Sadrazam, seferdeyken divân kurup devr sırasında bizzat bulunmayanları mimleyerek ocakla ilişiklerini kesmek, atamalar yapmak gibi askerî örgütle ilgili kararlar alma yetkisine sahip olduğu gibi; ulûfe kayıtlarını tutma, ulûfeleri düzenleyip padişahın onayına sunma, ulûfeleri dağıtma ve Muhzır Ağa aracılığıyla diğer Yeniçeri işlerine bakma görev ve yetkisine de sahipti.[327]

Sadrazamın serdar-ı ekrem olarak tedricen üstlendiği görevler ve imparatorluk ordusu başta olmak üzere tüm askerî güçlerin seferber edilmesinde sahip olduğu yetki, Babıâlinin oluşum sürecinde belirleyici olduğu gibi, Babıâlinin "kapı"lar üstü oluşumu da askerin merkezi seferberlik biçimini etkilemiştir. Bir, 18. yüzyılın başında askerî örgütlenmenin sahip

---

[324] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Cilt 1, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.158-162.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Cilt I, a.g.e., s.482, 687-688.
Abdülkadir Özcan, "Serdar" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.551-552.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.208-210, 384, 411, 416, 429.

olduğu çoğul merkezli yapı, vezir ve paşalar düzeyinde sağlanan bir merkezileşmeyle kolektif yönetime uyumlu hale gelmiştir. 1768-74 Savaşı'nın bileşimi ve örgütlenme tarzı, "kapı"ların "kapılı" veya "kapı halkı" adı verilen paralı askerlerinin yanı sıra, "mirî levend" adı verilen ve giderleri doğrudan imparatorluk tarafından karşılanan paralı askerlerin belirleyici şekilde savaşa katıldıklarını göstermektedir.[328] İmparatorluk tarafından finanse edilen ve imparatorluk adına savaşa katılan bu askerlerin varlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun, askeri açıdan da, erken modern dönem devletinin soyutlanma-merkezileşme biçimine yakınsadığının kanıtıdır. Virginia Aksan, 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nın "modern" bir orduya geçişte kritik bir dönüm noktası olduğu yönündeki tespiti bu nedenle gözden kaçırılmayacak önemdedir.[329]

İki, Babıâlide merkezileşen "kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının dolaylı karakteri, askeri alanda da dolaylı olarak orduyu komuta eden vezir ve paşalar ile doğrudan sevkiyatı sağlayanlar arasında bir ayrışma ortaya çıkarmıştır. Bu ayrışma, 18. yüzyılın sonunda belirgin hale gelen, askerî örgütlenmenin ikinci özelliğini oluşturmuştur. Bir bütün olarak askerî örgütlenme, hangi kaynaktan besleniyor olursa olsun, (idari ve mali açıdan) sevkiyatta, sevkiyatı doğrudan gerçekleştiren âyâna daha da bağımlı hale gelmiştir.[330] Bruce McGowan, yine 1768-74 Savaşında su yüzüne çıkan ve derinleşen bu süreci, sanki âyân içinden bir "savaş âyânı" çıktı minvalindeki sözleriyle doğrular.[331] McGowan'ın betimlemesi, vezir ve paşaların "kapı"lar üzerindeki kontrolü, "kapı"ların bütünleşik yapılarını, bu çıkışla, Rumeli başta olmak üzere kaybettiklerini; birincil mültezimlerle ikincil mültezimler arasında dönüşsüz bir ayrışmanın yaşandığını gösterir. Vezir ve paşaların ordunun komutasını bırakmama yönündeki dirençlerine rağmen, ordu bu sefer âyânlar düzeyinde çoğul merkezli bir yapı edinecek şekilde parçalanacaktır.[332]

---

[328] Virginia H. Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-74 Russo-Ottoman War", *War In History*, 1998, Cilt: 5, Sayı: 1, s.23-36, s.27-29.

[329] A.g.e., s.36.

[330] A.g.e., s.28; Babıâli 1726'dan sonra sancakbeyi, voyvoda, muhassıl veya mütesellim de olan âyânı muhatap almaya başlamış; ilk defa 1743 İran seferinde asker sevkiyatı için âyâna başvurmuştur. Fikret Adanır, "Semi-Autonomous Forces in the Balkans and Anatolia", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *Turkey*, a.g.e., s.157-185.

[331] Bruce McGowan, a.g.e., s.786.

[332] Virginia Aksan, "War and Peace", a.g.e., s.97.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. İmparatorluğun Krizinden Doğan III. İmparatorlukta Yeni Bir Devlet Başkanlığı Biçimi Olarak Padişahlık

4.1. Kapitalistleşme Süreçlerinin Derinleştirdiği Feodal Toplumsal İlişkilerin Krizi ve "Zorunluluk Olarak Pazar"ın Oluşumu

19. yüzyıl Batı Avrupa resminin eskizlerini 1814-15 Viyana Kongresi çizer.[1] "Avrupa Konseri"ni sağlayan ittifak ülkelerinin "Büyük Güçler" ve barışın da "Avrupa Düzeni" olarak adlandırılması bütünleşik Avrupa algısını pekiştirir; İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya'dan oluşan bir Avrupa resmi ortaya çıkarır. 18. yüzyıldan itibaren sürekli hale gelen yenilgiler sonrası, Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Güçler arasındaki dengeleri gözeten yeni diplomasi ve ittifak stratejisi de bu resmi bütünler.[2] Resmin fırça darbelerinde iktisadi gücü belirleyen korumacı politikaların ve teşviklerin belkemiğini oluşturan merkantilizmin ve onun fikri-cebri zeminini hazırlayan Mutlakiyetçi Devletin izi vardır.[3] Bu izler, Batı Avrupa modernleşmesini 16. yüzyıla taşır; sürecin temeline uluslararası pazarlarda ticari üstünlüğü, yani kaynak transferinde sömürgecilik ile siyasal zor tekelini elde tutmayı sağlayan mali başarıyı yerleştirir. Başarının taşıyıcılığı merkezi liman kentlerindeki kent soyluları ile devletin mali gücünü gözeten – çıkarları onlarınkiyle kesişen mutlakiyetçi krallara, onların eliyle yeni bir biçim alan devlet aygıtına – merkeziyetçi devlete ve onun yürütme organı bürokrasiye verilir. 19. yüzyıl Sanayi Devrimi ve uluslararası pazarlardaki rekabet ile üstünlüğün bu kanallardan elde edilen sermaye birikimiyle mümkün olduğu kabul edilir.[4] Mutlakiyetçi-merkantilist-sömürgeci gelişim ve sanayileşme, böylelikle 19. yüzyıl Batı Avrupa resmini ortaya çıkarır.

Bu resim, üretim ilişkilerindeki dönüşümden azade evrimci-teknik bir kapitalistleşme süreci tasviri yaratmakla kalmaz; 16. yüzyıldan 19. yüzyıla

---

Keith Hamilton ve Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory, and Administration*, Routledge, London/New York, 1995, s.89-92; Oral Sander, *Siyasi Tarih – İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s.175-183.

Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789), *Türkler Ansiklopedisi*, a.g.e., Cilt 12, s.479-511. Metin Kunt, a.g.e., s.47-51.

Bruce McGowan, a.g.e, s.763.

Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s.54-57.

kadar modernleşme sürecinin bütününü ve Büyük Güçlerin tümünü kapsadığı algısını da yaratır. Oysa Viyana Kongresi'nin çizdiği tablonun aksine, Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ve Westphalia Barışı'ndan (1648) beri, Avrupa, sürekli savaş halindedir.[5] Avrupa Konseri de sadece 17 yıl sürmüş, ardından Avrupa ardı arkası kesilmeyen savaşlarla ve iç savaşlarla çalkalanmıştır. Savaşları, teknolojik gelişmeler, Osmanlı'nın mağlubiyetleri ve Büyük Güçlerin hırsları üzerinden; iç savaşları da kuruluş-rejim değişikliği momentlerine indirgeyen bu bakış açısı, savaşların içinde devindiği geniş bağlamı ve süreklilik-kopuş diyalektiği içindeki salınımı göz ardı etmektedir.

Sürekli savaş durumunun temel nedeni aslen 17 yüzyılda başlayan ve belirli uğraklarda yoğunlaşan "uluslararası rekabet"tir.[6] Bu rekabet eşit güçler arasında ve sömürgeler ile yarı-sömürgeler üzerinde yoğunlaşan bir rekabet değildir. Avrupa kıtasındaki üstünlük mücadelesi tarafından belirlenen, kapitalistleşme dinamikleriyle derinleşen feodal kriz ve *quasi feodal*-kapitalist çatışmanın savaş alanlarında cisimleşmiş halidir.

Başlangıç noktası, feodalizmin 17 yüzyıl krizidir.[7] 17 yüzyıl krizi, askeri-siyasi yöntemlerle sömürgeler üzerinde ticaret ve hammadde-tarımsal üretim tekeli kurmaya dayalı feodal yayılmacılığın bir türü olan ilk dönem sömürgeciliğinin krizidir.[8] Sömürgelerden gelen Amerikan gümüşü gibi hammaddelerin azaldığı bir döneme (1610 sonrası) denk gelen kırılma anı, askeri-siyasi yöntemlerle sömürgeler üzerindeki tekelin maliyetli hale geldiği, üretici güçlerin gelişimine izin vermeyen üretim ilişkileriyle üretimin verimli hale getirilmesinin imkânsızlaştığı ve temel ihraç maddesi hammaddelerin akışkanlığına rağmen Avrupa'nın ihracatının sınırlandığı dönemle çakışmıştır. Fetih ve ilhak kadar, ticari imtiyaz-tekele dayalı merkantil ticaret de sürdürülemez hale gelmiştir.[9] Bunalımı derinleştiren olgu ise, sömürgeler ve merkantil ticaret yoluyla biriken servetin "iç pazar"ın oluşması veya üreticilerin üretim araçlarından koparılması olarak tanımlanan "ilk sermaye birikimi"ni sağlayacak şekilde kapitalist yatırıma, yani kendi kendini üreten sermayeye dönüştürülememesi olmuştur.[10] Ticari ve

---

5 Avrupa merkezli genel savaş kronolojisi (17 yüzyıl-19. yüzyıl) için bkz. Oral Sanders, a.g.e., s.98-194, 233-339.

Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.33.

1620'lerde başlayan kriz, Otuz Yıl Savaşları'yla derinleşmiş; 1640-70'lerde yoğunlaşmıştır. Eric Hobsbawm, "The General Crisis ", a.g.e., s.38.

Eric Hobsbawm, a.g.e., s.44-46; Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.51-56.

Merkantilizm, feodal tekelci-imtiyazcı "sınırlandırılmış" pazar mantığına dayalı bir ekonomi politikasıdır: "mübadele tekelini elinde tutmak ve azami altın ve gümüş girişini sağlamak üzere devleti denizaşırı girişimlere ortak etmek" Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.44. Colbertyan merkantilizm, sömürge ticaretinin durakladığı koşullarda, temel motivasyonu geçişe öykünme olan, sabit bir pastadan pay kapmaya dayalı bir savaş ekonomisidir. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.36.

Kapitalizmin gelişmekte olduğu İngiltere, Kuzey Avrupa ülkeleri ve İtalya'da "yanlış yatırım" veya "iç pazar"ın genişlettirilip derinleştirilmesi sorunu olarak karşımıza çıkan bu kriz, kapitalist ilişkilerin gelişmediği veya yeterince derinleşmediği ülkelerde sermayenin, ticari veya mali sermaye biçiminde direnmesi ve ücretli emeği ortaya çıkaracak şekilde üretim ilişkilerini dönüştürememesi sorunu şeklinde yaşanmıştır. "Yanlış yatırım" olarak adlandırılan olgu, yatırımların feodal ilişkiler içinde kalınarak yapılmasıdır: Makam satışlarına, toprağa, lüks tüketim maddeleri üretimine, devlete borç vermeye yönelik yatırımlar. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.40, 39-49.

mali sermayenin feodal üretim ilişkilerini dönüştürmeden, onun içinde kendini yeniden üretme kanalları bulabilme eğilimi bu durumu ağırlaştırmıştır.[11] "Dışarıya iş verme" temelindeki basit meta üretiminin ve ücretli emeğin sürekli feodal üretim ilişkilerinin baskın olduğu toplumsal ilişkiler tarafından – örneğin lonca imalatı – sınırlandırılması, ticari ve mali sermaye kanalları dışındaki kapitalistleşme dinamiklerini de zayıflatmıştır.[12] Feodal üretim ilişkileri içinde kalarak üretim verimliliğinin arttırılamama ve hatta keskin bir düşüşün yaşanması bunalımı derinleştirmiştir.

17. yüzyıl krizinin içine doğduğu Avrupa, bütünleşik değil, feodal sistemin kendi içinde yoğun bölgesel eşitsizlikler ortaya çıkardığı bir coğrafyadır.[13] Kriz, kıtayı söz konusu bölgesel eşitsizlikler bağlamında etkilemiş; bölgesel eşitsizlikler, krize verilen tepkileri ve içinde devinilen dinamikleri farklılaştırmıştır. Temelde iki farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Kriz, 16. yüzyılda kapitalistleşmeye başlayan İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkelerinde imparatorlukları "burjuva devrimleri" karşısında daha kırılgan hale getirmiş; sınıf mücadelesinde kapitalist sınıfların elini kuvvetlendirmiştir.[14] 1640 İngiliz Devrimi'yle, dünya, mutlakiyetçi devletle hâkim sınıfların iktidarını konsolide etmeye çalışan krala karşı, Parlamento çatısı altında toplanan, tarımda kapitalistleşmenin bir araya getirdiği büyük toprak sahipleri ve kapitalist çiftçilerin (*yeoman*) siyasal iktidarı ele geçirmesine tanıklık etmiştir.[15] Devrim, tarım kapitalizminin çözmekte olduğu feodal ilişkilerin kral tarafından Kıta Avrupası tarzı bir mutlakiyetçilikle konsolide edilmesine meydan okumuş ve kapitalist gelişmenin önünü açmıştır. Aristokrasinin güçlü olduğu Fransa'da ise, 16. yüzyılda senyoraj gelirlerinde yaşanan keskin düşüşlere ve köylü ayaklanmalarına karşı, siyasal zorla ve mevcut feodal hâkim sınıflar eliyle artığa el koymaya ve toplumsal düzeni sağlamaya devam etmek için, imparatorluk vergi ve orduları temelinde mutlak monarşiler konsolide edilmiş; feodal bir tepki olarak feodal sınıflar Mutlakiyetçi Devleti ortaya çıkarmıştır.[16] XIV. Louis (1643-1715), IV. Henry'nin açtığı mutlakiyetçilik yolundan ilerlemiş; imparatorluk onun sarayında ve ordusunda merkezileşmiştir.[17] Mutlakiyetçi Devlet, doğum günü kabul edilebilecek Westphalia Barışından itibaren sadece ül-

---

Doğu Avrupa'daki ikinci serfleşme bu eğilimin en uç örneğidir. A.g.e., s.43-44. Kapitalist gelişimde tüccar ve ticaret sermayesinin yeri için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.443-444.

Eric Hobsbawm, a.g.e., s.46-49; Tersinin de mümkün olabileceğine dair bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.461-463.

Bois, bölgesel eşitsizliklerin sadece kapitalist sisteme özgülenemeyeceğini, feodalizmin krizlerinde özellikle feodal üretimdeki eşitsizliklerden kaynaklanan bu tip bölgesel farklılaşmaların önemli olduğunu vurgulamıştır. Guy Bois, "Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", T.H. Aston ve C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate – Agragrian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s.107-119, s.112.

Eric Hobsbawm, a.g.e., s.38.

Christopher Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, a.g.e.; Stuart Hanedanı ile Parlamentoyu karşı karşıya getiren koşullar için bkz. Ellen Meiksins Wood, *İsyan Borusu*, a.g.e., s.40-47

Guy Bois, a.g.e., s.113; Mutlakiyetçilik, "feodalizm bunalımını etkili kılmak için yoğunlaştırılmış bir güç sisteminden başka bir şey değildir." K.H. Takahashi, a.g.e., s.84; Mutlakiyetçi Devletler, aslolarak iktisadi zayıflıktan doğmuştur. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.37

Oral Sanders, a.g.e., s.101.

ke içi bir konsolidasyon (merkezileşme) aracı değil, aynı zamanda dışarıya karşı da bir konsolidasyon (siyasal birlik) aracı haline gelmiştir. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nu parçalayan barış, Fransa'yı bütünleştirmiş ve güçlendirmiştir.[18] Kıta Avrupa'sında ayakta kalmak isteyen feodal devletleri de, Fransa karşısında "güç dengesi"ni sağlayacak bir konsolidasyona itmiştir.

17 yüzyıl krizine neden olan feodal ilişkiler, İngiltere'de devrimle ortadan kaldırılırken, Fransa'da konsolide edilmiş ve Fransa için 1789'a kadar ötelenen bir kriz dinamiği haline gelmiştir. İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkelerinin uluslararası rekabete girişlerinde giderek kapitalist saikler – uluslararası ticaret yollarını tutan yerlerin ele geçirilmesi ve sömürge kaynaklarına kapitalist kâr çerçevesinde el konulması – belirleyici olacakken, Kıta Avrupası feodal mutlak monarşilerin kendilerini konsolide etmelerini sağlayan güç dengesi mücadeleleri ile belirlenecektir.[19] Kapitalist gelişim dinamikleri de, içine sığdırılmaya çalışılan feodal ilişkiler için kriz dinamiği olmayı sürdürecektir.[20] Avusturya'nın parçalı monarşik yapısı Birinci Dünya Savaşı'nın gerilim kanallarından birini oluşturacak, Rusya 1917'de son feodal krizi bir sosyalist devrimle karşılayacaktır.[21] O vakte kadar, Kıta Avrupası'nda uluslararası rekabet, kapitalistleşme dinamiklerinin kırılganlaştırdığı bir düzlemde *quasi feodal*-kapitalist niteliğini koruyacaktır.[22] Toplumsal ilişkilerin feodal tarzda örgütlenmesi yönündeki direnç, tek tek ülkeler içinde ve ülkeler arasında gerilime neden olacaktır.[23] Başta İngiltere olmak üzere kapitalistleşen ülkelerin varlığı çelişkileri derinleştirerek, hem yeni kopuşlara kapı aralayacak hem de bu rekabeti kızıştıracaktır. Bu durumun kendisi 18. ve 19. yüzyılda Kıta Avrupası'nı sarsan savaş-iç savaş diyalektiğinin temelini oluşturacaktır.

Uluslararası rekabeti belirleyen bu direnç 18. yüzyılda temelde iki aktör, İngiltere ve Fransa, arasında yaşanan neredeyse kesintisiz savaşlarda belirginlik kazanmıştır.

> "İngiltere ile Fransa, aynı zamanda bir anlamda eski ve yeni rejimler arasında bir çatışmaydı. Çünkü, ticarette ve sömürgelerde kaydettiği hızlı ilerleme yüzünden İngiltere'nin düşmanlığını çeken Fransa, aynı zamanda sözcüğün klasik anlamında en güçlü, seçkin ve etkili bir aristokratik mutlak monarşiydi. Yeni toplumsal düzenin eskisi karşısındaki üstünlüğü, hiçbir yerde bu iki devlet arasındaki çatışmadan daha canlı bir örnek sunmamıştır. Çünkü İngiltere, belirleyici nitelikleri değişse de biri dışında bu savaşların tümünü ka-

---

[18] A.g.e., s.98-101, 103-105.

[19] Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.65; Eric Hobsbawm, "The General Crisis , a.g.e.; Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.96.
18. yüzyıl sonu itibariyle dünya, tarımsal üretimde, ticarette, imalatta feodal üretim ilişkileriyle uyumlu gelişim kanallarının açık, hâkim sınıfların feodal ve "kâr, tacın altında" dendiği gibi monarşilerin konsolide olduğu bir dünyadır. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.21-31.
Oral Sanders, a.g.e., s.114-115; R.H. Hilton, "A Crisis of Feudalism", a.g.e., s.120.
İspanya Veraset Savaşları ve sonunda imzalanan Utrecht Barışı (1713) için bkz. Oral Sanders, a.g.e., s.105-107
Eric Hobsbawm, "The General Crisis , a.g.e., s.46.

zanmakla kalmadı, bu savaşları görece daha kolay bir biçimde örgütledi, parasal olarak destekledi ve yürüttü. Fransa monarşisi, İngiltere'den daha büyük, nüfusu daha fazla ve potansiyel kaynakları bakımından daha zengin olmakla birlikte, bu savaşları yürütebilmek için çok büyük çaba harcadı."[24]

Yedi Yıl Savaşları ve Amerikan Bağımsızlık Mücadelesinin ardından Fransa bu ağır yüke daha fazla dayanamadı ve 1789 yılında devrime yenik düştü. Burjuvaziyi iktidara taşıyan kriz başlıkları uluslararası rekabetin yarattığı fay hattından geçiyordu.[25] Feodal toplumsal ilişkilerin çizdiği çerçeve içinde ticaret sermayesi kanalıyla gelişen kapitalizm, bir yandan burjuvazinin gücünü arttırıyor ama doğası gereği onu feodal toplumsal ilişkilere hapsediyordu. Yeterli gelişim kanalı bulamamasının yarattığı gerilimi körükleyen ise, iktisadi ve askeri alanda kendinden kat be kat üstün duruma gelen İngiltere'yle girdiği rekabetti. "Geri kalmışlığını" ancak en yakın rakibi İngiltere'ye yetişip, onu aştığı takdirde giderebileceğini gören Fransız burjuvazisini, iktidara getiren bu dinamik, iktidarı aldıktan sonra da Demoklesin kılıcı gibi üstünde sallanmaya ve eylemlerine yön vermeye devam edecekti. Bu nedenle, daha devrimin külü soğumadan bu sefer burjuvazi 1792'de devrimin kendi önüne sereceğini düşündüğü uluslararası kazanımları toplamak için savaşa girdi.[26] Artık iki devlet kapitalizmin yayılacağı uluslararası pazarları ele geçirmek için rekabet ediyorlardı. 1793-1815 yılları arasında zımnen dünyayı paylaşmış oldular. İngiltere kendine açık denizlerde mutlak üstünlük getirecek bir başarı sağlamış; sömürge ve deniz aşırı pazarların denetimini tümüyle ele geçirmişti. Napolyon Savaşlarındaki Kıta Avrupası Sistemi, yani ablukayla Fransa'nın Avrupa pazarını İngiltere'ye kapaması, savaşın sonucuyla pekişmiş ve Kıta Avrupası'nda mutlak üstünlük Fransa'ya geçmişti. Açık denizler-Kıta Avrupası şeklindeki zımni paylaşım böylelikle gerçekleşmişti.

1793-1815 savaşları, toprakla monarşilerin konsolide edildiği feodal paylaşım savaşlarından farklıdır.[27] İngiltere ve Fransa için savaş artık gelişen kapitalizmlerine eklemlenecek yeni pazar arayışıdır. Toplumsal ilişkilerinin değişen doğası, paylaşım savaşının niteliğini değiştirdiği gibi, paylaşım savaşının sunduğu imkanlarla kendini yeni bir eşiğe sıçratmıştır. İngiltere, 1780'lerde başlayan 1830/40'larda kendini dünya çapında hissettiren Sanayi Devrimi'ne ivme kazandıran, kendisini "dünyanın atölyesi" durumuna getiren dünya pazarına sahip olmuş; mevcut "talebe bağlı olmayıp kendi pazarını yarattığı için büyük miktarlarda ve [emekten tasarruf ettiği için] giderek azalan maliyetlerle üretim yapacak makineleşmiş bir 'fabrika sistemi"ni ayakta tutma, yani dünya pazarlarını kendisinin merkezinde durduğu sermaye döngüsüne eklemleme olanağı bulmuştur.[28]

---

[24] Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.34.
Colin Mooers, a.g.e., s.82.
Eric Hobsbawm, a.g.e., s.76-78, 95-97
Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine – Sömürgecilik Tarihi (13.Yüzyıl – 20.Yüzyıl)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s.110.
Eric Hobsbawm, a.g.e., s.41, 42, 44-45, 51, 62.

İngiltere merkezli sermayenin genişleme eğilimi, tüm 19. yüzyılı belirleyecektir. Bir, önce tarım ve imalat alanı, sonra da mali sektör, sermaye döngüsünün parçası olarak ticaret sermayesiyle, yani pazarla bütünleşmiş; böylelikle "zorunluluk olarak pazar"ın oluşum süreci tamamlanmış, pazar kapitalist üretim ilişkilerince belirlenen özgün biçimini almıştır.[29] Bu nedenle, pazarın, bir değişim momenti haline gelmesi, Dünya-Sistemi Kuramının iddialarının aksine, 16. yüzyılda değil, 19. yüzyılda gerçekleşmiş ve bunun da temelinde zorunluluk olarak pazarın oluşum ve pazara eklemlenme süreçleri yer almıştır. Azgelişmiş ülke ticaret ve zanaatını etkileyen olgu, artık tek başına ticaret sermayesi değil; pazarın da kapsandığı sermaye döngüsüdür. Bu, eşitsiz ama birleşik bir gelişme sürecidir. İki, "meta üretiminin ve mübadelesinin genelleşmesi", üretken sermayenin kendini gerçekleştirmek için "sermayenin içinde yatan 'yayılmacı eğilim'in en üst kertede açılıp serpilmesi"ni beraberinde getirmiştir.[30] Zorunluluk olarak pazardaki tekelleşme eğilimini ve kapitalist ilişkilere özgü bir yayılmacılık biçimi olan emperyalizmi ortaya çıkarmıştır.[31]

Emperyalizm, 1760-1870 yılları arasındaki ilk evresinde tarım ve imalat sektörü ile pazarın bütünleşmesine mukabil meta ihracı üzerinden gelişecektir.[32] Meta ihracı önündeki sınırlayıcı ticaret etkinliklerini ve feodal-merkantilist tekelci ayrıcalıkları ortadan kaldırarak ilerleyecek; bu nedenle iktisat-dışı zorun bölgesel olarak zayıflatıldığı "serbest ticaret" düzenlemeleriyle özdeşleşecektir. Mübadelenin önündeki engeller kaldırıldığı gibi, üretim araçları (toprak) ve ürünler, mübadeleye konu olacak şekilde metalaştırılacaktır.

Erken kapitalistleşen ülkelerdeki kâr oranlarının düşme eğilimi, 1870' lerde emperyalizmin ikinci bir evreye girmesine neden olacaktır.[33] Tekelleşme ve – meta ihracı devam etmekle birlikte – sermaye ihracıyla (sermaye yatırımı ve borç) belirginlik kazanan bu evre, sanayi sermayesi ile mali sermayenin bütünleşmesiyle, yeni bir merkezileşme ve yoğunlaşma sürecine giren sermayenin kendini gerçekleştirmek için ulusal sınırları aşarak yayılması anlamına gelecektir. Kriz, uluslararası rekabeti körükleyecek; rekabet artışı, zorunluluk olarak pazarın örgütlenmesine imkân veren iktisat-dışı zoru, yani askeri güç ve ilhak girişimlerini, sömürge fetihlerini ve yeniden paylaşım savaşlarını gündeme getirecektir.[34]

---

[29] Nail Satlıgan, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.105, 107-111, 115; Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.29, 21, 68.

A.g.e., s.56, 104, 106, 44; Eric Hobsbawm, a.g.e., s.42.

Yayılmacılığın özgül biçimleri için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e.

Harry Magdoff, *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2006, s.27-29, 36, 41-44.

A.g.e., s.48-51.

A.g.e., s.49-50.

4.2. "Zorunluluk Olarak Pazar" Koşulları Olgunlaşırken Osmanlı'da Mülk Sahibi Sınıflar

Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde dünya için çizilen eskizlerin benzeri Osmanlı için de çizilmiştir. Toplumsal ilişkilerin dönüşümünde ticaretin, özel olarak da uluslararası pazarı belirleyen deniz aşırı ticaretin ve ticaret burjuvazisinin büyük payı olduğu düşünülmüştür.[35] 16. yüzyılda ticaret yollarının değişmesi ve Avrupa'nın iktisadi-ticari üstünlüğü ele geçirmesiyle Osmanlı ticaretinin ve bağlantılı olarak zanaatının gerilediği, Osmanlı'nın modernleşme veya kapitalistleşme sürecinin bu nedenle sekteye uğradığı ileri sürülmüştür.[36] Çünkü, kapitalizm, "piyasada [mübadele alanında] kâr için üretime dayalı bir üretim tarzı"na indirgenmiş; temeline uluslararası işbölümündeki diğer ülkelerin "artık transferi" yoluyla sömürülmesi yerleştirilmiştir.[37] Doğu Avrupa'ya doğru genişleyen piyasa ilişkileri ve sömürgecilik döneminden başlayarak süreklileşen "artık transferi", Avrupa'da sermaye birikiminin temelini oluştururken; dünyada periferileşme sürecini başlatmış, dünyayı çevre-yarı-çevre veya sömürge-yarı-sömürge ülkeler olarak "eşitsiz" bir şekilde bölmüştür.[38]

Geleneksel veya feodal toplumsal ilişkiler arz-talep dengesinin sömürücü baskısı altında hareket eden piyasa tarafından çözülüp piyasa ilişkileri içinde devinen ilk "eşitsiz" uluslararası işbölümü ortaya çıkınca, Osmanlı dünya-imparatorluğu dünya-ekonomisi tarafından kapsanmıştır.[39] Bu, tarımın ticarileşmesi (pazara yönelik üretim yapan çiftlikler) ve devletin kontrol ettiği pazardan dünya-ekonomisinin dinamikleri tarafından belirlenen ve onunla eklemlenmiş "aracı" yabancı/azınlık tüccarların ağırlık kazandığı bir pazara geçilmesiyle mümkün olmuştur.[40] "Aracı kurum-

---

[35] Bu düşüncenin en gelişkin ve yaygın kabul gören örnekleri, Dünya-Sistemi Kuramı'nca üretilmiştir. Colin Mooers, *a.g.e.;* Robert Brenner, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri , a.g.e.; Örsan Ö. Akbulut, *Küreselleşme, Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2007; Immanuel Wallerstein, "Dünya-Sistemleri Kavramına Karşı Dünya Sistemi Kavramı: Bir Eleştiri", Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Ed.), *Dünya Sistemi – Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003. Osmanlı için bkz. Huri İslamoğlu-İnan (Ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

"XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcı olan Avrupa ile, çok bol ve hattâ ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan Şark'ın arasında bocalayan aracı olarak kabul edilebilir. Avrupa'dan altın ve gümüş geliyor, fakat, mukabilinde giden maddeler iaşeyi, iç sanayii sarsıyordu. Şark'tan (yani Hint, Rusya ve İran'dan) alınan mal mukabilinde giden altın ve gümüş, Avrupa'dan kazanılandan daha fazla olduğu için, memlekette para darlığı artmaktaydı." Mustafa Akdağ, a.g.e., s.35-36; Huri İslamoğlu-İnan, "Introduction: 'Oriental despotism' in world-system perspective", Huri İslamoğlu-İnan (Ed.), a.g.e., s.1-26, s.9-11, 13, 15; Pazarın, 18. ve 19. yüzyılda "yapısal" bir güç haline geldiğini düşünenler olmakla birlikte, ticarileşme ve uluslararası işbölümünün ortaya çıkışını 16. yüzyıldan başlatma eğilimi ağır basmaktadır. Cenk Reyhan, a.g.e., s.72.

Immanuel Wallerstein, "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis", *Comparative Studies in Society and History*, 1974'den aktaran Robert Brenner, a.g.e., s.18.

Örsan Ö. Akbulut, a.g.e., s.58-78, 83; Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.7.

Robert Brenner, a.g.e., s.11-23; Immanuel Wallerstein, a.g.e., s.529-531.

Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.9-11; Ticaret burjuvazisi "köylü üreticiler ile yabancı sermaye arasındaki bağlantıyı kuran bir komprador sınıf"tır. Çağlar Keyder, a.g.e., s.30, 34, 64.

lar"ın veya ticaret burjuvazisinin eksikliği nedeniyle, bütünleşme sürecine ilk itkiyi, vergiler aracılığıyla artık çekimi mekanizmasına katılan ve "reformlarla" piyasayı düzenleyen devlet (yönetici-hegemonik sınıf olarak bürokratlar) vermiştir.[41] Ticaret burjuvazisi, izlediği politikalarla devletle uyumlu hareket eden veya çatışan ikinci bir kurucu aktör olarak süreçte yerini almıştır.[42] İç pazar dünya-ekonomisi içinde erimeye başlamış; tarımsal üretim "imalat sanayiine oranla daha az sermaye ve nitelikli emeğe ihtiyaç göster[diği] ve bu yüzden de toplam artıktan daha az pay al[dığı]" için Osmanlı uluslararası işbölümünde (karşılığında mamûl mal aldığı) hammadde ihracatçısı bir çevre ülke konumuna düşmüştür.[43] Hâkim emek-denetim mekanizmaları (düşük verimlilik ve ucuz emeği ifade eden ortakçılık, küçük köylülük) ile merkantilist önlemler alan Mutlakiyetçi Devletlerden farklı olarak, devlet mekanizmasının eşitsiz mübadeleye müdahale etmekte "zayıf" kalması, Osmanlı'nın dünya-ekonomisi hiyerarşisindeki yerini pekiştirmiş ve sermaye birikim olanaklarını ortadan kaldırmıştır.[44]

Tarih araştırmaları, son yıllarda, bu tablonun yarattığı ezberleri bozucu somut veriler sunmaktadır. Bir, Osmanlı iç pazarı ve Osmanlı kontrolündeki transit ticaret üzerine yapılan araştırmalar, Avrupa merkezli deniz aşırı ticaretin ne 16. yüzyılda ne 17 yüzyılda ne de 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen sürede hacimce kendini hissettirdiğini ortaya koyar ve Avrupa'ya bağımlılığı gündeme getirecek bir ticari genişlemenin olmadığını gösterir.[45] Faroqhi, özellikle 17 yüzyıl bunalımının Avrupa'yı böyle bir genişlemeden alıkoyduğunu tespit eder.[46] 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar, İstanbul, Halep, Kahire gibi önemli ticaret merkezlerini elinde bulunduran, transit ticareti kendi bünyesindeki müslüman ve gayrimüslim tüccarlar aracılığıyla gerçekleştiren, ticaret yollarını koruyabilecek askeri ve siyasi (tekel-kapitülasyon verme gücüne) güce sahip olan Osmanlı'nın "kendine ait bir potansiyeli [olduğunu]; atıl ve savunmasız [olmadığını]" iddia eder.[47] Mevcut ticari genişlemenin limanlar ve kıyı şeridiyle sınırlı kaldığını, kıyı bölgelerden uzaklaşıldıkça Avrupa imalâtının rekabet gücünü koruyamadığını ekler. 18. yüzyılın ortasına kadar Akdeniz büyük oranda Osmanlı'nın ve Venedikli tacirlerin hâkimiyetinde kalmış; Fransa gibi ülkelerin Akdeniz ticaretinde rol oynamaya başlamaları 18. yüzyılı bulmuştur.

İki, 18. yüzyılda iç ticaretin dış ticarete ağır bastığı ve transit ticaretin ağırlıklı olarak kontrol edildiği dikkate alındığında, ticaret ile servet birik-

---

41 Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.9, 20; Laik "bürokrasi, bütünleşmenin başlıca aracısı olma imkânını kendisine tanıyarak sınıfsal ayrıcalığını gözeten bir reformizm biçimini benimsedi." Çağlar Keyder, a.g.e., s.41.
Çağlar Keyder, a.g.e., s.13.
Robert Brenner, a.g.e., s.21.

44 Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.11, 20; Colin Mooers, a.g.e., s.15-21.

45 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", a.g.e., s.607

46 17 yüzyılda Hint Okyanusu'nun "hiçbir büyük devletin hakimiyeti altında olmayan açık bir deniz olarak" kaldığı görülmektedir. İran ipeği (Levant ticareti) 17 yüzyıl boyunca ve 18. yüzyıl başlarına kadar Yemen kahvesi, Avrupa'ya Osmanlı üzerinden sevk edilmeye devam etmiştir. A.g.e., s.607, 615, 629-632, 636.
A.g.e., s. 655, 649-655; Ariel Salzmann, a.g.e., s.98-106.

tiren sınıf ve tabakaların olmadığını iddia etmek imkânsız hale gelecektir.[48] Ancak Osmanlı'da da diğer toplumlarda olduğu gibi ticaret sermayesi feodal ilişkiler içinde varolmuş; ticarete yatırılan paranın başlıca kaynağı tarımsal artık olmuş ve kırsal alanla bütünleşik şekilde gelişen kent ile orada üretilen fazla bu bütünleşik toplumsal ilişkilerin parçası olarak ortaya çıkmış; bu yolla ticaret feodal ilişkiler içinde tüccarlar ancak daha önemlisi mukataa ve malikâne sahipleri için bir servet biriktirme kanalı yaratmıştır.[49] Denebilir ki, kapitalistleşme sürecinden de önce, ticaret, mülk sahibi sınıflar için bir servet biriktirme aracıdır. Oğuz Oyan, daha 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı kırını anlatırken "tımar beyleri ve kâhyaları ile mültezimlerin ellerinde biriken artık-ürünün varlığı bile, üretildiği yerde bütünüyle öz-tüketime gitmeyen ve pazara sürüldüğü ölçüde de bir tarımsal artığa dönüşen bir üretim sürecine tanıklık" edildiğini belirtmiş; bir para-servet kaynağı yaratan, nakdi rantın yoğunlaştığı serbest dirlikler ile "ekâbir çiftlikleri"nin ise diğerlerinden ayrılarak öne çıktığını ve burada "değişim için üretim"in boy verdiğini göstermişti.[50] Cvetkova'ya referansla da, "büyük tımar beylerinin ekonomik gücü [...] ticarî mal üretiminin ve ticaretin büyümesine koşut olarak artıyordu ki bu da nakdî rantın artışına yol açıyordu [...] 16. yüzyılda Kostur kentinin bağlı olduğu has sahibinin, toplam yıllık gelirleri 204.205 akçe iken bunun 64.500 akçelik bölümünü sadece pazardan alınan resimler [oluşturuyordu]." der ve 16. yüzyılın ikinci yarısında, çiftliklerin "yaygınlaşmasına da koşut olarak, iç ve dış ticarete yönelen mal teslimatları[nın] gerçek bir öneme kavuş[tuğunu]" belirtir.[51]

İster mamûl veya yarı-mamûl ister hammadde şeklinde olsun, 18. yüzyıl ticaret hacminin tamamına yakınının tarım ürünlerinden oluşması ve çiftliklerin artan gücü düşünüldüğünde, mukataa-malikâne sahipleri ile tüccarların alandaki hakimiyetlerini koruduklarını görülür.[52] İlki, özellikle bu yüzyılda mukataa-malikânelerin "doğrudan yönetimi"ni (işletme) ele geçirerek tarımsal artığın çekim sürecinin yanında ürünün pazara ulaştırılması sürecini de kontrol ederek para-servetten pay almıştır.[53] 18. yüzyıl Rumeli tasviri de bunun kanıtıdır: "çoğu kentin ya ayânının ya da yeniçerilerinin, mültezimlik veya tefecilik gibi, köy yaşamı üzerinde kurulmuş egemenlik biçimlerinden birinde aktif rol oyna[dığı görülür.] Rumeli'de, kentlerde, bölgesel panayırlarda ve uluslararası ticarette uzmanlaşmış uzak liman veya pazarlarda satılan köy ürünlerine aracılık şeklindeki ticari faa-

---

[48] Faroqhi, bir örnekle bu durumu şöyle destekler: "18. yüzyılın ikinci yarısında bile, Kahire'nin Anadolu, Balkanlar ve Mağrib ile ticareti Avrupa ile ticaretinden çok daha ağır bas"maktadır. A.g.e., s.635.
Oğuz Oyan, *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, a.g.e., s.18-55. K.H. Takahashi, a.g.e., s.48, 30-34, 44-47, 50.
"genellikle dar bir tarımsal alana sahip olan sipahi tımarlarının karakteri ve getirilerinin vasatlığı olumsuz etkenlerdi. Bu tür tımarlarda, köylünün emek ürününe el koymanın asıl biçimi aynî rant şeklindeydi." Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme*, a.g.e., s.137, 138, 140.
Mustafa Akdağ'a referansla eğilimin Anadolu'daki varlığını betimler. Oğuz Oyan, a.g.e., s.139, 140, 141.
Bruce McGowan, a.g.e., s.845-865.
Özer Ergenç, "Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri ", a.g.e., s.253, 255.

liyetin artması da, [köy-kent] entegrasyonunun nedenleri arasındaydı."[54] Tüccarlar ise, mültezimlerden ayrı bir toplumsal tabakadır. Ancak, onlar da, şehir ve kasabalarda toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde söz sahibi mülk sahibi sınıfları ifade eden "eşrâf ve âyân"ın önemli bir parçasıdırlar.[55] Bu durum, "sermaye [servet] birikimi yapabilen, hirfet örgütlenmesi içinde bulundukları halde, *hisba* kurallarına bağlı olmayan ticaret girişimci"si *hâce* denilen büyük tüccar kadar, lonca ve hisba kurallarına bağlı, zanaat üretimiyle sınırlı ve küçük ölçekli pazar için üretim yapan küçük tüccar için de geçerlidir.[56] Her ikisi de belli oranda servet biriktirme kapasitesine sahiptir. Birikim koşullarını da, pazar tekelini ellerinde tutmalarını sağlayan düzenlemeler ve ticaret loncaları eliyle korumuşlardır.[57]

18. yüzyılda sahip oldukları pazar tekelini kaybetmemek için verdikleri mücadeleye bakarsak, Osmanlı mülk sahibi sınıflar açısından ticaretin, sadece basit bir birikim aracı olmadığını; kazançlı ve azımsanamayacak bir birikim aracı olduğunu görürüz. Levant ticaret yolunun değiştirilmesi üzerine İngiltere'nin de dâhil olduğu şiddetli mücadeleler sadece bu ticaret şebekesi içinde bile tüccarların büyük kazançlar elde ettiklerini, servet biriktirdiklerini kanıtlar.

> 17. yüzyılda "Avrupalıların Asya ipeği tüketimi yılda 200.000-230.000 kg'ı buluyordu ve Avrupa'nın toplam ipek ithalatının yaklaşık yüzde 86'sı son tahlilde İran'dan geliyordu. Bu ipeğin tamamının Avrupalı tüccarların eline ya Halep üzerinden ya da Tokat güzergâhından ulaştığını varsayarsak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan transit olarak her yıl tahminen 198.000 kg ham ipek geçmekteydi. Dolayısıyla hem Osmanlı hazinesinin gümrük ve satış vergilerinden elde ettiği genel kazanç, hem de devecilerin ve erzak sağlayan kişilerin kazandığı para – yani bir bütün olarak Osmanlı ekonomisinin kazancı – oldukça büyük olmuş olmalıdır."[58]

Üç, modernleşme yazınında sıkça iddia edildiğinin aksine, eklemlenme süreci ticaretin ve ticaret burjuvazisinin "yokluk sorunu" ile malûl değildir. İlk olarak, ticaretin "kendiliğinden" kapitalistleşmeye izin verip vermediği; ikinci olarak da, eğer vermedi ise – ki iddia vermediği için kapitalistleşmenin ancak eklemlenme yoluyla olabildiği yönündedir – deniz aşırı ticaretin her biçim ve koşul altında kapitalistleşmeyi sağlayıp sağlamadığı sorunsalıdır. Burada bakılması gereken ticaretin ve ticaret burjuvazisinin, varlığı veya yokluğu değil; feodal üretim ilişkilerini kapitalist ilişkiler yönünde çözücü bir etkiye sahip olup olmadığıdır.

Öncelikle, transit ticaretin Akdeniz havzasında şekillendiği ve anakara içi ticaretin yerli tüccarlarca gerçekleştirildiği döneme odaklanabiliriz.

---

[54] Bruce McGowan, a.g.e., s.822.

[55] Özer Ergenç, "Eşrâf ve A'yân Üzerine ", a.g.e., s.391-395.

[56] Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", a.g.e., s.257-258, 284-285.
Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.715.
Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.631-632, 636.

Açıktır ki, sadece tarım alanında da değil, zanaat ve tarım alanlarının her ikisinde de, 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17 yüzyıl gibi erken dönemlerde dahi pazara yönelik üretim yapan, iç pazarın kesişim noktalarında bölgeler vardır ve anakara içinde dahi olsalar transit ticaret yapan liman ve yollarla veya tüccarlarla bağlantılıdırlar.[59] Zanaat alanındaki gelişmeler pazara yönelik üretimin ortaya çıkışıyla sınırlı kalmamış; tedrici kapitalistleşmenin yolu olarak görülen "dışarıya iş verme" (*putting-out*) sistemi gibi tüccarların doğrudan üreticiden ürün alarak, esnaf örgütlenmesinin (lonca) dışında yapılan üretimi ticaret sermayesine eklemlediği yeni bir üretim örgütlenmesi de ortaya çıkmıştır.[60] Ankara'da dış pazara yönelik yapılan sof imalatı üretimde gelişkin bir işbölümü doğurmakla kalmamış; ev tezgâhları üzerinden köylüleri ve zanaatkârları parça başı ödeme, yani ücret karşılığı tüccarlara iş yapar duruma getirmiştir.[61] Hammadde temini, miktar ve fiyat üzerindeki lonca kontrolü gevşemeye başlamış; dahası ürünlerin denetim dışı satışı İzmir limanı gibi büyük bir ihracat limanını ortaya çıkarmıştır.[62] Bursa'da ise, benzer bir örgütlenmenin lonca dışı kadın emeği üzerinden geliştiği tespit edilmiştir.[63] Sınırlı örnekler dahi, "kapitalist ilişkilerin embriyonunu içermek ve hatta kendi dışındaki sermayeye bağımlılaşmasının belirtilerini taşımakla birlikte henüz kapitalist olmayan, zanaatkâr ya da köylü tipi, çalışan mal sahibinin üretimine dayanan" "basit meta üretimi" yönünde bir çözülmenin olduğunu göstermektedir.[64]

Bununla birlikte, üretim sürecinde siyasal zor aracı olan vergi (ayni veya nakdi) temel artık çekim biçimi olma özelliğini koruyordu. Zanaat alanında lonca, mukataa-malikâne ve vakıf biçimlerinin egemenliğini koruması çekimin sürekliliğini güvence altına alıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyıl arasındaki benzerlik ve direnç şaşırtıcıdır. 18. yüzyılda Bursa'da feodal üretim ilişkilerinden kaçış, ürünün "mizân"a (ham ipekten alınan "mîzân-ı harîr" mukataası) götürülmemesi, küçük üreticilerin elinde yoğunlaşan ve sayıca giderek artan mancınıklarda bükülmesi ve mengenelerde perdahtlanması, damgalanmak üzere Bedesten'e götürülmeyen ve dolayısıyla vergisi ödenmeyen ipeğin ve ipekli dokumanın üretici ve üretici-tüccarlar arasında satılması şeklinde yaşanıyordu.[65] Mukataalar malikâneye verilerek, zanaat alanının tek bir üretim birimi olarak örgütlenmesi güvenceye alınmış; tek bir mengene dışında mengene çalıştırılmasına da izin verilmemiştir.

---

[59] A.g.e., s.616-618. Özer Ergenç, "Ankara İktisadi Tarihi ", a.g.e., s.157-161; Özer Ergenç, "Sof Üretim Alanı ", a.g.e., s.297

"[T]üccar, üretim üzerinde doğrudan bir egemenlik kurar. kendiliğinden, eski üretim tarzının alaşağı edilmesinde yardımcı olamaz, ancak kendi ön koşulu olarak onu koruma ve sürdürme eğilimini taşır." *Kapital III*, s.350'den aktaran İşaya Üşür, a.g.e., s.443. *Putting-out* örnekleri için bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.617, 646, 718.

Özer Ergenç, "Ankara İktisadi Tarihi , a.g.e., s.153-156, 166.

Özer Ergenç, "Sof Üretim Alanı ", a.g.e., s.295-296.

Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.718.

"Basit meta üretimi", feodalizm ve kapitalizm arası bir geçiş dönemini ifade eder. İşaya Üşür, a.g.e., s.441. Önemi ve süresi ise, birinci bölümde belirtildiği gibi tarih içinde ve ülkeden ülkeye değişmiştir.

Özer Ergenç, "Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatı ", a.g.e., s.262-263, 267-268.

Tarım alanında ise, süreç daha karmaşık ve çeşitlidir. Tarımsal artığın ticari faaliyete konu olduğu Osmanlı kırı, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprağın eşitsiz olarak özel mülk edinilme ve belli bir havale sistemi içinde yoğunlaşması nedeniyle, eşitsiz olarak parçalanmış ve para-servet gücüne paralel pazarla ilişki kurar hale gelmiştir. Balkanlarda ve Batı Anadolu'da çözülme köylü mülklerini ortaya çıkardığı ve eşitsizliği farklı büyüklükteki köylü mülkleri arasında varettiği için, ki aksi olsaydı, köylünün "mutlak" olarak mülksüzleştiği plantasyon tipi işletmeler ağırlıkta olurdu -, somut görünüm ağırlığı küçük toprak mülklerinde olan, "adacıklar" şeklinde de büyük çiftliklerin görüldüğü bir ekilebilir arazi yapısıdır.[66] Ancak, Balkanlar özelinde olduğu gibi, 17. yüzyılın başlarında Batı Karadeniz kıyılarından başlayarak 18. yüzyıl ortalarına kadar Makedonya-Teselya bölgesini de kapsayacak şekilde yoğun olarak Balkanlara yayılan büyük çiftlik işletmeleri, hem büyümelerini hem de tarımsal üretimlerinin devamlılığını pazara dönük üretime ("zirai meta ihracı") borçlu olmuşlar ve dahası "köylülerin pazarlanabilir ürün fazlasının oldukça büyük bir bölümüne el koy[ar]" hale gelmişlerdir.[67] Aynı zamanda bu çiftlikler, üzerlerinde miras hakkı iddia edilebilen özel mülk biçimini almaya başlamış; uluslararası talep artışıyla birlikte büyük ölçekli tarıma uygun bir form olduklarını göstermiş ve çevrelerinde kısmi bir zanaat imalatına olanak sunmuşlardır.[68] Batı Anadolu'da ise, Balkanlarda mülksüzleşmeden kaçan dağ köylüleri örneğinde olduğu gibi, mülksüzleşmeye karşı bir direnç açığa çıkmış ve bu durum, toprağa özel mülkü olarak sahip çıkan orta ve küçük köylüleri güçlendirmiştir.[69] Kiracı veya ortakçı olan köylüler, işçileşme potansiyeli taşıdıkları kadar üretim araçlarından (toprak) kopmadıkları sürece basit meta üreticisi olma potansiyeli taşımışlardır. Tüccar-tefecilerin 18. yüzyıl boyunca kurdukları "putting-out" sistemi, 19. yüzyıla gelindiğinde, Batı Anadolu'da kendi küçük mülklerine (üretim araçları) sahip doğrudan üretici köylüleri pazara meta üretir hale getirmiş ve "küçük köylü işletmelerini ticari bir ağ oluşturacak şekilde birbirine bağla"mıştır.[70] Ancak, bu köylü mülklerinin bir kısmı, âyânların siyasi güçlerinin zayıflayacağı 19. yüzyılda dahi âyân çiftliklerince kapsanmış ya da onların kontrolündeki pazar ağlarına eklemlenmişlerdir.[71]

Çiftliklerin içsel yapısı tabloyu daha da netleştirmemizi sağlayacaktır. Hukuki alt yapısını mukataa ve malikânelerin oluşturduğu bu mülkler,

---

[66] Balkanlarda 1800 dolaylarında %80'i küçük toprak mülklerinden, %20'si çiftliklerden oluşan bir ekilebilir arazi yapısı vardır. Michael Palairet, *The Balkan Economies (c.1800-1914) – Evolution Without Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s.43. Batı Anadolu'da da küçük köylülüğün daha baskın olduğu, benzer bir yapı vardır. Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?", a.g.e., s.9-12. Tarımsal üretimin tümüne etki etmeyerek "adacıklar" düzeyinde kaldığı yönündeki benzetme için bkz. Oğuz Oyan, a.g.e., s.141.

Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.580, 577-581.

Michael Palairet, a.g.e., s.34-39.

Reşad Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.121-130, s.126, 128; Michael Parailet, a.g.e., s.39, 41, 44-45.

Reşad Kasaba, a.g.e., s.128, 126-129.

Orhan Kurmuş, a.g.e., s.135.

doğrudan üreticiden "fiili bir mutlaklık" derecesinde kopmuş ve üretim aracı olarak özel mülkleştirilmiş toprakları ifade eder; ve bu topraklar üzerinde doğrudan üretim faaliyetine katılmadan "borç" dolayımı başat olmak üzere, doğrudan üreticiyle kurulan siyasi-iktisadi ilişkiler üzerinden artıktan pay alan "dolaylı" ve "doğrudan" yönetici(-işletmeci)leri içerir.[72] Artıktan pay alım süreci çifte ve kademelidir. Artıktan siyasal ayrıcalıkları dolayımıyla pay alan birincil mültezimler, 18. yüzyıl boyunca, mukataa-malikâne gelirlerinin İstanbul'da merkezileşmeye devam ettiği müddetçe, artığın büyük bölümüne el koymaya devam etmişlerdir. Salzmann, birincil mültezimler yönündeki bu eğilimi şöyle tasvir eder: "İstanbul'da yaşayanları başkente bağlı tutan [...] mali çıkarlarının coğrafi genişliği olmuştu. [...] Ticaret yaparken en esaslı maliyet İstanbul'da tam tekmil bir hanehalkının geçimini sağlamaktı."[73] Tarım üretimi başta olmak üzere farklı faaliyet alanlarını kapsayan tüm malikâne yatırımlarını ise şöyle özetlemiştir: "İstanbul yatırımcılarının sayısı ve ortaklıkları 1768 senesinde 771 iken 1789 senesinde 963'e yükselmiş, malikâne piyasasındaki hisseleri bir bütün olarak toplamın yaklaşık üçte ikisinden (%65) onda dokuzuna (%87) çıkmıştır."[74] Bu durum, çiftlikler düzeyinde artık çekim sürecinde İstanbul ile yereldeki "doğrudan" yönetici ve doğrudan üreticiler arasında bir aşar sorunu, yani artığın merkeze çekilme sorunu, yaratmıştır.[75]

Mukataa-malikâne sistemi, bir de, artıktan yine siyasal-zor (devlet-hukuk) yoluyla belirlenmiş bir havale sistemi üzerinden "doğrudan yönetici" olarak pay alan ikincil mültezimleri yaratmıştı. 17 ve 18. yüzyıl, bu tabakanın "doğrudan" yönetici-işletmeci olarak artığa el koyarak üretim sürecinin bütünü doğrudan (köylüyü mülksüzleştirerek) veya dolaylı (borç aracılığıyla) yollarla örgütlemesine ve para-servet sahibi olmasına tanıklık edilen yüzyıllar olmuş; iktisadi-siyasi güçleri 18. yüzyılın ikinci yarısına, aşağıda ayrıntılı şekilde ele alınacağı gibi, damga vurmalarını sağlamıştır. Yerelde eşrâf ve âyânı oluşturan bu ikincil mültezimler, Batı Avrupa'da feodal üretim ilişkileri içinde beliren "üretim sürecinin ve tüm

---

Özel mülkiyetin "fiili" ve "hukuksal" biçimleri arasındaki süreklilik ve geçişkenlik için bkz. Rifa'at Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s.45. Yüzyıl itibariyle, şöyle de özgün bir durum açığa çıkmıştır. Özel mülkiyet fiili niteliğini korumakla birlikte, hukuki (mutlak) özel mülkiyette olduğu gibi, giderek "mutlak"laşan bir biçimde doğrudan üretici üretim aracından koparılmaya, mülksüzleştirilmeye ve mülk sahibi de farklı tasarruf düzeylerinde dahi doğrudan üretim sürecine katılmadan, sadece üretim araçlarının sahibi olarak artığa el koymaya başlamıştır. Bkz, Marice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.3-30; Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.66-67, 70, 80-83.

Ariel Salzmann, a.g.e., s.149.

Murat Çizakça, A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives (Leiden: E.J.Brill, 1996), s.173, 174 ve Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", s.282'den aktaran Ariel Salzmann, a.g.e., s.150.

Michael Palairet, a.g.e., s.36. İltizamla birlikte öşür toplanma şekli değişmiş; öşür toplama işi mültezime verildiği andan itibaren nakit, yani aşar adıyla toplanmaya başlamış ve havale sistemine tabi olmuştu. Ahmet Tabakoğlu, "Öşür" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.100-103, 101. Maktu sistemden dolayı aşar çift-haneden değil, mukataaya verilen alandan komünal olarak toplandığı için Babıâli'nin talebi bütün bir topluluğu ilgilendiriyor, etkiliyordu. Fikret Adanır, a.g.e., s.157-185, s.166.

sosyal yaşamın organizatörü ve yöneticisi" senyöre benzer.[76] Fiili sahipliğini üstlendiği mülkler de, küçük köylü işletmelerinin avantajları ile bu ölçeği aşan üretim ve bakım ihtiyaçlarının daha geniş bir üretim araçları mülkiyeti ile karşılanmasının avantajlarını bir araya getiren, ticaret dahil farklı faaliyet alanlarını kapsayarak genişleme eğilimi taşıyan basit meta üretiminin temelini oluşturan bir tip işletmedir.[77] İlk defa bu "doğrudan üretim" düzeyi, siyasal (feodal) toprak rantının ve farklı düzeylerde tasarruf hakları korunmuş küçük köylü mülklerinin baskısı altında dahi olsa, para-serveti yeniden üretmenin tek yolunun üretim ilişkilerini "doğrudan" örgütleyerek artık çekiminiençoklaştırmak, bir başka deyişle, bir işletme kurmak, ve ürünü pazara ulaştırmak olduğunu açığa çıkarmış; deneyimlemiştir.[78] O nedenle, ilk defa bu düzeyde üretim ilişkilerinin "salt" iktisadi, yani "nesnel" veya "kişilik dışı" bir karakter edinme eğilimi taşıdığı ve para-servetin, mülksüzleştirerek ve üretim ilişkilerini dönüştürerek sermayeye dönüşme baskı ve eğilimi edindiği söylenebilir.[79]

Biri Balkanlardan, diğeri Batı Anadolu'dan ikişer örnekle 18. yüzyılın ikinci yarısında çiftlikler özelinde gelinen süreci özetleyebiliriz. Christo Gandev'e referansla İnalcık, Vidin çiftliklerinin dökümünü yapar. Kapitalizmin sermayenin yeniden üretimine dayanan bir üretim ilişkisi biçimi olduğunu göz önünde bulundurursak, kapitalist nitelemesi teleolojik bulunabilse ve rezervle yaklaşılmayı gerekse de, içinde taşıdığı kapitalistleşme yönündeki eğilimle birlikte Balkan çiftliklerinin ortak özelliklerini yerinde yansıttığı için bu döküme kulak verilmelidir.

> "[B]u yeni çiftlikler, Avusturya pazarına ihraç ürünleri yetiştirmek amacıyla farklı toplumsal kesimlerden gelen şehirli yatırımcılar tarafından kurulmuşlardı. Ekilmeyen miri ya da mevat araziler satın alınıyor ve özel mülklere dönüştürülüyordu. Emek, çiftliklerde ücretli tarımsal işçi ya da ortakçı olarak çalışan, proleterleşmiş topraksız köylüler tarafından sağlanıyordu. Hasat zamanı, mevsimlik ücretli işçiler çalıştırılıyordu. Bu kapitalist toprak sahiplerinin tek kaygısı kâr olduğu için kira artırılıyor ve işçilere daha kötü çalışma koşulları dayatılıyordu. Oysa tipik feodal çiftliklerde, kurallar ve örf, emeğin sömürülmesine belirli sınırlar koyuyordu. Yeni 'kapitalist' çiftliklerdeki tarımsal işçiler, zalimce ezilen ve sömürülen bir serf kitlesiydi. [...] Vidin bölgesinde bir çiftliğin ortalama büyüklüğü 30 ile 500 hektar arasında değişiyordu. Tipik bir çiftlikte toprak sahibinin konağı ile büyük bir avlunun yanı sıra işçiler için barakalar, ambarlar, ahırlar, değirmenler, mezbahalar, mengeneler gibi pek çok yapı bulunmaktaydı. Bu çiftliklerde, tarlayı sürmede kullanılan öküzlerin sayısı 5 ile 12 arasında değişiyor, ayrıca büyük koyun ve keçi sürüleri besleniyor, at yetiştiriliyordu. Bir başka deyişle, bu yeni

---

[76] Galissot, 1974: 176-77'den aktaran Oğuz Oyan, a.g.e., s.144.
A.g.e., s.144, 170; Özer Ergenç, "Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri , a.g.e.
Özer Ergenç, "Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri ", a.g.e., s.252. Babıâli' in merkeze çekebildiği aşarın ötesinde toprak rantı çekmişlerdir. Çağlar Keyder, a.g.e., s.4, 9.
Oğuz Oyan, a.g.e., s.213, 215-217, 247-253.

'kapitalist' türden çiftlik hem amaçları, hem de düzenlenişi bakımından plantasyona benzeyen bir çiftlikti."[80]

Karaosmanzade Hüseyin'in çiftliklerini inceleyen Halil İnalcık, bu sefer kendi kaleminden Batı Anadolu çiftliklerin görünümünü koyar ortaya. Öncelikle mülkiyet yapısındaki çeşitliliğe dikkat çeker.[81] Çiftliklerin bir bölümü, çiftlik sahibinin kendi emeğiyle işlediği köylü mülklerinden farklılaşmış; ücretli işçilerin çalıştırıldığı ve ürünün tamamının çiftlik sahibine ait olduğu kendi kendine yeterli birer üretim birimine dönüşmüştür.[82] Diğer bir bölümü ise, ya ilk türden tarlalar ile reâyâya kiralanan tarlaların bir arada bulunduğu araziler veya kiracılara bırakılan tarlalar şeklinde olmuştur. Çiftliklerin büyük kısmını bu ikinci ve üçüncü kategorideki araziler oluşturmuş; çoğu ayni veya nakdi rant çekilen muaccele veya icar karşılığı kiralanan tarla özelliği göstermiştir. Mülkiyet yapısının köylü mülklerini ortadan kaldırma yönünde gelişim göstermemesinin yanında, küçük köylü işletmeleri üzerinde dolaylı bir denetim kurulmuş; üretim ilişkilerinin değiştiği büyük tarım işletmesi kurma yönünde bir girişimde bulunulmamıştır.[83] Karaosmanoğulları, "bu serveti çiftliklerindeki üretime değil, bir yandan tefeci ve mültezim olarak, diğer yandan da Avrupalı tüccarlarla Türk üreticiler arasındaki ticareti denetim altında tutan kişi olarak yürüttüğü mali faaliyete borçlu"dur; çiftlikleri ile dış ticaret arasındaki ilişki de "âyâna tarımsal ürünlerin dış satımında denetim olanağı kazandıran" mukataa-mâlikâne sistemi aracılığıyla kurulmaktadır.[84]

Çiftliklere mercek tuttuğumuz bu uğrakta şöyle bir ara sonuç çıkarabiliriz. Ticaretin, Osmanlı kırına dışsal veya ticari faaliyetin dışardan tüccarlar eliyle taşındığını söylemek zordur. Ticaret, feodal ilişkilerin belirlediği Osmanlı kırına içkindir. Ticari faaliyet büyük bir ağırlıkla bu ilişkilerin konumlandırdığı toplumsal sınıf ve tabakalar tarafından yürütülmüştür. Ancak, önce tımar bağının çözülmesiyle sonra da havale sisteminin "doğrudan yönetim" düzeyinde para-servetin artı ürünüençoklaştırma baskısıyla, Osmanlı kırını dönüştüren bileşenlerden biri haline gelmiştir. Dönüştürücülüğü dışsal "bağımsız" tüccarlar eliyle mevcut üretim ilişkilerini çözmesinden değil, üretim ilişkilerinin içerden dönüşmesi yönünde açığa çıkan baskının tamamlayıcısı olmasından kaynaklanmıştır. Onun için, ya mukataa-malikâne sahipleri tarafından doğrudan, ya onların aracılığıyla ya da üretim ilişkilerine onların hakim olduğu koşullarda mevcut ticaret örgütlenmeleri kanalıyla artı ürünle ilişki kurmuştur. Feodal üretim ilişkilerinin fiili ve hukuki biçimleri içinde ortaya çıkmasının ve yeni çelişkilerin parçası olarak devinecek olmasının da temel nedeni budur.[85]

---

[80] Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu ", a.g.e., s.32.

[81] A.g.e., s.26-28.

[82] Kaya, para-servetin sermayeye dönüşümünde bu ayrımın özellikle altını çizer. Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", *Devrimci Marksizm*, Sayı: 45-46, 2021, s.11-66, s.32.
Çağlar Keyder, a.g.e., s.13.
Halil İnalcık, a.g.e., s.33-34.
Bu özelliğiyle Fransa örneğine benzetilebilir. Bkz. H.K. Takahaşi, a.g.e., s.72-73.

"Osmanlı coğrafyasına özgü kapitalistleşme maliye sistemi dolayımıyla finans sektörüne bağımlı bir gelişmeyi gündeme getirmiştir; bu bağlamda prekapitalist tarımdan kapitalist tarıma geçiş çiftlik sahiplerinin tarımsal üretimin organizasyonu dışında finans ve ticaret alanlarındaki hâkimiyetlerinin derecesine bağlı olmuştur."[86]

18. yüzyılın ikinci yarısına damgasına vuracak bu çelişkili devinim, onun için bir yandan, tarımda kapitalistleşmenin yani para-servetin sermayeye dönüşümünün embriyonunu içinde barındırmakla birlikte, feodal toplumsal ilişkilerin içinde varolmuş ve siyasal birikim dolayımıyla artıktan pay alma (iltizam, mukataa-malikâne, vakıf), ayni rant, "mutlak" mülk-süzleşme karşısındaki eğilimler olarak köylü mülkleri ve toprakbentliği, üretime dışsal bir ilişki olarak borç (yanı sıra vergi, angarya) gibi biçimlerde bu ilişkileri yeniden üretmiştir.[87] Örneğin, âyân, 18. yüzyılın ikinci yarısında malikânelerle birlikte işletme hakkını da ele almaya ve "toprak sahibi-müteşebbis" dönüştüğü durumda dahi, toplumsal ilişkilerdeki konumlarını siyasal birikime ve askeri güçlerine borçlu olmuş, tefecilik ve ticaret de yapan bir mültezimdir.[88] Balkanlardaki yükselişlerinin, 1787-92 Avusturya ve Rusya Savaşı'nı fırsata çevirerek kendilerine bağlı orduları güçlendirmelerinden ve hanedanlık sahibi birer "savaş ağası" haline gelmelerinden kaynaklanmış olması da bunu gösterir.[89] Batı Anadolu'da ise, sınırlara ve cepheye uzaklık siyasi-askeri gücün İstanbul dolayımına tabi kıldığı için adem-i merkeziyetçi hanedanlık oluşumları sınırlı kalmış; burada Balkanlardaki kadar güçlenememiş ama savaş güçleri üzerinden bağımsız hareket etme kabiliyetlerini korumuşlardır.[90]

Mukataa-malikânelerin muhasebesine bakıldığında bu çelişkili durum daha açık hale gelmektedir. Yıllık ödeme (mal) sabit kalırken, Caniklizâdelerin muacceleleri 1748-1791 arasında iki katından fazla (47.500'den 120.000 kuruşa) artmış; ancak, yıllık kârları aynı oranda (16.625-19.000 kuruş aralığından 18.000-24.000 kuruş aralığına) artmamıştır.[91] 1765'te Süleyman Paşa'nın gelirlerinin yarısına devlet tarafından el konularak savaşta verdiği askerî desteğe karşılık kardeşi Ali Bey'e verilmiş; benzer transferler yüzyıl içinde çeşitli kereler tekrarlanmış ve her bir transferde ekstra muaccele ödemesi talep edilmiştir. "Rugan-i zeyt [zeytinyağı] tüccarı" olarak anılan, zeytinyağı üretim ve ticareti yapan, ücretli veya sözleşmeli işçi çalıştırdığı anlaşılan Edremit Âyânından Hacı Mehmed Ağa'

---

[86] Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.15.

[87] Oğuz Oyan, a.g.e., s.215-217; Çağlar Keyder, a.g.e., s.3-8, 12, 13; Halil İnalcık, a.g.e., s.22, 33-34; Michael Parailet, 34-39.

[88] Çağlar Keyder, a.g.e., s.13; Halil İnalcık, a.g.e., s.22, 33-34; Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.14.

[89] Michael Parailet, a.g.e., s.36-37; Standford J. Shaw, *III. Selim*, a.g.e., s.447-502; Bruce McGowan, a.g.e., s.766, 786.
Trabzon valiliğine atanan Caniklizâde Ali, Pazvandoğlu gibi kendisine verilen sınır boylarını koruma görevini bir süre sonra bağımsız hareketinin temeli haline getirmiştir. Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Pearson / Longman, Edinburg, *2007*, s.216-218.
Canay Şahin, *The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s.117-118.

nın bile, terekesindeki borçların %31'i vergi ve diğer resmi işlerle ilgili borçlar, %25'i makamı elinde tutmasına yarayan "siyasi borçlar"dır.[92]

Toprak sahibi-müteşebbis olma eğilimi gösteren bu ikincil mültezimler üzerindeki asıl baskının, doğrudan siyasi borçlardan beslenen, artığa "dolaylı yönetim" yoluyla el koyan birincil mültezimlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.[93] Bunlar, topraktan elde edilen gelirin üretici güçleri de geliştirecek şekilde yeniden toprağa yatırılmasını, pazara sürülüp kapitalist kâra dönüştürülmesi veya işletmenin devamlılığını garanti etmek için "mutlak" özel mülkiyete dönüştürülmesini değil, para-servetlerini arttıracak, yani feodal rantıençoklaştıracak şekilde siyasal birikim kanalı olan havale sistemi içinde merkeze çekilmesini öncelemişlerdir. O nedenle, birincil mültezim düzeyindeki mukataa-malikânelerde pazara dönük üretim veya üretim ilişkilerini değiştirme yönünde bir eğilim ortaya çıkmazken, onların bu eğilimi, tüm sistemi siyasal birikim yönünde baskılayan, mali sistemde de fiskalizm ve vergi sisteminin mevcut haliyle devamı yönünde baskı yaratan bir hal almıştır. Birincil mültezimlerin yanında, sistemin kurucu unsuru olan, en çok mukataa-malikânelere yatırım yapan ve mültezimlere borç vererek servet edinen sarraflar yer almış; onlar da toplumsal ilişkilerin borç üzerinden baskılanmasına neden olmuşlardır.[94]

Ürünün pazara giriş aşamasında da kontrol muhtesib ile eşrâf ve âyânın elinde kalmış; bu durum fiyatın piyasada serbest şekilde belirlenmesini engellemiş, özellikle parça başı ödemelerin baskılanmasında etkili olmuştur.[95] Belirli ticaret yollarının kullanılması ile narh (fiyat) uygulamaları gibi denetleyici kurallar bunun göstergesidir. Bölgesel pazarları İstanbul'da merkezileştiren ve uluslararası pazarlarla bağlantılı limanlara ulaştıran bu yol ve kurallar, mukataa-mâlikâneleri ellerinde bulunduran mültezimlerin yetki alanını ifade ediyor; üretim aşamasının yanında dolaşım aşamasını da örgütlediklerini gösteriyordu.[96] İzmir limanı üzerinden yapı-

---

[92] Suraiya Faroqhi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, a.g.e., s.81-100, s.89-90, 91-92.

Bkz. Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi", Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi*, a.g.e., s.227-255, s.229, 230. Benzer bir tarihsel döneme referansla bkz. Heide Gerstenberger, *Impersonal Power*, a.g.e., s.657-661.

Sarraflar için bkz. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Cilt I, Orion Yayınevi, 2005.

Özer Ergenç, "Ankara İktisadi Tarihi ", a.g.e., s.153-156, 166-167; Özer Ergenç, "Eşrâf ve A'yân Üzerine ", a.g.e., s.388; Ziya Kazıcı, "Hisbe – Osmanlı Devleti" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.143-145.

İstanbul'da merkezileşmeyi sağlayan sadece İstanbul'un tüketimi-iaşe ihtiyacı değildir; İstanbul üretici ve tüccarlarının ticareti örgütleme gücüdür. Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", a.g.e., s.623. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Ankara'daki sof üretiminden alınan iki mukataanın, damga mukataası ile cendere ve boyahane mukataasının "mültezimleri ticâreti düzenliyor ve ihraç edilecek metaın vergilerini alıyorlardı. Bu bakımdan kumaşın Ankara'dan satın alındığı bölgeden, eğer meta karadan ihraç ediliyorsa kervanın Osmanlı ülkesini terk ettiği noktaya kadar; denizden götürülecekse ihraç iskelesine kadar geniş bir alanda bu mukâta'aların mültezimleri yetkiliydiler. [...] mukâta'a mültezimlerine verilen berâtlarda neyin nerede satılacağı, satılan metaın eğer ihraç edilecekse hangi yolu izleyerek ve hangi iskelelerden dışarıya çıkarılacağı, *'kadîmden olageleri'* diye nitelenen bir geleneksel uygulamaya tâbi idi. Yani, tâcirler satın aldıkları metaı bilinen yolun ve iskelenin dışında bir başka yerden ihraç edemezlerdi." Özer Ergenç, "Sof Üretim Alanı ", a.g.e., s.295-296, 298-299.

lan sof ticareti bu yol ve kuralların çevresinden dolanarak üretici ile tüccarı buluşturmuştu. Bu by-pass 17. yüzyılın ikinci yarısında talebin softan (mamûl mal) tiftik ipliğine (yarı-mamûl mal) yönelmesiyle bağlantılı olmuş; mültezimler tiftik ipliği ticareti üzerine yasaklar koyunca İstanbul ve Selanik limanları üzerinden delinemeyen yasaklar İzmir üzerinden delinmişti. Ticareti ve ticaretin yarı-mamûl ürüne yönelmesini yasaklarla önleyemeyince, devlet, 18. yüzyılda – sadece hazine gelirlerini düşünerek de değil – mültezimlerin kaybını bu ticareti mukataa alanına alarak gidermeye çalışmıştır. Süreklilik bir kez daha mültezim gelirleri üzerinden sağlanmıştır.

Deniz aşırı ticaretin eklemlenme sürecindeki rolü ise, ticaretin kapitalistleşme yönündeki etkisinde ikinci boyutu oluşturur. Araştırmalar ticari genişlemenin etkisini, bir, ticaret yapılan ülkenin üretim ilişkilerine eklemlenme biçimi; iki, eklemlenmenin asıl bileşeni egemen sınıfların eğilimleri dolayımıyla gösterdiğini ortaya koyar. Ticaretin, niteliğinden bağımsız feodal ilişkileri genel geçer çözücü etkisini ve hem toplumsal sınıfların hem devletin durağanlığını sorgulatır.

Murat Çizakça'nın 16. yüzyılın ikinci yarısında Venedik'in, 17 yüzyılda da İngiltere ve Hollanda'nın gelişen manüfaktür imalatlarının talebini karşılamak için Akdeniz'de yürüttükleri ticari faaliyetler üzerine yaptığı inceleme dönemin karakteristiğini yansıtır.[97] Bu dönem Osmanlı feodalizminin kapitalistleşen ülkelerle doğrudan karşılaştığı, değişen üretim ilişkilerinin yarattığı baskıyı ilk defa hissettiği dönemdir. Bu baskı herhangi bir Avrupa ülkesinin yarattığı bir ticari baskı değil, kapitalistleşen iki Avrupa ülkesinin pazar arayışlarının yarattığı özgün bir baskıdır. Manifaktür imalatı talebi etkilemeye ve fiyatlar üzerinde baskı yaratmaya başlamıştır. Osmanlı ipekli, sof (tiftik ipliğinden dokuma) ve pamuklu dokumaları, İngiliz manüfaktür imalatının düşürmeyi başardığı maliyetler karşısında rekabet etmekte zorlanmıştır.[98] Ancak İngiltere ve Hollanda özelinde dahi, üretim ilişkilerinin henüz imalat ve ticareti bütünleştirmediği, fiyatları zorunluluk olarak pazar koşullarında belirlemediği bir dönemde, merkantil ticaretin arz-talep dengesi, siyasi tekel yaratma süreci ve servet biriktirme koşulları geçerliliğini korumuştur. Ticaretin, mamûl mal üretimi aleyhine ipek, tiftik ve pamuk hammadde ihracatını arttırması, maliyet baskısından ziyade merkantil ticaret tekelini ellerinde bulunduran kumpanyaların fiyat makası ve Hint ürünleri dâhil olmak üzere Osmanlı dokumalarını ikame etme kapasitelerinden kaynaklanmıştır.[99]

Osmanlı 17 yüzyılın ikinci yarısında belirginleşen bu "uluslararası rekabete" feodal toplumsal ilişkileri bağlamında tepki vermiştir. Eklemlenme dünya-sistemcilerin iddia ettiği gibi devletler (imparatorluk veya ulus-devlet) eliyle değil, mevcut toplumsal ilişkileri içinde devinen mülk

---

[97] Murat Çizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review*, Cilt: VIII, Sayı: 3, 1985, s.353-377.
A.g.e., s.362-363.
A.g.e., s.358, 363, 368.

sahibi sınıflar kanalıyla ve onların servet biriktirme eğilimleri doğrultusunda gerçekleşmiştir.[100] İmparatorluğun tekel hakkını korumak yönündeki girişimleri başta olmak üzere, nasıl bir konum aldığı bu toplumsal ilişkiler bağlamında biçimlenmiştir.

Karadeniz ve Doğu Akdeniz'deki birçok müslüman ve gayrimüslim yerli tüccarın hakimiyetindeki transit ticaret hacmi 18. yüzyılın ikinci yarısında bile uluslararası ticaret hacminin üstündedir.[101] Bu coğrafyanın iç pazar hüviyetini korumasında, imparatorluğun 17 ve 18. yüzyılda ticaret tekelini korumak yönünde gösterdiği direncin de rolü olmuştur.[102] Uluslararası ticarette ise, Çizakça'nın çizdiği tabloya direnildiği, merkantil ticaretin tekel hakkının kumpanyalara kaptırılmamaya çalışıldığı anlaşılır. Hint Okyanusu'nun herhangi bir ülkenin tekeline girmeyerek Akdeniz ticaretiyle bağının koparılamamasında veya Levant ticaretinin Osmanlı üzerinden gerçekleşmeye devam etmesinde imparatorluğun askeri ve iktisadi alanda verdiği mücadele etkili olmuştur.[103] Kapitülasyonlar da bu çerçevede verilmiş; Amerika, Asya ve Afrika'da egemen olan sömürge tipi ticaret Osmanlı topraklarına nüfuz edememiştir.

Zorunluluk olarak pazar koşulları olgunlaşırken, İngiltere, Hindistan'daki gibi doğrudan yönetebileceği ve Amerika'daki gibi mülkiyet ve üretim ilişkilerine müdahale edebileceği pazarlara yönelerek, 18. yüzyılın ilk yarısında Akdeniz ticaretinin direncinden kaçmış; ticaret yollarını daha az engelle karşılaşabileceği ve daha kârlı pazarlara yöneltmiştir. Bu nedenle, İngiltere 1720 yılında Osmanlı'nın en çok ticaret yaptığı ülke özelliğini kaybetmiş; İngiltere'yle yapılan doğrudan kumaş sevkiyatı yarı yarıya düşmüştür.[104]

18. yüzyılda İngiltere ve Hollanda'nın yerini Fransa almıştır. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Doğu Akdeniz'deki uluslararası ticaretin %60'dan fazlası Fransa ile yapılmaktadır.[105] Ancak bu ticaret, 18. yüzyılın ilk yarısında dahi Hindistan ve Amerika topraklarında kendini hissettiren zorunluluk olarak pazara tabi bir ticaret değildir. Feodal toplumsal ilişkilerin bir yüzyıl daha Fransız Mutlakiyetçi Devleti tarafından konsolide edilmesine imkan veren merkantilist bir ticarettir. Edhem Eldem, bu durumu bütün açıklığıyla ortaya koymuştur. Fransa İngiltere'yle uluslararası pazarlarda

---

[100] Feodal devletlerin ticaret de dahil iktisadi faaliyetlerin bütününde tekel oluşturma özelliklerinin dahi sınıfların belirleyiciliğini ortadan kaldırmadığı görülmektedir. Bu nedenle, henüz zorunluluk olarak pazarın oluşum aşamasında dahi, Nail Satlıgan'ın ulus-devletlerin uluslararası pazara eklemlenme biçimi üzerine söyledikleri gerçerlilik kazanmaya başlamıştır denebilir. "[U]luslararası mübadele, sermayenin ulusal devletler biçiminde örgütlenmiş olmasını içerir; ne ki, dünya pazarında rekabet edenler, bu ulusal devletler değil, yine özerk tekil sermayelerdir – yalnız bu kez ulusal bir üniforma giymiş olarak" Nail Satlıgan, a.g.e., s.55.

Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.621, 628, 635, 644-648.

Mehmet Genç, "15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret", Mehmet Genç, a.g.e, s.207-212, s.212.

A.g.e., s.211; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.615, 629-632.

Bruce McGowan, a.g.e., s.851.

Edhem Eldem, "French Trade and Commercial Policy in the Levant in the Eighteenth-Century", Kate Fleet (Ed.) *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Oriente Moderno*, Cilt 18, Sayı 1, 1999, s.27-47, s.27.

rekabet edemediği için en azından mevcut durumunu muhafaza etme kaygısıyla Akdeniz'e açılmıştır.[106] Doğu Akdeniz ticareti, Marsilyalı tüccarlar eliyle Marsilya tekstil imalatına bağlanmakla birlikte, bir, kitlesel tüketime yönelebilecek bir imalat yapılanması olmadığından mamûl mal ithalatı üst ve orta sınıfların tüketimiyle sınırlı olmuş, yerli ve diğer ithal mamûl mallarla rekabet etmek zorunda kalmıştır; iki, fiyatlar imalat sektöründeki maliyet/kâr baskısıyla değil perakende ticareti ellerinde tutan ve loncalarda örgütlü yerli tüccarlarla yapılan pazarlıklar ve yine onların kontrolündeki ödeme şekil ve vadeleri tarafından belirlenmiş; üç, Marsilyalı tüccarlar fiyat makasını kapamak için en fazla yarı-mamûle aldıkları ürünleri daha düşük kalite hammaddelerle karıştırarak satma yoluna gitmiş, loncaların arz tekelini kırabilecek veya yerel üretim ve tüketim ilişkilerini yeniden örgütleyecek müdahalelerde bulunmamışlardır.

Osmanlı ve Fransa arasındaki ticaret iki ülkenin içinde bulunduğu feodal toplumsal ilişkiler tarafından sınırlandırılmıştır. Marsilyalı tüccar, toptancıdır, ucuza alıp pahalıya satabileceği ticari kazancı düşünmekte; bu durumda bile, 1740 yılı dışında dış ticaret açığı vermekten kurtulamamakta; merkantil düşünceyle gümüş ve değerli maden ihracından özellikle kaçınmakta, ticaret dengesinden ziyade ödemeler dengesi onu kaygılandırmakta; üretim ilişkilerini yeniden örgütlemek yönünde bir nüfuz alanı yaratamamaktadır.[107] Osmanlı tüccarı da, pazardaki tekel gücünü kaybetmeme saikiyle hareket etmekte; bunu yaparken, rekabetçi gücünü veya ihracatı artırmak yönünde değil, fiyata ve diğer müdahalelere boykotla direnmek gibi yollara başvurmaktadır. Marsilyalı tüccarlar İstanbul haricinde ticareti nakdileştirme kapasitesine de sahip değildir. İzmir gibi büyük bir limanda dahi ticaret takas üzerinden yürümekte, uzun vadede satacakları mallar için paralarını bloke etmek istememektedirler. Bu haliyle, 18. yüzyılın ilk yarısında Fransa'yla yürütülen ticaret, Osmanlı'nın mevcut üretim ve dolaşım ilişkilerini çözebilecek nitelikten yoksundur; ne ithal mallar yerli üretime meydan okuyabilmekte ne de giderek artan hammadde ihracı yerli imalat ve proto-sanayi üzerinde bir arz baskısı yaratabilmektedir.[108] Bu nedenle, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı imalatçıları mevcut üretim yapılarını koruyarak ulusalararası ticarette rekabet güçlerini koruyabilmişlerdir.[109]

18. yüzyılın ikinci yarısında ise, Osmanlı ticareti dolaylı bir etkinin altında kalmış; değişen üretim ilişkileri ve pazar koşullarıyla zorunluluk olarak pazar Osmanlı'yı uzaktan etkilemeye başlamıştır. Plantasyonlarda uluslararası fiyatları etkileyecek verimlilik düzeyinde üretilen Amerikan pamuğunun dünya pazarlarına girmesiyle, İzmir pamuğu rekabet gücünü kaybetmeye başlamıştır.[110] Pamuğu, ipek izlemiş; pamuklu ve ipekli dokuma gibi mamûl üretim alanlarında hızlı düşüşler yaşanmıştır. Bunlara,

---

[106] A.g.e., s.30, 31, 32, 34-36.
[107] A.g.e., s.34, 35-36, 42.
[108] A.g.e., s.33.
[109] Bruce McGowan, a.g.e., s.819.
[110] A.g.e., s.827-828, 849.

Yeni Dünya'dan gelen şeker, boya maddeleri ve Antil kahvesi ithalatı eklenmiştir. Osmanlı-Fransız ticaretinde de, merkantil politikalara alternatif liberal politikaların gelişmesi yönünde bir eğilim belirmiş; Fransız tüccarların ticarete bakışı değişmeye başlamış, iktisat-dışı ikili anlaşmaların önemi artmıştır.[111] Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısına, yani İngiliz mamûl mallarının Osmanlı pazarına girişine kadar ne ticaretin ne de üretimin doğası, iddia edildiğinin aksine değişmeyecektir.

Dış ticarette, ticaretin niteliği kadar, Osmanlı toplumsal ilişkilerine egemen sınıf ve tabakaların eğilimleri de belirleyici olmuştur. Mukataamalikâne sahipleri ürünün çıkış noktasından uluslararası pazarla kesişim noktasına kadar dolaşım sürecini örgütlemekle kalmamakta, servetlerini arttırmanın yolu olarak ticaret mukataalarına yatırım yapmayı uygun bulmaktadırlar. 18. yüzyılın ikinci yarısında servetlerini büyük oranda ticaretle ilgili mukataa-malikânelere yatırmışlar ve en önemli ticari gelirlerden olan gümrük mukataalarının başlıcalarını ellerinde tutmuşlardır.[112] Tüccarlar da yatırımlarını mukataa-malikânelere yapma eğiliminde olmuş; bu yolla ticaret tekellerini koruma eğilimi göstermişlerdir.[113]

Siyasal zorun önüne diktiği engellerden kurtularak veya bunları dolanarak ticaret yapan mülk sahibi sınıflar da olmuştur. İzmir'in önemli bir dış ticaret limanı halini alışı buna örnektir. Dış ticaretin el altından yürütülmesi ve şehrin kaza merkezi statüsünde bırakılması, limanın mevcut toplumsal ilişkilerin baskısından korunmasını sağlamıştır.[114] 17 yüzyılda Ermeniler uluslararası ticaret ağlarıyla bütünleşik olarak ticari faaliyete katılmışlardır.[115] 18. yüzyılda Ermenilere, Rum ve Yahudiler eklenmiş; Akdeniz dışındaki uluslararası limanların gelişmesiyle birlikte bu milletlerin tüccarları uyruk değiştirerek veya göç ederek ticaretin ana limanlarında konumlanmış, bir kısmı Osmanlı ticaretinin böyle bir kanaldan da uluslararası pazara eklenmesini sağlamış; bir kısmı ise Osmanlı'yla bağlarını koparmıştır. Fransız tüccarları da yerli lonca tekellerinin direncini aşamayınca ticareti, yerli tüccarlarla bağ kuracağı aracılar eliyle yürütmeyi tercih etmiş; bu süreçte Yahudi "dellal"ler öne çıkmıştır.[116] Mülk sahibi sınıfların bu yönelimi siyasal zorun kontrolündeki pazarda gedikler açmış, sermaye birikimi kanalı yaratmış; ancak bu mülk sahibi sınıflar "kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasına dâhil olamamış; bu nedenle ya sürekli onun sınırlarında dolanarak Osmanlı yönetici sınıflarını fonlayan sis-

---

Edhem Eldem, a.g.e., s.40-45.

Mukataa-mâlikâne yatırımları ticaret alanında yoğunlaşmıştır. "1750-1800 arasındaki dönem için, dış ticaretle alâkalı 13 mukataada ortalama %178 kadar bir artışa karşılık, sanayi kesimine ait 12 mukataada aynı ortalamanın %14 civarında olduğu [ve] dış ticaretteki gelişmenin sanayi sektörüne oranla 10 mislinden fazla olduğu" görülür. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", a.g.e., s.128. Bruce McGowan, a.g.e., s.763. En büyük mâlikâne yatırımcıları sahip oldukları "hisselerle neredeyse sadece Sakız, İskenderiye ve Girit limanlarındaki gümrük mukataaları türünden ticari gelirleri kontrol" etmektedir. Ariel Salzmann, a.g.e., s.160.

İnalcık 18. yüzyılda tüccar ve şehirli tüccar lonca ağalarının mukataa-mâlikâne biçiminde örgütlenen "çiftlik"lere yatırım yapmaya başladıklarını söyler. Halil İnalcık, a.g.e., s.19.

Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.608, 633.

A.g.e., s.646-648; Bruce McGowan, a.g.e., s.827.

Edhem Eldem, a.g.e., s.37-38, 46-47.

temin mali destekçisi olmuş ya da sermaye birikimi için uyruk değiştirmeyi tercih etmişlerdir.[117]

Ticaret, feodal ilişki sınırları içinde dahi kâr getirdiği sürece, o ilişkileri dönüştüren değil o ilişkilerle uyumlu şekilde işleyen bir faaliyet olarak varlığını sürdürmüştür. Ticaret, diğer değişim süreçlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da da servetin sermayeye dönüşmesinde, üretim ilişkilerinin kapitalist üretim tarzındaki biçimi almasında "kendiliğinden" bir işlev üstlenmemiş; yeterli koşulu sağlamamıştır.[118] Daha doğrusu 18. yüzyıl resmi, bize, kapitalistleşme dinamiklerinin, eğer aranacaksa, "bağımsız" ve dönüştürücü bir ticari sermaye, yani tüccar-imalatçıda değil, siyasal birikim baskısının yanında pazar dolayımının da belirleyici hale geldiği "nesnel" iktisadi baskının hissedildiği mukataa-malikânelerin "doğrudan yönetim" düzeyinde aranması gerektiğini gösterir. Çünkü, ticaret, ister birincil mültezimler ister yerli veya yabancı tüccarlar eliyle olsun, feodal ilişki sınırları içinde kâr getirdiği sürece, o ilişkileri dönüştüren değil o ilişkilerle uyumlu şekilde işleyen bir faaliyet olarak varlığını sürdürmüştür. Büyük çaplı yatırımlarda bile, bu gerçek kendini hissettirmiştir. Yünlü, ipekli dokuma ve yelken bezi imalatı alanlarında üretim ve ticaret tekeli tanınarak himaye edilmiş imparatorluk (devlet) manifaktürleri kurulmuş; ancak, bu yatırımlar, malikâneci veya vakıflar aracılığıyla gerçekleştirildiği için, devlet manifaktürleri de, üretimde niceliksel bir artış yakalamış olmalarına rağmen, esnaf-tipi örgütlenmeye dayalı, işbölümünün düşük düzeyde kaldığı küçük ölçekli imalathaneler olarak kalmış, teknoloji ve verimlilik açısından mevcut ilişkileri değiştirecek bir itki yaratamamış ve varlıklarını koruyamayarak sönümlenmişlerdir.[119]

Oysa, para-servetin doğrudan üretim sürecine girerek ve artığı ençoklaştırmak için artık çekim sürecini örgütleyerek kendini bir işletme üzerinden gerçekleştirmesi Osmanlı'da ilk defa toprak sahibi-müteşebbis eliyle ve çiftiklerde söz konusu olmuştur. Bu, para-servetin sermayeye, üretim aracı toprağın fiilen "mutlak" özel mülkiyete, emeğin borç ilişkileri kanalıyla farklı düzeylerde mülksüzleşmeye evrilmesi ve üretim ilişkilerinin bu yeni bileşenler üzerinden kurulmaya başlamasıdır; yani (kırda) ka-

---

"Büyük Osmanlı limanlarının hepsinde, paşalar, nüfuz bölgelerinde yaşayan yabancı tüccar kolonilerinden yasal dayanağı olmayan (fakat göz yumulan) vergiler (*avania*) kestiler. Ticareti boğan ama öldürmeyen *avania*lar, Levant limanlarında Avrupalıların acenteleri olarak çalışan Osmanlı azınlıklarını da etkiledi. / 1740'tan sonra ikinci bir yolsuzluk türü ortaya çıktı. *Avania*'lardan korunmak için açılan yabancı konsolosluklar, himayeleri altında (vergi yükümlülüklerinden muaf ve birçok başka imtiyazdan yararlanan) Osmanlı azınlıklarından, giderek genişleyen bir beratlılar lejyonu toplamaya başladılar. Bu beratlıların, hepsi değil, sadece bir kısmı ticaretle uğraşmaktaydı. 1759, 1766 ve 1786 yıllarında Halep'e yollanan buyrultular, himaye altındaki bu kişilerin zanaat, mültezimlik ve tefecilikle de iştigal ettiğini göstermektedir. 18. yüzyıl sonunda sadece Avusturyalıların himayesi altında 200.000 kişi bulunduğu sanılmaktadır. Ancak 1805'e gelindiğinde Osmanlı hükümeti Osmanlı tüccarlarına kendi himaye beratlarını satıyor, diğerlerinin yararlandıkları avantajları bir ücret karşılığında onlara da veriyordu. 1812'ye gelindiğinde, Avrupa'nın bütün tüccar devletleri himaye altına alma yetkilerine getirilen yeni kısıtlamaları kabul etmek zorunda kalmışlardı." Bruce McGowan, a.g.e., s.819-820.

118 İşaya Üşür, a.g.e., s.380.

119 Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi", a.g.e., s.231-232, 236, 249, 251-255.

pitalistleşme yönündeki ilk uğrağı ifade eder.[120] Dahası, "tarımsal üretim dışında kentte gayrimenkule yatırım yapan, tahıl ihracı için ticari şirket kuran, gemi taşımacılığı ve ürün depolarına yatırım yapan, aynı zamanda kredi piyasalarında aktif kapitalist çiftlik sahipleri" ortaya çıkmıştır.[121] Bütün bu boyutlarıyla 18. yüzyıl, Osmanlı'da "ilk birikim"in kendini gösterdiği yüzyıl olarak nitelendirilmeyi hak eder.[122] Özel mülkiyetin "hukuki"-"mutlak" mülkiyet biçimini almayarak, mukataa-malikâne veya vakıf gibi eski feodal biçimlerini koruması örneğinde olduğu gibi,[123] egemen sınıf ve tabakaların hala siyasal birikim ayrıcalıklarının avantajından yararlandıklarını ancak bunu dönüşmekte olan üretim ilişkilerinin içinde gerçekleştirdiklerini gösterir. Bu çözülüş ve ilk oluşum aşamasının, Osmanlı'nın uzun yıllara yayılacak feodalizmin krizi ve çelişkili kapitalistleşme sürecini belirlediği, bu iki sürecin de farklı ölçeklerde eşitsiz gelişim gösterdiği söylenebilir; ancak, bunun yeni bir oluşum süreci olduğu gerçeğinin üzerini örtemez.

4.3. "Nizam-ı Cedid": *Ancien Régime* ile Yeni Düzen Arasına Sıkışma ve *Ancien Régime* İçinde Yeniden Doğuş Çabaları

"Zorunluluk olarak pazar"ın, geliştikçe feodal toplumsal ilişkilerin hakim olduğu ülkeler üzerinde bir basınç yarattığı düşünülür. Basıncın, gerek modernleşme yazınında gerekse feodalizmden kapitalizme geçişi merkeze alan yazında çoğu zaman doğrudan modernleşme veya kapitalistleşme yönünde bir itki yarattığı varsayılır. Geleneksel veya feodal toplumun iktisadi ve siyasal bağlarını aşarak yükselmekte olan burjuvazinin çıkarlarına yakınsayan, teritoryal hâkimiyeti sağlamış, merkezileşmiş bir devletin de, reformlar veya devrim yoluyla bu süreci bütünlediği, neredeyse tekleşmiş bir geçiş tipolojisinin parçası olarak kabul edilir.[124]

İşlevselci-yapısalcı bir bakış açısının ürünü bu varsayımlar, basıncın belli bir yapı içinde belirli sonuçlar doğuracağını kabul eder. Oysa etki, gerçek toplumsal ilişkiler bütünü içinde ortaya çıkmıştır. Feodalizmin çö-

---

[120] Bu çıkarımı yapmamızı sağlayan kapitalizmin genel dinamikleri için bkz. Maurice Dobb, a.g.e., s.3-30.

Kaya, İnalcık, Stoianovich ve Gandev'e referansla süreci tartışmaktadır. Bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.14.

A.g.e., s.12, 14.

Toprakta özel mülkleşme eğilimi güçlenmiş; ancak özel mülkiyet, yaygın olarak vakıf biçiminde olduğu gibi, siyasal zor güvencesi altında var olmaya devam etmiştir. Toprak sahipleri çitlemeden ziyade vakfa dönüştürmeye çalışmışlar: "19.yüzyıl başına gelindiğinde [...] Osmanlı arazilerinin yarısı ilâ üçte ikisinin devlet denetimi dışındaki aile vakıfları statüsünde olduğu" saptanmıştır. Bruce McGowan, a.g.e., s.783. Hukuki mutlak mülkiyet biçimini alamadığı için servet ve mülkün yoğunlaşması önündeki en önemli engeli oluşturduğu tespitiyle karşılaştırmak için bkz. Gilles Veinstein, a.g.e., s.37, 38; Çağlar Keyder, a.g.e., s.11-12; Suraiya Faroqhi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet ", a.g.e., s.84-85.

"İdari reform", Gerald E.Caiden'e atfen "devlet aygıtının önceden kurgulanmış ekonomik-politik hedefler doğrultusunda işlev ve konum bakımından yeniden düzenlenmesi" olarak tanımlanmıştır. Hüseyin Yayman, a.g.e., s.23-70; Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e., s.15-16, 28-37.

zülüşü, doğrudan kapitalizmin gelişmesini koşullamamış; farklı tarihsel uğraklarda gözlemlendiği gibi, arada hep toplumsal mücadeleler içinde somut özgül biçimini olan bir geçiş-oluşum süreci olmuştur.[125] Bu süreçte, yeni sınıflaşma ve tabakalaşma dinamikleri kadar, hatta toplumsal ilişkileri örgütlemedeki asimetrik güçlerinden kaynaklı onlardan daha fazla, egemen sınıfların rolü belirleyici olmuştur. Guy Bois'nın feodal krize verilen eşitsiz tepkiler analizi, bu feodal sınıf direncinin bölgesel eşitsizliğini vurgular.[126] Arno Mayer ve Sandra Halperin de, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişim süreçlerinde *Ancien Régime*'in direncinin etkili olduğunu dile getirir.[127] Mayer, Fransa gibi, devrimin, eski düzenin her şeyini silip süpürdüğü iddia edilen ülkelerde dahi, feodal sınıfların uzun süre toprak üzerindeki mülkiyet ve yönetim haklarını koruduklarını belgeler.[128] Bu durumda, "reform", nomotetik bir sürecin kayıp halkası olarak değil; bağlamı içinde değerlendirildiği zaman, bu dönem için, egemen sınıfların direncinin belirleyici olduğu, toplumsal ilişkileri yeniden örgütleyecek düzenlemeler olarak tanımlanabilir. Devletteki merkezileşme eğilimleri de doğrudan ulus-devlete geçişten ziyade yeniyi kapsayacak şekilde "feodalizmin bunalımını [aşmak] için yoğunlaştırılmış bir güç sistemi" arayışı olarak değerlendirilebilir.[129] Basınç da, bu iki uğrağı kapsayarak açıklayacak şekilde öncelikli olarak feodal sınıf ve tabakalar üzerinde yarattığı etki itibariyle incelenebilir.

Bu etki, kendini her şeyden önce ve her şeyden çok askeri alanda hissettirmiştir. Feodal üretim ilişkilerinde verimlilik veri iken, sömürülen kaynağı (toprağı) yeniden dağıtmaktan, yani savaştan başka çare yoktur.[130] Ülkeler ve feodaller arası savaş bu nedenle yaygın ve belirleyicidir. 17. yüzyıl krizi, üretim ilişkilerini değiştirerek verimliliği arttıramayan toplumlar için, sömürülen kaynağı, yani toprağı daha da değerli hale getirmiş; imparatorluklar arası ve onların bağlısı farklı statüdeki feodal siyasal yapılar arası rekabeti derinleştirmiştir. 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, doğuda İran, batıda Doğu Avrupa üzerinden bir çok feodal yayılma ve paylaşım savaşına dahil olmuştur.[131] Faroqhi, II. Viyana Kuşatmasına kadarki dönemi şu sözlerle özetler: "17 yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyan Orta Avrupa devletlerinin siyasetine boylu

---

[125] İşaya Üşür, a.g.e., s.409-413, 440-441.

[126] Guy Bois, a.g.e., s.112.
Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime – Europe to the Great War*, Pantheon Books, New York, 1981; Sandra Halperin, "Dynamics of Conflict and System Change: *The Great Transformation* Revisited", *European Journal of International Relations*, Cilt 10, Sayı 2, s. 263-306.

[128] 1875'te Cumhuriyet kurulana kadar toprak soyluları, kral vb. eski düzenin sınıf ve tabakaları egemenliklerini korumuş; Fransız Devrimi'nin kazanımları kalıcı olamamıştır. Arno Mayer, a.g.e., s.11.
K.H. Takahashi, a.g.e., s.84.
Dobb ve Brenner arasındaki "siyasal olan"ın belirleyiciliğine ilişkin tartışma için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.449.
Christoph K. Neumann, "Political and Diplomatic Developments", Suraiya Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.44-62, s.55. Virginia Aksan, "War and Peace", a.g.e., s.100-101.

boyunca karışmış durumdaydı. 1620-1660 yılları arasında kesintiye uğrayan bu ilişki, Köprülüler döneminde güçlerini toparlayan Osmanlılarda, yeniden yayılmacı bir siyaset izleyebilecekleri kanısı uyanınca tekrar kuruldu."[132]

17 yüzyıl savaşları, değişimin alanını ve niteliğini belirlemiştir. 17. ve 18. yüzyıl reformları, daha sonra 19. yüzyıl reformcularının çok eleştirileceği gibi, askerî alandaki yeni teknolojik gelişmelere yüzünü dönmüş;[133] reformları belirleyen sınıf ve tabakaların feodal sınıfsal tepkisini yansıtırcasına, savaş alanındaki başarılarla eski muzaffer günlere dönüşü kendine saik edinmiş ve mevcut toplumsal ilişkilerin konsolidasyonunu hedeflemiştir. Bu savaşlarda, aynı zamanda, devletlerin haracgüzâr konumları, yani feodal himaye ilişkileri de belirleyici olmuştur.

1768-1774 Savaşının sonunu getiren 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın ilk çeyreğini belirleyecek yeni bir feodal tepki yaratarak, ikinci raundu başlatmıştır.[134] O zamana kadar, meydan okuyarak veya ittifaklar kurarak rakipleri gibi savaştığı devletlerle kurduğu ilişkinin niteliği bu dönemde değişmiş; Osmanlı, bölgesinde süre giden paylaşım savaşlarının aktörü değil, nesnesi konumuna düşürmüştür.[135] 1838 Balta Limanı Antlaşması'na kadar kesintisiz şekilde devam edecek bu süreç, "Doğu Sorunu" olarak nitelenen Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması sorununu gündeme taşımıştır.[136]

4.3.1. "Doğu Sorunu": "Zorunluluk Olarak Pazar"ın Yarattığı Basıncın Adı

"Doğu Sorunu" tabiri, imparatorluklar arası askeri, siyasi ve iktisadi eşitsizliklerin belirginleştiği; savaşın, 1815 Viyana Kongresi'nde kendilerine "Büyük Güçler" adını verecek imparatorluklar ile siyasi varlıklarını devam ettirmeye çalışan imparatorluklar arasında bir mücadeleye dönüştüğü bir dönemde boy vermiş; ilk grubun mücadele alanı haline gelen bir coğrafyayı ve temelde iki imparatorluğu, Lehistan Krallığı (Lehistan-Litvanya Birliği) ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsamıştır.[137] İlki 1772, 1793 ve 1795 tarihlerinde üçer defa işgal edilip paylaşılarak; diğeri de, Kırım'ı

---

[132] Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.556, 554-557; Virginia Aksan, a.g.e., s.96.
Stanford J. Shaw, a.g.e., s.7-12.
"1699 Karlofça Antlaşması ile başlatılması yaygınlık haline gelen genel zafiyetin bir dönem ve doruk noktası olduğu yargısı, muhakkak ki gözden geçirilmeye muhtaçtır ve bu anlamda yeni bir devrin ve idrakin tam bir teslimiyet ile kabul edildiği dönemecin Küçük Kaynarca ile başladığı öne çıkarılmalıdır." Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 8, 1999, s.25-64, s.26.
Virginia Aksan, a.g.e., s.97, 107-111.
A.g.e., s.109, 111-112.
"Büyük Güçler" arasına daha sonraki kongrelerde Fransa da dahil olmuştur. Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., s.91-93. Albert Sorel, *The Eastern Question in the Eighteenth Century – The Partition of Poland and The Treaty of Kainardji (1842-1906)*, London Methuen & Co., London, 1898; Allan Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essayes: Volume 1, Routledge, London-New York, 1993, s.1; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars*, a.g.e., s.10-13.

kaybettiği andan başlayarak önce Mısır sonra da Doğu Avrupa ve Balkanlardaki toprakları üzerinden bu savaşa konu olmuştur.[138] Birden fazla cephe olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu için esas mücadele alanı Doğu Akdeniz ve Akdeniz'e çıkan deniz hattı, yani Karadeniz, Boğazlar ve İstanbul'dur.[139]

Doğu Sorununun tarih sahnesine çıktığı, feodal imparatorluklar arası territoryal taleplerin, yani toprak taleplerinin derinleştiği ilk evresini, yine bu taleplerin eşlik ettiği ancak aslen Fransa ve İngiltere arasındaki kapitalist pazar rekabetinin, Fransa'daki burjuva devriminin kuşatılması ve yaşatılması mücadelesinin belirlediği 1792-1815 dönemi izlemiştir.[140] İktisadi alanda İngiltere'yle rekabet edemeyen, ancak burjuva devrimini yaşatma zorunluluğunun sıkıştırdığı Fransız burjuvazisi, "ekonomik rekabette kaybettiği zemini siyasi ve askeri yollarla geri almaya" çalışmıştır.[141] İngiltere ise, zorunluluk olarak pazarın henüz oluşum halinde olduğu, genişlemenin siyasal zora dayanan ticari üstünlük ve toprak ilhakı biçimlerini koruduğu bu dönemde,[142] sömürgelerdeki ve denizaşırı pazarlardaki üstünlüğünü korumak için Avrupa ve Doğu Akdeniz'deki paylaşım savaşının tarafı olmuştur. Fransa ve İngiltere'nin Doğu Avrupa ve Doğu Akdeniz'deki paylaşım savaşının doğrudan tarafı olması, feodal imparatorluklar arasındaki savaşın niteliğini ve içeriğini doğrudan değiştirmiş; bu dönemden başlayarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar kurulacak savaş ittifaklarını belirlemiştir.[143]

Fransız Devrimi'ni koruma ve yayma amacıyla başlayan Napolyon Savaşları, savaş alanında yarattığı değişimin yanı sıra, monarşilerin ve aristokrasinin siyasal ve toplumsal temellerini sarsmış; feodal toplumsal ilişkilerin krizini derinleştirerek iç savaşları tetiklemiştir.[144] Feodal tabiiyet ilişkileri direnç göstermekte zorlanmış; iç savaşlar, feodal toplumsal ilişkilerin içerde ve dışarda özgün örgütlenme biçim(ler)ini koruyamadıkları gerçeğini açığa çıkarmıştır. Bu durum, içeriye, yani toplumun farklı kesimlerine, farklı etnik gruplara, farklı siyasal-toplumsal örgütlenmelere karşı; dışarıya, yani farklı devletlere karşı bir egemenlik sorunu olarak tezahür etmiştir. İçerde siyasal rejimin meşruiyetinin tartışılmaya başlanması, yani krallara ve aristokratlara karşı liberal-anayasal ve cumhuriyetçi hareketlerin, dışarıda da, bağımsızlık sorunu ve ulusal sorunu temel alan mücadelelerin ortaya çıkışı bu döneme rastlar. Bu, bir yanıyla, feodal siyasal bağların direngenliğinin kırıldığı, ancak toplumsal ilişkilerin henüz yeni bir örgütlenme biçimine kavuşamadığı bir dönemde "bütünleşik bir toplum olma sorunu"; diğer yandan, "yarı-bağımsız" veya aynı anda bir-

---

[138] Jerzy Lukowski, *The Partitions of Poland (1772, 1793, 1795)*, Routledge, London-New York, 1999; Stanford J. Shaw, a.g.e., s.30, 42, 55, 56, 62, 68, 72, 73, 275-502.
Virginia H. Aksan, a.g.e., s.10.
1792-1815 arasını kapsayan kesintisiz savaş dönemi için bkz. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.89-120.
A.g.e., s.111, 95-96.
Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.103-104, 106.
Aksan, Doğu Sorununun Osmanlı, Habsburg ve Romanov Hanedanlarının tarih sahnesinden kalktığı Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam ettiğini belirtmiştir. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.11.
Eric Hobsbawm, a.g.e., s.91.

den fazla devlete bağlı siyasal yapının imparatorluğa (feodal merkezi devlet) feodal tabiiyet ilişkileri üzerinden bağlanamadığı, ancak yeni bağlanma biçimlerinin henüz yerleşip yaygınlaşamadığı bir "devlet olma" sorunudur.

Napolyon Savaşları toprağı kazmış; ama gerek Napolyon rejiminin kendi çelişkili doğası gerekse Avrupa imparatorlukları çapında örgütlenen feodal direnç ancak melez bir doğuma izin vermiştir. Doğu Sorununu belirleyecek üçüncü evre, böylelikle, 1815 Viyana Kongresi'yle açılmış; 1815-30 dönemini kapsayan bir *Ancien Régime* konsolidasyonu, Restorasyon Dönemi başlamıştır.[145] Bir, 1830 Devrimleriyle birlikte, cumhuriyetçi cephe içindeki sınıfsal ayrım, bölünme pekişmiş; büyük burjuvazi ile aristokrasi arasında kurulan ittifak "ılımlı liberal", yani İngiltere tarzı bir anayasal monarşi-meşruti monarşi baskın gelmeye başlamıştır. Bu durum, monarşinin ve aristokrasinin tanınmadığı, feodal toplumsal ilişkilerden bağımsız bir toplum sözleşmesinin, yani yeni bir toplum tahayyülünün henüz mümkün olmadığını göstermiştir. Burjuvazi dahil egemen sınıflar devrimleri reformlarla ikame etmeye çalışacaktır. İki, Fransa'nın Napolyon Savaşları sırasında Alman prenslikleriyle kurduğu ittifak örneğinde olduğu gibi, feodal tabiiyet ilişkilerinin imparatorluk bütünlüğünü korumaya yetmediği örneklerde, kesin sınırları olan, toprakları üzerinde tek egemen otorite olmayı başarabilen merkezileşmiş devletlerin tutunumlu olduğu görüldüğü için, burjuva devriminin "modern devlet"i, savaşlarla imparatorlukların egemenlik alanlarını koruma yönünde bir basınç yaratmış; bu basınç, bir yandan merkezi imparatorluklar doğrultusunda bir konsolidasyonu; diğer yandan da, konsolidasyonun sağlanamadığı örneklerde bağımsızlık taleplerini gündeme getirmiştir.[146] Üç, zorunluluk olarak pazarın gelişim düzeyi, paylaşım savaşlarının şiddetlendiği koşullarda, iktisatdışı zoru belirleyici hale getirip sömürgeciliği güçlendirmiştir. Napolyon Savaşları, başında özgürleştirici ve bağımsızlıkçı bir milliyetçi söylemin doğuşuna yol açmışsa da, 1815'e doğru milliyetçilik "emperyalist fetih ve sömürü"den ayrışamaz hale gelmiştir.[147] İmparatorluk çatısı altındaki "çifte egemenlik" biçimi çözülürken, farklı nitelikteki toplumsal örgütler ve farklı statüdeki siyasi yapılar üzerinde yeni nüfuz, himaye vb. ilişkileri kurulmaya başlanmıştır.[148] Bunu "emperyal proje" ve "medenileştirici misyon" adı altında yürütülen bir işgal ve ilhak dönemi izlemiş; ana karayla kurulan ilişki biçimleri değişmekle ve çeşitlenmekle birlikte bu dönemde aslolarak bir siyasal zor biçimi olarak sömürgeciliğin yoğunlaştığına tanık olunmuştur.[149]

---

[145] A.g.e., s.95, 100-101, 124, 127-128.

[146] "Yüzyıllardır gelişmekte olan karakteristik modern devlet, kesin sınırları olan, tek bir egemen otorite tarafından ve tek bir idari sisteme ve hukuka göre yönetilen teritoryal [ülkesel] bakımdan tutunumlu ve bölünmez bir alandır." Bu basınca karşı ancak "sağlam temelli monarşik devletler" ayakta durabilmiştir. A.g.e., s.100, 102.
Eric Hobsbawm, a.g.e., s.89.

[148] A.g.e., s.101.

[149] Virginia H. Aksan, a.g.e., s.239-242.

Doğu Sorunu, bu paylaşım savaşlarının feodal krizi en fazla derinleştirdiği coğrafyada, iki imparatorluğun topraklarında, sözü edilen bu koşullar altında boy vermiştir. "Yarı-bağımsız" siyasi yapıları kapsayan diğer çok etnisiteli imparatorluklar gibi, ama onlardan çok önce, bağımsız birer imparatorluk olarak varlıklarını devam ettirme sorunuyla karşı karşıya gelmiş iki imparatorluğu, Avrupa paylaşım savaşlarının göbeğine yerleştirmiştir. Sorun, bir yandan imparatorlukların siyasi (toprak dahil)-toplumsal bütünlüğünü koruma, yani bağımsızlık; diğer yandan "yarı-bağımsız" siyasi yapıların ayrılma talepleriyle ulusal sorunla bütünleşik şekilde yaşanmıştır.[150] Osmanlı İmparatorluğun'daki toplumsal sınıflar, hem Leh Krallığının paylaşım mücadelesinin hem de Napolyon Savaşları ile yeni Avrupa dinamiklerinin bilgisi ile bu süreci deneyimleyecek; paylaşım savaşlarının imparatorlukların varlığını, bağımsızlığını tehdit eden yeni bir biçim almakta olduğunu erken bir dönemde göreceklerdir.[151] Dahası Lehistan'ın paylaşıldığı koşullarda, savaş, Kırım, Mısır ve Balkanlara sıçradığında, izlenim, yerini reel bir korkuya ve değişime bırakacaktır.[152]

18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın ilk çeyreği arasında yaşanan savaşlar, Doğu Sorununun karakteristiğini ortaya çıkarmış; Osmanlı İmparatorluğu'nu hızla dönüştürmüştür. İmparatorluk içindeki yarı-bağımsız statülü siyasi yapılardan biri olan, hanedan arayışlarında taht için adı geçen, askerî gücüyle belirleyici şekilde orduyu tahkim eden Kırım Hanlığı'nın 1774 yılında kaybedilmesi ve 1783 yılında Rusya tarafından işgal edilmesiyle imparatorluk en önemli parçalarından birini kaybetmiş; imparatorluğun paylaşılması ve parçalanması yönünde ilk adım atılmıştır.[153] Kırım, bu dönemden itibaren Doğu Sorununun mihenk taşlarından biri olacaktır. Kırım'ın işgaliyle aynı yılda imzalanmış olmasına rağmen, Kırım'ın işgalini önceleyen, hem işgale hem de daha geniş çaplı bir paylaşım savaşına zemin hazırlayan 1783 Rusya ve Avusturya "Yunan Planı", Osmanlı'nın paylaşılma stratejisinin Kırım'dan başlayarak Osmanlı'nın Doğu Avrupa, Balkanlar, İstanbul ve Boğazlar'daki topraklarına kadar uzanmasının planlandığını ortaya koymuştur.[154] Fransa'nın da Mısır ve Suriye üzerinden dahil olduğu bu plan, Osmanlı'nın Kırım işgaline direnme hattı kurması ile 1787-92 yılında Osmanlı ve Avusturya arasında iki cepheli bir savaşa dönüşmüştür. 1792 Yaş Antlaşması ile Kırım'ın ilhakının kabulü imparatorluğun kuzeyde direnme gücünün kırıldığını göstermiştir.[155]

1797 yılında Venedik Cumhuriyeti'ni sona erdiren, "Venedik Dalmaçyası" olarak anılan İyon adalarının ve 1798'de de Mısır'ın Fransa tarafından işgaliyle, Osmanlı toprakları doğrudan Napolyon Savaşlarına da konu

---

[150] Eric Hobsbawm, a.g.e., s.132.
Hacer Topaktaş, "Karlofça'dan Lozan'a İstanbul'da Leh Diplomatlar 1699-1923", *OTAM*, Sayı: 37, 2015, s.307-336.
Stanford J. Shaw, a.g.e., s.68, 325; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.224.
Stanford J. Shaw, a.g.e., s.31.
A.g.e., s.28-36.
A.g.e., s.91.

olarak, bir başka paylaşım savaşının hattını oluşturmuştur.[156] Osmanlı bu savaşa, kendi "emperyal projesi"ni, yani azalan gücüne rağmen, kendine bağlı devletler üzerinde siyasal zor tekelini koruma yönünde yayılmacı direnç gösteren bir imparatorluk olarak, Mısır, Mora ve Balkanlar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan Devrim Fransa'sı karşısında İngiltere ve Rusya'nın dahil olduğu "Üçlü İttifak" (1798-1802) ve "İkinci Koalisyon"un parçası olarak girmiştir.[157] Ancak, Osmanlı İmparatorluğu savaştan, bir, devleti imparatorluk biçiminde örgütleme kabiliyetini yitirmekte olduğunu görerek çıkmıştır. Savaş boyunca, Fransa ve Avusturya, Alman prenslikleriyle kurduğu ittifaka benzer biçimde, Tepedelenli Ali Paşa ve Pazvandoğlu örneklerinde olduğu gibi, "bağımsızlaşma eğilimi gösteren" âyân "mülk"leriyle ittifak kurmuştur.[158] İki, imparatorluğun, ittifaklardan bağımsız siyasi varlığını, yani bağımsızlığını korumakta zorlandığı görülmüştür. Fransa'ya karşı toprak bütünlüğünü korumak için "Üçlü İttifak"ın parçası olan Osmanlı, savaş boyunca Rusya'nın Boğazları ve imparatorluk limanlarını korumasını, Balkanlara asker göndermesini ve İngiltere'nin Mısır'daki varlığını kabul etmiştir.[159] 1802 Amiens Antlaşması'yla devre dışı bırakılarak, İngiltere ve Fransa'nın, kendisinin taraf olmadığı bir anlaşma ile toprakları üzerinde karar almasına ses çıkaramamış; savaş öncesi toprak bütünlüğünü korumakla birlikte kendisinin taraf olamadığı bir antlaşmaya razı olmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten 1812 Bükreş Antlaşması'na kadar izlediği tarafsızlık politikasının da başarısız olmasıyla,[160] Osmanlı giderek daha belirgin şekilde paylaşım savaşının içine çekilmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, Osmanlı'nın kendilerinden bağımsız herhangi birinin nüfuz alanı olmasına karşın geliştirdikleri direnç Doğu Avrupa, Balkanlar ve Boğazları savaş alanına çevirmiştir. Rusya, Eflak ve Boğdan'ı doğrudan işgal etmiş; Sırplar başta olmak üzere Balkanlar'daki Ortodoks halklar üzerinde koruma, garantkörlük, himaye ilişkileri geliştirerek, "kocabaş" ve âyânların "mülk" iddialarında taraf olarak Balkanlar'da canlanan özerklik iddialarını körüklemiştir.[161] İngiltere, 1807'de Boğazlara kadar gelmiş ve zor püskürtülmüştür.[162] 1812'de savaş sona erdiğinde Balkanlar daha da parçalanmış, Sırplar özelinde ilk defa yarı-bağımsız statüye sahip olmayan Osmanlı "reâyâ"sından bir halk, "özerklik"

---

156 Kahraman Şakul, "Adriyatik'te Yakobinler: Mehmed Şakir Efendi'nin 'takrir-gûne' Tahriri", *Kebikeç*, Sayı: 33, 2012, s.231-250.
Kahraman Şakul, a.g.e., s.233-235; Bu savaşlar sırasında Osmanlı, İngiltere'den sonra İttifak'ın en önemli donanma gücüdür. Kahraman Şakul, "Osmanlılar Fransız İhtilâli'ne Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması", Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.255-313, s.256, 259; Eric Hobsbawm, a.g.e., s.99; Standford J. Shaw, a.g.e., s.351-353; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.240.

158 Standford J. Shaw, a.g.e., s.330-333, 349; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.215; Kahraman Şakul, a.g.e., s.272-278.

159 Standford J. Shaw, a.g.e., s.353, 359, 367, 375.

160 Virginia H. Aksan, a.g.e., s.236, 250.

161 Virginia H. Aksan, a.g.e., s.214; Standford J. Shaw, a.g.e., s.301; Fikret Adanır, a.g.e., s.164, 182-184.
Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", Seyfi Kenan (Ed.), a.g.e., s.391-493.

statüsü elde etmiş; Tuna boyunca telafisi mümkün olmayan bir yıkım yaşanmış, Osmanlı ordusu neredeyse çökmüştür.[163]

4.3.2. Doğu Sorununun İçine Doğduğu Mukataa-Malikâne Sisteminin Krizi

Doğu Sorununun sınırlarını çizdiği paylaşım savaşları, bir bütün olarak 1793-1826 dönemini belirlemiştir.[164] III. Selim döneminin "Nizâm-ı Cedid"i, Alemdar Mustafa Paşa'nın "Sekban-ı Cedid"i ve II. Mahmud'un âyânları tasfiyesi, bu savaşların parçası olduğu koşullar içine doğmuştur. Bu koşullar, Osmanlı toplumsal ilişkilerinin miras bıraktığı çelişkileri derinleştirmiştir. Peki, bu çelişkilerin derinleşmesiyle 18. yüzyılın dördüncü çeyreğinde ortaya çıkan feodal kriz, bir başka ifadeyle II. İmparatorluk'taki siyasi kriz neyden kaynaklanmıştır?

Krizin ve tepkinin ardında, mukataa-malikâne sisteminin artık çekme mekanizmasında yaşanan krizin payı vardır. Babıâli yeni mukataa-malikâne alanları yaratmakta zorlandığı, mahlûl (kişinin ölüp mukataanın boşta kalması) durumdaki gelir kaynaklarının takibi, hazineye devri ve yeniden satışında aksaklıklar yaşandığı ve bu nedenle muaccele gelirlerinin düştüğü koşullarda imparatorluk merkezine kaynak transferi sekteye uğramıştır.[165] Artık çekiminde "dolaylı sömürü"ye dayanan birincil mültezimlerin, malikâneleri doğrudan işletmemeleri ise, verimlilik ve gelir kaynağının korunması sorunları ile sistemin giderek daha fazla oranda rantiyerleşmesi sorununu iç içe geçirmiştir. Kâr/muaccele oranlarındaki düşüşler, 1780'lere gelindiğinde işletme kârlarında da düşüş yaşandığını ve mukataa-malikâne ölçeği küçük olduğu durumda malikânelere yeni alıcı bulmakta zorlanıldığını gösterir.[166] Havale sistemiyle artık çekimi krize girmiştir.

Mukataa-malikâne sistemi içinde kalarak krizin ötelenmesinin yollarından biri, sektörel kaymalar olmuştur: "Malikânecilere intikal eden, brüt vergi hasılatına ait miktarlardaki değişmelerin tespitine dayanan bu mukayese, 1750-1800 arasındaki dönem için, dış ticaretle alâkalı 13 mukataada ortalama %178 kadar bir artışa karşılık, sanayi kesimine ait 12 mukataada aynı ortalamanın %14 civarında kaldığını göstermiştir."[167] Para-servet üretim alanından, 10 misli oranda dolaşım alanına kaymıştır. Gelir kaynağının, kontrol ve idarenin devri yapılmaksızın kâr payının muaccele karşılığı satılması esasına dayanan esham sisteminin 1775 yılında uygula-

---

163 İmparatorluk yönetimindeki yıkım "Türk ordusunun elitleri [burada] yokolmuştu." sözleriyle ifade edilmiştir. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.277

164 A.g.e., s.249.

165 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.34. "Eski askerlerin ve kamu hizmetkârlarının müsadere edilmiş mal varlıklarına ilaveten geleneksel olarak beyt'ül mala ya da devlete intikal eden (ve böylece sultanın gözetimine emanet edilmiş) mirasçısı olmayan mallardan elde edilen gelirler de giderek artan bir biçimde genel harcamalar için kullanılıyordu." Ariel Salzmann, a.g.e., s.131.

166 A.g.e., s.104.

167 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", a.g.e., s.126.

maya konulması da, üretimden kopuk bir iç borçlanma mekanizması yaratıldığının, vezir-paşa + sarraf üzerinden yeni bir kısa dönemli borçlanma mekanizmasının gündeme geldiğinin, yani rantiyerleşme eğiliminin güçlenmekte olduğunun kanıtıdır.[168] Üretimden kaçış ve rantiyerleşme eğilimleri krizi derinleştirmiştir.

Bu iki eğilim, birincil ve ikincil mültezimler, yani dolaylı yönetim, sömürü ve komuta ile doğrudan yönetim, sömürü ve sevkiyat arasında biriken çelişkilerde somutlanmıştır. Büyük ölçüde vezir ve paşalardan oluşan birincil mültezimler ile eşraf ve âyânı oluşturan ikincil mültezimler arasında iltizam sisteminin havale usulü üzerinden bir rant paylaşım mekanizması; makam-servet bağına dayalı bir "kapı" örgütlenmesi, siyasi, idari ve iktisadi boyutlarıyla bütünleşik bir toplumsal bağ kurulmuştu. Daha 17 yüzyılda selâtin, vüzerâ ve ümerâ hâsslarında baş gösteren verimsizlik, 1697 yılından itibaren mâlikâne sisteminin aslolarak bu hâssları kapsayacak şekilde yaygınlaşması eğilimini beraberinde getirmişti.[169] Böylelikle, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küçük dirlikleri massederek ilerleyen iltizam ve mâlikâne sistemleri, bu tarihten itibaren ağırlıklı olarak birincil mültezimlerin hâsslarını da söz konusu rant paylaşım mekanizmasının içine çekmişti. 18. yüzyılın ilk yarısında, bu rant paylaşımı mekanizmasından dolayı, vali olarak atanan vezir ve paşaların hâss gelirlerinde ciddi düşüşler yaşanmış; vezir ve paşalar ek vergiler olmadan kendilerini idame ettiremez hale gelmiş, "mükemmel bir kapu halkı" besleme kabiliyetlerini kaybetmeye başlamışlardır.[170] Mâlikâne sistemi, rant paylaşımın yanı sıra, işletme devri, yani kontrol ve idarenin devri anlamına da geldiği için selâtin, vüzerâ ve ümerâ hâsslarında "kapı"lar, dolaylı ve doğrudan yönetim arasındaki çelişkilerin derinleşmesiyle zayıflamaya başlamıştır. Bu durum, vezir ve paşaların rant paylaşımından giderek daha dolaylı şekilde pay almaları, doğrudan sömürü ve komutadan uzaklaşmaları, topraktan ve paralı askerlerden kopmaları sonucunu beraberinde getirmiştir.[171]

18. yüzyılın ikinci yarısında, bu bağ, hanedan, vezir ve paşaların dolaylı sömürüsü ile toprakla doğrudan bağlantısı olan, artık çekme sürecini dışardan finanse ederek örgütleyen eşrâf ve âyânın doğrudan sömürüsü arasındaki çelişkinin derinleşmesiyle çözülmeye başlamıştır. Bu çelişkinin derinleşmesinde ikincil mültezimlerin aldıkları payın artması, mâlikânelerin ikincil mültezimlerin eline geçmesi, toprak üzerindeki özel mülkiyet ve miras haklarının mevcut feodal düzenlemeleri aşması, "mülk"leşme süreçlerinin artığı doğrudan temellük edenler lehine sabitlemesi yönündeki eğilimlerin etkisi olmuştur.[172] Eşrâf ve âyânın doğrudan sömürü ve tahakkümü yönündeki bu çözülme, "dolaylı merkezi sömürü ve tahakküm"

---

[168] Yavuz Cezar, a.g.e., s.81-82, 105-106, 108, 135-136, 147.

[169] A.g.e., s.35, 42.
Bruce McGowan, a.g.e., s.782, 784-785; Yavuz Cezar, a.g.e., s.50, 53-54, 60.
Yavuz Cezar, a.g.e., s.45-47, 50, 52.
Michael Palairet, a.g.e., s.34-36.

mekânizması içinde, korunmuş özerk toplumsal örgütlenmelerin açığa çıkabileceği bir düzlemde gerçekleşmiştir.[173] Çözülmenin yaşandığı fay hattı ve kırılmanın derecesi bu toplumsal örgütlerle paralellik taşımış; o nedenle de, Balkanlar veya Arap eyaletlerinde daha bariz şekilde görünürlük kazandığı gibi etnik temelli örgütlenmelerle de bütünleşik bir gelişim sergilemiştir.

Mukataa-mâlikâne hisselerinin eşrâf ve âyânın elinde toplanmaya başlaması, artığın "merkez"e, hanedan, vezir ve paşaların servetinin merkezileştiği İstanbul'a çekilmesinde zorluklar yaşanmasına neden olmuştur.[174] Hanedan, vezir ve paşalar da eşrâf ve âyân gibi hisseleri oranında artık çekebiliyorlardı. Eşrâf ve âyânın elindeki hisseler arttıkça – ki yıllık ödemeler, "mal"ların sabit kaldığı ve mâlikâne (ve eshamın) değerinin yeniden hesaplanmaya ihtiyaç duyulduğu ancak yeniden satışın olmadığı koşullarda hasılat ve net kâr geçmiş yılların çok üstüne çıkabiliyordu – hanedan, vezir ve paşaların aldığı pay azalmıştır.[175] Hanedan, vezir ve paşaların, en uygun kâr/muaccele oranlarını ve dolayısıyla en fazla getiriyi gözeterek mâlikâne hisselerini imparatorluğun farklı yerlerine yayarak çeşitlendirmeleri de, hisseler yerelde eşrâf ve âyânın elinde yoğunlaşmaya başladıkça önemli bir sorun haline gelmiştir.[176] Salzmann, 1784 yılında Voyvoda İsmail Ağa ile oğlunun hisselerin yarısını ele geçirmesiyle sistemin işlemez hale geldiğini tespit etmiş; hanedan, vezir ve paşalarının paylarının ciddi oranda azalmasının yanı sıra bu durumun "kapı" sisteminde cisimleşen kontrol ve denge sistemini tehdit ettiğini belirtmiştir. "[K]ontrol ve denge sistemi sadece, en büyük hisselerin merkezi devlet yatırımcılarının elinde olması halinde işe yarıyordu."[177] 18. yüzyılın başında Penah Efendi'nin sorunun kaynağını mukataaların parçalı yapısı ve halkın mütegallibeye kalması şeklinde tespiti bu saptamayla paralellik taşır.[178] Merkezden yapılan vali atamalarındaki hareketliliğe karşın eyalet gelir kaynaklarının tek bir bileşik mukataa olarak satılması ve bunları ellerinde tutanların çoğunlukla kendi muhitlerine atanmaları, 18. yüzyılın ikinci yarısında yerelde "elit âyân vali"leri öne çıkarmıştır. "[Â]yân valilerin, devlet kaynaklı gelirlerini gayrimenkuller, büyük çiftlikler, iltizamlar, borç verme ve ticaret gibi çeşitlendirilmiş portföylerle kendi jeopolitik nüfuz alanlarında bulunan kentlerde yeniden yatırıma dönüştürdüklerini [de] görürüz."[179] Buna karşın, hisselerini belli bir bölgede yoğunlaştıran ve o bölgenin yönetimini elinde tutan vezir ve paşalar da, 16. ve 17. yüzyıllardaki vali isyanlarında görüldüğü gibi, "dolaylı sömürü ve tahakküm"ün merkezileşen çıkarların ötesinde "taşra"daki çıkarlarıyla hareket etmeye başlamış; bu da, "merke-

---

[173] Fikret Adanır, a.g.e., s.158-166.
Ariel Salzmann, a.g.e., s.230.
Yavuz Cezar, a.g.e., s.146.
A.g.e., s.44.
Ariel Salzmann, a.g.e., s.230.
[178] Yavuz Cezar, a.g.e., s.144-145.
[179] Ariel Salzmann, a.g.e., s.148.

zi" makamlar ile eşrâf ve âyân arasındaki geçişkenliği arttırmıştır.[180] Mukataa-mâlikâne ve esham gelirlerinin Babıâli'de, İstanbul'da merkezileşmesi ve en büyük yatırımcıların İstanbul'da olması, bu kaybı, imparatorluk "merkezi" aleyhine önemli, hatta ölümcül hale getirmiştir.[181] Bu eğilim, "dolaylı sömürü"ye dayanan birincil ve "doğrudan" yöneten ikincil mültezimler arasındaki çelişkileri arttırmış, 1793-1826 döneminin sınıf mücadelesini belirlemiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde belirginlik kazanacak merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik salınımı temelde bu çelişkiden ve ayrışmadan beslenecektir.

Çelişkiyi boyutlandıran, bir diğer unsur da padişah ile hanedan üyelerinin sömürüden aldıkları paydır. 18. yüzyılda mâlikâneye verilen hâssların önemli bir miktarının hanedan üyelerine ait olduğu için, mukataa-mâlikâne sistemindeki daralmanın onları da doğrudan etkilemiştir.[182] Bununla birlikte, 17 yüzyıldan başlayarak iç hazineden transferlerin artmasıyla, padişahın ayrı hazine sahibi olma ayrıcalığı sarsılmış; icareteynli vakıflarla iltizam sisteminin vakıfları da kapsaması ve 18. yüzyılın ikinci yarısında Haremeyn Evkâfı mukataalarının da mâlikâneye verilmesiyle, vakıflar içinde en büyükleri olan sultan vakıflarından gelen iç hazinedeki vakıf gelirleri azalmıştır.[183] Birincil mültezimler içindeki çelişkiler derinleşirken, padişah ve hanedan üyelerinin daralmadan etkilenmesi; buna rağmen, iç hazine ayrıcalığını ve vakıflarını korumaları 18. yüzyıl gelişmelerini belirleyecektir. Servetin, padişah ve hanedan lehine, birincil mültezimler içinde eşitsiz şekilde yoğunlaşması, krizi boyutlandıracaktır.

4.3.3. Askeri-Mülki Örgütlenmenin Merkezileşme Biçiminde Değişim

Peki, 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan paylaşım savaşları, yani Doğu Sorunu, bu krizi nasıl ve ne yönde derinleştirmiş, hangi dinamikleri açığa çıkarmış ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi yönünde nasıl bir etkide bulunmuştur?

18. yüzyılda mâlikâneleşme oranında ve havale sistemi nedeniyle ikincil mültezimlerde yaşanan artış, doğrudan sömürü ve tahakkümü belirleyici hale getirmiş; muaccele ve malların, mâlikânelerin ve kârların gerçek değeri mukabilinde belirlenerek alınmasını engellemiş; resmi ve fiili yönetici ayrımını belirginleştirerek imparatorluk merkezinin fiili yöneticileri belirleme ve kontrol etme gücünü zayıflatmıştır. Mâlikâne ve esham sis-

---

[180] İbrahim Paşa, "[k]endisinin görev süresi boyunca, oğulları ve dostları Diyarbekir'de çok sayıda malikâne köy satın almıştı. Yusuf Ziya Paşa'nınkiler tüm imparatorluğa yayıldığı halde, İbrahim Paşa'nınkiler yerel nitelikteydi. Hızla veziriazamlık makamına tırmanan Yusuf Ziya Paşa'dan farklı olarak İbrahim Paşa, 1809-1813 yılları arasındaki dönemde valilik yapan, memleketi olan eyaleti hiç itirazsız yönetebilmeye göz dikmişti." Ariel Salzmann, a.g.e., s.233. Arap eyaletlerinde "merkez"den atanan vezir ve paşalar gibi, yeniçeri ağaları da rant için yerel beylerle iktidar mücadelesine girmişlerdir. Dina Rizk Khoury, "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.165-185.
Ariel Salzmann, a.g.e., s.133-137, 149-150.
5 eyaletteki mâlikâne-hâssları elinde bulunduran 46 kişi için bkz. Yavuz Cezar, a.g.e., s.47.
A.g.e., s.28, 31, 100.

temini kendi bünyesinde merkezileştiren Babıâli, sistemin dolaylı yapısı nedeniyle, doğrudan sömürüye müdahale edemeyerek, "merkez"e istediği oranda artık çekememeye; mâlikâne ve esham gelirlerini merkezileştirmekte zorlanmaktadır. Palairet, Balkanlar ile İstanbul arasındaki gerilimin aşardan kaynaklandığını; Babıâlinin merkeze yeterli aşar gönderilmediğinden, Balkanlarınsa, aşırı aşar çekildiğinden şikayetçi olduğunu belirtmektedir.[184]

Mukataa-mâlikânelerin 200 yıldır tımar alanları aleyhine genişlemesinin, devlet gelirlerinde "Hazine-i Âmire"yi (merkezi hazine) tekleştirdiği; savaş finansmanı başta olmak üzere devlet harcamalarında mâlikâne ve esham gelirlerini belirleyici hale getirdiği göz önünde bulundurulduğu zaman da, savaş harcamalarındaki artışın Babıâlinin merkezileştirme sorununu derinleştirdiği görülecektir.[185] Hanedan, vezir ve paşalar ile Babıâli, kendi "kapı"ları ve başta Yeniçeri olmak üzere imparatorluk ordusunu oluşturan askeri beslemekte, sevk etmekte ve kumanda etmekte zorlanmaktadır. Siyasal birikimin doğası, artık çekme ile sevkiyat gibi iki ayrı alanda eş zamanlı ve birbirini koşullayan bir kriz doğurmuştur. Sevkiyat dahil doğrudan sömürü ve tahakküm ile dolaylı sömürü ve tahakküm arasında oluşan yarık, II. İmparatorluğun Krizi olarak adlandırılabilecek bir kriz başlığı haline gelmiştir. 1774-1826 dönemini belirleyen kriz, bu nedenle siyasi-askeri-mülki nitelik taşımış; vezir, paşa ve âyânlar ile özel olarak Yeniçeri'nin, genel olarak da askerlerin merkezinde durduğu bir görünüm almıştır. İlmiyye ve kalemiyye, mülk sahibi sınıflar içi mücadelede somutlaşan bu krizin, sonradan ve dolaylı bileşeni olmuştur.

Süreç ayrıntılarıyla ortaya konacak olursa, şöyle bir seyir izlenmiştir. İstanbul'daki birincil mültezimlerin servetlerini topraktan bağımsız veya ençok geliri getirecek şekilde dağınık-parçalı mukataa-mâlikâne yatırımlarına yönlendirmeleri, vali olan vüzerânın ise, mukataalaşma-mâlikâneleşmenin etkisiyle keskin bir rant paylaşımının içine girmesi nedeniyle, birincil mültezimler "kapı"ları aracılığıyla asker besleme ve seferber etme güçlerini yitirmişlerdir. Savaş finansmanında Hazine-i Âmirenin tekleşmesi, buna karşılık askeri gücün bütün unsurlarıyla merkezileştirilememiş olması ve merkezi ordunun yeterli oranda finanse edilerek seferber edilememesi nedeniyle, askeri yönetim krizin fay hattını oluşturmuştur. 1768-74 Savaşı, bu çelişkiyi açığa çıkararak derinleştirmiştir. İlk defa bu savaşta imparatorluk merkezi âyân kuvvetlerinden o güne kadar görülmemiş oranda yardım almış; orduyu Yeniçeri, kapıkulu sipahileri, tımarlı sipahi yanında âyânın sevkettiği sekbanlar ile onları dengelemesi öngörülen "miri levendant" üzerine kurmuştur.[186] İkisi de aslolarak feodal bağlılık ilişki-

---

[184] Michael Palairet, a.g.e., s.36.

[185] Hazine-i Âmire'ye yüklenmeyecek şekilde, merkeze nakit çekmeden askerî harcamaların yerinden, hâss, zeâmet, tımar olarak tahsis edilmiş dirliklerden finanse edilmesi ve sevkiyatın da yerinden gerçekleştirilmesi uygulaması, tımar sisteminin çözülüşüyle değişmişti. Savaş finansmanı merkezi hazinece, nakit olarak karşılanmaya başlanmıştı. 1645 Girit Savaşı'ndan sonra savaşların niteliğindeki değişmeyle, savaşların daha uzun ve masraflı hale gelmesi, merkezi hazinenin yükünü ağırlaştırmış ve bu nakit ihtiyacı mâlikâneleşmeyi hızlandırmıştı. Yavuz Cezar, a.g.e., s.28-33.

[186] Bruce McGowan, a.g.e., s.786; Virginia Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? ", a.g.e., s.26-35; Virginia Aksan, "War and Peace", a.g.e., s.82-88, 93, 96.

lerine dayanan askeri sevkiyatı öngördüğü için, mevcut ilişki biçimini pekiştirmiştir. 1787-92 Savaşının vergi yükünü arttırarak doğrudan üreticiden artık çekmeyi zorlaştırması ve paranın değerini düşürerek muaccele ve malların değerini azaltması, iltizama dayanarak merkezden asker beslemeyi iyice zorlaştırmıştır.[187] Buna karşın, hem doğrudan üreticiden daha fazla artık çekebilen hem de böylelikle sevkiyat artışını finanse edebilen âyânlar, "savaş lordluğu" ile siyasal zor tekellerini pekiştirmişlerdir. Toprağın özelleştiği koşullarda, bu nedenle, feodal bağlılık ilişkileri daha da pekişecek; mülki ve askeri yönetim alanında da âyân giderek daha güçlenecektir. Balkanlarda toprakbentlikteki artış bu sürecin ürünü olmuş olabilir.[188]

Savaşlar, Yeniçeri de dâhil olmak üzere vezir ve paşaların – her ne kadar komuta kademesini bırakmamakta ısrar etseler de – asker üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmekte olduklarını göstermiştir.[189] Farklı kaynaklardan gelen askerlerin aralarındaki geçişkenlik artmış; taşrada Yeniçerilerin âyânın kontrolüne girmesinin önündeki engeller ortadan kalkmıştır.[190] Yeniçerinin yönetim sorununun sadece merkezi nitelikli olmadığını gösteren bir "yerliyan sorunu" belirmiştir.[191] 1785 yılından sonra Tuna, Bulgaristan, Trakya ve Makedonya'da yoğunlaşan, müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan, çoğunlukla savaş sonrası profesyonel askerlerin açığa çıkmasıyla toplaşan "kırcali eşkıyası"nda olduğu gibi, bu geçişkenlik, artan eşkıyalık faaliyetlerini, Babıâli'ye karşı isyanları ve âyânlar arası savaşları beslemiştir.[192] Sadaret makamı-Babıâli altında sağlanan "kapı"lar ittifakıyla, askerler arasında sağlanan merkezi komuta bütünlüğü bozulmuş; âyânların özerk müfrezeleri orduyu ve askeri sevkiyatı parçalamıştır.[193] Vezir ve paşalar ile âyân arasındaki ilişki "kapı"ların bağlılık ilişkilerine sığmamaya başlamış; giderek eşit statü talep eden bir hal almıştır.[194]

Bu durum, âyânın taşrada siyasal birikim tekelini eline almasını sağlayacak bir zor tekeline kavuşmasına yol açacak, "mülk"leşme dinamiğini adem-i merkezileşme yönünde işletecektir. Âyânın iktidar talebi önce ve-

---

187 Yavuz Cezar, a.g.e., s.124-131; Michael Palairet, a.g.e., s.36-38.

188 Alp Yücel Kaya, "Were Peasants Bound to the Soil in the Nineteenth-Century Balkans? ", a.g.e., s.66-67

"Rumeli'deki cephe hatlarının gerisinde, bu savaş için milis toplayıp, milislerin başına geçmeleri istenen âyan ekabirleri, ordunun İstanbul'daki vezirlere hiçbir saygısı olmadığının farkına varmaktaydılar. Bu keşif onların doğrudan merkezi hükümeti muhatap almasına yol açtı; artık kolay kolay terk etmeyecekleri yeni bir alışkanlık edinmişlerdi. Savaş ortamını bahane ederek, Anadolu, Suriye ve Mısır'da da çeşitli kökenlerden gelme âyan savaş ağaları ortaya çıktı ve Rumeli âyanı gibi bunlar da, siyasal gücün fiili olarak ademi merkezileşmesi doğrultusunda büyük mesafe kaydettiler." Bruce McGowan, a.g.e., s.786; Virginia Aksan, "War and Peace", a.g.e., s.97

Virginia Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? ", a.g.e., s.35; Michael Palairet, a.g.e., s.36. Yeniçeri serdar ve zabitleri âyânın kontrolüne girmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942, s.34; Stanford J. Shaw, a.g.e., s.309, 312-313, 331-332.

Kadir Üstün, *The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire*, 1789-1807, Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, s.163-164, 179-190.

Fikret Adanır, a.g.e., s.178.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.26.

"Merkez"le ilişkisini daha önceleri valiler üzerinden kuran âyânlar, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğrudan Sadrazamla yazışmaya başlamışlardır. A.g.e., s.7.

zir ve paşa rütbeleri ile imparatorluk merkez ve eyalet yönetimine talip olmasıyla açığa çıkmıştır. 1768 seferinden önce âyânlardan asker isteyen merkez, bir kısmının vezirlik ve paşalık talepleriyle karşılaşmıştır.[195] Bu tarihten itibaren vezirlik ve paşalık rütbesini alarak vali olan âyânlar, bu unvan ve görevleri "mülk"lerini korumak veya resmi statüye kavuşturmak için kullanmışlardır. "Mülk"leri birer bölgesel hanedanlık biçimini almış; kendileri de vilayet yönetimini irsi surette uhdelerinde toplamışlardır. Diğer bir kısmı ise, merkeze kendilerini bağlayacak vezirlik ve paşalık rütbelerini dahi kabul etmemiş; "mülk"lerinde birer hanedan gibi davranmaya ve hâkimiyetleri altındaki şehirlere valileri dahi sokmamaya başlamışlardır.[196] Eyaletlerde ikili bir görünüm ortaya çıkmış; fiili ve resmi yönetim iyice birbirinden ayrılmış; farklı "mülk" alanlarını ifade etmeye başlamış ve âyânların "mülk"leşme eğilimi pekişmiştir. Babıâli, yerleşim yerlerinde eşkıyanın kontrol altına alınması ve asker sevkiyatında âyânın gücüne muhtaç hale gelmiştir.[197] Hatta Balkanlarda, âyânlar yabancı devletlerle ticari, siyasi-diplomatik ve askeri işbirliğine girme gücüne erişerek birer "bölgesel devlet başkanı" gibi davranmaya başlamışlardır.[198]

Gelişmeler, merkez ve taşra teşkilâtlanmasını eş zamanlı etkilemiş; iki boyutlu bir askeri-mülki örgütlenme sorunu ve yeni bir merkezileşme biçimi açığa çıkarmıştır. "Merkez"deki değişiklik, askeri-mülki örgütlenmenin hem merkez teşkilâtını hem yerel düzeydeki merkeze bağlanma biçimlerini etkilemiştir.

"Kapı"ların çözülmesiyle birlikte vezir ve paşaların askeri-mülki güçlerini kaybetmeleri, merkezileşmenin en üst kademesini etkilemiş; Sadaret makamının iktidar alanı daralmıştır. III. Selim döneminde sadrazamların yetkilerinin kısıtlanması, diğer merkezi yöneticilerin gerisinde kalmaları, iradi bir tasarruftan ziyade bu nesnel değişimi yansıtır. Değişim, Padişah ile Sadrazam arasındaki mücadeleyle görünürlük kazanmıştır. 1787-92 Savaşında Padişah ve Sadrazam arasındaki görev ve yetki çatışması bunun en belirgin örneğidir.[199] Mali koordinasyon ve mali disiplin gerekçesiyle Padişah, Sadrazam denetimindeki ordu hesaplarını şahsında merkezileştirmeye çalışmış; bu, merkez ve cephe yönetimi ile "Rîkâb-ı Hümâyûn Hazinesi" ve "Ordu Hazinesi" arasında bir ikilik ve çatışma ortaya çıkarmıştır.

Havale sistemi üzerinde yükselen "dolaylı sömürü ve tahakküm" mekânizması, ikincil mültezimlerin "mülk"leşme dinamiklerinin harekete geçmesiyle birlikte, birincil mültezimler eşiğinden kırılınca, merkezileşme süreçleri bir bütün olarak etkilenmiştir. Kişisel tabiiyet ilişkilerinin devam

---

[195] A.g.e., s.1-4.

[196] Silistre mütessellimi Yıllıkzâde Süleyman Ağa, vezir ve vali Gürcü Osman Paşa'yı Silitre'ye sokmamış; 1806 yılında Silitre Valisi Yusuf Paşa'nın emirlerini tanımamıştır. A.g.e., s.11, 17.
Fikret Adanır, a.g.e., s.174-176; Shaw, Avusturya'yla savaşmak için Babıâli'nin nasıl âyân kökenli bir vali olan Kara Mahmud Paşa'nın kuvvetlerine muhtaç olduğunu gösterir. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.299-307.
A.g.e., s.1-3; Yanyalı Ali Paşa, Pazvandoğlu vb. (Arnavutluk, Sırbistan, Bulgaristan) ile görüşmek üzere Fransız elçileri gönderilmiş; Kara Mahmud Paşa (Arnavutluk, Karadağ) ile Avusturya askerî işbirliği kurmuştur. Standford J.Shaw, a.g.e., s.325, 300-301.

[199] Yavuz Cezar, a.g.e., s.112-123.

ettiği koşullarda, âyânlar, bu ilişkileri konsolide etmeye yönelerek birincil mültezimlere meydan okumuşlardır. Siyasal birikimin mevcut dolayım kanallarını devreden çıkararak, sözleşmeler veya kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden doğrudan artık çekme tekelini ele geçirmeye çalışmışlardır.[200] Özel mülkleşme eğiliminin yükseldiği ve üretim ilişkilerinde "nesnel" iktisadi dinamiklerin baskın hale gelmeye başladığı Balkan topraklarında bu ilişkilerin doğrudan beye değil, toprağa bağlılığa da yönelebildiğini ve bu dolayım kanalıyla doğrudan artık çekiminin özelleştirildiğini vurgulamak gerekir.[201] Eşkıya ve yerliyan yeniçerilere dayanarak kendi özel ordularını kurarak bu siyasal birikim tekelini güvence altına almaya uğraşmışlardır. Vezir ve paşaların mülki-askeri örgütlenme üzerindeki siyasal güçlerinin, zümrelerini temsil yeteneklerinin ve bunların güvencesi olan ayrıcalıklarının altı oyulurken,[202] âyânlar güç, temsil ve ayrıcalık hakları elde etmişlerdir. Merkezi iktidar talebinin en açık göstergesi, âyânın vezâret unvan ve rütbesi verilmesi yönünde gösterdiği basınçtır.[203] Bu basıncın son dalgası olan 1808 Sened-i İttifak süreci sonlanana kadar, temsil ve ayrıcalıklar yönündeki talepler ivmelenerek artacak ve önemli kriz başlıklarından birini oluşturacaktır.

Üretimden "doğrudan" yönetmeden kişisel tabiiyet ilişkileri dolayımıyla pay alınamaması, iktisat-dışı zorla el koyma biçiminin mevcut haliyle devamını imkansız hale getirmiş ve "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasını yani, merkezi devletin eski biçimlerini çözmüştür. Bundan sadece kaynak aktarım süreçleri değil, bu kaynaklarla finanse edilen merkezi ordu da etkilenmiştir. Merkeze tımar veya "kapı" dolayımıyla kaynak aktarılamaması, Hazine-i Âmirenin (merkezi hazine) kaynak bulamamasına neden olmuş; "merkez" eliyle yeni kaynakların yaratılmasını gündeme getirmiştir.[204] "Kapı"lar kanalıyla asker sevkiyatının sağlanamaması da, bir yandan, merkezi hazine tarafından finanse edilen paralı askerleri (sekban) öne çıkarmış; diğer yandan, Yeniçeri sorunu özelinde yeni şekilde örgütlenmiş bir merkezi ordu ihtiyacını gündeme getirmiştir.[205]

Merkezi devletin sadece "dolaylı" karakteri değil, "kolektif" karakteri de süreçten etkilenmiştir. Kolektif örgütlenme biçimi nedeniyle, âyânın iktidar talebi, sadece vezir ve paşalar için değil, ilmiyye ve kalemiyye sınıfları da dahil tüm bileşenler için ayrı ayrı saiklerle de olsa bir kriz dinamiğine dönüşmüştür.

---

200 Merkeze çekilen aşar oranının âyân lehine azalması, mukataa-mâlikânelerin artarak ikincil mültezimlerin eline geçmesi ve *de facto* özel mülkleştirme eğilimi buna örnektir. Michael Palairet, a.g.e., s.36.
Balkanlarda toprakbentliği için bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e.
Zümre konumları ile maddi konumları arasındaki açının açılmasıyla Avrupa'da aristokrasinin sıl krize girdiğine ilişkin bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.659.
Fikret Adanır, a.g.e., s.175. Salzmann da, taşra mültezimlerinden kaynaklı 18. yüzyılın sonundaki aşırı vezir artışına dikkat çeker. Ariel Salzmann, a.g.e., s.127.

204 Yavuz Cezar, a.g.e., s.30-31.

205 Virginia Aksan, "Whatever Happened to the Jannissaries? a.g.e.; Virginia Aksan, "War and Peace", a.g.e.

Âyânın vezâret-valilik üzerinden şekillenen iktidar talebi, bu talebin kimi örneklerde özerklik boyutuna ulaşması; merkezi olarak atanan valilerin de gerek mukataa-mâlikâne gelirlerini bölgesel olarak yoğunlaştırmaya gerekse siyasi, askeri ve mali güçlerini arttırmaya çalışarak bu eğilime paralel bir eğilim sergilemeleri taşra örgütlenmesini etkilemiş; yönetim birimi ve ölçeği itibariyle eyalet yönetimini sorunun merkezine yerleştirmiştir.[206] Bu eğilim, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında taşra yönetiminde şöyle bir görünüm ortaya çıkarmıştır: "Onların Paşaları ya da eyaletlerindeki valileri artık, Hristiyanlığın feodal çağlarında Taht'ın büyük baronları gibi, Bâbıali'den çok daha bağımsızdır."[207] Taşra yönetiminde siyasi ve mali güç, artığa "doğrudan" el koyulma sürecini yönetenlerin veya onlarla ittifak yapanların eline geçmiştir.[208] Paylaşım savaşları ve milliyetçilik hareketleri, bu zeminde kırılmalar yaratacak; açığa çıkan "feodal özerklik" talepleri yeni devletlerin nüvesini oluşturacak bir kriz dinamiği haline gelecektir.[209] Diğer yandan, yerliyan üzerinden yeniçeri sorununu besleyecek; taşrada âyân sorunu ile yeniçeri sorununu iç içe geçirecektir.[210]

Krizi besleyecek bütün çelişkiler, iki ayrı dönemde açığa çıkacaktır. Çelişkilerin benzer noktalarda yoğunlaşmış ve toplumsal ilişkilerde niteliksel bir değişim yaşanmamış olması, iki dönemin birbirine benzer karakter taşımasına neden olacaktır. *Ancien Régime* içinde yeniden doğuş sancısı, bu iki dönemin de ortak karakteristiğidir. Feodal toplumsal ilişkiler içinde devinmeye devam etmenin, biriken sorunlara yine ve yeniden bir "feodal tepki" üretmenin, ancak bu ilişkiler içinde eskisi gibi devam edememenin sancısıdır bu. Arno Mayer ve Heide Gerstenberger'in dediği gibi, toplumsal ilişkilerin eski örgütlenme biçimleri içinde yeni bir biçim almakta olduklarının göstergesidir.[211] Sınıf mücadelesinin seyri, bu sancıya farklı biçimler vererek, her bir dönemin özgün bir biçim almasını sağlayacaktır.

İlk dönem, III. Selim'in hanedanlığında verilen bir "feodal tepki"dir. "Dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizması üzerinde yükselen "mülk" çözülür ve yeni "mülk"leşme dinamikleri ortaya çıkarken, mülk sahibi sınıflar arası bir ittifak arayışıdır. Bu arayış, III. Selim reformlarında özgün biçimini almış; Nizam-ı Cedid reformları bu döneme adını vermiştir. İkinci dönem, ilk kıvılcımı 1806 yılında Edirne Vakasıyla çakılan, 1807

---

206 Stanford J. Shaw, a.g.e., s.5, 107, 278-314. Merkezden atanan vezir, paşa ve komutanların da âyânlar gibi, iktidar talep edebildiklerinin en açık örneği Mısır'a atanan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Hidivliğine kadar uzanan serüveni olmuştur. Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı – Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
Suavi Aydın, "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 105, 2006, s.88'den aktaran Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.24-25, 27, 32, 44.

208 Kavalalı Mehmet Ali Paşa, merkezden atanmasına karşın gücünü aslen bu ilişkilerden almıştır. Özge Özkoç, a.g.e., s.63-73.

209 Milliyetçi hareketlerin kapitalistleşme süreçlerinden ve kapitalist sınıflardan önce "feodal özerklik" talepleriyle çakıştığı, onlardan beslendiği görülmektedir. Bkz. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.265-272; Eric Hobsbawm, a.g.e., s.139-141.
Kadir Üstün, a.g.e., s.199-202.
Arno Mayer, a.g.e.; Heide Gerstenberger, a.g.e.

Kabakçı Mustafa İsyanıyla da "mülk"ün bütününü içine alan bir "iç savaş" dönemidir. 1808 yılında Alemdar Mustafa Paşa komutası ve yönetiminde ittifak arayışlarına geri dönülmeye çalışılmışsa da, Alemdar'ın öldürülmesiyle "iç savaş" derinleşmiştir. Yeniçeri Ocağının kaldırıldığı 1826 yılına kadar II. Mahmud hanedanlığının ilk dönemi de bu "iç savaş"ın parçasıdır.

4.3.4. II. İmparatorluk Çözülürken III. Selim Dönemi Reformları

Fay hattı artığa "dolaylı yönetim" ve "doğrudan yönetim" kanalıyla el koyanlar arasından geçen II. İmparatorluğun Krizi, III. Selim döneminde görünürlük kazanmıştır. Tahta çıktığı 1789 yılında toplanan Meşveret Meclisinin gündemi "eyalet ve sancak [elviye] mutasarrıfı olan" vezir ve paşaların [taşrada vali ve mîrmirân] daralan mülk ve mülk gelirleridir.[212] Vezir ve paşalar, mâlikâneye dönüşmüş, bir kısmı eshama verilmiş ve bu nedenle, işletme ve gelirleri havale edilen veya paylaşılan feodal mülklerin yeniden kendilerine tahsis edilmesini ve bu mülklerde sadece kendilerinin hak sahibi olmasını talep etmektedir. "Mülk"leşme dinamiğinin âyânlar lehine belirginlik kazanmasıyla birlikte, savaş sonrasında, aynı sorun, bir kez daha, ancak bu defa farklı bir içerikle gündeme gelmiştir. Sorunu gündeme taşıyan 1793-94 *Vüzerâ Kânunnâmesi*, kendisinden önceki âyânların gücünü sınırlayan, âyânlığı yasaklayan kanunname ve fermanlardan farklı olarak onların gücünü kabul eder.[213] Savaş boyunca toplumsal ilişkilerde yaşanan dönüşüm, servet birikimi sürecinde göreli bir daralma yaşayan ve ikincil mültezimler karşısında saflaşan vezir ve paşaları, "kapı"larına kaptırdıkları mülk hak ve gelirlerini yeniden talep etmekten alıkoymuştur. *Vüzerâ Kânunnâmesi*, mülk hak ve gelirlerini belirleyen artığa el koyma ve bölüşüm ilişkilerine hiç dokunmadan, sadece vezirliğe ve paşalığa yükselişi düzenleyip "kapı"ları sınırlandırarak,[214] âyânın mülkler üzerinde kazandığı hakları zımnen kabul etmiş; ancak bu hakları siyasal birikimin müntemmin cüzü olan siyasal haklardan bağımsızlaştırıp, siyasal hakların vezir ve paşalara özgülenmesini sağlamaya çalışmıştır. "Doğrudan sömürü"-"dolaylı sömürü" alanları ile merkez-yerel güç dengesini gözeten bir düzenleme yapmıştır.

Vüzerâ Kânunnâmesi, III. Selim reformlarının temel karakteristiğini açığa vurmuştur: uzlaş(tır)ma arayışı. Mülk sahibi sınıfların kolektif iktidarı çözülür, sınıflar arası ve sınıf-içi mücadele keskinleşirken, mevcut koşulların kabulü, ancak âyânların toplumsal iktidarının, "mülk"ü-"dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının omurgasını oluşturan diğer mülk sahibi sınıfların genel çıkarını tehdit etmeyecek, yani öz-

---

[212] Yavuz Cezar, a.g.e., s.65-67; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.136-152.
Daha önceki kanunname ve fermanlar için bkz. Fikret Adanır, a.g.e., s.173-179.
Kânunnâme, vezir sayısının dondurulması, vezir rütbesi tahsisinin kurala bağlanması, mübaşir göndermenin yasaklanması, kapu kethüdalarının sınırlandırılması, vezir ve paşaların tüm tabiiyetinin uyması gereken kuralları hükme bağlamıştır. Turan Gökçe, "Vüzerâ Kânunnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: VIII, 1993, 99-125.

gül biçimiyle özerk veya bağımsız yeni "mülk"lere izin vermeyecek şekilde, yeniden imparatorluk "mülk"ünün parçası haline getirmeye yönelik bir ittifak arayışı. Erken modern devletin "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının mevcut soyutlanma biçimiyle kendini yeniden üretemediği krizden, "mülk"ü koruyup mülk sahibi sınıflar arasındaki ittifakı yeniden sağlayarak çıkma uğraşı.[215]

İttifak arayışı, bölüşüm ilişkilerini kapsadığı oranda mali nitelikli olmuştur. *Vüzerâ Kânunnâmesi*'nin de öngördüğü gibi, artığa el koyma süreçlerinin yeniden düzenlenemediği kabul edilmiş; el konulan artıktan pay alma yolları düzenlenmeye çalışılmıştır. Birincil mültezimlerin artıktan pay alma şekli "dolaylı" niteliğini koruduğu için, "Kapılar Saltanatı"nın kolektif dolayım kanallarından yararlanılamasa da, artığın merkeze çekilme süreci "dolaylı" kanallar üzerinden gerçekleştirilmeye devam etmiştir. Bu kanallar, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının doğası itibariyle, yine merkezi nitelikte olmuş; yeni merkezi araçların ve devlet kurumlarının oluşturulmasını beraberinde getirmiştir. Siyasal birikimin "kapı"lar kanalıyla gerçekleşen kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden sağlanamaması, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasını belirleyen ilişkiler tarafından baskılanan padişahı, yine ve yeniden kişisel tabiiyet ilişkilerinin tahkimi için öne çıkarmıştır. Tüm bu özellikleriyle, III. Selim reformları, yönetsel ve askeri nitelikli değişim sürecinin tezahürü olmuştur.

"Dolaylı yönetim" ve "doğrudan yönetim"le artığa el koyanlar arasındaki bölüşüm ilişkileri ile merkezi devletin bu ilişkilere müdahalesi ve bu gelişmelerin askeri harcamaların finansmanına etkisi üzerinden kendini gösteren III. Selim reformları, üç önemli düzenlemede somutlaşır. Birincisi, *Vüzerâ Kânunnâmesi*'ndeki, kaynak tahsisi mümkün olmayan vüzerâ ve mirmirân için öngörülen "maaş" düzenlemesidir.[216] Hâss veya mukataa-mâlikâne, ve bunların yetmediği durumlarda kendi "kapı"ları marifetiyle toplamaları öngörülen "imdad-ı seyfiyye" ve "imdad-ı hazariyye" gibi ek vergiler tahsis etmek yerine, yeni hâssların verilememesi, mukataa-mâlikâne satışlarının iktisadi güçle belirlenmesi nedeniyle, "has bedeli" ve "has akçesi" gibi merkezi devlet tarafından doğrudan yapılan ödemeler öngörülmüş; bu ödemeler zaman içinde "maaş" olarak adlandırılmıştır. Feodal ilişkilerin temelini oluşturan tahsis usulünün devam ettirilemediği koşullarda, has bedeli ve has akçesi gibi ödemelerin hâsslar yerine ödenen meblağ olarak tanımlanmasından da anlaşıldığı üzere, "dolaylı yönetim" kanalıyla siyasal birikim haklarını koruyan mülk sahibi sınıflar, üretim sürecinde el konulan artığa, kendi kolektif iktidarlarının ifadesi olan merkezi devletin iktisat-dışı zoru dolayımıyla el koymaya yönelmişlerdir.

III. Selim döneminde, bu düzenlemeyle bağlantılı üç önemli sonuç ortaya çıkacaktır. Bir, "dolaylı" yoldan artıktan pay alan mülk sahibi sınıfların, "doğrudan üretim" sürecinden kopuşları pekişecek; bununla bağlantı-

[215] Benzer bir erken modern devlet ve kriz tahlili için bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.653.

[216] Yavuz Cezar, a.g.e., s.68-70.

lı olarak, artıktan "kurumsal" merkezi devlet dolayımıyla pay alma kural haline gelecektir. İki, doğrudan üretim sürecinden bağımsız nakit ödemelerin artması, artığın paylaşılma biçimini değiştirecek; nakdi artık çekme aracı olan verginin önemini arttırmasıyla, maliyede nakdileşme ve merkezileşme eğilimi güçlenecektir.[217] Balkanlarda sınıf içi mücadelenin aşar üzerine yoğunlaşması bunun göstergesidir. Üç, servetin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimine paralel olarak, mukataa-mâlikâne sahibi olmayan veya eşitsizlikler aleyhlerine gelişen vezir ve paşalar süreçten daha çok etkilenecektir. Taşradaki vezir ve paşaların çoğu ile merkezde bulunmalarına rağmen mukataa-mâlikâne sisteminden yeterince pay alamayanlar gelir kaynakları daraldığı için "maaşlı" statüye bağımlı hale geleceklerdir.[218]

İlkiyle bağlantılı ikinci önemli düzenleme, merkezi hazineye dairdir. Bu süreci besleyen üç kaynak vardır. Birincisi, birincil mültezimlerin, "kurumsal" merkezi devlet dolayımıyla artıktan pay almaya koşullandıkça, gelir kaynakları ve yönetiminin merkezileştirilmesi; bu kaynakların merkez dolayımıyla yeniden paylaşılmasının desteklenmesi. İkincisi, "kapı"lar kanalıyla asker sevkiyat ve finansmanının imkansız hale gelmesiyle, gelir kaynaklarının merkezileştirilmesi eğilimine paralel yeni bir askeri finansman şeklinin, yani merkezi kaynaklarla finanse edilecek bir merkezi ordunun temelinin atılması.[219] Üçüncüsü, özel mülkleşme ve "mülk"leşme süreçlerini imparatorluk "mülk"üne yeniden eklemlemek için, âyânın da pay almasının öngörüldüğü merkezi devlet dolayım kanallarının geliştirilmesi.

Gelir kaynaklarının ve yönetiminin merkezileşme sürecini örnekler üzerinden izleyebiliriz. 1775 yılında uygulamaya konan esham, yeniden bölüşümün yolunu açan bir uygulama idi.[220] Mukataa-mâlikâne sisteminden farklı olarak, işletme hakları devredilmeden "kâr"ın belli bir muaccele karşılığı satışı söz konusuydu; böylelikle, mülkiyet ve yönetim hakları devlette kalacak şekilde "doğrudan sömürü"den, yani çekilen artıktan "dolaylı" yollardan pay alınması mümkün olabiliyordu. Önemli mukataa ve mâlikâneler böylelikle idare ve gelirleriyle merkeze devredilmekte; "kâr"ı "dolaylı" olarak dağıtılmaktaydı. Bu nedenle, esham "doğrudan sömürü" ile kaybedilen payların merkez dolayımıyla yeniden bölüşülmesinin yolunu açmıştı.[221] Esham sisteminin, gelir kaynaklarını merkezileştirme usulüne benzer şekilde, bir de, kimi gelir kaynaklarının doğrudan savaş harcamaları için kullanılacağı ve ikinci bir devlet hazinesi işlevi görecek olan *Darbhâne-i Âmire* kurulmuştu.[222] Dârüssaâde Ağasının idaresindeki evkâf ve mukataalar ve yine benzer statüdeki kişilerin uhdesindeki çiftlik ve tımarlar Darbhâne-i Âmireye bağlanmıştı. İşte, III. Selim reformları, yukarı-

---

217 A.g.e., s.70.

218 A.g.e., s.53-54, 242-243.

219 Ayrıca 1813'te ilkini bütünleyen şekilde kapıkulu maaşları da düzenlenmiştir. A.g.e., s.30-31, 70, 71-72, 98.
A.g.e., s.79-87, 105-108.
Mukataa-mâlikânelerin "havale" edildiği kişilerin yanı sıra, esham sahiplerine "vezaif", "has bedeli" adı altında "kâr"dan pay veriliyordu. A.g.e., s.105.
A.g.e., s.100-103.

da belirtilen dinamiklerin merkezin dışına çıkardığı bölüşüm ilişkilerini ve onun üzerinde yükselen askeri örgütlenmeyi, bu iki tip merkezileşme usulünün açtığı yoldan *İrâd-ı Cedîd* ve *Nizâm-ı Cedîd*'e bağlamaya çalışmıştır.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi, askeri harcamaların finansmanı için "özel ve ayrı bir fon" olarak tasarlanmıştır.[223] Bu özelliğiyle, Darbhâne-i Âmirenin işlevini üstlenmiştir. Yazında iddia edildiğinin aksine, İrâd-ı Cedîd Hazinesinin ihdası, mukataa, mâlikâne, esham ve tımar sisteminin tasfiyesini değil, bu usullerle "kişi"lere tahsis edilen gelir kaynaklarının, mevcut usuller korunarak bir "kurum"a tahsis edilmesiyle, savaşların finansmanı hedeflemiştir. 1793 tarihli yasayla, sadece Darbhâne ve Hazine-i Âmirece "zabt ve idare olunan" bazı mukataa ve tımarlar, mahlûl olan bazı mâlikâne-mukataaları ve hisseleri, esham mahlûlat "faiz"leri ve humbaracı tımarları İrâd-ı Cedîd Hazinesine devredilmiş; "[y]eni hazineye tahsis olunan gelirlerin yönetimi ve iltizama verilme işleri [de], doğrudan doğruya İrâd-ı Cedîd Defterdarı'nın yetki ve sorumluluğuna" verilmiştir.[224] Bundan sonra yaptığı işlemlerle İrâd-ı Cedîd Hazinesi bazen büyük mukataaların yeniden satışını önleyici kararlar alırken, bazen de 1798-99 yılında olduğu gibi eshamı yeniden piyasaya sürmüş, mevki ve statüye göre esham satışı yapmış ve hatta bazen de tımar ve zeâmetlerin küçük parçalar halinde mukataalaşmasını önlemek için toplulaştırarak mukataalaştırma yoluna gitmiştir.[225] Mukataa ve mâlikânelerin yeniden bölüşümünü merkezileştirmeye çalışmış; kimi zaman birincil mültezimler lehine, onların tarihsel kayıplarını karşılamak üzere, âyânların elinde toplulaşmış topraklara el koymuş, kimi zaman da, onlarla işbirliği tesis etmek için kendi kontrolü altında onlarda kalmasını sağlamıştır.[226] Denebilir ki, İrâd-ı Cedîd Hazinesi, çekilen artığa "dolaylı" yollardan el konulması sürecini ve gelir kaynaklarından pay verme faaliyetini merkezileştirmeye, yani kişiler üzerinden kurulamayan "dolaylı" el koyma ve bölüşme faaliyetinin "kurum"lar üzerinden gerçekleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Gelir kaynaklarının bir kuruma tahsisi, yani "doğrudan sömürü"den kişilerin değil merkezi devletin "dolaylı" pay alması, vergileri de öne çıkarmış; İrâd-ı Cedîd Hazinesi gelirlerinde

---

223 A.g.e., s.156.

224 A.g.e., s.156, 158.

225 A.g.e., 169, 172, 182.

226 III. Selim "malikâne ve mukataa sahiplerinin, iltizamlarındaki yerleri yönetme ve kullanma görevleri bittiğinde, zengin sarrafların kefaletiyle, buraları bulundukları eyalet valileri ve sancak mutasarrıflarına verilmeleri konusunda hatt-ı hümâyûn çıkarmış, böylece iltizâm usulünü kaldırmak istemiştir." Yücel Özkaya, "III. Selim'in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümâyûnları", *OTAM*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1990, s.303-334, s.341-342. Önemli âyân ailelerinden Caniklizâdelerin topraklarının yine bu dönemde el değiştirmesi de örnek gösterilebilir. Caniklizâdelerin elindeki Canik ve Karahisar-ı Şarkî mukataaları mahlûl bırakılarak, önce Darbhane-i Âmire tarafından el konmuş ve sonra da faizleri İrad-ı Cedîd Hazinesine gelir yazılmıştır. Canik muhassıllığı 1792-99 yılları arasında kısa dönemli merkezden atanan ve bölgeyle bağlantısı olmayan mukataa sahiplerince yönetilmiş ve muaccelenin yarısına da bu dönemde el koymuştur. 1799'da Caniklizâde Battal Hüseyin Paşa affedilince kendisine ve ardından oğullarına yeniden Canik muhassıllığının mukataası verilmiş ve mukataa mâlikâneye çevrilmiştir. Ancak, mâlikâneleri İrad-ı Cedîd Hazinesine bağlı olmaya devam etmiştir. Canay Şahin, a.g.e., s.113-115, 117

resimler önemli bir bileşen haline gelmiştir.[227]

"Dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizması, vezir ve paşaların "kapı"ları üzerinden askeri kaynak ve finansmanın merkezileştirilmesi anlamına geliyordu. "Kapı"ların çözülüşü, paylaşım savaşlarının yıkıcı ve daraltıcı etkisiyle birleşerek, Yeniçeri Ocağı çevresinde düğümlenen bir sorunu, ve buna paralel, merkezi kaynaklarla finanse edilen ve merkezi olarak kurulup yönetilen merkezi ordu ihtiyacını açığa çıkarmıştı. İrâd-ı Cedîd Hazinesi, merkezileştirdiği gelir kaynaklarını Nizâm-ı Cedîde tahsis ederek, yeni bir merkezi ordunun çekirdeğini ortaya çıkarmıştır. İrâd-ı Cedîd 80 civarındaki tımarın gelirini doğrudan Levend Çiftliğine tahsis etmiştir.[228] Gelirleri toplama faaliyeti gibi, toplanan gelirlerle asker sevketme faaliyetinin de bir kurumun sorumluluğuna verilmesinin önü açılmıştır.[229]

İlk olarak, Nizâm-ı Cedîd, bir "kurum" olarak, *Ancien Régime* içinde doğuş arayışlarının en belirgin örneklerindendir. Modern devletin personel ve örgüt bakımından toplumdan soyutlanmış kurumlarından farklı, âyânları yeniden, mevcut adem-i merkeziyetçi yapılarıyla birlikte, kendi bünyesine katmak için, onlarla bütünleşmeyi hedeflemiş bir "kurum"dur. İrâd-ı Cedîdin merkezileştirerek kendisine tahsis ettiği mali kaynakları, mevcut kişisel orduların mali ve askeri yönetimini merkezileştirerek yönetimini tek bir kurumda toplamak için kullanmış ve bunu, kişisel âyân orduları ile işbirliği içinde yapmaya çalışmıştır. Âyân ordularını ortadan kaldırmamış; ödemelerin merkezi hazineden yapılması karşılığında, talimi merkezileştirerek onlarla bir komuta ve vergi ittifakına gitmiştir.

Virginia Aksan'ın tespit ettiği gibi, 1768-1774 Savaşında yeniçeri, kapıkulu sipahileri, tımarlı sipahi ve âyânın sevkettiği sekbanların yanı sıra merkezi hazinenin finanse ettiği bir diğer paralı asker grubu olan "miri levendat"ı genelleştirerek, âyânın, paralı askerlerin tek finansörü olma ayrıcalığını elinden almış; onlara bağlı askerlerin ödemelerini merkezi hazineden yaparak âyânların kişisel ordularını imparatorluk "mülk"üne bağlamış ve yeni bir merkezi ordunun çekirdeğini oluşturmuştur.[230] O tarihten itibaren miri levendata levend adını vermeyi bırakmış, onu diğer bütün kaynaklardan ayıracak şekilde "asâkir" adını kullanmaya başlamıştır. İnsan kaynağının merkezileştirilmesi, mali kaynakları merkezileştirme sorun ve biçimini daha da önemli hale getirecek; imparatorluk ölçeğindeki mali sıkıntı ve iktisadi sorunlar paralı askere yapılan ödemeleri ve askeri örgütlenmenin merkezileşme sorununu daha derinden etkilemeye başlayacaktır.[231]

---

[227] Yavuz Cezar, a.g.e., s.162.

[228] A.g.e., s.181-182. Tahsis edilen diğer kaynaklarla ilgili bkz. Kadir Üstün, a.g.e., s.115.
İrâd-ı Cedîd kurulduğunda başında hem mali hem askeri işlerden sorumlu Talimli Asker Nâzırı unvanlı bir kişi vardır. Mali ve askeri sorumluluk 1801 yılında birbirinden ayrılmıştır. Kadir Üstün, a.g.e., s.112-113.
Virginia Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries?", a.g.e., s.27-28, 35; Virginia Aksan, "War and Peace", 98; Kadir Üstün, a.g.e., s.124.
1806'da Nizâm-ı Cedîd askerine ödeme yapılamamasına ilişkin bkz. Kadir Üstün, a.g.e., s.119.

İkinci olarak, Nizâm-ı Cedîd, ordularını imparatorluk "mülk"ünün hizmetine veren âyâna, eşkıyaya, dış güçlere karşı güvenliğin "birlikte" sağlanması ve ittifakın dışında kalan âyân mülklerinin paylaşılması teklifidir. Bu noktada, âyânlar arası paylaşım mücadelelerinden yararlanılarak, âyânların bir kısmı merkezin yanına çekilmeye çalışılmıştır. Doğrudan taşra örgütlenmesinde yansısını bulan bu teklif, asker sağlayan bölgeleri vergiden muaf kılmayı, askerlerin harcamalarını merkezi hazineden karşılamayı; hizmetlerinin karşılığı âyâna yeni bölgeler ve valilikler vermeyi öngörmüştür.[232] Bu şekilde 9 idari-askeri taşra örgütü oluşturularak, eyaletler aracılığıyla Anadolu âyânıyla yer yer ittifaka gidilmiştir.[233] Askerlerin kaydı, taşradaki kışlalardaki eğitimi ve komutası âyânlara bırakılmıştır. İmparatorluk "mülk"ünün parçası olarak âyân kuvvetlerinin cepheye sevkedilebilmesi, bu kuvvetlerin komutasının yeniden merkezin kontrolüne geçmesi bir kazanım olmuş; ancak, ne âyânlar arası mücadeleye ne de âyânların imparatorluğa karşı isyanına nihai bir çözüm bulunabilmiştir.

Üçüncü olarak, Nizâm-ı Cedîd, ittifakın çekirdeğini oluşturması düşünülen merkez örgüttür. Taşra örgütlenmesinin yanında, farklı zamanlarda farklı insan kaynağından beslenen bir merkez örgütünden oluşmaktadır. Bostancı tüfenkçisi adıyla Bostancı Ocağı içinde yeni bir birlik olarak kurulmuştur.[234] Kuruluş süreci, merkezileşme ihtiyacının, askeri yönetim ile askeri teknolojiyi kesen bir sorundan kaynaklandığını gösterir.[235] Savaşlarda ağırlıklı olarak tüfeğin kullanılması ve tüfekçilerin "hat ya da çizgi" şeklinde hareket etme zorunluluğu, askerin makinanın bir parçası gibi senkronik hareket etmesini zorunlu kılan bir talim ihtiyacını ve senkronik hareketi kolaylaştıracak bir komuta değişikliğini gündeme getirmiştir.[236] Ne kendi akıl ve davasına bağlı, ocağıyla özdeşleşerek iman gücüyle hareket eden yeniçeri, ne de ödemeleri düzenli olarak yapıldığı sürece bağlılığını devam ettiren sekban, bu talim ve komuta biçimine uygun hareket edememektedir. Düzenli talim alışkanlığı ve bağlı olduğu kişinin komutasından bağımsız bir orduya, onun emir-komuta zincirine aidiyet bu askerlerde yoktur. Oysa, emir-komuta zincirine tabi bir profesyonelleşme ihtiyacı vardır. Bu durum, ortaların örgütlenme, talim ve ko-

---

[232] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.135-178; Kadir Üstün, a.g.e., s.116-117, 124-126, 127-128, 130, 135-136, 137, 139-144, 202.
Nizâm-ı Cedîdle, Anadolu'da birlik kurulduğu algısı vardır. Anadolu âyânının bütünleşik görünüm verdiği yönündeki tespitler, Nizam-ı Cedide karşı Anadolu'da çıkan isyanları görmezden gelmek olacaktır. Anadolu'da dahi ittifakın sulh ile değil, çok boyutlu bir mücadele ile kurulduğu görülmelidir. Bkz. Kadir Üstün, a.g.e., s.139-144; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars*, a.g.e., s.216-218; Yücel Özkaya, " III. Selim Devrinde Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da Karşılaştığı Zorluklar", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1963, s.147-156.
Mehmet Mert Sunar, "Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler", Seyfi Kenan (Ed.), a.g.e., s.497-527, s.504.
Kadir Üstün, a.g.e., s.84, 92-93.

[236] Fatih Yeşil, "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye (1790-1807)", *Tarih Dergisi*, Sayı: 52, 2011, s.27-85, s.28-32, 37, 39-40; Yeni emir-komuta sisteminin kuruluşunda Sünnî İslamın nasıl kullanıldığına ilişkin bkz. Selim Argun, *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, McGill University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montréal, 2013, s.285.

muta tarzının değişmesi anlamına gelmiştir. Orduyu asıl hareket ettiren omur, kolağası/beşyüzbaşı seviyesindeki askerlerdir. Bu askerler, topçu, arabacı, mühendis, piyade gibi farklı sınıf neferlerden oluşan ortaları komuta etmekte; binbaşıdan emirleri alıp mülazım ağa aracılığıyla bölükbaşılara iletmektedir.[237] 1807'de Kabakçı İsyanında değişikliğin merkezinde duran Yeniçeri Ocağında orta kademedekilerin büyük rol oynamış olması, bu iç örgütlenme değişikliğinin önemli olduğunun kanıtıdır.[238]

1802'deki yeni askere alım şekliyle, âyân kuvvetleri sistematik olarak Nizâm-ı Cedîde kaydedilmeye başlanmıştır. Yeni özerk birimlere eklenecek bu asker kaynağıyla, merkez ve taşra örgütleri arasında yeni bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır. 1802 yılında Nizâm-ı Cedîde dahil olan eyalet ve sancaklardan belirli sayıda askerin belirli süreler için talim görmek üzere Üsküdar'a gönderilmesi zorunluğu getirilmiştir.[239] Merkez teşkilât içinde yer alan subay dengi askerlerin, sancakbeyi unvanıyla taşraya giderek burada askerin eğitim ve komutasına devam etmesi sağlanmıştır. Merkezden atanma ve görevlendirilmeyi kabul etmek şartıyla Nizâm-ı Cedîd askerinin eğitim ve komutasına âyân da dahil edilmiştir. Karaman Valisi Abdurrahman Paşa 1801'de, albaya eş bir rütbeyle Üsküdar birliğinin başına atanmış ve 1806 II. Edirne Vakasının arifesinde Rumeli'deki âyân kuvvetlerini toplamakla görevlendirilmiştir.[240]

İki ayrı kaynaktan beslenen merkez örgütü, bir, asker kaynağını kendine bağlayabilmek için, kaynakların mevcut örgütsel bağlılıklarını aşan bir örgütlenme içine girmiştir. Bu hem imparatorluk ordusunun mevcut örgütlenmesinden hem de âyânın adem-i merkezi kuvvetlerinden ayrışma, onları kapsamak için onların üstünde bir yetki alanı (iktidar) yaratma mücadelesidir. Bunun için, Levend ve Üsküdar çiftlikleri başta olmak üzere, eski imparatorluk ordusunun baraka ve talimgahlarından ayrı kışla ve karargahlar oluşturulmuştur.[241] Nizâm-ı Cedîd askerinin eğitim, barınma ve komutası, imparatorluk ordusunun parçası olacak ayrı bir merkezi teşkilâta verilmiş; imparatorluk ordusu içinde özerk bir örgütlenmeye gidilmiştir.

İki, tüm kaynakların ocağa veya kişiye değil, onların da bağlı olmayı kabul ettiği üst bir otoriteye, sultana bağlı olmaları sağlanmaya çalışılmıştır.[242] Yeni merkezileşme süreci, yeni bir soyutlanma sürecidir ve sultan ile Saray bu minvalde idealize edilmiştir. Sürecin Bektaşiliği karşısına alan dinî motifleri bunun kanıtıdır. "[S]avaşçıları coşturan Bektaşî babalarının yerine, Nizâm-ı Cedîd kışlalarına *teslim* olan neferlere, kurulu düzene ve iktidara/halifeye boyun eğmeyi öğretmek" her şeyin başında geliyordu.[243] Bir başka deyişle, "Kadim savaşçılardan farklı olarak Nizâm-ı Cedîd kışla-

---

237 Fatih Yeşil, a.g.e., s.39.

238 Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.518-520.
Stanford J. Shaw, a.g.e., s.177-178; Kadir Üstün, a.g.e., s.103, 126.

240 Stanford J. Shaw, a.g.e., s.177; Mert Mete Sunar, a.g.e., s.512-513; Kadir Üstün, a.g.e., s.138-139. Bu ayrı örgütlenme biçimi, merkezi örgütte olduğu gibi, cephede de kendini göstermiştir. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.196-197; Yavuz Cezar, a.g.e., s.181-182; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.62. Kadir Üstün, a.g.e., s.105, 109, 154, 158.
Fatih Yeşil, a.g.e., s.42, 37.

larında tâlim eden nefer namzetleri *cüzî irade erbab*ının (kumandanların) *terbiye*siyle *küllî irade*nin (askerlik mesleği) *seyr-i sülûkuna rabt* olarak profesyonelleşiyordu."[244] Küllî irade de sultan şahsında kendini yeniden kurmanın, dışındakileri bu iradeye tabi kılmanın yolunu döşeyecekti. Sultana bağlı olmak, diğer toplumsal kaynaklardan soyutlanmış bir "kurum"a, bir "ordu"ya bağlı olmakla özdeşleşecekti.

Üç, askeri kaynakların soyutlanma süreci, yeniçeriyle ve âyân kuvvetleriyle bağı kopmuş, ancak siyasal birikim haklarını, yani askeri-siyasi görev, yetki ve ünvanları ellerinde tutan vezir ve paşalara askeri örgütlenmeye yeniden dahil olarak imparatorluğun merkezi yönetimindeki statülerini koruma şansı vermiştir. Bu vezir ve paşalar, özellikle Rumeli'de, Nizâm-ı Cedîd ittifakına dahil olmayan âyânı bastırmakla görevlendirilmiştir. 1796 yılında Rumeli Beylerbeyi olarak atanan Ahmed Kamil Paşazade Hakkı Paşa, Karaosmanoğlu ve Çabanoğlu âyanlarının da verdiği destekle Balkan âyânını bastırmaya çalışmıştır.[245] Yeniçeri ve âyâna karşı savaşarak, Sırbistan'da yeniden idareyi sağlama görevi de Belgrad Valisi atanan bu vezir ve paşalara verilmiştir.[246] Mısır'daki iktidar boşluğunu ve ardından gelen karışıklıkları bastırmak için de vezir ve paşalar görevlendirilmiştir.[247] Bu arada, doğrudan seyfiye sınıfından gelmeyen, yani imparatorluk ordusunda veya âyân kuvvetlerinde yer almayan kişiler de askeri eğitim, komuta ve karar alma süreçlerine dahil olma olanağı bulmuştur. III. Selim, bu kişileri farklı kademedeki askeri ve mali birimlerin başına nâzır atamıştır.[248] Bu atama dalgası, yeniçeri ağalarını da kapsayacak şekilde mevcut imparatorluk ordusuna da uzayacaktır.

III. Selim reformlarının üçüncü en önemli düzenlemesi, merkezi yönetim mekanizmasının karar alma ve uygulama süreçlerinde ortaya çıkmış; iktidar alanının bütünlüklü dönüşümünün öncüsü olmuştur. Vezir ve paşalar, siyasal birikim haklarını korumak için "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının dışına düşmemeye ve bu nedenle, sömürü ve tahakküm mekânizmasının "dolaylı ve kolektif" karakterini restore etmeye, kişisel tabiiyet ilişkilerini âyânların da üstünde yer alabilecek bir kişi üzerinden tahkim etmek zorunda kalmışlardır. Yeni hanedanların gündeme geldiği bu dönemde hanedan da varlığını koruma sorunuyla karşı karşıyadır. Bu "karşılıklı bağımlılık ilişkisi"dir ki,[249] merkezi iktidarın yeni bir soyutlanma düzeyinde tahkimini gündeme getirmiştir.

"Dolaylı yönetim" aracılığıyla artıktan pay alan vezir ve paşalar, "siyasal" konumlarını korumanın sağladığı avantajla ve bu "siyasal" konumlarını koruyabildikleri sürece sömürüden pay alabildikleri için padişah nezdinde kişisel iktidarın yeniden soyutlanması sürecinin tarafı ve kurucusu olmuşlardır. Kişisel iktidarın yeniden soyutlanma süreci, "genelleşmiş ki-

---

[244] A.g.e., s.42.
[245] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.315-316.
[246] Fikret Adanır, a.g.e., s.180-184.
Özge Özkoç, a.g.e., s.63-73.
[248] Virginia H. Aksan, a.g.e., s.193-194.
[249] "Karşılıklı bağımlılık ilişkisi" kavramlaştırması için bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.648.

şisel iktidar" olgusunu doğurmuştur.[250] "Kapı"lar ile tarihsel olarak kendilerini tahkim etmiş zümrelerin en önemlisinin girdiği çözülüş süreci, "genelleşmiş kişisel iktidarın" temelini oluşturmuş; zümreler üstü bir soyutlanma sürecini başlatmıştır. Mülk sahibi sınıfların "sömürü ve tahakküm" mekânizmasına (artık çekme ve temsil) zümreler şeklinde değil bireysel katılımını temel alan; artığın çekilmesini padişahın kişiliğinde merkezi iktidar dolayımına bağlayan; "genel çıkar"ı mutlak monarşiyle özdeşleştirerek bireyler üstü bir hüviyetle monarşiyi bir kez daha mutlaklaştıran yeni bir devlet biçiminin nüvelerini ortaya çıkarmıştır.

Yeni bir devlet biçiminin, tarihsel olarak yeni imparatorluk biçiminin doğmakta olduğunun açık göstergeleri vardır. Birincisi, padişahlığın "itaat al-sultan" kavramının öne çıkarılarak restore edilmesidir.[251] Bunu, Nizâm-ı Cedîde, yani yeni orduya itaatın padişah, ordu kumandanına itaatla özdeşleştirilmesi süreci bütünler.[252]

İkincisi, Sadarete veya "kapı"lara değil, doğrudan padişaha bağlı ve ona karşı sorumlu "nâzır"ların atanmasıdır.[253] Merkezi teşkilat nezâretler şeklinde örgütlenmediği halde niteliksel olarak öncüllerinden farklılaşan bir kademe-unvan, "nâzır" ortaya çıkmıştır. Mali, askeri ve idari reform kurumlarından her biri, birer nâzırın yönetimine verilmiştir. 1793'te Nizâm-ı Cedîdin başına atanan kişiye "Talimli Asker Nâzırı" denmiştir.

Üçüncüsü, güçlü bir zümre olarak örgütlenen ulemânın temsil, örgütlenme, eğitim ve mali kaynaklarında yapılan reformdur. Ulemâ, İstanbul'un tümünü, ekilebilir toprakların 4/5'ini kaplayan vakıflar aracılığıyla artıktan pay alan, servet biriktiren; mülazemet verme tekelini elinde bulundurarak "makam satışı"nı kontrol eden ve makamları tekeline alabilen; makamları hamilik şartına bağladığı için "kapı"lar edinebilen ve bunları harekete geçirebilen bir zümredir.[254] Bu özellikleri itibariyle, vezir ve paşa "kapı"larının çözüldüğü bir yüzyılda, tarikatlar gibi kendi dışındaki örgütlenmelere ve ilmiyye sınıfının alt tabakalarındaki yığılmaya rağmen, ulemâ "kapı"ları aracılığıyla gücünü, zümre olma özelliğini koruyabilmiştir. Bütün bu gücüne rağmen, bir zümre olarak ulemâ, III. Selim döneminde karar alma süreçlerinin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Ulemânın kendini "Nizâm-ı Kadîm"in önemli bir bileşeni olarak görerek, Nizâm-ı Cedîde ve ricâline karşı Nizâm-ı Kadîmi savunması ve padişahın, makam ve servet birikiminin önünde bir engel olarak da gördüğü Nizâm-ı Cedîd ricâlinin etkisi altında kaldığı için devlet yönetiminin bu ricâlin eline geçtiği yönündeki eleştirileri bu dışlamayı yansıtır.[255] Aradaki bu karşıtlığın, ulemâ-

---

[250] "Genelleşmiş kişisel iktidar" (generalised personal power) kavramı için bkz. A.g.e., s.651-653.
Selim Argun, a.g.e., s.285.
Fatih Yeşil, a.g.e., s.37, 42.
Mehmet Genç, "Nâzır"-"Osmanlılar'da Nâzır" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.449-450; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.193.

[254] Selim Argun, a.g.e., s.14-15, 212, 268. Madeline C. Zilfi, "The Ottoman *Ulema*", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, a.g.e., s.209-225, 210-211, 215-217, 220-221; İlhami Yurdakul, "III. Selim'in İlmiye Islahatı Programı ve Tatbikatı", Seyfi Kenan (Ed.), a.g.e., s.105-127, 106-108.
Selim Argun, a.g.e., s.272-282.

nın, sadece "kapı"larını başka bir ricâle kaptırma kaygısından değil, reformlar neticesinde "kapı"larını mevcut haliyle devam ettirememe korkusundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. III. Selim'in tahta çıkışından hemen sonra toplanan ilk Meclis-i Meşverette yer almalarına rağmen, genel olarak Meclis-i Meşveretin dışında tutulmaları da bu dışlamayı somutlar.[256]

III. Selim dönemindeki ilmiyye reformlarının tümü, kaza kademesinden başlayarak mansıp (makam) vermeyi sınırlandırmayı, atama yetkisini ulemâ dışına çıkarmayı veya ulemânın merkezi makamlarına vermeyi, ulemâ çocuklarının ilmiyyeye imtihansız giriş ayrıcalığına son vermeyi, makam satışının önüne geçmek için iltizam usulünün yerine emanet usulünü geçirmeyi, kapı kethüdalıkları ile naiplikleri sınırlandırmayı, gelirlerin tahsis ve toplanma işlemlerini Hazine eliyle merkezileştirmeyi, ulemânın sahip olduğu ceza imtiyazını kaldırmayı hedeflemiştir.[257] Makamın ve gelir kaynaklarının tahsisi yerine, makamların belli bir hiyerarşiye tabi kılınması, gelirin de Hazinede merkezileştirilmesi öngörülmüştür. Bu reformların parçası olarak, kazaskerlerin kişisel yetkileri sınırlandırılmış; kazaskerler yetkilerini Kazasker Divânları eliyle kullanır hale getirilmişlerdir.[258] İlmiyye sınıfı içindeki hiyerarşi kişisel "kapı" oluşumlarının önüne geçecek şekilde, padişahın atama yetkisini kullanabileceği şeyhülislamda merkezileştirilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü ve en önemli gösterge, *Meclis-i Meşveret* ve Sultan'ın *Özel Islahat Konseyi*'dir. Meclis-i Meşvereti, salt kendinden önceki meşveret meclislerinin devamı ve kurumsallaşmış biçimi olarak görmek yanlış olur. Bu dönem, Meclis-i Meşveret, niteliksel bir dönüşüm geçirmiştir. "Kapı"ların iradesiyle değil, doğrudan padişahın iradesiyle, hatt-ı hümâyûnuyla toplanması ve kararlarının padişah onayına tabi olması bunun açık göstergesidir.[259] Bu kurul, tarihçiler tarafından bu dönemden itibaren, sultanın "olağanüstü danışma kurulu" adıyla anılmaya başlanmıştır. Demek ki, kurulun sultanın merkezinde olduğu karar alma sürecinin parçası haline gelmesi bu döneme özgü bir durumdur. Bunun yanı sıra, katılacak kişiler, yani mülk sahibi sınıfların temsilcileri, "kapı"ların dolayımından bağımsızlaştırılarak, doğrudan padişah tarafından belirlenmektedir. Bu temsil biçimi, sultanın denetiminde bireysel katılımın öne çıktığı sürecin başlangıcıdır. Sultan, üzerinde iktidarı olduğunu düşündüğü âyân, vezir, paşa, yeniçeri ağası, ilmiyye ve kalemiyye mensuplarından kendi belirlediklerini bu meclise dahil etmiştir.[260] Özetle, burada önemli olan, padişahın mutlak iradesinin konsolidasyonundan ziyade, onu da mümkün kılacak şekilde, bir, "kapı"ların karar alma süreci üzerindeki tekellerinin kırılmış olması, iki, böylelikle daha önce karar alma süreçlerinin parçası olmayan âyânın sürece dahil edilebilmesi ve üç, bunların padişahın iradesini kabul edenlerin bireysel katılımıyla gerçekleştirilmesidir. Hangi "kapı"nın, hangi

---

[256] Aysel Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.702-706.
İlhami Yurdakul, a.g.e.; Selim Argun, a.g.e., s.280.

[258] İlhami Yurdakul, a.g.e., s.119, 121.

[259] Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.17.

[260] Shaw'un dikkat çektiği iki Meclis-i Meşveretin bileşimi için bkz. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.98.

"sınıf"ın, hangi tabakanın parçası olurlarsa olsunlar, mülk sahibi sınıflar padişah huzurunda eşitlenmiş; yeni bir kolektif iktidar kurulmuştur. Meclis-i Meşveretteki bu niteliksel farklılaşma, Kabakçı İsyanıyla tahta çıkan IV Mustafa'nın, tahta çıkar çıkmaz eski tip meşveret meclislerinin toplanma usulünü geri getirmiş olmasından da net bir şekilde anlaşılabilir.[261]

"Kapı"lar üstü bir diğer organ da Sultan'ın Özel Islahat Konseyi'dir.[262] Nizâm-ı Cedîd ricâlini oluşturan bu toplam, Meclis-i Meşveret gibi geniş temsile dayalı bir kurul olmayıp, doğrudan reformların hazırlanması ve yürürlüğe konulmasından sorumludur. Bu kurul, pejoratif bir adlandırmanın ötesine geçecek niteliklere sahip, 17. yüzyıl Avrupası'nda kralların danışmanlarından oluşan konseylere benzer özellikler gösteren bir "kabine"dir.[263] Avrupa'da prenslerin güç kaybetmesine paralel ortaya çıkan kabinelerin bir benzeri, vezir ve paşaların kendi "kapı"ları dolayımıyla iktidar sahibi oldukları dönemin kapandığı bir uğrakta Osmanlı İmparatorluğu'nda da ortaya çıkmış görünmektedir.[264] Modern anlamıyla "hükümet"le özdeşleşen Babıâli karşısında, "hükümet etme" gücünün sadrazamın, vezir ve paşa "kapı"larının elinden padişaha geçme sürecinin en önemli halkasıdır bu kurul. Geçişin eskiye dönüşü ifade etmediğinin göstergesi de, Avrupa'daki benzerleri gibi, kurulun Saray örgütlenmesinden bağımsız, onun dışında şekillenmiş olmasıdır.[265]

Meclis-i Meşveret ve Özel Islahat Konseyinin sultanın tekleşmesi ve iktidarının mutlaklaşmasıyla varlık kazanmış olması, bileşenleri itibariyle sahip oldukları sınıfsal niteliği gölgelemiş görünmektedir. Soyutlamanın bu biçimi, onların salt danışmanlardan oluşan birer kurul olarak algılanmasına yol açmıştır. Oysa, devletin yeni biçimiyle soyutlandığı bir dönemin erken örnekleri, bize somut bileşenlerini verdiği oranda sınıfsal bileşenlerini açık şekilde ortaya koyabilecek niteliktedir. İki kurul da, siyasal birikim veya doğrudan artığa el koyma tekelini ellerinde bulunduran mülk sahibi sınıflardan teşekkül etmektedir.[266] Âyânların katılımıyla toplanan Meclis-i Meşveretler veya bu kurulların bazı toplantılarına "nüfuzlu" kişi olma özelliğiyle dahil olanların doğrudan artığa el koyma süreçlerinden geldikleri anlaşılmaktadır. Büyük çoğunluğu ise, farklı "sınıf"lardan olmakla birlikte "makam sahipleri"dir. Dönemi itibariyle "makam sahibi" olmak hala ve özellikle üst düzeylerdekiler için kendine tahsis edilen gelir kaynağına ulaşma tekeline sahip olmakla aynı anlama geldiğine göre,[267] bunlar da siyasal birikim dolayımıyla artıktan pay alan mülk sahibi sınıflardır.

Aysel Yıldız, a.g.e., s.706-707, 749.

Stanford J. Shaw, a.g.e., s.122-124.

Tarih yazınında "iç kabine", "mutfak kabinesi" veya "ıslahat partisi" olarak adlandırılmıştır. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.115; Aysel Yıldız, a.g.e., s.709, 710. Avrupa'daki eşdeğerleri için bkz. Raymond Turner, "The Origin of the Cabinet Council", *The English Historical Review*, Cilt. 38, Sayı: 150, 1923, s.171-205.

264 Raymond Turner, a.g.e., s.172.

265 A.g.e., s.177.

266 Stanford J. Shaw, a.g.e., s.98-124.

267 Kalemiyye sınıfının makam sahipliği için bkz. Carter V. Findley, a.g.e., s.107-117, 122; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, a.g.e., s.84-88. Yavuz Cezar, a.g.e., s.68-69.

Bileşenlerin Osmanlı *Ancien Régime*'i içinden çıkmış olduklarına şüphe yoktur. Ancak III. Selim dönemi, karar alma süreçlerinin örgütlenme ve niteliğinde bu bileşenlerin de konumunu değiştirecek bir kırılmaya sahne olmuştur. Kurulların bileşenlerini, zümreleri ve görevleri yatayına keserek eşitlemesi, zümrelerden çok bireyleri öne çıkarmış; mensubu bulunduğu "sınıf"a veya üstlendiği göreve bakılmaksızın yeni girişleri mümkün kılmıştır. Böylelikle, merkezi devlet içindeki farklı tip ve kademelerdeki makamlardan gelenler en üst düzeydeki karar alma süreçlerinin parçası olabilmişlerdir. Modern anlamda işlevsel bir ayrımın, yani yasama-yürütme veya asker-sivil ayrımının da olmadığı düşünülürse, bu kurullar merkezi devlet örgütlenmesinin kapsamında olan bütün konularda karar alma ve uygulama yetkisine sahip olmuşlardır. II. Mahmud ve Tanzimat'la birlikte, bu kırılmanın ne kadar önemli bir dönüşümün temelini oluşturduğunu göreceğiz. Kırılmanın, toprak genişlemesinin durması nedeniyle ortaya çıkan "yüksek mevkilere yönelik talep fazlalığı", "efendilikten gelme paşa"lardaki artış ve tahsisat sistemindeki tıkanma ile birleştiği zaman hem merkezi devletin (imparatorluğun) soyutlanma biçiminde ortaya çıkan niteliksel dönüşümü hem de bileşenlerin konumlarındaki değişimi nasıl nihai biçimine kavuşturduğunu anlayacağız.

4.3.5. III. Selim Dönemi Reform Sürecinde Kriz

Kriz, reformların belkemiğini oluşturan askeri örgütlenmede patlak vermiştir. İlki 1806'da Edirne'de, ikincisi 1807'de İstanbul'da olmak üzere birbiriyle bağlantılı iki artçı sarsıntıyla açığa çıkmıştır. Krizin fay hattına bakıldığında, askeri örgütlenmede "kişisel" sevk ve idareden, "kurumsal" sevk ve idareye geçişin ifadesi olan Nizâm-ı Cedîdin, bir, halihazırda kişisel olarak sevk ve idare edilen âyân ordularını; iki, örgütlenme tarzı kişisel temelli olan mevcut imparatorluk ordusunu karşısına aldığı anlaşılmaktadır.

1806 Edirne İsyanı, Rumeli'deki yeniçeri ve âyân ordularını Nizâm-ı Cedîde dahil etme girişimi sırasında çıkmıştır. Anadolu'da asker vererek Nizâm-ı Cedîde katılan âyân, bölgesini vergiden muaf tutmuş; ancak vergi toplamaktan kaynaklanan kazançlarını kaybetmeye razı olmuştu.[268] Oysa, Rumeli âyânı için, Nizâm-ı Cedîdin dayandığı ittifak tarzı, kazanç değil, kayıp olarak görülmüştür. "Doğrudan sömürü" hiçbir yerde olmadığı kadar Rumeli'de âyânın tekelindeydi ve imparatorluk ordusunu da sürekli besleyecek şekilde en büyük askeri güce de Rumeli âyânı sahipti. Savaşlarla "bağımsızlaşma eğilimi gösteren" âyân "mülk"leri imparatorluğun hiçbir yerinde olmadığı kadar, burada, Rumeli'de güçlenmişti. Rumeli âyânını diğerlerinden ayıran tüm bu özellikler, Rumeli âyânının rant ve asker paylaşmak konusunda direnç göstermesine neden olmuştur. Bu nedenle, Nizâm-ı Cedîd, Rumeli'de bir ittifak değil, dayatma olarak algılanmış; Kadı Abdurrahman Paşa komutasındaki Nizâm-ı Cedîdin Rumeli'yi Nizâm-ı

[268] Kadir Üstün, a.g.e., s.126, 143.

Cedîde katma girişimine karşı güçlü bir "Âyân Koalisyonu" oluşturulmuş ve Koalisyon ile Nizâm-ı Cedîd Eylül 1806'da Edirne'de karşı karşıya gelmiştir.[269] Bu Koalisyonu, İstanbul'daki Nizâm-ı Cedîd karşıtı Sadrazam Hafız İsmail Paşa, Veliahd Şehzade Mustafa, Yeniçeri Ağası Pehlivan Ağa, yeniçeri ve ulemâdan kişiler de desteklemiştir.[270]

Kadı Abdurrahman Paşa'nın askere alma girişimindeki yöntemlerin, hali hazırda merkezi ordu disiplini (emir-komuta ve maaş sistemi) içine alınmak istemeyen Tekirdağ ve Edirne'deki yeniçerileri 1806 yılında isyana teşvik ettiği anlaşılmaktadır.[271] Edirne'deki yeniçeri isyanı daha çok yerliyan sorunundan, yani yeniçerinin ocak sisteminden ziyade âyân kuvvetlerinin parçası haline gelmiş olmasından ve dirlik ile mülk (mukataa ve vakıf) gelirlerini kaybetme korkusundan kaynaklanmıştır.[272] Yeniçerilerin isyana katılımı, isyanın toplumsal tabanını genişletmiş; halk, esnâf ve ulemâ da isyanın tarafı olmuştur.[273]

1806 İsyanının bastırılamaması Nizam-ı Cedid için sonun başlangıcı olmuş; 1807 Kabakçı İsyanı ise, Nizam-ı Cedidin yalnızca imparatorluk geneline yayılma girişimine değil, İstanbul'da merkezileşen birlikleri ile merkezi örgütüne de son vermiştir. İstanbul'da isyanın merkezi Yeniçeri Ocağıdır. Askeri örgütlenmenin merkezi teşkilâtındaki değişim isyanın fitilini ateşlemiştir: Bir, merkezi ordudaki talim ve emir-komuta düzenlemeleri (tabur/alay cengi/talimi), yeniçerilerin, "özerk" orta ve ocaklara "kişisel" bağlılığı ile ağaların "kişisel" idaresini karşısına almıştır.[274] İki, yeniçerinin orduya profesyonel asker gibi askeri gerekçelerle değil, iktisadi saiklerle bağlı olması hedef alınmıştır. Özellikle İstanbul'da isyanın esnafla bütünleşik bir görüntü almasının, makam satışı ile esamenin isyanın temel başlıklarından olmasının nedeni budur.

"Ocaklu" olmak esnaf olarak korunma, ticari faaliyetlerde öncelik, mukataa ve vakıf gelirlerinden pay almak; spekülatif bir araç olarak esame gelirlerine ilk elden sahip olmak ve miras hakkının olması demektir.[275]

---

[269] Tepedelenli Ali Paşa, Tirsinikli İsmail Ağa, Serezli İsmail Bey, Pazvandoğlu Osman ile Filibe, Edirne ve Pazarcık âyânları bu koalisyona katılmıştır. Fikret Adanır, a.g.e., s.185.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.64.
Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.511-513.
Kadir Üstün, a.g.e., s.148, 155, 160, 162, 163, 164, 199-202. Yerliyan sonunun yakıcılığı Alemdar Mustafa Paşa'nın kişisel tarihinden de anlaşılır. Alemdar, bir yeniçeri oğludur. 42. bölük yeniçerisi olarak ocağa girmiş; 1768 Osmanlı-Rus savaşında bölük bayraktarı olmuştur. Bir yandan da, babası gibi servet sahibidir, hayvan ticareti ve ziraatle uğraşmaktadır. Bu özelliklere sahip Alemdar, Rusçuk âyânı Tirsiniklizâde İsmail Ağa'nın maiyetine girmiş, İsmail Ağa'nın yeniçerisi, bayraktarı olmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.40, 64.

[270] Kadir Üstün, a.g.e., s.138-139, 147, 150.

[271] Fatih Yeşil, a.g.e., s.29-37, 39; Kadir Üstün, a.g.e., s.154, 158, 160. Nizam-ı Cedid ağaların yetersizliğini, yeniçeriler de vezirlerin askeri idaresi ile ağaların merkezden belirlenmesini hedef almıştır. Yeniçeriler ağaları ve yeniçeri ağasını kendileri seçmek istemektedir. Kadir Üstün, a.g.e., s.160. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.193, 195; Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps*, 1807-1826, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006. İki ordu, iki ayrı askeri örgütlenme tarzı, komuta kademesi düzeyinde de karşı karşıya gelmiştir.

[272] Kadir Üstün, a.g.e., s.155, 177, 180; Ayrıca, orta sandıkları için bkz. Mehmet Mert Sunar, "Nizâm-ı Cedîd Reformları ", a.g.e., s.520; Mehmet Mert Sunar, "Cauldron of Dissent , a.g.e., s.32-95.

İrâd-ı Cedîd ve Nizâm-ı Cedîd, profesyonel askerlik ve maaş dışında yeniçerinin toplumsal ilişkilerin parçası olarak elde ettiği bütün gelir kaynaklarını merkezileştirerek merkezi hazineye çekmeye ve onları bu kaynaklardan ayırmaya çalışmıştır.[276] Esnaf, esame sahibi ama savaşlara katılmıyor diyerek, "gerçek" yeniçeri ile "sözde" yeniçeriyi birbirinden ayırmaya, ilkini kapsarken ikincisini tasfiye etmeye uğraşmıştır.[277] İktisadi gücünü toplumsal ilişkilerin parçası olmaktan alan yeniçerinin bu bağlardan koparılması, profesyonel askerliğin önünü açacak ancak yeniçeriyi de toplumsal dayanaklarından koparacaktır. Bu, yeniçerinin mülksüzleşmesi, mülk sahibi sınıfların parçası olamaması demektir.[278] Süreç, yeniçerilerin geleneksel ve askeri gücünün zorunluluk olarak pazar koşullarında ayrıcalıklı bir tekel hakkı olarak görüldüğü ve toplumsal muhalefetin karşısına aldığı süreçle çakışmış; yeniçerileri sınıf mücadelesinin merkezine oturtmuştur.[279]

Yeniçeri Ocağının merkezinde durduğu askeri ve mali örgütlenmedeki değişim, toplumsal ilişkilerin bütününü dönüştürecek itkiye sahip olduğu için krizin fay hattını oluşturmuş; geniş toplumsal kesimleri taraflaştırarak "iç savaş"ın fitilini ateşlemiştir. 1807-1826 yılları, "iç savaş" yıllarıdır. İç savaş dinamikleri, bir, isyanın sınıf içi bir mücadele olduğunu gösterecek şekilde, II. İmparatorluk zümrelerini, "kapı"ları kesmiştir. II. İmparatorluk boyunca siyasal birikimin makam-servet bağı dolayımıyla kurulmuş olması ve yeni zümreleşme dinamiklerinin bu bağı takip etmesi, bağı koruyamayan mülk sahibi tabakalar ile bağı koruyabilen veya bir şekilde dönüştürebilen tabakaları bu fay hattı üzerinden karşı karşıya getirmiştir. Vezir ve paşalar bu bağı koruyamadıkları, "kapı"ları olmadan artık çekmekte ve asker beslemekte zorlandıkları için merkezi kurumlar ve âyânla ittifak ile bu dolayım kanalını değiştirmeye çalışmışlardır. Taşraya merkezden atanan valiler, merkezde ise, giderek artan oranda kalemiyyenin parçası haline gelmeye başlayan vezir ve paşalar, bu basıncı, servetin yoğunlaşma ve merkezileşme dinamikleri aleyhlerine işlediği için daha şiddetli hissetmişlerdir.[280]

Yeniçeriler ise, merkez ve yerel kuvvetler arasındaki bağların kopmasına, yeniçeri ağalarının seferber etme güçlerinin zayıflamasına karşın "ocaklu" birlik ve dayanışmasını koruyabilmişlerdir.[281] Yeniçeri ağaları bu birlik ve dayanışmanın kontrolündedir. İstanbul gibi şehirlerde, "orta"larıyla kesişen esnaflaşmanın parçası ve esame alışverişinin merkezinde ol-

---

[276] Yeniçeri, zeâmet ve tımar ile esame gibi gelir kaynaklarından koparılmaya çalışılmıştır. Dirliğini satanın cezalandırılacağı ve sefere çıkmayanların dirliklerinin ellerinden alınacağı hükme bağlanmıştır. Mahlûliyeti haber verenlere esame gelirinin %10'unun verilmesi öngörülmüştür. 1807'de esame satışı yasaklanmış; ortalar arası esame dolaşımı önlenmeye çalışılmıştır. Kadir Üstün, a.g.e., s.121-122, 129, 157.
A.g.e., s.155, 180-188.
A.g.e., s.122.
Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", Halil İnalcık ve Donald Quataert, a.g.e., s.885-1051, s.889.

[280] Bu vezir ve paşalar için bkz. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, a.g.e., s.83-89.

[281] Kadir Üstün, a.g.e., s.160, 190.

maları, makam-servet bağını korumalarını sağlamıştır.[282] Yerelde ise, yerliyan olarak âyânlar aracılığıyla satılan makamlara ulaşma ve yerel kaynaklardan beslenme olanağını ellerinde bulundurmuş; Belgrad (Sırbistan) ve Şam gibi yerlerde doğrudan yerel makamları ele geçirerek siyasal birikim güçlerini korumuşlardır.[283] Makamlarının gereğini yerine getirmeseler de, bu makamların kendilerine sağladığı servet olanaklarından yararlanmaya devam etmişlerdir. Askerlik hizmeti karşılığı sahip oldukları tımar ve zeâmetleri, vakıfları, esameleri vardır; ancak askerlik hizmetiyle bağları büyük oranda kopmuştur. Askerliğin emir-komuta mekanizmasının değiştirilmek ve profesyonel bir mesleğe dönüştürülmek istenmesi, "makam"ın sağladığı bu toplumsal ilişkiler bütününden kopmak anlamına geleceği için etkilemiştir onları. Yerliyan 1806 Edirne isyanına aktif olarak katılırken; "orta"ları tutan orta dereceliler de 1807 Kabakçı İsyanı'nın örgütleyicisi olmuş, nüfuzlu yeniçeriler de esnafı harekete geçirmiştir.[284]

Ulemâ, medrese sistemi, mülazemet uygulaması ve vakıflar sayesinde "kapı"larını en tutarlı biçimde koruyan zümre olmuştur.[285] Kimin kadı (yerel) ve müderris (merkez) olacağına, nasıl yükseleceklerine ilişkin katı kurallar koyabilmişler; ilmiyye teşkilâtı dışında kalanların yorum ve örgütlülüklerini de belirleyecek bir güce sahip olmuşlardır. İstanbul'un tamamını ve ekilebilir toprakların 4/5'ini kapsayan vakıf sisteminin merkezinde yer aldıkları için, İstanbul'daki belirli ailelerin elinde yoğunlaşan ve merkezileşen bir artık çekme ve makam tahsisi mekanizması kurabilmişlerdir. III. Selim ve görevlendirdiği şeyhülislamların, taşrada bir iltizam kaynağı olan kadı ve naipleri atama ile merkez ve taşrada kişisel himaye ilişkileri üzerinden kurulan mülazemet ve mansıp verme usulünü değiştirecek reformlar yapmaları mevâli "kapı"larıyla karşıtlık yaratmıştır.[286] Yeniçeriler gibi, ulemâ da, saikleri merkezde ve yerelde farklılaşmakla birlikte, temelde zümre özerkliklerini ve mali ayrıcalıklarını koruma isteği ile 1806 Edirne ve 1807 Kabakçı İsyanlarına katılmıştır.

II. İmparatorluğun "kapı"larındaki çözülme ve paylaşım mücadelesi, Nizâm-ı Cedîdin âyânla kurduğu ittifak ile ikinci bir boyut kazanmıştır. Yeniçeri ve ulemâ İstanbul'u, artığın yoğunlaştığı ve yönetimin merkezileştiği imparatorluk payitahtını (başkent) kaybetmek istememektedirler. Ulemâ, meclislerin, yani imparatorluğun merkezi karar alma mekanizmalarının dışında bırakılmaktan şikayetçidir.[287] Yeniçerilerin, Nizâm-ı Cedîde karşı ilk isyanı, Cuma selamlığının Üsküdar'daki yeni kışlaların yanına yapılan Selimiye Camii'nde yapılacak olduğunu duymaları üzerine patlak

---

[282] Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.518-522.

[283] Kadir Üstün, a.g.e., s.163, 185-188; Fikret Adanır, a.g.e., s.180-184; Dina Rizk Khoury, "The Ottoman Centre versus Provincial Power Holders: An Analysis of the Historiography", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, a.g.e., s.135-156.
Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.518-520.
Selim Argun, a.g.e., s.14-15, 212, 213-216, 268, 285-286; İlhami Yurdakul, a.g.e., s.105-127, s.106-108; Madeline C. Zilfi, a.g.e., s.211, 215-217, 220-224.
İlhami Yurdakul, a.g.e., s.111-112, 114-115, 119-121.
Aysel Yıldız, a.g.e., s.702-706.

vermiştir.[288] 1807 Kabakçı İsyanı bir yanıyla da, yeniçeri ve ulemânın İstanbul'daki iktidarlarını konsolide etme mücadelesidir. 1806 Edirne İsyanından sonra tasfiyesi başlayan Nizâm-ı Cedîdle birlikte, Sadaret ve Şeyhülislamlık makamları da değişmiş; Sadarete eski Yeniçeri Ağası İbrahim Hilmi Paşa, Sadaret Kaymakamlığına Köse Musa Paşa ve Şeyhülislamlığa Mehmed Ataullah Efendi getirilmiştir.[289] Bu isimlerden son ikisi, 1807 İsyanını örgütlemiş, isyana yer yer gizliden yer yer açıktan önderlik yapmışlardır. Aysel Yıldız, Ataullah Efendi'yi, İstanbul'un güçlü ulemâ ailelerinin temsilcisi olarak tasvir eder ve isyanda özellikle İstanbul dışından gelenlere karşı konumlandıklarını belirtir.[290] Tasfiyenin başlamasının ardından gerçekleşen 1807 Kabakçı İsyanında Anadolu'dan gelen kuvvetlerin etkisiz hale getirilmesi ve ittifakın dışında kalarak isyan eden Rumeli âyânlarının rövançı olarak Nizâm-ı Cedîd ricâlinin idamını istemesi, "kapı"larını mevcut haliyle korumak isteyen İstanbul (ve Rumeli âyânı) ile Nizâm-ı Cedîd ittifakını karşı karşıya getirmiştir.[291] İsyanın akabinde hazırlanan *Hüccet-i Şer'iyye* saflaşmayı belirginleştirmiş; ulemâ ile yeniçerinin iktidarı ele geçirmelerini sağlamıştır.[292]

1807 İsyanını tetikleyen ve bu iki dinamiği derinleştiren ise, üçüncü bir dinamik olmuştur. Uzun süren paylaşım savaşları, iltizama verilecek veya mülk edinilecek toprakları azalttıkça ve imparatorluk ölçeğinde bir yoksullaşmaya neden oldukça sınıf içi ve sınıflar arası mücadele de derinleşmiştir.[293] Vezir ve paşalar ile ulemânın hali hazırda sıkışmakta olan, yükselme ve gelir kaynaklarına ulaşma sıkıntısı yaşayan kesimler için kriz şiddetlenmiştir. Yeniçerilerin önderlik ettiği şehirli tabakaların isyana katılımına da zemin hazırlamıştır.[294] Ordunun merkezileştirilmeye çalışıldığı bir dönemde, gelir kaynaklarının daralması, merkezi kaynak aktarımına dayanmaya başlayan imparatorluk yönetimini görülmedik şiddette bir mali kriz içine sokmuştur. Vergi ayrıcalıklarını kaybetme ve daha fazla vergi ödememe üzerinde yükselen isyan, mali sorunu, mülk sahibi sınıfları derinden etkileyecek şekilde, belirleyici hale getirmiştir.[295] Kayıpların imparatorluk ölçeğinde bir "mülk" (egemenlik) sorununa dönüşmesi bu dinamiği pekiştirmiştir. 1807 Kabakçı İsyanı, Rus ordularının Balkanlarda ilerlediği, İngiliz donanmasının Boğazlara dayandığı, Hicaz'ın Vahhabilerin eline geçtiği uğrakta başlamış; imparatorluğun mali yönetimi gibi siyasi bütünlüğünün de tehlikede olduğunu göstermiştir.[296]

1807'de Kabakçı İsyanıyla başlayan iç savaş, 1807-1826 yıllarını kap-

---

288 Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.511.

289 Stanford J. Shaw, a.g.e., s.480, 516-532; Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 4, 2001, s.33-51, s.34-35; Fikret Adanır, a.g.e., s.185.

290 Aysel Yıldız, a.g.e., s.685-686.

291 Stanford J. Shaw, a.g.e., s.522-526.

292 Kemal Beydilli, a.g.e.

293 Selim Argun, a.g.e., s.213-214, 216.

294 Aysel Yıldız, a.g.e., s.724.

295 Selim Argun, s.16, 212-216, 279.

296 Kemal Beydilli, a.g.e., s.33; Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: , a.g.e.

sayacak ikinci bir dönemi başlatmıştır.[297] 1807 yılındaki *Hüccet-i Şeriye*'yle Nizâm-ı Cedîd tüm kurum ve okullarıyla tasfiye edilmiş; IV. Mustafa'nın tahta çıkarılmasıyla birlikte "kapı"ların *ad hoc* örgütlülüklerine dayanan eski tip meşveret meclisleri, eski ocakların yerleşik örgütlenme ve kuralları, eski vergiler ile eski usulde esham ve mukataa satışları geri dönmüştür.[298] Ulemâ, yeniçeri ve IV Mustafa (saray) eliyle, ve 1806 yılında Rumeli âyânının da verdiği destekle, II. İmparatorluk, yani "kapı"ların kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinde yükselen feodal toplumsal ilişkiler konsolide edilmiştir.

Bu konsolidasyon Temmuz 1808'deki Babıâli Baskınına kadar sürecek; o tarihte, III. Selim'in katli nedeniyle, III. Selim ve ricâli eliyle olmasa da, Sadrazam olan Alemdar Mustafa Paşa tarafından Nizâm-ı Cedîdde cisimleşen ittifakın tarafları yeniden iktidara gelecektir.[299] İttifak, 1808 tarihli *Sened-i İttifak* ve *Sekban-ı Cedîd*'de cisimleşmiştir. Sened-i İttifak, Osmanlı padişahının irade ve idaresi altında âyânla yeni bir ittifakın kurulmasıyla vahdedin (siyasal birlik) sağlanmasını hedefleyen bir meşveret meclisinin ardından imzalanmış bir ittifak senedidir.[300] İttifaka katılanların ortak özelliği, III. Selim ve Nizâm-ı Cedîdi desteklemiş olmaları ve 19. yüzyıla devredecek eşrâf ve âyânı oluşturmalarıdır. Bunlar, III. Selim döneminde olduğu gibi, birincil ve ikincil mültezimler arasında ittifak kurulmasını sağlayacak şekilde, vergi ve asker vermeyi (Sekban-ı Cedîd) taahhüt etmişlerdir.[301]

İttifakı bir öncekinden ayıran üç önemli özellik vardır. Birincisi, merkezi yönetimin (ordu ve mali teşkilât)' temelini bu ittifakın oluşturacağının öngörülmesi ve bu kuruluş temelinin bir senedle güvence altına alınmasıdır. Sened addedilmeden önce âyânların "birlik ve ittifakın gerçekleşmesini hânedanlara hukukî garanti verilmesi" şartına bağlamaları, ittifakın yeniden kurulabilmesi için padişahın tek taraflı iradesinin (ferman) yeterli olmayacağını göstermiştir.[302] Âyân, iktidarın alınmasına doğrudan

---

297 Bu dönemin iç savaş olarak adlandırılması için bkz. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.262.

298 Aysel Yıldız, a.g.e., s.706-707; Stanford J. Shaw, a.g.e., s.529; Kadir Üstün, a.g.e., s.242.

299 Rumeli âyânlarının en güçlülerinden Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim tarafından verilen vezâret rütbesini kabul etmiş, Ruslara karşı Tuna hudut komutanlığını üstlenmiştir. Balkanların askerî durumu ve âyânların askeri-siyasi birliği sağlayamamış olması, Rusçuk yaranı olarak adlandırılan ricâlin de Paşa'ya sığınmasıyla, Paşa, Nizâm-ı Cedîd ittifakını desteklemiş ve III. Selim sonrasında ittifakın siyasal temsilcisi olmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.57, 60, 66, 70, 74-75, 82-85, 95-98, 99-112, 141; Stanford J. Shaw, a.g.e., s.485.

300 "[V]ükelâyı devleti âliyenyin ve bilcümle vüzerayı izam ve serkâran ve hükkâmın yekdil ve yek cihet olmalarına menût olduğundan irade-i seniyyeleri üzre cümle Âyan ve Hânedan ve Eşraf buraya davet olunmuşlar idi, geldiler ve müşrif-i indiras olan bünyânı devleti ihkâm için miyaneden refî şikak ile miyane bendi kemeri ittifak ettiler." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.142, 138-145. Virgina H. Aksan, a.g.e., s.260. Krş. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2006, s.41-63.

"Âyân ve devlet adamları arasındaki menşei birliğini vurgulayarak zımnen ikinci ve üçüncü zümre arasında eşitlik kuruyordu. Ulema sınıfının mensupları, Bâb-ı Âli'nin kalem şefleri, askeri birliklerin kumandanları ve âyân, yeni birlik ilkelerini, *Sened-i İttifak*'la yani Federasyon Sözleşmesi ile karara bağladılar." Ariel Salzmann, a.g.e., s.253.

Halil İnalcık, "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyunu", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.89-110, 95, 93-97; Ariel Salzmann, a.g.e., s.253-254.

katılan taraf olarak, tanınmak ve iktidarın tarafı olarak haklarını hukuki güvence altına almak istemektedir. Bu nedenle, sened, ittifakın taraflarının şer'î bir yeminle (misak) addettikleri bir sözleşme şeklinde olmuş; ittifakı merkeze alarak imparatorluk "mülk"ünün (egemenlik) kaynağını değiştirmiş ve âyânı sultan-halifede cisimleşen II. İmparatorluğun "mülk" sahiplerinin parçası yapmıştır. Nizâm-ı Cedîdle kurulan ittifakın yeniden kurulabilmesi için niteliksel olarak farklılaşmasının zorunlu hale getirmiştir.

İkincisi, âyânların mali ve askeri karar alma süreçlerine özerk taraflar olarak katılma haklarını tanıyarak federalist bir alternatifin önünün açılmış olmasıdır.[303] Âyânların kendi yönetim alanlarında tek yetkili olacakları ve mevcut haklarının korunarak irsiyeten babadan oğula geçeceği hükme bağlanmıştır.[304] Vergilerin de, padişahın vekilleri (vükelâ) ile âyânlar arasında yapılacak müzakereler neticesinde belirlenmesi öngörülmüştür. Bununla birlikte, "İstanbul malikâne olarak satışa çıkardığı makamları ve kırsal kesimin vergi kaynaklarını âyâna bırakarak taşra gelirleri üzerindeki elini gevşet[miş]; denetimleri düzenlemeye başlayan kâtipler kayıt sisteminde gene *eski rejim*deki usule dön[müşlerdir]."[305]

Yeni ittifakın üçüncü özelliği, Sadaret makamı tarafından kurulmuş olmasıdır. Asıl iktidar, ittifak taraftarlarının tahta çıkardığı II. Mahmud'da değil, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'dadır. Tevcihler Sadaret makamınca yapılmakta, burada kürk giydirilmektedir ve sadrazam 300 kişilik özel bir muhafız kuvvetine sahiptir.[306] Sadaret makamının yetkilerindeki bu artış, Alemdar Mustafa Paşa'nın diktatoryal güç kullanmış olması veya yetkilerini aşmasıyla açıklanamaz. Taraflardan biri olarak Alemdar Mustafa Paşa ve kurumsal olarak Sadaret makamı, Sened-i İttifak'la bağlanmıştır ve yetkilerini Sened-i İttifak'tan almaktadırlar.[307] Bu, Sadrazamın padişahın mutlak vekili olmaktan çıkarılarak ittifakın çizdiği çerçevede yetkilerini kullanacak bir merkezi makam olarak tanımlanmasıyla gerçekleşmiştir. Âyân tarafından tanınan padişahın mutlak otoritesi de, Sadaret makamı lehine Sened-i İttifak'la sınırlandırılmıştır. İktidar, aslolarak âyânın, doğrudan Meşverete katılarak, ordularını İstanbul'a getirerek ve Sadaret makamının yetkilerini arttırarak merkezi karar alma sürecinin parçası olma şansını yakalamasından kaynaklanmıştır. "Mülk", Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın dört aylık sadareti boyunca, ittifakla özdeşleşmiş; padişah da bu ittifakla bağlanmıştır.

Yeni ittifak uzun ömürlü olmayacak; ulemâ, yeniçeri ve IV Mustafa ve Esma Sultan'ın örgütlediği saray ittifakı, âyânın İstanbul'dan çekilmesinin akabinde Alemdar Mustafa Paşa'yı katlederek ittifakın iktidarına son

---

303 Ariel Salzmann, a.g.e., s.254.

304 Halil İnalcık, a.g.e., s.95.

305 1800-1812 döneminde taşradaki mâlikâne sahiplerinin yatırımları artmıştır. Ariel Salzmann, a.g.e., s.255.

306 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.147; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.260.

307 Halil İnalcık, a.g.e., s.95.

verecektir.[308] Bu olay, Almanya'daki gibi siyasal ve yönetsel birliği sağlayan federalist bir alternatifin, Osmanlı tarihinde bir daha karşımıza çıkmayacak şekilde boğulması, ortadan kaldırılması anlamına gelecektir.[309] Âyânları, Junker'ler gibi karar alma mekanizmalarının parçası haline getirerek devlete bağlayamayan imparatorluk, tarihsel olarak adem-i merkeziyetçi özelliklere sahip olmuş ve 19. yüzyıl koşullarında milliyetçi hareketlerin boy vereceği toprakları başka birlik alternatifleriyle bir arada tutmaya çalışacaktır. Birincil mültezim statüsündeki vezir ve paşalar ile yeniçeri ve ulemânın İstanbul'daki varlığı nedeniyle, âyânlar lehine gelişen "mülk" leşme dinamiklerini karşısına alabilecek İstanbul merkezli yeni bir "mülk" leşme süreci gündeme gelecektir.

4.4. Çözülüş ve "Geç Kapitalistleşme" Kıskacında III. İmparatorluk

4.4.1. 1826 Tasfiyesiyle Mülk Sahibi Sınıflar Arasında Kurulan Yeni İttifak

1807-1826 yılları arasındaki iç savaş dönemi, fay hattı bölgesel "mülk" sahibi âyânlarla Osmanlı "mülk"ü üzerindeki sömürü ve tahakküm tekelini elinde tutmak isteyen İstanbul merkezli mülk sahibi sınıflar arasında geçen bir mücadele dönemidir. Osmanlı "mülk"ünün II. İmparatorluk'un merkezi, dolaylı ve kolektif sömürü ve tahakküm biçimiyle eskisi gibi yönetilememe sorunu sürece eşlik etmiş; fay hattının kırılma biçim ve şiddetini belirlemiştir.

II. Mahmud'un "güçlü bir lider" olarak, "dinî ve bürokratik elitlerin önderlik için yüzlerini döndükleri bir saray" yarattığı, merkezi otoriteyi yeniden tesis ettiği yönündeki tasvir,[310] İstanbul'daki mülk sahibi sınıfların Osmanlı "mülk"ünü kendi iktidarları altında birlik içinde tutmaya yönelik ittifaklarını yansıtır. Nizâm-ı Cedîd ile Sekban-ı Cedîd ittifaklarının art arda kanlı şekilde bastırılması, ulemâ ve yeniçerinin bu ittifaklar lehine dirençlerinin kırılamaması, 1812 yılındaki Bükreş Antlaşması'yla son biçimini alan paylaşım savaşlarının ve özerklik taleplerinin özellikle Balkanlardaki yıkıcı etkisi ve âyânların alternatif bir siyasal birlik yaratamamış olmaları İstanbul'daki mülk sahibi sınıfları saray çevresindeki bu yeni ittifakta birleştirmiş görünmektedir. İttifakın, 1807-1826 yıllarını kapsayan ve henüz imparatorluğun yönetsel mekanizmasının yeni bir biçime kavuşmasına yetmeyen kurumsallaşmamış biçimi, ilk olarak bölgesel "mülk" sahibi âyânların mutlak tasfiyesinde cisimleşmiştir.[311]

---

[308] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.149-156.

[309] Ariel Salzmann, a.g.e., s.254-258; Fatma Eda Çelik, a.g.e, 151-156.

[310] A. Levy, "Mahmud II" maddesi, *EI*, a.g.e., Cilt VI, s.58-61, s.58.
Saray, ulemâ ve Babıâli bürokrasisi, âyânın ortadan kaldırılması ve payitahtın taşradaki hakimiyetinin yeniden tesisi için anlaşmış ve bu doğrultuda çalışmışlardır. Halil İnalcık, a.g.e., s.97.

"Merkezî hükümet, âyânları Padişahın emirlerine itaatsizlik, reayayı soyma ve baskı yapma şeklinde suçlayarak azil, mukata'a çiftliklerini müsadere veya İstanbul'a çağırıp ikamete memur etmek ve mukavemet gösterdikleri takdirde güvenilir valilerin ve paşaların (bu hizmette bilhassa Baba Paşa, Hüsrev Paşa ve Hurşîd Paşa kendilerini gösterdiler) idaresindeki askeri kuvvetlerle te'dip ve idam etmek suretiyle bu işi başardı. Bu siyasette Mahmud'un akıl hocası olan Halet Efendi, bu devirde büyük bir otorite kazandı; Saray istibdadının bir sembolü haline geldi."[312]

Bu dönem, âyân tasfiyesinin sembol ismi Tepedenli Ali Paşa olmuş; bunu Anadolu ve Kürt mümtaz eyaletlerindeki kısmi tasfiyeler ile Suriye ve Mezopotamya'daki kısa ömürlü başarılar takip etmiştir.[313] Tasfiyeler, imparatorluk merkezinin "mülk" üzerindeki iktidarını konsolide etmiş; onu tekleştirmiştir. Ancak, Balkan âyânlarının tasfiyesiyle, taşra örgütlenmesinden tamamen bağımsız hareketlerin önü açılacak; buradaki toplulukları, özerkliklerini koruyarak merkeze bağlamak imkansızlaşacaktır. Sırbistan, Eflak, Boğdan ve Yunanistan'ın, beraberinde Mısır'ın bağımsızlığına giden süreç, bu tasfiyelerin açtığı yoldan ilerleyecektir.

Bu siyasi ve idari tasfiye sürecine, bölgesel olarak eşitsiz bir iktisadi tasfiye süreci eşlik etmiştir. Âyân ve eşrâfın mâlikâne sisteminden çıkarılan mukataaları birincil mültezimlere iltizama verilmiştir.[314] Kontrolü merkezi hazineye geçen mukataalar, 1811'dan başlayarak 1839'a kadar merkezin kontrolündeki atamalar dolayımıyla, bölgelerin vali, mütesellim ve voyvodalarına iltizam olarak dağıtılacaktır. Bir yanıyla yeniden bölüşüm diğer yanıyla yeniden merkezileşme olan bu süreçte, "dolaylı yönetim" ayrıcalıklarını koruyanların kârlı çıktığı görülmektedir. Ancak, sürecin merkez lehine sıfır toplamlı bir süreç olduğunu düşünmek yanlış olur. Hiçbir şekilde sınıf içi mücadeleyi perdelememek ve ikincil mültezimlerin bölgesel "mülk" iddiası taşımadıkları, yani siyasi, idari ve askeri olarak merkezin hakimiyetini kabul ettikleri, bu kabul üzerinden işbirliği yaptıkları durumları görünür kılmak gerekir. Bu durumda, Karaosmanoğulları (Saruhan) gibi ikincil mültezim konumundaki aileler mukataa-mâlikânelerini koruyabilmişlerdir.[315] Dahası, Caniklizâdelerin yerini alan Hazinedarzâdeler (Trabzon) örneğinde olduğu gibi, imparatorluk merkezinden yapılan atamalar ve iltizam tevcihleri, yereldeki başka aileleri güçlendirmiştir.[316] Her iki durumda da taşradaki ailelerin toprakların fiili mülkiye-

---

[312] A.g.e., 97-98.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e; Bruce McGowan, a.g.e., Dina Rizk Khoury, a.g.e.
Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., s.17
Karaosmanoğullarının 1788 (Voyvoda Yeğen Mehmet Ağa), 1803 (Voyvoda Elhaç Mehmet Ali Ağa), 1809-1810 (Voyvoda Kel Hüseyinoğlu Hasan Ağa), 1815 (Mütesellim Hâcı Mehmet Ağa), 1816 (Eski Saruhan Mütessellimi Karaosmanzâde Elhâc Hüseyin Ağa), 1841 (Esi Saruhan Mütesellimi Karaosmanzâde Yetim Ahmet Ağa) terekelerine kayıtlı çiftliklerindeki süreklilik bunu gösterir. Yuzo Nagata, *Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia*, Institute for Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, DAIWA, Tokyo, 1976.
Canay Şahi , "Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinezadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular", Kebikeç, Sayı: 24, 2007, s.75-88, s.78.

tini ya korumayı ya da üzerlerine almayı başardıkları görülmektedir.

İttifakın cisimleştiği ikinci olay, tarihe *Vaka-i Hayriye* olarak geçen 1826'daki Yeniçeri Ocağının kaldırılması olayıdır. Yeniçerilerin taşradaki güçlü varlığı düşünüldüğünde, bu tasfiye, âyânların tasfiyesini bütünleyen bir özelliğe sahiptir. İster tek başına yerel otoriteyi elinde bulundurduğu isterse âyân "mülk"lerinin askeri gücü olduğu yerlerin hepsinde yeniçeri, bölgesel "mülk"lerin imparatorluk "mülk"ünden ayrı bir iktidar alanı haline gelme sürecinin parçası olmuştu. Bu nedenle, taşradaki yeniçerinin tasfiyesi 1826'dan önce başlamıştır.[317] İlk dalgayı, 1826'daki yeni tasfiye süreci takip etmiştir. İstanbul'dan sürülen veya kaçan yeniçerilerin tasfiyesi de sürece eklenmiştir. Ancak iki dönemde de, âyân ve ulemânın gücüne göre ittifaklar farklı biçimler almakla birlikte, taşradaki diğer iktidar odaklarıyla iç içe bir tasfiye süreci yaşanmıştır. Süreç, bütünlüklü olarak bölgesel "mülk"lerin (siyasi, idari, askeri) tasfiyesini, *de facto* veya *de jure* özel mülk statüsünde olan mülklerin yeniden bölüşümünü ve mülk sahipliğine özgü diğer ayrıcalıklar ile temelini oluşturan toplumsal örgütlenme biçiminin kişisel tabiiyet ilişkilerinin sınırlandırılmasını içermiştir.[318]

Bosna'da 1826 tarihli fermanın tanınmaması örneğinin de gösterdiği gibi, tasfiye süreci, bir bütün olarak, yeniçerinin bölgesel "mülk"leşmeyi tahkim eden gücünü karşısına almak zorunda kalmıştır. Tahkimatı mümkün kılan veya destekleyen yeniçerinin silahlı gücüdür. Yeniçerinin silahsızlandırılması, "mülk" iddialarının geriletilip sonlandırılması kadar yereldeki mülk sahibi sınıfların mülkleri ve siyasal birikimi mümkün kılan kişisel tabiiyet ilişkilerinin sağladığı ayrıcalıklarının da törpülenmesi anlamına gelmiştir.[319] Erzurum'da vergi ayrıcalıklarının, Sivas-Tokat'ta iltizamların, Edirne'de lonca tekellerinin korunmasına yönelik isyanlar tetiklenmiştir.[320] Michael Palairet, bu tasfiyeyle 1832-34 yılları arasında Tuna boylarında (Bulgaristan) ancak "spahiluk"ları bastırarak, gelir kaynaklarına el koymanın mümkün olduğunu belirtir.[321] Böylelikle, özel mülk statüsü almaya başlamış dirliklerine el konulmuş; vergi toplama ve zorunlu çalışma talep etme ayrıcalıkları ellerinden alınmıştır.

Tasfiyenin ikinci, ve yereldeki etkileri kadar önemli bir diğer boyutu, imparatorluk merkezinin içinde bir tasfiye ve yeni bir kuruluş momenti olmasıdır. Yazında bu sürecin, II. Mahmud döneminde ve onun eliyle saray ve bürokrasinin lehine önce çekirdeği yeniçeri olmakla birlikte eski imparatorluk ordusunun tasfiyesi, sonra da bu tasfiyeden yararlanarak ulemânın etkisizleştirilmesi olduğu savunulur.[322] Oysa, sürecin, saray ve bürokrasi ile yeniçeri ve ulemâyı topyekûn karşı karşıya getiren ve ikinci-

---

317 Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.193.

318 Çıkarım ve aşağıdaki diğer örnekler için de bkz. Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.227-237.
Hamiyet Sezer, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)", *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, s.215-238, s.229.
Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.227-229, 230, 232.
Michael Palairet, a.g.e., s.41.
Ejder Okumuş, "II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları", *Türkler Ansiklopedisi*, a.g.e., s.647-655.

sini birincisi lehine tasfiye etmekten ziyade, bu dört bileşeni kestiği ve eş zamanlı bir ittifakın ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

1826 tasfiyesi, imparatorluk ordusu ve ulemâyı yatayına kesmiştir. Tasfiye, seyfiyye ve ilmiyye "sınıf"larının üst düzeydeki makam sahipleriyle kurulan ittifakla gerçekleştirilmiştir. Âyânın askeri gücüne dayanarak kurulması planlanan imparatorluk ordularının gündemden düşerek, âyânın tasfiyesinin netleşmesiyle, yeni imparatorluk ordusunun çekirdeği, eski ordu içinden ve eski orduyla ittifak halinde, yeniçeri ağaları eliyle kurulmuştur.[323]

Yeniçeri Ağası olan Hüseyin Paşa, başta seğirdim ustalar olmak üzere 1807 ve 1808 isyanlarına öncülük etmiş yeniçerileri diğer ocaklardan koparak yalnızlaştırmış ve İstanbul dışına sürmüştür. Bu süreçte, üst düzey yeniçeri ağalarının kontrol edemediği, daha ziyade ortaları komuta eden orta düzeydeki yeniçeriler ve onların kontrolüne geçmiş "kapı"ların hedef alındığı görülmektedir. Tasfiyenin, esamelerin kaldırılması, lonca teşkilâtı ve üst düzey yeniçeriler dışındaki yeniçerilere Meşverete giriş hakkı verilmemesi tartışmaları üzerinden şekillenmiş olması bunun açık göstergesidir.[324] Yeniçeri ağaları ortaları tasfiye ederken, yeni kurulacak imparatorluk ordusunun çekirdeği için yeniçeriler içinden seçtikleri ve yetiştirdikleri yeni bir sekban toplamı yaratmışlardır.[325] 51 yeniçeri ortasının her birinden 150'şer yeniçerinin alınmasıyla oluşturulan *Eşkinci Ocağı* yeni ordunun çekirdeğini oluşturacaktır. Bu yeni imparatorluk ordusu, üst düzey komutanların orta düzeydeki yeni sekbanlar sayesinde komuta birliğini sağlayabildikleri bir ordu olmuştur. 1826 yılında Eşkinci Ocağının kurulduğunun açıklandığı Et Meydanı'nda yeniçeri kışlalarının önünde yapılan törene üst düzey yeniçeri ağaları, bürokratlar ve ulemâ hep birlikte katılmıştır.[326]

Mülk sahibi sınıflar, daralan sömürü olanakları karşısında yaşadıkları krizle bütünleşik olarak içlerinden bir tabakanın tasfiyesinde ortaklaşmışlardır. Yeniçeriler askerî sınıfa mensup olmaktan, yani mülk sahibi sınıfla-

---

[323] Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.176, 190-192, 203.

[324] Halet Efendi ve Fenerli Rumların yeniçerilerle ittifakı (1810-1822), esnaf ve tüccar loncalarındaki "kapı"lar üzerinden kurulmuş; örgütlenmelerine dokunulmamıştı. İlk defa 1821'de alt kademe yeniçeriler Meşverete girmiş; cephe dahil "yönetici elitler"le sorunlar ile doğrudan temsil talepleri belirleyici olmuştu. A.g.e., 181-188.
A.g.e., s.200-203; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.64; Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System In Theory And Practice, 1844-1918", International Review of Social History, Cilt: 43, Sayı: 3, 1998, s. 437-449, s.438.

[326] Eşkinci Ocağı için Şeyhülislam tarafından hazırlanan fetvâda ulemâ, bürokrasi ve Eşkinci Ocaklarının imzası vardır. Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.201-202, 203-204; Abdülkadir Özcan, "Eşkinci Ocağı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.471. Reşad Ekrem Koçu, Yeniçeriye karşı Sancak-ı Şerif'in çekilişinde yeniçeri ağalarının tutumunu şöyle anlatır: "başta Yeniçeri Ağası Celaleddin Ağa, yeniçerilerden de hakiki asker ruhunu taşıyanlar hiç tereddüt etmeden saraya koşup gelmişler ve yoldaşlarının bu son kötü işinden duydukları teessürü bildirmişler, padişahın ve devletin yoluna baş koyduklarını söylemişlerdi."; "Sultanahmet Camii'nde kurulan bir harp meclisi yeniçerilere karşı hücuma geçerek kuvvetlerin kumandanlıklarına Boğaz muhafızları Ağa Hüseyin Paşa ile Mehmed İzzet Paşa'yı memur etti. Bu iki paşa kendi sekbanları, topçu, kumbaracı, lağımcı ve kalyoncularla Atmeydanı'ndan Et Meydanı'na doğru hareket ettiler." Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.356, 357.

rın parçası olmaktan kaynaklı tekel haklarını bu tasfiyeyle birlikte kaybetmişlerdir. Esnaf ve tüccar loncalarındaki tekel haklarını, yani gediklerini; müsaderelerle mülklerini ve vakıflardaki paylarını kaybetmiş; esamelerin satışı, orta sandıkları vb. kaldırılması nedeniyle borç verme ayrıcalıklarını yitirmişlerdir.[327] Onlar nezdinde, orta ve küçük servet sahiplerinin tasfiyesi gerçekleşmiştir. Tasfiyeye konu emlâk ve gediklerin (yeniçeri ve vakıflara ait olanlar dahil) birkaçı dışında hepsinin İstanbul'da olması, tasfiyenin, merkezdeki mülk sahibi sınıflara içkin bir tasfiye olduğu gerçeğini belirginleştirmiştir.

Medreselerde ve kaza teşkilâtlarındaki (kadı-naip) artış, yıllar içinde yığılmaya yol açıp; atama ve yükselme koşullarını zorlaştırdıkça, gelir getiren bir makam sahibi olmak ulemâ için giderek zorlaşmış ve bölüşülen artık küçülmüştü. Savaş harcamalarının artan yükü, artığı daha da küçültüp servete el koyma biçimi aldıkça, vergi muafiyeti ve miras hakkı gibi ayrıcalıklarla feodalizmin krizinden sınırlı ve dolaylı şekilde etkilenen ulemâ, daralmayı yakıcı şekilde hissetmeye başlamıştı. Bu durum, 19. yüzyıl başında zümre içi bir kriz, tabakalar arası bir savaş biçimini almıştır.[328] Uriel Heyd'e göre, softa (suhte) ve alt düzey ulemâ, önemli "makam"lara sahip olmaları nedeniyle üst düzey ulemâya ve bütünlüklü olarak sisteme düşmanlık beslemeye başlamış; zamanla önde gelen ulemâ aileleri ve yüksek mollalar ile alt tabakadaki ulemânın arasında bir uçurum oluşmuş ve üst düzey ulemâ yüksek "makam"ları elinde tutmak için hem kendi altıyla hem de kendi arasında giderek çetinleşen bir mücadele içine girmiştir.[329]

Üst düzey ulemânın, mülk sahibi sınıfların parçası olarak bölüşüm ilişkilerine katılmaya devam edebilmesinin tek yolunun "makam sahipliği"nden geçmesi, üst düzey ulemâyı "makam"larını korumak adına 1826 tasfiye ve ittifak sürecinin tarafı haline getirmiştir. Bu taraflaşmanın, mülk sahibi sınıfların giderek küçülen üst tabakasıyla onu bütünleştiren ve kendi alt tabakasını tasfiyeye götüren bir doğası olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, üst düzey ulemâyı ittifak için saraya yaklaştırmıştır.[330] 1826 isyanına giden süreçte orta ve alt düzey ulemâya verilen terfiler ve yapılan ekstra ödemelerle isyan sırasında yeniçerinin ulemâyı karşısına alan, yeni düzenlemeden onu da sorumlu tutan tavrı ulemânın bütünleşik görüntü vermesine neden olmuş ve yeniçerinin başarılı şekilde tasfiyesini sağlamıştır.[331] Ancak 1826 isyanını, salt isyan anına indirgemez ve bütünleşik bir ittifak ve tasfiye sürecinin parçası olduğunu, bu süreç içindeki devrimci bir moment olduğunu düşünürsek, hemen akabinde gelen tasfiye süreci-

---

327 Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.218-227.

328 Bu durum ulemâ içi bir "sınıf savaşı" olarak açıklanmıştır. Uriel Heyd, "The Ottoman 'Ulemâ and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", Albert Hourani, Philips S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), *The Modern Middle East: A Reader*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1993, s.29-59, 35. Sınıf analizi, durumun zümrede belirmesi nedeniyle tabakalar arası bir savaş olabileceğini gösterir.

A.g.e., s.35-38, 40.

A.g.e., s.42, 47.

Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.197, 205-206.

nin neden bu bütünleşik görüntüyü ortadan kaldırdığını ve ulemâyı da yeniçeri gibi yatayına kestiğini anlayabiliriz. Mevâli, "kapı"ların, zümre olarak varlığının gücünü son kez yeniçerilerin tasfiye sürecinde kullanmış; sonrasında kendi varlığı ve mülk sahibi sınıfların ittifakı için kendi içindeki orta ve alt makamları, yani küçük mülk sahiplerini tasfiye etmiştir. Üst düzey ulemâ sadece kendi makamlarına sahip çıkmakla kalmamış, orta ve alt düzeydeki kişisel tabiiyet ilişkileriyle artığın bölüşümünden pay alınmasının da önüne geçmiştir.

1826'da kadıların mülki ve beledi yetkileri *İhtisâb Nezâreti*'ne devredilmiş ve kadıların yetki alanı yargıyla sınırlandırılmıştır.[332] Aynı yıl *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti* kurulmuş; nezâretin kuruluşundan itibaren, önce yeniçeri sekbanbaşı ağalarının nezâretindeki vakıfların idaresi, sonrasında da 1836'ya kadar yapılan kademeli düzenlemelerle "Harameyn ve Fetvapenahi nezâreti dışındaki, nezâreti bir makama tevcih edilmiş, mütevellilerin tayini kadıların uhdesinde olan bütün vakıflar"ın idaresi nezârete bağlanmıştır.[333] Kadıların vakıflar üzerindeki mutlak ve yerel otoritesi böylece son bulmuş; âyânlara karşı bir daha zaafa düşmemek için "devletin bütün gelirleri[nin] tek elden toplanma[sı], bütün giderleri[n] de devlet hazinesinden karşılanması" şeklinde formüle edilerek,[334] yerelde vakıflar aracılığıyla artığın bölüşümüne ortak olan iki toplumsal tabaka, kadı ve âyânın artıktan pay alma ve artığın bölüşümünü kontrol etme yetkileri ellerinden alınmıştır. Süreç aynı zamanda bir yeniden bölüşüm ve yoğunlaşma süreci olmuş; 19. yüzyılda vakıflarda mütevellilik 18. yüzyıla kıyasla daha fazla soya bağlanmıştır.[335] Nazif Öztürk, 60 vakfiyeyi inceleyerek, 18. yüzyılda kurulan vakıfların mütevellilerinin %33'ünün kadı veya nâzır tarafından tayin edilenlerden oluştuğunu, %56'sının soydan geçtiğini; 19. yüzyılda kurulanların ise %91,5'inin soydan geçtiğini tespit etmiştir. Vakıf gelirlerinin, bölüşüme ortak olanlar aleyhine soyluluk lehine yoğunlaştığı görülmektedir. Vakıf gelirlerinin merkezileşmesi, medreseleri bu gelirlerden mahrum bırakmış; müderris ve suhtelerin (softa) durumunu kötüleştirmiştir.[336]

Ulemâ içindeki bu mücadele, yeniçerinin tasfiyesiyle kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden kurulan siyasal birikim alanının daraldığı ve zümrelerin çözülmesinin kaçınılmaz hale geldiği süreci perçinlemiş; bir zümre olarak ulemânın çözülüşünü de beraberinde getirmiştir. Bu durum, 19. yüzyıl boyunca ulemânın eğitim ve hukuk alanındaki tekelinin kırılmasına, esnaf ve asker gibi toplumsal kesimlerle ilişkilerinin gerilemesine yol

---

[332] Ejder Okumuş, a.g.e.; Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç, a.g.e., s.31-53, s.48-49; Musa Çadırcı, "Tanzimat", *Tanzimat Sürecinde Türkiye – Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, s.57-95, s.79-83.

Nazif Öztürk, a.g.e., s.68, 76; Kadılarla naipler, arpalıklar ve "rüşvet" olarak adlandırılan gelir kaynaklarıyla yereldeki yolsuzlukların merkezindedir. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunname'si", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 25, 1983, s.139-161, s.140-142.

Nazif Öztürk, a.g.e., s.70, 63.

A.g.e., s.64.

[336] Ejder Okumuş, a.g.e.; Nazif Öztürk, a.g.e., s.74-75.

açmıştır.[337] Ancak Ahmet Cevdet'in "ulema-yı resmiye" olarak adlandırdığı kurumun üst mevkilerindeki ünlü ailelerin imparatorluğun sonuna kadar varlığını koruması, ilmiyyenin daha sıkı bir hiyerarşik örgüt haline gelerek şer'î işlere yoğunlaşması, sarayın ve devletin meşruiyetini temellendirmede dinin önemini koruması, "sınıf" bağları çözülürken din adamları ile tarikatların varlık ve güçlerini devam ettirmelerine neden olmuştur.[338] Devletin zümrelerden bağımsızlaşarak merkezileşmesinin açtığı yoldan içeri giren laikleşme eğilimi ile devletin ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde dinin esas alınması, yani teokratik eğilim arasındaki gerilim, bu nedenle, imparatorluğun sonuna kadar devam edecektir.

4.4.2. İttifakın Kurucu Unsuru "Osmanlı Paşası" ve Padişah

Önce âyâna, sonra da asker ve ulemânın alt ve orta düzeyindeki kişisel tabiiyet ilişkilerine yönelen tasfiye ve bu toplumsal kesimler aleyhine girilen ittifak süreci, II. Mahmud döneminde başlayan ve Tanzimat boyunca süren toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde yaşanan niteliksel dönüşümün ve yeni bir imparatorluk oluşum sürecinin ilk halkasını oluşturmuştur. Süreci bütünlüklü şekilde kavramak için özellikle üç boyuta odaklanılmalıdır. Birincisi, tasfiye sürecinin tarafı ve ittifakın parçası olarak anılmasına rağmen, tarih içinde aldığı somut biçimlerle tanımlanmadığı için tüm zamanlara genellenen soyut birer kavram olmaktan öteye geçemeyen, ancak 19. yüzyılda aldığı özgül biçimlerle anlaşılması gereken padişah ve bürokratlar veya bürokrasi.[339] İkincisi, "kapı"ların çözüldüğü, özel mülkiyet yönündeki eğilimin güçlendiği ancak siyasal birikimin varlığını koruduğu koşullarda ortaya çıkan yeni toplumsal ilişkiler ve bölüşüm ilişkileri. Üçüncüsü, zorunluluk olarak pazarın yarattığı yeni dünya düzeninin imparatorluğun bütününde ve iktisadi alanda yarattığı sıkışma ve bunların toplumsal ilişkilerin dönüşümüne etkisi. Bu üç boyut, Baki Tezcan'ın II. İmparatorluk olarak adlandırdığı biçimde yaşanan dönüşümle birlikte, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişime eşlik eden ve burada III. İmparatorluk olarak adlandırılacak bir imparatorluk (devlet) biçimi değişikliğinin yaşandığını görmemizi sağlayacaktır.

Toplumsal ilişkiler ile imparatorluğun soyutlanma şeklindeki ve dolayısıyla imparatorluğun biçimindeki değişimi anlamak için öncelikle ittifakın eksik bırakılan, ancak en önemli ayağını oluşturan, padişah ve bürokrasi olarak adlandırıla gelen "padişah ve paşaları" ele alınmalıdır. 19. yüzyıl paşası, 17. ve 18. yüzyıllardaki vezir ve paşalar gibi kendi "kapı"sı olan, "kapı"sı üzerinden siyasal birikimden pay alarak "dolaylı ve kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının parçası bir zümreye ait değildir

---

[337] Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat – Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.96-97.

[338] Christoph K. Neumann, a.g.e., s.92, 102; Ejder Okumuş, a.g.e. Uriel Heyd, a.g.e., s.49-50; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, a.g.e., s.65.

[339] Metodolojik bireyci veya kurumcu yöntemden hangisinin benimsendiğine bağlı olarak bürokrat veya bürokrasi kavramı öne çıkmaktadır.

artık. Vezir ve paşa "kapı"larındaki çözülüş, âyânla yaşanan son büyük mücadeleyle birlikte, geri dönüşü olmayacak şekilde tamamlanmıştır. Ancak vezir ve paşalar, tarih yazını sayfalarından silindiklerinin aksine gerçekte eriyip gitmemişler, buharlaşmamışlardır. Nüveleri III. Selim döneminde görülen, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinin karakteristiğini oluşturan bir dönüşüm sürecinin kurucu unsuru olmuşlardır.

Vezir ve paşalar, imparatorluğun "sona eren hızlı genişlemesinden beri var olan yüksek mevkilere yönelik talep fazlalığı"nın ana damarını oluşturarak giderek artan oranda makamları tutmaya,[340] siyasal birikim haklarını korumaya çalışmışlardır. "Kapı"ları çözüldükçe, "makam"lara yönelen bu talep bireyselleşmiş, yani "kapı" dolayımının kaybolduğu bir biçim almıştır. Vezir ve paşaların zümre görünürlüklerini kaybetmelerinin, yani erime görüntüsü vermelerinin ana nedeni budur. "Dolaylı yönetim" ile "doğrudan yönetim" arasındaki çelişkilerin yoğunlaştığı ve zümrelerin çözüldüğü, ancak siyasal birikimin kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden devam ettiği bir dönemde, "makam" artıktan dolaylı olarak pay almanın yegâne yolu olmuş; vezir ve paşalar da giderek bu "makam"lara daha bağımlı hale gelmiştir.

"Kapı"ların çözülmesi, mâlikâne ve iltizam gelirlerindeki gerileme ve özel mülkleşme eğilimlerinin de parçası olduğu "dolaylı sömürü" krizi, "makam"ların, "makam satışı"na konu olma ve kişiye belirli bir gelir kaynağını tahsis etme özelliğini korumasını zorlaştırmıştır. *Vüzerâ Kânunnâmesi*'yle açığa çıkan bu eğilim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerini de belirleyecektir. II. Mahmud döneminde, vezir ve paşalar, adem-i tahsis usulündeki makama tahsis edilmiş gelirleri doğrudan toplama ve bu gelirlerden pay alma ayrıcalıklarını büyük oranda kaybetmişlerdir.[341] Artıktan doğrudan pay almakta zorlanmaları, onları gelirlerin toplanmasında merkezi idare dolayımına mahkum etmekte; gelirlerin toplanma ve harcamaların planlanma sürecinin merkezileştiği bir artık çekme mekanizmasına bağımlı hale getirmektedir. Merkezi idareden, onun mali örgütünden bağımsız, kişisel tabiiyet ilişkileri dolayımıyla artık çekememekte veya çekilen artıktan pay alamamakta; doğrudan Hazine tarafından toplanarak Hazineye aktarılan vergilere bağımlı hale gelmekte; mâlikâne, mukataa, esham, vakıf gelirlerinin yönetimini de merkezi kuruluşlara devretmek zorunda kalmaktadırlar.

1813 yılındaki eyalet ve elviyelerdeki mukataalara yönelik düzenleme süreci bu sıkışmayı bütün yalınlığıyla yansıtır. Yavuz Cezar'ın yorumuyla söyleyecek olursak, mukataaların yeniden ama sadece vezirlere ihalesi amaçlanmış olmasına rağmen, yükümlülükleri yerine getiremeyen vezirler "mukataalardan kendilerine düşen kâr paylarını da yavaş yavaş askeri masrafların finansmanı için merkezi hazineye terketmeye başlamış ve merkezi devletten nakit maaş alan memur statüsüne kavuşturulmuşlar-

[340] Carter V. Findley, a.g.e., s.86.
Yavuz Cezar, a.g.e., s.67-70,

dır."[342] Makam sahiplerine yapılan ödemelerin, nakdileşip, kişiselliğini kaybetmeye ve sabitlenmeye başlaması, bir anda olmasa da, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde yapılan düzenlemelerle makama gelir tahsisinin yerini ağırlıklı olarak "maaş"a bırakmasına neden olacaktır.[343]

"Makam"ın kişilere özgülenmiş niteliğini kaybetmesi, makamın, oluşum aşamasındaki merkezi devlet "tüzel kişiliği" içine çekilerek onunla özdeşleşmesi ve varolabilmesinin yolunu açmıştır. Bir zamanlar her biri bir gelir kaynağına, bir "makam"a, "kapı"ya, askeri güce sahip ve kendi kişisel iktidar alanları olan vezir ve paşalar, giderek imparatorluk merkezi yönetim mekanizmasının içine çekilmiş; onun bürokratına dönüşmeye başlamıştır. Dönüşüm, çelişkilerin aşılamadığı ve mücadelenin devam ettiği bir zeminde yaşanmıştır. "Kapı"ları çözüldüğü için "dolaylı sömürü"nün devamı yönünde alternatif arayışına herkesten önce giren vezir ve paşalar, yine herkesten önce bu eğilimin muhatabı oldukları için gitmekte olan ve gelmekte olan arasında sıkışan ve bunu aşma yönünde atılan adımların hem öznesi hem de nesnesi olan ilk toplumsal tabaka olmuştur. İmparatorluğun maaşlı bürokratları olma ile sömürüden dolaylı yoldan pay alarak mülk sahibi sınıf konumlarını koruma arasında sıkışıp kalmışlardır. Bu nedenle, II. Mahmud döneminden itibaren ve özellikle Tanzimat boyunca genel geçer bir kavramın taşıyıcısı olan bürokratlar değil, bu sıkışmayı yaşayan, bir tabaka olarak dönüşüm halinde ittifak ve tasfiye sürecinin üçüncü tarafı olarak varolacaklardır. Özgün varlıkları, yeni imparatorluk biçimini belirleyecektir. 19. yüzyılın Osmanlı "paşa"sının şekillenme süreci ile imparatorluk merkezi idaresinin oluşum süreci, "paşalık"ın niteliksel özellikleri ile imparatorluğun soyutlanma biçimi arasında doğrudan bir ilişki olduğu görülecektir.[344]

Vezir ve paşalar, "dolaylı sömürü ve tahakküm"ü ellerinde tutmayı zorlaştıran iki toplumsal kesimi, âyân ve yeniçeriyi hedef almışlardır. 1808-1826 yıllarında yeniçerinin eleştirilerini yönelttiği, askerî başarısızlıklardan sorumlu tuttuğu "yönetici elit"in en önemli bileşeni vezir ve paşalardır.[345] Onlar da karşılığında, 1821'de alt düzeydeki yeniçerilerin Meşverete katılmasına direnç göstermişlerdir. Mücadele 1826'daki tasfiyeye kadar sürmüştür. Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldıran ve *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*'nin kurulduğunu ilan eden, iktidardaki mülk sahibi sınıflar lehine yeniçerilerin ayrıcalıklarını kaldıran ve onları reâyâdan addeden Meşveret bu "yönetici elit"ten oluşmuştur.[346]

Tasfiye ve ittifak sürecini mümkün kılan, 19. yüzyıl Osmanlı "paşa"sı, ulemâsı ve ordusunun doğuşuna olanak veren ve süreçlere bütünlük kazandıran ise, yeni imparatorluk biçiminin ortaya çıkmasını sağlayan padi-

---

342 A.g.e., s.242-243.
Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1994, s.105-127

344 Bkz. Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.161, 163-164, 185, 187, 190, 203.

346 A.g.e., s.206, 210; Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.352, 353.

şah ve onun "kişi"liğinde mutlak iktidarın yeniden tesis edilmesidir. Ancak bunu mümkün kılan, padişahın iradesinden ziyade, padişahın, "dolaylı sömürü"nün krize girdiği ancak kişisel tabiiyet ilişkilerinin tamamıyla çözülmediği bir uğrakta yeni bir dolayım kanalı yaratabilecek ve "kişisel iktidar"ın, toplumun tümü üstünde yeniden soyutlanmasını sağlayabilecek, tarihsel olarak mutlak iktidar sahibi tek kişi olarak görülmesidir. Soyutlanmayı hala tek kişinin sağlayabildiği toplumsal örgütlenme koşullarında, onun diğerleri arasında bir kez daha tekleşmeyi başarabilmesidir. Toplumsal mücadelelerin kişiler ve hanedanlar arası mücadele şeklinde karşımıza çıkması, tekleşmenin bu mücadeleler sonunda sağlanabilmesi bunun açık göstergesidir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yla 1831-33 ve 1839-40 yıllarında yoğunlaşan mücadelenin, III. İmparatorluk'un oluşum sürecini de etkileyen hanedanlar ve çevrelerindeki ittifaklar arasında bir mücadele olduğu anlaşılmaktadır. Âyânlarla mücadelenin artçı sarsıntısı biçiminde karşımıza çıksa da, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Tepedelenli Ali Paşa'dan farklı olarak, bunun ötesine geçmiş; özellikle 1833 öncesinde yoğunlaşan savaş koşullarında, bölgesel "mülk" taleplerinin ötesinde, Osmanlı hanedanının iktidar alanını Anadolu ve Rumeli'yle sınırlandırıp; uluslararası ittifaklarla hattını tahkim ederek, İstanbul üzerine yürüme iddiasıyla Osmanlı "mülk" alanını tehdit etmiştir.[347] Mülk sahibi sınıflarla ve uluslararası güçlerle kurulan ittifaklarda fay hattı bu mücadeleden geçmiş, tekleşmenin yaşanması mücadelenin seyrine bağlı olmuştur.

Bu soyutlanma süreci, Osmanlı Beyliğinin kurulması, beylikten imparatorluğa-devlete geçişteki tekleşme süreçlerinden ise farklıdır. "Kapı"ların çözüldüğü ve yeni sınıflaşma dinamiklerinin ağırlığını hissettirdiği bir çağa doğmuştur. Batı Avrupa Mutlakiyetçi Devletlerine benzer şekilde bir kişisel iktidar soyutlanmasını, toplum üzerinde mutlak iktidarın yeniden tesis edilmesini, padişah nezdinde "genelleşmiş bir kişisel iktidar"ın tesisini mümkün kılmıştır.[348] III. Selim'de nüvelerini gördüğümüz bu süreç, II. Mahmud nezdinde özgün biçimini almaya başlamış ve Tanzimat boyunca imparatorluğun temel taşlarından olmuştur.[349] Mülk sahibi sınıfların "sömürü ve tahakküm" mekânizmasına zümreler şeklinde değil bireysel katılımını temel alan; artığın çekilmesini padişah kişiliğinde "kurumsal" merkezi iktidar dolayımına bağlayan; temsili ve yönetimi de bireyselleştirip bireyler üstünde yer alan monarşiyi, "genel çıkar"la özdeşleştirerek, bir kez daha mutlaklaştıran yeni devlet biçimi bu "genelleşmiş kişisel

---

[347] "Mehmet Ali örneğinin, gerek ilham verici olması ve gerek bir rekabet kaynağı olması bakımından İstanbul'da son derece etkili olduğuna kuşku yoktur." Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.56. Padişah asker talebi-valilik vaadi ve iltizam gibi yollarla kendi valilerini hala kendi "kapı"sı gibi çevresinde tutabilmektedir. Mehmet Ali Paşa da, padişah "kapı"sının bir parçası olmayı kabul etmeyerek, ayrı bir "mülk" iddiasında bulunan bir hanedan olma yönünde direnç göstermiştir. A.g.e., 57-62, 66; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.259; 306-313, 363-380, 383-385, 388-392; A. Levy, a.g.e., s.59; Özge Özkoç, a.g.e.

[348] Heide Gerstenberger, a.g.e., s.651-653.

[349] "Bizce Tanzimat, imparatorluğun bütün XIX'uncu asır tarihini izah eden temel hadisedir. Tanzimat, iktisadî-içtimaî temelleri çürüyerek yıkılmaya yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir" Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", a.g.e., s.32.

iktidar" sayesinde ortaya çıkmıştır. Soyutlanma sürecinin özgünlüğü, tek bir kişiyle özdeşleşse de, tek bir kişiye indirgenemeyecek bir devlet aygıtının toplum üzerinde soyutlanmasını ve mutlak iktidarını belirli bir kurumsallaşma ile tesis etmesini sağlamıştır.[350]

"Genelleşmiş kişisel iktidar" kavramsallaştırması, mutlak iktidar tek bir kişide soyutlanmış olsa da, bunun kişinin mutlak iktidarından değil, soyutlanma sürecinden kaynaklandığını, aslen sürecin kişinin iktidarını mutlaklaştırdığını gösterir. Monarşinin konsolidasyonu salt monarkın iradesinin değil, diğer imtiyaz sahiplerinin de dahil olduğu bir "yeniden inşa" sürecinin ürünüdür.[351] Süreç, oğullarının öldürülmesi, mal ve mülklerine devletçe el konulması (müsadere) dahil Tepedelenli Ali Paşa'nın 1922'de sona eren tasfiyesinde olduğu gibi "mülk" iddiasında olan âyânların, Karaosmanoğulları vb.'nin aksine "mülk" iddiasından vazgeçmedikleri takdirde tasfiye edilmeleriyle başlamıştır.[352] II. Mahmud'un saltanatı boyunca özel mülkleşme düzeyine bakılmaksızın bu topraklara el konmuş ve bu topraklar padişahın iradesi doğrultusunda yeniden bölüşüme konu olmuştur.[353] 1831'de tımarın kaldırılması, sipahiliğe son verilmesi ve doğrudan tarım işletmesinin mukataa sahibine bırakıldığı mâlikâne tahsisinin 1834'te padişahın özel iznine bağlanması ve 1840'ta sona ermesi bu yeniden bölüşüm sürecine eşlik etmiştir.[354] Süreç, ana karakterini ise, bölüşüm ilişkilerince belirlendiğini gösterir şekilde, Tanzimat ve Tanzimat "paşa"larında bulmuştur.[355] Vezir ve paşalar, "siyasal" konumlarını korumanın sağladığı avantajla ve bu "siyasal" konumlarını koruyabildikleri sürece sömürüden pay alabildikleri için padişah nezdinde kişisel iktidarın yeniden soyutlanması sürecinin tarafı ve kurucusu olmuşlardır. "Ka-

---

[350] "Mutlakiyetçi Devlet 'bireyi bir bütün olarak devletten ayırıyor ve onun meslek birliğinin bir bütün olarak devletle *özgül* ilişkisini, onun ulusun yaşamına genel ilişkisine dönüştürüyordu, tıpkı özgül sivil faaliyeti ve durumunu, onun genel faaliyet ve durumuna çevirmesi gibi. [...] devletin birliği ve aynı zamanda bu birliğin bilinci, iradesi ve faaliyeti, devletin genel iktidarı, aynı şekilde halktan ve hizmetkarlarından yalıtılmış bir hükümdarın *özgül* işi olarak görünmesi'ne neden oluyordu." Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, 1843, s.165-166'den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.139. Hegel'in kaleminde ve Büyük Frederich'in hâkimiyetinde mutlak ve doğal bir zorunluluk halini alan devletin, doğal hukuk ilkeleriyle bağdaştırılarak Kant'la birlikte soyutluğunu tescillemesi ve toplumun üstünde onu idare eden aygıtla özdeşleştirilmesi sürecin ayrıksı özelliğidir. Rukiye Akkaya Kia, a.g.e., s.64-71.

Julian Swann, "The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early European Monarchy", *History Today*, Sayı 43, 1993, s.40-41.

Hamiyet Sezer, "Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi – Bulgular", *AÜ OTAM Dergisi*, Sayı: 18, 2005, s.336-361; Bülent Tanör, a.g.e., s.65.

Kemal Karpat, "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", W.R. Polk ve R.L. Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, University of Chicago Press, Chicago, 1968, s.69-92, s.81.

Halil İnalcık, a.g.e., 31-56, s.38; Michael Palairet, a.g.e., s.41; Mehmet Genç, "Mâlikâne" maddesi, a.g.e., s.516-518, s.517.

II. Mahmud'un Sadaret makamını Başvekâlet dönüştürmesi, gücün padişah tarafından merkezileştirilerek, mutlak monarşinin konsolide edildiğini düşündürmüştür. Ali Akyıldız, a.g.e., s. 26-27. Öznellik diğer toplumsal dinamikleri örtercesine öne çıkmıştır. Değişikliğin kısa sürdüğü ve adem-i merkeziyetçi hareketlerin bağımsızlık hareketlerine dönüştüğü göz önünde bulundurulursa, II. Mahmud'un idealleştirilmesi doğru değildir. Mutlak monarşi ve bürokrasinin temsili ve idari organlarla birlikte oluşumundaki sürekliliğe odaklanılmalıdır.

pı"larla kendilerini tahkim etmiş zümrelerin en önemlisinin girdiği çözülüş süreci, "genelleşmiş kişisel iktidarın" temelini oluşturmuş; zümreler üstü bir soyutlanma sürecini başlatmıştır. Denebilir ki, bu süreç padişah ve Osmanlı "paşa"sının birlikte ve "yeniden inşa"sıyla mümkün olmuştur.

Olivier Bouquet'in 19. yüzyıl Osmanlı "paşa"sı üzerine yaptığı çalışma, kazandığı yeni görünümü ortaya koyarak, yeniden inşa sürecinin nasıl bir nitel değişime yol açtığını ve değişimin padişah ve paşaların "genelleşmiş kişisel iktidar" içindeki devinimleriyle mümkün olduğunu gösterir. Osmanlı "paşa"sından başlayacak olursak, karşımıza şöyle bir tablo çıkar.

> "1830'larda rütbelerin yeniden düzenlenmesi vesilesiyle paşalık payesinin uğradığı semantik gelişim Osmanlı nizamındaki gerçek bir siyasi restorasyon dönemine işaret eder. Beylerbeyi, mirimiran ve vezir unvanları ortadan kalktı ve bu makamlarda oturanlar İmparatorluğun askeri ve mülki erkânına verilen tek unvan olan paşalığa hak kazandılar. Bir zamanlar vezirlere kuvvet vermiş unvan/görev denkliği – pek çok vali 18. yüzyılda vezir olmuştu – ortadan kalktı. Gerçi devlet ricali arasında beyler ve efendilere hâlâ rastlanıyordu, ancak asırlardır var olan paşalık daha önce hiçbir zaman, yüksek memurlukların neredeyse tamamını kapsayacak hale gelmemiş, yeniden düzenlenen Osmanlı devletini ifade eden bir terim halini almamıştı. Hem Tanzimat (1839-1876), hem de II. Abdülhamid dönemlerinde (1876-1909) yeni ordunun kadroları, mülkiye denilen sivil idarenin bürokratları ve tehdit altındaki imparatorluğu müdafaa için Londra'ya, Viyana'ya ve Paris'e giden diplomatlar paşa oldular.
>
> Buna karşın 1909'da Abdülhamid rejimi çöktüğünde paşalar, devlet kadroları üzerindeki hâkimiyetlerinin bedelini ödediler: Onlar artık 'sarayın adamları', 'eski mutlakiyetçi rejimin' bürokratlarıydılar."[356]

Bu tablo, II. Mahmud ve Tanzimat dönemi yazınına işlemiş Mutlakiyetçi Devlet veya Modern Devletin sınıflar üstü, sınıflardan bağışık bürokratının doğuş resmiyle taban tabana zıtlık içinde onu tenzih eder. Siyasal birikim tekelini ellerinde bulunduranların, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın "paşa"sına dönüştüklerini ortaya koyar. Bouquet'in paşaların toplumsal kökenlerine ilişkin sunduğu veriler, söz konusu resmin çizgilerini belirginleştirir. Paşa "bazılarının iddia ettiklerinin aksine [...] ne meritokrattır ne de vâris. Bir babanın oğlu, bir ailenin mensubudur ve bu aile için paşalık unvanı olağanüstü bir olay değil, olayların normal akışının bir parçasıdır."[357] *Sicil-i Ahvâl Defterleri*'nde yer alan 1829-1910 tarihleri arasında paşalık unvanını almış 282 paşanın, 1/5'ten fazlası paşazâde, 1/4'ünün paşa oğlu veya paşa soyundan gelmedir.[358] Bu köklere, hizmeti babadan da eskiye giden "devlet ricalinin aileleri", "siyasi-dini ileri gelenlerin aileleri", sülela ve hanedanlarla birlikte diğer büyük aileler eklenir. Bu aileler "dev-

---

[356] Olivier Bouquet, a.g.e., s.XXII.

[357] A.g.e., s.229.

[358] A.g.e., s.XXX, XXXI, 240, 248-257.

letle bağı olan sınırlı ve özel toplumsal çevrelerden" gelir, en önemli mirasları "makam", "aile boyunca hizmette olmak"tır.[359] Paşaların geri kalan önemli bir yüzdesi de taşra ailelerinden ve yüksek tabakadan, toprak sahipliğiyle eş anlamlı kullanılabilecek eşrâftan gelenlerden oluşur.[360] Bouquet'e göre, Osmanlı paşasının oluşum süreci, aynı zamanda âyânların ve toprak sahiplerinin Osmanlılaştırılması, yani merkezi devletin parçası olmalarının tarihidir. Paşaların %85'i seçkin ve yerel eşraf olarak adlandırılan bu toplumsal kökenlere sahiptir.[361] Denebilir ki, "yüksek devlet görevlileri [...] 'hadım edilmiş bir sınıf' oluşturmamakla kalmazlar, hepsi ayrıcalıklı bir dünyadan, iktidarın ve seçkinliğin dünyasından gelmektedirler. Devlet görevlileri olmalarından önce de, genellikle yerli eşraftan kişilerdir. [...] Osmanlı toplumundaki hareketliliğin, hele hele topluma açıklığın göstergelerini tespit etmek için paşalardan medet ummamak gerekmektedir. Onlarınki üreme dünyasıdır."[362]

Bouquet, yüksek rütbelere çıkıldıkça, paşaların içinde toplumsal kökenleriyle paralel bir "tekelleşme" eğiliminin ortaya çıktığını tespit eder.[363] Rütbeleri, maaşları, nişanları, teşrifâttaki yerleri, riyaset ettikleri daireler, taşrada sahip oldukları konaklar, maiyetlerindeki kişiler, rütbelerini sembolize eden kıyafetleri, evleri, hizmetkârları ve atlarıyla özdeşleşen "paşalık" unvanıyla toplumdan ve diğer devlet görevlilerinden ayrılan paşalar, kendi içlerinde de terfilere yansıyan bir ayrışma yaşar.[364] Üst kademelere doğru bir yoğunlaşma ve merkezileşme söz konusudur. Vezir unvanı kaldırılmışsa da, rütbe olarak varlığını korur ve paşa unvanı verilen en "kalburüstü tabaka"yı ifade eder.[365] Dolayısıyla, "Paşalar bir statü grubunun (devlet ricalinin) parçasıdırlar ve bir başka statü grubunu (vüzerayı) da içlerinde barındırırlar."[366]

Vüzerâ ve diğer üst düzey rütbeler lehine yaşanan bu yoğunlaşma ve merkezileşmenin benzeri bir ayrışmanın, sivil ve asker kökenli paşalar arasında yaşandığı ise söylenemez.[367] Paşalar kalemiyyeden de seyfiyyeden de gelebilmekte, aralarındaki geçişkenlik ve işbölümü devam etmektedir. Modern devlete özgü kurumsal-işlevsel ayrışmadan, asker-sivil ayrışmasından söz edilemez. Aslolan "paşalık"tır. Devlet içindeki ayrışmanın fay hattı hem idareci hem asker olan vezir ve paşalar döneminde olduğu gibi, onları kendi içlerinden ayrıştıran değil, onları kendi dışındakilerden ayrıştıran bir çizgiden geçmektedir.

Büyük ailelerden ve devletin kalemiyye ve seyfiyye "sınıf"larından gelen paşalar, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın parçası olarak imtiyazlarını de-

---

359 A.g.e., s.230, 236-237.
360 A.g.e., s.250-254.
361 A.g.e., s.139.
A.g.e., s.260.
A.g.e., s.148, 150.
364 A.g.e., s.215-216.
Paşalık unvanı verilen rütbeler ve ayrıcalıklı bir rütbe olarak vezâret için bkz. A.g.e., s.122, 159, 164, 169, 170, 197, 210-212.
A.g.e., s.226.
A.g.e., s.162-163, 168-169, 221, 224.

vam ettirmişlerdir. Yalnız bu siyasal ayrıcalıklar uğruna kendi kişisel iktidar alanlarından, özerk iktidar alanlarından vazgeçmişlerdir. Tanzimat'la birlikte "paşa"nın, bir idari birim olan vilayet kademesine tekabül eden "paşalık"la bağlantılı kullanımı terk edilmiştir.[368] Bu durum, âyânın 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki iktidarları sayesinde vilayet ölçeğinde talep ettikleri paşalık haklarının sona ermesini ifade eder. Vezir ve paşaların da benzer şekilde bu ölçekte siyasal birikim imtiyazlarından vazgeçtiklerini gösterir.

4.4.3. "Mutlak Özel Mülkiyet" Yönünde Dönüşüm ve "Gayrişahsi İktidar"

III. İmparatorluğun temelini oluşturan ikinci boyut, 18. yüzyılın "ilk birikim" sürecinin omurgasını oluşturan fiili özel toprak mülkiyetinin pekişme ve yoğunlaşma eğilimidir.[369] Mülk ve vakıf araziler ile mirî arazideki mukataa-mâlikâne sisteminin açığa çıkardığı "dolaylı yönetim" ve "doğrudan yönetim" arasındaki çelişkinin birincil mültezim konumundaki vezir ve paşalar ile âyân arasındaki mücadelenin fay hattını oluşturması, ve bu çatışmanın belirlediği kriz ve tasfiye süreci sonrasında siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyarak artıktan "dolaylı" yoldan pay alanların da giderek "doğrudan yönetim"e yönelmeleri özel mülkiyet eğiliminin ulaştığı boyutu gösterir.[370] Artıktan pay almanın ve sermayeye dönüşmekte olan para-servetin yeniden üretiminin giderek daha fazla "doğrudan yönetim" den (işletme biçiminde yönetim) geçmesi, üstün mülkiyet haklarının, kademeli tasarruf biçimlerinin altını oymuş ve artıktan ister dolaylı ister doğrudan pay alıyor olsunlar servet sahibi sınıfların tasarrufları altındaki gelir kaynaklarını bireyselleştirmeleri yönünde bir basıncı açığa çıkarmıştır. Bu, özel mülkiyeti "mutlak" özel mülkiyet yönünde sıçratacak eğilimi beslemiştir. Özel mülkiyetin fiili biçimdeki formları gibi, "mutlak" formları da, doğrudan üreticinin üretim araçlarından ayrılması, yani mülksüzleşmesini beraberinde getirmiştir.[371] Doğrudan üreticinin üretim araçları üzerindeki mülkiyet haklarını koruduğu basit meta üretiminin mülkiyet, sınıflaşma ve tabakalaşma eğilimleri ise, bu iki süreci kesmiş ve onlardan beslenmiştir.[372]

---

368 A.g.e., s.187.

369 Eğilim özellikle 18. yüzyılda ivme kazanmıştır. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.45.

370 Tanzimat'ın kurucu öznesi Mustafa Reşid Paşa'nın sınıfsal konumu bu gerçeği en yalın haliyle ortaya koyar. Bkz. Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, *Çiftlik*-Holders, *Subaşı*s and Sharecroppers", Elias Kolovos (Ed.), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Foundation for Research and Technology – Hellas, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethmyno, 13-15 January 2012, Crete University Press, Rethmyno, 2015.
Oğuz Oyan, a.g.e., s.293-311.
Feodal toplumsal ilişkilerin çözüldüğü veya kapitalizme eklemlendiği koşullarda, doğrudan üretici olarak köylünün üretim araçları üzerindeki mülkiyet haklarına sahip olduğu basit meta üretiminde de "mutlak" özel mülkiyet ve bununla bağlantılı sınıf ve tabakalar ortaya çıkabilir. Bunda doğrudan eşitsizliğin payı vardır. Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s.21-27, 36-40, 86-90.

Tanzimat'ın Osmanlı paşasının liberal iktisat ve siyaset anlayışı bu koşullar altında filizlenmiş; III. İmparatorluğun ikinci kurucu unsuru açığa çıkmıştır. 1839'da *Gülhane Hatt-ı Hümâyûn*'uyla gündeme gelen iltizam ve müsaderenin kaldırılması ile can ve mülk güvenliğinin sağlanması yönündeki taahhüt kaynağını,[373] Osmanlı toplumsal ilişkilerine dışsal bir liberal anlayıştan ve yine o derece dışsal özel mülkiyet düşüncesinden değil; mevcut "mutlak" özel mülkiyet yönündeki eğilimden almış, onu bir siyasal program ve yasal düzenlemeyle bütünlemiştir. Bu nedenle, "mutlak" özel mülkiyet düşüncesini sadece Avrupa düşüncesiyle yoğrulan, sınıfsal ilişkilerden bağlaşık bürokratların düşüncelerine indirgemek ve siyasal birikimin dışında kalarak başka kaynaklardan beslenen sermaye sahiplerinin "yokluğu"nda gündeme gelen bu düşüncenin toplumsal olarak temelsiz kaldığını varsaymak neden büyük mücadelelere konu olduğunu açıklamayı imkansızlaştırır.[374] Oysa, *Tanzimat Fermanı* mevcut siyasal birikim mekanizması içindeki servet sahiplerinin bu kabuğu kırma ve tasarruflarındakileri mülk edinme eğilimlerinin göstergesidir. Bu eğilim sayesindedir ki, ilk defa *Tanzimat Fermanı*'yla birlikte özel mülkiyeti bütün ortaklaşalık formlarından ve aynı anlama gelmek üzere üstün mülkiyet haklarından arındıran, bireyselleştiren bir "mutlak" özel mülkiyet talebi ve taahhüdü gündeme gelmiştir.[375]

"Mutlak" özel mülkiyet yönündeki eğilim, temelini mülkiyetin ortaklaşalık formlarında bulan "komünal çıkar" karşısında "bireysel çıkar"ı serbest bırakmıştır.[376] Bireyi ortaklaşalık formları içinde tutan bütün kişisel tabiiyet ilişkileri, yani "kişisel iktidar" ve aldığı tüm "siyasal" biçimler (idari ve hukuki) karşısında devrimci bir moment yaratmış; Tanzimat da bu momente doğmuştur. İktisadi ve siyasi liberalizmle karşılaşma ve bütünleşme de, bu nedenle, arayış içindeki mülk sahibi sınıfların krizine cevap verir nitelikte olmuştur. Toprakta "hukuki-resmi" mülkiyet lehine kişisel tabiiyet ilişkilerinin cisimleştiği iltizamın kaldırılması talep edilmiş; ticaret ve üretim serbestliğini kısıtlayan "yed-i vahid" (tekel) karşısında ticarette ve üretimde "laissez-faire"i savunulmuştur. Tanzimat paşaları ile *Ancien Régime* paşalarını karşı karşıya getiren en önemli sorunun, Cengiz Kırlı'nın "hediye ekonomisi" olarak adlandırdığı iltizam usulüyle sağlanan

---

[373] "Tanzimat Fermânı", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), a.g.e., s.11-16.
Krş. Ahmed Güner Sayar, "Yenileşmeden Cumhuriyet'e Osmanlı İktisat Düşüncesi", *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, ss.140-153; Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), a.g.e., s.145-165.
Özel mülkiyetin "fiili" ve "hukuksal" biçimleri arasındaki süreklilik ve geçişkenlik göz ardı edilmemelidir. Rifa'at Abou-El-Haj,a.g.e., s.45. Ancak, iki biçim arasındaki fark ortaya konulmalıdır. "Hukuksal" biçim, Tanzimat'la ortaya çıkmış ve dönüşümde niteliksel fark yaratmıştır. Erden Attila Aytekin, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, s.165-188.
"Bireysel" ve "komünal"in "mutlak" özel mülkiyetle birlikte karşı karşıya gelişi birinci bölümde tartışılmıştı.

rantlar olması bunun göstergesidir.[377] Osmanlı tüccarının 1800'lerin başından itibaren Avrupalı tüccarla rekabet etmek için "bırakınız geçelim" talebini öne çıkarması, 1838 *Balta Limanı Ticaret Antlaşması* ile bu rekabetin ivme kazanması ve Tanzimat boyunca bu talebin en güçlü telaffuz edilen talep olması da bunun kanıtıdır.[378]

"Kişisel iktidar"ın karşıya alınması, kişisel tabiiyet ilişkilerinin kendini gerçekleştirdiği bütün "siyasal" ilişki biçimlerinin, her kademedeki "siyasal" hak ve imtiyazların karşıya alınmasını içermiştir. "Sivil toplum" veya "iktisadi alan"daki kısıtlamaların karşıya alınması ile devletteki veya "siyasal alan"daki imtiyazların karşıya alınması arasında doğrudan bir bağ vardır. "Kişisel iktidar"ın kendini yeniden üretme biçimi, farklı gibi görünen bütün kademe ve alanları birbirine bağlamakta, biri aşılmadan diğerinin aşılamamasını dayatmaktadır.[379] *Tanzimat Fermanı*'nın ve Tanzimat paşalarının, "kişisel iktidar"ın birincil öznesini, sultan-halife olarak padişahı hedef tahtasına koyması bunu gösterir. Bu, sadece padişah iktidarının "mutlak" karakterinden değil, bütün düzeylerdeki kişisel tabiiyet ilişkilerinin merkezileştiği ve yoğunlaştığı iktidarın padişahta cisimleşmesinden kaynaklanmıştır. Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a sunduğu memorandumda siyasal birikimin özdeşleştiği Yeniçeri Ocağının kaldırılmasının dahi reformların önünü açmadığını, bu reformlar karşısındaki en önemli engelin II. Mahmud'un, reformların başlatıcı padişahının kendisi ve onun "kötü idaresi" olduğunu söylemesi bunun kanıtıdır.[380] Paşa'nın 1841'deki azlinin en önemli gerekçelerinden biri de, padişahın hükümdarlık yetkilerini kısıtlamasıdır.[381]

"Kişisel iktidar"ın karşıya alınması, iktidarın, onunla özdeşleşmiş her türlü "makam"ın kişisel sahipliğine son verilmesi anlamını taşımıştır.[382] Bu sayede, kişilerden ve kişisel tabiiyet ilişkilerinden bağımsız bir iktidar alanı ve biçimi talep edilmiş ve ortaya çıkarılabilmiştir. Bireysel çıkarlar lehine, üretim ve değişim alanı olan "iktisadi alan" veya "sivil toplum"da bireyler arasındaki bütün siyasal bağların çözülmesiyle "toplum" siyasal

---

[377] "Hediye mübadelesinin devamı ekonomik sistemin yeniden üretimini de garanti eder. Böylece kişisel ve tekil görünen ilişkiler meşru ve kapsayıcı bir örgüye dahil olurlar. Taşradaki eşraf ve vali arasındaki yatay ağlara ek olarak, taşrayı İstanbul'a bağlayan dikey hediye mübadelesine" Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye'deki yargılamasına konu olan ilişkilerinde rastlıyoruz. Cengiz Kırlı, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.45-119, s.74, 108-109.
Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar' veya 'Hacıağalar, Beyler ve Frenkler", Fatmagül Demirel (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.79-103, s.83-84, 88.
"Genelleşmiş kişisel iktidar" ayrı ve yerel ("parsellenmiş") kişisel tabiiyet ilişkilerini, yani "kişisel iktidar" alanlarını bütünleştirdiği için, bunlar arasındaki bağ siyasal iddia olmanın ötesinde gerçek ve görünür kılınmıştır. Eski iktidarın Avrupa'daki dönüşüm momentlerinde bir bütün olarak *Ancien Régime*, feodalizm veya "Eski Yolsuzluk" olarak adlandırılması bu nedenle mümkün olabilmiştir. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.664.
Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, 2011, s.1-20, s.8.
Ahmet Dönmez, "Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli", *Turkish Studies*, Cilt: 11, Sayı: 6, 2016, s.17-30, s.23.
Heide Gerstenberger, a.g.e., s.662.

olandan soyutlanmıştır. İktisadi düzeydeki toplumsal ilişkileri belirleyen "komünal çıkar"lar çözüldükçe, onların dışında ve üstünde bir kolektif çıkar, özel adıyla "genel çıkar" belirmiş ve bu "genel çıkar" soyutlaması, çözülen komünal çıkarları "siyasal toplum", "kamusal alan", "modern devlet" düzeyinde yeniden, ancak bu sefer sivil toplumdan soyutlanmış bir şekilde yeniden kurmuştur. Böylelikle mülk sahibi sınıfların doğrudan sahibi oldukları bir iktidardan, anonimleşmiş bir iktidara geçiş süreci başlamıştır.[383] Bu modern devlet soyutlamasını, Heide Gerstenberger "gayrişahsi iktidar" olarak tanımlar.[384] "Gayrişahsi iktidar"ın iki sacayağı vardır. Biri, bireyin kendini yeni "komünal çıkar"a bağlama uğrağı olarak "yurttaşlık"ın belirmesi; ikincisi ise, devletin toplumdan ayrı, bağımsız veya özerk bir görünüm elde etmesiyle, bu görünümün ayrı bir "tüzel kişilik" veya "kurum" oluşumu şeklinde kendini somutlamasıdır. "Kamu tüzel kişiliği"nin ve "bürokrasi"nin ortaya çıkışı, sadece ve sadece bu özgül koşulların ürünüdür ve dönüşümün yarattığı niteliksel kırılmayı görünür kılmak için sadece bu döneme özgü devlet biçimleri için kullanılmalıdır.

Tanzimat "gayrişahsi iktidar"ın kuruluş sürecinin önünü açan harekettir. "Gayrişahsi iktidar"ın kuruluş sürecini belirli bir tarihsel değişim biçimine indirgemez, reformların da burjuva devrimleri kadar dönüştürücü ve devrimci olabileceğini görebilirsek; sınıflar mücadelesini burjuva devrimlerinin ortaya çıkışına indirgemeyerek kriz anlarında toplumsal sınıf ve tabakaların konumlanmaları ve arayışları olarak ele alırsak; "mutlak" özel mülkiyetin savunucularını devlete dışsal alanlarda aramayı bırakırsak ve dönüşümün anlık süreçlerin ürünü olmaktan ziyade uzun erimli süreçlerin ürünü olduğunu görürsek Tanzimat'ın kuruluş sürecindeki öncülüğünü kavrayabiliriz.[385]

"Sınıf"lar ve "kapı"lar gibi topluluklar üzerinden kurulan siyasal bağları aşma yönündeki ilk adım, Tanzimat'ın "teba-i Osmani" uyrukluk bağıyla atılmıştır.[386] II. Mahmud ve *Tanzimat Fermanı*'yla birlikte, toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenme ihtiyacının gündeme getirdiği ilk sorun, Osmanlı'nın bir "toplum" olarak tanımlanması, yaşaması ve yönetilmesi sorunudur.[387] Tanzimat, "toplum"u mevcut haliyle bütünlüğünü sağlayan

---

[383] Funda Hülagü, "Uluslararası Güvenliği Kim Yönetiyor? Modern Polis İnşasının Gösterdikleri", *Toplum ve Demokrasi*, Yıl: 6, Sayı: 13-14, 2012, s.153-176, s.160.
Heide Gerstenberger, a.g.e.
Gerstenberger'in "Burjuva Devlet"in kuruluş sürecine ilişkin değerlendirmeleri için bkz. A.g.e., s.662-666. Yönetim yazınında eleştirel bir reform çerçevesi için bkz. Birgül A. Güler, "Kamu Yönetiminde Değişme Nasıl Çalışılabilir – II: Reformlar Beyaz Devrimler Kırmızı mı?", Çalışma Notu, 22 Ekim 2005, http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/renkler.pdf (28/02/2021). Sürecin "pasif devrim" olarak yorumlanması için bkz. Çağdaş Sümer, *Eski Rejimden II. Meşrutiyet'e Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Devlet Oluşumu ve Siyasal Çatışma Dinamikleri,* Ankara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2020, s.30-33, 181-227

[386] Rona Aybay, "Teba-i Osmani'den 'T.C. Yurttaşı'na Geçişin Neresindeyiz?", Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.37-42, s.37-38.
"XIX. yüzyılda etnik ve dinî aidiyetler, diğer aidiyetlerin önüne geçince, '*re'âyâ*' deyimi sadece gayrimüslim teb'ayı belirleyen bir anlam değişikliğine uğramıştır. Bu değişiklik, devlet görevlileri ve yeni insan tipolojisi özelliklerini gösteren gösteren Osmanlı aydınları açısından '*ittihâd-ı anâsır*' (toplumun çeşitli gruplarını bir arada tutma) sorununu gündeme getirmiştir." Özer Ergenç, "Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri", a.g.e., s.465-466.

siyasal bağların üstünde ve siyasal iktidardan ayrı bir bütün olarak soyutlamaya çalışmıştır.[388] *Tanzimat Fermanı*'nda kullukla özdeş kullanıla gelen, "sığır, koyun sürüsü" raiyye/raiyyet'ten türetilmiş "reâyâ"nın yerine, "tebaa" ve "millet" kavramlarının kullanılması bu değişimin nüvesidir.[389] Sadece "din ve devlet"i değil, "mülk ve milleti ihya için" de bu andın verildiği söylenerek, din ve devletten ayrı bir ülke ve millet tanımlamasına gidilmiştir.[390] "Mülk", ilk defa devlet, iktidar ve egemenlikle özdeş bir kamusallığın ötesinde, ayrı bir "kamu" veya "kamusal alan"ın ifadesi olarak görülmeye başlanmıştır.[391]

Tanzimat, siyasal bağlardan en önemlisi olan "kapı"ların çözüldüğü bir dönemde toplumu zümrelere bölen ayrımlara "aşkın" bir "toplum" soyutlaması yapmakta başarılı olmuş; "vezirden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit olduğu" düşüncesi yeni düzenin "toplum" soyutlamasında kendine önemli bir yer bulmuştur.[392] Ancak "millet"ler (dini cemaat) üzerinden kurulan siyasal bağlar verili kabul edilmiş; İngiliz düşünürlerinden farklı, Fransız ve Alman düşünürlerin sivil toplum soyutlamalarına benzer şekilde bu bağları içererek aşma yoluna gidilmiştir.[393] Fermanda, "tebaayı saltanatı seniyyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i sâ'ire" denilerek, "tebaanın eşitliği prensibi", "millet"ler üzerinden kurulmuştur.[394] Bu, bireysel temelde anayasal haklara sahip vatandaşlar arası bir eşitlik değil, artık "zümre"ler olarak bölünmeyen ancak "millet"ler olarak bölündüğü kabul edilen bir toplumda "millet"ler arası bir eşitlik ve bütünleşme arayışıdır.[395]

Çelişkili bütünlüğü içinde Tanzimat, tikelliklere "aşkın" bir "toplum" soyutlamasına sahip olmuş ve bu "toplum"un ancak tikelliklere "aşkın" bir "siyasal toplum" soyutlamasıyla kurulabileceğini düşünmüştür. "Os-

---

388 Ayrı bir entite olarak "toplum"un keşfi için bkz. Alex Callinicos, *Toplum Kuramı*, a.g.e., s.13-68. İlber Ortaylı, a.g.e., s.41; Halil İnalcık, "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyunu", a.g.e., s.106-107; Niyazi Berkes, a.g.e., s.171, 216-218, 247; Bülent Tanör, a.g.e., s.84, 89. Krş. İdris Küçükömer, a.g.e., s.13-16, 30; Şerif Mardin, "Sivil Toplum", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.9-19; Şerif Mardin, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak 'Sivil Toplum", Şerif Mardin, a.g.e., s.20-33.

389 Mehmet Öz, "Reâyâ" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.490-493.

390 Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", a.g.e., s.48-49; Bülent Tanör, a.g.e., s.87

391 M. Plessner, "Mulk" maddesi, *EI*, a.g.e., Cilt VII, s.546-547; C.V. Findley, "Mulkiyya" maddesi, *EI*, a.g.e., Cilt VII, s.547.
Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s.181'den aktaran Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nda Batı'nın Etkisi", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.111-132, s.129.
Bkz. Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.173-237; Aydın Uğur, "Batı'da ve Türkiye'de Sivil Toplum: Kavram ve Olgunun Gelişim Serüveni", Artun Ünsal (Ed.), a.g.e., s.213-226, s.213-217

394 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", a.g.e., s.101; "Tanzimat Fermânı", a.g.e., s.15.
Nuri Adıyeke, "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 2014, s.1-13; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.996-1001; Niyazi Berkes, a.g.e., s.217, 218; Carter V Findley, *Babıâli*, a.g.e., s.25; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, a.g.e., s.94; Enver Ziya Karal, a.g.e., s.125-126; Artun Ünsal, "Yurttaşlık Zor Zanaat", Artun Ünsal (Ed.), a.g.e., s.1-36, s.1-2, 12; Halil İnalcık, a.g.e., s.101.

manlıcılık" olarak tanımlanan "siyasal birlik" fikri bu soyutlama sürecinin ürünüdür.[396] Ancak, "Osmanlı" toplumu ve "Osmanlıcılık", bir yandan, "her sınıf tebaanın müsavatı"nı, "ittihâd-ı anâsır"ı sağlamayı taahhüt ederken, diğer yandan, tebaanın can ve mal güvenliğinin müslüman ve diğer "millet"lerin birliğinden meydana geldiğini kabul ederek "Devlet-i Aliyye" etrafında müttehit bir "Osmanlı birliği"nin bireylerin güvencesi olan topluluklar kanalıyla kurulabileceğini savunmuştur.[397] "Osmanlı toplumu" nun bu "Osmanlı birliği"yle bağ kurmasını, bu birlik içinde kendini var etmesini sağlayacak şeyin ise, "teba-i Osmani" olarak Osmanlı Devleti'yle kurduğu uyrukluk bağı, "Tabiyyet-i Osmaniye", olacağı düşünülmüştür.[398] III. İmparatorluğun tebaayı "millet"ler üzerine kurması, bütünleşik bir toplum yaratma düşüncesinin sürekli altını oyan, farklı etnik ve dini toplulukların ayrılıkçı taleplerini körükleyen ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki siyasal bağların dini içeriğinden sıyrılmasına izin vermeyen bir sonuç doğuracak; "Osmanlı" tebaası olarak varolabilme arayışı, imparatorluğun en kırılgan ve başarısız yanını oluşturacaktır.[399]

Şerif Mardin'in Tanzimat'ı ele alış ve temellendiriş tarzı, "kişisel iktidar" ile onu karşısına alan "gayrişahsi iktidar" talebinin kişiler ve kurumlar üzerinden nasıl açığa çıktığını gösterir. "Reşit Paşa'nın gayesi", der Mardin, "hükümdarın [veya iktidardaki kişilerin] hareketlerini tahdit edecek bazı müesseselerin kurulması"dır.[400] Tanzimat'ın temel talebi, dayanılmaz istibdadın acılarını ortadan kaldıracak "muayyen ve sarih esaslardan hareket eden, padişahın indî ve şahsî hareketlerinin değiştirilemeyeceği bir iç idare tarzı"nın kurulması, "devletin, şahısların tesirinden azade kılınması" ve hukuk devletinin çerçevesine girmiş bir monarşik müessesenin inşa edilmesidir.[401] Tanzimat paşası "iyi hükümdar" arayışından vazgeçmiş, yönetimde kurumların inşasıyla uğraşmıştır. "Toplum" ve "devlet"in ayrı ayrı soyutlanmaya başlandığı bu uğrakta, müesseseler toplumdan ayrı, devletle özdeş bir bürokrasinin kurucu unsurları olarak görülmeye, Osmanlı reâyâsı üzerindeki padişahın "mülk" hakları da Osmanlı tebaasına hizmet eden bir devlete, "mülkiyye"ye dönüşmeye başlamıştır.[402]

---

396 II. Abdülhamid döneminin İslamcılık ve İttihad ve Terakki ile Kemalistlerin Türkçülük siyaseti de, kendilerine bu soyutlama düzeyini temel alacaktır.
Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", a.g.e., s.49-51; "Gülhane Hattı", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), *Sened-i İttifak'tan Günümüze – Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s.11-14.

398 Bu bağ, 1869'da *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*'yle resmen tanınmış; 1876 *Kanuni Esasi*'yle anayasal ifadesini bulmuştur. Rona Aybay, a.g.e., s.37-42, s.37-38.

399 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.88-116.
Şerif Mardin, a.g.e., s.154.
A.g.e., s.150-151.
C.V Findley, "Mulkiyya" maddesi, a.g.e.; Selçuk Akşin Somel, a.g.e., s.94; Mustafa Reşid Paşa' daki "devletin halk için varolduğu" düşüncesi için bkz. Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", a.g.e., s.106. 1876'da "mülkiyye"nin kavuştuğu anlam bütünlüğünü görmek için Sicil-i Ahvâl Komisyonunu kuran iradeye bakılabilir: "1. Onu oluşturan zümrelerle: Öncelikle nazırlar ve vezirler; bu iki grup diğer memurlardan ayrılır. 2. Bütünü içinde kamu memuriyeti olarak. 3. Sınırları tayin edilmiş bir bütünlük olarak: İlmiye ve askeriye değil, mülkiye mensupları. 4. Köken 'sınıfı' bakımından: mülki, adli ve mali idareden gelenler." Olivier Bouquet, a.g.e., s.66.

"Genelleşmiş kişisel iktidar"ın temelini oluşturan üstün mülkiyet haklarının korunması yönünde direnç, "mutlak" özel mülkiyet ve "gayrişahsi iktidar" yönündeki eğilimleri karşısına alacaktır. 1839'da *Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu*'yla ilan edilen esaslar, 1841'de Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa ve Ticaret Nâzırı Ahmed Fethi Paşa'nın azliyle uygulamaya konamadan geri düşmüştür.[403] 1844 yılında reformcu paşalar yeniden iktidara geldiğinde, 1876'ya kadar gelgitlerle ve büyük mücadelelerle geçecek ancak tavizlerle ve müzakerelerle belirlenecek bir sürecin kapısı aralanacaktır.[404] Böylelikle, Tanzimat'ın, bütün düzlemlerdeki görünümüne işleyen "kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar" arasındaki çelişki ve mücadelelerden beslenen ikili karakteri ortaya çıkacaktır.

Mücadelenin ilk ayağı, artığın yoğunlaştığı ve merkezileştiği alanda, merkezi devlet içinde, İstanbul paşaları arasındaki mücadeledir.[405] Tanzimat, II. Mahmud döneminden farklı olarak paşaları yatayına kesmiş; artığa "dolaylı" yollardan el koyan paşalar ile tasfiye süreçlerinin de beslediği bir dinamik olarak giderek daha fazla oranda artığa "doğrudan yönetim" yoluyla el koyan paşaları karşı karşıya getirmiştir. Tanzimat paşaları, Tanzimat adına ve esaslara aykırılık isnadıyla *Ancien Régime*'in sadrazam ve valilerini Meclis-i Vâla-ı Ahkâm-ı Adliye'de "hediye ekonomisi" olarak adlandırılan "yolsuzluk"tan yargılamıştır. Yargılanan paşalar 1841'de reformcu hükümeti düşüren tarafta yer alacak; 1840'lar onların itibarlarının iade edildiği ve merkezi devlet içinde görevler almaya devam ettikleri yıllar olacaktır.

Reformcu kanadın "genelleşmiş kişisel iktidar"ın kendilerine sunduğu siyasal birikim ayrıcalıklarından vazgeçmeden üretim ve mülkiyet ilişkilerine katılma yönündeki tutumları ise, süreci belirlemiştir. Alp Yücel Kaya'nın Mustafa Reşid Paşa'nın Tırhala'da çiftlikler edinme ve bunları yönetme sürecine ilişkin kapsamlı çalışması bu bağlamda çok güzel bir örnek sunar.[406] Mustafa Reşid Paşa, Tırhala'daki eski âyân çiftliklerine, müsadere yoluyla Hazine'ye devredilmeleri ve sonra *Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri* olarak padişah tarafından kendisine tevcih edilmesi sayesinde sahip olmuştur. Paşalık, ona toprak üzerinde siyasal birikim hakkı verdiği için toprakların tasarrufunu alabilmiştir. Bu çiftlikleri elinde tuttuğu dönem boyunca, bir iltizam kademesi olan ve ranttan pay alan subaşıları tasfiye etmeye, artığı bütünüyle tek başına çekmeye ve bunun için yönetimi doğrudanlaştırmaya (profesyonelleştirmeye) çalışmıştır. Bu, sermayenin, zarar görmeden ve rantı en çoklaştıracak şekilde toprağa yatırmanın yolunun, köylüyü mülksüzleştirmek ve özel mülkiyeti "mutlak"laştırmaktan geçtiğini gösterir. Bununla birlikte, toprak üzerindeki fiili özel mülkiyeti "mutlak"laştırmanın da hala siyasal birikim haklarıyla mümkün olabildi-

---

403 Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.348-350, s.348; Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ", a.g.e., s.22

404 Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: 'kadastro tabir olunur tahrir-i emlak", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 9, 2009, s.7-56, s.21-22.

405 Cengiz Kırlı, a.g.e.

406 Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e.

ğini gösterir.[407] Bu nedenle, reformcu kanadın mülk sahibi sınıflarının, içinde devinmeye devam ettikleri üretim ve mülkiyet ilişkileri, köylü isyanlarından farklı olarak muhafazakâr direnci beslemiş; Tanzimat paşası, yıkmakta olduğuna can suyu vererek ikili karakterin ortaya çıkışında büyük rol oynamıştır.

İkinci ayağı, yerel ölçek ve ayrıcalıklarını kaybeden ikincil mültezimlerin toplumun ileri gelenleri, yani eşrâf olarak öncülük ettikleri isyanlar veya yerel meclisler dolayımıyla müdahil oldukları kararlar oluşturur. Mâlikâne ve iltizamın kaldırılması, mültezim olarak sahip oldukları yönetsel ve iktisadi ayrıcalıkları tehdit etmiş; kendileri de belli oranda içlerinde temsil edilmelerine rağmen Muhassıllık Meclisleri yönetsel konumlarını zayıflatmış ve yeni vergi rejiminde herkesin gelirine göre vergi vermesi uygulaması artıktan çektikleri payı daha da küçültmüştür.[408] 1840-41 yıllarındaki vergi isyanları bu düzenlemelere karşı eşrâfın ilk başkaldırısı olarak yorumlanabilir. Bu nedenle olsa gerek, eşrâfın, kendinden menkul bir gericilikten ötürü değil ama "sınıf içi rekabette konumlarını korumak için feodal bağlar"ı devam ettirme yönünde bir eğilim içine girdikleri dile getirilmiştir.[409] Bu isyanların belirleyici olduğu koşullarda mâlikâne uygulaması son bulmakla beraber iltizam geri dönmüştür.[410] Ancak, altını keskin bir şekilde çizmek gerekir ki, birincil el kaynakların da gösterdiği gibi, bu geri dönüş, feodal toprak rantının konsolidasyonundan ziyade, çiftlik sahiplerinin mukataa-mâlikâne ve vakıf gibi uygulamalarla fiilen güvence altına aldıkları özel mülklerindeki kiracı köylülerden çektikleri artığı paylaşmamak üzere gösterdikleri bir reflekstir. 1847 sonrası Trabzon eyaletindeki vergi ihtilafları buna örnektir.[411] Kiracı köylüler, "sahib-i alaka"ya maktu'a veya icare öderken, aslında onların içinde, devlete ödedikleri öşür yanında, ikinci bir öşür ödemek zorunda bırakılmaktadırlar. Hem bu vergi hem de çiftlik arazilerinin tefriki ve tapulandırılmasına ilişkin sorunların ağırlıklı olarak eşrâfın da dahil olduğu yerel meclislerde çözülmesi yönündeki basınçla idari ve adli olarak eşrâf gücü elinde tutmayı başaracaktır.[412]

Üçüncü ayak, farklı dönem ve bölgelerde ortaya çıkan köylü isyanlarıdır. Köylüler, bir yandan, tasarruf hakları doğrultusunda toprak üzerinde "mutlak" mülkiyet hakkı talep etmiş; diğer yandan, mülk sahibi sınıfla-

---

407 Benzer şekilde, tüccarlar da, yerli veya yabancı olsunlar, ticarette *laissez-faire* politikasını savunurken dahi, kârlarını arttırmak için iltizama yatırım yapmaktadır. Alp Yücel Kaya, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti", Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya ve Ertekin Akpınar (Ed.), *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti – "Çoğulluğu ve Farklılığı İçeren Bir Birlik Özlemi"*, Sempozyum Bildirileri Kitabı, İzmir Akdeniz Akademisi, 2016, s.17-38, s.17; Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar ", a.g.e., s.85, 90.

408 Cengiz Kırlı, a.g.e., s.61-62.

409 Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., s.17

410 İltizam uygulamasına 1843'te geri dönülmüştür. Ariel Salzmann, "Affermage" maddesi, *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, a.g.e., s.44-47, s.47.
Canay Şahin, a.g.e., s.79-82.
A.g.e., s.84-86, 87-88.

rın korudukları ve kendi "mutlak" özel mülklerine dönüştürmeye çalıştıkları üstün mülkiyet hakları ile vergi ayrıcalıklarına ve mülksüzleştirilmeye karşı çıkmıştır.[413] Attila Aytekin, bu isyanları, reformları daha radikal ve eşitlikçi bir yöne çekerek kuvvetlendiren isyanlar olarak değerlendirir.[414] Hem isyanlar hem de yıllara yayılan idari ve adli itiraz ve talepler, Tanzimat'ın millet sisteminden öte müslümanlarla gayrimüslimleri yatayına kesmiştir.[415] Ve her bir adımda, Tanzimat'ın servet sahibi sınıfların fiili mülkiyet haklarını genişleterek "mutlak"laştırmaları, yani hukukileştirmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu eğilim, en belirgin biçimiyle kiracı ve ortakçı köylüler özelinde ortaya çıkmıştır.[416]

"Kişisel iktidar"ın "gayrişahsi iktidar"ın meydan okumasıyla çözülüşü ancak karşı dirençle "genelleşmiş kişisel iktidar"ın konsolidasyonu, Tanzimat'la başlayan değişim sürecinin ikili karakterini ve III. İmparatorluğun özgüllüğünü belirlemiştir. Bu özgünlük, imparatorluğun sona erdiği devrimci momente kadar "gayrişahsi iktidar"ın kendini tam anlamıyla gerçekleştirememesine yol açacak; imparatorluğun temel yönetsel çelişkisini oluşturacaktır. Üretim ve mülkiyet ilişkilerinin iç pazar bütünlüğü içinde değiştirilememesi çelişkiyi besleyecek; geçiş sürecinin ikili karakterini ve değişimin muhafazakâr niteliğini pekiştirecektir.[417] İlber Ortaylı'nın "Şairin 'ahalinin reisicumhuru' diye kaside yazdığı Mustafa Reşid Paşa, gerçekte bir Prens Metternich'di. [...] Tanzimatçı aydın-bürokrat, geleneksel toplumun ihtiyatlı tutuculuğuyla modern dünyanın zorlamalarına cevap verme gayretindeydi." diyerek resmettiği Tanzimat portresi, III. İmparatorluğun bütününü belirleyecekti.[418]

4.4.4. "Zorunluluk Olarak Pazar"ın Yarattığı Rekabetçi Baskı

Üçüncü ve ilk ikisinin bu dönemde özgül biçimler almasını koşullayan boyut ise, uluslararası ölçeklidir. Bu ölçeği önemli kılan, imparatorluğun, Batı medeniyeti veya Batı kapitalizmiyle karşılaşması veya tanışması değil, ki bu karşılaşmanın ne ilk ne de bilinçsiz olduğu iddia edilebilir - Batı Avrupa'daki değişimin uluslararası ölçekte yansısını bulacak bir nitel sıçrama yaşamış olmasıdır. 1780-1830/40 yılları arasında İngiltere'nin yaşa-

---

413 Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu ", a.g.e., s.28-32; E. Attila Aytekin, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the *Tanzimat* Reforms", *IRSH*, Sayı: 57, 2012, s.191-227.
E. Attila Aytekin, a.g.e., s.226-227
Canay Şahin, a.g.e., s.82.

416 Trabzon'da Hazinedarzâdeler üzerinden verilen örnekler, farklı statüdeki (mirî arazi, vakıf, arazi-i mektume ve mahlule) topraklar fiili, idari ve adli yollarla "mutlak" mülk olarak, çoğunluğu gayrimüslim olan müstecirlerin (kiracı) aleyhine "sahib-i arz"ın elinde yoğunlaşmıştır. A.g.e., s.83-84. İmparatorluğun sonuna kadar rakabe hakkını korunmuş; "mutlak" özel mülkiyete geçiş imparatorluğun en önemli sorunu olmuştur. Kemal Karpat, a.g.e., s.85-88. İltizam ve vakıflarda cisimleşen üstün mülkiyet hakları da korunmuştur. Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya ", a.g.e. Mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüm mevcut üretim ilişkilerinin bazı temel özelliklerinin korunduğu bir konjonktürde gerçekleşmiştir. Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e.

418 İlber Ortaylı, a.g.e., s.30.

dığı Sanayi Devrimi, kapitalist toplumsal ilişkilere dünya pazarlarını sermaye döngüsüne eklemleme gücü vermiştir. Hobsbawm, değişimi ve dünya pazarlarında yarattığı etkiyi şöyle betimler: 19. yüzyılla "ilgili en önemli gerçek, adım adım dünyanın en uzak köşelerine ulaşan ve gelişmiş ülkeleri birbirine ve gelişmemiş dünyaya bağlayan ekonomik işlemlerden, iletişimden, mal, para ve insan hareketlerinden oluşan, yoğunluğu her geçen gün artan bir ağ halinde tek bir küresel ekonominin yaratılmasıdır."[419] Bu süreç, ilk evresi tarım ve imalat sektörlerinin meta ihracı üzerinden pazarla bütünleştiği zorunluluk olarak pazarı ve bu yönde bir emperyalist yayılmacılık (1760-1870) ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, imparatorluğun karşılaştığı, diğer pazarları da içine alma eğilimi gösteren zorunluluk olarak pazardır.

Fransız Devrimi'nden sonra, "uluslararası rekabetin etkisi, sadece mevcut üretim ilişkilerini parçalamakla kalmadı, aynı zamanda bunların kapitalizm yönünde *dönüşmelerine* de yardım etti" dendiği gibi, zorunluluk olarak pazarın oluşumu da, imparatorluk nezdinde uluslararası rekabetin dönüştürücü etkisini açığa çıkarmıştır.[420] İmparatorluk, toplumsal ilişkilerin bütününü etkileyecek uluslararası rekabetin meydan okumasıyla karşı karşıya kalmış; "yeni uluslararası düzenin rekabetçi baskıları karşısında giderek daha yetersiz hale gelen eski üretim ilişkileri dizisiyle giderek sertleşen bir çatışmaya girmiş"tir.[421]

Rekabetçi baskı, kendini toplumsal ilişkilerin örgütlendiği farklı alanlarda göstermiştir: Fransa'da olduğu gibi askeri rekabet alanında ve Almanya'da olduğu gibi siyasal birliğin sağlanması (askeri, iktisadi, siyasi, idari alan) bağlamında.[422] Osmanlı İmparatorluğu'nda, uluslararası rekabet kendini ilk "mülk"ün korunması konusunda hissettirmiştir. İmparatorluk içerde "mülk"ün birliğini sağlama ve dışarda "mülk"ün birliğini koruma baskısıyla karşı karşıya kalmıştır.[423] Fransa, Almanya ve Osmanlı örnekleri göz önünde bulundurulduğunda, geç kapitalistleşen ülkeler için, bu baskının burjuva devrimlerini öncelediği; feodal toplumsal ilişkilerin egemen olduğu ve kırılamadığı koşullarda ortaya çıktığı ve öncelikle mevcut toplumsal ilişkiler içinde bir konsolidasyonu gündeme getirdiği söylenebilir. O nedenle, II. İmparatorluğun krizini derinleştirmiş ve III. İmparatorluğun özgün biçimini belirlemiştir. Bu dolayımla, 19. yüzyılı ve 20. yüzyılın ilk çeyreğini koşullayacak ve 1908 ile 1923 Devrimlerinin içine doğduğu konjonktürü belirleyecektir.

Zorunluluk olarak pazar, kapitalizmin başka toplumsal sistemlerde görülmeyen şekilde, ekonomik kurallar tarafından yönlendirilmesi; bir başka deyişle, mülksüzlerin ve mülksüzleştirenlerin, "onları rekâbete ve birikime zorlayan pazarın zorunluluklarına tâbi olmaları" gerçeğine daya-

---

[419] Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı (1875-1914)*, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, s.74.
Colin Mooers, a.g.e., s.84.
A.g.e., s.84.
Colin Mooers, a.g.e., s.122; Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.33-35, 97, 100-101.
Krş. Derek Sayer, a.g.e., s.146, 150.

nır.[424] Ama nasıl ki, "biçimsel tabiyet"ten "gerçek tabiyet"e geçişte, yani ilk birikim sürecinde mülksüzleştirme zorla el koymaya, yani siyasal zora dayanmışsa, toplumsal ilişkilerin bu ekonomi kuralları tarafından belirlenmediği coğrafyalara kapitalistlerin girişi de benzer mülksüzleştirici siyasal zor araçlarına ihtiyaç duymuştur. Mülksüzleştirenlerin kapitalist toplumsal ilişkilerin egemen hale gelmesiyle zorunluluk olarak pazarın baskısını hissederken, henüz mülksüzleştirmedikleri üzerinde aynı baskıyı yaratamadıkları için bu böyledir. Sömürge, fetih ve ilhak gibi yöntemlerin gündeme gelmesinin nedeni budur. Ancak, bu sömürgeleştirme döneminde bile artık baskıyla amaçlanan "sadece imparatorluk yönetimi veya hattâ ticarî üstünlük kurmak değil, ama yerel ekonominin mantığını ve kurallarını yaygınlaştırmak ve diğerlerini de yörüngesine sokmak isteyen bir imparatorluk" kurmaktı.[425] Sömürmek için değil ama emeğin sermayeye bağımlı hale getirilmesi için siyasal zora ve belirli örgütlenme biçimlerine ihtiyaç duyulmuştur.[426] Zorunluluk olarak pazara eklemlenme, eklemlenmeyi mümkün kılacak siyasal zorun örgütlenmesine dayanmıştır. Toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimindeki değişme, emperyalizm çağında geç kapitalistleşen ülkeler için, salt kendi ülkelerinin deneyiminin değil, siyasal zorun uluslararası ölçekte örgütlendiği çeşitli ilişki biçimlerinin de ürünü olmuştur. İmparatorluk "mülk"ü üzerindeki baskıyı, bu nedenle, dolaysız şekilde değil, savaşlarla yeni "mülk" alanlarının yaratılması ve diplomasiyle kendi "mülk"üne şekil verilmesi üzerinden dolaylı şekillerde hissetmiştir.

Baskının en açık örneği II. Mahmud'un karşı karşıya kaldığı ve Abdülmecid'in tahta çıkışını doğrudan etkileyen *Mısır Meselesi*'dir. Mısır Meselesi, 1821-27 yıllarında Balkanların farklı kesimlerinden beslenmiş; Mora'da patlak veren Yunan isyanı ile Arap Yarımadası'nda yükselen Vahhabilikle kuşaktaştır ve onlar gibi benzer bir bölgesel "mülk" iddiasına sahiptir.[427] Farklı olarak imparatorluk yönetiminde yer alan bir vali paşa tarafından başlatılmış ve 1831-33 yıllarında "mülk" iddiası bölgesel sınırların ötesine taşınmış, hanedanlık talebine dönüşmüştür. Feridun Emecen, bu sorunun çözülmesiyle alternatif hanedan arayışlarının son bulduğunu söyler.[428] Virginia Aksan da, Suriye'yi kapsayan yayılmacı siyasetin, âyânların tasfiyesi ve Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla Anadolu'da açığa çıkan reform karşıtı hareketlerin kapsanmasının ve İstanbul'u doğrudan tehdit edecek şekilde Kütahya'ya kadar olan bölgenin ittifaklarla işgal edilmesinin hem müslümanlar arası bir iç savaş hem de hanedanlık iddiası görüntüsü verdiğini belirtir.[429] Mehmed Ali Paşa, 1833'e gelindiğinde İs-

---

[424] Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.105.
A.g.e., s.117.
Sonay Bayramoğlu, a.g.e., s.192. Sömürgenin bir ekonomik sömürü biçimi değil, bir yönetim biçimi olduğuna ilişkin aydınlatıcı satırlar için bkz. Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, 1908-1980*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s.50-53.
Yunan İsyanı için bkz. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.288-299.

[428] Feridun M. Emecen, a.g.e., s.56.

[429] Virginia H. Aksan, a.g.e., s.364-366.

tanbul'u işgal edebilecek, bir devrim başlatabilecek ve tahtı değiştirebilecek güçtedir: "İddiası uluslararası piyasalardan pay almak kadar halifeliği de içeren bir iddiadır."[430] Daha önemlisi, ilk defa imparatorluğun kendi iç dinamiklerinin ötesinde bir hanedanlık sorunu haline gelerek iç güçler tarafından değil uluslararası ittifaklar aracılığıyla çözülebilmiştir. Hanedanın kim olacağı ve "devlet başkanlığı" olarak saltanat-hilâfetin nasıl bir biçim alacağı ile imparatorluk "mülk"ünün bütünlüğünün bu bağlamda nasıl korunacağı tartışmalarını başlatarak, bundan böyle imparatorluğun (devlet) alacağı biçimin uluslararası dinamiklerin parçası olarak ve uluslararası güçlerle ilişkiler kanalıyla belirleneceğinin işaret fişeği olmuştur.

1833'te Kütahya'da Mehmed Ali Paşa'nın oğlu ve ordu kumandanı İbrahim Paşa'yla görüşmeler devam ederken, görüşmelerin kaderini değiştirecek şekilde, Rusya, İstanbul Boğazı'na demirlemiş; Hünkâr İskelesi'ne karargâh kurmuştur.[431] Akabinde imzalanan *Hünkâr İskelesi Antlaşması*'yla imparatorluk "mülk"ü Rusya'yla varılan bir savunma ittifakıyla güvence altına alınabilmiştir.[432] Doğrudan Mısır'ı desteklemiş Fransa ile sorunu Hindistan yolu üzerinde açık bir tehdit olarak gören İngiltere de, Avusturya, Prusya ve Rusya arasında Münchengratz'da yürütülen görüşmelerle ittifaka taraf olmuş; böylelikle antlaşmanın bütün tarafların çıkarlarını gözeten şekilde revize edilmesi sağlanmıştır. *Münchengratz Antlaşması*'yla beş ülke sadece Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gözettikleri çıkarları güvenceye almakla kalmamış; imparatorluğun geleceğini de belirlemişlerdir.

> "[A]ntlaşmada taraflar Osmanlı Devleti'nin Osmanlı hânedanı elinde kalmasını bütün güçlerini kullanarak temin etmeye, muhtemel bir hânedan değişikliği ve Bâbıâli'nin hükümranlık haklarının tehdit edildiği bir durumda bu gibi gelişmeleri engellemek üzere ortak tavır alıp etkili tedbirlerle karşı çıkmaya karar vermekteydiler. [...] Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı hânedanı yerine geçmesi halinde devletin Avrupa'daki toprakları üzerinde de hükümranlığını teşmil etmesine imkân verilmemesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ihtimali söz konusu olduğunda da iki devletin ortak dayanışmasının hedefi, Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında küçük milli devletler kurulmasının sağlanması ve Avrupa devletler dengesini bozacak gelişmelerin önlenmesiydi."[433]

Bunalımın 1839-41 yılları arasındaki ikinci evresinde ise, Avrupa Konseri'ni oluşturan beş büyük güç meseleye doğrudan ve kendi diplomatik temsilcileriyle dahil olmuştur.[434] 1841'de ortaya çıkan nihâî denge üç ant-

---

[430] A.g.e., s.367, 373.
A.g.e., s.375.
Kemal Beydilli, "Hünkâr İskelesi Antlaşması" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.488-490.
A.g.e., s.489.
1839'da Mısır'a yapılan bu müdahale dönüm noktası olmuştur. Carter V. Findley, *Babıâli*, a.g.e., s.160.

laşmayla sağlanmıştır: 1838 *İngiltere-Osmanlı Balta Limanı Antlaşması*, 1840 *Londra Antlaşması* (Levant Barış Antlaşması) ve 1841 *Londra Boğazlar Mukavelenâmesi*.[435] Bu antlaşmalarla, Avrupa Konseri üyeleri, bir, Kavalalı Mehmed Ali Paşa karşısında Abdülmecid'in tahta çıkışını ve hanedanın devamını destekleme taahhüdünde bulunmuşlardır. İki, üyesi olmasa da 1833, 1840 ve 1841 yıllarındaki antlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa uluslararası ilişkilerinin parçası olması ve ilişkilerin eşitlik ilkesi uyarınca yürütülmesi güvence altına alınmıştır.[436] Üç, payitahtı (başkenti) da içine alan ve "mülk"ün merkezi olan İstanbul ve Boğazların tabi olacağı hukuki statü belirlenerek, "mülk" topraklarının statüsü uluslararası antlaşmalarla belirlenir hale getirilmiştir. Dört, Mısır ve Suriye'yi kapsayacak şekilde imparatorluk merkeziyle tek bir serbest ticaret antlaşması yapılarak, uluslararası pazarlara entegrasyonun tek elden gerçekleşmesi sağlanmıştır.[437] "Mülk" ve saltanatın merkezi yönetsel bütünlüğü güvence altına alınmıştır. Beş, Mısır'a irsi valilik verilmesi hükme bağlanarak, "mülk"ün bütünlüğü korunmakla birlikte özerk bölge ve yönetimlerin önü açılmış; eşit statüde olmamakla birlikte ikinci bir hanedanın varlığı mümkün hale getirilmiştir. Avrupa Konseri güvencesinde çelişkili ve çatışmalı bir "mülk" (toprak ve siyasi birlik) bütünlüğü sağlanmış; Osmanlı hanedanının ve saltanat-hilâfetin "mülk" (egemenlik) hakları Konser kararlarına bağlı kılınmıştır.

"Mülk" birliğinin ve haklarının uluslararası antlaşmalarla belirlenmesi sonucunda, Doğu Sorununda yeni bir evreye girilmiştir. Bu yeni evre, oluşum halindeki III. İmparatorluk'un omurgasını çatacaktır. 1822-1914 yıllarında toplanan ve en önemli ikisi (Paris ve Berlin Konferansları) doğrudan imparatorluğu ilgilendiren 26 konferans, birbirine üstünlük sağlamaya güçleri yetmeyen beş büyük gücün dünyayı paylaşma stratejilerini dengeli bir şekilde sürdürmeye çalıştıkları dönemin siyasal zor araçları olacaktır.[438] Konferanslar yer yer savaşlarla bölünmüş olsa da, Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu işlevi sürdüreceklerdir. Konferans ve Konser sistemine dahil olunması, sömürge olunmasa dahi siyasal zor aracılığıyla toplumsal ilişkilerinin (siyasi, idari, iktisadi) yeniden örgütlenmesine neden olacaktır. III. İmparatorluk'un idari yapısında en önemli nezâretin, *Hariciye Nezâreti* olacak olması, sadece sivil bürokrasinin artan gücünden ve yeni reformcu kadronun burada bulunmasından değil,[439] emperyalizm çağında eklemlenme tarzının özgünlüğünden kaynaklanmıştır. Diplomasi, yeni dönemin siyasal zor aracı olarak belirmiştir.

---

[435] Virginia H. Aksan, a.g.e., s.399; Kemal Beydilli, a.g.e., s.489.

[436] Temel İskit, *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2007, s.156-160.
Mehmed Ali Paşa bölgesel "mülk"ün temsilcisi ve yeni bir merkez olma iddialarını, Mısır'ı tekstilin hammaddesi pamuk üretimi üzerinden dünya pazarına (İngiltere ve ABD) bağlama girişimiyle desteklemeye çalışmıştır. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.308.

[438] Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., s.94.

[439] Carter V. Findley, a.g.e., s.69, 70, 147, 162, 163.

Bu özgün basınç, mülk sahibi yönetici sınıflarda[440] yeni bir bilinç, yeni bir toplum ve yeni bir devlet düşüncesinin doğuşunun katalizörü olmuştur. Uriel Heyd, ulemânın, özellikle üst düzey ulemânın, neden reform sürecinin parçası olmaktan kaçınmadığını anlatırken, bu yeni bilinci ortaya koyar. "Sadece İslam'ın değil, kendi kaderinin de İmparatorluğun varlığına ve istikrarına bağlı olduğuna ikna oldu." der ve *raison d'état*'a dönüşen bu bilinci "cümlemiz bir sefine içinde" deyişinin kavranışı olarak özetler.[441] Mülk sahibi sınıfları her köşeden sıkıştıran bu basınç, aralarındaki iç savaşı sonlandıran ve mülk sahibi konumlarının devamı için merkezi devletin oluşum sürecine katılmalarını sağlayan bir basınca dönüşmüştür. İlber Ortaylı, "19. yüzyılın reformatörü 18. yüzyıl reformatörlerine göre hiç değilse bir ölçüde daha bilinçli ve programlıdır, en azından daha telaşlıdır." der.[442] Bu telaşın en bilinçli, en programlı hali *Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu*; cisimleştiği isim de, Mısır Meselesi'nin çözüme kavuşturulması için 1838 *Balta Limanı Antlaşması* dahil Osmanlı-İngiliz ilişkilerini yeniden inşa eden ve çok boyutlu basıncı programlaştıran Mustafa Reşid Paşa'dır.[443] Bu program, aynı zamanda, basıncın açığa çıkardığı "ittihâd-ı anâsır' (toplumun çeşitli gruplarını bir arada tutma) sorunu"nun belirleyiciliğini gören ve gözeten ilk programdır.[444] Yeni bir toplumsal birlik ve bunu mümkün kılmak için yeni bir siyasal birlik düşüncesi de buradan kaynaklanmış ve III. İmparatorluğun başlıca sorunsalı, çelişkisi ve bileşeni olmuştur.

4.4.5. 19. Yüzyılın İlk Yarısında III. İmparatorluk: Somut Görünüm

Omurgayı çatan bu üç boyut yeni imparatorluk resmini III. İmparatorluk devlet biçiminde somutlamıştır. Bu resim, Arno Mayer ve Heide Gerstenberger'in dediği gibi, toplumsal ilişkilerin eski örgütlenme biçimleri içinde aldığı yeni biçiminin resmidir. Yalnız, Ellen M. Wood'un sözlerine de eşit derecede kulak verecek olursak, toplumsal ilişkilerin eski örgütlenme biçimleri içinde devinmesi, özellikle görünümde ortaya çıkan süreklilik içeriğin değişmekte olduğu gerçeğini kavramaktan alıkoymamalıdır bizi.[445] Resmin ana hatları belirginleştirilirken, eski içinde beliren bu "yeni"nin ne'liği açıklanmalıdır.

---

[440] Kapitalist toplumsal ilişkilerin şekillendirdiği sınıf yapısının henüz oluşmadığı, feodal toplumsal ilişkilerin çözündüğü ama egemenliğini koruduğu koşullarda henüz egemen sınıf ile yönetici sınıfın ayrışmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. "Mülk sahibi yönetici sınıflar" kavramı bu bağlamda düşünülmelidir.
Uriel Heyd, a.g.e., s.47. Muhafazakar-geleneksel ulemâ ve yeni dinî danışmanlar, her ikisi birden, Mısır Meselesi karşısında hanedanın meşruiyeti ve geleceği üzerine yürütülen tartışmalarda hanedan lehine taraf almışlardır. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.403.
İlber Ortaylı, a.g.e., s.28-29.

[443] A.g.e., s.29; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.402-403.

[444] Özer Ergenç, "Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri", a.g.e., s.454-466, s.466.
Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.111.

4.4.5.1. "Kamu Mali İdaresi"nin Ortaya Çıkışı

III. İmparatorluğun oluşum süreci, toplumsal ilişkilerin yönetiminin aldığı özgün biçimlerde somutlanmıştır. Süreci kavramamızı sağlayabilecek alanlardan ilki, mali yönetim alanıdır. Yaratılan toplumsal artığın bölüşümü ve mülk edinilmesi süreçlerinin her ikisini birden kapsayan mali yönetim alanı, *Ancien Régime*'in mülk sahiplerinin "kişisel iktidar" alanlarını ve "bireysel çıkar"ların öne çıktığı yeni toplumsal ilişkileri bütünüyle keserek doğrudan etkilemiştir. Mali işlerin yönetimi kişiden ve toplumdan bağımsız "devlet tüzel kişiliği" veya bürokrasi içinde "kurum"sallaşmaya, ayrı bir "amme/kamu idaresi" olarak belirginleşmeye başlamıştır.[446]

"Kamu mali idaresi"nin ilk uğrağı, "kişisel" gelir ve hazineler ile "merkezi" gelir ve hazine arasındaki gerilim ve ikincisinin ilkini kapsamaya başlamasıdır. Süreç, II. Mahmud döneminde kişisel gelir ve harcama yetkisinin "genelleşmiş kişisel iktidar" alanına devredilmesiyle başlamıştır. Bu yetki devri, Joseph A. Schumpeter'in incelediği *Polis* devletinin oluşum süreciyle benzerlik gösterir.[447] Feodalizmin mevcut kaynak tahsis ve askeri sevk-komuta yapısıyla, artan savaş harcamalarının karşılanamaması, "kişisel" gelir kaynaklarının ve hazinelerin padişahın merkezinde durduğu bürokratik örgütün yönetimine verilmesi sonucunu doğurmuştur. 1826'da kurulan *Evkâf Nezâreti* ve 1838 yılında hazineleri tek bir çatı altında birleştiren *Maliye Nezâreti*'yle, gelir kaynakları doğrudan merkezi devletin yönetimine verilerek bir "kamu mâli yönetim" alanı oluşturulmuş; merkezi devlet çatısı altında tek bir kişinin yönetiminde olagelmiş gelir ve harcama yönetimi "kişiden bağımsız bir kurum"un idaresine verilmiş; "özel hazine"ler ve "özel harcama yetkisi" devlet kurumlarında, mali bürokraside birleştirilip tekleştirilmiştir.[448] Gelirlerin tarh ve tahsili, yani bölüşüm usulü ise, ne II. Mahmud döneminde ne de Tanzimat'ta tam anlamıyla değiştiril(e)memiştir. Mukataa ve vakıflar merkezi mali yönetim çatısı altına alınmış, ancak varlıklarını korumuşlardır.[449] Padişah ve devlet

---

[446] Sıddık Sami Onar, a.g.e., s.151.

[447] Ceyhun Gürkan, "Modern Kamu Maliyesinin Oluşumu: Maliye Tarihine Alternatif Kuramsal Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 69, Sayı: 1, 2014, s.44-76, s.50-51.

[448] Dârüssaâde Ağası nezâretindeki Haremeyn vakıflarının Evkâf-ı Haremeyn Nezâretine, Yeniçeri Sekbanbaşı ağalarının, kadıların vb. nezâretindeki vakıflar ile "soyu kesilen" vezir ve ümerâ vakıflarının yönetiminin Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine verilmesi, "makam sahipleri"nin nezâretinden kurumların nezâretine geçişi özetler. Nazif Öztürk, a.g.e., s.67-69, 75-76. Kişilerin nezâretindeki vakıf gelirlerinin tümü devlet hazinesine aktarılmış; muhasebesi mali bürokrasi tarafından üstlenilecek vakıf gelirleri ihtiyaca göre devletin diğer alanlarına aktarılabilir hale getirilmiş ve gelirini vakıflardan elde edenlerin tümü maaşa bağlanmaya çalışılmıştır. A.g.e., s.72. Defterdar üzerinden "makam"a özgülenmiş mali yönetim "kurum" olarak Maliye Nezâretine geçmiş ve farklı hazineler altında toplanan gelirlerin tümü tek bir hazine altına alınmıştır. Yavuz Cezar, a.g.e., s.246-265, 286-288; Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.94-96.

[449] Maliye Nezâretinin en önemli gelir kalemlerinden biri "esham ve mukataa satışları"dır ve mukataalara ilişkin sorun ve anlaşmazlıklar burada çözülmektedir. Yavuz Cezar, a.g.e., s.266, 286-291. Selâtin vakıfları ve "soyu kesilmiş" vakıflar padişahın tevcihiyle, saray çevresindeki kişilere "çıraklık" olarak verilmektedir. Mazbut ve mülhak vakıflar tasfiye edilmemiş; yönetimleri merkezi idareye verilmiştir. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti mazbut vakıfların hem mütevellisi hem nâzırı olurken, mülhak vakıfların tek yetkili nâzırı haline getirilmiştir. Müstesna vakıflara ise dokunulma-

ricâli siyasal birikim haklarını, tasarruf haklarını korumuşlardır. Bu durum, padişah, paşalar, âyân ve eşrâf ile yüksek ulemâ gibi tabakalar arasındaki bölüşüm mücadelesinin kaynağı ve fay hattı olmuş; kişisel iktidarın çözülmesi önünde direnç oluşturmuştur.[450]

Padişah ve devlet ricâlinin gelir kaynakları da, tek bir hazine ve nezârette toplanmaya, harcamaları kurumlar eliyle gerçekleştirilmeye başlanmıştır. "Maaş" bunun en önemli aracıdır. Ancak, bugünkü anlamıyla, memura yapılan aylık ödemeye indirgenerek, padişah ve devlet ricâlinin gelir kaynaklarından yoksun kalarak devletin maaşlı memuru olmaya razı olduğu, aylık bir ödemeye muhtaç hale geldikleri şeklinde tanımlanması doğru olmaz. Çünkü, bir, padişah, paşalar ve üst düzey ulemâ, mülklerini ve mülk sahibi konumlarını 19. yüzyıl boyunca büyük ölçüde korumuş; iki, bölüşüm ilişkileri nedeniyle daralan gelir kaynakları karşısında maaş geçmiş yıllardaki siyasal birikim mekanizmasından kaynaklı kazanılan hakları devam ettirme aracı olurken bu hakları hiçbir şekilde tam anlamıyla ikame etmemiş; üç, maaş sahibi bürokratlar bölüşüm ilişkilerine sabit ödemeler yanında Hazine'nin yönetimine el koyduğu ve padişahın yeniden tevcih ettiği *Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri* (mukataa) veya *Evkâf-ı Hümâyûn vakıfları* aracılığıyla da dahil olmuşlardır.[451] Mülk sahibi sınıflar, toprakların devletin rakabesinde olmasından yararlanarak, bir yandan artıktan dolaylı ve doğrudan yollarla pay alırken, diğer yandan, merkezi devlet dolayımıyla maaş biçiminde artıktan pay almışlardır. Maaş bugünkü anlamına, devlet teşkilâtının büyümesiyle genişleyen bürokrasinin (asker ve sivil) alt kademelerinde yaklaşmıştır.[452]

Maaşa bağlanmaya en büyük direnç ulemâdan gelmiştir. Vakıfların gelir ve yönetiminin Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti içine alınarak merkezileştirilmesiyle, ulemânın maaşa bağlanması girişimi eş zamanlı işlemiş; yine eş zamanlı tepkiye yol açmıştır. II. Mahmud döneminde, şeyh, hoca ve kutsal yapılardaki görevliler ile vakıf mütevellileri maaşa bağlanmış; karşılığında bu yapıların onarım vb. masrafları devlet tarafından üstlenilmiştir.[453] Bu sayede devlet, vakıf geliri fazlasını harcama yetkisi elde etmiş; Nezârete tahsis edilen gelir kaynaklarının bir kısmını Maliye Nezâretine aktarma yetkisine sahip olmuştur. Şeyhülislam maaşa bağlanarak devlet

---

mıştır. 1908 Devrimi'nden sonra 1912 yılındaki *Teşkilât Nizamnamesi*'yle Nezâret'in gelir, görev ve yetkilerinde düzenlemeler yapılmış olmakla birlikte, 1923 Devrimine ve 1926 yılındaki *Tasfiye Komisyonu*'na kadar vakıf usulü varlığını korumuştur. Nazif Öztürk, a.g.e., s.69, 76-77, 86-93.
Hazine-i Hâssaya tahsis edilen gelirlerin farklı dönemlerde yeniden bölüşümü üzerine yürütülen mücadele bunun açık göstergesidir. Bkz. Arzu (Tozduman) Terzi, "Hazîne-i Hâssa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.137-141; Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala a.g.e., s.343.

Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.343; Selim Argun, a.g.e., s.193, 221. 1876'da şöyle bir tablo vardır: "Himaye, *intisap* ilişkileri bütün gücüyle sürmektedir. [...] Verilen maaşlar sadece kısmen görevle bağlantılıdır; gerisi söz konusu mevkide kimin olduğuna bağlıdır. [...] Ama yine de paşa olan her memurun artık yüklendiği görevle tanımlandığı, bu memuriyetin kendisine belirli bir maaş ve bazı nişanlar getirdiği doğrudur." Olivier Bouquet, a.g.e., s.171.

Bürokrasi incelemelerinde seçkinler ile geniş anlamıyla yönetici sınıf arasında gözetilen ayrım bu gerçeği ortaya koyar. Carter V. Findley, a.g.e. s.16, 18, 76-79, 93-129; Olivier Bouquet, a.g.e., s.61, 66.

Nazif Öztürk, a.g.e., s.74, 76-77, 119.

memuru yapılmaya çalışılıyor denilerek başlayan tepkileri, 1838 yılında Darbhane Nezâreti ile birleştirilen Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin kısa süre sonra ondan ayrılması, nezâret olarak 1922'ye kadar sürecek dönem boyunca Meclis-i Hâss-ı Vükelaya dahil edilmesi yönündeki direnç izlemiştir.[454] Tanzimat'ta dahi, bu nedenle, merkezi ve yerel teşkilât içindeki ulemânın maaşları sisteme bağlanamamış; kişisel gelirlerin önüne geçilememiştir.[455]

1840'ta özel gelirlerin özel giderleri karşılayamadığı gerekçesiyle, padişah ve hanedan mensuplarına ait *Ceyb-i Hümâyûn* altında toplanan ve yönetilen özel gelir kaynaklarının Maliye Hazinesine katılmasına, karşılığında Hazinece "tahsisat-ı seniyye" adıyla sabit aylık ödeme yapılmasına karar verilmiştir. En önemli nokta, gelir kaynaklarının padişah ve hanedan mensuplarının uhdesinde bırakılması, gelir ve harcama yönetiminin ise, Maliye Nezâretine geçmesidir.[456] 1847 tarihli iradeyle Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi, *Hazine-i Hâssa* adını almıştır. Genel bütçe gelirlerinin 1/8'ini oluşturduğu görülen tahsisat-ı seniyyenin basit bir maaşın çok ötesinde Maliye Hazinesi tarafından yönetilen bir "özel hazine" hüviyetinde olduğu, merkezi hazine tarafından içerilmekle birlikte belli oranda özerkliğini koruduğu anlaşılmaktadır.[457] 1850'lerden itibaren tahsisat-ı seniyyede artışlar yapıldığı, tahsis edilen gelirlerin harcamaları karşılamaya yetmediği zamanlarda da bütçe açıkları verilerek veya ek gelirler tahsis edilerek Hazine-i Hâssanın, Maliye Hazinesi aleyhine genişletildiği görülmektedir. İzmir ve İstanbul gümrükleri, bazı vilayet ve sancakların ipek, aşar ve diğer resimleri bu ek tahsislere örnektir.

Tüm çelişkilerine rağmen, padişahınkiler de dahil tüm kişisel gelirleri kapsayacak şekilde, "makam" ile gelir arasındaki ilişkinin merkezi devlet içindeki ayrı bir mali "kurum" dolayımıyla yeniden kurulmasıyla, mali karar ve örgütlenme yetkisinin merkezileştirilmesi, "kamu mali idaresi"nin ve onu idare eden mali bürokrasinin ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Bu, bir, özellikle iltizam ve vakıf gelirlerine sahip mülk sahibi sınıflar doğrudan kamu mali idaresinin parçası ve muhatabı haline gelmiş; bu iç içe geçiş, mali krizlerde açığa çıkacak şekilde devleti ve mülk sahibi sınıfları borçları üzerinden birbirine bağımlı kılmış ve kırılganlığı arttırmıştır.[458] İki, kamu mali idaresi alanında alınan kararlar kişilerden bağımsızlaşmış; onları da bağlayıcı hale gelmiştir. 19. yüzyıl boyunca özellikle borç yönetiminde yaşanan gelişmelerle, bu durumun, nasıl yakıcı bir gerçeklik halini aldığı görülecektir.[459]

---

[454] Christoph K. Neumann, a.g.e., s.102-103; Nazif Öztürk, a.g.e., s.78.

[455] Nazif Öztürk, a.g.e., s.85-86.

[456] "Padişaha ait gelirlerden Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşâyiç ve İzzeddin çiftlikleri dışındaki bütün emlâk ve çiftliklerle ma'den-i hümâyûn hâsılatı, havâss-ı celîle, mukâtaat vb. bazı gelirlerin idaresi maliye hazinesine devredildi." Arzu (Tozduman) Terzi, a.g.e., s.137; Yavuz Cezar, a.g.e., s.280, 289.

Arzu (Tozduman) Terzi, a.g.e., s.138-139.

[458] Bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.649-650.

[459] Bkz. Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umûmiyye – Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.

Kamu mali idaresinin oluşum sürecindeki ikinci uğrak, vergi tabanı ile vergi tarh ve tahsili uygulamaları alanındaki düzenlemelerdir. Vergiyi merkezi iktidar dolayımına almak, yani diğer dolayım kanallarını tasfiye ederek doğrudan merkezin tarh ve tahsiline bırakmak hem "genelleşmiş kişisel iktidar" hem de "gayrişahsi iktidar"ın mali temelinin atılmasını sağlamıştır. II. Mahmud döneminde dahi merkezi devletin kontrolündeki vergi gelirlerinde olağanüstü bir artış yaşanmıştır.[460] Ancak, asıl niteliksel değişim Tanzimat dönemindedir. Cemaaten alınan, yani gelir ve mülkiyet (mülk ve vakıflar dahil) durumuna bakılmaksızın topluluğun bütününden mültezim tarafından doğrudan tahsil edilen kolektif/tevzî verginin yerini, ayrı ayrı tüm üretim faaliyetlerinin ve servetin doğrudan vergilendirilmesi için bireysel ve aynı anlama gelmek üzere oransal olarak hesaplanan vergi almaya başlamıştır.[461]

Tanzimat Fermanı'nda devletin muhafaza-i memâlik için, tüm Osmanlı tebaasından alacağını belirterek soyutladığı bu usul,[462] artık üretim sürecinin doğrudan parçası ol(a)mayan bir devlet tarafından artıktan pay almayı mümkün kılmak için, bir başka deyişle, üretim sürecinden doğrudan değil dolaylı pay alabilmek için her bireyi vergi mükellefi yapma zorunluluğuna dayanmıştır. Sadık Rifat Paşa, ister tarım ister ticaret alanında olsun insanlar özgürce üretici faaliyette bulunabilmeli, emeklerinin karşılığını alabilmeli ve servet biriktirebilmeli; devlet de bu şekilde artan gelirlerden pay almalıdır derken, üretim alanının örgütlenmesine doğrudan müdahalede bulunmayan, ancak ondan vergi dolayımıyla pay alan bir devletten bahsetmiştir.[463] Vergi tarh ve tahsil görevi muhassıllara ve *Muhassıllık Meclisleri*'ne verilmiştir.[464] Bireyler artık üretim alanında özgür, ama eşit düzeyde vergi mükellefidir. Vergi tabanının genişletilmesi ve vergi adaletinin sağlanmasının yanında, üretilen artık dışında servet olarak biriken artıktan, yani mülk sahibi sınıflardan merkezi iktidar pay almaya başlamıştır. İstanbul, ulemâ, asker, toprak sahibi, esnaf ve tüccar gibi önceden vergi ödemeyen bütün bölge ve tabakalara özgü istisna ve imtiyazlar kaldırılmıştır.[465] Mülk sahibi sınıflar ilk kez ayrım gözetilmeksizin vergi mükellefi haline getirilmiştir. Verginin statüye göre değil, bireysel gelir ve servete göre alınması, gelirin temettuat olarak, servetin de arazi ve emlak olarak saptanması, yani tarh edilmesini gerektirmiştir. Vergi mükellefliği ile gelir ve mülk sahipliği arasında böylece doğrudan bağ kurulmuştur.

Vergi alanındaki bu niteliksel değişim, yansısını hem kamu mali idaresinde hem genel idarede bularak "gayrişahsi iktidar"ın temelini atmıştır.

---

460 Yavuz Cezar, a.g.e., s.279-280.

461 Avârız vergisinden kopuş için bkz. Alp Yücel Kaya, "Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti ", a.g.e., s.17-20.
"Gülhane Hattı", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., s.12.
Kemal Karpat, a.g.e., s.85.
Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.123-137
Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya , s.38, 41-42; Vergi mükellefi haline gelen tüccar ve esnafın, vergiden kaçınmak için girdiği mücadele için bkz. Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar' ", a.g.e., s.88, 90-92.

Mülk sahibi sınıflardan bağımsız, yaratılan toplumsal artıktan dolaylı olarak pay alan ve bu vergilere dayanan modern devlet böylece belirmeye başlamıştır. Alınan payın korunabilmesi için, vergiye konu olan gelir ve tasarruf biçimleri üzerindeki kişisel iktidarların, bir başka deyişle, devletle toplum arasında varolduğu söylenen "aracılar"ın karşıya alınması da,[466] gayrişahsileşmeyi pekiştirecektir.

Devlet, bunu, ne "kişisel iktidar"ları yıkarak sınıfsal açıdan özerkleşmek ne de kendinden menkûl bir amaç edinmek için değil; özel mülkiyetleşme yönündeki eğilim tüm tasarruf biçimlerini yıkıcı şekilde sarstığı ve "gayrişahsi iktidar" da bu yıkımın "zor aracı" haline geldiği için yapmıştır. Huri İslamoğlu, devletin gelir ve mülkiyeti vergiye tabi kılmasını sağlayan şeyin, birçok kişinin kademeli tasarrufunda olan toprak, imalathane ve ticarethanelerin tek bir bireyin "mutlak" mülkiyetine geçişi olduğunu söyler.[467] Kamu mali idaresi devlet borçları, artan vergi çekme ihtiyacı ve özel mülkiyet-mülksüzleştirme süreçleri içinde belirmiştir.[468] Tasarruflarındaki toprak, imalathane ve ticarethaneleri mülklerine geçirme karşılığında vergi vermeyi kabul eden mülk sahiplerine dayanmıştır. Mülk sahibi sınıfların diğer tasarruf sahiplerini mülksüzleştirerek tek bir tasarruf kademesini "mutlak"laştırmalarının aracı olmuştur. 1840 yılındaki ilk tahrirden itibaren, önce muhassıllar sonra da mülk sahibi sınıfların da dahil olduğu meclisler aracılığıyla yapılan, vergiye esas teşkil eden temettuat ve emlak tahrirleri ile 19. yüzyılın bütününü belirleyen tapu-kadastro süreci, yani "mutlak" özel mülkleşme süreci başlatılmıştır.[469] Vergi ve "mutlak" özel mülkiyet arasında kurulan bu ilişki, doğrudan üreticinin mülkiyet üzerindeki "ortaklaşacılık formları" sayesinde sahip olduğu tasarruf haklarını kaybettiği ve mülksüzleştiği bir süreç olmuştur.[470]

"Gayrişahsi iktidar", "kişisel iktidar"ları yıkarken "özel"in yanında "kamu"yu da yeniden kurmuştur. Devlet rakabesinde olan mirî araziye dahil toprakların satışa ve kadastroya tabi olmasıyla özel mülkiyet statüsündeki topraklar artanken, onlardan bağımsızlaşan bir "kamu mülkiyet" alanı ortaya çıkmış; iki alana ilişkin düzenlemeler birbirinden ayrılmaya başlamış ve "kamu", "özel" mülkiyet altındaki alanlardan vergi alabilmek için bunlar üzerinde yeni bir iktidar biçimi tesis etmek zorunda kalmıştır.[471] "Kamu mülkiyeti"nde olmayan alanlardan vergi almak "soyut", "gayrişahsi" bir "kamu çıkarı/genel çıkar" adına hareket edildiği iddiasına dayanarak mümkün olabilmiştir.

---

466 Huri İslamoğlu, "Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property", Huri İslamoğlu (Ed.), *Constituting Modernity – Private Property in the East and West*, I.B. Tauris, London-New York, 2004, s.3-34, s.5.

467 A.g.e., s.11-12; Huri İslamoğlu, "Politics of Administrating Property: Law and Statics in the Nineteenth-century Ottoman Empire", Huri İslamoğlu (Ed.), a.g.e., s.276-319, s.287

468 Ceyhun Gürkan, a.g.e., s.67-73.

469 Huri İslamoğlu, "Politics of Administrating Property ", a.g.e., s.293-308; Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya ", a.g.e.
Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e., s.366.
Huri İslamoğlu, a.g.e., s.293.

"Mutlak" özel mülkiyet yönündeki bu güçlü eğilime rağmen, direnç nedeniyle, mukataa ve vakıf arazilerindeki tasarruf ilişkileri imparatorluğun sonuna kadar çözülemeyecektir. Ancak, bu direnç, bu dönemde, mülk sahibi sınıfların dahil edildiği temsili organlar, yani meclisler aracılığıyla aşılmaya ve pazarlıklarla "mutlak" özel mülkiyet yönündeki eğilim kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.[472] Mart 1841'de Muhasıllık Meclisleri lağvedilerek yerine eşrâfın güçlü olduğu Memleket Meclisleri kurulmuş ve 1844'te yeniden iktidara gelen reformcu hükümetçe mültezimler yerel meclislerin resmi üyesi yapılmıştır.[473] Benzer dönemde iltizam sistemine de geri dönülmüştür. Ancak, Meclisler koşulsuz uzlaşmadan ziyade çatışmalı bir pazarlığın gerçekleştiği mekanlardır. Eylül 1841'de "küçük meclis" adı verilen sancak merkezli memleket meclisleri, eşrâfın ağırlığı nedeniyle Meclis-i Vâlâ tarafından lağvedilmiş; 1844 düzenlemesi de Meclislere seçilecek üyeleri İstanbul'un onayına tabi hale getirmiştir.[474] "Genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar" arasındaki çelişki bu nedenle, belirginleşmeye başlayan modern devlete rağmen varlığını korumuştur.

4.4.5.2. "Makam"ların Dönüşümüyle Ayrı Bir "Devlet Tüzel Kişiliği"nin Ortaya Çıkışı

Bu ilk uğraktan, karar alma ve uygulama süreçlerindeki değişime doğru yapılacak bir sıçrama, III. İmparatorluk'ta toplumsal ilişkilerin "nasıl" yönetildiğini bütünlüğüyle somutlamamızı sağlayacaktır.[475]

II. Mahmud döneminin "genelleşmiş kişisel iktidarı", kişisel tabiiyet ilişkilerinin merkezileştiği kişileri ve onların tabi olduğu kişiyi tekleştirmiştir. "Kapı"lar kanalıyla ayrı "kişisel iktidar" alanları oluşturacak şekilde örgütlenen ve "kapılar iktidarı"nın *ad hoc* kollektif örgütlenmesini ifade eden II. İmparatorluk, yerini, bu "kişisel iktidar" alanlarını kendine bağlı "kişi-makam"larda merkezileştiren ve bu yolla "kişisel iktidar" "merkezi"ni tekleştiren bir padişahın "genelleşmiş kişisel iktidarı"na bırakmıştır. Diğer "kişisel iktidar" alanları aleyhine yaşanan bu tekleşme süreci, onların ayrı bir "devlet tüzel kişiliği" tarafından kapsanarak aşılmaya başlanmasıyla mümkün olmuştur. Bu kapsayarak aşma süreci, devlet tüzel kişiliğinin bir unsuru, mütemmim cüz'ü olan "idari ve temsili organ"ların kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla, merkezi olarak yönetilen düzenli bir gelir kaynağına sahip ve ast-üst ilişkilerine dayalı bir hiyerarşik örgütlenmeye tabi birimler (tabur-tertip/alay) üzerinden teşkilâtlanan (terfi ve maaş mekanizması bu birimler üzerinden kurulan) kara askerle-

---

[472] Alp Yücel Kaya, "Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti ", a.g.e., s.35.
A.g.e., s.20, 22.
Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.132-137.
Sıddık Sami Onar'ın değişimin önce hazinede başladığı, sonra da devletin bütününde vücud bulduğu yönündeki önermesi de benzer bir çıkarıma dayanır. Sıddık Sami Onar, a.g.e., s.118-119.

rinin tümü tek bir "kişi-makam"ın komuta ve idaresine bağlanmıştır.[476] Kara kuvvetleri en üst rütbedeki kumandan olan seraskere bağlanmış; Seraskerlik yetkisi onun kişisel makamı olan *Bâb-ı Seraskerî*'ye verilmiştir. Kara kuvvetlerinin komuta ve idaresini tekleştiren ve tümünü aynı teşkilât içinde örgütleyen bu yapı, imparatorlukta askerliği profesyonelleştiren modern ordunun, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*'nin kuruluşunu ifade etmiştir. Sadrazamların "serdâr-ı ekrem" adıyla başkomutan olarak askerî birliklere komuta etme yetkisi, kara ordusunun başı olan seraskere devredilmiştir.

II. Mahmud döneminin önemli bir bölümünde makamı uhdesinde bulunduran Hüsrev Paşa'ın seraskerliği, askeri örgütlenmedeki merkezileşme biçimini gösterir.[477] Padişah "kapı"sında yetişen ve asıl tabiiyetini onun üzerinden kuran Paşa, gelirlerin %70'ine sahip bir ordunun başı olarak karar sürecinde padişahtan sonra en güçlü kişidir. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye başta olmak üzere bütün kara ve asayiş kuvvetlerini kendi "kapı"sı üzerinden, kendi "kapı"sıymış gibi örgütlemiş ve komuta etmiştir. 1837'de Seraskerlikten azlinin ardından, makamın yetkilerine dokunulmazsızın, makama nezâret etmek üzere 12 asker, 2 sivil ve bir ulemâdan oluşan temsilî bir organ, *Şurâ-yı Askeriye / Dâr-ı Şurâ-yı Askerî* kurulmuştur.

Yeniçeri Ocağının kaldırılması ulemâ "kapı"larının da şeyhülislamın makamı altında merkezileştirilme sürecini başlatmıştır.[478] Kazaskerler ve İstanbul kadıları, yani üst düzey ulemâ şeyhülislamın makamı olan Ağakapısı'ndaki *Bâb-ı Meşîhat*'a taşınmış, bu makam altında örgütlenmiştir. O zamana kadar kendi kişisel konaklarını makamları olarak kullanan şeyhülislamlar, Ağakapısı'nın sabit bir makam yeri olarak kendilerine tahsis edilmesiyle, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın makamlarından birinin temsilcisi haline gelmiş ve merkezi devletin bir idari organının başı olarak görülmeye başlanmışlardır. Ulemânın en önemli gelir kaynağı olan vakıfların yönetiminin, nezâret etmek üzere bir idari organa, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine, verilmesiyle bu makamın gücü de sınırlandırılmıştır.[479]

Âyânlar nedeniyle askeri sevk ve komuta yetkisini büyük ölçüde yitirmiş olan Sadrazam, "serdâr-ı ekrem" yetkisini de kaybedince, Sadaret makamı, askeri ve mülki yönetimin ikisinin birden merkezileştiği makam olma özelliğini kaybetmiş; Babıâli doğrudan kendisine bağlı kalemiyyeyle sınırlı sivil bir örgüte dayanmak zorunda kalmıştır. Sadaret makamı padişahın yetki alanını genişletmesiyle daha da sınırlandırılmıştır.[480] II. Mah-

---

[476] Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System ", a.g.e.; Yavuz Cezar, a.g.e., s.244-247, 253-259; Yüksel Çelik, "Serasker" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.547-549; Abdülkadir Özcan, "Bâb-ı Seraskerî", a.g.e., s.364.
Virginia H. Aksan, a.g.e., s.326-336, 352, 377-383; Halil İnalcık, "Hüsrev Paşa, Koca" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.41-45; A. Levy, a.g.e., s.58-61, s.59-60; Ali Akyıldız, a.g.e., s.191-193; Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 24.

[478] Mehmet İşpirli, "Şeyhülislâm" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.91-96, s.95; Mehmet İşpirli, "Bâb-ı Meşîhat" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.362-363; Ejder Okumuş, a.g.e.

[479] Nazif Öztürk, a.g.e., s.75-76.

[480] Carter V. Findley, a.g.e., s.74.

mud, Bâb-ı Seraskerî ve Bâb-ı Meşhîatın teşrifâttaki, yani devlet teşkilâtında sahip oldukları hiyerarşik ve temsili konumu da kesen düzenlemelerle yetki alanını belirlemiştir. 1835'te doğrudan kendine bağlı ve sorumlu olmak üzere ilmiyyenin başı olarak şeyhülislamı, seyfiyyenin başı olarak seraskeri ve kalemmiyyenin başı olarak sadrazamı aynı rütbede (statüde) eşitlemiştir.[481] Sadrazamın devletin diğer organlarının üstleriyle aynı statüye getirilmesi, Sadaret makamı açısından bir tenzîl, padişah içinse bir yetki genişlemesidir.

II. Mahmud, 1836'da Sadaret makamına bağlı kalem ve örgütlerden bir kısmını kendi adına ilgili alanlara nezâret etmek üzere Sadaret makamından ayırmıştır. Sadâret Kethüdalığı, *Umûr-ı Mülkiye Nezâreti*'ne; Reisülküttâblık, *Umûr-ı Hariciye Nezâreti*'ne; Çavuşbaşılık, *Divân-ı Deâvi Nezâreti*'ne; Defterdarlıklar da birleştirilerek *Maliye Nezâreti*'ne dönüştürülmüştür.[482] Vakıflarda yaygın uygulama alanı bulan, mütevelli adına, sorumlu olunan faaliyet alanına nezâret edilmesi, yani bu alana bakılması ve geniş anlamıyla bu alanın yönetilmesi işi de,[483] böylelikle, III. Selim'e karşı sorumlu nâzırlar gibi, padişahın yetkilerini genişletme ve kullanmasının özgün biçimi halini almıştır. Ancak, III. Selim'den farklı olarak, nezâret etme işi kişiler, yani nâzırlar üzerinden örgütlenmemiş; nezâret adı verilen "idari organ"lara tahvil edilmiştir. III. Selim'in danışman konseylerinde olduğu gibi, bu nezâretler Avrupa'daki kralların danışma organları, yani bir çeşit kurul-organ olan kabine biçiminde örgütlenmiştir.[484] Sadaret makamından ayrı örgütlenen nezâretler, üyeleri padişah tarafından atanan, kararları padişah onayına sunulan ve ona karşı sorumlu bir kurul-organ olan *Meclis-i Vükelâ*'ya (*Heyet-i Vükelâ*) dahil edilmiştir.[485] Sadrazam da, şeyhülislam ve seraskerle birlikte *Meclis-i Vükelâ*'nın üyesidir. Vezir, ulemâ ve kendisine üyelik tevcih edilen devlet ricâli "vekil" genel adıyla bu kurul-organın içine alınmıştır. 1838'de II. Mahmud, Sadaretin müstakil bir makam olma özelliğine dahi son vermiş; başvekalet görevini *Meclis-i Vükelâ* üyesi olan Dahiliye Nâzırına vermiştir. Sadrazam Divânları da, böylelikle sona ermiştir.[486] Bu son karar, tedricen gücü kendinde merkezileştiren padişah açısından Osmanlı tarihinde gelinen en uç noktadır.

Eş zamanlı olarak Saray örgütünde ve padişahın makamında da bir dönüşüm yaşanmıştır. 18. yüzyılda silahdâr ağalarla birlikte, padişahın özel hizmetleriyle görevli *Has Oda*'da tedricen bir Saray Kitâbeti oluşmaya başlamıştı. II. Mahmud 1831'de boşalan Silahdâr Ağalığa atama yapmamış

---

[481] A. Levy, a.g.e., s.59-60.

[482] Ali Akyıldız, a.g.e., s.25.

[483] Nazif Öztürk, a.g.e., s.65; Cengiz Tomar, "Nâzır" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.449; Mehmet Genç, "Nâzır"-"Osmanlılar'da Nâzır", a.g.e., s.449-450; Mehmet Zeki Pakalın, "Nâzır" maddesi, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971; "Vekil-i mutlak" maddesi, a.g.e., Cilt 3.
Ali Akyıldız, a.g.e., s.26-27, 179-185.
Meclis-i Vükelâ, Umûr-ı Mülkiye Nezâreti/Dâhiliye Nezâreti, Hariciye Nezâreti, Maliye Nezâreti, Ticaret Nezâreti, Zirâ'at Nezâreti, Nâfı'a Nezâretinden oluşmuş; Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ve Dîvân-ı De'âvi Nezâreti de sonradan dahil edilmiştir. A.g.e.
Carter V. Findley, a.g.e., s.164.

ve 1833 yılında *Mâbeyin Müşirliği*'ni ihdas etmiş; Sırkitâbetini de *Mâbeyin Başkitâbeti*'ne dönüştürmüştür.[487] Mâbeyin Müşirliğinde, eskiden olduğu gibi padişahın özel hizmetleri ile resmi hizmetleri birlikte yürütülmeye devam etmiştir. Ancak, Müşirliğin Saray hizmetlerine özgülenmiş bir Saray Kitâbetinin ötesine geçişi, imparatorluğun "genel idare"si ile ilgili bir Saray nâzırının ve nezâretinin oluşumunu ifade eder. Meclis-i Vükelâyla birlikte düşünüldüğünde de, padişahın, Sadaret makamının yetki alanını daraltarak hükümetin kuruluş ve işleyişinde doğrudan söz sahibi olmaya çalıştığını gösterir.

4.4.5.3. "Modern Devlet" Soyutlamasının İlk Nüvesi

II. Mahmud'un ardından, Hüsrev Paşa, Sadaret mührünü alarak sadrazam olmuş ve lağvedilen Sadaret makamını yeniden ihdas etmiştir.[488] Bu Babıâli darbesi, "kişisel iktidar"ın "genelleşmiş kişisel iktidar"a direneceğinin ilk ve en açık ifadesi olmuştur. Bu resti, 1839'da Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın öncülük ettiği Tanzimat'ın ilanı görmüştür. Tanzimat, fermanın içeriği ve takip eden düzenleme ve uygulamalarla "kişisel iktidar"ı karşısına almış; "kapı"ların (zümre) "kişisel iktidar"ı karşısında konumlanarak onları padişahın kişisel iktidarına tabi kılmaya çalışan "genelleşmiş kişisel iktidar"ın ötesine geçmiş, "gayrişahsi iktidar"ın oluşum sürecini başlatmıştır.

"Kanunların üstünlüğü ilkesi", Batı liberalizminin Anayasalcılık akımının etkilerine indirgenemeyecek, ancak benzer toplumsal kökenlere sahip şekilde, iktidarın, "kişisel iktidar" alanlarının "soyut" bir "kanun" düzleminde aşılabileceğini göstermiş; iktidarın yeni biçimde kuruluşunun yolunu açmıştır.[489] "Kanun" anlayışı, mutlak monarşiyi kapsamakla birlikte, onu ve diğer tüm "kişisel iktidar" biçimlerini bağlayıcı bir doğaya sahiptir. Mutlak monarşiyi diğerlerinden ayırır, onu "eşitliğini taahhüd ettiği" tebaanın üstünde sayar; ancak, onu da "hüsn-ü idare"nin kanuniliği ile bağlar. "Kanun"ların ulemâ, vüzerâ ve vükelâ ile birlikte padişahı da bağlayacağı kabul edilir. "Kavânîn-i cedîde" (yeni kanunlar) kişiler ve "kişisel iktidar"lar üstü bir niteliğe sahiptir ve kendini onların üstünde konumlandırarak "kanun"u, hem örfî hem de şerî hukukun üstüne çıkarır.[490] "Kanun" siyasal iktidarın kurulduğu düzlemi ve araçlarını belirler. Bu özelliğiyle *Tanzimat Fermanı*, anayasal nitelik taşır.[491]

Merkezi devletin "kanun" düzleminde soyutlanmaya başlamasıyla, sömürü üzerindeki siyasal bağların ve kişisel ilişki bağlarının çözülüşü hızlanmış; merkezi devletin siyasal alan olarak iktisadi alandan soyutlanması,

---

487 Ali Akyıldız, "Mâbeyn-i Hümâyun" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.283-286, s.284-285.

488 Halil İnalcık, a.g.e., s.41-45, s.45.

489 Bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s.3-12.

490 Berkes'in Tanzimat'ın "kanunlaştırma çabaları"nı tartıştığı ve "kanun"u yeni biçimiyle yorumladığı bölüm için bkz. Niyazi Berkes, a.g.e., s.220-227.
Fermana ilişkin "maddî anlamda anayasa"-"şeklî anlamda anayasa" tartışması için bkz. A.g.e.

siyasal alanın toplumdan ayrı bir entite olarak görünürlük kazanması ve yönetsel mekanizmaların ayrı bir aygıt gibi görünmeye başlaması mümkün olmuştur. Bu, makamın kişilerden, kişisel bağlılık ilişkilerinden ve kişisel gelirlerden bağımsızlaşarak, ancak ayrı bir "tüzel kişilik" olarak devletin içinde varolması ve onunla özdeşleşmesiyle gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın Osmanlı paşası bu eğilimin cisimleşmiş halidir. Olivier Bouquet, "egemenlik sultanın şahsında temerküz etmiştir; ama ilkesel ekseni devlete doğru kaymıştır" diyerek, padişahın bile "kişisel iktidar" ve makamıyla değil devletle özdeşleşmesi yönünde bir eğilimin yaşanmakta olduğunu gösterir.[492] Makamların kişilerin değil devletin makamı haline gelişi, makamların örgütlendiği idari birim (büro), idari organ (kurum) ve temsili organların (kurul) ortaya çıkmasına ve bu örgütlenmede "kapı"lardan farklı olarak işlevselliğin belirleyici hale gelmesine neden olmuştur. Modern devlete özgü bir biçim olarak bürokrasi bu dönemde özgün biçimini almıştır.[493] Seyfiyye sınıfının ve yeniçerinin yerini bütünleşik bir askeri yapı olarak modern ordu almıştır. Zümreler çözülürken, ilmiyye sınıfının devlete nasıl eklemleneceği de yine bu dönemde bir sorun olarak gündeme gelmiştir.

Çözülüş ve gelişimin lineer, dışlayıcı, çelişkisiz ve anlık olduğu ise düşünülmemelidir. Tanzimat'ın "gayrişahsi iktidar"ı, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın içinden gelerek ve ona dayanarak şekillenmiştir.[494] "Kanun"un merkeziliği ve genelliği, kaynağını, mutlak monarşinin "genelleşmiş kişisel iktidarı"nın, merkezi iktidarı "kişisel iktidar" alanları karşısında konsolide etmiş olmasından; İstanbul'daki mülk sahibi sınıfların siyasal haklarını korumasından alır. III. Selim dönemi meşveretlerinde görüldüğü biçimde, "mutlak" özel mülkiyet yönündeki eğilime ve siyasi ile iktisadi alanın birbirinden ayrılışı yönündeki oluşuma paralel olarak, iktidar mekanizmasına bireysel katılımın öne çıktığı bir düzleme dayanır ve mülk sahibi sınıfları "kapı"lar şeklinde değil, bireysel olarak kolektif iktidarın bileşeni haline getirir. Kapitalizmin burjuvaziyi sınıf olarak yönetir konuma getirmesinden farklı olarak, bu kolektif iktidar, siyasal imtiyaz sahiplerinin bireysel katılımına açıktır ve onunla belirlenir. Egemenliğin kaynağı da değişmediğinden, kanun koyma yetkisi ve hatt-ı hümâyûnla kanunları tasdik yetkisi padişahtadır. Makam kişisellikten bir anda değil, bireysel katılım tarafından belirlenen idari organ (kurum) ile temsili organlar (kurul) dolayımıyla uzaklaşır. Kurum-organ da, kurul-organ da eski içinde beliren yeninin özgün biçimi olarak karşımıza çıkar.

Sadrazam "kapı"sının (bab) imparatorluğun askeri-mülki örgütlenmesinin merkezileştiği yer olması ve imparatorluğun genel idaresinin bu makam tarafından üstlenilmesi, 17 ve 18. yüzyıllar boyunca mülk sahibi sınıfların makam sahipliğinin pekişmesinin yanında teşkilâtının büyümesine ve kalemden yani "efendilikten gelme paşa"ların ortaya çıkmasına yol

---

[492] Olivier Bouquet, a.g.e., s.10.

[493] François Dreyfus, a.g.e.

[494] Bkz. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e.

açmıştı. Vezir ve paşa "kapı"larının çözülüşü, makamlardaki yoğunlaşma ve merkezi devlet teşkilâtının büyümesinin yarattığı baskıyla birleşince, II. Mahmud'un "genelleşmiş kişisel iktidarı"nda "kalem"lerin "resmi" makamlara, Findley'in meşhur ifadesiyle kalemiyyeden mülkiyyeye geçiş süreci başlamıştır.[495] "Gayrişahsi iktidar"ın oluşum süreci kişisel bağların aşılması yönündeki eğilimi güçlendirdikçe, Babıâli de sadrazamın makamından ayrı bir devlet organı, hükümet ve bürokrasinin merkezi olma özelliğini kazanıyordu.[496] Babıâli merkezli bürokrasiye verilen mülkiyye adı da, ayrı "mülk" alanlarını değil, toplumun ve ülke topraklarının tümünü kapsayan "mülk"ü ifade ediyordu. Böylece, reyaadan tebaaya geçişte olduğu gibi, padişahın "mülk"ünden, merkezi devletin "mülk"üne doğru bir geçiş yaşanmıştır.

Askeri kaynaklar ve askeri örgütlenmede kişisel ilişkilerin kırıldığı bir uğrakta, askerliği profesyonelleştiren, askerliğin devlet içinde ayrı bir kurumsallık ve meslek olarak belirdiği bir kamu örgütü olarak modern ordu ortaya çıkmıştır. Paşalar, topraktan ve sömürü ilişkilerinden bağımsızlaşarak asker olarak devlette varolmaya devam etmiştir. Paşaların kişisel ilişki ağları üzerinden örgütlediği askerlerin yerini, belli bir süreliğine toplumdaki erkek nüfusun tümünün askerî güç haline getirildiği, alım ve örgütlenmenin devlette tekleşen siyasal zorla sağlandığı "zorunlu askerlik" almaya başlamıştır.[497]

"Gayrişahsi iktidar" oluşumu "iç özerkliğini koruyan" ulemâyı da sıkıştırmıştır. Christoph K. Neumann, Ahmet Cevdet Paşa'nın reformlarındaki eğilimi mercek altına alarak, 19. yüzyılda ortaya çıkan ulemâ sorununu ve bu sorunu ilk elden aşma çabasını tespit eder. Ulemâ, şeyhülislam üzerinden "genelleşmiş kişisel iktidar"ın parçası olmuştur; ancak, "gayrişahsi iktidar"a giden yolda devletle bütünleşmeye direnç göstermektedir. Paşa'nın ilmiyye reformu, ulemânın 18. yüzyıldaki "her türlü önemli devlet kararına olan kurumsallaşmış katılımından", yani "kapı" olarak katılımından farklı, "ilke olarak imparatorluğun kurumsal yapısına tamamıyla dahil edil[diği] ve [kanun önünde sorumlu] padişahın emirlerine tabi kılın[dığı]", yani devletin makamları aracılığıyla katılımını hedeflemiştir.[498] Ancak, bu çaba tam anlamıyla başarılı olamayacak; 19. yüzyıl boyunca ortaya çıkan ve 20. yüzyıla taşınacak siyasal mücadelelerde ulemânın sorununun çözülememesi belirleyici olacaktır.

Bu idari organlar yanında, "kişisel iktidar"dan "gayrişahsi iktidar"a geçiş formu olarak temsile dayanan kurul-organlar da ortaya çıkmıştır. Temsil, bu organlar kanalıyla "kapı" ve kişisel tabiiyet ilişkileri formundan sıyrılarak, "genel çıkar" soyutlaması altında İstanbul ve yereldeki

---

[495] Carter V. Findley, a.g.e., s.77, 79, 93, 140.

[496] 1922'de Sadrazamın "kapı" halkının başka bir yere taşındığı, ayrı bir hiyerarşik örgütün, Dahiliye ve Hariciye Nezâretlerinin, Heyet-i Vükelânın ve Şûrâ-yı Devletin olduğu bir hükümet merkezine dönüşmüştür. A.g.e., s.3-5.

[497] Erik-Jan Zürcher, a.g.e.

[498] Christoph K. Neumann, a.g.e., s.98-101, 103.

mülk sahibi sınıfların somut bireysel katılımı öngörmüştür.[499]

Meclis-i Âlî-i Umûmi, zaman zaman padişahın da toplantılarına katıldığı, sadrazamın başkanlığında toplanan, Heyet-i Vükelâ (hükümet), Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve yüksek rütbeli bürokratlardan oluşan en yüksek meclistir.[500] Tarihsel olarak Bâbıâli ve Bâb-ı Meşîhatta toplanan divânları etkisiz bırakan, tüm meclisleri tek bir çatı altında birleştirmiştir. Zaman zaman 300 üyeye kadar ulaşmıştır. Alt meclisler dışında üyeleri, yani müstakil üyeleri olmamasına, müstakil olarak kurullaşmamasına ve bürokratik bir örgütü olmamasına rağmen, Tanzimat dönemi boyunca açılış mazbataları hükümet programı gibi görülmüş; savaş ve barış kararlarına ilişkin görüşmeler bu mecliste yapılmış; Meclis-i Vâlâ üyeleri bu meclis tarafından seçilmiş ve kararları padişah onayından önce burada görüşülerek denetlenmiştir. Bu özellikleriyle, en üst merkezi kurul-organ olmuştur. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Meclis-i Umûmîyi 1817 yılında hanedanın yetişkin prensleri, hükümet üyeleri, ordu kumandanları, yüksek devlet kurumlarının başkanları ve kraldan oluşan Devlet Konseyine (*Staatsrat*) benzeterek, Senato işlevi gördüğünü söyler. 1877'deki kısa dönem sayılmazsa, 1908'de Meşrutiyetin İlanı ve Meclisin açılışına kadar, varlığını koruyacaktır.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ise, kurul-organ biçiminde örgütlenmiştir; siyasi/yasal, idari ve adli kararlar, güçler ayrılığı gözetilmeden, ilk önce bu kolektif karar organında alınmakta, kanun ve nizamnameler burada hazırlanmaktadır.[501] Şerî, örfî, mülki, dahili ve harici konuların tümü bu kurul-organda mütalaa edilebilmektedir. Yüce Divana benzer şekilde, hükümete, nâzıra ve kendi üyesine soru sorma, onları yargılama yetkisi vardır. Yetki alanını sınırlayan iki unsur vardır. Biri, Meclis-i Vükelâ, diğeri, padişah. Mecliste hangi konuların ele alınacağı ve konuların genel çerçevesi Meclis-i Vükelâda kararlaştırılmaktadır.[502] Kanun koyma yetkisi de padişaha aittir. Ancak, kanunlar, ilk kez padişah ve onun "mutlak vekili statüsündeki sadrazamın bulunmadığı veya "kapı"ların doğrudan temsil edilmediği ayrı bir kurul-organda hazırlanmaya başlanmıştır. Padişahın kendi iktidarına dayanarak re'sen verdiği irade-i seniyyelerin yanında, böylelikle, padişahın iradesinden bağımsız yeni bir karar biçimi ortaya çıkmıştır. Padişahın doğrudan karar almadığı konulara bakması ve padişahın bunları sadece "tasdik" (onay) edecek olması, padişahın iradesinden ayrı bir yasama, yürütme ve yargı alanının ortaya çıkmakta olduğunu gösterir. Padişahın "kişisel iktidar"ının yanında ve ondan ayrı bir kurul-organ içinde beliren bu yeni yapı, "gayrişahsi iktidar"ın temelini oluşturmuştur.

---

[499] Yerel ve merkez meclislerdeki "temsiliyet"e vurgu için bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.35.

Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Meclis-i Âlî-i Umûmî' (The Supreme Conseil-General) and The Transformation in the Ottoman Political Thought (1839-1876)", *Journal for the Study of Regilions and Ideologies*, Cilt: 8, Sayı: 23, 2009, s.107-123; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, a.g.e., s.41-44, 67-74.

Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, a.g.e., s.42-47.

A.g.e., s.50.

Ele aldığı konular ile kararlarının çoğu, "kişisel iktidar" alanlarını ve "mutlak" özel mülkiyetin oluşum sürecini kesen vergi, rüşvet ve imar kararlarıdır.[503]

1854'te kurulan *Meclis-i Tanzimat*, Meclis-i Vâlânın yasama işlevi taşıyan yetki alanını genişletmiş; Meclis-i Vükelâdan havale edilen konular yanında, kendi konularını seçme ve vükelâyı da istediği takdirde sorgulama ve yargılama yetkisini elde etmiştir.[504] Ancak, kuruluşunu bildiren hatt-ı hümâyûn onu diğer meclislerin üstünde konumlandırmış ve Meclis-i Vâlâyı adli görevlerle sınırlandırmış olsa da, Meclis-i Vâlânın varlığını korumuş olması, 1854-61 arasını çatışmalı bir ikili meclis dönemi haline getirmiştir. Ali ve Fuat Paşalar iktidardayken Meclis-i Tanzimat, muhalifleri iktidardayken Meclis-i Vâlâ öne çıkmıştır. Meclis-i Tanzimatın Meclis-i Umûmînin parçası olmaya devam etmesi ve hazırladığı kanunların Meclis-i Umûmîde görüşüldükten sonra kesinleşecek olması da, kanun yapma süreci ile yürütmesinin ayrılması yönünde bir eğilimin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Bu nedenle, kanun hazırlama ve uygulama süreçlerinde yetkiyi elinden bırakmayan Heyet-i Vükelâ merkezi devletin en önemli organı olmaya devam etmiş; padişah da tasdik yetkisini ve Heyet-i Vükelâyı belirleme gücünü koruyarak iktidarını süreklileştirmiştir.

Eyaletlerin birer "kişisel iktidar" alanı haline gelmesi karşısında II. Mahmud ve Tanzimat döneminde, âyânlardan sonra valilerin de "kişisel" nüfuz ve yetkileri sınırlandırılmaya çalışılmıştır.[505] 1836'da eyalet ve sancaklarda merkezi yönetiminin kontrolünden çıkmış askerî insan kaynağının yeniden tek elden yönetilmesini sağlamak için askeri ve idari yönetim eyaletlerde müşirlikler, sancaklarda feriklikler altında birleştirilmiştir. Ancak bu düzenleme, valiye özerk bir iktidar alanı tanımamış; tam tersine onu merkezi devlet içine çekmiştir. Bunu, valilerin eyalet sınırları içindeki toplumsal artıktan doğrudan pay almalarını sağlayan uygulamanın kaldırılması ve valilerin maaşa bağlanması izlemiştir.

Yerel toplumsal ilişkilerin yönetiminde niteliksel kırılma yaratan asıl gelişme ise, *Muhassıllık Meclisleri* ve *Memlelet Meclisleri* gibi yerel meclisler olmuştur.[506] Yerelde tek bir kişinin iktidarına ve onun çevresinde oluşan kişisel tabiiyet ilişkilerine karşın ve bu ilişkileri sınırlandıracak şekilde meclisler kurulmuştur. 1839-1852 yıllarında yerel meclislerin yetki alanı sürekli genişletilmiş; valilerin askeri ve mali yetkileri ellerinden alınarak, görev ve yetkileri idari işlerle sınırlandırılmış ve diğer atanmış ve seçilmişlerle vali sürekli olarak dengelenmeye çalışılmıştır.[507] Bu süreç zarfında öyle bir niteliksel dönüşüm yaşanmıştır ki, 1852'de valilerin yetkileri arttırıldığında artık bu yetki genişlemesi "kişisel iktidar" alanlarına sahip valiler lehine değil, merkezi iktidarın temsilcisi olan valiler lehine

---

503 A.g.e., s.46-47, 48-49; Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation ", a.g.e., s.354-367.

504 Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.50-53, 70.

505 Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.116-117, 122.

506 Birgül Ayman Güler, *Yerel Yönetimler – Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s.107-133.
Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.123-142, 144-153.

bir genişleme olmuştur.[508] Nitekim, 1852 düzenlemesi, "yetki genişliği"nin miladı olarak görülmektedir. Kaldı ki, bu dönemi de *Islahat Fermanı*'yla birlikte yerel meclislerin güçlerinin yeniden arttırılması dönemi izlemiştir. İkili yapı belirginleşmeye başlamış; ancak yerel meclisler varlık ve güçlerini bütün 19. yüzyıl boyunca korumuşlardır.

Birgül Ayman Güler yerel meclislerin kuruluş sürecini, egemenliğin kullanılmasını yerel meclislere bırakarak, "[y]erel feodal beylerin [kişisel] ayrıcalıklarına son vermek ve egemenliği tüm sınıfa devretmek." olarak yorumlar.[509]

> "Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet geleneği, 1840'lı yıllardan başlayarak tutarlı, işlek ve güçlü bir yerel yönetim sistemi oluşmasını kolaylaştırmıştır. yerel meclisler, yerel çıkar grupları ile yerel ve merkezi bürokrasi arasındaki ilişkileri güçlendirmiş, pekiştirmiştir. [...] Bunun anlamı, geniş üretici kitleler üzerindeki güç ve otoritelerinin meşrutiyetini sağlayan 'mütesellim', 'voyvoda', 'resmi ayan', 'mültezim' gibi unvanlardan yoksun bırakılan kesimlere, ayrıcalıkları [kişisel] değil, sınıf olarak kullanmak üzere 'meclis üyeliği' statüsü verilmesidir. Ayan ve eşraf bu ayrıcalığı, iltizam sisteminin geri gelmesiyle birlikte, mümkün olan en etkin biçimde kullanmıştır. [...] Yerel meclislerin temsil tabanı yalnızca ayan ve eşrafı, bunun da en üst kesimini kapsayacak kadar dar tutulmuştur."[510]

Bu tespitler, hem yerel meclislerin hem de merkezi meclislerin niteliğini ortaya koyar. Meclisler, "kişisel" ayrıcalıklarını kaybeden mülk sahibi sınıfların, "nesnel" olarak mülk sahibi olanlarının bireysel katılımı ile oluşan yeni bir kolektif karar alma mekanizmasını ve bu mekanizma aracılığıyla mülk sahibi sınıfların "sınıf" olarak yönetmeye başlamalarını ifade eder. Tanzimat meclisleriyle birlikte, feodal dönemin zümre bazlı temsil anlayışının yerini, belirli özelliklere sahip bireylerin temsili almaya başlamıştır. Batı Avrupa'da siyasal mücadeleleri belirleyen yurttaş-temsil bağına benzer bir bağ bu meclisler aracılığıyla kurulmuştur. Özellikle ilk zamanlarda temsil hakkını elde edenler hem mülk hem siyasal hak sahibi kişiler olmuş; yurttaşlık hakkının ve dolayısıyla karar verme ayrıcalığının sınırlı sayıda kişiye tanınmasında olduğu gibi, temsil tabanı olabildiğince dar tutulmuş, ancak bu dar kapsamıyla dahi Osmanlılaştırma siyasetinin kurucu unsuru olmuşlardır; ancak bu meclisler "siyasal-kişisel" bağlar tam olarak çözülmediği için burjuvaziye özgü "sınıf" olarak yönetme biçimine kavuşamamıştır.[511] Nihaî biçimlerini almamış olmakla birlikte, "sınıf" olarak yönetme eğiliminin belirlediği yeni bir yönetim biçimi olarak tarih sahnesine çıkmış; "gayrişahsi iktidar"ın somutlandığı yönetim mekanizmaları olmuşlardır. Mülk sahibi sınıfların "kişisel" yani doğrudan sınıf çıkarlarını

---

[508] A.g.e., s.142-144, 232.

[509] Birgül Ayman Güler, a.g.e., s.46.
A.g.e., s.131-132.
Heide Gerstenberger, a.g.e., s.671-676; Osmanlılaştırma siyasetindeki kurucu özelliği için bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.136.

yansıtan değil, "sınıf" olarak çıkarlarını temsil eden bir devletin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. "Mülk"ü kapsayan ancak onun üstünde bir sınıfın yönetimini sağlayan bir devlet bu temsil dolayımıyla kurulmaya başlanmıştır. "Gayrişahsi iktidar"ın "genel çıkar"ı mülk sahibi sınıfların temsilî çıkarı olmuştur. Devletin doğrudan hangi sınıf(lar)ın veya tabakaların elinde olduğu değil, sınıfsal niteliği belirleyici hale gelmeye başlamıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Değişim Sürecinde Niteliksel Kırılmanın Somutlaştığı Organ Olarak Devlet Başkanlığı: "Padişahlık" *versus* "Cumhurbaşkanlığı"

5.1. 19. Yüzyıl: Toplumsal İlişkilerin Örgütlenmesinde Niteliksel Dönüşüm

Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde yaşanan dönüşümün niteliksel sıçrama yaşayabilmesinin ön şartı, siyasal birikim tarafından belirlenen feodal toplumsal ilişkilerin özgün örgütlenme biçimi olan "kişisel iktidar" formlarının yıkılması olmuştur.[1] Artık çekiminde siyasal bağlar belirleyiciliklerini yitirmiş; siyasal olandan ayrı "nesnel" bir iktisadi faaliyet alanı, yani kapitalist bir üretim ve bölüşüm ilişkileri alanı ortaya çıkmıştır. Pazar, artığın çekilme sürecine dışsal bir ilişki biçimi olmaktan çıkıp, sermaye döngüsünün uğraklarından biri haline gelmiş ve siyasal bağlar yerine bu döngü bir zorunluluk olarak kendini dayatmaya başlamıştır. Bu nedenle, burjuvazi "sınıf olarak yönetecek" bir sınıf olarak tarih sahnesine çıkmadan önce ve bu sınıflaşma dinamiğini de belirleyecek şekilde "gayrişahsi iktidar"ın oluşumu, uzun bir devrimci dönüşüm olarak yaşanmıştır. İmparatorluğun 19. yüzyılının uzun, dönüşümlere gebe, kapitalistleşme süreçleriyle belirlenen, ancak çelişkilerin ve çatışmaların yoğunlaştığı bir yüzyıl olarak görünmesinin nedeni budur. Osmanlı 19. yüzyılı "gayrişahsi iktidar"ın oluşum ve kapitalist ilişkilerin gelişim yüzyılıdır ve 20. yüzyılın iki büyük devriminin içine doğduğu özgün koşulları hazırlamıştır.

Osmanlı 19. yüzyıla "kapitalist ilişkilerin embriyonu"nu içinde barındıran ancak çok katmanlı siyasal birikim ilişkilerini yeniden üretmeye devam ederek girmiştir. Marx, ilk birikim sürecini somutlayacak şekilde kapitalist ilişkileri emeğin üretim araçlarından koparılarak mülksüzleştirildiği ve üretim sürecine sermayeye dışsal olarak girmeye başladığı süreç

---

[1] Heide Gerstenberger, a.g.e., s.662, 667.

olarak tanımlar.[2] 18. yüzyılın çiftlikleri, para-servetin "doğrudan yönetim" (işletme) altında, "borç bağı"yla topraktan kopardığı veya toprak üzerindeki geçimlik haklarını koruyamayacak maddi duruma getirdiği doğrudan üreticiyle karşılıklı üretim ilişkisine girdiği ve kendini sermayeye dönüştürme potansiyeli taşıdığı üretim birimleri olarak ilk birikim sürecinin nüvelerini 19. yüzyıla taşımıştır.[3] 19. yüzyıl bu mülksüzleşme sürecinin genişleyerek derinleştiği bir yüzyıl olacaktır. Ancak, 18. yüzyılda da ilk birikim sürecine içkin olan ve bütün 19. yüzyıl boyunca da aşılamayacak çok katmanlı siyasal birikim kanalları kapitalistleşme sürecini sınırlayarak belirleyecektir. Müteşebbis-toprak sahiplerinin yanında para-servetten pay alan ve onu besleyen mültezimler, sarraflar ve tüccarlar olacak ve bunlar arasındaki sınıf-içi bölüşüm ilişkileri iltizam başta olmak üzere siyasal birikim dolayımıyla kurulmaya devam edecektir. Bunun yarattığı baskı başta olmak üzere proleterleştirme süreçleri (ortakçı, yarıcı, ücretli emek) deproleterleştirme (toprakbentlik, köle) süreçlerini iç içe geçirecektir.[4] Siyasal birikim ilişkilerinin tarım işletmesi düzeyinde "oluşum halindeki" sermaye ve emeği baskıladığı bu süreç, sermayenin emeği boyunduruk altına almasını engelleyerek üretim ilişkilerinin dönüşümünü, üretimin işletme ölçeğinde "verimli" şekilde örgütlenmesini engelleyerek üretici güçlerin geliştirilmesini sekteye uğratacaktır.[5] Bu, "köylü veya tarım sorunu" olarak adlandırılan bir sorun ile diğer sektörleri de belirleyen, ülkenin bütününde iktisadi faaliyetlerin sermaye döngüsünün gerçekleştirilmesi üzerine kurulmakta zorlanıldığını ifade eden bir "iç pazar" oluşum sorununu açığa çıkaracaktır.[6]

---

[2] "Eğer para sermayenin varlığı ve hatta bu sermayenin belli ellerde yoğunlaşması ile metaların bollaşması, dolaşımın, mübadelenin artması özgül bir üretim tarzı olarak kapitalizmi **tanımlamak** için yeterli değilse, bu takdirde kapitalizm **nasıl** tanımlanacak (ve bu tanıma bağlı ve onunla uyumlu olarak) ve **hangi tarihten** başlatılacaktır? [...] 'Üretim ve tüketim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değillerse, aynı şekilde para ve mallar da **kendiliklerinden** sermaye değillerdir. Bunlar **sermayeye dönüştürülme** durumundadırlar. Ne var ki bu dönüşmenin kendisi ancak **belli şartlar** altında olabilir: biri diğerinden tamamiyle farklı iki **mal** sahibi karşı karşıya gelmeli ve bunlar arasında ilişki kurulmalıdır; bir yanda, [...] para ve üretim ve tüketim aracı sahipleri, öte yanda, kendi iş-güçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan işçiler yer almalıdır. İşçiler iki anlamda özgür olmalıdır: bunların bizzat kendileri [...] doğrudan doğruya bir üretim aracı olarak kullanılma durumundan kurtulmuş olmalıdır [...] ve kendilerinin olan üretim araçları olmalıdır." Marx, Kapital I/2 op. Cit, s.522, 553-554'ten aktaran İşaya Üşür, a.g.e., s.380-381. Vurgular İşaya Üşür'e aittir.

Bu bağlamda çiftlik tartışmaları için bkz. Oğuz Oyan, a.g.e.; Alp Yücel Kaya, "Were Peasants Bound to the Soil in the Nineteenth-Century Balkans? ", a.g.e.; Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e.

Özdeniz Pektaş, "Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları", Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya, *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s.197-234. Tarımda doğrudan üreticinin bu özgün oluşumu nedeniyle "yarı-proleter" olarak tanımlanması gerektiğine ilişkin vurgu için bkz. Sungur Savran, "Sınıfları Haritalandırmak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?", Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.25-67, s.53-56. Aynı vurgu "yarı-işçi" adlandırmasıyla, Marx'a referansla Oyan'da da vardır. Marx, 1950: 157'den aktaran Oğuz Oyan, a.g.e., s.336.

"Verimlilik" "sömürü oranını arttırmak"tır. Bunun kapitalist ilişkiler içinde tarih içinde nasıl yapılmış olduğunun çözümlemesi için bkz. Burak Gürel, a.g.e., s.341, 337-340.

A.g.e., s.304-311.

Osmanlı'nın bu koşullar altında kendi iç dinamikleriyle, yani "kendiliğinden" feodalizmden kapitalizme geçemediği söylenebilir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde feodal toplumsal ilişkilerin çözülüşünde ulaşılan ileri aşama ve kapitalist ilişkilerin embriyonunu içinde barındıracak şekilde üretim ilişkilerinin dönüşmeye başlamış olması, zorunluluk olarak pazarla karşılaşmayı bir "geç kapitalistleşme" deneyimine dönüştürecektir.[7] Bu deneyim, bir, zorunluluk olarak pazar sınıfsız veya sınıf dinamikleri gelişkin olmayan durağan, geleneksel veya Ortaçağ tarzı feodal ilişkilerin hakim olduğu bir toplum üzerinde baskı kurabildiği için değil, sınıflaşma ve tabakalaşma dinamikleri gelişkin, farklılaşma düzeyi yüksek bir toplumdaki eğilimlerle bütünleşebildiği için geç kapitalistleşmeyi içeren, burjuva sınıf oluşumunu sıçratan bir eklemlenmeyle sağlanabilmiştir.[8] İki, paraservetin sermayeye dönüşümü ve doğrudan üreticinin mülksüzleşmesi üretim ilişkilerini tümden dönüştürecek ve "iç pazar"ı oluşturacak şekilde bir sermaye döngüsü ortaya çıkamadığı için zorunluluk olarak pazara eklemlenme sürecinde yabancı sermayenin bu yönde oynadığı rol, deneyimi bağımlı bir karakterle malul kılacaktır.[9] Üç, kapitalistleşen ülke pazarlarının, ülke içindeki üretim ve dolaşım süreçleri üzerinde yarattığı baskının şiddeti, süreçlere dışsal kalınmasından ve ülkenin kapitalistleş(e)memesinden değil, zorunluluk olarak pazarı oluşturacak aşamaya gelmelerinden ve "uluslararası rekabeti" ülke içindeki üretim süreçlerini, bölüşüm ilişkilerini, sınıf ve tabakaların birbirlerine karşı konumlarını belirleyen "iç rekabete" dönüştürmelerinden kaynaklanmıştır.[10] Dört, feodal toplumsal ilişkilerin direnci ve pazarın kapitalistleşen ülkeler için zorunluluk haline gelmesinin yarattığı basınç, eklemlenme sürecini de ilk aşamada, üretim ilişkilerini kapitalizm yönünde mutlak anlamda dönüştürücü ve ilk örneğinde olduğu gibi ülkenin bütününü pazar haline getirerek kapitalist ilişkileri hâkim kılıcı şekilde değil, eşitsiz ve bileşik gelişme eğilimini ortaya çıkaracak şekilde yaşanmasına neden olmuştur.[11] Eklemlenme, yer yer mülksüzleşme yönündeki eğilimlerin önünü açmış; yer yer mevcut üretim ilişkilerini koruyarak tedrici bir dönüşüm yaratmış ve bu iki süreci birbirine bileşik kılmıştır. Osmanlı geç kapitalistleşme deneyimi kendi özgüllüğü ve çelişkilerini yaratan; bunların aşıldığı değil bunlardan beslenen bir kapitalistleşme pratiği olmuştur.

"[F]eodal üretim biçiminin çözülmesi, kapitalist üretim biçiminin gelişmesinden önce zaten ileri bir aşamaya ulaşmıştı ve bu çözülme, yeni üretim biçiminin eskisinin bağrında büyümesi ile yakın bir ilişki içinde de ilerlememişti." Maurice Dobb, "Dördüncü Bölüm: Birkaç Not Daha", Maurice Dobb vd., a.g.e., s.97-101, 99. Bu nedenle, elbette, 16. yüzyılın ikinci yarısında feodal ilişkilerde yaşanan çözülme ile 17. ve 18. yüzyılın gelişmelerinin niteliksel olarak birbirinden ayrı süreçler olduğu vurgulanmalıdır.

"İç farklılaşma" olgusuna vurgu için bkz. Korkut Boratav, a.g.e., s.114. Uluslararası rekabet altında kapitalistleşmenin devrimler öncesi burjuva sınıf oluşumu üzerindeki etkisi için bkz. Colin Mooers, a.g.e.,s.84.

"Emperyalizm yörüngesinde bağımlı kapitalist gelişme" çözümlemesi için bkz. Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, *Türkiye'de Tütün – Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2013, s.39-57.

Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar ", a.g.e.

Sungur Savran, "Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", a.g.e.

Geç kapitalistleşmeyi belirleyen eklemlenme sürecinin miladı İngiltere'yle imzalanan 1838 *Balta Limanı Antlaşması*'dır.[12] Geniş anlamıyla 1839-71 dönemine adını veren Tanzimat'ın liberalizm eğiliminin ve dipten gelen bir dalga gibi yeni toplumsal ilişkilerin gelişmesinin önünü açan sürecin de bu antlaşmayı milat aldığı görülür.[13] Antlaşma, 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'de egemen olan Osmanlı-Fransız ticaret ilişkileri dahil, kendinden önceki tüm ticaret ilişkilerinden farklı bir pazar anlayışının, zorunluluk olarak pazarın kapılarını açtığı ve pazarla kurulan ilişki biçimini değiştirdiği için niteliksel kopuşu ifade eder. Kopuşun birinci boyutu, ticari ilişkilerin sermaye döngüsüne bağlanmasıdır. Sermayenin genişletilmiş yeniden-üretimi bir döngü halinde üretim ve dolaşım alanlarını birbirine bağladığı andan itibaren, üretim sürecindeki meta sermayenin kendini gerçekleştirebilmesi için pazarda para sermayeye dönüşmesi gerekir. Pazar, metanın yeniden-üretim için girmek zorunda kaldığı bir alandır artık. İngiltere'de Sanayi Devrimi "iç pazar"ın absorbe edemeyeceği bir meta sermaye ortaya çıkarmış; mamûl mal cinsinden bir üretim fazlası bunalımı yaratmıştır.[14] Bu aşırı birikim krizi, meta sermayenin dünya ölçeğinde genişlemesiyle, İngiliz mamûl mallarının kendine yeni pazarlar bulmasıyla aşılmaya çalışılmıştır. Antlaşma, iç ve dış gümrük düzenlemeleriyle mamûl mal ithalatının önünü açarak, Osmanlı'yı dış ticaret kanalıyla "serbest ticaret" ve "meta ihracı" biçiminde gerçekleşecek emperyalist genişleme sürecinin parçası yapmıştır.[15]

Bu bağlamda ticaretin serbestleşmesi, yabancı ticaret sermayesinin, mamûl mal ihracının önündeki engellerin kaldırılması için ülke ticaretindeki mevcut düzenlemelerin kaldırılması; *yed-i vahid*, *tezkere* usulü ve *gedik* gibi feodal tekel niteliği taşıyan uygulamaların ve egemen bir devlet olarak Osmanlı'nın ticari çıkarlarını gözeterek yaptığı tek taraflı düzenlemelerin ortadan kaldırılarak veya işlevsizleştirilerek ticaretin "kuralsızlaştırılması"dır.[16] Osmanlı yabancı mamûl mallar, yani meta ihracı için "açık pazar"a dönüştürülmüştür. Meta ihracı, ihracı gerçekleştiren ülkelerdeki sermaye birikimine ve onun yeniden-üretimine bağlandığı için, bu kuralsızlaşma ihracın fazla veren mamûl mal alanından yapılmasını ve dış ticaret dengesinin ithalat lehine bozulmasını beraberinde getirmiştir.[17]

Meta sermayenin Osmanlı'ya girişi, aynı zamanda, ülke içinde temas

---

[12] Krş. Donald Quataert, a.g.e., s.885-1051, s.944-945; İlber Ortaylı, a.g.e., s.98-101.

[13] İlber Ortaylı, a.g.e., s.89; Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygarlık Yayınları, İstanbul, 1982, s.14-16, 47-74; Şevket Pamuk, a.g.e., s.1-11, 95-109; Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s.140-153, s.143, 147-149.
Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi – Ondokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.38-43.
Hükümler ve değerlendirme için bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni – Dün, Bugün, Yarın*, Cilt 1, 13.Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s.104-108; Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.89.
Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.108; Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.75, 94-104, 108-109.
1827-38 arasında %100'lük İngiliz ithalat artışı yaşanmış, 1838-50 döneminde artış %400'ün üstüne çıkmıştır. Üretim fazlasının absorbe edilme ihtiyacına paralel bir ithalat patlaması yaşanmıştır. Osmanlı'nın İngiliz ihracatındaki payı %1,9'dan %4,9'a yükselmiştir. Orhan Kurmuş, a.g.e., s.86.

ettiği toplumsal üretim faaliyetinin tüm alanlarını sermaye döngüsüyle belirlenen zorunluluk olarak pazara tabi kılmıştır.[18] Yabancı tüccar, yerli tüccarın %9'luk iç gümrük resmine karşın kendine tanınan %2'lik iç gümrük resmi ödeme kolaylığıyla ithal malları iç pazardaki satış noktasına kadar götürmeye; %3'lük dış gümrük resminden yararlanarak yerli malları üreticiden liman satış noktasına ulaştırmaya başlamıştır.[19] Antlaşmanın 3. maddesiyle yabancı tüccarın toptan ticaret alanında olduğu gibi perakende ticaret alanında da aynı koşullarda faaliyet yürütmesi sağlanmıştır.[20] Esnafın tekelindeki perakende ticaret ve üretim alanı meta sermayenin rekabet alanı haline gelmiştir. Dahası, 1831'deki bir gedik düzenlemesiyle üretim ve mülkiyet birbirinden ayrıldığı ve üretimde serbestiyetin önü açıldığı için, Avrupalı tüccar, esnafın imalat alanında da faaliyet yürütmeye başlamıştır. Özetle, ticaret ve zanaat üretimi tekeli kırılmıştır.

Yabancı tüccar sermayesinin etkinlik alanını genişleterek, zorunluluk olarak pazara dönük üretimin yapıldığı alana da girmeye, "iç pazar"a dönük üretim yapan alanları da kapsamaya başlamıştır. 1840'lardan itibaren ihracatta artış yaşanmaya başlandığı tepsit edilmektedir.[21] İzmir, tarımsal üretimin belirlediği zengin hinterlandıyla 1840 sonrasında ihracat bakımından Doğu Akdeniz'in en önemli limanı haline gelmiştir.[22] 1830-80 yıllarında İzmir limanından yapılan ithalatta 7,5 kat (yıllık %4), ihracatta 4 kat (yıllık %3) artış yaşanmış; 1845-76 arasında İzmir'deki tarımsal üretim 4 kattan fazla artmıştır. 1850'lerde Osmanlı genelinde ihracat artışı ithalat artışını geçmiştir.[23]

İhracata yönelme sermaye döngüsünün parçası haline gelme sürecinin ikinci ayağını oluşturur. Sermayenin yeniden-üretimi salt fazlanın satılmasıyla değil, üretken sermayenin kendi ülkesinde farklı alanlara yönelmesini mümkün kılacak şekilde nüfusun başka kaynaklardan beslenmesinin sağlanması ve üretken sermayenin ihtiyacı olan ucuz girdinin bulunmasıyla da gerçekleşir.[24] Sermaye birikimi, bu özellikleri itibariyle, 19. yüzyıl Osmanlı'sında tarımsal üretim bazında hammadde üretim ve ihracatını koşullamıştır. Mamûl mal-hammadde bağı sermaye döngüsünün ortaya çıkardığı bir zorunluluk olarak belirmiştir. Osmanlı, sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda uluslararası işbölümünün parçası haline gelmiştir.

Niteliksel kopuşun ikinci boyutu zorunluluk olarak pazarın yarattığı rekabet baskısıdır. Siyasal zor ile ticaret ağları üzerinde kurulan tekele ve "eşitsiz mübadele"ye, yani istikrarsız fiyat dalgalanmalarına uyumlu "ucuza alıp" "pahalıya satmaya" dayalı merkantil ticaret, yerini sermayenin yeniden üretimi doğrultusunda fiyat-maliyet dengesini gözeten zorunluluk olarak pazara bırakmıştır. Uluslararası pazarda fiyatı ve kârı belirleyen re-

---

[18] Nail Satlıgan, a.g.e., s.107
Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.89.
A.g.e., s.89, 87.
Reşat Kasaba, a.g.e., s.45.
Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.81, 85; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.87-88.
Reşat Kasaba, a.g.e., s.45.
Nail Satlıgan, a.g.e., s.107; Reşat Kasaba, a.g.e., s.39, 43-46; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.86-87.

kabetçi üretimdir.[25] Rekabetçi üretim, ülke içi üretimin ihtiyaç duyduğu girdilerin ucuza temini ve pazarın genişletilmesi için ucuza satılabilecek ürünler üretmek amacıyla maliyetlerin düşürülmesi, yani verimlilik baskısı altında şekillenmektedir.[26] Fiyatı belirleyen "toplumsal değer" mübadele aşamasıyla sınırlı bir değer değil, artı değer üretimi üzerinde yükselen ve metanın dolaşım sürecinde kendini gerçekleştirmesine dayanan sermaye döngüsünün oluşturduğu değerdir.[27]

Fiyatların, zorunluluk olarak pazar tarafından belirlenmesi, rekabetin, ticari üstünlüğe dayalı fiyat farklarından değil üretkenlik farklarına dayalı fiyat farklarından kaynaklandığını gösterir: "Hangi üretkenlik düzeyinde üretilen metalar toplam arzın büyük çoğunluğunu oluşturuyorsa, yine o metaların üretim fiyatı öteki bireysel üretim fiyatları arasından sıyrılarak piyasa üretim fiyatını belirler."[28] Fiyat baskısını üretim ilişkilerinin değişiminin koşulladığı görülmektedir. Sanayi Devrimi'yle birlikte sahip olduğu yüksek üretkenlik düzeyiyle kaliteyi düşürmeden maliyetleri düşürebilen ve metaların fiyatını ucuzlatan İngiltere, uluslararası pazarda maliyetleri düşürme yönünde bir baskı yaratmıştır.[29] Aynısı yapan diğer ülkeler de onu izlemiştir.

Osmanlı bu baskıyı en çok üretim ilişkileri arasındaki farkın açıldığı ve üretkenlik artışlarındaki farkın büyüdüğü zanaat-imalat alanında hissetmiştir.[30] Antlaşmanın yarattığı rekabetçi ortama dayanamayarak çöken ilk sektör hammadde işleme maliyetlerinin kompanse edilemediği imalat sektörü olmuş; İngiliz tekstil ürünleri hem yerli üretim hem ithalatta rakipsiz hale gelmiştir.[31] Osmanlı rekabet edebileceği alanlara doğru itilmiştir.[32] Pazar fiyatları karşısında üretim ilişkilerini tam olarak dönüştürmeden emek yoğunluğunu arttırarak rekabet edebildiği için tarım alanında hammadde ihracatçısı konumunu pekiştirmiştir.[33] Ancak, mülksüzleşmenin derinleşemediği, ücret cinsinden maliyetlerin azaltılamadığı ve organik sermaye yatırımlarının düşük olduğu koşullarda Batı Anadolu tarımının da direnme gücü zayıf olmuştur. Çiftlikler arası el değiştirmelerin yoğunluğu işletme maliyetlerinin yükseldiğini ve rekabetin arttığını gösterir.[34] Küçük üretici, çiftliklerin sahip olmaya başladığı makineleşme, büyük çiftlik sahipleri de yatay ve dikey sermaye örgütlenmesini sağlamış

---

[25] Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.101.

[26] A.g.e., s.103.
Fiyat, "sermaye döngüsü"nün parçası olarak doğrudan üretim süreçleri içinde belirli bir emek-zaman ile üretilen ve üretilen değerle orantılı bir fiyata sahip olan meta-sermaye kütlesinin, dolaşım sürecinde "ortalama bir kâr haddini içeren piyasa üretim fiyatlarına dönüşmesi ile ortaya çıkar. Nail Satlıgan, a.g.e., s.30-31. "Toplumsal değer" kavramlaştırması için bkz. A.g.e., s.58-61, 65-69.

Nail Satlıgan, a.g.e., s.84.

Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.117; Robert Brenner, a.g.e., s.14.

Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s.315-316, 317

Reşat Kasaba, a.g.e., s.44; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.86; Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.109-110.

Nail Satlıgan, a.g.e., s.156.

Burak Gürel, a.g.e., s.315-316.

Aysun Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2013, s.50, 75, 93-96.

çiftlik sahiplerinin baskısını hissetmiştir.[35] Keskin rekabet koşullarında, 1868 yılında ekilebilir toprakların 1/3'ü İngiliz işletmecilerin eline geçmiştir.[36] Daha önemlisi, üretim ilişkilerinin bütünün değiştirilemediği durumda, yabancı sermaye yatırımıyla dahi ABD pamuğuyla rekabet edebilecek koşulların oluşturulamadığı ve uluslararası rekabet karşısında üretimin daraldığı görülmüştür.[37]

Üçüncü boyut, zorunluluk olarak pazarın ortaya çıkardığı "değer-aktarımı" mekanizmasıdır. Emeğin ulusal harcanma yoğunluğunu ve üretkenliğini uluslararası seviyenin üstüne çıkaran gelişmiş kapitalist ülkeler, yani sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu ülkeler, "bir birim uluslararası para (altın) satın almak için daha az emek-zaman harca[rken], [...] bu uluslararası parayla daha az üretken ulusların metalarında cisimleşmiş daha çok emek-saat satın ala[bilirler]."[38] Serbest ticaretin dayandığı "eşit mübadele" koşullarında eşit uluslararası değerler üzerinden yapılan mübadele, "eşitsiz bir emek-miktar mübadelesi" içerir.[39] Dış ticaret, yani mübadele süreci, üretim alanında üretilmiş artı değeri sermayeciler arasında yeniden bölüştürme kapasitesi kazanır ve ortalama organik bileşimi düşük ülkelerin sermayedarları, ortalama organik bileşimi yüksek ülkelerin sermayedarlarına üretilmiş artı değerin bir kısmını kaptırırlar.[40] Böylelikle, eşitsiz ve bileşik gelişimin parçası olan bir değer-aktarımı gerçekleşir.

Bu değer-aktarımı, üretim sürecinde doğrudan üreticinin emek-zamanının bir sınıf tarafından mülk edinilmesi gibi bir sömürü ilişkisi, yani uluslararası "iktisadi" bir sömürü ilişkisi doğurmaz. Temel çelişki sınıf çelişkisi olmaya devam eder. Bağımlılık Okulu veya Dünya-Sistemi kuramcılarının iddialarının aksine, ne gelişmiş (sanayi) ve gelişmemiş (tarım) sektörler arasında bir değer aktarımı ne gelişmiş kapitalist ülkelerin burjuvazisinin gelişmemiş ülkeleri topyekûn sömürüsü söz konusudur. Gelişmemiş ülkelerde sınıfların olmadığı veya bir sınıfın ancak uluslararası mübadele sürecinde komprador olarak sömürü sürecine katıldığı da söylenemez. Ancak, bu değer-aktarımı nedeniyledir ki, gelişme eşitsizlikleri aşılmaz ve hatta derinleşebilir.[41] Bu, dış ticaretin önemini azaltmaz; kapitalistleşme süreci içinde, hatta kapitalistleşme sürecine girildiği koşullarda dahi, eşitsiz ve bileşik gelişim eğilimi nedeniyle bir değer-aktarımının olacağını ve bu durumun eşitsiz gelişimi besleyeceğini gösterir.

5.1.1. "Zorunluluk Olarak Pazar" Koşullarında Ticaret Sermayesi ve Mali Sermaye

1838 *Balta Limanı Antlaşması*'yla başlayan zorunluluk olarak pazara dönük üretim, 20. yüzyılı belirleyecek bir sermaye birikim süreci ve sınıf-

---

[35] A.g.e., s.48, 165-167, 175-176.
A.g.e., s.69.
Orhan Kurmuş, a.g.e., s.126-127, 135.
Nail Satlıgan, a.g.e., s.122.
A.g.e., s.122.
A.g.e., s.124, 164-165.
A.g.e., s.188.

laşma-tabakalaşma pratiği ortaya çıkarmıştır. Dönüşüm, antlaşmanın doğrudan etkisini hissettirdiği ticaret alanında başlamıştır. Nail Satlıgan "[U]luslararası mübadele, sermayenin ulusal devletler biçiminde örgütlenmiş olmasını içerir; ne ki, dünya pazarında rekabet edenler, bu ulusal devletler değil, yine özerk tekil sermayelerdir – yalnız bu kez ulusal bir üniforma giymiş olarak" diyerek, ticaret alanındaki bu yeni tip rekabet baskısının da, öncelikle ticari faaliyet içindeki sınıf ve tabakalarca hissedildiğini ve onlar arasındaki rekabette cisimleştiğini ortaya koyar.[42] Osmanlı özelinde, bu sınıf ve tabakalar, tüccarlar kadar, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin doğası gereği, büyük çiftlik sahipleri (doğrudan ve dolaylı yöneticiler), mültezimler, sarraf-tefeciler, küçük ve orta ölçekli doğrudan üreticilerin hepsini ifade eder.

Vizörümüzü öncelikle tüccarlara çevirelim. En önemli dış ticaret limanlarından İzmir'de yabancı tüccar ile Osmanlı tüccarı arasında 19. yüzyıl öncesinde ortaya çıkan işbölümü, 19. yüzyılın başlarında sarsılmaya başlamış ve 1838 Antlaşması bu sarsıntıyı şiddetlendirmiştir.[43] Kapitülasyonlar aracılığıyla dış ticaret ağlarını kontrol eden ve iç pazarla ilişkilerini aracılar kanalıyla yürüten yabancı tüccarlar (*müstemen/ecnebî tüccar – beratlı Avrupa tüccarı*),[44] 19. yüzyılda ürünü doğrudan üreticiden satın alarak, toptan ve perakende satışta Osmanlı tüccarının iç pazar tekelini kırıp ona rakip olmuştur.[45] Osmanlı tüccarı ise, III. Selim'in Osmanlı tebaasından gayrimüslimlere verdiği "Avrupa tüccarı" ve II. Mahmud'un müslümanlara sunduğu "Hayriye tüccarı" imtiyazlarıyla,[46] 19. yüzyıl başından itibaren "iç piyasayla, aracılıkla yetinmeyip dış piyasalara doğru 'bırakınız geçsinler' talebi"yle ortaya çıkmış ve dış ticaretten daha fazla pay almak yönünde bir rekabet içine girmiştir.[47] 19. yüzyıl, birinin diğeri üzerinde tahakküm veya mutlak üstünlük kuramadığı, ikisinin arasında amansız bir rekabetin başladığı, her birinin kazanılmış haklarını korumaya, direnmeye ve/veya zorunluluk olarak pazar koşullarına adapte olmaya çalıştığı yüzyıl olmuştur.

Rekabet baskısı, zaman içinde iki eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birincisi, yerli ve yabancı tüccarın her ikisinin de, birbirleriyle rekabette iltizam gibi mevcut tekel haklarını ve sınıf ilişkilerindeki konumlarını kullanmaktan çekinmemesi, hatta devreye sokmasıdır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren hem yabancı hem yerli tüccarın iltizama yöneldiği görülmektedir.

> "İltizam sistemi merkezden yerele bir piramit şeklinde dağıldığından bu sistemden beslenen önemli miktarda kişi ve grup vardı. Yerel tüccar da vergi-

---

[42] A.g.e., s.55.
Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.83-85, 88-89.

[44] Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler – Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s.1-17; Şevket Pamuk, a.g.e., s.98.
Aşağıda görüleceği üzere, tekelin kırılması büyük çiftlik sahiplerini de doğrudan etkileyecektir.
Ali İhsan Bağış, a.g.e., s.17, 52, 63-65, 96-99.
Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.83; Donald Quataert, a.g.e., s.956-957

nin öncelikle yerel olarak toplanmasında iltizam piramidinin tabanına yayılmıştı. Verginin toplanmasında, toplanan ayni vergilerin nakde dönüştürülmesinde, bunun merkezlere iletilmesinde kilit rol üstleniyordu. Bir başka deyişle bir yandan *vergi toplama ve ticari sirkülasyonu diğer yandan da ticaretle kredi/borç mekanizmasını birbirinden ayırmak pek mümkün değildi.* tüccar, dış ticaretin ve devlet maliyesinin yarattığı fırsatları iyi kullanarak giriştiği tarım, ticaret, kredi ve iltizam faaliyetleri sayesinde önemli birikim elde ediyordu."

[...]

"Avrupalı yerliler' veya 'yerli Avrupalılar'; gemicilik, sigortacılık, mültezimlik, sarraflık, bankacılık, madencilik ve büyük ölçekli imalat sanayi ile yakın ilişkileri dolayısıyla sermaye kaynaklarına daha kolay ulaşabiliyorlar ve rekabette rahatlıkla fiyat yükseltebiliyorlardı. İltizam ağı içerisinde yer edinmiş, hem İstanbul'daki sarraflarla bağlantıları iyi olan hem de merkezi idare edebilen 'yerli' sermaye için de aynı durum geçerliydi."[48]

Rekabet baskısı, bazen zorunluluk olarak pazara girmemek yönünde de etki yaratmıştır.[49] Orhan Kurmuş, Batı Anadolu'nun içlerinde ulaşımın deve kervanlarıyla yapılmasının önemli bir ulaşım ve taşıma maliyeti sorunu yarattığını; bunun, ithal malların limandan ülke içine girişini engellediğini ve ticareti liman ve çevresiyle sınırladığını tespit eder. İzmir'de fiyatların yeterince yüksek olmadığı dönemlerde, ihraç ürünleri İzmir'e bile gönderilmemiş ve tarlada çürümeye bırakılmıştır. Aracı kârları ve depolama masrafları sorunu ağırlaştırmıştır.

Zorunluluk olarak pazara eklemlenmede, süreci yerli tüccar aleyhine etkileyen ve rekabet baskısını arttıran bir diğer faktör de dış talebin belirleyiciliğinin kırılamamış olmasıdır. 19. yüzyıl sonlarında dahi, ihraç edilen mallar dış talebe paralel değişmekte; ihracatta hiçbir mal tek başına bölge veya imparatorluk ölçeğinde önemli rol oynamamaktadır.[50] 20. yüzyılın başındaki veriler, Osmanlı'nın uluslararası pazarda ihracatçı konumunun zayıf olduğunu gösterir.[51] İthalat ve ihracattaki oransal artışa rağmen, ne ithalat ne de ihracat gayri safi milli hasılada büyük paya sahiptir.[52] Batı Anadolu'daki bahçe ürünleri ve sınai bitkilerinin, Konya'da buğday ve arpanın, Çukurova'da pamuğun yüksek "pazarlama oranları"na karşın,[53] dış talep dalgalanmalarını aşan bir pazarlama pratiği gelişmemiştir. Doğrudan pazara dönük üretim yapan ve ihraç ettiği mallarla uluslararası pazarı belirleyen plantasyonlarla karşılaştırıldığında, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı itibariyle Osmanlı'da uluslararası pazarı belirleyen bir metanın ortaya çıkarılamamış olduğu anlaşılır.[54] Pazara dönük meta üre-

---

[48] Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.85, 86. İtalikler bana aittir. Ayrıca bkz. Orhan Kurmuş, a.g.e., s.90-92.
Orhan Kurmuş, a.g.e., s.92-93.
Donald Quataert, a.g.e., s.950-951.
A.g.e., s.948.
1800-1914 arasında iç ticaret hacmi ve kıymeti, dış ticaretinkinden yüksektir. A.g.e., s.952-955.
"Pazar için üretimin artmasının en güvenilir göstergesi, 'pazarlama [ticarileşme] oranı' denilen ve pazarlanan ürün miktarı ile toplam üretim arasındaki ilişkiyi gösteren orandır" Orhan Kurmuş, a.g.e., s.124-125; Burak Gürel, a.g.e., s.313.
Orhan Kurmuş, a.g.e., s.126-127, 135.

timinin gelişim hızı ve düzeyi düşük; tüccarın da, zorunluluk olarak pazara eklemlenme ve bütün ticari-iktisadi faaliyetlerini pazar koşullarında yürüten bir toplumsal tabakaya dönüşme kapasitesi zayıf kalmıştır.

Bu tablonun ortaya çıkmasında ise, asıl belirleyen, tüccar mevcut üretim ve bölüşüm ilişkileri içinde artıktan pay almayı devam ettirdikçe, üretim, dolaşım ve finansman aşamalarını kesen çiftlik sahipliği, mültezimlik, sarraflık-tefecilik ve ticaretin iç içe geçmiş doğası tarafından belirlenmiş olmasıdır.[55] Örneğin, yabancı sermayenin de teşvik ettiği Batı Anadolu pamuk üretimi, küçük üreticinin üretim sürecine ortakçı olarak katıldığı büyük toprak sahiplerinin topraklarında gerçekleştirilmiş; üretimden pazarlamaya kadar kontrol aslen onların elinde olmuştur.[56] Tüccar, "bağımsız" bir tabaka olarak bu sürece girdiğinde ise, bölüşüm ilişkileri mevcut sınıfsal yapının belirleniminde kalmıştır. Yerli ve yabancı tüccarın üretim örgütlenmesindeki faaliyetleri ise, daha da sınırlı ve bölgesel nitelikli olmuştur. Çok az örnekte tüccar-imalatçı biçimini almış; daha ziyade, basit meta üreticisi köylü ve zanaatkârın malını pazara ulaştıran, basit meta üretimini pazarla bütünleştirmenin ötesine geçemeyen bir tabaka olmuştur.[57] Basit meta üretiminin M-P-M (mal-para-mal) döngüsünü kırıp, P-M-P (finans-ürün-sermaye) döngüsünü yaratamayan, dolaşım alanıyla sınırlı kalarak kazandığını yeniden üretim için üretim sürecine yatıramayan tüccar için, ticaret bir sermaye birikim aracı olamamıştır. 20. yüzyılda gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak gösterilen nakit ve sermaye yetersizliğinin arka planında iltizam ve tefecilik ile doğrudan üreticiden çekilen artığa dayanan tüccarın da dahil olduğu bu döngünün kırılamamış olması yatacaktır.[58]

Birinci eğilimin yanı sıra, sınırlı da olsa sermaye birikim alanlarının oluşmaya başladığı ikinci bir eğilim daha ortaya çıkmıştır. İlkinde olduğu gibi, burada da ticaret sermayesi ile mali sermaye bütünleşik bir görünüm verir.

İkinci eğilimi ortaya çıkaran dinamiklerden birincisi, doğrudan yabancı tüccarlar, yani yabancı sermaye eliyle kurulan ticari şirketlerdir.

---

[55] Donald Quataert, a.g.e., s.958-959; Suraiya Faroqhi, "Merkezi Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan", Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Ed.) *Osmanlı ve Balkanlar – Bir Tarihyazımı Tartışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.403-436, s.412-417, 420-425; Faruk Tabak, "Berekli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (Yak. 1700-1850)", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.143-164, s.145, 146, 151, 156-158, 162.

Orhan Kurmuş, a.g.e., s.135. Abdülmecid'in köle emeğine dayanan numune bir pamuk çiftliği kurma girişimi için bkz. Aysun Sarıbey Haykıran, a.g.e., s.156-157, 163-164.

"Zengin bir malzeme ile örülen bu çalışmalar, küçük köylülüğün meta üreticisine dönüşmesinin, pazarla alternatif bir bütünleşme tarzı olduğunu ve büyük ölçekli ticari sömürüyü dışlayan bu yolun Osmanlı topraklarının büyük kısmında egemen olduğunu açıkça gösterir." Çağlar Keyder, a.g.e., s.3; Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme*, a.g.e., s.326, 332.

A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s.14, 47; Oyan, 19. ve 20. yüzyıl tarımsal üretim koşullarının ağırlıklı olarak nüfus ve emek kıtlığı ile sermaye yoksunluğu ve tefecilik tarafından belirlendiğini, bu iki sürecin birbirini beslediğini vurgular. Oğuz Oyan, a.g.e, s.317-324.

Levant Şirketi'nin ticaret tekelinin kırılmasını destekleyen ve 1838 *Balta Limanı Antlaşması*'ndan doğrudan faydalanan bu şirketlerin sayısı, 19. yüzyılın ilk yarısında hızla artmıştır.[59] İthalat alanında da faaliyet göstermelerine rağmen, şirketlerin aslen ihracata yatırım yapmalarıyla bir kırılma yaşanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ihracat artışında, bu kesiminin ihracatı kâr edeceği, sermaye biriktirebileceği bir alan olarak görmesinin ve bu alanı örgütlemesinin payı olmuştur.[60] Bir İngiliz girişimi olan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin sahibi Wittall gibi, "meta ihracı" alanında uzmanlaşan şirketler "sermaye ihracı" alanına da yönelmiş; devletten aldıkları imtiyazlarla doğrudan sermaye yatırımı yaparak meta üretim alanının bütününü örgütlemeye girişmişlerdir.[61] Dahası, İngiltere'deki sanayi sermayedarları, yani üretken sermaye, bu süreçte, Demiryolu Şirketi'ne yatırım yapmış ve ticaret sermayesinin, sermaye döngüsüyle bütünleşmesini hızlandırmışlardır. Bu gelişmelere paralel olarak, üretim alanında mülksüzleşme ve proleterleşme eğilimi ivme kazanmıştır. 1867'de yabancıların mülk edinmesi sağlanarak "mutlak" özel mülkiyet önündeki engeller aşındırılmıştır. Pazara dönük üretim alanı genişlemiş; basit meta üretimi yapanların ürün tercihleri de bu alan tarafından belirlenir hale gelmiştir. Ticaret ve üretken sermayenin bütünleşmesinin ötesinde, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle, erken kapitalistleşme deneyimlerinden farklı olarak, finans sermayesini oluşturan sigortacılık, bankacılık ve kredi alanlarıyla da bir bütünleşme yaşanmıştır. Ticaret, sanayi ve mali sermayenin tekelci bütünleşmesini ifade eden finans kapitalin parçası haline gelmiştir.[62] Böylelikle, yabancı sermaye eliyle, tüccar-çiftçi/imalatçı tabakalarını da kapsayan, ancak, sermayenin bütünleşik yapısı nedeniyle, bunları aşan bir kapitalist tabaka ortaya çıkmıştır.

İkincisi, zorunluluk olarak pazarla yabancı tüccarlara aracılık ederek eklemlenen gayrimüslim tüccarlardır. Gayrimüslim tüccarlar, 17 ve 18. yüzyılda yabancı tüccarlarla ve başka ülkelerin limanlarına yerleşmiş kendi "millet"lerinden kişilerle kurdukları ticaret ağları sayesinde, uluslararası pazarın parçası olmuşlardı.[63] Bu konumları, zorunluluk olarak pazara ilk elden eklemlenmelerine ve rekabet baskısını hissetmelerine neden olmuştur. Yabancı tüccarların limanların hinterlandıyla kurdukları bağda ve böylelikle sermayelerinin yeniden üretiminde önemli bir rol oynamaları, bu eklemlenme sürecini, onlar için bir sermaye birikimi aracı haline getirmiştir.[64] Müslüman tüccarlar ile gayrimüslim tüccarların ticari birikim-

---

[59] Orhan Kurmuş, a.g.e., s.74-76.

[60] Yabancı ticaret sermayesi için ihracat alanının neden kârlı olduğuna ilişkin bkz. Nail Satlıgan, a.g.e., s.156.
Orhan Kurmuş, a.g.e., s.100-101, 127-141, 146-165, 167-168; Şevket Pamuk, a.g.e., s.104-106.
Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları – Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, SAV – Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s.20.
Ali İhsan Bağış, a.g.e., s.16, 22-33, 54-55.
Orhan Kurmuş, a.g.e., s.77; Ali İhsan Bağış, a.g.e., s.53-54; Aytek Soner Alpan, *The Economic Impact of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange upon Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara, 2008, s.131-132. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki tabiiyet sorunu da bu ilişkiden beslenmiştir. Aysun Sarıbey Haykıran, a.g.e., s.77-78.

lerini farklılaştıran bölüşüm ilişkileri bu şekilde kurulmuştur. Gayrimüslim tüccarlar için yabancı tüccarlarla kurulan ticari ilişkiler başlangıç noktası olmuş; onlarla ve müslüman tüccarlarla rekabet de onları ileri taşımıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, belli bölgelerde müslüman tüccarlar karşısında önemli güç edinmişlerdir.[65] 19. yüzyıl sonu itibariyle ise, İzmir, Selanik ve İstanbul gibi şehirlerde, yabancı tüccarların yanı sıra uluslararası pazarın önemli bir bileşeni olmuşlardır. Bu alanda, Rumlar öne çıkmaktadır.[66]

Tam bu noktada, 19. yüzyılda biçimlenen ve 20. yüzyılın ilk çeyreğini belirleyen kapitalistleşme ve burjuva devrim süreçlerini kesen küçük bir parantez açmak gerekebilir. Bir, gayrimüslim tüccar ve sarraflar, geç kapitalistleşmenin parçası olan burjuvalaşma sürecinin bileşeni ve oluşum halindeki burjuvazinin önemli iki tabakasıdır; ancak burjuvazi bir sınıf olarak asla tek bu iki tabakaya, gayrimüslim burjuvaziye indirgenemez.[67] Gelişimleri, parçası oldukları diğer mülk sahibi sınıflar ile ticaret ve finans dışı alanların gelişimiyle birlikte değerlendirilmelidir. Ayrıca, ulaştıkları düzey itibariyle, yabancı tüccarlarla aralarında simbiyotik değil rekabete dayalı bir ilişki olduğu da unutulmamalıdır. Bu üç özellik, hem burjuvazinin oluşum sürecinde ve devrimci dönüşümlerde sınıf-içi çelişkileri gösterecek hem de Osmanlı'da burjuvazinin salt "komprador/aracı burjuvazi" tanımına sıkıştırılmasını engelleyecektir. İki, gayrimüslim tüccarların ticaret ağlarını genişletebildikleri alan liman ve yakın hinterlantlarıyla sınırlıdır; iç kesimlere gittikçe yerlerini müslüman tüccar-tefeci ve toprak sahiplerine bırakmak zorunda kalmışlardır.[68] Batı Anadolu örneğine bakacak olursak, 19. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren Rum, Ermeni ve Yahudilerin çiftlik sahibi oldukları, toprak toplulaştırdıkları, müslüman ve yabancı uyruklu kişilerle toprak üzerinden mücadeleye girdikleri, pazara dönük üretim yaptıkları, topraklarını işletemeyerek devretmek zorunda kaldıkları veya başka topraklar satın aldıkları görülür.[69] Ancak, son tahlilde tarımsal faaliyet alanına egemen olan Müslüman-Türk çiftlik sahibi ve doğrudan üreticilerin direnci belirleyici olmuş; birikimlerini üretken sermayeyle bütünleştirmekte zorluk yaşamışlardır. Yine de I. Dünya Savaşı öncesinde gayrimüslimlere ait çiftliklerin dökümüne bakıldığında, belirli bölgelerde gayrimüslim çiftlik sahiplerinin varlık gösterdiği görülür.[70]

Üçüncüsü, yabancı ve gayrimüslim tüccarlar gibi tacir sıfatıyla ticaret yapan; ticaret şirketlerine ortak olan, bu şirketlerde veya iştiraklerinde

---

65 Donald Quataert, a.g.e., s.957; Aytek Soner Alpan, a.g.e., s.134-136.

66 Aytek Soner Alpan, a.g.e., s.135, 137.

67 Krş. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, a.g.e., s.86-88, 46, 48.

68 Donald Quataert, a.g.e, s.958-959.

69 Aysun Sarıbey Haykıran, a.g.e., s.72-97. Batı Anadolu'daki Rum tüccarlar için bkz. Aytek Soner Alpan, a.g.e., s.28-31, 33, 36; Çukurova ve Doğu Anadolu'da Ermeniler, artan oranda toprak satın alıp toprağa yatırım yapmıştır. Çağlar Keyder, a.g.e., s.88-89.
Rumlara ait çiftlikler örnek gösterilebilir. "I. Dünya Savaşı yıllarında düzenlenen bir belgeye göre, Aydın Vilayeti dâhilinde Rumlara ait 169 adet çiftlik vardır. Bu çiftliklerden 81 tanesi 1.000 dönümden büyük iken, geriye kalan 88 çiftlik 1.000 dönümden daha küçüktür. Adı geçen belgede, toplamda çiftliklerin 542.978 dönüm olduğu ve değerlerinin ise 26.525.700 kuruş olduğu belirtilmektedir." Aysun Sarıbey Haykıran, a.g.e., s.79.

hissesi bulunan; borsa veya gayrimenkul gibi ticari yatırımlara yönelen müslüman mülk sahibi sınıflardır. Osmanlı'yı tasvir etmek için en çok başvurulan anlatıya göre, toprak sahiplerinin siyasi ve iktisadi güçlerini kaybetmesiyle, Osmanlı 19. yüzyılda asker-sivil bürokrat, komprador burjuvazi ve köylü üçlüsünden oluşan bir topluma dönüşmüştür.[71] Toplumun müslüman Türklerden oluşan büyük bölümünün, küçük köylülüğün ve yoksulluğun egemen olduğu köylü toplumunu oluşturduğu varsayılmaktadır. Geçiş sürecinde rol oynadığı kabul edilen müslüman Osmanlılar da, muğlak bir kategori olan asker-sivil bürokratik elit olarak tanımlanmaktadır. Ticaret ve üretim alanlarındaki burjuvalaşma ve kapitalistleşme eğilimleri Türk ve Müslüman bileşenine dışsal görülmekte; dahası, bu toplam için sınıfsız bir toplum tahayyülü yaratılmaktadır. Bir Osmanlı burjuvazisinin var olma ve mülk sahibi sınıflar içinde onu ortaya çıkaran burjuvalaşma ve kapitalistleşme sürecinin yaşanma ihtimali baştan yok sayılmaktadır.[72] Oysa, son yıllarda tarih alanında yapılan çalışmalar, bu anlatıyı yıkacak, 1908 ve 1923 Devrimlerine giden sürecin daha derinlikli şekilde anlaşılmasını sağlayacak veriler sunar.

Çağlar Keyder, ticaretin el değiştirdiğini ve saray tekellerine (iltizam) dayanan tüccarların, ticaret tekellerini kaldıran *Balta Limanı Antlaşması*'ndan sonra, güçlerini kaybederek yerlerini yabancı ticaret sermayesine aracılık eden gayrimüslim tüccarlara bıraktıklarını söyler.[73] Oysa, bir, müslüman tüccarların, "serbest pazar" koşullarında rekabete girmeden bu alanı terk ettikleri yukarıda gördüğümüz gibi doğru değildir. 1882'de *Dersaadet Ticaret Odası* çalışmalarına başladığında 24 kişilik yönetim kurulunda, Oda Meclisi, ikinci başkan dahil olmak üzere 7 müslüman tüccar vardır.[74] Üyelerin mali durumlarına göre dört sınıfa ayrıldıkları ve sadece birinci ve ikinci sınıfa girebilecek mali yeterliliğe sahip olanların yönetime girme ve yönetimi belirleme hakkına sahip oldukları düşünüldüğünde, bu 7 tüccarın da belli bir ticaret sermayesi birikimine sahip varlıklı tüccarlar olduğu görülecektir.[75]

Çağlar Keyder, a.g.e., s.9-12, 30, 34; Metin Heper, a.g.e., s.154-157, 173; Bağımlılık Okulu'nun 19. yüzyıl Osmanlı toplum yapısı analizi için bkz. Haldun Gülalp, a.g.e., s.24, 63, 73, 105-106; Gökhan Atılgan, a.g.e., s.91, 107

Edhem Eldem, "A Quest for the Bourgeoisie of Istanbul – Identities, Roles and Conflicts", Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Ed.), *Urban Governance Under the Ottomans – Between Cosmopolitanism and Conflict*, Routledge, London-New York, 2014, s.159-186, s.161-171.

Çağlar Keyder, a.g.e., s.48.

Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2009-39, Özgün Ofset, İstanbul, 2009, s.45-47, 57-58, 82-83.

Odaya üyelik zorunluluğu bulunmadığından, tüccarlar Odayla sınırlı görülemez. Ticarî ilişkileri ve bağlantılı üretim ve yatırımları geliştirmek için kurulmuş *Meclis-i Umur-u Nafia* ile *Meclis-i Ticaret ve Ziraat ve Ticaret Nezâretleri*'nin faaliyetleri incelendiğinde, hem devlet ve müslüman tüccarların ticaret alanındaki varlığı hem ticaret burjuvazinin içindeki çelişki ve mücadeleler görünür hale gelecektir. Yokluktan değil; az ve sıkışmış bir müslüman ticaret burjuvazisinden bahsedilebilir. 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne uzanan süreçte, müslüman ticaret burjuvazisinin alanı mücadele edilerek yeniden ele geçirilmesi gereken bir alan olarak görmesi de bunu gösterir. A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.85-159. Alanda yapılacak çalışmalar, bakış açımızı derinleştirecektir.

İki, oluşum halindeki ticaret burjuvazinin kendi içindeki çelişkiler, 19. yüzyılda müslüman ve gayrimüslim tüccarlardan ziyade şehir ve bölgeler arasındaki farklardan kaynaklanmıştır. İstanbul'un en önemli ithalat limanı olmayı sürdürmesi, İzmir ile Selanik'in gerilemesi pahasına İstanbul lehine düzenlemeler yapılması ve gemilerin buraya yönlendirilmesi bunun açık göstergesidir.[76]

Üç, 19. yüzyılın ticarileşme eğilimi, 1826'ya kadar lonca çatısı altında örgütlenen ve servet birikim imkanları sınırlı olan küçük tüccar ve zanaatkârların, yani esnafın da pazara dönük üretim yapmasına neden olmuştur. Büyük tüccar kadar esnaf içinde de bir burjuvalaşma eğilimini açığa çıkmıştır.[77] Esnaf, kendi içinde ayrışmış ve tabakalaşmıştır. Ticaret ve imalat alanı, yani ticaret sermayesi ve üretken sermaye ayrışmaya başlamıştır. Birikim koşulları gibi, ticaret ve sanayi burjuvazisi de iki tabaka olarak ayrışmıştır. Bu uğrak, 20. yüzyılın başında, 1908 Devrimi'ne ve "milli iktisada doğru" politikasına giden süreçte,[78] kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişim eğiliminin, bu alanların gelişim dinamiklerini farklılaştırmasına zemin hazırlayacaktır. Dersaadet Ticaret Odasına üye tüccarlar arasındaki mali gruplaşmalar, ticaret burjuvazisinin oluşum sürecinde bu tabakalaşma eğiliminden beslenmiştir. Esnaf olarak küçük tüccar iken burjuvalaşan ve Odaya üye olacak sermaye birikim düzeyine ulaşan tüccarlar olmuştur. 1850 tarihli *Kanunname-i Ticaret*'ten itibaren tüccar ve ticari işletme ile esnaf arasında hukuksal fark gözetilmiş olması ve ancak belli bir nakdi sermaye ve iş hacmine sahip kişi ve işletmelerin bu kapsamda değerlendirilerek, Ticaret Odasına üye yapılmaları da bunun bir diğer göstergesidir.[79] Özetle, servet birikim imkanları sınırlı müslüman tüccarlar içinde de bir tabakalaşma ve burjuvalaşma eğilimi ortaya çıkmıştır.

Edhem Eldem'in İstanbul "Osmanlı burjuvazisi" üzerine yaptığı öncü nitelikli çalışma, "mübadele ticareti" üzerine yoğunlaşan çalışmaların sunduğu çerçeveyi tamamen aşar; İstanbul'da yoğunlaşan ve Müslüman-Türk unsurları kapsayan bütünleşik bir burjuvalaşma ve kapitalistleşme sürecinin nüvelerini ortaya koyar.[80] Kent soyluları ve/veya kentliler içinde bir burjuvalaşma-kapitalistleşme sürecinin yaşandığını ve bu kesimdeki sınıflaşma-tabakalaşma dinamiklerinin dikkate alınması gerektiğini belirtir.[81] *Osmanlı Bankası*'ndaki tahvil ve hisse senedi yatırımlarını inceleyerek, miras veya başka transferlerle aktarılmış servet birikiminin yatırıma dönüştürülmekte olduğunu tespit eder.[82] Bu, önemli servet birikimine sahip bir tabakanın varlığına işaret eder ve tabakanın 19. yüzyıl sonu itibariyle ser-

---

[76] Orhan Kurmuş, a.g.e., s.87-89.
Edhem Eldem, a.g.e., s.161, 171, 173.
Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, a.g.e., s.18, 51, 151-152; Ertan Demirkapı, "Ticari İşletmenin Tespiti Açısından Esnaf İşletmesi Kavramının Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XVII, Sayı: 1-2, 2013, s.371-441.
Edhem Eldem, a.g.e.
A.g.e., s.161-162, 169-171.
A.g.e., s.181.

vetini geleneksel yollarla biriktirmekten ziyade kapitalist yatırıma yönlendirmeyi tercih ettiğini gösterir. Hisse senedi ve tahvil sahiplerinin %18'ini müslümanlar, bunların da %90'ını bürokratlar oluşturmaktadır.[83]

Bu çerçeve, "mübadele ticareti" dışında edinilmiş bir servet birikimi olduğunu hatırlatır ve alan dışında edinilmiş olsa dahi ticari yatırımlar kanalıyla yeniden ticarete yönelebileceğini görmemizi sağlar. Yabancı sermayeyle kurulan *İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi*'nin 1859'da satılan pay senedlerinin %80'lik kısmı ülke içinde satılmış; satılan tüm senedlerin en büyük ikinci yatırımcısı "Türkiyeli memurlar" olmuştur.[84] 1859'daki yatırımcılarından biri de padişahtır. Demiryolu Şirketi, yabancı sermayeyle kurulan bir şirket olmakla kalmayıp, Batı Anadolu'nun en önemli ticari yatırımlarından biri olarak kuruluş sermayesinde yerel mülk sahiplerinin de çok önemli miktarda pay sahibi olduğu bir şirkettir. Daha çarpıcı bir diğer örnek ise, *Şirket-i Hayriye*'dir.[85] Şirket-i Hayriye, 1851'de yabancı sermaye iştiraki olmadan, yerli sermaye tarafından kurulan ilk şirkettir. *Kanunname-i Ticaret*'e tabidir ve Boğaz'da yolcu taşımacılığı yapmak için kurulmuştur. Anonim şirket statüsündedir; bir şahıs şirketi değil, bir sermaye şirketidir ve hissedarlar hisse senedleri oranında sermayeye (kâr ve zarara) ortaktır. İlk sermayedarları arasında Mustafa Reşid Paşa, Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker Damad Mehmed Ali Paşa ve Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım gibi paşa, saray ve devlet ricâli vardır. Sermayenin bir kısmı da Galata Bankerlerine aittir. Şirket "Paşalar Şirketi" olarak nam salacak ve paşalar ile devlet ricâli için önemli bir gelir kaynağı olacaktır. İmtiyazlı bir şirket olması, yani taşımacılık yaptığı alanda tekel oluşturması da bu getiriyi garantilemektedir. Yabancı sermayeli bir şirket olan Lloyd Kumpanyası gibi şirketlerle rekabet içinde olacak ve 1944'te devletleştirilene kadar varlığını devam ettirecektir.

Müslüman-Türk mülk sahibi sınıflarının burjuvalaşma-kapitalistleşme eğilimlerini besleyen "mübadele ticareti" dışındaki ticari yatırımların genişliğine ve çeşitliliği dikkat çeker.[86] Alanların ilki, Osmanlı Bankası istatistiklerinden anlaşıldığı üzere, bankacılık, sarraflık, borsa, kıymetli evrak ve kambiyo işlemleri alanıdır. Alan, 19. yüzyıla kadar birincil mültezim statüsünü koruyan mülk sahibi sınıfların yatırım eğilimleriyle benzerlik taşır ve yatırım tercihlerindeki sürekliliğe işaret eder. Ağırlıklı olarak Ermeni ve Yahudilerden oluşan Galata Bankerleri, aslolarak servetlerini spekülatif araçlarla değerlendirmeyi tercih eden saray ve vükelâya aracılık etmişlerdir. İltizamla birlikte gelişen sarraflık, 19. yüzyılın ilk yarısında bile hâlâ iltizam ve diğer spekülatif yatırımları kapsayan bir alandır. Spe-

---

83 A.g.e., s.174.

84 Orhan Kurmuş, a.g.e., s.102-103.

85 İbrahim Sırma, "Anonim Osmanlı Şirketlerinde Kar Dağıtımı", *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2011, s.117-136, s.119-120; Mehmet Yavuz Erler, "İstanbul'da Deniz Ulaşımı (1870-1875)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXI, 2001, s.69-80; Haydar Kazgan, a.g.e., s.29-36; Zafer Toprak, a.g.e., s.134-135.
Edhem Eldem, a.g.e., s.174-176. Ticari yatırımları somutlamak için bkz. Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, a.g.e., s.60-65, 151-152; Nurkut İnan, "Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 1966, s.829-846, s.829-831.

külatif yatırımlar sarraflar ile mültezimleri bir araya getirmeye devam etmiştir. Aracılık faaliyetleri gayrimüslimleri öne çıkarmış ve zenginleştirmişse de, spekülatif yatırımlardan kâr edenler saray ve vükelâdır. Haydar Kazgan, Tanzimat'ın ünlü paşası Mustafa Reşid Paşa ile Avramaçi Kamondo arasındaki ilişki ve bu ilişki sayesinde edinilen kâr ve mülklerle bunu görünür kılar.[87] Galata Bankerlerinin açtığı yatırım bankacılığı alanı, yabancı sermaye tarafından Osmanlı Bankası aracılığıyla kurumsallaştırılmıştır. Eldem, 19. yüzyılın sonu itibariyle, Osmanlı Bankasının önemli müslüman bürokrat yatırımcıları arasında Süreyya Paşa, Gazi Muhtar Paşa ve Avlonyalı Ferid Paşa'nın olduğunu belirterek, bu eğilimin devam etmekte olduğunu belgeler.

İkinci ticari yatırım alanı, gayrimenkul yatırımlarıdır. Başkasına kiralayarak kâr etmek için gayrimenkul satın almak ticari muamele sayılır.[88] Eldem, müslüman mülk sahibi sınıfların toprağa yatırım yapmaya devam etmekle birlikte, emlâk olarak özel mülkiyet statüsü kazanmakta olan ve kâr getiren gayrimenkullere de yatırım yaptıklarını belirtir. Ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin oturduğu Galata ve Pera gibi mahallelerin mülkiyeti müslümanların elindedir.[89] Bu mahallelerde oturmamakla birlikte, kiraya verme amaçlı gayrimenkul edinmektedirler. Kuru mülkiyeti vakıflar üzerinde olan, vakıf senedleri üzerinden mülk hakkı iddia edilen emlâkın en yoğun olduğu İstanbul'da yaşanan bu gelişme, "mutlak" özel mülkiyet yönünde bir çözülme yaratması ve emlâkın metalaşarak bir yatırım alanı haline gelmesi açısından dikkat çekicidir. Mülkiyet ilişkilerini kesen bir kapitalist kâr alanının yaratılması ve mülk sahibi sınıflar arasında sınıf-içi çelişkiyi beslemesi açısından da önemlidir.

Osmanlı taşrasına bakıldığı zaman da, dini ve etnik ayrımları kesen yeni bir sınıflaşma ve tabakalaşma sürecinin yaşanmakta olduğu görülür. Selanik'e mercek tutan Dilek Akyalçın Kaya, ihracata yönelen tarımsal faaliyetle birlikte şehrin de dönüşmeye başladığını ve bu sürecin müslümanlar arasında da bir burjuvalaşma sürecini tetiklediğini belirtir.[90] 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan bu süreçte, servetlerini, eşrâftan farklı olarak doğrudan topraktan edinmeyen, ticari ve sınai faaliyetler ile uğraşan, içlerinde müslümanların da olduğu yeni bir tabakanın giderek kendini ayrıştırdığına işaret eder. Profesyonel mesleklerin, "tapu ve kadastro odaları" gibi "yerel idare büroları" ile ticarethanelerin nasıl bir atlama tahtası

---

87 Haydar Kazgan, a.g.e., s.17, 20-27, 38-43.

88 Reha Poroy, "Son Elli Yılda Türkiye'de Kara Ticareti Hukuku Alanındaki Kanunlaştırma Hareketlerinin Genel Teori Açısında Değerlendirilmesi" *Cumhuriyet Döneminde Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Cumhuriyetin 50. Yıldönümü için Armağanı*, İstanbul, 1973, 601'den aktaran Ertan Demirkapı, a.g.e., s.383-384.

Edhem Eldem, a.g.e., s.175; Kuru mülkiyeti vakıflarda olan emlâkın sayımı, parselli ve paftalı kadastro haritasının çıkarılması Galata ve Beyoğlu'nda başlatılmıştır. Buralar, emlâkın mutlak özel mülkiyet statüsüne kavuşması eğilimin en güçlü olduğu yerlerdir. Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.17-18, 21-22.

Dilek Akyalçın Kaya, "Mustafa Arif Efendi'nin Selanik Yılları: XIX. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Burjuvazinin Oluşumuna Bir Örnek", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı: 2, 2015, s.39-59. Ayrıca bkz. François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.), *Selânik 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.133-150.

gibi kullanıldığını, ticari ve sınai faaliyetin içinden gelmeyenlerin bile, bu kanalla konumlarını değiştirmeye başladıklarını ve daha önemlisi, burjuvalaşma ve kapitalistleşmenin göstergesi olarak, servet-parayı biriktirmenin ötesinde kâr getirecek alanlara yatırma, yani sermayeye dönüştürme eğiliminde olduklarını, iktisadi faaliyetler içinde sermayeleriniençoklaştırma yolları bularak bu parayı yeniden kâr getirecek işlere yatırdıklarını ortaya koyar. Bu tabaka, birikimlerini toprağa yönlendirdiği durumda bile, kârı öncelemekte ve toprağı kapitalist bir yatırım aracı olarak görmekte; ticari tarım alanlarına yönelmekte, hatta üretici güçleri geliştirmeyi gözetebilmektedir.[91]

> "Selanikli' [burjuva, "şehirli"] kendini şehrin diğer sakinlerinden sosyo-ekonomik, mekânsal ve kültürel olarak ayırmaktadır. 'Selanikliler' mesleki olarak ticaret, finans ya da sanayi ile uğraşarak büyük zenginlik elde eden, doktorluk ve avukatlık gibi 'diplomalı' bir meslek sahibi olan ya da yerel idarede yüksek pozisyonlara gelen bireylerdir. Şehirde gayrimenkule ya da artülkesinde toprağa yatırım yaparak kendine benzer sosyo-ekonomik profile sahip insanlarla birlikte şehirde yeni kurulan Hamidiye Mahallesi'ne taşınmışlardır."[92]

Tüm bu çalışmalar, ticaret ve finans alanındaki müslüman mülk sahibi sınıflar içinde de bir burjuvalaşma ve kapitalistleşme eğilimi olduğunu ortaya koyar. Edhem Eldem'in iddiasını takiben "Osmanlıcılık" politikasının toplumsal zeminini oluşturan bütünleşik bir Osmanlı burjuvalaşma süreci olduğunu söyleyebiliriz.[93] Ancak bu, müslümanlar arasında farklı sınıflaşma-tabakalaşma dinamikleri olduğu ve müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sınıf-içi bir ayrımın ortaya çıktığı gerçeğini dışlamaz. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki çelişki ve mücadele, sınıflar arasındaki çelişkiler güçlü olduğu oranda görünürlüğünü kaybetmiş; sınıf-içi mücadele kesinleştiğinde ise görünürlük kazanmıştır. 19. yüzyıldaki müslüman mülk sahiplerinin yatırımlarına bakarak çelişkilerin fay hattını tespit edebiliriz. Daha kapsamlı başka bir çalışmanın konusu olabilecek bu konunun, şu ana kadar ele aldığımız örnekler eşliğinde, aslolarak siyasal birikim ayrıcalıklarından yararlanma imtiyazından kaynaklandığı, Müslüman-Türk mülk sahibi sınıfların bu ayrıcalıkları devam ettirme veya bu ayrıcalıklara yönelme eğilimlerinin fay hattını kırılganlaştırdığı söylenebilir. İstanbul merkezli büyük burjuvazi oluşumunun önemli bir ayağını da, mültezimlik, mâlikâne sahipliği gibi siyasal birikim ayrıcalıklarından beslenmiş ve beslenmekte olan bir tabakanın varlığı buna örnek gösterilebilir.[94]

---

[91] Dilek Akyalçın Kaya, "Formation of a 'Salonican Lineage': Ahmed Hamdi and His Family in the Nineteenth Century", Evanghelos Hekimoglou (Ed.), *Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ 1912 (THESSALONIKI ON THE EVE OF 1912),* Jewish Museum Thessaloniki, Thessaloniki, 2015, s.37-56.
Dilek Akyalçın Kaya, "Mustafa Arif Efendi , a.g.e., s.52.
Edhem Eldem, a.g.e., s.167, 176; Selanik şehrinde başgösteren "şehirlilik" bilinci de paralel bir gelişmedir. Dilek Akyalçın Kaya, a.g.e., s.52-53.
Edhem Eldem, a.g.e., s.174-175.

5.1.2. Müslüman Osmanlı Mülk Sahibi Sınıfların En Güçlü Omuru: Eşrâf

Osmanlı – Türkiye geç kapitalistleşme sürecinde asıl belirleyici, zorunluluk olarak pazarın kapitalist ilişkilerin embriyonunu içinde barındıran çiftlik ve onun ekseninde örgütlenmiş sınıf ve tabakalar ile kurduğu ilişki olmuştur.[95] Ne ticaret ne de sanayi alanındaki etki bu dolayım kanalı olmadan tartışılamaz. Sanayi ürünleri sayılan zeytinyağı ve tütün de eklendiğinde, 1914 yılı itibariyle tarım ürünleri ve hammaddeler Osmanlı ihracatının %90'ını geçmekteydi.[96] Beş tarım ürününün İzmir limanındaki ihracat payı %70'i aşmıştı. Meyve bahçeleri başta olmak üzere ticari ürünlerin yetiştirildiği arazilerin fiyatı artmış; tarımsal üretimin değeri ve buna paralel aşar ve ağnam matrahları yükselmişti.[97] "Kapitalizmin hız kazandığı, kâr oranlarının arttığı dönemlerde, 1848-1873 ve 1896-1914'te çiftlik sahiplerinin toprak üzerindeki üretim baskısını arttırdıkları, özellikle toprakbentlik ve/veya borç bağı ile emek disiplinini ön plana aldıkları görülmektedir."[98] 19. yüzyılın tüm üretim ve bölüşüm ilişkileri "doğrudan yönetim" (tarım işletmesi) ekseninde biçimlenecek; para-servetin sermaye döngüsünün parçası olarak kendini üretmesi, çiftlik sahiplerinin toprağın "mutlak" özel mülkiyetini ele geçirmesi, doğrudan üreticiyi artan bir ivmeyle mülksüzleştirmesi bu dönemde başlayacak ve 20. yüzyılın iki devrimini belirleyecek bir toplumsal sınıf ortaya çıkacaktır. "Dolaylı yönetim"i mümkün kılan siyasal birikim ayrıcalıkları ve köylü mülkiyetinin varlığı, çeşitli tabakaların varlıklarını koruyarak artıktan pay almalarına, para-servetin sermayeye dönüşümünü yavaşlatmasına ve sınıf mücadelesini boyutlandırmasına neden olmakla birlikte, ana fay hattı aslen "doğrudan yönetim" düzeyinden geçecek ve tüm özgüllüğüyle burjuvaziyi açığa çıkaracaktır.

"Mülk" iddiasına sahip âyânların tasfiyesi, yukarıda görüldüğü gibi, havale sisteminin tüm kademelerinde "doğrudan yönetim" (işletme) yöne-

---

[95] Hem tarım alanındaki hem de diğer sektörleri kesecek şekilde kapitalizmin genel gelişimini anlamak için Oyan, bize, yöntemsel bir kılavuz sunmaktadır: "Tarımda kapitalist gelişmenin bazı temel özelliklerinin (ücretli emek, büyük mülkiyet/büyük işletme) yetersiz gelişmesi nedeniyle, bu gelişmeyi tahvil edebilmek için doğurdan göstergeler yerine dolaylı veya türev ekonomik göstergelerden yararlanmak gerekebilir. [...] i) yeni ulaşım yollarının gelişmesine, yeni kültür yöntemlerinin kullanılmasına ve teknik gelişmeye bağlı olarak üretim hacminde ve öşür gibi üretim üzerinden alınan vergilerin tahsilatında ortaya çıkan artışlar; ii) kültür topraklarının kullanım yapısında hemen hemen tamamen pazara dönük ürünler lehine (sanayi bitkileri, bağ, zeytinlik, diğer meyvecilik/sebzecilik ürünleri, yem bitkileri) değişimler ve bunların üretim hacmindeki gelişmeler; bu tür para getiren ürünlerin ihracatının evrimi (bu son iki gösterge, para ekonomisinin gelişmişliği ve meta-para ilişkilerinin düzeyi hakkında bize ilk bilgileri verecektir); iii) genelde meta üretiminin gelişmesine bağlı olarak artan toprak fiyatlarının evrimi gibi göstergeler" Oğuz Oyan, a.g.e., s.337-338.

A.g.e., s.340.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bu göstergelerdeki değişiklikler için bkz. Oğuz Oyan, a.g.e., s.343-344.

Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., s.66. Yıllık ortalama nüfus artışının %1'in altında olduğu koşullarda, üretici başına tarımsal üretimde de hafif de olsa bir artış eğilimi olduğu görülmektedir. Oğuz Oyan, a.g.e., s.344.

limli bir "mutlak" özel mülkleşme sürecini açığa çıkarmıştır. Büyük toprak sahipleri (birincil ve ikincil mültezimler), zengin köylüler, orta ve yoksul köylüler ile para-servet birikimine sahip sarraf-tefeci, tüccar gibi diğer tabakaların hepsi, her ölçekte, toprak üzerinde, birbiriyle çelişen çıkarlar doğrultusunda ama eş zamanlı bir özel mülk edinme mücadelesine girmiştir.[99] Tımarın ve mâlikânelerin kaldırılmasından 1847 *Tapu Nizamnamesi*, 1858 *Arazi Kanunnamesi*'ne kadar yapılan düzenlemeler, bu mücadeleye eşlik etmiş; mirî topraklar başta olmak üzere, aslolarak topraktaki kademeli mülkiyet, yani kademeli tasarruf haklarının kaldırılması gözetilmiştir.[100] Çok sayıda alt tasarruf sahibinden kaynaklanan "verimlilik" ve vergi çekme problemleri, yani onların aldıkları paylar nedeniyle üst mülkiyet haklarına sahip olanların paylarındaki erime böylelikle aşılmaya çalışılmıştır. Üst mülkiyet haklarının korunduğu ama tasarruf eden ile sahip olanın tek bir kişiye indirilmeye çalışıldığı bir süreç yaşanmıştır. Üst mülkiyet haklarının temeli olan toprakta devlet rakabesinin devam etmesi, mâlikânelerin tasfiye edilmesi ancak iltizamın imparatorluğun sonuna kadar kaldırılamaması ve bu ikisine eşlik eden mutlak özel mülkiyet yönündeki eğilim bu sürecin temel bileşenleri olmuştur.[101]

Balkanlar ve Batı Anadolu'da sınıf mücadelesi aslen kimin fiilen "tek" tasarruf sahibi olduğu üzerine yoğunlaşmıştır. Halil İnalcık'ın Vidin'deki Bulgar köylü isyanlarına dair çalışması, köylülerin, 1839 *Tanzimat Fermanı*'yla angarya kaldırılınca, kira karşılığı kabul edilen angaryaları yerine getirmeyi reddettiklerini ve angaryanın kendilerinden ancak kiracılık ve tasarruf hakları karşılığı alınabildiğine göre, toprak üzerinde tasarruf hakları olduğunu iddia ederek işledikleri toprağın "mutlak" özel mülkiyet hakkını talep ettiklerini gösterir.[102] Büyük toprak sahibi ağalar ise, mukataa "topraklarının yasal malik ve mutasarrıfı olduklarını, kimsenin bir başkasının toprağını on[ların] izni olmadan ve karşılığı ödenmeden kullanamayacağını" söylemiş; angaryanın "hakk-ı arazi"ye tekabül ettiğini ve mutlaka yerine getirilmesini istemişlerdir.[103] Babıâli, günümüz Bulgaristan sınırlarında bir yandan âyân topraklarının parçalanması ve vergi tabanının genişlemesi için küçük köylü mülkiyetini desteklemiş; diğer yandan, aşarın ödenmesi karşılığında çiftliklere dokunmamış ve özel mülkleşme eğilimlerini pekiştirici kararlar alarak süreci hızlandırmıştır.[104] Bulgaristan'da 1839-51 dönemi yeni bir çiftlikleşme (*gospodarlık* rejimi) süreci olarak

---

99 Farklı düzeylerdeki köylülük de özel mülkiyet edinme eğilimini kapsamaktadır. Köylülük içindeki farklılaşma buradan da beslenir. Bkz. Korkut Boratav, a.g.e., s.57, 114, 122, 137-138, 152, 160.

100 Yücel Terzibaşoğlu, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.121-147, s.122.
Giderek daha fazla sayıda toprak parçası topluluklar tarafından ve adına değil, bireyler tarafından mülk edinilmeye başlanmıştır. Devletin murakabe alan ve araçları eş zamanlı sınırlandırılmıştır. Tasarruf haklarının yerini, üstün mülkiyet haklarıyla sınırlandırılmamış özel mülkiyet aldıkça, "mutlak" özel mülkiyet de belirginleşmiştir. Attila Aytekin, *Land, Rural Classes, and Law*, a.g.e., s.189-194.

Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu , a.g.e., s.28-32.

A.g.e., s.30, 31.

Michael Palairet, a.g.e., s.39, 41, 43-44.

yaşanmış; çiftlikler ekilebilir arazinin %21-23'ünü bulmuştur.

Doğrudan üretici ile çiftlik sahipleri arasındaki mücadeleye ek olarak, isyanlar, sınıf-içi bölüşüm mücadelelerini tetiklemiştir. Serfleştirilmiş köylü, ortakçı, yarıcı gibi doğrudan üreticiler ile büyük toprak sahipleri arasındaki tasarruf-mülkiyet mücadelesinin benzeri, mukataa topraklarında çiftlik sahipleri arasında ve birincil ile ikincil mültezimler, yani büyük toprak sahipleri arasında da yaşanmıştır. Üretimin önemli bir kısmının kira ve vergi olarak müslüman ağalara ama aynı zamanda birincil mültezim paşalara ve İstanbul'a çekilmesi hristiyan Bulgar köylü isyanlarını tetikleyen en önemli unsurdur.[105] Aynı şekilde, sarraf-tüccar mültezimler de sürece dahil olmuştur. 1842-1852 yıllarında iltizamı büyük oranda tekellerine almış Anadolu ve Rumeli Kumpanyalarında yer alan sarraflardan biri olan Sarraf Maksud (Sancak öşür mültezimi), Vidin isyanı sırasında vergileri toplayamayarak taahhüdün feshini istemiş ve Maliye Nezâreti buradan toplanacak gelirleri doğrudan borçlu olduğu Jacques Alléon ve Theodoraki Baltazzi'ye havale etmeyi öngörmüştür.[106]

Süreci Balkanlar özelinde başka bir boyuta taşıyan ise, bir, birincil mültezimlerin "doğrudan yönetim" (işletme) üzerinden "mutlak" özel mülkleşme sürecine katılması; iki, bu sürecin önce âyânların tasfiyesi sonra da ikincil mültezimlerin tasarruf-mülkiyet haklarından yoksun bırakılmaya çalışılmasıyla kesişmesi; üç, bölgenin iltizam gelirlerini büyük oranda kontrolleri altına almaya başlayan sarraf-tüccarların, birincil mültezimlerle birlikte ve onlar gibi yerelin dışından bölüşüm mücadelesinde konumlanmaları; dört, yoğun bir mülksüzleştirme sürecinin tetiklenmesi olmuştur. Bu gelişmeler, bir yandan, İstanbul merkezli bir sermaye birikim sürecini beslemiş; diğer yandan, bölgesel gerilimleri derinleştirmiştir. Öyle ki, İstanbul'daki büyük burjuvalaşma süreci, bu gelişmelerden bağımsız değerlendirilemeyecek hale gelmiştir.

Alp Yücel Kaya, Selanik-Tırhala çiftliklerinde tasarruf kademeleri üzerinden ortaya çıkan paylaşım ve mülkiyet mücadelesini bütün ayrıntılarıyla ortaya koyar.[107] Eski âyân çiftlikleri Darphane-i Âmirece müsadere edilip *Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri* adıyla merkez ve taşra teşkilâtındaki makam sahibi paşalara ve Galata Bankerlerine iltizama verilmiş ve bu çiftlikler lehine yaşanan büyüme, diğer büyük toprak sahiplerinin alanını daraltarak topraktan aldıkları payı azaltmıştır.[108] Sarraflar hem bu iltizamların alınması için kredi vererek garantör olmakta hem de büyük birimler halinde aşar iltizamını doğrudan almaktadırlar.[109] Dolaylı olarak vergilerle finanse edilen makam maaşları aracılığıyla artıktan ve birincil mültezim olarak mukataa topraklarından pay almaya devam eden paşalar ile mali

---

105 A.g.e., s.47-49.

106 Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.25-26.

107 Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e.

108 A.g.e., s.335, 343. Bkz. Arzu (Tozduman) Terzi, a.g.e., s.137-141.

109 Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., s.25-26, 30.

sermayeyi tekellerine almış sarraflar böylelikle Balkandaki topraklar üzerinde önemli bir hakimiyet kurmuşlardır. Ancak, 19. yüzyıl itibariyle, bu ittifakı asıl belirleyen ve güçlendiren husus, bu iki tabakanın, artıktan "dolaylı" değil "doğrudan" pay almayı önceleyerek bir kapitalist girişimci gibi toprağa yatırım yapmaya başlamalarıdır. Tırhala çiftliklerinde toprağın işletilmesinden elde edilen kâr, işletmeden kiraya vermekten daha yüksek olduğu için, servet sahipleri toprağa para yatırmayı ve toprağı işletmeyi tercih etmektedir.[110] Birincil mültezim dahi olsalar, çiftlikleri "doğrudan yöneten"ler, iltizam aracılığıyla toprak üzerindeki siyasal birikim ayrıcalıklarını ve vergi kanalıyla para-serveti değil, kârı ve sermayelerinin yeniden üretimini gözetmektedirler.

Tanzimat'la özdeşleşen bu çiftlik sahibi paşalardan Mustafa Resid Paşa, Tırhala'daki Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerinin en önemli yatırımcısıdır. Öldüğünde terekesindeki borç yükü, bu alanda yoğunlaşan sermaye birikimini ve bu birikimin hangi kanallarla ve nasıl belirli girişimcilerin elinde toplandığını gösterir. "[T]erekesindeki alacaklılar listesi epey kabarıktır, ilk göze çarpanlar arasında Zarifi dışında dönemin önde gelen sarraf-tüccarları Baltazzi'ler [...] ve Kamondo'lar da vardır. Tereke defterlerindeki borçlarının meblağı 1857-1858 Osmanlı devleti bütçesi gelirlerinin %15,3'ü gibi astronomik bir rakama ulaşmıştır. Siyasi ve iktisadi ilişkileri tabii ki iç içedir."[111] Mustafa Reşid Paşa'nın borçları kadar servetini (sermaye) de çiftliklerini ikincil mültezimlere bırakmayarak, "doğrudan" kendi hesabına, maaşlı işletmeciler aracılığıyla işletirmesine borçlu olduğu görülmektedir. Ion Ionescu'nun çiftliklerin işletmesini üstlenmesi ve "verimlilik" artışını hedefleyen raporları bunun kanıtıdır.[112]

Birincil mültezimlik kanalıyla kuvvetlenen bu yeni müteşebbis-toprak sahipleri, bir, alt tasarruf sahibi subaşılarla, iki, kendi tasarruflarında toprakları olan ve ortak alanlardan faydalanan doğrudan üreticiyle topraktan çekilen artığın miktarı, çekilme tarzı ve istikrarı konusunda karşı karşıya gelmişlerdir. Tırhala'da hem yerel bey ve ağa hem paşa çiftliklerinin genel yönetim biçimi subaşı-ortakçı arasındaki "selem" (borç) ilişkisidir.[113] Çiftliklerin "doğrudan yönetimi"ni (işletme) elinde bulunduran çiftlik sahipleri için, kendilerinin topraktan yeterince artık çekememesine neden olan subaşıların aldıkları pay ile doğrudan üreticiden kendilerinin dahil olamadığı bir borç ilişkisiyle artığın çekilmesi "verimlilik" problemi olarak görülmüştür.[114] Subaşılık ara kademesi hedef tahtasına konularak, bellirli bölgelerde, Tanzimat'ın "tek" tasarruf sahipliği eğilimini pekiştirecek şekilde, çiftlik sahibi dışındaki tüm tasarruf kademelerini ortadan kaldıran *Çiftlikât Nizamnâmeleri* hazırlanmıştır.[115] 1850 ve 1860'larda kurulan yerel meclis ve komisyonlar ile *Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye*, ortakçı-bü-

---

[110] Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e., s.338.
Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., s.18.
Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e., 336-340.
Subaşıların görev ve tasarruf hakları için bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.346-348.
A.g.e., s.342-345, 350-351.
Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., 22-23.

yük toprak sahibi arasında bir borç ilişkisi öngörerek subaşılığın kaldırılmasına (1862), çiftliğin işletmesinin çiftlik sahibi tarafından belirlenecek maaşlı bir yöneticiye verilmesine ve çiftliklerin mülk sahipleri adına doğrudan işletilmesine odaklanmıştır.[116] 1840'tan 1876'ya kadar çıkarılan lâyiha, nizamnâme ve kanunnamelerle desteklenen süreç, bütün çiftlik sahiplerini kanun önünde eşit addedecek ve toprakları üstünde sadece onlara özel mülkiyet hakkı tanıyacaktır. Ancak bu kanuni, yani "soyut" eşitlik, gerçekte "nesnel" iktisadi güç lehine bir eşitsizlik doğurduğu; sadece ikincil mültezim olan subaşıları ve onların toprak sahipliğini tehlikeye atmakla kalmayarak, yereldeki tüm çiftlik sahiplerini artan bir rekabet baskısıyla karşı karşıya bıraktığı için, müteşebbis-toprak sahipleri arasında sınıf-içi bir mücadeleye neden olmuş; yereldeki bey ve ağaları (eski ikincil mültezimler) eski tasarruf ayrıcalıklarını korumaya itmiş ve İstanbul merkezli müteşebbis-çiftlik sahiplerine (eski birincil mültezim) karşı konumlandırmıştır.[117]

Tasarruf kademesinin çiftlik sahibinin mülkiyeti lehine "tek"leştiği bu süreç, doğrudan üreticiyi ise, artık çekim sürecinde, bütün aracıları kaldırarak, doğrudan, çiftlik sahibi ile dikey bir sınıf ilişkisi içinde konumlandırmış; yani doğrudan bir sömürü ilişkisi içine sokmuştur. Bir, doğrudan üretici artık doğrudan toprak sahibine borçlanacak; avans-krediyi subaşı yerine borcun asıl sahibi olan toprak sahibinden alacaktır.[118] Eğer çiftlik sahibi, ortakçılara tohum, tarım aletleri ve çekim hayvanları sağlıyorsa, yani üretim araçlarının tek sahibi olarak üretim sürecine giriyorsa, aşar ve gelecek yılın tohumu düşüldükten sonra ürünün 1/2'sini alacaktır.[119] Eğer üretim araçlarını temin etmeden, sadece borç veriyorsa, ürünün 1/3'ünü alacaktır. Görüldüğü gibi, borç ilişkisi, kapitalist ilişkide olduğu gibi, artığın üretim aracı sahiplerinin elinde yoğunlaşmasını sağlamaktadır. İki, çiftlik sınırları içindeki her şey ödemeye konu olmuş, metalaşmaya başlamıştır.[120] Mülkiyet, vergi dolayımıyla mutlaklaşmış ve güvence altına alınmıştır. Çiftlik sahibi ve köylü, vergisini ödediği kadarının mülkiyetine sahip olmuştur. Çiftlik sahibi, vergisini ödediği değirmen, han, dükkan ve kışlak gibi taşınmaz malların sahibidir; köylü fazladan yetiştirdiği hayvanların vergisini öder ve onların sahibidir.[121] Köylü taşınmaz mallar üzerindeki mülkiyet haklarını resmi olarak kaybetmeye, üzerinde özel mülkiyet hakkı iddia edememeye başlamıştır. En önemlisi, ortakçı köylü, ortak kullanım alanı olagelmiş otlaklardan dahi çiftlik sahibinin izni olmadan ve ona otlakiye resmi ödemeden yararlanamayacaktır. Hatta belirli cins ve sayının üstünde hayvan beslediği takdirde, ticarete konu olacağı gerekçesiy-

---

[116] Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e., s.352-363, 368-369.
Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., 23.

[118] Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e., s.339, 351, 363, 364.

[119] Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., s.33.

[120] Yumurta, tavuk, peynir gibi ürünlerin çiftlik sahibine bedava verilmesi yasaklanmış; belirli orandaki samanın çiftlik deposuna taşınması kararlaştırılmış; bekçi, ırgad ödemeleri ortakçı ile toprak sahibi arasında paylaşılmış; ortakçının yapı malzemelerinden ve ambardan yararlanması ücretlendirilmiştir. Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala ", a.g.e., s.363-366.
A.g.e., s.366-367.

le extra beslediği hayvanın vergisi alınacaktır. Görülmektedir ki, borç yükünün yanı sıra, toprak üzerindeki kısıtlayıcı düzenlemelerle de, doğrudan üretici olan köylü mülksüzleştirilmiş; çiftlikler de çiftlik sahibinin mülkiyeti haline getirilmiştir. Üç, mülksüzleştirme süreci toprakbentlik gibi feodal siyasal bağları ile artı değer sömürüsünü iç içe geçirmiştir. Doğrudan üreticinin, üretim kaybına yol açmamak ve çiftlik sahibini zarara uğratmamak için toprağı terkedemeyeceği belirtilmiş; ancak, bu toprakbentlik, geleneksel düzenlemelerden farklı olarak, üretim zamanıyla belirlenmiştir. *1862 Lâyihası*'nda ortalama üretim seviyesinin altında bir üretim gerçekleştirdiği tespit edilen doğrudan üreticinin, çiftlik sahibinin kaybını tazmin etmesi öngörülmüştür.[122]

Batı Anadolu tarımı ise, benzer şekilde, temelde borç bağı üzerine kurulu ilişkilerce şekillenmiş; "mutlak" özel mülkiyet ve mülksüzleşme de bu kanaldan ilerlemiş olmasına rağmen, Balkan tarımından kimi açılardan farklılaşmıştır.[123] Birincisi, birincil mültezimler *Çiftlikât-ı Hümâyûn* yatırımlarını bu bölgeye yönlendirmediği için, Balkanlarda birincil ve ikincil mültezimler arasında "doğrudan yönetim" üzerinden şiddetlenen rekabet Batı Anadolu'da ortaya çıkmamıştır.[124] Birincil mültezimler, toprak üzerindeki haklarını burada daha çok vakıflar üzerinden korumuş; "doğrudan yönetim" (işletme) yatırımları yapmak yerine, ikincil mültezimlere iltizama vermeyi tercih etmişlerdir.[125] Bu durum, birincil mültezim düzeyinde Batı Anadolu'da vakıfları yaygın ve egemen kılmış; sınıf-içi ve sınıflar arası ihtilafların doğasını belirlemiştir. İkincisi, "mülk" iddialarından da vazgeçerek, ikincil mültezimler, Batı Anadolu'da, daha erken bir tarihten itibaren toprakları üzerindeki mülk iddialarını korumuşlardır. Bu da, ikincil mültezimler düzeyinde yaygın ve çeşitli bir çiftlik sahipliği yaratmıştır. Bölgede "doğrudan yönetim" (işletme) ekseninde somutlanan rekabetin, bu düzeyde şiddetlendiği ve belirleyici olduğu görülmektedir. Ağırlığı müslüman olmakla birlikte, Rum, Ermeni ve Yahudi çiftliklerin varlığı ve aralarındaki el değiştirmelerin sıklığı ile yeni çiftlikler ele geçirerek büyüme açlığının yoğunluğu bunu gösterir.[126]

Bu iki dinamik, Tanzimat'ın ortaya çıkardığı "tek" tasarruf sahipliği ve "mutlak" özel mülkiyet eğilimini belirlemiş ve şöyle bir tablonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1840'lardan sonra Anadolu'da da arazi düzenlemeleri hızlanmıştır. "Tarihsel coğrafyacılar, Anadolu'nun iç bölgelerinde günümüzde yerleşik köylerin en az üçte ikisinin ve ekilen tarım topraklarının onda dokuzunun 1860'lardan sonra ortaya çıktığını" söylemek-

---

[122] Alp Yücel Kaya, "Were Peasants Bound to the Soil in the Nineteenth-Century Balkans? ", a.g.e., s.139.
İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadıyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990 (1934), s.146-151, 186-192.
Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", a.g.e., s.43-44.
Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.127-128; Buna, Aydın Vilayeti'ndeki vakıflar örnek olabilir. Bkz. Aysun Sarıbey Haykıran, a.g.e., s.52-69.
Aysun Sarıbey Haykıran, a.g.e., s.48, 50, 63-65, 75, 93-96.

tedir.[127] Anadolu'da bu süreç âyânların siyasal alandan tasfiyesi, mülk sahibi sınıfların yabancı sermaye rekabetiyle karşı karşıya kalmaları ve muhacir iskanının yarattığı demografik baskı ile kesişmiş ve bu üç bileşen 20. yüzyıla kadar sürecek bir hareketlilik ortaya çıkarmıştır. Başlıca ihtilaf konusu ise, merkezi bürokrasi üyelerinden ve âyân ailelerinin mirasçılarından oluşan, genellikle üretim yapılan yerde yaşamayan ve doğrudan üretici olmayan büyük toprak sahiplerinin vakıf ve iltizamlar aracılığıyla yedlerinde bulundurdukları topraklardır.[128] Doğrudan üreticiler de bu ihtilaflı topraklar üzerinde, hak iddia etmiş; ancak, kademeli mülkiyet hakları, doğrudan üreticinin karşısına her kademede ayrı hak taleplerini çıkarmıştır.

> "Bu 'boş' görünen toprakta kanuni talebi olanlar, üzerinde tanınmış kadim hakları bulunanlar ya da yeddinde bulundurup ziraat ederek toprak üzerinde hak kazanmış olanlar (hakk-ı karar), tahrir ya da iskan haberini alınca tasarruf haklarını kaydettirmek ya da korumak üzere toprağa geri döndüler. yeni tahrir uygulamaları, toprak üzerindeki tasarruf haklarını işleyen lehine 1858 Arazi Kanunnamesi'ndeki kategorilerle sabitleyip arazi ihtilaflarına kesin olarak son vermek yerine, Pandora'nın kutusunu açarak her türlü hak talebinin canlanmasına ve sonucunda da çok daha fazla arazi ihtilafının ortaya dökülmesine neden oldu."[129]

1840'larda "temettuat sayımları"yla kırda arazi yeniden tahrir edilmeye başlanmış; toprağı işleyerek yedinde tutma ve arazinin vergisini ödeme toprak üzerinde bir hak talebi aracı haline gelmiştir. Tasarruf hakları kademeli ve cemaaten niteliklerini kaybetmeye ve bireyselleşmeye; tasarruf "bireysel sahiplik" anlamı kazanmaya başlamıştır.[130] Tahrir ve vergi bir nevi "çitleme" yani özel mükleştirme aracına dönüşmüştür.[131] Tasarruf sahipliğini yönetsel ve adli mekanizmalar ile "nesnel" iktisadi süreçler belirlemiştir. İhtilaflar, 1840'larda kurulan ve aslen yerel eşrâf ve âyânın temsil edildiği yerel idare meclislerinde ve bu meclislere ek olarak 1864 *Vilayet Kanunnamesi*'nden itibaren de *Nizamiye Mahkemeleri*'nde çözülmeye çalışılmıştır.[132] Yücel Terzibaşoğlu'nun Eleni Hatun'un zeytin bahçeleri üzerine yaptığı çalışma, bu karar mekanizmalarına dava açma, vergi ödeme vb. iktisadi yeterlilikle ilintili nesnel süreçlerin de dahil olduğunu gösterir.[133] Bu üç bileşenli süreç, üstün mülkiyet haklarına sahip olan ve yerelde ikamet etmeyen mülk sahipleri, âyân kökenli veya iltizam ilişkile-

---

[127] Wolf-Dieter Hütteroth, "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia", Benedict, P., Tümertekin, E. ve Mansur, F. (der.) Turkey: Geographic and Social Perspectives, E. J. Brill, Leiden, 1974, s.21'den aktaran Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.121.

[128] A.g.e., s.127-128.

[129] A.g.e., s.142, 131.

[130] A.g.e., s.122.
Vergi mükellefliği ile arazi ve emlâk tasarruf hakkı arasında doğrudan bir bağ kurulmuştur. Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.20-22; Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar ", a.g.e., s.90; Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.141-142.
Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.137-138.
A.g.e., s.134-144.

rinin bir parçası ola gelmiş eşrâf ve doğrudan üreticiyi karşı karşıya getirmiştir.

> "Bunun sonucunda Arap vilayetleriyle Balkanlar ve Anadolu'nun farklı yerlerinde yerel güç dengelerine bağlı olarak bazı gruplar güçlendi, bazıları eski güçlerini kaybetti. Irak'ta aşiret reisleri ve şeyhler toprakları büyük ölçüde kendi üzerlerine kaydettirmeyi başardılar, Suriye'nin bazı yerlerinde ve Anadolu'nun orta ve batı bölgelerinde köylüler tahrir ve tapulama işlemlerinden kazançlı çıkmayı (tasarrufları altındaki toprakların tapusunu almayı) başardı."[134]

Bir kez özel mülkleşme tetiklendikten sonra, "doğrudan yönetim"in (işletme) "verimlilik" problemleri ve zorunluluk olarak pazarın rekabet koşulları altında, asıl belirleyici faktör sermaye gücü olmuştur. Çiftlikler arası rekabet yerini iltizam ağına dahil olan güçlü sermaye yapısına sahip mülk sahibi sınıfların diğerlerini tasfiye ederek genişlemesine bırakmıştır. Baltazzi ailesinin 1840-71 yıllarındaki genişlemesi bunun en güzel örneğidir.[135] Theodoraki Baltazzi, İstanbul'un önde gelen sarraflarındandır ve 1840 ile 50'lerde İzmir gümrük vergileri ile Batı Anadolu'nun neredeyse tamamının aşar iltizamını ele geçirmiştir. Ancak, onu farklı kılan, iltizamı almakla yetinmemesi ve sarraflık, mültezimlik ve ticaret alanlarının üçünü birden tek elde toplaması olmuştur. Bu dikey örgütlenme, Akdeniz coğrafyasının genelindeki yatay örgütlenmeyle birleşince Baltazzi sermayesine çok büyük bir güç vermiştir. "[Z]eytinyağı öşür iltizamını kendi finansmanı ile almakta, Batı Anadolu'da zeytinyağını ayni olarak toplamakta, topladığı zeytinyağının da Akdeniz'de ticaretini yapmaktadır."[136] Böylelikle ödenmeyen borçlar karşılığı büyük çiftlik sahiplerinin topraklarına el koyacak iktisadi güce sahip olmuş; zaman içinde Karaosmanoğulları ailesinin yerini almıştır.

Batı Anadolu'da genel olarak iktisadi rekabetin, özel olarak da sermaye yeterliliğinin belirleyici hale gelmesi, bölgeyi şiddetli bir yabancı sermaye rekabetine açmıştır. Ulaşım ve taşıma maliyetlerini %76 oranında düşüren İzmir-Aydın Demiryolu gibi sermaye yatırımları; kısa-nadas, tarım makineleri, gübre ve sulama yöntemlerinin geliştirilmesi gibi üretici güçleri geliştiren önlemlerle desteklenen süreç, 1870'lere gelindiğinde İzmir yakınlarındaki tarıma elverişli bütün toprakların 41 İngiliz tüccar-müteşebbis toprak sahibinin eline geçmesini sağlamıştı.[137] Pamuk üretimi, sürecin dinamiklerinin anlaşılmasını sağlayan bir örnek olarak öne çıkar. Amerikan İç Savaşı'nın başlaması ve Amerikan pamuğuna bağımlı İngiliz dokuma sanayinin bu daralmayı kompanse etmek için Hindistan ve Batı

---

[134] Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, I.B. Touris, Londra, 1993'ten aktaran A.g.e., s.131.
Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)" a.g.e., s.26-29.
A.g.e., s.27.
Orhan Kurmuş, a.g.e., s.139, 148-149, 167, 121-168.

Anadolu'da pamuk ekimini teşvik ettiği görülür.[138] Demiryolunun yanı sıra ABD pamuk tohumu, çırçır makineleri ve doğrudan sermaye yatırımlarıyla İngiliz şirketleri, işletmeci olarak bu alana girer.[139] Kısa süre içinde pamuk rekoltesinde ve pamuk ekilen alanlarda, yıllık tahıl tarımını sekteye uğratacak oranda bir artış yaşanır. Üretimin hemen hemen tümü de ihracata yöneliktir. 1870'lere gelindiğinde demiryolu güzergahında 700'den fazla çırçır makinesinin kullanıldığı 94 kadar fabrikanın açıldığı görülmektedir.[140]

Tüm bu süreçlere, salt ücretli emek üzerinden bakıldığında görülemeyecek; ancak, 19. yüzyılın sınıflaşma ve mücadele dinamiklerini belirleyen şiddetli bir mülksüzleşme süreci eşlik etmiştir.

> "Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikimin gelişimi [...] iki aşamalı olmuştur. Çiftlik sahipleri 1839-1876 arası ya Balkanlar'da olduğu gibi ortakçıların toprakbentliğini tesis etmeye çalışmışlar, ya da Batı Anadolu'da olduğu gibi köle emeğine başvurmuşlardır; 1876-1914 arası Batı Anadolu'da köle emeği kullanmaya devam ederken her iki bölgede de ortakçılarla birlikte mülksüzleşmiş hizmetkârların da toprakbentliğini aramışlardır. Her iki dönemde de Balkanlar'daki çiftlik sahipleri çiftlikat nizamnameleri, Batı Anadolu'dakiler ise borç bağı ile toprakbentlik koşullarını oluşturmuşlardır.
>
> İlk birikinin ikinci aşamasına damga vuran çiftlik sahiplerinin 1876-1914 arasında çiftçilerin geçimlik hakları ve ortak alanlarına taarruza girişmesidir. Bir başka deyişle ilk aşamada çiftlikteki beylik arazi üzerinde emek disiplini hedeflenmiş, ikinci aşamada beylik arazinin çiftlikteki geçimlik hakların tanımlı olduğu diğer aleyhine genişlemesi emek disiplini ile birlikte hedeflenmiştir. Her iki aşamanın ortak alanlara yansıması da farklı olmuş, ilkinde toprakbentlik koşulları bağlamında ortak alan kullanımı kısıtlanmış, ikincisinde ortak alanlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır."[141]

19. yüzyıldaki bu keskin değişim süreciyle birlikte, hem Balkanlarda hem Batı Anadolu'da sadece adacıklar şeklinde değil, tarımsal üretimin merkezinde yer aldığı yapısal bir kapitalistleşme sürecinin yaşandığı görülmektedir. Balkanlarla bütünleşik şekilde gelişen İstanbul merkezli süreç, merkezi bürokrasinin organik bileşeni olduğu kozmopolit bir büyük burjuvazi ortaya çıkarmıştır. Bu durum, hem Balkanlar ve İstanbul'da burjuvazi-içi etnik ve tabaka farklılıklarını besleyecek hem de İstanbul-Anadolu çatışmasının bir yanını oluşturacaktır. Balkanların kaybı ise, ilerde göreceğimiz gibi, sermayenin bölünmesine ve yoğunlaştığı merkezin ciddi bir sermaye kıtlığı yaşamasına neden olacak; siyasal toplum projelerini olumsuz yönde etkileyecektir. Batı Anadolu'ya ise, kapitalistleşmekte olan, ancak, siyasal birikim kanallarının canlı olduğu, "doğrudan yönetim" (işletme) alanlarının birincil mültezimlerin yatırım eğilimleri nedeniyle daral-

---

[138] A.g.e., s.121-136.

[139] Küçük Asya Pamuk Şirketi'nin doğrudan işletmeci olarak alana girişi için bkz. A.g.e., s.131.

[140] A.g.e., s.133.
Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.65-66.

dığı ve verimliliğinin iltizam ile çok parçalı tabakalar (mültezim, sarraf, tüccar) nedeniyle düştüğü bir yapı hakim olmuştur. Bu yapı, bir yanıyla, 1908 ve 1923 Devrimlerine giden süreçte, yanlış şekilde "küçük burjuvazi" veya güçlü bir feodal köken referansıyla "toprak ağası" olarak adlandırılacak, aslında kır kökenli burjuvazinin (eşrâf) temellerini oluşturacak;[142] diğer yanıyla, bu kesimin üstündeki İstanbul merkezli siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyan para-servet sahibi birincil mültezimlerin baskısını yıllara yayacaktır. Aydın Sancağı Çakırbeyli Çiftliği sahibi Adnan Bey (Menderes), kır kökenli burjuvalaşma sürecinin cisimleşmiş ismi olabilir.[143] Bu kesim, yukarıda açıklandığı gibi, yatırımlarını işletme düzeyinde yaptıkları için yabancı sermayenin rekabet baskısını doğrudan hissetmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nde kapitalistleşme sürecinin önündeki en önemli engellerden biri olarak gösterilecek "sermaye kıtlığı" ise, para-servetin sermayeye dönüşmesini engelleyen bu yapıdaki ikinci kesim, yani iltizamla (vergi-kira) artıktan pay alan rantiyer tabakaların tarım üzerindeki egemenliğinin en önemli göstergesidir.[144] Bu yapının özet bir tasviri şöyle verilebilir.

> "[A]zgelişmiş tarım yapısının ana görüntüsü, toprak sahibi ve kiracılardan oluşan yaygın ve kalabalık bir üreticiler kitlesinin tefeci, tüccar ve toprak ağası üçlüsünden oluşan bir egemen güçler bloğu ile karşı karşıya gelmesi biçimini alır. Bu ikili bloklaşmada ekonomik ve ekonomi-dışı çıkarlar söz konusudur ve bunların gerçekleşmesinde piyasa mekanizmasının yanı sıra piyasa-dışı araçlar da kullanılır. [...] Bu çabaların gerçekleşmesinde piyasa mekanizmaları büyük ölçüde lehlerine çalışır; zira, emek bolluğu koşullarında kalabalık ve küçük üretici kitlesi; kredi, toprak ve ürün piyasalarına çoğu kez salt varlığını sürdürebilmek için ve handikaplı girer. Egemen güçler bloğu ise tüm piyasalarda hem 'egemen', hem 'güçlü', hem de (çoğu kez) 'blok halinde'dir. İç içe girmiş, karşılıklı bağlantılı piyasalarda taraflar arasındaki simetri yokluğu, [...], 'aksak rekabet' terimleriyle incelenemeyecek *genel* bir

---

[142] "Milli Mücadele[yi] küçük burjuvazi ve yarı feodal ağalar öncülüğünde bir savaş olarak tanımlayabiliriz. [...] Öncü küçük burjuvaziye gelince, bunlar da bir kısmı itibariyle işbirlikçi Osmanlı Devleti'ne başkaldırmış asker-sivil aydınlardan, diğer kısmıyla da Anadolu tüccarından teşekkül etmektedir." Taner Timur, a.g.e., s.18. Oysa, "üretim ve toplumsal yeniden üretim içindeki yerlerine göre" tanımladığımız zaman, küçük burjuvazi "burjuvazinin küçüğü değildir. Çünkü küçük burjuvazi, burjuvazi değildir. Küçük burjuvazi, bir bakıma kendi şahsında burjuvazi ile işçi sınıfını bir araya getiren sınıftır: Hem kendi üretim araçlarına sahiptir hem de kendi emeğiyle üretim yapar." Dönemi itibariyle ancak küçük toprak sahibi köylülük ve kentlerdeki esnaf ve zanaatkârlar bu sınıfa dahil edilebilir. Doğrudan üretici özelliklerini yıllar önce kaybetmiş, eşrâfın temelini oluşturan büyük toprak sahiplerinin bu kategoriye dahil edilemez. Bkz. Sungur Savran, "Sınıfları Haritalandırmak ", a.g.e., s.37-38.
Sadece birer örnek olarak, Çukurova'dan Damar Arıkoğlu (CHP Adana milletvekili), Cavit Oral (CHP Adana ve Niğde milletvekili); Eskişehir'den Emin Sazak (CHP Eskişehir milletvekili); Kürt illerinden Hakkı Ungan (CHP Van milletvekili), Mahmut Soydan (CHP Siirt milletvekili) da bu isme eklenebilir. Burak Gürel, a.g.e., s.318-319.

[144] Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910", *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 69-153, s.70-77. Üretici güçlere yatırım yapılamamasının nedeni olarak gösterilen "sermaye kıtlığı", servet birikiminin neden yatırıma dönüştürülmemiş olduğu sorusu sorulmazsa açıklanamaz.

tekel durumu yaratmış olur. Üstelik, kapitalizm-öncesine ait kişisel bağımlılık ilişkilerinin büyük ölçüde belirleyici olduğu piyasa-dışı araçlar, hem sömürüyü, hem ekonomi-dışı egemenliği azamileştirmede son derece etkilidir."[145]

1909 verilerini derleyen Tevfik Güran, Anadolu'daki tarım işletmelerinin %25,2'sinin büyük işletmeler olduğunu, %26,6'sının küçük ve %48,2'sinin orta ölçekli olduğunu tespit eder.[146] Toprağın dağılımı ise, küçük ve orta ölçekli işletmelerin baskın olduğu tablo yerine büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu başka bir tablo ortaya çıkarır. Oya Köymen, parçalı yapısına rağmen, küçük ve orta ölçekli işletmelerin elinde toplanan ve ortalama işletme büyüklüğünü veren toprakların bir işletme, yani bir köylü ailesinin geçimini sağlayabilecek büyüklükte olmadığını ortaya koyar.[147] 1912-13 tarım sayımlarına göre, ailelerin %1'inin toprakların %39'una, %87'si ise sadece %35'ine sahiptir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki veriler, büyük toprak sahiplerinin verimli ve büyük ölçekli topraklara sahip olmakla birlikte, bu toprakların sadece %5 ila %10 arasındaki bir bölümünü işlediklerini göstermektedir; ancak, toprakla birlikte diğer ortak kullanım alanları da büyük toprak sahiplerinin mülkü addedilmektedir.[148] Küçük köylüler hukuken üretim araçlarına sahip olsalar da, bölüşüm ilişkileri bakımından fiilen mülksüzleşmiş ve "ev işçisi" veya "yarı-proleter"e dönüşmüşlerdir.[149] Daha da önemlisi, bütün varlığına rağmen Balkanlarda olduğu gibi, Batı Anadolu'da da küçük köylülük değil, ancak fiili veya mutlak özel mülkiyetindeki toprakları "doğrudan yöneten" (işletme) büyük toprak sahipliği üretim ilişkilerini belirler hale gelmiş ve tarım kendi eşitsiz gelişim dinamikleri ve çelişkileri içinde kapitalistleşmeye başlamıştır.[150] Yabancı sermaye yatırımlarıyla kurulan işletmelerde dahi, ABD pamuğuyla rekabet edebilecek bir pamuk üretimin gerçekleştirilemediği ve zaman içinde pamuk ekiminin üretim araçlarının mutlak mülkiyetine sahip ve emeğin mutlak olarak mülksüzleştirilebildiği Çukurova bölgesine kaydığı göz önünde bulundurulduğunda, çelişkilerin temelini oluşturan üretim ilişkilerinin dönüşümündeki sorunların göz ardı edilemeyeceği; ancak, artık bunun zorunluluk olarak pazara eklemlenmiş kapitalist üretim ilişkileri içindeki bir rekabet sorunu olduğu görülecektir.[151] O nedenle, değişim

---

[145] Korkut Boratav, a.g.e., s.160-161.

[146] Tevfik Güran, a.g.e., s.92-93.
Akdeniz ve Güneydoğu hariç, %70 ila %85 oranındaki işletme, bir köylü ailesinin geçimini sağlayabileceği büyüklüğün altında, 50 dönümden az toprağa sahiptir. Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük – Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitap, 2008, s.107-108.

[148] Oya Köymen, a.g.e., s.113.

[149] A.g.e., s.111; Korkut Boratav, a.g.e., s.183.

[150] Alp Yücel Kaya, a.g.e.; Oya Köymen, *Sermaye Birikirken – Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, 2007, s.65-73; Krş. E. Attila Aytekin, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 a.g.e., s.53-54.
Orhan Kurmuş, İzmir-Aydın bölgesine ait 1817'ye ait bir istatistik, ABD pamuğuyla rekabet edebilecek şekilde pamuk yetiştirilemediğini; pamuk ekiminin 1856'da ABD pamuk tohumu ve doğrudan yabancı sermaye yatırımıyla bir kez daha teşvik edildiğini, ancak başarılı olunamadığını gösterir. Orhan Kurmuş, a.g.e., s.126-127, 135; Burak Gürel, a.g.e., s.313, 316-317, 327-328.

momentleri öncesinde aranması gereken "tam gelişmiş bir kapitalist sınıfın varlığı" değil, kendi çelişkileri içinde ortaya çıkan burjuvazinin bu değişim momentleri içinde nasıl konumlandığı olmalıdır.[152] III. İmparatorluğun seyri ve değişim momentleri, o nedenle, bu bağlam içinde ele alınacaktır.

5.1.3. 1870'den sonra Sermaye İhracı ve Düyûn-ı Umûmiyye

"Aşırı üretim"in beraberinde getirdiği fiyat düşüşlerinin (deflasyon) neden olduğu kâr oranlarının düşme eğilimi, 1873-1896 yıllarına damgasını vuran bir krize, kapitalizmin dünya ölçeğindeki ilk krizi olan "Büyük Bunalım"a yol açmıştır. Büyük Bunalım, zorunluluk olarak pazara eklemlenme koşullarını da değiştirecek, meta ihracına dayalı genişlemeyi kısıtlayan, sermayenin, yeniden üretimini başka alanlara kanalize eden yeni bir dönem başlatmıştır.

Büyük Bunalım, biri tekelleşme diğeri "sermaye ihracı"nın hakim olduğu bir genişleme ve dolayısıyla yeni pazar arayışı olmak üzere iki yönlü bir eğilim ortaya çıkarmıştır.[153] *Tekelleşme*, farklı ülkelerde farklı biçimler almış olsa da, güçlenen mali sermayenin ve giderek daha fazla tercih edilen korumacı politikaların görünür kıldığı sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğilimidir. "[F]inans, sanayi ve ticaret olmak üzere üç ana ekonomik faaliyet türü kalıcı biçimde bütünleşmiş; toplumsal üretim sistemi organik bir bütün halini almaya başlamış" ve "belirli sektörlerde tekel konumuna ulaşan sermaye"ler ortaya çıkmıştır.[154] Bu tekelci bütünleşmeye 19. yüzyılda *finans-kapital* adı verilmiştir.

İngiltere'de Londra City'nin yeni bir merkez olması gibi, tarımsal ve endüstriyel üretim karşısında ve onları yörüngesine alacak şekilde mali sermaye güçlenmiş; burada yoğunlaşan sermaye kendi ülkesinde daha küçük firmaların ve bankaların da yoğunlaşmasını sağlamış ve uluslararası sermaye piyasalarında İngiltere'yi merkez haline getirmiştir.[155] İngiltere'nin uluslararası ticaretteki üstünlüğü bu yoğunlaşmaya eşlik ederek onu beslemiştir. Almanya, Fransa ve Amerika gibi ülkeler ise, İngiltere'nin merkezinde durduğu artan rekabet koşullarında, başta tarım ürünleri olmak üzere üretim hacimlerini korumak için fiyatların yüksek kalmasını sağlayan gümrük tarifelerine yönelmişlerdir.[156] Bu politikalar, aşırı üretim krizi koşullarında üretimlerini kontrol altında tutmaları için onlara olanak verirken, meta ihracı alanında daralmaya gitmelerine neden olmuştur. Bir yandan da, İngiltere'nin mali ve ticari alandaki üstünlüğü uğruna tarım ve endüstri üretimini baskılaması, iç pazarları üzerindeki kontrolü koruyabilmiş bu ülkeler için yeni ihracat olanakları ve ulusal endüstrilerini geliş-

---

[152] Colin Mooers, a.g.e., s.84.
Muammer Kaymak, "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 65, Sayı: 2, 2010, s.165-194.
Özgür Öztürk, a.g.e., s.21, 23.
Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı*, a.g.e., s.54, 55, 62-63, 49-50.
A.g.e., s.46, 49-50, 56-58, 59-61.

tirme fırsatı sunmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere karşısında birer rakip haline gelecek şekilde sermayenin yoğunlaştığı yeni merkezler haline gelmiş; bir tekelleşme dinamiği yaratmış ve uluslararası pazarın önemli bileşenleri olmuşlardır.

Belirli merkezlerde yoğunlaşan bu bütünleşmiş tekelci sermaye, krizini aşabilmek için kendini gerçekleştirebileceği yeni pazarlara doğru genişlemiştir. Eğilimin ikinci yönü, "sermaye ihracı" olarak somutlaşan sermayenin kendi dışındaki coğrafyalara doğru genişleme eğilimi de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin en yüksek aşaması, *emperyalizm* olarak adlandırılan yayılmacılık sürecinin temelinde bu genişleme eğilimi yatmaktadır.[157] Genişleme sürecinin iki önemli bileşeni vardır. Biri, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, portföy yatırımları (dolaylı yabancı sermaye yatırımları) ve devlet borçları biçiminde gelişen sermaye ihracı alanındaki patlamadır. Avrupa'nın 1855'te 720 milyon sterlin olan uzun dönemli dış yatırımları, 1855-1885 arasında 2080 milyon sterline, 1885-1914 arasında 7420 milyon sterline ulaşmış ve 1914'te 9500 milyon sterlini bulmuştur.[158] İkincisi, sermayenin bütünleşik doğasını yansıtan, birincil malları (hammadde ve yarı-işlenmiş mallar) ticaret, mali ve sanayi sermayesiyle bütünleştiren yatırımlardır.[159]

Büyük Bunalımı patlak verdiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1838' den itibaren yapılan serbest ticaret düzenlemeleriyle Batı "Avrupa kapitalistlerinin hammadde alımı – mamul mal satımı – sermaye yatırımı ekseninde faaliyet göstereceği geniş bir pazar yaratılmıştı."[160] 1854'te alınan ilk borçtan bu yana da, pazarı bütünleyen bir sermaye ihracı kanalı açılmış ve bu kanaldan yeni imtiyazlar giriş yapmıştı.[161] Dış ticaretteki artışın üretimdeki genişlemenin üstünde olması ticaret hadlerini ülke aleyhine işletmiş ve bütçe açığını kronikleştirmişti. Üretkenliği arttıracak şekilde üretim ilişkilerinin örgütlenememesi, artığa mevcut biçimiyle el koymaya ve bu nedenle bir siyasal birikim biçimi olan vergiye ortak olmaya devam eden bir egemen sınıfın mevcudiyeti, bir yandan sermaye birikiminin diğer yandan merkezi bütçenin ihtiyacı olan girdilerin arttırılması yönünde engel oluşturmuştu. Devletin vergi toplama kapasitesinin arttırılamaması ve artan savaş harcamalarıyla merkezi devlet düzeyindeki mali sorunlar katmerlendiği zaman, üretim ilişkilerine müdahale etmek yerine mültezim, toprak ağası, tüccar ve bankerlerden oluşan egemen sınıfın elinde olan iç borçlanma yollarını ikame edecek dış borca başvurulmuştu. Dış borç, devlete egemen sınıf karşısında göreli özerklik tanımakla birlikte üretim kapasitesini ve vergi gelirlerini arttırmadığı gibi borç sorunu da çözmemiş; borç çevrimini süreklileştirerek mali, iktisadi ve siyasi imtiyaz-

---

157 V.I. Lenin, a.g.e.

158 William Woodruff, *Impact of Western Man: A Study of European's Role in the World Economy 1750-1960*, St. Martin's Press, New York, 1967, s.150-155'ten aktaran Emine Kıray, a.g.e., s.23.

159 Eric Hobsbawm, a.g.e., s.61-63, 72-78.

160 Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.40.

161 Emine Kıray, a.g.e., s.68, 73, 80-81, 145-158, 173-175.

lara bağlamıştı.[162] *1838 Antlaşması*'nın, pazarı, zorunluluk olarak pazara dönüştüren nesnel-iktisadi kuralları gibi, 1854-1881 yıllarında yapılan dış borç sözleşmeleri de iktisadi faaliyetleri koşullayan mali alanı kurala bağlamıştı. Dış borçlanmayı ve bütçeyi kontrol eden bir nevi merkez bankası gibi çalışan İngiltere sermayeli *Osmanlı Bankası*'nın kuruluşu, *Conseil Superieur de Finance* adını alacak mali danışma organının oluşturulması, Mısır, Suriye ve İzmir gümrük gelirleri gibi vergi gelirlerinin borca karşılık denetiminin yabancı ülkelerin oluşturduğu organlara devredilmesi hep bu sözleşmelerin taahhütleri kapsamında gerçekleşmişti.

Büyük Bunalım, yeterli tasarruf-yatırım kapasitesine sahip olmamalarına karşın yıllar içinde borç biriktirmiş ülkelerde bir mali kriz-borç krizi etkisi yaratmıştır.[163] Osmanlı'da "borç-ihracat oranı yüzde 10,5'e, borçların faizleriyle birlikte ödenmesinin getirdiği yük, ihracatın yüzde 66'sına, hükümetin gelirinin de yüzde 57'sine tırman"mıştı.[164] Bu yük, 1875'te ödenemeyecek hale gelmiş ve beraberinde iflası getirmiştir. Babıâli, bütçe açığı nedeniyle, borç faizi tutarının yarısını para olarak, geri kalanını yeni basılacak hisse senetleriyle ödeyeceğini duyurmuş; 1876'da ise, bütün nakit ödemelerini durdurmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı krizi şiddetlendirmiş; *1878 Berlin Antlaşması* da tahvil sahiplerinin taleplerini onaylayarak borç veren ülkeler lehine bir karar vermiş; borcun konsolide edilerek denetimli ödenmesi için bir mali komisyon kurulmasını kararlaştırmıştır.[165] Osmanlı'nın borçlarına karşılık gelirleri teminat gösterilerek, 1879'da tütün, tuz, damga, alkollü içkiler, balıkçılık ve İstanbul-Edirne-Bursa-Samsun'un ipek öşründen oluşan "altı resim" (altı dolaylı vergi), yani altı gelir kaynağının on yıllık hasılatı bir tür tekel işlevi görecek *Rüsumu Sitte İdaresi*'ne verilmiştir.[166]

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi adı verilecek ve genel borçlar idaresinden sorumlu olacak bu mali komisyonun kuruluşu, *Rüsumu Sitte İdaresi* uygulamalarını takiben 1881'de Osmanlı Hükümeti ve alacaklı ülkelerin temsilcileri arasında imzalanan *Muharrem Kararnamesi*'yle gerçekleşmiştir.[167] *Düyûn-ı Umûmiyye*, Büyük Bunalımın artçı etkilerinin ürünü olmuş ve kriz sonrası eğilim ekseninde Osmanlı iktisadi-mali hayatını şekillendirmiştir. Zorunluluk olarak pazarın üzerinde yükseldiği ekseni, borç – sermaye ihracı – kaynak transferi doğrultusunda konsolide etmiştir. Krizi basit bir borç ödeme sorunu olmanın ötesine taşımış ve mali, ticari ve sanayi sermayesinin bütünleşik yeniden üretimiyle koşut hale getirmiştir. Yabancılara verilen imtiyazların, ağırlıklı olarak üretici faaliyetin örgütlenmesini kapsayan doğrudan dış yatırımlar olması bunu kanıtlar. 1859-

---

[162] Kıray, bağımlılığın taşra ölçeğindeki ademi merkezi tabakalardan kaynaklandığını söyler. A.g.e., s.83-84, 30-35. Ancak, bu tabakalar taşrayla sınırlı değildir. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.122-123.

[163] Emine Kıray, a.g.e., s.151-152.

[164] A.g.e., s.148.
Donald C. Blaisdell, a.g.e., s.87-102.
Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.53.
A.g.e., s.53.

1881'de 6 milyon sterlinlik net sermaye girişi ve 7 milyon sterlinlik kaynak transferine karşın, 1888-1900'de 42 milyon sterlinlik sermaye girişi olmuş ve bunun 19 milyon sterlini kâr olarak geri ödenmiştir.[168] Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi de toplumsal ilişkilerin bu konsolidasyon doğrultusunda yeniden örgütlenmesinin ifadesi olmuştur.

Bir, borç idaresi imparatorluk içinde özerk bir uluslararası örgüte bırakılmıştır. 1882'de iç borç yönetimini de üstlenen bu idare, iç ve dış borç alacaklılarının adına ve hesabına borç yönetimi işini üstlenmiştir.[169] Borçların konsolidasyonuna ve vadesine de karar verecektir. İki, borç ve gelir idaresi birbirine bağlanmıştır. Hangi gelirlerin borçlara karşılık gösterileceği kararlaştırılmış; bu gelirlerin toplanması ve borçların ödenmesi yetkisi örgüte bırakılmıştır. Gelir, tümüyle faiz ve borcun ödenmesi için kullanılacaktır.[170] Borcun teminatı olarak gösterilen gelir kaynakları arasında Rüsumu Sitte gelirleri ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, tömbeki vergisi ve Kıbrıs'ın gelirlerinde kalan artık da vardır. İmparatorluk, merkezi bütçeyi hazırlama ve hazinesini denetleme yetkisini, yani mali egemenliğini-bağımsızlığını kısmen kaybetmiştir. Üç, belirlenen gelir kaynaklarının yönetimi (işletilmesi) de örgüte bırakılmıştır. Hem üretici faaliyetlerin örgütlenmesi hem de bu faaliyetler sonunda el konulan artığın denetimi devredilmiştir. Konsolidasyonun en can alıcı ayağı tamamlanmış; para sermaye, sermaye ihracı ile üretici faaliyet arasında doğrudan ilişki kurulmuş ve mali sermayeye, üretken sermaye ve meta sermayeyle bütünleşerek örgütleme şansı sunulmuştur.

> "Belki [en] önemlisi, Düyun-ı Umumiye'nin, Avrupa sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na aktığı kurumsal ve kişisel kanalları sağlamasıdır. Avrupa ülkelerinin büyükelçileriyle ve üç büyük bankayla (Artık Fransız denetimindeki Bank-ı Osmani-i Şahane, İstanbul şubesi 1888'de açılan Deutsche Bank ve 1906'da kurulan İngiliz denetimindeki National Bank) sıkı işbirliği içinde Düyun-ı Umumiye, Avrupa kaynaklı dolaysız yatırımların eşgüdümünü sağlıyordu (Bkz. Blaisdell, s.133-46, 222-35). 1854 ile 1881 arasında, imparatorlukta 19 yabancı anonim şirket kurulmuştu. Bu sayı 1882 ile 1907 arasında 63, 1908 ile 1914 arasında da 130'a çıktı. Bu son dönemde kurulanlar çoğunlukla Avrupalılarla gayrimüslim Osmanlılar arasındaki ortak girişimlerdi (Toprak, s.57-60). 1882 ile 1913 arasında 64 milyon sterlinlik net sermaye girişi, ülke dışına 59 milyon sterlinlik kâr transferi oldu; böylece dolaysız yabancı yatırımdan doğan net fon girişi 5 milyon sterlindi (Pamuk, 1984, s.167-70)."[171]

Demiryolu ve limanlara yoğunlaşan doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ticari amaçların ötesinde, ana ihracat kalemlerini oluşturan tarımsal fa-

---

[168] Emine Kıray, a.g.e., s.36.

[169] Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.55-56.

[170] A.g.e., s.53-54; Donald C. Blaisdell, a.g.e., s.15.
Emine Kıray, a.g.e., s.177.

aliyet veya doğal kaynaklarla (birincil mallar), ticaret ve sanayi sermayesini bütünleştirmeyi gözetmiştir.[172] Demiryolları, "bağımsız ülkelerde örümcek ağı görünümünü sunan yol ağından farklı olarak, sömürge ülkelerde döşenen demiryollarının tipik karakteristiği[ne sahipti.] Sömürgelerin demiryolları, kökü limanda dalları ise ülkenin üretim alanlarına uzanmış ağaçlar gibiydi."[173] Yabancılara verilen demiryolu imtiyazları, geçtikleri bölgelerin zenginliklerini işletme imtiyazını da kapsıyordu. 1909 verilerine göre, Düyûn-ı Umûmiyye, yabancı şirketlere yılda 773.000 sterlin kilometre garantisi ödemekteydi ve 1889-1911 yıllarında demiryollarının geçtiği bölgelerden elde edilen ve doğrudan işletmeci şirketlerin hesabına geçen aşar gelirleri %114'lük bir artış göstermişti.[174] Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılan tütün geliri de, tekel konumundaki *Tütün Rejisi* tarafından işletilmekte; elde edilen kazanç alacaklılar ile Reji arasında paylaşılmaktaydı.[175]

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, 19. yüzyıl sonu itibariyle, ağırlığını tarımsal ürünlerin oluşturduğu birincil mallar üzerinde yoğunlaşması ve bunun Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasından sonra tekil sermayedarlardan ziyade emperyalist ülkelerin siyasal zora dayanan "ortak girişimler"iyle sağlanması önemli çıkarımların önünü açar.[176] Birincisi, zorunluluk olarak pazarla eklemlenmenin tekil sermayelerden ziyade, onları da gözeten bütünleşik örgütler eliyle gerçekleştirilmiş olmasıdır. Donald Blaisdell, Düyûn-ı Umûmiyye'nin "[i]şlevi, Batı iktisadi nüfuzunun daha güçlü diğer araçlarına, düzenli çalışan ve etkin bir destek sağlamaktan ibaretti. [...] ona karşı sorumlu bulunduğu herhangi bir kuruluşun hakları tehdit edildiğinde, Konsey bu kuruluşun çıkarlarını gayretle korurdu." der.[177] İkincisi, zorunluluk olarak pazara eklemlenme sürecinde yabancı sermayenin çözücü, yani toplumsal ilişkileri dönüştürücü etkisini incelerken, tekil sermayedarlarla sınırlı kalmamak; Osmanlı örneğinde, onların yapamadığını ortak girişimlerin yaptığını görmek gerekir. Bu kurumları, emperyalizmin "dışsal" yarı-sömürgeleştirme ajanları olarak görmek yerine, toplumsal ilişkileri kapitalist ekonomilerle bütünleşik şekilde ve kapitalist ilişkiler yönünde dönüştüren örgütler olarak değerlendirmek daha doğru olur. Böylelikle, Düyûn-ı Umûmiyyenin girdiği alanlardaki kapitalistleşme eğilimi ve bu eğilimle birlikte, ortak girişime taraf İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Osmanlı İmparatorluğu içinde nasıl terkedilmesi mümkün olmayan ekonomik çıkarlar oluşturdukları görülebilir.[178] Ve bunu, dönüşümü zor bir alanda. tarım alanında bile, sömürü ilişkilerini artı değer üretimine dönüştürerek, yani meta üretimini geliştirerek ve finans kapitale eklemleyerek yaptığı or-

---

Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.43.
A.g.e., s.48.
Stefanos Yerasimos, a.g.e., s.972, 964'ten aktaran Emine Kıray, a.g.e., s.178.
Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e.
A.g.e., s.41, 57-62.
Donald C. Blaisdell, a.g.e., s.16.
A.g.e., s.166-252.

taya konulabilir.[179] Son alarak, sömürüyü "nesnel"leştirerek, toplumsal sınıfların siyasal birikimden bağımsız dinamiklerle dönüşümünü hızlandırdığı, yani burjuvalaşma ve işçileşme yönündeki eğilimi kuvvetlendirdiği anlaşılabilir.[180]

1890-1914 dönemine gelindiğinde, tablo, uluslararası pazarın bu ülkelerin çoğulcu rekabetiyle şekillenir hale geldiğini göstermektedir.[181] Artık İngiltere tek sanayileşmiş ülke değildir ve sanayi ve maden alanındaki toplam üretimin %46'sı ABD, %23,5'ini Almanya, %19,5'ini İngiltere ve %11'ini Fransa tarafından karşılanmaktadır. İngiltere'nin meta ihracı tekelini kırmaya aday bu gelişme, birincil mal ihracatını da İngiltere dışındaki ülkelere çekmeyi başarmıştır. 1860'da ihraç ürünlerinin yarısı tek bir ülkeye, İngiltere'ye giderken, 1900'de İngilizlerin payı ¼ oranına gerilemiştir. Meta ihracındaki kaybı sermaye ihracıyla karşılayan İngiltere, denizaşırı yatırımların %44'ünü elinde bulundurmakta; ancak, geri kalan %56'sı Fransa, Almanya, ABD, Belçika, Hollanda, İsviçre ve diğer Batı Avrupa ülkeleri arasında paylaşılmaktadır. Zorunluluk olarak pazarın bu çoğulcu yapısı, iktisadi rekabeti körüklediğe, siyasal zorun belirlediği devletler arası bir rekabet, yani iç içe geçmiş siyasal, ekonomik ve askerî bir rekabet ortaya çıkmıştır. Bu rekabetin şiddeti, ilhak, fetih ve doğrudan (resmi) yönetim ya da "kısmi egemenlik", "gayriresmi siyasal egemenlik", "nüfuz alanları" yani dolaylı yönetim üzerinden dünyanın paylaşılmasına yol açmış; bu paylaşım bir emperyalizm çağı ve yönetsel olarak da yeni bir sömürgecilik çağı başlatmıştır.

> "1876-1915 arasında dünyanın yaklaşık dörtte biri, yarım düzine devlet arasında sömürge biçiminde bölüşüldü ya da yeniden bölüşüldü. Britanya, topraklarını yaklaşık 4 milyon, Fransa yaklaşık 3.5 milyon kilometre kare büyüttü; Almanya 1 milyon kilometre kare, Belçika ve İtalya ise birer milyon kilometre karenin altında toprak kazandılar. ABD, İspanya'dan yaklaşık 100.000 kilometre kare, Japonya ve Çin, Rusya ve Kore'den yaklaşık aynı büyüklükteki bir toprak parçası aldı."[182]

Emperyalist yayılmacılık, bu paylaşımı resmi sınırların ötesine taşımış ve "gayrı resmi sömürge ve nüfuz alanı şeklinde 'dünyanın büyük kapitalist güçler arasında bölgesel [territoryal] paylaşımı'na yol aç[mıştır.]"[183] Paylaşıma odaklanan bu rekabet, 1914'te açık savaşa, dünyanın ilk paylaşım savaşına dönüşecektir.

---

179 Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.88-96.
180 A.g.e., s.133-139, 159-165.
181 Eric Hobsbawm, a.g.e., s.62, 65, 67, 68, 71.
182 A.g.e., s.70.
183 A.g.e., s.72.

5.2. III. İmparatorluğun Krizi ve Yeniden İnşa Momentleri

III. İmparatorlukta toplumsal ilişkileri yönetememekten kaynaklı krizler ve içinde devindikleri siyasal mücadeleler "kişisel iktidar" ve "gayrişahsi iktidar" arasındaki çelişkilerden beslenmekte; "temsil" mekanizmalarında somutlaşmaktadır. Bu fay hattından geçen, ancak farklı sonuçlar doğuran üç siyasal kriz momenti olmuştur. III. İmparatorluğun gelişimini ve aldığı özgül biçimleri etkileyen bu kriz momentleri, Meşrutiyetin İlanı, II. Abdülhamid'in Meclisi Feshi ve 1908 Devrimi-1909 Anayasa Değişikliğidir.

5.2.1. "Gayrişahsi İktidar" ile "Genelleşmiş Kişisel İktidar" Arasında Yeni Bir Uğrak Olarak Meşrutiyetin İlanı

Osmanlı'da bir devlet biçimi olarak imparatorluk, "gayrişahsi iktidar"ın oluşumuna kadar, "kişisel iktidar" ve "dolaylı kolektif emek sömürüsü"nü temel alan merkezileşme süreçlerine dayanmıştı. Gerek tımar sisteminde gerekse mukataa-mâlikâne sisteminde, siyasal birikimin dolayım kanalları belirleyici olmuş; merkezileşme kişisel tabiiyet ilişkileri dolayımıyla kurulmuştu. "Dolaylı" kişisel tabiiyet ilişkilerinin iki ayrı veçhesi vardı: mülk sahibi sınıfların belli bir hiyerarşi içinde birbirine bağlandıkları hami-tabi ilişki biçimi ile topluluklar ve yarı-bağımsız siyasal yapıların, belli oranda özerkliklerini koruyarak merkeze bağlanmalarını sağlayan himaye ilişkileri.[184] Elbette, bu iki ilişki biçimi yer yer bir biriyle kesişmişti.

Siyasal birikimin çözülüşü, kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden kurulan "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının da çözülüşü anlamına gelmiş; dolayımın şekillendirdiği siyasal-toplumsal bağlar çözüldükçe, hem "doğrudan sömürü ve tahakküm" ayrıcalığına sahip mülk sahibi sınıflar hem de özerk toplumsal örgütlenmeler açığa çıkabilecekleri bir düzlem bulmuştur.[185] Yeni toplumsal bağların kuruluşunda, nesnel iktisadi bağların belirleyici hale gelmeye başlamasıyla, yerelde, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca gelişen yeni bir toplumsal tabaka, eşrâf, belirleyici hale gelmiştir. Eşrâf, *Ancien Régime*'in siyasal bağlardan yoksun kaldığı veya sıyrıldığı için artık âyân olarak adlandırılmayan, ancak aynı kökenden gelen ve topraktan çekilen artığı doğrudanlaştıran bir tabaka ile yine siyasal birikim bağlarından bağımsızlaşmakta olan esnaf ve tüccarı kapsamaktadır.[186] Siyasal bağların çözülüş süreci, özerk toplumsal örgütlenmelerin açığa çıkmasında da katalizör

---

[184] Ariel Salzmann, *Osmanlı Ancien Régime'i*, a.g.e., s.80. "Osmanlı İmparatorluğu'nun 'ana bölgesi', batı Anadolu'yu ve orta Anadolu'nun doğuda kalan bazı bölümlerini ve batıda Rumeli'nin Ege kıyılarını kapsıyordu." Merkezi yönetimi ayakta tutan bağlar kurmaları nedeniyle bu bölge Osmanlı'nın "ana bölgesi"ydi. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.419. Özerklik derecesi özellikle "ana topraklar" dışına doğru çıkıldıkça artmaktaydı. Ancak, "ana topraklar" içinde de belli oranda özerkliğini korumuş olan toplumsal örgütlenmeler vardı. Fikret Adanır, a.g.e., s.158-166.

Fikret Adanır, a.g.e., s.158-166.

Bülent Tanör, a.g.e., s.123.

olmuş ve toplumsal örgütlenmeleri konsolide ederek bütünleşik formlar almalarını sağlamıştır. Etnik, dini ve bölgesel isyan, özerklik ve bağımsızlık talepleri bu koşullar altında boy vermiştir.

"Kişisel iktidar"ın çözülüşüyle bir kez açığa çıkan eşrâfı ve özerk toplumsal örgütlenmeleri, "kişisel iktidar"ın yeni formlarıyla bir arada ve merkeze bağlı tutmak mümkün olmamıştır. II. Mahmud'un "genelleşmiş kişisel iktidarı", ne âyân ve eşrâfın Mehmet Ali Paşa çevresinde toplanmasına ne de özerklik ve bağımsızlık taleplerinin, âyânlardan bağımsız, bölgesel ve milliyetçi bir içerikle yeniden ortaya çıkmasına engel olabilmişti. Bu dağılma ve parçalanma eğilimi karşısında, Tanzimat, toplumsal ilişkilerin kuruluş biçimini gayrişahsileştirerek yeni bir toplumsal ve siyasal birlik kurma önerisi getirmiştir. İçerde bir araya gelerek ve dışarıya karşı konumlanarak "Osmanlı olmak", gayrişahsileştirilmiş "soyut" bir birliğin parçası olmak yeniden bütünleşik bir toplum olma yönündeki baskın öneri olmuştur. Bu yeni "soyut" siyasal birlik fikrinin yönetsel mekanizması "sınıf olarak yönetme"nin aracı "temsili organlar"dır.

III. İmparatorluğun "gayrişahsi iktidar" eğilimi üzerine inşa edilen doğası yanında, onu hâlâ bir arada tutmakta olan "genelleşmiş kişisel iktidar" mekanizmalarının yarattığı gerilim, Tanzimatın siyasal projeksiyonunun çelişkisiz şekilde hayata geçmesini engellemiştir. İktidarın padişah ve paşalarda yoğunlaşıyor olması, yani iktidarın aslolarak Babıâli'de merkezileşmesi, iktidara ancak temsili organlar kanalıyla ortak olabilen sınıf ve tabakalarda büyük hoşnutsuzluk yaratmıştır. 1860'ların ikinci yarısında ortaya çıkan "Yeni Osmanlılar"ın bürokrasinin alt kademelerinden geliyor olmaları; üst düzey bürokratlarla himaye ilişkilerini korumakla birlikte, bu ilişki biçimini ikame edecek şekilde, yönetime katılımı sağlayacak siyasal hakları ve temsil biçimlerini savunmaları bunun göstergesidir.[187] Namık Kemal, Tanzimatçıların "hürriyet-i ticaret" siyasetini, yol açtığı bağımlılığı ve bu koşullarda vergi ayrıcalıkları tanınanlar ile servetin ana birikim yolunun sarraflık olmasını eleştirirken, vezâret gibi ayrıcalıkların toptan kaldırılmasını savunmaktadır.[188] Yönetime katılım doğrultusundaki savunuları, sadece kendi katılımlarını değil, "avam" ve "basit insanlar" olarak nitelenen siyasal haklara sahip olmayan daha geniş bir toplumsal tabakanın katılımını öngörür. Ancak bu katılım mülk sahibi sınıflarla sınırlandırılır. Batı Avrupa'daki burjuvazinin yönetime katılım talepleriyle

---

187 "Yeni Osmanlılar Hareketi" için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought – A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2000; "Tanzimat sonrasında, modernleşme yanlısı yönetici elit, kendi içinde de önemli sayılması gereken bir bölünmeye uğradı. Tanzimat modernleşmesi, bir anlamda kendi zıttını doğururken, bir anlamda da kendini tamamlayacak süreci başlatmış oldu.", "genç yönetici elit adayları olarak, geleneksel Osmanlı/Türk elitinin hiyerarşi basamaklarında yükselmenin koşullarına uymak zorunda kal[ırken], bir yandan da, siyasî bir tavır olarak, tam da bu noktada muhalif bir tutum benimsemeye çalış[ıyorlardı]." Cemil Koçak, "Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi-Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), a.g.e., s.72-82, 72, 74.

188 Musa Çadırcı, "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri", a.g.e.; Mehmet Zeki Pakalın, "Rütbe" maddesi, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, a.g.e., s.68-71, s.70.

örtüşür ve somut biçimini eşrâfın yönetime katılımında bulur.[189]

Kapitalizmin gelişim temposu, "Osmanlı olma"nın önündeki nesnel engellerin ortadan kalkmasını zorlaştırarak ve egemen sınıfların "sınıf olarak yönetme"lerinin önüne geçerek, Meşrutiyetin ilanı öncesinde III. İmparatorluğun krizinde ikinci bir boyut katmıştır. Bu, aslen yerel ölçekte yoğunlaşan bir çelişkidir. İstanbul merkezindeki mülk sahibi sınıfların daha bütünleşik bir gelişim seyri göstermelerine karşılık,[190] yereldeki mülk sahibi sınıflar bu çelişkinin yoğunlaştığı fay hattı üzerinden ayrışmışlardır. Cenk Reyhan ve Nizam Önen'in dediği gibi, "Osmanlı taşrasında yerel egemenlerin kendi içlerinde sınıfsal temelli bir birlik oluşturamadıkları; etnik, dinsel ve mezhepsel farklılıkların asıl belirleyici olmaya devam ettiği tespitini yapabiliriz. ekonomik olarak bütünleşememiş bir coğrafyada bu gibi farklılıklar güçlü bir burjuva sınıfının oluşmasına engel ol[muştur]" [191]

Sınıf olarak yönetme ile yerel sorun üzerinden ortaya çıkan bu iki çelişki, Meşrutiyetin mimarı Midhat Paşa'nın "yönetime katılım" çözümünde bir arada görünür.

> "[E]ğer gayrimüslim tebaanın can ve mal güvenliği sağlanır, sosyoekonomik bakımdan durumu iyileştirilir, ve yönetime katılarak söz sahibi olması sağlanırsa, karma bir genel eğitim sisteminin de yardımıyla Osmanlı yurtseverliği yaratılabilir, milliyetçilik akımları önlenebilirdi. Bu sebepten [Mithat Paşa] valiliklerinde bir yandan Müslüman ya da Hıristiyan bütün yönetilenlerin (tabii ki eşraf vasıtasıyla) yönetime katıldığı ve böylece ona sahip çıkacağı bir idare tarzını benimseyerek tavizsiz bir şekilde uygularken, bir yandan da, hizmet ve faaliyetlerini üç ana alan üzerinde yoğunlaştırmıştır: asayiş, bayındırlık ve maarif."[192]

Meşrutiyetin ilanına giden süreçte, 1850'lerin ikinci yarısından itibaren başlayan temsil tabanının genişletilmesi yönündeki talepler, eşrâf ile toplulukların iktidara katılım isteklerini öne çıkaracak ve "genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar" arasındaki çelişkiyi derinleştirecektir.[193] Rusya'nın "Avrupa'nın Hasta Adamı" olarak adlandırdığı imparatorluğun Ortodoks tebaası üzerindeki himaye talebi ve bu talebin kıvılcımını çaktı-

---

[189] Gökhan Çetinsaya, "Mithat Paşa", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), a.g.e., s.60-65, s.65. Eşrâfa yerelde vergi-mülk sahipliği üzerinden seçilme hakkı tanınmıştır. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.263-264; Birgül Ayman Güler, a.g.e., s.118, 132. "Mühendishane ve Tıbbıye öğretmen ve öğrenci çevrelerinden başlayıp yeni gelişen yerli '*Hayriye esnafı*'na kadar uzanan genişçe bir kesim, bugünkü anlamda bir kamuoyu oluşturmaya başladı. Siyasal alanda eski Divan-ı Hümâyun'un yerine Babıâli'yi (hükümet) çıkarıp Saray'ı bir ölçüde dizginleyebilmiş olan Tanzimat, toplum hayatında da 'Babıâli'den (hükümet) sokağa, Babıâli yokuşuna' (basın yokuşu) iniyordu." Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat, c.1, s.757-760'dan aktaran Bülent Tanör, a.g.e., s.123.

[190] Edhem Eldem, a.g.e.

[191] Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.268.

[192] Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s. 65.

[193] Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmış bölge ülkelerinindeki anayasa hareketlerinin ve benzer nitelikli cemaat nizamnamelerinin bu dönemde yoğunlaştığı görülmektedir. Bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.126-132.

ğı Kırım Savaşı, "Osmanlı olmak" üzerine kurulu siyasal birlik fikrinin altındaki zemini kaydırmıştır.[194] İmparatorluk, savaş sonunda, savaşın da fay hattını oluşturan bu konuda eski taahhütlerini tekrarlamak ve yeni taahhütlerde bulunmak zorunda kalmıştır. *Paris Antlaşması* ve *Islahat Fermanı*'nda gayrimüslim azınlık topluluklarına doğrudan temsil ve dolayısıyla siyasal haklar vermeyi taahhüt etmiştir.[195] Patrikhanelerde cemaat meclisleri kurulacak; milletlerin eşit koşullarda memuriyete kabulü, eyalet ve liva meclislerindeki müslüman ve gayrimüslim tebaanın seçiminin yeniden düzenlenmesi, cemaat temsilcilerinin Meclis-i Vâlâya dahil edilmesi, azınlıkların asker ve sivil okullara kabulü, vergide eşitlik prensibinden yola çıkarak azınlıkların askeri yükümlülüklerinin yeniden düzenlenmesi sağlanacaktır.

Bu taahhütler, 1860'lı yıllarda önce yerel sonra da merkezi meclislerde yapılan yeni düzenlemelerle hayata geçirilmiştir. 1864 *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*, 1867 ve 1871 *Vilayet Nizamnameleri* ile 1868'de *Şurâ-yı Devlet*'in kuruluşu bu yeniden yapılanma sürecinin mihenk taşlarıdır. İlk üç düzenleme ile bir idari kademe olarak eyaletin ad ve ölçeğinde değişiklik yapılmış; eyaletten vilayete geçilirken, ölçeği büyütülmüş ve özerklik derecesi arttırılmıştır.[196] Temsili karar alma süreçlerinde özerkliğin güçlendirilmesi, hükümetin (bütün nezâretlerin) temsilcisi olan valinin başkanlığında toplanan ve Muhassıllık ile Memleket Meclislerinin devamı niteliğindeki *Meclis-i İdare-i Vilayet*'te atanmışların yanında seçilmişlerin de varlığını devam ettirmesi ve bu meclislerin yanında yine valinin başkanlığında olmak üzere sadece seçilmişlerden oluşacak bir *Meclis-i Umumî-i Vilayet*'in yaratılmasıyla mümkün olmuştur. Temsilde taban genişlerken, mülk sahibi sınıfların vergi mükellefi olmalarından kaynaklanan seçilme ayrıcalıkları korunmuş ve müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliği esas alınmıştır.

Meclis-i Vâlâ, merkezi teşkilâtın yanı sıra taşra teşkilâtının kuruluş, atama, azil ve sicil işlerini yürütme ve yerel meclislerin kararlarını temyiz etme özelliğiyle, Tanzimatın ilanından itibaren taşra teşkilâtını düzenleyen ve denetleyen bir kurul-organ olmuştu.[197] Taşra meclislerinin temsil niteliğinin güçlenmesi yönündeki talebe ve taşrada kurulan Nizamiye Mahkemelerine paralel olarak, onlar üzerinde karar alma yetkisine sahip merkezi kurul-organlarda da benzer bir değişim talebi gündeme gelmiş-

---

[194] Kırım Savaşı'na neden olan Ortodoks tebaa üzerindeki himaye (*protectorate*) talebi için bkz. Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık (Ed.), The Ottoman Empire and Its Heritage – Politics, Society and Economy, Cilt 44, Brill, Leiden-Boston, 2010, s.60-64, 68-86.
Islahat Fermanı'na giden süreç, "Osmanlı olmak" üzerine kurulu siyasal birlik projesinin ortaya çıkardığı çelişki ve kırılma noktalarının tetiklenmesi ve birlik projesinin kendisini nesnel bir zorunluluk olarak dayatması sonucu ortaya çıkmıştır; *Paris Antlaşması*'nın tek taraflı dayatması olarak değil. Bkz. Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II. Cilt: Islahat Fermanı Devri (1856-1861), TTK Yayınları, Ankara, XIII. Dizi, [Basılı Kopyada Tarih Belirtilmemiştir.], s.1-28.

[196] Nuray Ertük Keskin, a.g.e., s.179-209; Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.165-171, 175-190, 207-229.
Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.38, 46, 116, 121, 135; Onur Karahanoğulları, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s.116-119, 125-129.

tir.[198] *Islahat Fermanı*'ndan hemen sonra Meclis-i Vâlâya da gayrimüslim üyeler dahil edilmiştir.[199] 1868'de yaşanan niteliksel dönüşümle, temsili taşra meclislerinin düzenlenmesi ve denetlenmesinden sorumlu merkezi kurul-organ, yerini kısmen de olsa doğrudan halk temsili niteliği taşıyan *Şûrâ-yı Devlet*'e bırakmıştır: "Şûrâ'nın üyeleri hükümet tarafından eyâletlerden gelen listeler içinden seçimle belirlen[ecektir.]"[200] Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Umumî-i Vilayetlerle işbirliği içinde çalışacaktır.[201] Şûrâ-yı Devlet'in kurucu başkanı, vilayet meclislerinin de mimarı Midhat Paşa olmuştur.[202] Böylelikle ilk defa teşriî ve idari kararlar alan merkezi bir kurul-organ, paşa ve sudûr rütbeli olmayan kişilerden oluşma şansına kavuşmuştur.[203] Aynı tarihte adli görev ve yetkiler ayrıştırılarak, Nizamiye Mahkemelerinin temyiz mercii olmak üzere Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanı olacağı *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye* kurulmuştur.[204] Hem teşriî ve idari karar süreçleri ile adlî yargılama süreçleri hem de idari denetim/yargı ile adli yargı birbirinden ayrılmıştır. Merkezi karar alma süreçleri, Divân geleneğine içkin olan adli yargılama sürecinin dışında konumlanmaya başlamıştır. Şûrâ-yı Devletin kuruluşuyla birlikte, kökenleri taşra meclislerinde olan temsili yönetimin merkezi örgütlenmesi de ortaya çıkmıştır.[205]

Meşrutiyetin ilan edildiği 1876 yılına gelindiğinde, "Osmanlı olarak" temsil edilmek yönünde siyasal ve anayasal baskı oluşturabilecek bir toplumsal dinamik oluşmuş ve bu dinamik "kişisel iktidar"ın mevcut formlarını karşısına alacak bir olgunluğa kavuşmuştu.[206] 1871'de Sadrazam Âli Paşa'nın ölümünün ardından, Fuad ve Âli Paşaların döneminin kapanmasıyla doğan iktidar boşluğu, Mahmud Nedim Paşa'nın padişah şahsında "kişisel iktidar"ın konsolide edilmesi yönündeki taleplerin sözcüsü olarak Tanzimatı karşısına alarak başlattığı siyasal mücadele, Abdülaziz'in "genelleşmiş kişisel iktidar" yönünde iktidarını konsolide etmesi, 1876'da toplanan Tersane Konferansı karşısında azınlıkların hamiliğinin verilmemesi ve Batı vesayetinin kabul edilmemesi yönündeki direnç süreci hızlandırmış ve Meşrutiyet yönündeki toplumsal talebin bir iktidar alternatifi olarak boy vermesine neden olmuştur.[207] Meşrutiyetçiler Abdülaziz'i devirerek, Anayasanın ilan edilmesi koşuluyla II. Abdülhamid'i tahta çıkarmışlardır. Ancak, süreç burada da bitmeyecek; Meşrutiyetçiler, III. İmparator-

---

198 Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.54.

199 A.g.e., s.83.

200 A.g.e., s.59.

201 "Vilayet Meclis-i Umumileri' in her yıl isteyecekleri yeniliklerle ilgili taleplerin Şûra'da birlikte ve ortaklaşa görüşülebilmesi için vilayet meclislerinin her birinden 3-4 temsilci başkente geliyordu." Bülent Tanör, a.g.e., s.104.
Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.57.
A.g.e., s.81-82.
Onur Karahanoğulları, a.g.e., s.125-129, 136-140, 147-151.
Stanford J. Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876", *Near Eastern Round Table 1967-68*, ed. R. Bayly Winder, New York University, 1969, s.53'ten aktaran Onur Karahanoğulları, a.g.e., s.78.

206 Azınlık taleplerine veya Batı baskısına indirgemek doğru olmaz. Bülent Tanör, a.g.e., s.126-127

207 Gökhan Çetin, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), a.g.e., s.54-71, s.69-71; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s.32-39; Bülent Tanör, a.g.e., s.121-132.

luğun mevcut yapısı içinde Anayasanın hazırlanması ve doğrudan temsile dayanan Meclisin açılması için mücadele etmek zorunda kalacaklardır. Midhat Paşa, Sait Paşa ve Süleyman Paşa tarafından birden fazla taslağın hazırlanacak ve *Kanûn-ı Esâsî*'ye son biçiminin, üyeleri padişahın onayıyla seçilen bir komisyon tarafından verilecek olması bunun göstergesidir.[208] Meşrutiyet böyle bir mücadelenin içinden geçilerek ilan edilecektir.

Meşrutiyetin ilanıyla "genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar"ın çelişkili birliğini ifade eden bir iktidar biçimi olarak III. İmparatorluk, *Kanûn-ı Esâsî*'de cisimleşen anayasal bir nitelik kazanmıştır. Bu oluşum, aynı zamanda, Meşrutiyet hareketinin imkân ve sınırlarını belirlemiş; dahası, kısa Meşrutiyet dönemi kadar ve belki ondan da fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bir burjuva devrimi, bir dünya savaşı, bir kurtuluş savaşı ve bir iç savaş barındıran 1908-1922 yıllarını etkileyecek bir anayasal dayanak ortaya çıkarmıştır.

Meşrutiyet, bu çelişkili birlik içinde, iktidar ilişkilerinde ne gibi bir kırılma momentini ve nasıl bir değişim sürecini ifade eder?

Kamu Yönetimi, Anayasa Hukuku ve İdare Hukuku yazını, anayasa ve idarenin incelenmesinde yasama-yürütme-yargı ayrımını "verili" kabul eder. Sınırlarını Montesquieu'nün çizdiği bu ayrım, aslen iktidarın farklı toplumsal kesimler arasında bölündüğü koşulları veri alır; her birine tanınan iktidar alanlarını birbirinden ayırarak güvence altına alır.[209] İktidar alanlarının bu şekilde ayrışmadığı Osmanlı İmparatorluğu gibi mutlak monarşilerde, karar alma süreç ve mekanizmalarında nasıl bir değişim yaşandığını anlamak için ise, bu ayrımın kuramsal dayanak noktası olarak alınması yanlış olacaktır. Tam tersine, yürütme ve yasama kuvvetlerinin alanlarına tekabül eden süreç ve mekanizmaların modern anlamıyla ayrışmamış olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde, Meşrutiyetin ilanıyla birlikte ortaya çıkan organların, iktidar alanlarını veya "kuvvet"leri "verili" kabul ettiği ve bunların yanında belirdiği gibi bir çıkarımda bulunmak kaçınılmaz olur ve yeni bir iktidar alanının oluşum süreci tam anlamıyla anlaşılamaz.[210]

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile zümrelerden ayrı bireysel temsilin kurumsallaşmış olması, siyasal birikim haklarını koruyan mülk sahibi sınıfların yönetime katılımlarını sağlamıştı. Ancak temsili organlarda cisimleşen yönetime katılma hakkı, kaynağını hükümdarlık/hükümranlık (hükümet etme, kanun koyma ve yürütme) haklarına kolektif olarak sahip olunmasından alan tamamlayıcısı bir hak olarak görülmekteydi.[211] İlk defa, Şûrâ-yı Devletle birlikte, siyasal birikim haklarına sahip olmayan mülk sahibi sınıflara yönetime katılma hakkı tanınmış ve böylelikle temsilde ni-

---

[208] Selda Kaya Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *OTAM Dergisi*, Sayı: 4, 1993, s.557-635; Selda Kılıç, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *OTAM Dergisi*, Sayı: 30, 2012, s.27-40, s.28.

[209] Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.200-213.
Krş. Bülent Tanör, a.g.e., s.141.
Ayşe Funda Kılıç, *Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2017, s.24-27

teliksel değişimin kapısı aralanmıştı.[212] Bu organın da hükümdarlık/hükümranlık hakları ile sınırlandırılmış merkezi devletten ayrı bir organ haline gelememesi, değişimi Meşrutiyetin ilanına kadar ötelemiştir. Egemenliğin kaynağını kendi varlıklarında, mülk sahibi sınıf olmalarında bulan toplumsal tabakalar, ilk defa Meşrutiyette iktidar olabileceklerini göstermişlerdir. Tamamlayıcı ve ortak olarak yönetime katılmanın ötesine geçerek, kendilerine bir iktidar alanı yaratmışlardır. Genç Osmanlıların savunduğu şekliyle "hürriyet-i iktisadiye" sahip olanlar "hürriyet-i siyasiye"lerini elde etmiş;[213] merkezi devletin parçası olmayan bir toplumsal tabakanın anayasal haklarla iktidara gelişiyle birlikte siyasal alandan ayrı bir toplumsal alanın oluşumu yolunda niteliksel bir sıçrama yaşanmış;[214] temsil tabanının mülk sahipliğiyle sınırlandırılmış olmasına rağmen toplum, ilk defa merkezi iktidar düzeyinde ayrı bir organ ve seçim aracılığıyla temsil edilmiş; kanun koyucu organ olarak Meclis bir "danışma organı" olmaktan çıkarak "yasama organı"na dönüşmüş ve padişahın egemenliğinin (yetkilerinin) kaynağı ve sınırları ilk defa siyasal birikim hakları dışında ve yeniden tanımlanmıştır.

> *Kanun-ı Esasî*, diğer Ferman Anayasalar gibi, bir kurucu meclis veya halk oylaması olmadan, padişahın tek taraflı iradesi ile kurulmuş olmasına rağmen, "padişah bu egemenlik haklarını artık sadece monarşik egemenlik geleneklerinden ve dinsel kaynaklardan almamaktadır. Kendi tek yanlı iradesinin ürünü bir ferman da olsa Kanun-ı Esasî, yani bir yazılı anayasa onun saltanat ve egemenlik haklarının ve meşrutiyetinin yeni dayanağıdır.
>
> [...]
>
> "Heyet-i Mebusan azasının her biri(ni) [...] *Umum Osmanlıların Vekili* ilân eden bir hukuk sistemi (KE md.71), padişahı artık siyasal sistemin mutlak ve biricik egemeni olmaktan çıkarmaktadır. Bu meclisin yetkileri ne kadar kısıtlı, sultanınkiler ne kadar geniş olursa olsun, halkın ya da milletin temsil yoluyla devreye girdiği bir düzende, artık padişah egemenlik hakkının tek sahibi sayılamaz. *Millet*, adı konmuş olmasa bile, padişahın mutlak olan egemenlik hakkına rakip olmak üzere ortaya çıkmıştır."[215]

Mülk sahibi sınıflar ilk defa siyasal birikim haklarından bağımsız olarak merkezi iktidar düzeyinde "sınıf olarak yönetme" ediminin organlarını yaratmışlardır. İki dereceli seçimle oluşturulacağı öngörülen *Meclis-i Mebusan* azasının, vilayet, liva ve kaza idare meclislerinin ikinci seçmen olduğu bir seçimle seçilmesi ve İstanbul dahil seçme ve seçilme hakkının yalnızda mülk sahiplerine verilmesi hükme bağlanmıştır.[216] Bu özelliğiyle, Meşrutiyet, "gayrişahsi iktidar" yönündeki eğilimi güçlendirmiştir. Bu, siyasal olan ile toplumsal olan arasındaki ayrımın belirginleştiği; siyasal alanın bileşenlerinin (organ, program, özne) göreli özerklik görünümü

---

[212] Şûrâ-yı Devlet ile Meclis-i Mebusan arasındaki süreklilik için bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.104-105.
Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s.67
Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), a.g.e., s.42-53, s.44.
Bülent Tanör, a.g.e., s.133, 134, 136, 137
Ayşe Funda Kılıç, a.g.e., s.28-30.

aldığı bir dönüşümdür. Meşrutiyetin "aydın" sivil-asker bürokrasi tarafından ilan edildiği yönündeki görüntünün dayanak noktası da ancak bu olabilir.[217] Benzer şekilde, *Genç Osmanlılar Cemiyeti* de, tam da bu nedenle, Osmanlı tarihinin ilk siyasal partisi olarak nitelendirilmiştir denebilir.[218]

Mülk sahibi sınıfların "sınıf olarak yönetme" edimi "mutlak monarşi"yi, Meşrutiyete adını verecek şekilde, bir "şart"la sınırlandırmış[219] ve tüm bileşenleriyle birlikte "gayrişahsi iktidar" alanını belirlemiştir. Padişahlık (sultan-halife) makamının ilk defa resmi bir hüviyete sahip bir "devlet başkanlığı" olarak anayasal düzeyde tanımlanmış olması bunun göstergesidir. *Kanûn-ı Esâsî*, "padişahın dünyasal ve dinsel hak ve yetkilerini anayasallaştırm[ıştır]."[220]

Kanûn-ı Esâsî, "Memaliki Devleti Osmaniye" adlı ilk bölümüyle dışarıya karşı konumlanarak devletin bütünlüğünü ve bölünmezliğini savunur; "Tebaai Devleti Osmaniyenin Hukuku Umumiyesi" adlı ikinci bölümüyle de, hangi din ve mezhepten olursa olsun içerde "Osmanlı" olarak adlandırılanların toplumsal birliği öngörür.[221] İçine doğduğu koşullar da bu programatik hattı teyit eder. İstanbul'da Tersane Konferansı'nın toplandığı koşullarda hazırlanmış; hükme bağladığı ilkelerle egemenliğinin devredilemez olduğunu ve bunu teyit etmek için uluslararası bir konferansın kararlarına ihtiyaç duyulmadığını göstermiştir.[222] Ayrıca, Bosna Hersek ve Bulgaristan Vilayet Umum Meclislerinin yetkilerinin *Meclis-i Umumî*'ye devredilmesiyle, ayrılma kararlarının önüne geçmeye çalışmıştır.[223] Meclis-i Umumî, Heyet-i Vükelâ ve memur bileşiminde imparatorluğun kozmopolit yapısını gözetmiş; dışarda ve içerde "Osmanlı" ittihadını gerçekleştirmeyi öngörmüştür.[224] Mebuslar da, sadece kendilerini seçen dairenin değil, "*Umum Osmanlının Vekili*' olacaklardır (md.71)."[225]

Peki, Meşrutiyeti sınırlayan, bu erken doğumu kadük bırakan nedir? Anayasa Hukukundan yola çıkarak *Kanûn-ı Esâsî*'yi inceleyenler, bu soruya, padişahın "mutlak" yetkileri ve "üstün hükümranlık hakları"nın sınırlandırılmamış olması şeklinde cevap verirler.[226]

Kanûn-ı Esâsî'ye göre, saltanat ve hilâfet "sülalei âli Osmandan [...] ekber evlada aittir" (md.3). Sultan ve halife olarak padişah, monarşinin ve devletin başı, Osmanlı tebaasının hükümdarıdır.[227] Halife olarak padişah, "dini islâmın hamisi"dir (md.4).

---

217 Bkz. Tevfik Çavdar, a.g.e., s.42-43.

218 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952, s.91'den aktaran Gökhan Göktürk, "Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 54, 2016, s.245-273, s.267.

219 M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.388-393, s.389.

220 Bülent Tanör, a.g.e., s.138.

221 "Kanunu Esasi", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., 27, 28.
Tevfik Çavdar, a.g.e., s.39.
Selda Kaya Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", a.g.e., s.564.
Selda Kılıç, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", a.g.e., s.36.
Bülent Tanör, a.g.e., s.137; Gökhan Dönmez, "Türk Anayasaları Ekseninde Türkiye'de Temsil Olgusu", *TAAD*, Yıl: 5, Sayı: 17, 2014, s.231-266, s.248-250.

226 Bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.136, 138, 143-144.
A.g.e., s.136.

Padişah, devletin başı olma yetkisini, re'sen kullanamadığı durumlarda, *Heyet-i Vükelâ* aracılığıyla kullanır. Heyet-i Vükelânın kuruluşu padişahın iradesine dayanır; padişah, hem Sadaret ve Meşîhat (Şeyhülislamlık) makamlarını hem de vükelâyı seçer, atar, gerektiğinde azleder; rütbe ve nişanlarını tevcih eder (md.7, 27). Heyet-i Vükelâ, dahili ve harici bütün mühim konuları konuşmak üzere sadrazam başkanlığında toplanan bir kuruldur; ancak, görüşülmesi padişahın iznine bağlı konularda önce padişahın "görüşme izni" vermesi gerekir ve aldığı kararların icrası padişahın irade-i seniyyeyle verdiği onaya bağlıdır.[228] Vükelâ devlet memuriyetiyle ilgili konulardan ve bunların icrasından sorumludur (md.30). Ancak, Heyet-i Vükelânın kuruluş ve karar alma biçimi ile sadrazam, şeyhülislam ve vükelânın padişaha karşı sorumlu olması, bileşenlerinin Meclis-i Umumîye karşı sorumlu olmadığını gösterir.[229]

Monarşiyi koruyan 1791 ve 1793 Fransız Devrim Anayasalarının doğrudan Meclise tanıdığı yetkiler gibi çok önemli egemenlik hakları padişaha verilmiştir.[230] Yabancı devletlerle anlaşma yapma, savaş ve barış ilanı, ordunun (kuvve-i berriye ve bahriye) kumandası, "harekatı askeriye ve ahkâmı şeriye ve kanuniyenin *icrası*", nizamnamelerin tanzimi, cezaları indirme ve affetme hakkı padişahındır (md.7). Padişah, ayrıca, "idare-yi örfiye" ilan edilen mahallerde "kavanin ve nizamatı mülkiyenin muvakkaten tatili" üzerine "nizam-ı mahsus" (özel düzenlemeler) ile ülkeyi yönetme hakkına sahiptir (md.113).

Kanûn-ı Esâsî'nin biçimsel çerçevesiyle böyle sınırlı bir tahlil, bizi doğrudan karar alma ve uygulama sürecinde "mutlak" iktidarın padişahın elinde olduğu; karar ve icranın yoğunlaştığı yürütme organı dışında gerçek anlamıyla bir yasama organının ortaya dahi çıkmadığı; padişahın da hem hükümet veya yürütme organının başı ve hatta kendisi hem de yasama yetkisini elinde bulunduran kişi olduğu yönünde çıkarımlar yapmaya yöneltir.[231] Oysa, François Georgeon'un belirttiği gibi, imparatorluğun 1840-1876 yılları arasında kanunlar, nizamnameler, istişari veya temsili kurul-organlarla yetki ve işlevleriyle daha karmaşık ve yetkin bir devlet aygıtına dönüştüğü ve bu koşullarda "Sultanlar[ın] hâlâ hüküm sürmekte, ama hükümet etmemekte" olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğu zaman, tarihsel gerçekliğe dayanarak biçimsel tahlili tashih etme gerekliliğinin doğduğu görülür.[232]

---

228 A.g.e., s.138.

229 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2016, 18.

230 Ertuğrul Cenk Gürcan, "1791 ve 1793 Fransız Anayasaları'na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2011, s.183-214, s.193-196.
Bülent Tanör, a.g.e., s.139.
François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi Yayınları, 2006, s.46, 27. Ayrıca, Meşrutiyetin ilanı için Abdülaziz ve V. Murad'ın haledilmesi gerekmiş; Abdülaziz tahtın oğluna geçmesi yönündeki veraset değişikliğini kabul ettirememiş ve paşaların iktidarı devam etmiştir. A.g.e., s.28, 42-44, 49, 56-61. Padişahın "mutlak" iktidarı için bkz. Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), TTK Yayınları, XIII. Dizi, [Basılı Kopyada Tarih Belirtilmemiştir.], s.194.

Padişah, "mutlak" kişisel iktidarı değil; siyasal birikim haklarına sahip mülk sahibi sınıfların "genelleşmiş kişisel iktidar"ını temsil etmektedir. Siyasal birikim haklarına sahip mülk sahibi sınıflar, iktidar ve kanun yapma süreçleri tek bir kişide, padişahta yoğunlaşmaya ve merkezileşmeye devam ettiği sürece, yönetmeye devam edebildikleri için bu böyledir. *Kanûn-ı Esâsî*'nin "meşrutiyet" sınırları içinde "mutlak"laştırdığı iktidar, siyasal birikim haklarına sahip mülk sahibi sınıfların iktidarıdır. Meşrutiyetçiler ve Muhafazakârların bileşimi ile Anayasal organların yetki sınırı ve sorumluluk çerçevesi bunu gösterir.

Enver Ziya Karal, maliyeciler (mültezim ve sarraflar-Galata Bankerleri), paşalar (vükelâ ve ümerâ) ve ulemâdan gelen kişileri sayarak, muhafazakârlar olarak niteliği bir kesiminin kendi iktidar alanlarını kaybetmekten korkarak ve korktukça daha fazla saltanat hukukunun münakaşasına izin vermediklerini belirtir.[233] Karal, bu toplama müslüman tebaa ile gayrimüslüm tebaanın eşit haklarla temsilinden çıkarları zarar gören iç ve dış güçleri de ekler.

> "Muhafazakârlar, meşrutiyet idaresiyle [...] yeni ve temel bir kuvvetin meydana çıktığını görüyorlardı. Bu da hükümet idaresi hakkında serbestçe fikir söyliyen ve onu murakabe etmek istiyen umumî efkârdı. Umumî efkâra dayanmadan iktidara geçmek ve orada tutunmak artık mümkün görünmüyordu. Mevkilerini ve istikbal hakkındaki ümitlerini Padişaha bağlamış olan bu grup, umumî efkârın tutmakta olduğu Mithat Paşa'dan endişe ediyor hattâ ürküyordu."[234]

"Mutlak" iktidar, padişahın şahsında cisimleşmekle birlikte, iki temel kurul-organ aracılığıyla kullanılır: *Heyet-i Vükelâ* ve *Heyet-i Âyân*. Padişah irade-i seniyyesi, yani onun re'sen aldığı kararlar dışında, yine onun irade-i seniyyesine dayanan kolektif kararlar da Heyet-i Vükelâ aracılığıyla alınır ve Meclis-î Umumî de dahil alınan bütün kararlar Heyet-i Vükelaca icra olunur. Meclis-i Umumînin varlığına rağmen, bütün konularda yasa önerme hakkı Heyet-i Vükelâya verilmiştir ve Meclis-i Umumînin yasama yetkisi "vazife-i muayyene" (kendi görev alanları) ile sınırlandırılmış istisnai bir yetkidir (md.53).[235] Heyet-i Vükelâ, Meclis-i Umumînin toplanamadığı koşullarda "bâ-irade-i seniye *muvakkaten kanun* hüküm ve kudretindedirler" (md.36).[236] Meclis, yani seçilmişler kendi hükümetlerini oluşturma ve denetleme hakkından yoksundur.[237]

Yasama alanında Meclis-i Umumî nezdinde bir organlaşma olduğu görülmekte, ancak bu yasama organının, henüz kuvvetler ayrılığında ol-

---

[233] Enver Ziya Karal, a.g.e., s.10-11, 242.

[234] A.g.e., s.10.

[235] Bülent Tanör, a.g.e., s.139.

[236] A.g.e., s.140-141.
Kanûn-ı Esâsî'de güven oylaması usulü yoktur. Sadece "sual" (soru) (m.38) ve vükelânın cezaî sorumluluğunu başlatabilecek bir nevi meclis soruşturması niteliği taşıyan "Divan-ı Âliye havalesi" usulü vardır (m.31). Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, a.g.e., s.34.

duğu gibi, "kendiliğinden" toplanma ve karar alma yetkisine sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Seçilmişlerden oluşan tek yasama organı olan *Heyet-i Mebusan*'ın kanunların hazırlanması sürecindeki yetkileri padişah, Heyet-i Vükelâ ve Meclis-i Umumînin diğer kanadı olan Heyet-i Âyân tarafından sınırlandırılmıştır. Bir, Meclis-i Umumînin toplanmasına, "tatil"ine, "ledel iktiza" (gerektiğinde) Heyet-i Mebusanın yeniden seçime gidilmesi koşuluyla feshine karar verme hakkı padişahtadır (md.7). İki, Meclis-i Umumî üyeleri sadece vatana ve anayasaya değil, padişaha sadakat yemini etmek zorundadırlar (md.46).[238] Üç, Meclis-i Umumînin bir kanadı olan Heyet-i Âyânın bütün üyeleri padişah iradesiyle belirlenir.[239] Dört, yeni kanun ve kanun değişikliği önerileri, Sadaret vasıtasıyla padişaha iletilir ve onun izni alınır (s.53).[240] İzin üzerine lâyiha (kanun tasarısı) Heyetlerin dışında hazırlanmak üzere, temsili niteliği kalmamış ve kendisine yasama yetkisi tanınmamış bir kurula, Şûrâ-yı Devlete gönderilir ve hazırlanan lâyiha görüşülmek üzere Heyetlere gelir (md.53). Lâyiha önce Heyet-i Mebusanda görüşülür, sonra bir kez daha görüşülmek üzere Heyet-i Âyâna gönderilir. Heyet-i Âyan bu aşamada "tasarıyı padişahın haklarına ['hukuku seniyesi'] uygunluk açısından" gözden geçirir.[241] Bu gözden geçirmeden sonra, Heyet-i Âyân, lâyihayı ya kabul eder, ya da gerekçeli kesin ret veya değişiklik istemiyle Heyet-i Mebusana geri gönderir (md.64). Heyetlerden birinde reddedilen lâyiha, o toplantı yılında bir daha görüşülmez (md.54). Beş, Heyetlerden kabul edilerek geçen metin henüz bir kanun değil, lâyihadır. Lâyihanın kanunlaşabilmesi padişah onayına bağlıdır. Padişahın irade-i seniyyesi olmadan, Meclis-i Umumî kararları da dahil hiçbir karar kanunlaşamamaktadır. Altı, padişahın hükümranlık hakları ve bu hakları kullanmaktan "gayri mesul" addedilmesi (md.5), padişah, Heyet-i Vükelâ ve Heyet-i Âyânın kolektif iktidarına dokunulmazlık tanımakta, bu kolektif iktidarı güvenceye almaktadır.

Kanûn-ı Esâsî, "sultanî' bir anayasa"dır ama "bir uzlaşma, karşılıklı ödün metni" olarak bir "siyasi güçler dengesi"ni yansıtır.[242] Ancak, "meşrutiyet" sınırlarına çekilmiş olmakla birlikte, padişahın, Anayasanın da teyit ettiği şekilde "devlet başkanı" olarak, "genelleşmiş kişisel iktidar"ı şahsında mutlaklaştırması bu dengeye tam tersi yönde bir sınır çekmiş ve Meşrutiyeti sınırlandırmıştır.[243]

---

238 Bülent Tanör, a.g.e., s.139.

239 A.g.e., s.137.

240 A.g.e., s.139-141.

A.g.e., s.140.

François Georgeon, a.g.e., s.72.

Hükümdarların "sembolik" devlet başkanı olarak tanımlanabilmeleri için gereken şekil şartı, yani yürütmenin sorumlu hükümet başkanıyla bakanlarda bulunması şartı, *Kanûn-ı Esâsî*'de geçerli değildir. Bkz. Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986, s.33.

5.2.2. II. Abdülhamid: "Genelleşmiş Kişisel İktidar"ın Karşı Devrimi

Kanûn-ı Esâsî'nin ilan edildiği gün toplanan Tersane Konferansı (1876), akabindeki Londra Protokolü (1877) ve tarihe 93 Harbi (1877-1878) olarak geçen Osmanlı-Rus Savaşı, *Kanûn-ı Esâsî*'nin kurmaya çalıştığı dengeyi sarsacak ve Meşrutiyete son verecek toplumsal dinamikleri harekete geçirecektir.[244] Berlin Konferansı ve *Berlin Antlaşması*'yla bitecek bu süreç, dışarıya karşı "Osmanlı" İmparatorluğu'nun egemenlik haklarını savunan ve içerde "Osmanlı" tebaası üzerinden sağlanmaya çalışılan yeni siyasal birlik düşüncesini sarsacaktır.

Feodal siyasal birliğin en önemli göstergelerinden biri olan "çifte egemenlik" biçiminin çözülüşü karşısında iki eğilim ortaya çıkmış; ya imparatorluklar kendilerini konsolide edecek yeni bir merkezileşme sürecinin içine girmişler ya da feodal tabiiyet ilişkilerinden bağımsızlaşan topluluklar (millet) tabi oldukları imparatorluklardan koparak ulus-devletler kurmaya başlamışlardı. 1815 Viyana Kongresi'nden itibaren Avrupa Konseri'nin birincil gündemi, temel çatışma başlığı olan çifte egemenlik alanlarının ortadan kaldırılması ve belirli sınırlar içinde tek bir devletin kontrolünde mutlak egemenlik alanlarının yaratılması olmuştu.[245] Bağımsız devletlerin kuruluşunu, devletler arası ilişkileri ve paylaşım savaşlarını bu gündem belirlemekteydi. Paylaşımın devam ettiği ve bağımsız devletlerin kurulamadığı durumlarda ise, kongre ve konferanslarla güvence altına alınan "kısmi egemenlik" alanları, yani "nüfuz alanları" ortaya çıkıyordu.[246] Coğrafyamız açısından bu gündeme Avrupalılar tarafından verilen ad *Doğu Sorunu*'ydu.

1856'da Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Konferansı, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumayı taahhüt ederek imparatorluğu Avrupa Konseri'nin parçası bağımsız bir devlet olarak tanıyınca Doğu Sorunu bir süreliğine dondurulmuştu.[247] Ancak, 1871 Londra Konferansı'nın Boğazlarda değişikliğe gidileceği yönündeki kararı, Doğu Sorununu yeniden gündeme getirmiştir. İngiltere, Fransa'da İkinci İmparatorluğun düşüşü ve Rusya ile Avusturya'nın Balkanlar'daki yayılmacı ilerleyişi kar-

---

[244] Enver Ziya Karal, a.g.e., s.14-80; François Georgeon, a.g.e., s.108.
1648 Westphalia Barışının kurduğu devletler sistemiyle gündeme gelen "egemenlik" kavramı, etkisi i feodal siyasal yapıların yerini ulus-devletlere bıraktığı 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılda hissettirmiştir. 1815 dönemecinde etkisi Avrupa'yı aşmıştır. "Bodin'den beri devletin bir niteliği olarak kullanılan kavram, gerek ana akım siyaset biliminde gerek devletler hukukunda, esas olarak, ülkesel (*territorial*) sınırları belli bir insan topluluğu üzerinde yasa koyma ve zor kullanma tekeli olarak iç egemenlik ve bu insan topluluğunu diğerleri karşısında temsil etme hakkı olarak dış egemenlik diye tanımladı." Mustafa Bayram Mısır, *Kapitalizm, Devletler ve Egemenlik: Egemenlik Kuramının Tarihsel Maddeci Bir Eleştirisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s.7, 4-8, 114-148, 212-218.

[246] İngilizcede "under protection" veya "protectorate" olarak adlandırılan, Türkçe'de "nüfuz" veya "himaye" alanları olarak geçen bu alanlar, sömürge ve yarı-sömürge kavramlaştırmalarına benzer bir referans düzleminde anlaşılabilir. İktisadi etki veya bağımlılığın ötesinde siyasal-diplomatik yeni bir egemenlik biçiminin ortaya çıkmış olduğunu gösterir.
Temel İskit, a.g.e., s.112, 134; François Georgeon, a.g.e., s.32-33.

şısında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunma politikasından vazgeçiyor; 1870'lerin sonundaki yeni bir paylaşım savaşını, 93 Harbini tetikleyecek bir karar alıyordu.[248] İstanbul'un Rus işgaliyle tehdit edildiği günlerde İngiltere'nin, imparatorluğun "son anlarını" yaşamakta olduğu yönündeki tespitinin de gösterdiği gibi, bu durum, imparatorluğu egemenlik haklarını kaybetmenin eşiğine getirecektir. Savaşın sonunu belirleyen Berlin Konferansı ve *Berlin Antlaşması*, Doğu Sorununu yeniden formüle ederek, imparatorluğun konu olduğu yeni bir paylaşım savaşının başladığını onaylamış; Avrupa'nın doğusunda 1856 *Paris Antlaşması*'nın güvence altına aldığı bölgedeki dengeleri tersine çevirmiş ve "Büyük Güçler"in nüfuz alanları doğrultusunda yeniden kuruluşunu müzakereye açmıştır.[249] İmparatorluğun egemenlik haklarını yitirdiği Balkanlar'dan başlanarak, imparatorluğun genel toprak bütünlüğü ve egemenlik hakları Avrupa Konseri'nin müzakere ve himayesi altına alınmıştır.

93 Harbi, daha bitmeden, dışarda ve içerde bir iktidar sorununu tetiklemiştir. Dışarıya karşı egemenliğin kaybedilmekte oluşu, sorumluluğu kimin alacağı üzerinden yürüyen tartışmaları, II. Abdülhamid, Saray ve Hükümet ile Meclis-i Mebusan arasında bir iktidar mücadelesine dönüştürmüştür.[250] Savaşı bilfiil yönettiği için Abdülhamid ve Hükümeti, Meclis-i Mebusan tarafından kayıpların doğrudan sorumlusu olarak gösterilmiş; Serasker Paşa, Meclis önünde hesap vermek zorunda kalmış; Sadrazam değişikliğine gidilmiş; kimi nâzırlar hakkında güvensizlik önergesi verilmesi kararlaştırılmış ve yargılanmaları istenmiştir. *Kanûn-ı Esâsî*'nin padişaha tanıdığı fesih yetkisi nedeniyle, mücadele, Saray ve Hükümet lehine sonuçlanacak ve Abdülhamid maddi veya siyasi sorumluluk üstlenmeden mutlak iktidarını sağlayacaktır.

Bununla birlikte, Balkanların büyük oranda kaybı, savaşın fay hattını ve temsil tabanının ana gövdesini oluşturması nedeniyle, merkezi temsili organı ve onda cisimleşen Meşrutiyet rejimini sarsacaktır. *Berlin Antlaşması*'yla Rumeli'nin önemli bir kısmında Bulgaristan Prensliği kurulmuş; geri kalan kısmı ise, Osmanlı'ya bağlı olmakla birlikte, Babıâli tarafından beş yıllığına görevlendirilecek hristiyan bir valinin yöneteceği özerk Doğu Rumeli (*Rumeli-i Şarkî*) vilayetine dönüştürülmüştür. Yeni topraklar verilerek Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığı tanınmıştır. Rus ve Slav genişlemesi karşısında bir denge unsuru olarak İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Yunanistan'ın toprak talepleri görüşülmüş ve 1881'de yeni toprak kayıplarına yol açacak şekilde bir arabuluculuk düzenlemesi yapılmıştır. Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgal ve idare edilmesine karar verilmiştir. Bu toprak kayıplarıyla birlikte, 1876/1877 yıllarında oluşturulan ilk Meclis-i Mebusan'ın temsil

---

[248] İngiltere'in Osmanlı politikası için bkz. François Georgeon, a.g.e., s.43, 83, 87, 94, 97, 129-130, 261.

[249] François Georgeon, a.g.e., s.84, 98-99, 103-104, 111-113, 116, 119-123; Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.516-517; Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., s.82-85.

François Georgeon, a.g.e., s.99-102.

tabanının önemli bir kısmı kaybedilmiştir.[251]

II. Abdülhamid mutlakiyeti, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasıyla kolektif karar alma organlarının zayıflaması sonucu içerde kurulmuş bir mutlakıyettir. *Berlin Antlaşması*'nın hükümleri altında ve onun çizdiği çerçevede dışarıda hiçbir hükmü olmayan bir mutlakıyet. İçerden bakıldığında, Abdülhamid "Kızıl Sultan"dır. En açık örnek Ermeni sorununa yaklaşımdır. Meşrutiyetin getirdiği "vilayetlerin temsili" yerini *Berlin Antlaşması*'nın çerçevesini çizdiği "milletlerin temsili"ne bırakmıştır.[252] Antlaşmanın "16. maddesinde, ilk kez 'Ermenilerin yaşadıkları vilayetler'den söz edilir; imparatorluk buralarda 'yerel ihtiyaçların gerektirdiği iyileştirme ve ıslahatı gerçekleştirmeyi taahhüt etmelidir."[253] İsyanlar, bu nedenle, hep siyasal sonuç almak için bu çerçeveye oturtulmaya çalışılmış; Abdülhamid de Ermenilere siyasal temsil alanı tanımayarak sorunu hep "millet sistemi" içinde görmüş ve tüm talep ve isyanları siyasal zorla, yani askeri yöntemlerle bastırmıştır.[254]

Dışardan bakıldığında ise, Abdülhamid mutlakıyeti François Georgeon'un ifadesiyle "kağıt üstünde" bir mutlakıyettir.[255] Abdülhamid, doğrudan toprak kayıplarına yansıdığı şekliyle "dış egemenlik" haklarını kaybetmiş veya korumakta zorlanmıştır. Kayıplar yarı-bağımsız siyasi yapılar olarak varola gelen bölgeler üzerindeki "iç egemenlik" haklarını tehdit edecek boyutlara ulaştığında da, Abdülhamid, içerdeki mutlakıyeti uğruna hâkim egemenlik kabullerine aykırı egemenlik biçimleri denemiştir. Bir, gerçekte egemenlik haklarını kaybettiği topraklar üzerinde diplomatik yollarla egemenlik haklarını korumaya çalışmıştır. *Berlin Antlaşması*'ndan başlayarak kaybettiği toprakların bir kısmında antlaşma maddelerine "hükümdarlık haklarının korunduğu" yönünde şerh koydurmuş; bu yerleri imparatorluk haritalarında Osmanlı toprağı olarak göstermeye devam etmiştir.[256] İki, egemenliğin siyasal (diplomatik) biçimden bağımsız tanımlanamayacağı bir yüzyılda, siyasal egemenliğini kaybettiği topraklar üzerinde "dini egemenlik" iddiasında bulunmuştur. Sultan-halife olarak kaybettiği topraklar üzerinde hala kimi "hükümdarlık hakları"na sahip olduğunu iddia etmiştir. 1879'da Bosna ve Hersek'teki müslüman ve ortodoks isyanı, 1880'de Karadağ'da kurulan Priznen Birliği bu hak talebine eşlik eder.[257] Bu çabalar, en fazla, "çifte egemenlik" haklarının çözüldüğü bir yüzyılda "çifte egemenlik" yönünde haklar iddia ederek geleceğe yönelik pazarlık gücünün korunması girişimi olarak görülebilir.

---

[251] 1876'da seçilen 130 kişilik Meclis-i Mebusan'ın 48 üyesini etkileyen bir kayıp yaşanmıştır. Bkz. Selda Kılıç, a.g.e., s.31. Balkanların imparatorluk genelinde temsil edildikleri oranda imparatorluk dışı bir siyasal birlik fikrine ortak olamayacaklarına inanan Rusya'nın, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması yönündeki görüşü de Meclis oluşumunda Balkanların belirleyici olduğunu gösterir. Bkz. François Georgeon, a.g.e., s.102.

A.g.e., s.362-363.

[253] A.g.e., s.104.

[254] A.g.e., s.329-358, 362-363.

[255] A.g.e., s.123, 271.

[256] İngiltere'ye verilen Kıbrıs, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na geçen Bosna-Hersek ve 1881'da Fransız protektorasına geçen Tunus'da olduğu gibi. A.g.e., s.114, 123, 252-255, 431.

A.g.e., s.120, 122-123, 125.

İçerinin nerede bittiğini ve dışarının nerede başladığını muğlak hale getiren bu girişimler, Büyük Güçler tarafından, Girit özelinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na pazarlık gücü bırakmayacak ve toprak kayıplarını pekiştirecek şekilde "egemenlik" olarak değil "metbuluk" olarak yorumlanmıştır.[258] Dahası bu muğlaklık Büyük Güçlerin uluslararası konferans ve antlaşmalarla kendilerine "nüfuz alanları" oluşturmalarına zemin hazırlamıştır. Ve zorunluluk olarak pazarın yayıldığı alanlarda iktisadi gücü temel alan bu "kısmi egemenlik" biçimlerini önleme şansı olmamıştır. Düyûn-ı Umûmiyyenin eşgüdümünde verilen imtiyazlar Fransa, İngiltere ve Almanya başta olmak üzere emperyalist ülkelerin "nüfuz alanları"nı oluşturmaya başlamıştır.[259] İlk defa 1876'da Mısır gelirlerinin bir bölümüne karşılık kurulan *Düyun-ı Umûmiye İdaresi*, zamanla İngiltere'nin "örtülü protektora"sına dönüşmüş ve fiili idaresi İngiliz yüksek komiserinin eline geçmiştir. Vilayet-i Selâse'de kurulmaya çalışılan "mali denetim" ve "nüfuz alanı" kavgası da buna örnektir. Dışarının nerede başlayıp içerinin nerede bittiğinin muğlak hale geldiği bu koşullarda, içerde kurulan egemenlik de zayıflamış; "iç kolonizasyon" işlevi gören tabiiyet ilişkileri milliyetçilik duvarına çarpmıştır.[260] Balkanlarda ve Araplar arasında milliyetçi ve bağımsızlıkçı talepler artmıştır. Burjuvazisi güçlenerek bağımsız siyasal örgütlenmelerle İstanbul'dan ayrışma eğilimi içine giren gayrimüslimleri, patrikhaneleri, Arapları da, hilâfet üzerinden kişisel tabiiyet ilişkileri kanalıyla örgütlemek giderek imkânsız hale gelmeye başlamıştır.

1877-1880 yılları arasındaki bu gelişmeler, dışarıda ve içeride iktidarın biçimlenişini etkileyecek; Abdülhamid mutlakıyetinin özgün biçimini ortaya çıkaracaktır.

Meclis-i Mebusanın temsil tabanındaki çözülme, Meşrutiyetin Balkanlar eşrâfını ve dolayısıyla halkını temsil bağıyla "Osmanlı" toplumunun ve imparatorluğunun parçası haline getirme projenin başarısızlığı, İstanbul ile bağlı bölge-topluluklar arasında bir kırılma yarattığı gibi, mülk sahibi sınıflar arasında da yeni bir krize yol açmıştır. İstanbul'da yoğunlaşan ve siyasal birikim haklarına sahip mülk sahibi sınıflar ile temsil organı aracılığıyla siyasal-anayasal haklar kazanmış ve çoğunluğu bölge-topluluklarda bulunan mülk sahibi sınıflar arasındaki toplumsal ve siyasal birlik dağılmış; Meşrutiyetin zeminini oluşturan siyasal uzlaşı ortadan kalkmıştır. Mülk sahibi sınıflar içinde iki ayrı eğilimi açığa çıkmıştır. Birincisi, İstanbul'daki mülk sahibi sınıflar arasındaki yarılmadır. Tanzimat'la birlikte büyük bir servet-sermaye birikimi elde etmiş müteşebbis birincil mültezimlerin çiftliklerine, toprak rantından aldıkları pay daralan ancak siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyan mülk sahibi sınıflarca el konmaya başlanmıştır.[261] Bu sınıf-içi mücadele, çiftliklerin hâkim üretim ve bölüşüm ilişkilerinin devam ettiği ancak yeniden bölüşüm mekanizmasının merkezine

---

[258] Fransa'nın İstanbul'a metbuluğunu tanımadığı Tunus da bu örneğe eklenebilir. A.g.e., s.386, 253-255.

[259] A.g.e., s.251-252, 260, 268, 425-427.

[260] A.g.e., s.268-271, 313-317, 324-328, 370-372, 419-427.
Bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.28-30.

siyasal zorun, özel olarak da padişahın yerleştiği koşullarda gerçekleşecektir. Hazine-i Hassa Nezâreti'ne alınan Emlâk-ı Hümâyûn, çiftliklerin yeniden paylaşım merkezi olacak; padişahtan başlayarak ona kişisel bağlılığını beyan eden mülk sahibi sınıflar bu yeni himaye hiyerarşisinin belirlediği oranda çiftliklerden pay alacaklardır.[262] Padişah II. Abdülhamid'in "sultan çiftlikleri"yle, "I. Meşrutiyet'ten sonra imparatorlukta özel hukuk çerçevesindeki en büyük toprak sahibi haline gel"mesi, yoğunlaşmanın merkezini; "Emlak-ı hümayunun emaneten idaresi yoluna gidilmeyip daha ziyade itibar sahibi kişilere iltizam verilmesi usulü[nün] tercih edil"mesi de yoğunlaşmanın himaye ilişkilerini gösterir.[263] Bu el koyma sürecinde, hem müteşebbis birincil mültezimlerin hem de yabancı sermayenin iktisadi gücü by-pass edilmeye çalışılacaktır.[264] İkincisi, İstanbul merkezli bu yeniden paylaşım mücadelesinin yerelde eşrâfı güçlendirmesidir. Çiftliklere el koyma sürecinin ikinci ayağını, öşür vergileri iltizamının daha küçük birimlere ve yerel mültezimlere ihale edilmesi oluşturmuş; bu da, müteşebbis birincil mültezimlerle rekabet etmekte zorlanan eşrâfı güçlendirerek açığa çıkarmıştır.[265] Bu durum, Anadolu'da II. Meşrutiyet ve Cumhuriyetin temelini oluşturacak mülk sahibi sınıfın konsolidasyonunu; Balkanlarda ise, bölge-topluluklardaki mülk sahibi sınıfların, özerklik ve bağımsızlık talepleri üzerinden daha da bütünleşmelerini beraberinde getirecektir.

Siyasal birikim haklarının muhafazası yönündeki eğilim, varoluş zeminini oluşturan kişisel tabiiyet ilişkilerini konsolide etmiştir.[266] Tanzimat'ın zümreleri çözdüğü ve özerk kolektif karar olma organlarının yeniden kuruluşunu imkânsız hale getirdiği koşullarda, merkezi kolektif karar alma organlarının tasfiyesi, siyasal birikim haklarını koruyanların yönetime katılımları için tek bir seçenek bırakmış ve Abdülhamid'in Sarayı çevresinde bir yoğunlaşma yaratmıştır. Savaş sırasında Meclisi by-pass eden, sonrasında da onu ikame eden Abdülhamid yönetiminde "askerî meclis", "meclis-i umumi" ve "heyet-i fevkalade"lerin kurulduğu görülmektedir.[267] Bu olağanüstü meclislere Heyet-i Vükela da eşlik etmiştir.

Siyasal birikim haklarını ellerinde bulunduran paşalar ve yüksek ulemâ, imparatorluk ölçeğindeki siyasal iktidarlarını ve siyasal iktidarları dolayımıyla koruyabildikleri toplumsal iktidarlarını kaybetmemek için iktidarın tek elde yoğunlaşmasının önünü açmışlardır.[268] Bu nedenle, bir, "Osmanlıcılık" siyaseti terk edilmiştir. İki, Meclis-i Mebusana karşı siyasal birikim haklarına sahip olanların temsil edildiği Heyet-i Ayan ile Heyet-i

---

262 Aysun Sarıbey Haykıran, s.112-116, 118, 170, 177.

263 A.g.e., s.112, 115.

264 Sultan çiftliklerinin daha ziyade yabancıların ilgilendikleri Asya'daki stratejik alanlar ile kaybedilmekte olan Balkanları ikame edecek Anadolu topraklarında yoğunlaştığı görülmektedir. A.g.e., s.116, 118; Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası – Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.32-33.

265 Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.30, 47-53, 63-64.

266 Olivier Bouquet, a.g.e., s.369-393.

267 François Georgeon, a.g.e., s.93, 98, 120, 121, 137.

268 Durumlarını konsolide ederek yüksek rütbeleri "paşa" unvanı güvencesiyle tekellerine alan kişiler Abdülhamid çevresinde toplanmıştır. Olivier Bouquet, a.g.e., s.XXII-XXIII, 43.

Vükelâ tekleştirilmiştir. Meclis-i Mebusan, Heyet-i Vükelânın Padişaha sunduğu mazbata ve bu mazbatayı gerekçe gösteren 2 Şubat 1878 tarihli padişah iradesiyle feshedilmiştir.[269] Heyet-i Âyân varlığını devam ettirmiş; 1878-1880 arasında heyete 11 atama yapılmıştır. Kanunların yerini Heyet-i Vükelâ'nın çıkardığı kanunu muvakkatlar almıştır.[270] Üç, iktidarın tek elde yoğunlaşması kişisel tabiiyet ilişkileri dolayımıyla gerçekleşmiştir. Siyasal birikim haklarının konsolidasyonu kişisel tabiiyet ilişkilerinin güçlendirilmesini bir zorunluluk olarak dayatmış; bu zorunluluk, paşaları ve yüksek ulemâyı padişah çevresinde toplamıştır. İktidarın tek bir kişide "mutlak"laştırılması sayesinde "genel" iktidarlarını güvenceye alabildikleri için, "gayrişahsi iktidar" karşısında "genelleşmiş kişisel iktidar" güçlendirilmiştir. Abdülhamid'in "istibdad rejimi" tek bir kişinin kendi iradesiyle siyasal zor tekelini eline almasının değil, siyasal birikim haklarını kaybetmemek için mülk sahibi sınıfların, II. Mahmud'dan sonra bir kez daha, iktidarı tekleştirme ve mutlaklaştırmalarının ürünüdür. Ancak, bu sefer, son defa giyilecek bu arkaik feodal gömlek, "sultan çiftlikleri"nde cisimleştiği haliyle gelişmekte olan kapitalist ilişkileri kuşanmıştır.

"Genelleşmiş kişisel iktidar"ın karşı-devrimi olarak adlandırılabilecek bu süreç, dikensiz gül bahçesi vadetmemiş; tam tersine üç önemli çelişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir, siyasal birikim haklarına sahip mülk sahibi sınıfların, kendi dışlarındaki sınıf ve tabakalara siyasal-anayasal haklar tanımayarak, "gayrişahsi iktidar"ın toplumsal tabanının genişletilmesini engellemeleri hem bir bütün "sınıf olarak yönetme" kabiliyetlerini hem de toplumu ve dolayısıyla imparatorluğu bir arada tutma şanslarını kaybetmelerine neden olmuştur. Tebaa-vatandaş olarak var olma zemini sarsılmış; millet-cemaat talepleri güçlenmiştir. İki, paşalar ve yüksek ulemâ, bu andan itibaren "gayrişahsi iktidar"ın kendilerine sunduğu meşru iktidar alanını kaybetmişlerdir.[271] Paşalar artık "Osmanlı" paşası değil, "Sultanın paşaları"dır ve siyasal iktidar Babıâliden Saraya geçmiştir. Yüksek ulemânın özerk örgütlenmesi yerini Padişahın çevresinde toplanan ulemâ ve hiyerarşik yapısının dışında tutulmuş tarikat ehli almıştır.[272] Üç, Abdülhamid yeni bir toplumsal ve siyasal dinamiğe dayanan "mutlak" bir güç olarak değil, çözülmekte olan bir toplumu arkaik ve çökmekte olan bir siyasal birlik, yani "genelleşmiş kişisel iktidar" aracılığıyla bir arada tutmaya çalışan bir padişah olarak belirmiştir. Siyasal biri-

---

[269] Tevfik Çavdar, a.g.e., s.42. Meclis-i Mebusan savaşın sorumluluğunu paylaşmaktan kaçınarak tasfiyeye direnmiştir. Buna karşılık 10 civarında mebus vilayetlerine gönderilmiştir. Bunun yanı sıra, II. Abdülhamid'in yerine Reşad geçirilmeye çalışılmıştır. Ali Suavi'ye ait bir de başarısız darbe girişimi olmuştur. 1880'deki bu girişimin bastırılmasıyla birlikte, II. Abdülhamid istibdadı başlamıştır. 1881'de Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'i öldürmekten yargılanıp 1884'te idam edilmesi de, Meşrutiyet döneminin bitişi ve istibdad döneminin sembolik başlangıcı olmuştur. François Georgeon, a.g.e., s.101-102, 105-109, 138; Olivier Bouquet, "Midhat Paşa", *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, a.g.e., s.790-793, s.792.

François Georgeon, a.g.e., s.131.

"Artık sultanın çevresinde, bulunduğu mevkiyi sadece onun lütfuna borçlu olanlar kalmıştır; tamamen Abdülhamid'e bağımlı bu küçük grup içinde eski mabeyn başkâtibi Küçük Said sivrilmektedir." A.g.e., s.133, 134.

A.g.e., s.161, 174-175, 180-181.

kim ve kişisel ilişkilere dayanan mülk sahibi sınıfların iktidarının son çırpınışlarına tanıklık edecek bir dönemi başlatmış ve büyük krizlere gebe bir imparatorluk miras bırakmıştır.

Abdülhamid döneminde toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimi, her yönüyle kişisel ilişkiler dolayımıyla iktidarı tek kişide yoğunlaştıran ve merkezileştiren bir yönetim biçimini almıştır. *Kanûn-ı Esâsî*'nin mutlak iktidarı padişahta yoğunlaştırmaya ve merkezileştirmeye devam ettiren hükümdarlık hakları "genelleşmiş kişisel iktidar"ın kurulmasının meşru zeminini oluşturmuştur. Anayasanın "genelleşmiş kişisel iktidar" ve "gayrişahsi iktidar" arasında kurduğu denge bozuldukça, birinin görev ve yetkileri diğeri aleyhine artmış; iktidar alanı genişlemiştir. Bir, 19. yüzyıl boyunca kurul ve kurum tipi organların yaygınlaşmasıyla gözlemlenen "sınıf olarak yönetme" eğilimini sekteye uğratacak bir merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi ortaya çıkmıştır. Yasama organı olan Meclis-i Mebusan kapatıldığı gibi, Şûrâ-yı Devlet ve adli organlar da varlıklarını korumakla birlikte işlevsizleştirilmiş ve yetkileri kısıtlanmıştır.[273] Merkezi devlet örgütlenmesinin omurgasını oluşturan Heyet-i Vükelâ da, varlığını ve görevlerini korumakla birlikte Sadaret makamı altında örgütlenmesinden kaynaklı görece bağımsız konumunu ve yetkilerini kaybetmiştir. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ın tasfiyesi sırasında Sadaret makamına "başvekil" unvanıyla yaptığı atama, süreklileşen sadrazam değişiklikleri ve sadrazam veya şeyhülislam tarafından takdim edilebilen resmi maruzat sunma hakkının devlet ricâlinden başka kişilere de verilmesiyle Sadaret makamı resmen olmasa da, fiilen devreden çıkarılmıştır.[274] Heyet-i Vükelâ'nın olağanüstü toplantı yapma yetkisi de, padişahın iznine bağlanarak, elinden alınmıştır.[275] Heyet-i Vükelâ gibi, vekillerin her biri de giderek daha çok padişaha bağlı ve padişah tarafından belirlenir hale gelmiş; görev ve yetkileri ile unvan ve rütbelerini padişahla kurdukları kişisel ilişkiler kanalıyla edinmişlerdir. Nâzırlar da, sadrazam tarafından değil doğrudan padişah tarafından atanmış ve azledilmiş; dolayısıyla sadece padişaha karşı sorumlu olmuşlardır.[276]

Kurul ve kurum tipi organlardan Meclisin tasfiyesi, diğerlerinin görev ve yetki alanlarının padişahın yetkileri lehine daraltılması, karar alma süreçlerini ve niteliğini değiştirmiştir. *Kanûn-ı Esâsî*'nin hükümleri doğrultusunda Meclis tarafından onaylanma zorunluluğu nedeniyle 1878-1880 yılları arasında Heyet-i Vükelâ kararları, kanunu muvakkat (geçici yasalar) olarak adlandırılmıştır.[277] Zamanla yasama ve yürütme organı ayrımı

---

[273] Bülent Tanör, a.g.e., s.163.

[274] François Georgeon, a.g.e., s.101-102, 105, 109, 133-134; Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.165-189, s.165, 172; Bülent Tanör, a.g.e., s.163.

[275] Ali Akyıldız, "Meclis-i Vükelâ" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.251-253, s.252.

[276] Georgeon, Abdülhamid'in *Siyasi Hatıratını*'da "Asıl sadrazam Yıldız'da ikamet eden benim!" notunu düştüğünü aktarmaktadır. *Pensée et Souvenirs*, s.82-83'ten aktaran François Georgeon, a.g.e., s.176.
A.g.e., s.131.

ortadan kalkmış; kararların alındığı ve icra edildiği tek organ Heyet-i Vükelâ olmuştur.[278] Her ne kadar çok azı veto ediliyor olsa da, aldığı kararların tümünün padişaha sunulup onaylanarak yürürlüğe giriyor olması bu organ ile padişah arasındaki kuvvetler ayrımını fiilen ortadan kaldırmıştır.[279] Yasama ve yürütme yetkisi, padişah onayıyla yürürlüğe giren Heyet-i Vükelâ kararları ve padişahın irade-i seniyyeleri aracılığıyla kullanılır hale gelmiştir. Kararlar "gayrişahsi" özelliklerini kaybederek, kişiselleşmiştir. 1891 sonrasında Babıâli tamamen devre dışı kalmış; 1890'ların ortalarına doğru Abdülhamid kendi teşkilâtını, Saray teşkilâtını kurmuş ve devleti doğrudan idare etmeye başlamıştır.[280]

İki, kişisel ilişkileri konsolide eden bu tekleşme, "genelleşmiş kişisel iktidar"ı merkezileştiren Sarayı öne çıkarmıştır. Saray, Abdülhamid'in *Yıldız Sarayı*'yla birlikte yeniden bir yönetim organı olarak belirmiştir. "Genelleşmiş kişisel iktidar"ı merkezileştiren bir yönetim organı (Saray-ı Âmire) olduğu için, aynı zamanda padişahın ikametgahı ve makamıdır da. Hali hazırda bütün "kapı"ların çözülmüş oluşu, Osmanlı monarşisinin diğer dönemlerinde olduğu gibi kendinden menkûl, kendi içinde ayrı kişisel ilişkilerin geliştiği bir Saray'dan ziyade, Saray'la padişah arasında bir özdeşleşme yaratmıştır. Sarayın bu bütünleşik yeniden kuruluşunu en iyi François Georgeon'un Yıldız Sarayı tasviri anlatmaktadır.

> "Yıldız ayrı bir kenttir. [...] Yıldız'ı müstahkem bir kent, bir tür sipere çekilmiş bir ordugâh haline getiren bu bütün, bir anıtsal kapılar sistemiyle tamamlanır: [...] Büyük Mabeyn'e bakan ve sadece sultan tarafından kullanılan Saltanat Kapısı bulunur; Koltuk Kapısı daha güneydedir ve sarayda işi olan herkesin, ziyaretçilerin, görevlilerin, paşaların, arzuhal sahiplerinin kullandığı, halka açık kapıdır.
>
> [...]
>
> Sultan, Yıldız surunun çevresinde, mevcut askerî yerleşimlerin dışında, yeni kışlalar yaptırmıştır: Ertuğrul Kışlası ve Orhaniye Kışlası.
>
> [...]
>
> Bu 'kent'in merkezinde kalabalık ve çeşitli bir nüfus yaşar. Hepsi sürekli sarayda kalmayan, ama bir şekilde oraya bağlı on iki bin kişilik bir nüfus. Sultanın, popülaritesinden çekinerek az çok rehin gibi yanında tutmanın dahi iyi olacağını düşündüğü Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa gibi sürekli 'misafir'lerden, kâtiplere, mabeyincilere, ulemaya, tarikat şeyhlerine ve kimliği belirsiz uşaklarla seyislere kadar uzanan bu nüfus, inanılmaz bir çeşitlilik gösterir.
>
> [...]

---

[278] "Abdülhamid [...] Meclis'i dağıttıktan sonra yasama yetkisini tek başına üstlenir. Şûra-yı Devlet'te ve Heyet-i Vükela'da tartışılıp karara bağlandıktan sonra çıkartılan yasalarla, hiçbir tartışmadan geçmeden doğrudan sultanın kararını yansıtan iradeler kâğıt üstünde birbirinden ayrılır. Ama fiiliyatta Şûra-yı Devlet ile Heyet-i Vükela'nın istişareden başka bir rolü olmadığı için, bu önemsiz bir farklılıktır: Sonuçta her türlü yasama yetkisi sultanın elindedir." A.g.e., s.171.

[279] Krş. Ali Akyıldız, a.g.e., s.165-189.

[280] A.g.e., s.167-168; François Georgeon, a.g.e., s.171, 305.

[Yıldız'ın çeperindeki] Nişantaşı, payitahttın mutena Müslüman semti, sadrazamların, nazırların, yüksek rütbeli subayların, diplomatların yaşadığı bir tür 'paşakent' olma yolundadır.

[...] Beşiktaş semti ise sarayda çalışan memurlar, kâtipler ve görevlilerle kaynamaktadır. [...] Esnaflık ve zanaatkârlık yapıp, özellikle de Yıldız'a çalışan birçok Rum ve Ermeni de bu semte yerleşmiştir."[281]

Sarayın siyasi örgütlenmesinin merkezinde *Mabeyn* ve onun başında da *Mabeyn Başkâtibi* bulunur. *Mabeyn*'in rolü Padişah ile Babıâli arasındaki iletişimi sağlamakken, 1890'lardan itibaren padişahın dahili işlerde hakimiyeti ele almasıyla, Sarayın iç işlerinin tamamının ve dahili işlerin tamamı ile harici işlerin önemli bir kısmının yönetim merkezi haline gelmiştir.[282] Mabeyn Kitâbeti hızla büyümüş; V. Murad döneminde memur sayısı 5 iken, 1896'da bu sayı 28'e yükselmiştir. Saray Babıâliyi devreden çıkararak, hükümet işlerinin tümünü kendi bünyesinde merkezileştirmiştir. Saraydan bağımsız kolektif karar alma organları tasfiye edilirken, meclisleşme pratiği Sarayda kurulan Muhacir Komisyonu, Teftiş-i Askerî Komisyonu, Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Alisi ve Memurin-i Mülkiye Komisyonu gibi komisyonlar kanalıyla devam etmiştir.[283] Bağımsız karar alma özelliğine sahip olmadıkları için, bu komisyonlar danışmanlık niteliği taşımıştır. Sınırlı yetkiye sahip olmalarına rağmen, Babıâliden gelen kanun lâyihalarının (yasa tasarısı) bu komisyonlara sunuluyor olması, Saraydaki müşavir ve diğer uzmanları "alternatif bir hükümet"in bileşenleri haline getirmiştir.

Üç, kolektif kurul ve kurumların tasfiye ve yetkilerinin azaltılmasına karşın, onlara karşı sorumlu veya hiyerarşik olarak bağlı icracı birimler güçlendirilmiştir.[284] 1900'e doğru, askerler dışında bürokrasinin 50.000 ila 100.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bürokratik atamalar padişahın himayesinde gerçekleştirilmekte; atamalarda padişahla kurulan kişisel tabiiyet ilişkileri belirleyici olmaktadır. Sadaret, Nezâretler ve üst kademe bürokratlar devreden çıkarılarak doğrudan *Mabeyn Başkitâbeti* aracılığıyla memurlarla iletişim kurulmakta ve böylelikle memurlar fiilen Saraya bağlanmaktadır.[285] Memurların geldiği ana kaynağı değiştiren *Mekteb-i Mülkiye*, devlete, yani "gayrişahsi iktidar"a bürokrat yetiştiren bir kurum olmaktan çok, Abdülhamid'e sadık bürokratlar yetiştirmenin aracıdır.[286] "Gayrişahsi iktidar"da kurumsallaşma ve kurumsal aidiyet öne çıkarken, Abdülhamid dönemi "genelleşmiş kişisel iktidar"ında "sultana

---

281 François Georgeon, a.g.e., s.154, 155, 156.

282 Ali Akyıldız, a.g.e., s.167-170; François Georgeon, a.g.e., s.172, 305.

283 Tanzimat devrinde danışman ve uzmanlar sadrazam ve nâzırlara danışmanlık yapmışlarken, bu dönemde doğrudan sultana danışmanlık yapmışlardır. François Georgeon, a.g.e., s.173-174, 177, 178.

284 A.g.e., s.177.

285 Ali Akyıldız, a.g.e., s.171-172.

286 Abdülhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.333-355, s.341-345.

bağlılık" ön plandadır. Memurlar "Sultan'ın memurları"dır.[287] 1893'te kadılar, 1894'te de bütün memurlar sadece devlete değil, padişaha da bağlılık yemini etmeye başlamışlardır. Böylelikle, yürütme Saraya bağlı olduğu sürece genişlemiş veya ona bağlı olarak genişlemiştir. Gerek yüksek bürokratlar gerek diğer memurlar, ayrıcalıklarını korumak için padişaha yaklaşmışlardır; ancak aynı zamanda padişah da onları "kendi devletinin parçası" haline getirerek kapsamıştır. Makam ve makamlara tahsis edilen maaşlar birer kapsama aracı olmuş, kişisel tabiiyet ilişkileri bu makamlar aracılığıyla kurulmuştur. Ancak, bürokrasideki bu nicel büyüme, bir yandan da, sadece kişisel ilişkiler ile kapsanması zorlaşan bir bürokrat toplamı ve bürokratik aygıt ortaya çıkaracaktır.[288] Zamanla kişisel tabiiyet ilişkileri ile kurumsallaşma arasında bir gerilim yaşanmaya başlanacak; bu çelişki II. Abdülhamit saltanatının sonunda bir kriz dinamiği haline gelecektir.

Ordu ve ulemânın da özerkliği kısıtlanmıştır. *Kanûn-ı Esâsî*'nin padişaha verdiği başkumandanlık yetkisi nedeniyle, Seraskerlik askeri hiyerarşinin en üst rütbesi olma özelliğini kaybetmişti.[289] Abdülhamid bu düzenlemeden sonuna kadar yararlanmış; askeri alandaki yetkilerini Teftîş-i Umûmî-i Askerî Komisyon-ı Âlîsi vb. askeri komisyonlar eliyle kullanarak askeri alanda karar alma süreçlerini Bâb-ı Seraskerînin dışında tutmayı başarmıştır. Askeri okullar ve orduda da liyakat sistemiyle çelişen kişisel tabiiyet ilişkileri kurulmuş; 1880'lerin başından itibaren saraya yakın subaylar üzerinden askeri teşkilât giderek padişah ve Sarayın denetimine girmiştir.[290] 1880'li yıllardan itibaren vakıfların ve vakıf idarelerinin Hazine-i Maliyece zabtı ve bedele rabtı ile Maliyeye devri yönündeki politikanın devam ettirilmesiyle, ulemânın (tarikat ehli dahil) da mali özerkliği iyice zayıflatmıştır.[291] Yüksek ulemâ içinden belirli kişiler rütbe, nişan ve maaş yoluyla padişaha ve Saraya bağlanırken, tarikat ehli içinden kişiler de IV. Murad ve II. Mahmud döneminde olduğu gibi "Sultan'ın hocaları" olarak kapsanmış ve yüksek ulemâya eşit konuma getirilmiştir.[292] Taşrada ise, aşiretlerin bağlılığının yeniden tesis edilmesinde tarikat ehli ve aşiret ileri gelenleri üzerinden kurulan kişisel tabiiyet ilişkileri etkili olmuştur.

Dört, taşra yönetiminde 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizannamesi*'nin çizdiği genel hukuki çerçeve değiştirilmemekle birlikte, bir, valilerin görev sürelerinin kısaltılması, birlikte çalışacakları idare meclislerindeki memurların nâzırların önerisi ve irade-i seniyyeyle atanması, taşra memurlarının sayısının arttırılması ve çoğunlukla Mülkiye mezunları arasından Padişah tarafından seçilerek doğrudan görevlendirilmesi sonucun-

---

287 Olivier Bouquet, a.g.e., s.275-278, 292-296; François Georgeon, a.g.e., s.295, 306.

288 François Georgeon, a.g.e., s.279-284.

289 Yüksel Çelik, a.g.e., s.549.

290 François Georgeon, a.g.e., s.180.

291 93 Harbi başta olmak üzere göçmenlerin iskanı sorunu ve Abdülhamid'in mülk arazilerinin artması nedeniyle, Maliye'ye devredilen vakıf arazileri üzerinde bir çiftlikleşme eğilimi ortaya çıkmıştır. Nazif Öztürk, a.g.e., s.111-112, 122-123.
François Georgeon, a.g.e., s.175, 180-181, 211-220, 230.

da vilayet; "umumi müfettişlikler" tesis edilerek bölge; bazı sancaklar "müstakil sancak" adıyla bir vilayete değil doğrudan İstanbul'a bağlanmış; sancak yönetimi merkezileştirilmiştir.[293] Meşrutiyetin adem-i merkeziyetçi yöneliminin yerini "mutlak merkeziyetçilik" almıştır. Ancak, asıl ayrıksı merkezileştirme usulü, "gayrişahsi iktidar" dışında kişisel tabiiyet ilişkilerinin geliştirilmesi olmuştur. Kişisel tabiiyet ilişkileri ile doğrudan padişaha bağlanabildikleri ölçüde, Meclis-i Umumi üyeliklerini dolduran eşrâfa karışılmamıştır. Valiler dahil idari kadrolar da bu eşrâfa açılmıştır. "İmtiyazlı vilayetler" adem-i merkeziyetçi biçimde ve temsil bağıyla değil, özerklikleri korunmakla birlikte kişiler üzerinden merkeze bağlanmaya çalışılmıştır. Kendi bağlılık ve biat biçimleri olan aşiret ve milletlerin, iç ilişkilerine karışmadan doğrudan reisleri veya patrikleri üzerinden merkeze bağlanması gözetilmiştir. Arap vilayetleri kendi içlerinden çıkan Arap Paşalar ve *Aşiret Mektebi* gibi kurumlar, Kürt aşiretleri *Hamidiye Alayları* yoluyla merkeze bağlanmıştır.[294] Ermeniler ise, kişisel tabiiyet ilişkileriyle merkeze bağlanamadıkları için mutlak monarşi için önemli bir sorun haline gelmiştir. Taşra aslolarak eşrâf, aşiret veya büyük ailelerin yönetimine bırakılmıştır.

Beş, kişisel tabiiyet ilişkilerinin yeniden örgütleyici hale gelmesiyle, toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzındaki değişiklik örgütlenmenin kurucu unsuru olan mali sistemi de etkilemiştir. Siyasal birikim bağlarından kopmakta olan ve nitel bir dönüşüm yaşayan vergi ile makam ve maaş gibi kişisel tahsisatlar eski biçimlerine dönmeye başlamıştır. *Hazine-i Maliye* ve hatta padişahın kişisel servet ve hazinesinden, *Hazine-i Hassa*'dan tahsis edilen rütbe, mansıp ve nişanlarla padişahın çevresinde yeni bir toplam oluştuğu görülür.

> "[İ]daredeki pek çok görev bir ihsan olarak rejimin sadık adamlarına, yani hafiyelere, Zat-ı Şahane'nin himayesindeki veya nüfuz sahibi önemli şahsiyetlerin oğullarına veya damatlarına dağıtılmaktadır. Sultan, kişisel serveti ve Hazine-i Hassa'nın sağladığı olanaklar sayesinde, memurlara maaşlarının dışında 'ikramiye' dağıtabilir, hatta kimi zaman doğrudan para verebilir. Hizmetinde çalışanları boyunduruğu altında tutmasını sağlayan bu çözümü yeğler genellikle. [...] Hazine-i Hassa maaşları daha düzenli öder; bu da Abdülhamid için sağlam bağlılıklar temin etmenin bir diğer yoludur."[295]

Mali kaynaklar kişisel tabiiyet ilişkilerinin kurucu unsuru haline geldikçe, kaynakların kişiselleşmesi yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Tanzimat'ta *tahsisat-ı seniyye* verilmesi koşuluyla *Hazine-i Maliye*'ye aktarılan padişah makamına ait gelirler, *Hazine-i Hassa*'yı, *Hazine-i Maliye*'den ayırmak ve *Hazine-ı Hassa Nezâreti*'ne dönüştürmek suretiyle "emlâk-ı kaime" adıyla yeniden padişahın kişisel hazinesine aktarılmıştır.[296] Bununla

---

[293] Nizan Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.271-282, 286-292; François Georgeon, a.g.e., s.196-206.
[294] François Georgeon, a.g.e., s.198, 201, 205, 211-214, 257-258, 309-310, 311.
[295] A.g.e., s.177-178.
[296] Arzu Terzi, a.g.e., s.26-33.

da yetinilmeyerek, bu gelir kaynakları padişah adına düzenlenen senedlerle, ilk defa "padişahın tapulu malı", özel emlâkı haline getirilmiştir. *Emlâk-ı Hümâyûn* kavramı da böylelikle anlam değiştirerek, "padişahın tapulu malları"nı ifade etmek için kullanılmıştır. Padişaha ait mülkler üstün mülkiyet haklarından kaynaklanmakla birlikte, bu haklara bağlı olmayan şekilde, mutlak özel mülkiyet statüsünde tanımlanmıştır. Bu mutlak özel mülkleşme süreciyle birlikte, işgallerle kaybolan kişisel servetin kaybolmasını önleme amacı taşındığı görülmektedir.[297] Tanzimat'la birlikte paşalar arası bölüşüm ilişkilerine konu olan padişaha ait gelir kaynaklarına da el konulmuştur.[298] Bu bir yeniden bölüşüm ve servete el koyma biçimidir. Bu yolla çiftlik, fabrika, maden, liman ve imtiyazlar padişahın tapulu malı haline getirilmiştir.

Mülkiyet biçimi değişmiş olmakla birlikte, Emlâk-ı Hümâyûn, siyasal birikim ve kişisel tabiiyet ilişkilerini konsolide etmiştir. Hazine-i Hassa Nezâreti, kişisel tabiiyet ilişkilerinin kurulmasının ana kaynağıdır. Bunun yanı sıra, üzerinde yaygın bir işletme biçimi haline gelen *çiflikât-ı hümâyûn*'lar aracılığıyla geniş mâlikâneler Abdülhamid tarafından atanan ordu komutanı müdürleri veya aşiret reisi mültezimlerince yönetilmiş ve elde edilen artığa siyasal zorla el konulmuştur.[299] 1882'den itibaren de, Abdülhamid, Hazine-i Hassa Nezâreti aracılığıyla vergi toplama tekelini yeniden ele geçirmiş ve vergiyi yeniden bir rant bölüşüm aracı olarak kullanmıştır.

Altı, hilâfet her ne kadar imparatorluğun kuruluşundan beri padişahlığa mündemiç idiyse de, Abdülhamid'le birlikte "hilâfete [...] siyasî maksatlar için [...] o zaman kadar düşünülmemiş bir mahiyet atf olun[muş], halife bütün Müslümanların dinî reisi gibi telâkki olunarak" saltanattan ayrıştırılmak ve padişahın birincil sıfatı yapılmak istenmiştir.[300] Çünkü, bir, Balkanların büyük oranda kaybedilmesi, gayrimüslim cemaatlerin (millet) olduğu birlik fikrinin terki, göçlerle birlikte imparatorlukta müslüman nüfus ağırlıklı bir demografik değişim yaşanması,[301] Arap vilayetlerinin merkeze bağlanmasının öncelikli sorun olarak görülmesi toplumsal ve siyasal birliğin ancak İslâmcılık (Sünni İslâm) üzerinden kurulabileceği düşüncesini beraberinde getirmiştir. İki, imparatorluk sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğinin belli olmadığı koşullarda, Pan-İslâmcılık hem bir iç kolonizasyon hem de çifte egemenlik hakkı iddia etmenin aracı ola-

---

297 Arzu Terzi, bu tapulaştırma stratejisinin "içeriden dağılmaya, dışarıdan parçalanmaya karşı" bir mücadele aracı olduğunu söylemekte ve kamu malı statüsünde olan topraklar üzerinde mülk sahiplerinin hak iddia etmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. A.g.e., s.28, 30-31. Bu açıklama mantıklı görünmekle birlikte, emlâk özelleşmiş olduğu için korunan imparatorluk toprakları değil, padişahın özel mülkü olacaktır.

"[Ş]unun bunun elinde kalıp' devredilemeyen bir kısım emlak da tespit edilerek Hazine-i Hassa'nın yönetimine alınmıştır." A.g.e., s.28.

299 François Georgeon, a.g.e., s.191-195.

300 Halil İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", a.g.e., s.71.

"Bu muhacirler imparatorluktaki Müslüman nüfusun oranını arttırmakla yetinmezler – 1875 ile 1880 arasında bu oran %66'dan %75'e çıkar; onları kabul eden devletin kimliği sorununu da gündeme getirirler." François Georgeon, a.g.e., s.226.

rak düşünülmüştür.[302] Üç, toplumsal birliğin eşit haklar ve siyasal temsil üzerinden değil, mutlak iktidara sahip bir kişiye itaat üzerinden kurulmak istendiği koşullarda, hilâfet, toplumsal ilişkileri bir "ümmet" gibi örgütlemenin ve ona aşkınlaştırmanın yegane yolu olarak görülmüştür.[303] Bu haliyle, Abdülhamid'in kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden "genelleşmiş kişisel iktidarı" konsolide etme stratejisinin parçası ve kurucu unsuru olmuştur.

5.2.3. II. Meşrutiyet: Jön Türkler ve İttihat ve Terakki'nin Önünü Açtığı "Gayrişahsi İktidar"

Abdülhamid döneminin "genelleşmiş kişisel iktidarı", devleti, kişisel tabiiyet ilişkileriyle bağlanabilenlerin devleti haline getirmiş; bağlayamadıklarını devletin dışında konumlandırmış ve onları baskıyla tahakküm altına almıştı. O nedenle, Abdülhamid hem "Ulu Hakan" hem de "Kızıl Sultan"dı. Kişisel tabiiyet ilişkileriyle kurulan siyasal-toplumsal birlik, imparatorluğun taşrası, merkezi ile toplumsal sınıf ve tabakaları yatayına kesiyor; ayrıştırıyordu. Abdülhamid mutlakıyetinin çelişkisi bu ikilikte sembolize oluyordu.

Kürtlerden *Hamidiye Alayları* kurulduğu bir dönemde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı vilayetler devlete sorunsuz şekilde bağlanırken, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerde büyük bir Ermeni sorunu boy veriyordu. Osmanlı taşrasında ikili bir görünüm ortaya çıkıyordu. Merkezden sürgün edilenlerin yoğunlaştığı alanlar da bu ikiliği pekiştiriyor; siyasallaştırıyordu.[304] Taşra eşrâfının (esnaf, tüccar, toprak sahipleri) iktidara bağlanamadığı yerlerde, 1906'dan itibaren eşrâf ile merkezden atanan valiler bölüşüm ilişkileri üzerinden karşı karşıya gelmeye başlamıştı. Kişisel iktidar vergiyi dolayım kanalı olarak kullandıkça, aradaki mücadele de vergi isyanları olarak açığa çıkıyordu. "Şahsi vergi"nin arttırılması üzerine Kastamonu halkı şehrin tüm şahsi vergilerini Enis Paşa ödesin demiş; Erzurum halkı hükümetin yerel gereksinimler dışında vergi toplamaya hakkı olup olmadığını sorgulamış ve topladığı vergilerin ¼'ünü İstanbul'a yolladığını söyledikleri Erzurum Valisinin karşılığında mutlakiyetçi rejimden kişisel çıkar sağladığını iddia etmişti.[305]

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi de yatayına bölünmüştü. Gözden düşen ve sürgün edilen paşalar ve memurların yanında, Abdülhamid'in çevresini saran, Sarayı kişisel ilişkiler ağının yoğunlaştığı "genelleşmiş kişisel iktidar"ın bir organı haline dönüştüren bir paşa, ulemâ ve memur toplamı ortaya çıkmıştı.[306] Bu alanda geleceği belirleyecek en önem-

---

302 Hilâfetin anti-emperyalist bir stratejinin parçası olmadığına ilişkin katkı için bkz. Cemil Aydın, "Sultan Abdülhamid'in Pan-İslamizmi Anti-Emperyalist miydi?", Toplumsal Tarih, Ocak 2019, s.32-39.

303 A.g.e., s.225-232, 239-245, 314-315.

304 Sürgün coğrafyası olarak Trablusgarp, Erzurum ve Konya'nın durumu dikkat çekicidir. A.g.e., s.439-440.

305 Aykut Kansu, a.g.e., s.40, 44, 54.

306 Jön Türklerin eleştirileri bu tespiti güçlendirir. François Georgeon, a.g.e., s.443, 453.

li değişiklik, Tanzimat'ın "doğrudan yönetim" (işletme) düzeyinde zenginleştirerek güçlendirdiği birincil mültezimlerin tasfiyesiydi.[307] İstanbul'un taşrayla iktisadi bağlarını zayıflatan, İstanbul'daki kozmopolit burjuvazinin burjuvalaşma dinamiklerini sınırlayan bir süreç yaratmıştı bu tasfiye süreci. Bununla birlikte, ayrışma hanedan içine kadar yayılmıştı. Abdülmecid'in kızı Seniha Sultan'la evli Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın, 1899'un sonunda iki oğlu Sabahaddin (Prens) ve Lütfullah'la Avrupa'ya kaçması ve Jön Türklere katılışı ayrışmanın yeni bir siyasal boyut kazandığının göstergesi olarak yorumlanmıştı.[308] Aynı şekilde, yabancı sermaye, özellikle de Alman sermayesi, Abdülhamid'den çok önemli imtiyazlar alırken ve kapitülasyonların güvencesi altında sermaye birikimlerini arttırırken, Osmanlı büyük burjuvazisi kişisel ilişkiler ağı içinde imtiyaz, berat veya ruhsatname elde etmeye uğraşıyordu. Kapitalizm gelişiyor; ancak, sermaye birikiminin önündeki yasal engeller birikimin derinleşmesine izin vermiyordu. İstanbul büyük burjuvazisini temsil eden *Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası*, II. Meşrutiyet'e giden süreçte bu sıkışmayı derinden yaşamış ve sınıfsal pozisyonunu buna göre belirlemiştir. Yayın organı *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, dönemi girişimcilerin sermaye yatırımı yapacak güvenceye sahip olmadıkları, can ve mallarını güvenceye alacak hukuki düzenlemelerin ve mahkemelerin olmadığı, bu nedenle de risk alamadıkları bir dönem olarak tasvir etmiş; izinlerin ve mevkilerin (ticaret odası organları) kişisel ilişkilere bağlı olduğunu açıktan eleştirmiştir.[309]

"Genelleşmiş kişisel iktidar" Abdülhamid dönemi çelişkilerinin derinleştiği fay hattını oluşturmuştur. Bir, son tahlilde İslamcılık (Pan-İslamizmle birlikte) düşüncesinde somutlanan ve kişisel tabiiyet ilişkileri hiyerarşisi üzerinden kurulan siyasal ve toplumsal birlik, tüm toplumu kapsamakta veya toplumsal ilişkilerin bütününü örgütlemekte başarısız olmuştur. Ermeni ve Rumlar başta olmak üzere, gayrimüslimlerin zimmi uyruklar olarak ve cemaatler (millet) üzerinden örgütlenmeyi kabul etmemeleri bunun açık göstergesidir.[310] Eşit siyasal hak talepleri ve kendi patrikhanelerine bağlı olarak bile örgütlenmeyi kabul etmeyen laik toplumsal örgütlenme arayışları Sünni İslam içinde eritilmeye çalışılan ve hilâfet üzerinden sadık uyruklar haline getirilmek istenen siyasal ve toplumsal birlik projesine sığmamıştır. İki, bürokrasideki büyüme Abdülhamid'in kişisel ilişkiler kanalıyla doğrudan kendine bağladığı üst düzey bürokratların (paşa) kapsamını aştıkça,[311] gayrişahsi iktidarın alanını genişleten bir eğilim açığa çıkmıştır. Bürokrasi ve ordu bu eğilimin parçası olarak bir kurumsallaşma sürecine girmiş; bu da, "genelleşmiş kişisel iktidar" yönünde konsolidasyon yaşayan imparatorluğun çelişkilerini derinleştirmiştir. Üç, Abdülhamid imparatorluğun toprak bütünlüğünü Büyük Güçlerin

307 Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.29-30.
308 A.g.e., s.435.
309 Zafer Toprak, a.g.e., s.136-137, 147-148.
310 François Georgeon, a.g.e., s.325, 328, 329-330.
A.g.e., s.177.

izin verdiği oranda koruyabildiği için, tahtı ve kişisel ilişkiler üzerinden tahta bağladığı topraklar üzerindeki egemenlik hakları doğrudan emperyalizmle ilişkilere bağlı olmuştur. Emperyalist ülkelerle ilişkiler, bu örgütlenme tarzını konsolide ettiği kadar, zayıflatmıştır da. Sonuçta, bütün hükümet darbesi, suikast girişimi ve isyanlara rağmen, Abdülhamid saltanatının sonunu getiren olay bu üç çelişkinin düğümlendiği topraklarda, Makedonya'da ve Makedonya Sorunu'nun derinleştiği günlerde ortaya çıkacaktır.[312]

1908 Devrimi, Jön Türk hareketini ortaklaştıran bu fay hattına doğmuş; devrim, bu çelişkileri aşma iddiasına sahip bir toplumsal ve siyasal birlik projesinin ürünü olmuştur. Farklı toplumsal sınıf ve tabakalar, III. İmparatorluk içinde alanını genişlettikçe kriz dinamiği haline gelen "genelleşmiş kişisel iktidar" karşısında birleşmiştir. 1900'den itibaren Jön Türklerin eleştirilerinin merkezine Abdülhamid'in "keyfi idaresi" yerleşmiştir.[313]

Farklı toplumsal kesimleri bir araya getiren koşullar, siyasal bir ittifaka dönüşmüştür. 1907 Kongresi'nde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* adını alan çeşitli siyasal örgütler "birleşik bir cephe" oluşturmuşlardır.[314] Selanik'te kurulan, Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir, Talat ve Enver gibi isimlerin ağırlıkta olduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*, Ahmed Rıza kuşağından Jön Türkler, Prens Sabahaddin'in *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*, sosyalist Ermeni partisi *Taşnaksütyun* gerekirse şiddet de kullanılabileceği kararını alarak Abdülhamid'e karşı birleşmiştir.

Bu bileşik cephe, Abdülhamid'in kişisel tabiiyet ilişkileriyle devlet içinde konumlandırdığı "geleneksel seçkinler"in dışına düşmüş veya I. Meşrutiyet'le iktidarı paylaşma iradesini göstermiş olmakla birlikte başarılı olamamış mülk sahibi sınıflar ile gayrimüslim cemaatlerin (millet) yeni siyasal temsilcilerini de bir araya getirmiştir.[315] Etnik ayrılıkların ötesine geçmiş bütünleşik Osmanlı büyük burjuvazisini içine alırken; siyasal birikim ayrıcalıklarını (vakıflar dahil) koruyan feodal mülk sahibi sınıflar, İstanbul esnafı (zanaatkâr ve küçük tüccar) ve taşra eşrâfını (esnaf, zanaatkâr ve tüccar) yatayına kesmiş ve birleştirmiştir. Ermeniler başta olmak üzere, ulusal sorun üzerinden farklı toplumsal sınıf ve tabakaları da yatayına keserek içermiştir.

---

[312] Abdülhamid, 1908'de Makedonya'da devrimin kıvılcımının çakılmasından önce, Makedonya'yı tek bir kişi, Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa üzerinden kendine bağlamaya çalışmıştır. François Georgeon, a.g.e., s.441, 450-452, 454-460; Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980), Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.27-84, s.29.

François Georgeon, a.g.e., s.451; M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution – The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York, 2001, s.3, 32, 39, 40, 51, 61, 86, 101, 104, 119, 147, 167, 211, 270; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985, s.9.

Erdem Sönmez, a.g.e., s.122-123; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.22, 569-570; M. Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s.6, 32-49, 191-209.

Feroz Ahmad, a.g.e., s.11, 13; Zafer Toprak, a.g.e., s.149

İttifakı mümkün kılan ve devrimin sınıfsal niteliğini belirleyen kozmopolit Osmanlı burjuvazisinin "konumlanmış pratikleri" olmuştur. Devrim, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın alanının genişlemesi nedeniyle kendine iktidar alanı bulamayan, toplumsal ilişkileri örgütleme gücü artarken "genelleşmiş kişisel iktidar" nedeniyle sıkışma yaşayan burjuvazinin, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın dışında kalmış feodal mülk sahibi sınıfları ve gayrimüslim cemaatleri de yanına alarak, bütün tabakalarıyla birlikte "genelleşmiş kişisel iktidar" karşısında konumlanmasıyla gündeme gelmiştir. Devrime özgün karakteristiğini kazandıran Osmanlı burjuvazisinin, ilk aşamada bu kendi içindeki çelişkilere aşkın ve doğrudan iktidarı değil iktidarı paylaşmayı talep eden konumlanmış pratiği olmuştur. Kanun-u Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle, ticaret, ziraat ve sanayii alanında girişimcilere güvence sağlanabileceği ve ancak böylelikle terakkinin mümkün olabileceğini savunan Dersaadet Ticaret Odası, ısrarla Meşrutiyetin yeniden ilanını savunmuştur.[316] *İlan-ı Hürriyet*'ten hemen sonra da Manchester'da Osmanlı ve İngiliz bayrakları altında dikkat çekici bir kutlama yapmıştır. Bayrakların üstünde "hürriyet, adalet, müsavat" yazmış; "Yaşasın Padişahımız, yaşasın Kanun-u Esasi, yaşasın millet-i Osmaniyye, yaşasın hürriyet, yaşasın ordu" diyerek Meşrutiyetin ilanını kutlamıştır. Buna paralel olarak, devrimi önceleyen yıllarda kapitalist ilişkiler geliştikçe burjuva sınıfının parçası olma potansiyeline sahip olan veya "oluşum halindeki burjuvazi"nin bileşeni iki toplumsal tabakada, yani eşrâf ve esnafta da "genelleşmiş kişisel iktidar"a karşı konumlanmış pratiklerin ortaya çıktığı kaydedilmiştir.[317]

Devrim, nesnel olarak birbiriyle mücadele halinde olabilecek bütün bu toplumsal sınıf ve tabakaları ve ayrı siyasal projeleri, çelişkilerin fay hattında özgül bir zorunluluk olarak beliren bir toplumsal ve siyasal birlik projesi etrafında birleştirmiştir. Her birine aşkın olduğu için de, projede Osmanlıcılık ve Meşrutiyetçilik öne çıkmıştır.[318] Bahaeddin Şakir, bu toplumsal ve siyasal birlik projesini şöyle özetler:

> "Bizim mesleğimiz, programımız açıktır [...] Ancak bir hükümet-i meşruta-i âdile ile nail olacak Türk, Kürd, Bulgar, Arab, Ermeni vesaire vatandaşları [...] yekvücut etmeye çalışmaktır. Bu memleket ne Türkün, ne Bulgarın, ne Arabındır. Osmanlı namını taşıyan her ferdin malı ve mülküdür. Bu hakikati kabul ve tasdik eden ve bu ahkâma riayet eden her vatandaş cins ve mezhebi her ne olursa olsun bir hemşehrimizdir. Bunun aksini düşünen yani memleketi parça parça ve kavim kavim ayırmaya çalışan kimseler velev Türk dahi olsalar bizim muhalifimiz ve düşmanımızdır. Bizim Cemiyetimiz İslam ve

---

316 Zafer Toprak, a.g.e., s.149-152.
Aykut Kansu, a.g.e.

318 Osmanlıcılık (1908 Devrimi), İslamcılık (Balkan Savaşları) ve Türkçülük (Ermeni tehciri) projelerinin İttihat ve Terakki'nin nasıl farklı dönemlerinde ayrı ayrı birer siyasal proje-rejim stratejisi haline geldiğine ilişkin tespit için bkz. Erdem Sönmez, a.g.e., s.116-117; Çağdaş Sümer, "Ottoman Regime Strategies and non-Turkish Muslim Responses", *Middle East Studies Association (MESA-45)*, Yayımlanmamış Sempozyum Metni, Washington DC, ABD, Aralık 2011.

Hristiyan akvam-ı sairenin komiteleri gibi yalnız o kavmin menfaatini düşünen 'Nasyonalist' bir fırka değildir."[319]

Jön Türkler, "ittihad-ı milli"yi sağlayacak bir proje olarak I. Meşrutiyet'ten devraldıkları Osmanlıcılığı ve onun iktidarı paylaşma biçimini, bir yönetim biçimi olarak meşrutiyeti ve onun temsil mekanizması olan Meclis-i Mebusanı sahiplenmişlerdir. Projenin taşıyıcılığını da ilk defa bir siyasi parti, *Osmanlı İttihad ve Terakki Partisi* üstlenmiştir.

1908'de "İlan-ı Hürriyet" ile nasıl bir değişim yaşandığını anlamak için aydınlatılması gereken çok önemli bir nokta vardır: 1908'in bir devrim olup olmadığı sorunsalı.[320] Devrimi sadece değişim "an"ına indirgenmiş bir siyasal rejim veya toplumsal sistem değişikliği olarak görürsek, 1908 devrim değildir. I. Meşrutiyet'te olduğu gibi, 1908'de de meşrutiyet ilan edilmiş; meşruti monarşiden farklı cumhuriyet gibi bir siyasal rejim veya feodalizmden kapitalizme geçişe milat oluşturabilecek bir sistem savunusu yapılmamıştır. Ancak, değişim "an"ını soyutlamanın sadece o "an"daki görüngülerle değil, soyutlanan "an"ın öncesi ve sonrasıyla bütünlüklü bir süreç içinde açıklanabileceği görüldüğünde, 1908'in tarihsel bütünlüğü içinde niteliksel kırılma yaratan bir uğrak olup olmadığı ve bir "devrim anı" olarak ele alınıp alınamayacağı tartışılabilir. Devrim anı da, tek bir gün veya olay olarak değil, "devrimci durum" olarak adlandırıla gelmiş ayrı bir zaman kesiti, kendi başına bir süreç olarak ele alınabilir. Meşrutiyetin ilan edildiği 24 Temmuz 1908 gününün ötesine geçilerek, o günün içine doğduğu çelişkili sürece ve mücadelenin seyrine bakılabilir. Böylelikle, Abdülhamid mutlakiyetine kadar geriye götürülebilecek bir devrimci durumun, Abdülhamid'in tahttan indirildiği 22 Nisan 1909 tarihine kadar devam etmiş olduğu anlaşılır.[321]

Bu yeni soyutlama çerçevesi içinde, bir, I. Meşrutiyet'ten farklı olarak, 1908, ana gövdesi siyasal birikim mekanizmasının dışında kalmış ve kapitalizmin gelişmesiyle toplumsal ilişkilerin nesnel yapılanışı içinde devinmekte olan toplumsal sınıf ve tabakaların konumlanmış pratiklerinin ürünüdür. Dersaadet Ticaret Odasının aldığı konum hatırlanacak olursa, bir değişim anı olarak, burjuvazinin, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin kapitalizm yönünde gelişiminin önündeki engelleri yıkmaktan ve birikmiş çelişkileri aşmaktan başka şansının kalmadığı bir "an" olarak belirdiği için devrimci bir kopuşu ifade eder.[322] Çelişkileri aşmak, bir "iktidar olma" ve "toplumsal ilişkileri örgütleme tarzını değiştirme" sorununa dönüşmüştür.

İki, devrim, siyasal iktidar içindeki kurumsallaşma ve hiyerarşik örgütlenmeden bağımsız ve bürokrasi ile orduyu kapsadığı zaman dahi on-

---

[319] Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *Terakki ve İttihad Cemiyeti Dâhiliye Şubesi Yazışmaları (1906-1907): Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'ın Kopya Defteri – 1*, Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu (haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (yayına hazırlanıyor), Tahrirat No: 349'dan aktaran Erdem Sönmez, a.g.e., s.117

Aykut Kansu, a.g.e., s.1-34.

Dönemleme için bkz. Feroz Ahmad, a.g.e., s.9, 30.

Bkz. Eric J.Hobsbawm, *Fransız Devrimi'ne Bakış*, a.g.e., s.40; Harvey J. Kaye, a.g.e., s.65.

ları yatayına keserek örgütleyen bir siyasal partinin öncülüğü ve çeşitli cemiyet ile odaların desteğiyle gerçekleşmiştir.[323] Elbette, 1908'e bakarken, siyasal birikim bağlarından tamamıyla kopmuş ve oluşumunu tamamlamış bir "gayrişahsi iktidar"dan bahsedilemeyeceği için, devlet-toplum ikiliğinin kavramsal çerçevesinin beklediği nesnellikte bir sınıflaşma, konumlanış ve özneleşme arayışında olamayız. Devrimin içine doğduğu imparatorluk, "genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar" arasında bir geçiş formunu ifade eder. Ne bürokrasi ve ordu ne de toplumsal sınıf ve tabakalar siyasal birikim bağlarından tam anlamıyla kopmuştur. Siyasal olandan tamamen yalıtık bir hareket arayışı, sadece teorik olarak değil, tarihsel olarak da mümkün değildir. Her şeye rağmen, süreç içinde belirleyici olan siyasal birikim ilişkilerinin ötesinde toplumsal sınıf ve tabakaların nesnelliği ve onların konumlanmış pratiklerinin parçası olan siyasal örgütlülüklerdir (siyasal temsilcileri, parti ve programları).[324] Bu nedenle, 1908, bir hükümet darbesi veya seçkinler ya da bürokrasi içinde bir modernleşme projesi olarak görülemez.

Üç, bu toplumsal sınıf ve tabakalar "genelleşmiş kişisel iktidar"dan bağımsız kendi güçleriyle iktidar alternatifi haline geldikleri gibi, yine I. Meşrutiyet'ten farklı olarak, sonuna kadar iktidarı paylaşma iradelerini korumuşlardır. Meclis-i Mebusanın toplanması yönündeki irade bunun kanıtıdır.[325] Meclis-i Mebusan, sürekli Saray ve Babıâliye karşı ancak onlarla eşit bir iktidar odağı olarak konumlanmaya çalışmıştır. 31 Mart Vakası karşısında Meclis-i Âyânla birleşerek İstanbul'daki iktidara karşı Ayastefanos'ta Meclis-i Umumîyi toplamış ve kendini ayrı bir iktidar odağı olarak deklare etmiştir. İstanbul'u işgal eden Hareket Ordusu'nun, Abdülhamid'in tahttan indirildiği ve yerine Mehmed Reşad'ı (V Mehmed) geçirdiğini beyan eden bildirisini onaylayarak iktidarı paylaşma iradesini Saray ve Babıâliye devretmeyeceğini göstermiştir. Meclisin merkezinde durduğu çoğulcu bir siyaset alanı ortaya çıkmış; bu alan, 1912 Balkan Savaşları ve 1913 Babıâli Baskını'na kadar varlığını korumuştur.[326]

Dört, 1908, toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzını değiştirmek yönünde bir iradeye sahiptir. "İlan-ı Hürriyet"ten sonra, Tanzimat dönemindeki kapitalizmin gelişimine benzer şekilde, "teşebbüs-i şahsi"nin korunması ve geliştirilmesi yönünde liberal bir iktisat politikası izlenmeye çalışılmıştır.[327] Mültezim ve vakıfların iktisadi ağırlığından dolayı, siyasal birikim aracı olmaya devam eden verginin yaşadığı niteliksel dönüşüm çeşitli önlemlerle hızlandırılmıştır. Verginin "rant" olarak üretim sürecinden çekilmesindense, üretim sürecinin hukuki güvence altına alındığı, vergi

---

[323] Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s.210-288.
Eski düzen siyasetçileri, devlet içinde sahip oldukları statüler nedeniyle siyasal parti kurmakta zorlanmışlardır. Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913*, İletişim Yayınları, 2016, s.6-7
Feroz Ahmad, a.g.e., s.13-31.
Zafer Toprak, a.g.e., s.36.
A.g.e., s.32-35; Feroz Ahmad, a.g.e., s.14.

ödeme gücü arttırılan girişimcilerin kazançlarının vergilendirilmesi yoluna gidilmiştir. Yabancı sermayeye geniş olanaklar sunulmuştur. Zafer Toprak, üretim sürecini kısıtlayan bu ve benzeri uygulamaların kaldırılması yönündeki politikaları "mali devlet" yerini "iktisadi devlet"e bırakmaya başlamıştı diyerek özetler.[328] Toplumsal ilişkilerin müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit yurttaş haklarına sahip olacak şekilde örgütlenmesi yönündeki savunu da bu iradeyi gösterir. Jön Türkler, siyasal temsil, memuriyet ve zorunlu askerlik uygulamalarında "müsavat"ın (eşitlik) temel alınması gerektiğini savunmuşlardır. Böylelikle, "ittihad-ı milli" ile farklı milletlerin (cemaat) tek bir "Osmanlı milleti" olarak birleştirilmesi, hem de bireysel düzlemde herkesin "vatandaş" olarak toplumsal ve siyasal haklara sahip olması mümkün olabilecekti.[329]

1908 Meşrutiyetin İlanı, bu özellikleriyle, devrim olarak adlandırılması gereken bir kopuş momentidir. Ancak, "devrim" kavramının gönderme yaptığı idealleştirmelere değil, çağdaşı burjuva devrimlerine benzer. 1905 Rus ve 1906 İran Devrimi de, burjuvazinin iktidar talebini anayasal haklar çerçevesinde talep ettiği; meşrutiyetçiliğin öne çıktığı devrimlerdir.[330] Bu üç devrimde de, burjuvazi, doğrudan iktidarı almaktansa, eski feodal mülk sahibi sınıflarla iktidarı paylaşma eğiliminde olmuştur. Hatta bu açıdan, tarihte en çok idealize edilmiş 1789 Fransız Devrimi'ne bile benzer. 1789'da burjuvazi aristokrasi ve monarşinin kaldırılmasını değil, onlarla eşit siyasal ve iktisadi haklara sahip olmayı talep etmiştir.[331] Mülkiyet haklarının özel mülkiyette eşitlenerek anayasal güvence altına alınması temel talebi olmuştur. Jirondenler tarafından temsil edilen büyük burjuvazi için bu anayasal, liberal ve ılımlı talepler yeterlidir. Tam da bu nedenle, 1789'da monarşi kaldırılmamış ve varlığını devam ettirmiştir. Ancak, devrim bu tarihte bitmemiş ve 1799'a kadar sürecek bir sürecin fitilini ateşlemiştir. Bu süre zarfında burjuva sınıfı içindeki tabakalar arası ve diğer toplumsal sınıf ve tabakaları kapsayan sınıflar arası mücadele devrimin farklı eşikler atlamasına neden olmuştur. Bunlardan sadece 1792 yılındaki Jakoben iktidarı feodal mülk sahibi sınıfların tüm haklarının kaldırılması yönünde cumhuriyetçi bir talebe sahip olmuştur.[332]

1908'in devrim olarak soyutlanması kadar, süreklilik-kopuş diyalektiği içinde geçmişin izlerini taşıyan kimi karakteristik özelliklerinin de görülmesi gerekir. Jön Türkler, Abdülhamid'e ve onda cisimleşen "genelleşmiş kişisel iktidar"a karşı çıkmışlar; ancak, monarşi, hanedan, padişah ve sarayı imparatorluğun birleştirici ve kurucu unsurları olarak görmeye de-

---

328 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 3: 1600-1908, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s.191-246, s.203.

329 Aykut Kansu, a.g.e., s.9; Erik Jan-Zürcher, a.g.e.

330 Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı*, a.g.e., s.100, 101, 115; Feroz Ahmad, a.g.e., s.10.
Bkz. Derek Sayer ve Philip Corrigan, "Revolution Against the State: The Context and Significance of Marx's Later Writings", *Dialectical Anthropology*, Cilt 12, Sayı: 1, 1987, s.65-82, s.71-72; Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.67, 69-70; Colin Mooers, a.g.e., s.76-77, 90.
Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.216-237.

vam etmişlerdir. Monarşi gibi, devletin diğer organlarını da muhafaza etme eğiliminde olmuşlardır. Feroz Ahmad, Jön Türkler, "devrimi, devlet aygıtına karşı değil, onunla birlikte sürdürmeye" çalışmışlardır, der.[333] İktidarı ele geçirmek gibi bir girişimde bulunmamış; Abdülhamid'i tahttan indirmemiş ve Heyet-i Vükelâ (Babıâli, hükümet, sadrazam, nâzırlar) atamalarında doğrudan belirleyici olmamışlardır.

Muhafazakâr tutumlarının iki nedeni olabilir. Biri, 1908'de henüz birleşik cephe halinde hareket ederlerken, kozmopolit büyük burjuvazi ve siyasal birikim haklarına sahip mülk sahibi sınıfların, kendilerini Abdülhamid'in bozduğu dengeleri yeniden kurma ve "genelleşmiş kişisel iktidar" alanını "gayrişahsi iktidar" lehine daraltma talebiyle sınırlandırmasıdır.[334] Bunda kişisel tabiiyet ilişkileri kanalıyla, nesnel iktisadi saiklerle hareket eden müteşebbis birincil mültezimlerin alanının daraltılmış olmasının da payı olabilir. Anayasal taleplerin ötesine geçme düşüncesi, Eylül 1908'de bu tabakaları cephe dışına düşürecektir. Prens Sabahattin'in *Osmanlı Ahrar Fırkası* bu ayrışmayı yansıtır. Ayrıca, bu tabakalar iktidarı daha çok Babıâli üzerinden kullanmaya, Sarayın iktidarını sadrazam ve hükümet eliyle sınırlamaya çalışmışlardır.[335] *31 Mart Vakası*'nda, padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasının ötesine geçildiği düşüncesiyle Meclis-i Mebusan ve *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ne karşı konumlanmışlardır. 1909 Anayasa Değişikliği görüşmelerinden anlaşıldığı üzere, bu tabakalar, ilerleyen dönemde, Meclis-i Âyân aracılığıyla iktidarlarını korumaya çalışacaklardır.[336]

İkincisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, siyasal birikim haklarına sahip mülk sahibi sınıfların ayrıcalıklarına son verilmesi, onların bürokrasi ve ulemâ eliyle oluşturdukları tekelin kırılması yönünde talepleri olmasına ve ayrışmayla birlikte giderek daha fazla kozmopolit büyük burjuvaziyle mücadele halindeki esnaf (küçük tüccar ve zanaatkâr) ve eşrâfa dayanmaya başlamasına rağmen,[337] padişah ve Babıâlinin elindeki bürokratik atama tekelini kıramayarak hükümet olma, sadrazamı belirleme veya nâzır çıkarma kapasitesine sahip olamamasıdır. Meclis-i Mebusanda çoğunluğu ele geçirdiği Aralık 1908'den itibaren, iktidarı paylaşabilmek için, Saray ve Babıâli karşısında Meclis-i Mebusanı ayrı bir iktidar odağı haline getirmiştir.[338] Üç iktidar odağı arasındaki mücadele, 1908 yazından 1909 Nisan'ına (*31 Mart Vakası* ve *Hareket Ordusu*'nun müdahalesi) kadar imparatorluk içindeki organlar arası yetki paylaşımını belirlemiştir. 22 Nisan 1909'da Meclis-i Umumînin *Kanûn-ı Esâsî*'nin teminatı olduğunu söyle-

---

[333] Feroz Ahmad, a.g.e., s.12, 14, 26-27.
A.g.e., s.13, 31; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.145-148, 150, 153-154; Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri – Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s.73-76.
Feroz Ahmad, a.g.e., s.14-17, 24, 27-32; Aykut Kansu, a.g.e., 6-8.
Meclis-i Âyân azaları padişahın tevcihi ile sahip oldukları rütbe, nişan, maaş ve azalık gibi ayrıcalıkları korumak yönünde bir irade ortaya koymuşlardır. Cem Eroğul, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", Sina Akşin vd. (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, a.g.e., s.85-139, s.88-90.
Zafer Toprak, a.g.e., s.42; Feroz Ahmad, a.g.e., s.10, 13, 24-25.

[338] Feroz Ahmad, a.g.e., s.14-31; Mete Tunçay, a.g.e., s.27-33.

yerek Abdülhamid'i tahtan indirmesiyle yeni bir dönem açılmış;[339] 1909-1912 yılları arasında bütün organlar *Kanûn-ı Esâsî*'de belirtilen yasal sınırlarına çekilmiş ve Meclis-i Mebusan (İttihat ve Terakki Cemiyeti) da hükümeti dışardan denetleme ve belirleme yetkisine sahip olmuştur.[340] Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu yetkiyi aslolarak dışardan kullanabilmiştir. Bu nedenle, örneğin bürokratik atama tekelini kırmak için mücadele etmeye devam etmek zorunda kalmıştır. *1909 Tensikatı* ve bu tensikat sırasında yaşanan zorluklar bunu gösterir.[341] Ayrıca, bürokratik ve askeri kadroların belirlenmesinde, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın en önemli yetkilerinden biri olan ve padişahın uhdesinde bulunan rütbe, mansıp ve nişan tevcihi yetkisini kaldıramamış; sadece *Kanûn-ı Esâsî*'ye kanunlara uygun olarak ibaresini ekleyerek bu yetkiyi sınırlamaya çalışmıştır.[342] Bu nedenle, paşa rütbelerinde fahiş bir artış yaratacak şekilde, mevcut kadrolara dokunmaksızın kendine yakın kişilere rütbe tahsis ettirme yoluna gitmiştir.[343]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarı paylaşabilmenin yolunun padişah ve Babıâlinin yetkilerini sınırlamaktan geçtiğini görmüştür. Ancak, bunu hiçbir zaman "hâkimiyet-i milliye", yani bütün iktidarın ulusa verilmesi veya egemenliğin doğrudan millet vekilleri eliyle kullanılması gibi cumhuriyetçi sınırlara taşımamıştır.[344] "Genelleşmiş kişisel iktidar"ı ortadan kaldırmayı değil, sınırlandırmayı hedeflemiş; siyasal rejim olarak meşrutiyeti savunmanın ötesine geçememiştir. Bu noktada belirleyici unsurun padişah olduğu görülmektedir. Saltanat ve hilâfet makam ve/veya organlarının imparatorluğun temelini oluşturduğunu savunmuştur.

> "Jön Türklerin Abdülhamid'e karşı tavrını belirleyen, Osmanlı monarşisine ve hanedanına verdikleri yerdir. Çoğu Osmanlı'yı savunur. Çok büyük bir çeşitlilik içeren ve her tür tehdidin pençesindeki bir imparatorlukta, hanedan sisteminin kilit taşını oluşturmaktadır; Jön Türklerin söylediğine göre, eğer hanedan yok edilirse imparatorluk çöker. Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun önündeki dalgakıran olduğuna inanan Ahmed Rıza'nın kanısınca, eğer Osmanlı hanedanı yok olursa, Bulgar, Rum ve Ermeni dalgaları Türklerin üzerini örtecektir. Jön Türkler, dinin toplumsal bağlarda oynadığı rolü bilen pozitivistler olarak, monarşi kurumunun kutsal niteliğine de büyük önem verir ve hilafetten yararlanmak isterler. Kısacası, onların görüşünce, imparatorluk hanedan sayesinde 'dayanmaktadır."[345]

İktidarı paylaşarak monarşiyi meşruti sınırlarına çekme iradesi bile, keskin bir sınıf mücadelesine zemin hazırlamış; devrimci bir düşünce ve ey-

---

[339] "Kanunu Esasi verilmez, alınır. [...] Mert odur ki hukukunu bilmeli. [...] Bizim hukukumuz bizimdir. [...] Kanunu Esasi de bu hukukun Hükümetçe tanınmasından, tahtı taahhüt ve zamâna [kefalet] alınmasının vesikasından başka bir şey değildir." *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, Cilt 3'te, s.200'den sonra eklenen 33 sayfalık Kanûn-ı Esâsî Encümeni mazbatasının 9.sayfasından aktaran Cem Eroğul, a.g.e., s.86.

[340] Mete Tunçay, a.g.e., s.32.
Abdülhamit Kırmızı, a.g.e.; Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s.287-288; Olivier Bouquet, a.g.e., s.214.
Cem Eroğul, a.g.e., s.89, 93.
Mehmet Zeki Pakalın, "Rütbe" ve "Paşa" maddeleri, a.g.e.

[344] Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s.296-297; Krş. Cem Eroğul, a.g.e., s.85.
François Georgeon, a.g.e., s.453.

lem olmuştur. Her ne kadar saltanat ve hilâfeti koruyan bir anayasaya sahip olunsa da, Meşrutiyetin ilanı, özellikle padişahın yetkileri karşısında Meclis-i Mebusanın yetkilerinin arttırılması, "gayrişahsi iktidar" alanını genişleten devrimci bir dönüşümdür. 1908 yılında göremediğimiz bu özellik, devrimci durumun ilerleyen aşamalarında *1909 Anayasa Değişikliği*'nde kendini gösterir. Md.3'te yapılan "Zat-ı hazret-i padişahi hin-i cülusunda Meclis-i Umumîde ve Meclis müçtemi değilse ilk içtimaında şer-i şerif ve Kanun-ı Esasî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder." şeklindeki değişiklik, 1876 Kanûn-ı Esâsî'sinin ruhunu değiştirir.[346] Andın (yeminin) padişaha içildiği, dolayısıyla, iktidarı paylaşmanın padişaha sadakat ve itaat koşuluna bağlı olduğu mutlak monarşilerden farklı olarak, padişahın, sadece hükümet önünde değil, ulusun temsilcileri önünde de ant içecek olması Meclis-i Mebusana büyük bir güç ve üstünlük vermiş; sadakat bağını vatan ve millet üzerinden kurmuştur.

Padişahın Meclis-i Mebusanın kuruluş, toplanma, yasa önerme, gensoru verme vb. yetkilerini sınırlayan yetkilerinin bir kısmı kaldırılmış; bir kısmı da önemli oranda sınırlanmıştır. Meclis-i Umumînin "bilâ davet [çağrısız]" ve kendiliğinden "miadında küşadı ve tatili" hükme bağlanmış (md.7, 43), Meclis-i Mebusanın feshi zorlaştırılmış (md.7, 35) ve ayrı bir organ olarak yetkilerini eline aldığının göstergesi olarak kendi Riyasetini (Başkan ve 2. ve 3. Başkanlıklar) almaşıksız (alternatifsiz) kendisinin seçmesi ve sadece seçim sonucunu padişaha arz etmesi kuralı getirilmiştir (md.77).[347] Sadaret aracılığıyla padişahın iznine ve Şûrâ-yı Devlet tarafından hazırlanma koşuluna bağlanmış kanun tanzim ve tadili (öneri ve değişiklik) yetkisi doğrudan Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyâna verilmiş ve doğrudan padişahın "tasdiğine" (onay) arz edilmeleri kararlaştırılmış (md.53); padişaha hükümet aracılığıyla yasa önerme yetkisi verilerek padişahın yasama yetkileri Meclis-i Umumîyle eşitlenmiş (md.7); padişahın nizamname çıkarma yetkisi sınırlanmış (md.7); kanun-u muvakkatların ilk toplantıda Meclis-i Mebusana sunulması hükme bağlanmış (md.36); yasa önerilerine karşı padişahın sahip olduğu "mutlak veto yetkisi" kaldırılarak "geciktirici veto" yetkisi verilmiştir (md.54). Padişaha verilmiş olan "genel af ilanı" ile barış, toprak ilhakı ve terki, ticaret, Osmanlı tebaası, devlet harcamalarıyla ilgili uluslararası antlaşmaları imzalama yetkisi Meclis-i Umumînin "tasvibi"ne (uygundur görüşü) bağlanmıştır (md.7). Padişah başta olmak üzere hanedanın tüm tahsisatı dahil, bütçe hazırlama yetkisi Meclis-i Mebusana verilmiştir; Heyet-i Vükelâ belirlenen gelir ve giderler doğrultusunda harcama yapabilecektir (md.6, 80). Bu düzenleme, kademeli olarak Maliye Hazinesine (Merkezi Devlet Hazinesi) devredilen Hazîne-i Hâssa mülk ve vakıflarının gelir ve giderleri ile Harem-i Hümâ-

---

[346] "Kanun-ı Esasî'nin Tadilleri", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., s.87-96, 88; Cem Eroğul, a.g.e., s.87, 92.
1909 yılında yapılan bütün anayasa değişiklikleri için bkz. Cem Eroğul, a.g.e., s.92-99; Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.88-93.

yûn giderlerinin denetiminin de "gayrişahsi iktidar"a verilmesinin anayasal zemini olacaktır.[348]

Heyet-i Vükelâ da, padişaha ait yetkilerin sınırlandırılması, Meclis-i Mebusan karşısındaki konumunun belirlenmesi ve kime karşı sorumlu olacağının yeniden düzenlemesiyle ayrı bir organ olarak güçlendirilmiştir. Kuruluşu padişahın takdirinden çıkarılmış, kuruluş sorumluluğu doğrudan kendisine verilmiş, padişaha sadrazamın teşkil ve arz edeceği vükelâyı onaylama yetkisi verilmiştir (md.7, 27). Padişaha ait olan vükelânın "azl ve tebdil" yetkisi ise korunmuştur (md.7). Müzakere edeceği konular "muhtacı istizan" ile padişahın iznine bağlanmışken, değişiklikle padişaha sadece "muhtacı tasdik" (onay) yetkisi verilmiştir (md.28, 29). Md.30, "Vükelâ hükûmetin siyaset-i umumiyesinden müştereken ve daireyi nezâretlerine ait muamelattan dolayı münferiden Meclis-i Mebusana karşı mesuldürler." diye değiştirilmiştir.[349] Böylelikle, meşruti rejim doğrultusunda en önemli değişikliklerden biri yapılmış; Heyet-i Vükelâ bir bütün olarak Meclise karşı sorumlu hale getirilerek padişahın yürütme üzerindeki yetkisi sınırlandırılmıştır. Heyet-i Vükelâ kararlarının onayında "karşı-imza kuralı" getirilmiştir (md.30). Onaya konu kararın sorumluluğunu almak için sadrazam ve ilgili nâzırın karşı-imzası öngörülmüştür.[350] Bu düzenleme "devlet başkanı" olarak padişahın "siyasal sorumsuzluğu"na giden yolun ilk ve en önemli adımıdır. Heyet-i Vükelânın Meclis-i Mebusan karşısındaki sorumluluğu, Meclis-i Mebusana güvenoyu ve "istizah"yla (gensoru) denetleme yetkisi verilerek ve bu yetki genişletilerek güçlendirilmiştir (md.30, 38).[351]

Padişahın imparatorluğun kurucu unsuru olarak sahiplenilmesi yanında, yetkilerinin sınırlandırılması gösteriyor ki, 1908 Devrimi, padişahı III. İmparatorluğun "devlet başkanı" olarak konsolide etmiş; ancak, bunu yaparken "gayrişahsi iktidar" alanını genişletmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, padişahın, İngiliz Devriminin "Kral Parlamento'da" diyerek dönüştürdüğü ve "ulusal pazar"ın gelişimine paralel *Commonwealth*'in "gayrişahsi iktidarı"nın "devlet başkanı" haline getirdiği kraldan, yani monarşik "devlet başkanı"ndan farklı oluşudur. Parlamenter monarşi olması nedeniyle, şekilsel bir benzerliğe sahip olsa da, iktidarın niteliği bakımından iki "devlet başkanlığı" arasında çok önemli fark vardır.[352] Padişah, sadece "gayrişahsi iktidar"ın değil, III. İmparatorluğun, yani "genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidarı"n çelişkili birliğinin merkezileştiği ve yoğunlaştığı makam-organı ifade eder. Bu nedenle, Jön

---

348 Arzu (Tozduman) Terzi, a.g.e., s.140.

349 Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.90.

350 Kemal Gözler, *Devlet Başkanları – Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001, s.235.
Mehmet Kaan Çalen, "1909 Kanun-i Esasî Tadîlâtı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz 2012, s.129-140, s.138.
Bu farkı anlamak için parlamenter monarşilerde "devlet başkanlığı"nı şekilsel özellikleriyle inceleyen Kemal Gözler ile bu "devlet başkanlığı"nın tarih boyunca yaşadığı dönüşümü inceleyen Ellen Meiksins Wood'u bir arada okumak gerekir. Bkz. Kemal Gözler, a.g.e., s.45-54; Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e.

Türkler ve sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti padişahı imparatorluğun birleştirici unsuru olarak görse de, kapitalizmin "nesnel" sömürü ilişkileri siyasal birikim ilişkilerini karşısına alarak geliştikçe; yeni sınıf ve tabakalar oluşmaya, toplumsal ve siyasal birliğin temeli farklılaşmaya başladıkça padişah birleştirici bir unsur olmaktan çıkacak; kriz dinamiği haline gelecektir. Bu, her iki eğilimi de siyasal programına dahil eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temel çelişkilerinden birini oluşturacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üzerinde iktidarını kurduğu III. İmparatorluğun çelişkili birliği 1912'de büyük bir sarsıntı yaşar. İttihat ve Terakki'nin kendini ayrıştırdığı toplumsal sınıf ve tabakalar ile siyasal odaklar, genel seçimleri takiben Arnavutluk İsyanını kullanarak Temmuz 1912'de ordunun içinde teşkilâtlanmış *Halaskâr Zabitan Grubu* ve *Şura-yı Askerî* eliyle "monarşist bir darbe" gerçekleştirir.[353] 5 Ağustos 1912'de Meclis-i Mebusan, Meclis-i Âyânın gizli oturumda aldığı kararla "geçici" olarak kapatılmış ve akabinde seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır. 1912 Balkan Savaşı'na bu koşullarda girilmiştir. Büyük Güçlerce gündeme getirilen ve Makedonya'ya (Rumeli-i Şarkî) özerklik verilmesini öngören *Makedonya Reformu*, Bulgar, Sırp ve Yunan Krallıklarının başlattığı bir savaşa dönüşecektir.[354] Savaş, monarşist darbeyi pekiştirmiştir. Kasım ayında Kâmil Paşa Kabinesi kurulmuş; Meclis-i Mebusanın ve siyasal partilerin kapatılarak siyaset alanının daraltıldığı, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın alan ve yetkilerinin genişletildiği önlemler alınmaya başlanmıştır.[355] Ancak Balkanlarda yaşanan büyük kayıplar (Selanik, Manastır, Yanya, İşkodra vb.) karşısında monarşist Kamil Paşa Kabinesinin İngiltere'nin desteklediği reform doğrultusunda uzlaşmadan ve kayıpları kabul etmekten yana tavrı ile İttihad ve Terakki'nin başta Edirne olmak üzere kayıpları kabul etmeyerek savaşa devam edilmesi yönündeki ısrarı karşı karşıya gelecek ve 1913'te yeni bir darbeyi gündeme getirecektir: monarşistleri iktidardan düşürecek *Babıâli Baskını*.[356] Mahmud Şevket Paşa Sadaretinde yeni bir kabine kurulacak ve bu kabineyle birlikte *İttihad ve Terakki Fırkası* tarihte ilk defa gerçek anlamda hükümet olarak iktidarı ele geçirecektir. Ancak, Balkanların kaybı ve monarşist muhalefetin gücü, iktidarın toplumsal temellerini ve siyasal yönelimlerini değiştirecek, yeni bir toplumsal ve siyasal birlik projesini gündeme getirecektir.

1913 Babıâli Baskını ile kurulan İttihad ve Terakki iktidarında, III. İmparatorluk ve Meşrutiyet rejiminde kimi yapısal değişiklikler ortaya

---

[353] Ayrışma ve çatışmanın derinleşmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin partileşme süreci etkili olmuştur. Cem Eroğul, a.g.e., s.104. "Muhalefet 'haklar'dan söz ettiğinde akıllarında olan şey, liberal demokratik bir devlette bireyin 'özgür' haklarını kullanması değil, modern ve merkezî bir devlet aygıtına karşı, cemaatlerin kolektif olarak kullandıkları haklardı. Monarşistlerin zihinlerinde bireysel özgürlükler değil, cemaatçi imtiyazlar vardı. Bu imtiyazlar genellikle geleneksel önderler tarafından cemaatin bireyleri üzerinde denetim ve baskı uygulamak için kullanılır, etnik veya dinî, cemaat üyelerine bireysel özgürlük alanları tanımazdı. Bireyin özgürleşmesi veya özgürlük haklarının genişletilmesi ve yaygınlaştırılması, İtilafçılarca sürdürülen siyasi mücadelenin amaçları arasında yer almıyordu." Aykut Kansu, a.g.e., s.11, 17-19, 348-351, 365-372, 381-382, 386, 395.
Aykut Kansu, a.g.e., s.420-422, 425-427.
A.g.e., s.427-429, 444.
A.g.e., s.506, 509, 530, 535.

çıkmıştır. Öncelikli olan, örgütlediği toplumsal ilişkiler bütünündeki değişimdir. Toplum dediğimizde, Balkan Savaşlarından önce ve sonra olmak üzere bileşenleri, nüfusu ve coğrafyası birbirinden ayrı iki toplumdan söz ettiğimiz açıktır. Balkan Savaşlarıyla birlikte, II. Abdülhamid dönemi kayıplarından sonra toplumsal yapıyı bütünlüklü olarak değiştirecek ve öncesindeki gelişmeleri geri dönüşsüz şekilde konsolide edecek en önemli niteliksel kırılma yaşanmıştır. 1914'e gelindiğinde, imparatorluğun ana gözdesini (ana kara) oluşturan Anadolu ve Rumeli coğrafyasının İstanbul ve Edirne hariç Rumeli kısmının tamamı kaybedilmiştir. İmparatorluk diğer yarısını kaybetmiş; ortadan ikiye bölünmüştür. Toplum da ortadan ikiye bölünmüştür. Nüfusun en yoğun olduğu Rumeli topraklarıyla birlikte, nüfusunun yarısı kaybedilmiştir.[357] Etnik ve dini bir bölünme yaşanmıştır. Toplum, göçlerle de konsolide şekilde, çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu Anadolu toprakları ile çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu Rumeli toprakları olarak ikiye ayrılmıştır.[358] Bu gelişmeler sonucunda, Meşrutiyetin toplumsal birlik projesinin temel taşı olan "Osmanlı milleti" bütünlüğünü kaybedecek ve dayanaksız kalacaktır.

Kaybedilen topraklar, nüfusun yarıya yakınının yaşadığı topraklar olmakla kalmıyor; toplumsal zenginlik ve sınıfsal eşitsizlikler gözetilirse, servetin ve sermayenin yoğunlaştığı topraklar olma özelliğini de taşıyordu. Kaybedilen "eyaletler en zengin, en verimli, en ilerlemiş ve nüfusu en yüksek olan" eyaletlerdi.[359] Dönemin en büyük imtiyazı (altyapı yatırımı) olan Anadolu Demiryolu Hattı'nın Rumeli'deki 219 kilometrelik Selanik-Manastır hattı bir anda elden çıkmıştır.[360] Zorunluluk olarak pazarla eklemlenme sürecinde yaşanan eşitsiz gelişim, bu bölgeler lehine yaşandığı için, bölge pazara dönük üretim yapan bölgelerin başında geliyordu. 1912' de Selanik limanından yapılan dış ticaret Samsun, Adana ve Trabzon'un toplamına eşit, Suriye limanlarının da yarısından fazlaydı.[361] Bu veriler, örgütlenecek toplumsal ilişkilerin kurulduğu iktisadi faaliyetin çeşit ve niteliğinde de büyük bir değişim yaşandığını gösterir.

Daha da önemlisi, nüfusun 4/5'inin tarımla uğraştığı ve 1914 yılı itibariyle "milli" gelirinin %54'ünü ziraat gelirlerinin oluşturduğu bir toplumda,[362] kaybedilen ziraat gelirleri ve araziler olmuştur. Donald Quataert,

---

357 "Toprak kaybından doğan nüfus değişikliklerinin etkisi Balkanlarda doğan devletlerin nüfusuyla ölçülebilir. Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'da nüfus yoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan bölgelerinkinden çok daha yüksekti: Anadolu'daki yoğunluğunun 2 ve hattâ 3 katı ve Irak ve Suriye'dekinin 7 katı. 1914'lerde Sırbistan'ın nüfusu 2.9 milyon, Bulgaristan'ınki 4 milyondan fazla, Romanya'nınki 7 milyondan biraz yüksek ve Yunanistan'ınki 2.6 milyondu. Bu topraklar Osmanlı İmparatorluğunda kalmış olsalardı İmparatorluğun nüfusu 26 milyon değil, 42.5 milyon olurdu."; "Selânik limanı da dahil, fakat Edirne'den İstanbul'a kadar uzanan bölge hariç, Avrupa'da kalan eyaletlerin hemen hepsi 1911 ile 1913 yılları arasında ayrıldı. Bu son kayıpla İmparatorluk nüfusunun dörtte birinden ve arazisinin de onda birinden fazlasını kaybetti." Donald Quataert, a.g.e., s.903, 893.
Ayrıntılı istatistikler için bkz. Seyfi Yıldırım, "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, 2012, s.75-92.

359 Donald Quataert, a.g.e., s.892.

360 A.g.e., s.928.

361 A.g.e., s.950.

362 A.g.e., s.961, 963.

"Yüzyıl boyunca Avrupa kıtasındaki eyaletler muhakkak ki İmparatorluğun tahsil ettiği ziraat vergilerinin en büyük payını temin ettiler. 1910'da bile (Balkan Harbinden evvel) öşürün ve ağnamın dörtte biri bu eyaletlerden geliyordu." diyerek bu gelir kaybının ne kadar önemli olduğunu görmemizi sağlar.[363] Bu, sadece imparatorluk maliyesi düzeyinde değil, bireysel de bir kayıptır. 20. yüzyılın başında bile iltizam usulüyle tahsil edilen öşür gelirlerinin toplam öşür hasılatının %95'inden fazlasını oluşturduğu düşünüldüğünde,[364] serveti iltizam usulüyle ellerinde yoğunlaştıran tabakalar için kayıplarının ne kadar önemli olduğu anlaşılır. İltizam ağının İstanbul'a kadar uzanan ve İstanbul paşalarını besleyen yapısı hatırlandığında da, bu bireysel kaybın sadece bölgesel değil, merkezi etkilerinin de olduğu görülür. Topraktaki özel mülkiyet eğilimi de, etkinin İstanbul'da sadece gelir değil, aynı zamanda mülkiyet kaybı olarak da hissedildiğini gösterir.[365] Kayıpların, sadece imparatorluğun mali yapısında değil, artığa el koyan sınıf ve tabakalar açısından da önemli olduğu; bu sınıf ve tabakaların mülk ve gelirinde yıkıcı sonuçlara yol açmış olabileceği anlaşılır. Belirli sınıf ve tabakaların servet ve sermaye birikim kanallarını kaybederek göreli olarak yoksullaşmalarına da neden olarak sınıf yapısını dönüştürdüğü söylenebilir.

Toplumsal ilişkilerde yaşanan değişim, örgütlenme tarzını etkilemiştir. Değişimin, Babıâli Baskını sonrası İttihat ve Terakki Merkezî Umumî'sinin tahakkümü altında yaşanan özsel bir otoriterleşme eğilimi olarak değil de,[366] II. Meşrutiyetin temelini oluşturan siyasal birlik projesinin oluşum sürecinde olduğu gibi, imparatorluğun toplumsal ve sınıfsal yapısında yeni bir siyasal birlik projesini koşullayan bir kırılma olduğu görülürse, iki süreç arasındaki etkileşim görünür kılınabilir.

Değişimin üç tutamak noktası olmuştur. Bir, Rumeli'deki egemen ve temsil talebinde bulunmuş sınıf ve tabakaların imparatorluktan ayrılmasıyla birlikte, Meşrutiyetin siyasal birlik projesi, yani Meclis-i Mebusanda temsil yoluyla siyasal birliğin sağlanması projesi önemli ölçüde dayanaksız kalmıştır.[367] Sadece İttihat ve Terakki'nin yoğun olarak örgütlü olduğu Selanik gibi şehirler kaybedilmemiş; parti dolayımıyla Meclis-i Mebusanda temsil hakkı elde etmiş sınıf ve tabakalar da imparatorluğun dışında kalmıştır.[368] Gayrimüslimlerin temsil ve yönetime katılımındaki büyük düşüş, sınıflar-içi etnik ve dini ayrışmaları kuvvetlendirecek bir eğilimi açığa çıkarmış;[369] yurttaşlık bağıyla kurulması öngörülen "Osmanlı milleti" adı

---

363 A.g.e., s.965.

364 A.g.e., s.972.

365 Kayıplar karşısında alındığı iddia edilen önlemler bu çıkarımı yapmamızı sağlar. Bkz. Arzu Terzi, a.g.e., s.31.
Mete Tunçay, a.g.e., s.36, 40-41.
Donald Quataert, a.g.e., s.972; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4/5, 1976, s.245-284, s.258.

368 Balkanları kapsayan son genel seçimlerin 1912'de nasıl bir Meclis kompozisyonu ortaya çıkardığına bakmak, bu iddiayı destekleyecektir. Bkz. Aykut Kansu, a.g.e., s.485-486, 537-585.

369 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, a.g.e., s.250-251; Çağlar Keyder, a.g.e., s.81.

verilen siyasal birlik projesi temelsiz kalmıştır.

İki, Balkanların kaybıyla İstanbul'un toplumsal ve siyasal ağırlığının artması, İstanbul'da yoğunlaşan ve 1912 Monarşist Darbesini gerçekleştiren siyasal birikim bağlarını koruyan sınıf ve tabakaları, konumlanmış pratikleri değiştirecek şekilde, İttihat ve Terakki'nin karşısına bir iktidar alternatifi olarak çıkarmıştır. Kanun-u Esasi'nin 7. ve 35. maddelerinde değişiklik talebi, 1914'de kabul edildiğinde 1912 Darbesi öncesinde önerildiği halinden oldukça farklılaştırılmıştır.[370] Yine yürütmenin, Heyet-i Vükelânın güçlendirilmesi öngörülmüşken, artık Meclis-i Mebusanın yetkilerini sınırlandıracak organ siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyanların temsil organı Meclis-i Âyân değil, doğrudan padişahtır. İttihat ve Terakki Fırkası, siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip olanlar karşısında bir makam-organı, Padişahlığı güçlendirmiştir. Güçlü bir parti ve merkez komitenin oluşturulduğu koşullarda, tek kişinin kontrol edilmesinin daha kolay olacağı düşünülmüş olabilir.

Üç, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletleri'nin Makedonya Sorunu ve 1912-13 Balkan Savaşı'nda imparatorluğu parçalayıcı ve teslimiyetçi bir barışa zorlamaları ve bunu monarşist iktidarı destekleyerek yapmaları, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde iki önemli emperyalist güç olan İngiltere ve Fransa'yla yolların ayrılmasına neden olmuştur.[371] Bunun hem sınıf-içi ayrışma ve bölünmelerde hem de uluslararası düzeydeki ittifaklarda önemli sonuçları olacaktır. Bu iki düzeyi ise, dünya ölçeğinde yaşanan tekelleşme eğiliminin açığa çıkardığı korumacı iktisat politikaları ve milliyetçiliğe dayanan emperyalist paylaşım savaşları birleştirecektir.[372] İttihat ve Terakki, bir yandan adım adım Almanya ile ittifaka yanaşırken, diğer yandan İngiltere ve Fransa ile yakın iktisadi ilişkiler içinde olan büyük burjuvazi karşısında esnaf ve eşrâfı gözeten korumacı bir iktisat politikası izlemeye başlayacaktır.

Bu gelişmeleri temel alan değişim İttihat ve Terakki iktidarını iki açıdan belirlemiştir. Birincisi, Osmanlıcılık siyasetinin yerini *Türkçülük* almıştır.[373] Türk milliyetçiliğinin bu dönemde aldığı özgün biçim, Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* tezinde cisimleşmiş gibidir.[374] Balkan Savaşları sonrası İttihat ve Terakki'nin savunduğu toplumsal ve siyasal birlik düşüncesi, giderek çeşitliliğini yitiren ve sınırları daralan topraklar üzerinde, Türklere ve Müslümanlara dayalı yeni bir birlik arayışı ile her şeye rağmen Osmanlı'yı bir arada tutma gayreti arasında salınmaktadır. "İttihad-ı anasır" ve "Osmanlı milleti"nin çözüldüğü yerde, Turanı kapsayan bir Türkçülük ideali ile eskinin savunulması arasına sıkışılmıştır. Kozmopolit Osmanlı burjuvazisi dağılır, kendi içinde ayrışırken;

---

[370] 1912 ve 1914 versiyonlarının karşılaştırılması için bkz. Cem Eroğul, a.g.e., s.101-112.
Feroz Ahmad, a.g.e., s.153-159.
Almanya'yla kurulan ittifakın iktisadi, siyasi ve askeri boyutları ve kuruluş tarzı için bkz. Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s.22, 59-61, 98-103, 112-134.
Erdem Sönmez, a.g.e., s.114-117.
François Georgeon, "Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura", François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, YKY, 2006, s.91-102, s.96, 97-99.

eşrâfın ağırlık kazandığı bir coğrafyada yeni bir birlik arayışı ve bu birliğin sınıfsal nitelik ve öncülük sorunu ortaya çıkmıştır. Gökalp, bu salınımın aşılması için ortak kültür ve dinle kurulacak, yani "hars"ı temel alacak yeni bir birlik ve bu birliği "medeniyete" bağlayacak bir yol önerir. Yeni birliğin Türklerin, "daha Türk, daha Müslüman ve daha modern" olmasıyla sağlanabileceğini savunur. Bu arayış İttihat ve Terakki'nin 1913 sonrası arayışını özetler.

İkincisi, *Milli İktisat* politikasıdır. "Milli İktisat", o zamana kadar İngiltere ve Fransa ile "serbest piyasa" (liberal) temelinde kurulmuş iktisadi ve mali ilişkilerin koparılmasına yönelik bir "içe kapanma" ve millileşme politikası ile kurucu unsurunun Alman sermayesi ve "savaş ekonomisi" olan, sermayenin temelde "esnaf ve eşrâf"ta birikmesini (merkezileşme ve yoğunlaşma) öngören bir politikadır.[375] Bu politikayla birlikte, İngiliz ve Fransız sermayesiyle eklemlenmiş kozmopolit Osmanlı (büyük) burjuvazisini karşısına alacak ve ikame edecek yeni bir burjuva oluşum sürecinin kapısı aralanmaya çalışılmıştır.[376] Kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması, Düyûn-ı Umûmiyyenin faaliyetlerinin askıya alınması, Osmanlı Bankasının yerini almak üzere *İtibar-ı Milli Bankası*'nın kurulması, yabancı şirketlerin bazılarının millileştirilerek denetim altına alınması, dış ticarette koruyucu-spesifik seçici tarifelere geçilmesi, dış ticareti doğrudan yürütecek *İhracat Heyeti*'nin kurulması ve *Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu*'nca kambiyo işlemlerinin denetlenmesi İngiliz ve Fransız iktisadi ve mali varlığına darbe vurmuştur.[377] Ortaya çıkan boşluk, Almanya'dan borçlanma aracılığıyla, yani yeni bir yabancı gücün sermaye ihracı eliyle kapatılmaya çalışılmıştır. 1910'dan başlayan bu eğilim "savaş ekonomisi" döneminde ivme kazanacaktır.[378] "Savaş ekonomisi" bütün ekonomiyi oligopolistik/monopolistik bir yapıda ordunun ihtiyaçlarına ve orduya/devlete bağlamakla kalmıyor; silah sanayinin ana üretici-tedarikçisi ve savaşın kumanda kademesindeki güç olan Almanya'ya da bağlıyordu. Bu ihtiyaçlar İstanbul ve diğer şehirlerde, İttihatçı kahyalar ve devletin diğer organları başta olmak üzere İttihat ve Terakki eliyle kurulan *Esnaf Cemiyetleri*'nde örgütlenen küçük üretici-tüccar "esnaf" tarafından karşılanıyordu.[379] Benzer şekilde taşrada toplumsal ilişkiler eşrâf üzerinden örgütleniyor ve İttihat ve Terakki ile yerel ağların bağ kurması sağlanıyordu. Buna yönelik, anonim şirketler, kredi ve satış kooperatifleri, bankalar kuruluyor ve teşvik ediliyordu.

Bu politika bölüşüm ilişkilerini doğrudan etkilemiş; sınıfsal yapı ve yeni konumlanmaları belirlemiştir. Sermayenin esnafın elinde birikmeye başlamasıyla, "esnaf" sözcüğünde anlam kayması yaşanır; sözcük dönemi-

---

Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, a.g.e., s.37-43, 51-52, 63-63; Emine Kıray, a.g.e., s.179-181.

Zafer Toprak, a.g.e., s.38, 40, 42-43.

A.g.e., s.44-45, 47, 48.

[378] Rothar Rathmann, a.g.e., s.100-134.

[379] Zafer Toprak, a.g.e., s.41-46, 62.

nin yazarlarınca burjuvaziyi ifade etmek için kullanılır.[380] "Harb zengini" betimlemelerinde karşımıza çıktığı haliyle, esnaf ve eşrâf, kozmopolit Osmanlı burjuvazisi ve siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip sınıf ve tabakaların mülksüzleşmesiyle zenginleşmiş ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde belirleyici hale gelmektedir.

> "Cihan Harbi yılları Osmanlı toplumunun geleneksel gelir bölüşümünü olumsuz etkiledi. [...] Memleketin en zenginleri memurları, bol maaş alan paşalarıydı. Arabalarda onlar, konaklarda onlar, mesirelerde onlar görülürdü. [...]
>
> Fakat harp hayatımızdaki bu ahengi, bu saadeti bozdu. Zenginler fakir, fakirler zengin oldu. Evvelden uşaklık edenler otomobile bindi, arabalarda gezenler yayan yürümeye mecbur kaldı. Kulübelerde oturanlar konaklara, konaklarda ikamet edenler kulübelere göç etti. Bu suretle bizde de Avrupa'da olduğu gibi yeni sınıf teessüs etti."[381]

Birinci Dünya Savaşı sonunda, taşrada orta ve büyük toprak sahibi, küçük tüccar ile İstanbul esnafı spekülatif kazançların da sağladığı itici güçle yeni bir sınıf oluşumunun bileşenleri haline gelecektir.[382] Zafer Toprak, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişimi şu sözlerle özetler: "Bu dönüşümün somut sonucu, Cihan Harbi'nin yitirilişi ertesi Anadolu'da Milli Mücadele'yi yürütecek kadroların ve ekonomik tabanın oluşumunu sağlamasıydı."[383]

5.3. 1923 Devrimi: "Kişisel İktidar"ı Tahtından Eden Devrim

1923 Devrimi, "genelleşmiş kişisel iktidar" ve "gayrişahsi iktidar"ın çelişkili birliği üzerinde yükselen III. İmparatorluğun son kriz dönemine doğmuştur. Dönemi diğerlerinden ayıran, bu çelişkili birliğin restore edilemeyecek bir iktidar sorununa dönüşmüş olmasıdır. Devrim, "genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar" arasına bir kama gibi girecek; çelişkileri derinleştirecek ve "gayrişahsi iktidar" yönünde bir kopuş yaratacaktır.

Devrimi imparatorluğun parçası seçkinlerin, (aydın) asker-sivil bürokratların ya da öznelciliğin en uca çekilebilecek yöntemsel bireyci yorumuyla "tek adamın" öznel müdahalesi olarak yorumlamak, devrimin "gayrişahsi iktidar" yönünde yarattığı kopuşu görmemizi engeller. Devrim, rahatlıkla İttihat ve Terakki Fırkası'nın Jakoben mirasından beslenmiş, halka karşı "tepeden inmeci" bir zihniyetin ürünü bir "otoriter modernleşme" projesi veya "hükümet darbesi" olarak adlandırılabilir ve "ki-

---

380 A.g.e., s.100.

381 Sedat Simavi, *Harp Fakirleri – Les Néo-Pauvres*, Diken mecmuası külliyatından, Matbaa-i Orhaniyye, s.1'den aktaran A.g.e., s.544-545, 675.

A.g.e., s.552-560.

A.g.e., s.48.

şisel" politik tercih, strateji ve ilişkilerce belirlendiği varsayılabilir.[384] "Kişiler" üstüne kurulu böyle bir okuma, "kişisel" fark ve tercihleri öne çıkarır ve devrimi belirli "kişi" veya "kişi"lerin ikamesine indirger. Ahmet Demirel, 20'li yıllardaki dönüşümü, Meclis içinde ortaya çıkan iki grup arasındaki çatışmaya indirgemekte ve çatışmadaki temel ayrımı Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel diktatörlüğüne dayandırmaktadır.[385]

> "Aradaki asıl ayrımın, Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesine kayıtsız şartsız bağlı olup, adım adım oluşturulmaya başlayan otoriter siyasal çerçevenin savunucusu olanlarla, Mustafa Kemal Paşa'nın olağanüstü yetkilerle donanıp, sivrilmesine ve rejimin otoriter bir yapıya doğru yönelmesine karşı çıkanlar arasında olduğu kabul edildiğinde gruplaşmalar daha doğru anlaşılmakta, ayrımı kesin çizgilerle ayrışmış sınıfsal tabanlara dayandırarak açıklamaya çalışmanın yersizliği ortaya çıkmaktadır."[386]

Mustafa Kemal'i, "kurucu özne" olarak öne çıkaran modernleşmeci-çağdaşlaşmacı yorumlar da "tek adamlık" tespitini paylaşmakta ancak bu durumu amaca ulaşmak için meşru ve gerekli görmektedir.[387] Bazıları, bir adım öteye giderek, çok rahat padişah veya halife olabilecekken kişisel olarak modernleşme-çağdaşlaşma düşüncesine bağlılığından buna tenezzül etmediğini söyleyerek, durumu olumlamakta ve önemsiz görmektedir.

Her iki yorum grubu, kendi yöntemsel bireyci bakış açısından dahi sorunludur. Tek bir "kişi" üzerinden yapılan çözümlemeler, Mustafa Kemal'in başka "kişisel" bir karşıtı veya karşıtları olabileceğini göz ardı etmektedir. İki farklı düzlem, kişi-kurul/kurum veya kurul/kurum-kişi karşı karşıya getirilerek, kurul ve kurumlar kişiselleştirilmekte, bileşenleri yeknasaklaştırılmakta; ancak, böylesi bir kişiselleşmenin nasıl ortaya çıktığı sorgulanmamaktadır. Bunun için, E.P. Thompson'un dediği gibi, somut tarihsel görüngülerle diyaloga girerek yeni bir soyutlama yapmaya ihtiyaç vardır.

5.3.1. Çözülen İmparatorluk "Mülk"ü Üzerinde Ortaya Çıkan Üçlü İktidar

Kapitalizmin emperyalizm aşaması, gelişmiş kapitalist ülkelerin pazar arayışının iktisadi, siyasi ve askeri bir rekabet şeklini almasına yol açmış; paylaşım savaşları dünyanın önce doğrudan veya dolaylı yönetim biçimleri üzerinden paylaşılmasına, sonra da açık savaş biçimini almasına neden

---

[384] Metin Heper, a.g.e., s.34, 93, 94-123, 154-157, 173; İdris Küçükömer, a.g.e., s.34-36, 60, 77; Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnmeci Devrimler – Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, Çev. Fatih Uslu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003; Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, a.g.e.; Murat Belge, *Militarist Modernleşme – Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

[385] Diktatörlük çözümlemesinin öncül ismi Daver'dir. Bülent Daver, a.g.e., s.119-120

[386] Ahmet Demirel, a.g.e., s.28.

[387] Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e.; Bedia Akarsu, a.g.e., s.12; Tevfik Çavdar, a.g.e., s.15; Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.96-97; Kansu da çalışmasında benzer sorunsala işaret etmiştir. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, a.g.e., s.16.

olmuştur. Birinci Dünya Savaşı, paylaşımın açık savaş koşulları olmadan tamamlanmasının mümkün olmadığını gösteren bir aşamanın ürünüdür.

Savaş, süre giden paylaşım savaşlarının kazanan ve kaybedenleri ile paylaşımının yön ve içeriğini belirlemiştir. İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD'den oluşan İtilaf Devletlerinin savaştan galip çıktığı; Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan Krallığı'ndan oluşan İttifak Devletlerinin mağlup olduğu bir dünyada, kazananlar paylaşımın nasıl olacağına karar verecek; kaybedenler ise, bu karara tabi olacaktır.[388] İtilaf Devletleri adına savaşı yöneten *Yüksek Savaş Konseyi* (*Supreme War Council*), paylaşıma taraf olarak mağlup olmuş devletlerle yapılacak barış koşullarını, yani mağlup devletlerin üzerinde resmi veya gayriresmi egemenlik hakkı talep ettikleri toprakların statüsünü belirlemek için *Paris Barış Konferansı*'nı (18 Ocak 1919) toplamış; böylelikle, barışın koşullarını belirleyecek bir Barış Konseyine dönüşmüştür.[389] Konferans, ilk altı ay boyunca, uluslararası bir geçiş (*interim*) hükümeti gibi çalışmıştır. Merkezi hükümet, ana karargâh, yüksek mahkeme ve parlamento statüsünde kararlar almıştır. Konferansın *de facto* üst karar organını İngiltere, Fransa, İtalya Başbakanları ve ABD Başkanından oluşan *Dörtler Konseyi* oluşturmuş; bu konsey mütareke ve barış görüşmelerinde nihai karar mercii olmuştur. İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya Başbakanları ve ABD Başkanı ile tam yetkili temsilcilerinden oluşan *Onlar Konseyi* ise, *Yüksek Barış Konseyi*'ni (veya *Yüksek Konsey*) oluşturmuş ve *Dışişleri Bakanları Konseyi*'yle birlikte geçiş sürecinin yürütmesini üstlenmiştir. Yürütmeye yardımcı olması için çok sayıda komite kurulmuştur. Alman ve Osmanlı İmparatorlukları başta olmak üzere İttifak Devletlerinin eski sömürgelerine el konulması ve bunların yeni statülerinin belirlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerin uluslararası statüsünün ve sınırlarının ne olacağına karar verilmesi, Ermenistan (başkent Erivan) gibi itilafa konu alanlarda kurulan yeni devletlerin tanınması ve bu alanlarda geçici ve kalıcı yönetim biçimlerine karar verilmesi konferansın öncelikli gündemi olmuştur.[390]

---

[388] Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a: Dünden Bugüne Değişen Ne Var?*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s.31.
Konferans iç anlaşmazlıklar nedeniyle ilk altı aylık çalışma düzenini koruyamamakla birlikte, 1920'ye kadar devam etmiştir. 10 Ocak 1920'de İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın daimi üyesi olacağı Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) Sözleşmesi yürürlüğe girmiş; 16 Ocak 1920'de Milletler Cemiyeti ilk Konsey toplantısını gerçekleştirmiştir. Milletler Cemiyeti'nin ilk toplandığı tarih Paris Barış Konferansı'nın da resmen sona erdiği tarih olarak kabul edilmiştir. 15 ülkeden oluşan Konsey'in ve 31 ülkeden oluşan Genel Kurulun uluslararası bürokrasi hakkında kararların alınması, yürütmesinin de Milletler Cemiyeti Sekreteryasınca üstlenilmesi kararlaştırılmıştır. Paris Barış Konferansı tamamlandığında henüz Osmanlı İmparatorluğu ile barış antlaşması imzalanmamıştır; ancak Milletler Cemiyeti ve takip eden konferanslarla süreç devam etmiştir. Margaret Olwen Macmillan, *Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 1-8; Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.120-121, 135; Temel İskit, a.g.e., s.178-182; Abdullah Kıran, "Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş", *GAU J. Soc. & Appl. Sci.*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, s.19-36.

[390] Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.62, 89, 358; Bilge Criss, a.g.e., s.88-93.

Konferansı önceleyen gizli antlaşmaların ilhaka dayanmasına rağmen, savaşın yarattığı yıkım, Avrupa'daki devrim tehdidi ve Bolşevik Devrimi, İtilaf Devletleri'ni barış koşullarını yumuşatmak zorunda bırakmıştır.[391] Wilson İlkelerini takiben, Konferans görüşmelerinde ilhak ve sömürge süreçleri yeniden düzenlenmiştir. İlhak ve doğrudan yönetimin yerini "kontrol", "uluslararası kontrol", "mali kontrol", "otonomi", "nüfuz alanı" gibi dolaylı yönetim biçimleri almıştır.[392] Konferans, Milletler Cemiyeti himayesinde kurulacak üç tip "manda rejimi" önermiştir. Mali kontrol ve uluslararası kontrol gibi idari biçimler geliştirilmiştir. Savaş, planlandığı gibi işgal ve ilhakı meşrulaştıramamış; ancak, son tahlilde nüfuz alanlarına uluslararası statü tanıyıp eşit egemenlik haklarını hükümsüz kılarak, İtilaf Devletlerinin nüfuz alanları kanalıyla yayılmasının önündeki yasal engelleri ortadan kaldırmıştır.

Kapitalizmin ve tekelleşmenin ivmelenerek yoğunlaştığı coğrafya ve Alman sermayesinin yayılma hırsı Alman İmparatorluğu'nu paylaşım mücadelesinin ana tarafı haline getirdiği için,[393] İttifak Devletlerinin mağlubiyeti aslolarak Alman İmparatorluğu'nun mağlubiyeti olmuştur. Paris Barış Konferansı, bu nedenle, öncelikle Alman İmparatorluğu'nun ana kara ve sömürgelerindeki egemenlik haklarını ve mali kontrolünü gündeme almıştır.[394] Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgar Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu bu bağlamda ve akabindeki görüşmelere konu olmuştur. İlk kez Alman sömürgeleri görüşülürken gündeme gelen manda rejimi, Milletler Cemiyeti himayesini öngörmekle birlikte, önceliği Milletler Cemiyeti yönetimine değil; uluslararası himaye altında sömürgelerin İtilaf Devletleri tarafından paylaşılmasının idari usulünü belirlemeye vermiştir.[395]

Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri karşısında yenildiğinin ve bu koşullarda ateşkese gittiğinin ilanı olan *Mondros Mütarekesi* (30 Ekim 1918), barış gündeminin ruhuna uygun şekilde, imzalandığı andan itibaren imparatorluk genelinde bir egemenlik sorunu yaratmıştır.[396] Mütareke, ilgili maddeleri itibariyle, devletler hukuku bağlamında tam bir dış egemenlik sorunu kaynağıdır. Doğrudan işgaline izin verilen bölgeler sayılmış (Karadeniz ve Boğazların açılması ve Karadeniz'e geçişin temini için Çanakkale ve Karadeniz istihkamları, Toros Tünelleri, savaş öncesinde İran'a ait topraklar, Batum ve Bakü); sınırların korunması ve iç asayişin

---

391 Taner Baytok, a.g.e., s.28-30.

392 Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.107, 369; Taner Baytok, a.g.e., s.37-38, 69, 73, 76, 77, 82.

393 Lothar Rathmann, a.g.e., s.19-20, 22.
Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.52, 62, 89, 105, 368. Alman İmparatorluğu'yla 28 Haziran 1919'da *Versailles*, 10 Eylül 1919'da Avusturya'yla *Saint Germain*, 27 Kasım 1919'da Bulgaristan'la *Neuilly* ve 4 Haziran 1920'de Macaristan'la *Trianon* Barış Antlaşmaları imzalanmıştır. Taner Baytok, a.g.e., s.31-32. Osmanlı İmparatorluğu ile Sevr (*Sèvres*) Antlaşması 10 Ağustos 1920'de imzalanacaktır. *Encyclopaedia Britannica*, https://www.britannica.com/ (Erişim tarihi: 18/07/2017).

395 Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.108, 109, 350.

396 "Mondros Mütarekenamesi", Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), TTK Basımevi, Ankara, 1953, 519-524; Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2002, s.15-16, 29-33.

temini dışında Osmanlı ordusunun terhis edilmesi ve belirtilen yerlerdeki askerlerin doğrudan İtilaf Devletlerine teslim olması (Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Irak, Kilikya, Trablus, Bingazi) emredilmiş; Vilâyat-i Sitte'de (Ermeni vilayetleri) İtilaf Devletlerinin işgal hakkının saklı olduğu, emniyetlerini tehdit eden durumlarda ilgili bölgeyi işgal edebilecekleri belirtilmiş; hükümet haberleşmesi dışında telsiz ve telgraf hatları ile demiryollarının İtilaf memur ve zabıtası tarafından kontrol edilmesi kararlaştırılmış; liman, tersane ve demiryollarından İtilaf Devletlerinin serbestçe yararlanması sağlanmıştır. Bu şartlar altında, imparatorluk sınırlarını belirleme ve dahilinde egemenlik iddia etme hakkını kaybetmiştir. Nitekim, Mütareke'nin akabinde, İstanbul *fiilen* (13 ve 14 Kasım 1918), Musul (İngiltere, 15 Kasım 1918), Antalya ve Kuşadası (İtalya, 1919), Adana, Urfa, Maraş, Antakya, İskenderun'un (Fransa, 1919) *resmen* işgal edilmiştir.[397] 15 Mayıs 1919'da İzmir, Yunanistan ve 16 Mart 1920'de İstanbul İtilaf Devletleri tarafından *resmen* işgal edilecektir. İtilaf Devletleri tarafından veya onların izniyle yapılan bu işgaller, Mütareke metninde doğrudan İtilaf Devletlerine tanınan sınır belirleme ayrıcalığının sadece diplomatik ve yasal yollarla değil, yasal olmayan ve askeri yollarla da kullanılacağını göstermiştir.[398]

İşgaller karşısında imparatorluğun, Paris Barış Konferansı nezdindeki ilk tepkisi, Sultan Vahdeddin'in (VI. Mehmed) 21 Haziran 1919 tarihli bir muhtırayla barış antlaşmasını imzalamak için Damad Ferid'i görevlendirmesi olmuştur.[399] Muhtıra öncelikle saltanatın güvence altına alınmasını öngörmüş; görüşmelerde Osmanlı Hanedanı aleyhine bir madde konulmasının engellenmesi hedeflenmiştir. Diğer yandan, sınırların imparatorlukça belirlenmesi yönünde uluslararası düzeydeki son adım atılmıştır. Sınırlar açıkça beyan edilmiş; Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Irak, Arap ülkeleri, Mekke, Medine, Kudüs, sahillere yakın adalar gibi bölgelerde otonomi veya yönetim serbestisinin kabul edilebileceği ancak bu durumda padişahın egemenlik haklarının veya temsilinin tanınması gerektiği belirtilmiştir. Paris Barış Konferansı'nın cevabı çok sert ve kati olmuştur. "Türkiye hudutlarının savaş öncesi haline getirilmesi lüzumuna işaret edilmektedir. Konsey ne bu sonucu ne de bu sonuca vardıran görüşleri kabul edebilir." denilerek İmparatorluğun ve dolayısıyla saltanatın kendi sınırlarını belirle-

---

397 Baskın Oran, "Mondros Silah Bırakışması", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.111-112, s.112; 30 Ekim 1918-4 Kasım 1919 tarihlerinde gerçekleştirilen bütün işgaller için bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1919: İşgal Yönetimi ve Kurtuluş Örgütlenmesi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.) *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.15-194, s.48-54. 23 Nisan 1920-22 Aralık 1920 tarihleri arasındaki işgaller için bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1920: Bağımsız ve Halka Doğru Yönetim", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e., s.195-452, s.257-258.

398 Yunanistan'ın İzmir'e askeri birlik göndermesine Paris Barış Konferansı'nın 14 Mayıs 1919 tarihli kararıyla izin verilmiş; İstanbul'un işgaline de Maraş olayları sonrasında Fransa'nın önerisiyle, çekinceler olmakla birlikte yine Konferans'ta oybirliğiyle karar verilmiştir. Taner Baytok, a.g.e., s.45-49, 96-108.

399 A.g.e., s.33-34.

me gibi bir egemenlik hakkının olmadığı açıkça dile getirilmiştir.[400] Uluslararası düzeyde kabul edilmemiş hiçbir egemenlik iddiasının ve ilişki biçiminin kabul edilmeyeceği; hiçbir metbuuluk veya çifte egemenlik iddiasının tanınmayacağı da böylelikle beyan edilmiştir.

İmparatorluğun talepleri dikkate alınmadığı gibi, işgallerin hemen ardından, Paris Barış Konferansı'nda işgal edilen bölgelerin statüsü ve yönetim şekli tartışılmaya başlanmıştır. Görüşmeler, İmpartorluğun zapt ettiği topraklarda barış ve düzeni geliştiremeyerek tahribat yaratacağı gerekçesiyle, Barış Konseyinin imparatorluk "halkların[ın] kaderlerini tayin etme görevi"ni üstlenmek zorunda kaldığı önermesine dayandırılmıştır.[401]

Aylarca süren görüşmelerde ve takip eden konferanslarda, dört tip yönetim bölgesi ve yönetim biçimi gündeme gelmiştir.[402] Birincisi, Wilson İlkelerine göre yaşadıkları bölgelerde çoğunluğu oluşturan milletlerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerdir. Arap, Ermeni ve Kürtlerin yaşadıkları vilayetler bu kategoridedir ve bu vilayetler için manda rejimleri önerilmektedir. Bağımsızlık gündemine sahip bölgeler (Ermeni) için bile, ilk aşamada manda rejimi uygun görülmüştür. İkincisi, İtilaf Devletlerinin doğrudan işgali altındaki bölgelerdir. Bu bölgeler için de ülkeler arası paylaşımdan kaynaklı ihtilafları önlemek için manda rejimleri önerilmiştir. Birinci ve ikinci kategorideki manda rejimlerinin sınırları ve hangi ülkeler tarafından üstlenileceğine dair ise ciddi ihtilaflar yaşanmıştır. Üçüncüsü, Yunanistan'ın işgali altındaki İzmir ve Batı Anadolu'daki topraklar ile Ege Denizi'dir. Bu konuda İtilaf Devletleri arasında bir birlik sağlanamamıştır. Yunanistan'ın ilhakı, Yunan mandası, Milletler Cemiyeti'nin tayin edeceği bir temsilcinin idaresinde bir uluslararası yönetim, İtilaf Devletlerinin kontrolünde İzmir'in serbest liman yapılması, Lübnan örneğine benzer ortak Türk-Rum yönetimi gibi öneriler getirilmiştir. İngiltere, Fransa ve Yunanistan farklı ve çatışan görüşlere sahiptir.

İtilaf Devletlerinin gündeme aldığı dördüncü bölge ise, imparatorluğun ana toprakları ve başkent İstanbul'dur. İmparatorluğun bütünü için bir manda rejimi ve mandater ülke tayin edilmemesi görüşünde ortaklaşılmıştır.[403] Bunun yerine, Bulgaristan ve Macaristan'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun "mali kontrol" şartına bağlanmakla birlikte, bağımsız bir devlet olarak tanınması gerektiği savunulmuştur. Ancak, İtilaf Devletlerinin çoğu, imparatorluğun Avrupa toprakları dışında bırakılmasından ve İstanbul ile Boğazlarda Milletler Cemiyeti himayesinde, sadece İtilaf Devletleri'nin oy hakkının olacağı bir "uluslararası yönetim (komisyon, kontrol, devlet, şirket, kondominium)" kurulmasından yanadır.[404] Anavatanın bütünlüğünün korunması yönünde ortak görüşe varılamamış; nüfuz alanlarına bölünmesi gündeme gelmiştir. Sınırları üzerinde netliğe varılmamakla birlikte, imparatorluk yönetiminin ve saltanat makamının şartlı

---

400 A.g.e., s.35.

401 A.g.e., s.36.

402 A.g.e., s.37-130; Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.348-352, 358-360, 366-372.

403 Taner Baytok, a.g.e., s.73, 76.

404 İngiltere, uluslararası yönetime Rusya'yı dahil etmeye çalışmıştır. A.g.e., s.38, 40, 43, 69, 73, 75, 82, 84, 130.

olarak korunmasına karar verilmiştir. Hazırlanmakta olan *Sevr Barış Antlaşması*'nı kabul edebilecek meşru bir hükümete ihtiyaç vardır ve bunun için tek seçenek İstanbul Hükümeti'dir. Bu nedenle, İtilaf Devletleri ilkesel olarak değil ama pragmatik olarak saltanat ve hilâfetin korunmasından yana taraf almışlardır.[405]

İtilaf Devletlerinin gündeme getirdiği bütün bu görüş ve öneriler, imparatorluğun paylaşımıyla ilgili bir dış egemenlik sorununu yaratmakla beraber, aynı zamanda, bir iç egemenlik yani iktidar sorununa neden olmuştur. Bir, Osmanlı "mülk"ünün çözülmesi, "mülk"ün kuruluşu itibariyle sadece toprak üzerindeki örgütlenmenin değişmesini değil, aynı zamanda bu topraklar üzerinde iktidar olma sorununu da kapsamaktadır. Sadece Ermeni ve Kürt vilayetlerindeki özerklik ve bağımsızlık talepleri değil, hemen hemen neredeyse ülkenin tümünde ortaya çıkan Kongre İktidarları, bir iktidar boşluğu (*interregnum*) oluştuğunu ve bölge ölçeğiyle sınırlı da olsa iktidar alternatiflerin belirdiğini gösterir.[406] İki, İtilaf Devletleri manda yönetimleri dahil anavatanın yönetimiyle ilgili öneriler getirmek ve düzenlemeler yapmakla kalmamakta; bu öneri ve düzenlemeleri kendi iktidarları altında yönetimler kurulması için getirmektedirler. İtilaf Devletlerinin oluşturduğu birliğin kendisi de Osmanlı İmparatorluğu üzerinde iktidar talebinde bulunmakta ve bunu hayata geçirebilmek için yönetim mekanizmaları geliştirmektedir. Üç, bu iktidar iddialarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyet ve meşruiyeti tartışma konusu haline gelmiştir. Bu durumda, mevcut saltanat makamı ile hükümetin kendini nasıl koruyacağı ve devam ettireceği de bir iktidar sorunudur.

5.3.1.1. İşgal Yönetimi: İtilaf Devletlerinin Geçiş Hükümeti

İktidar sorununu körükleyen gelişme, mütareke imzalandıktan hemen sonra, İstanbul'un *fiili* işgaliyle birlikte, barış görüşmeleri başlamadan İtilaf Devletleri'nin İstanbul Hükümeti'nden ayrı bir yönetim kurması olmuştur. Mütarekeyi imzalayan İngiltere temsilcisi Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral Sir Arthur Calthorpe, 6 Kasım 1918'de İngiltere'nin *İstanbul Yüksek (Fevkâlade) Komiseri* olarak atanmış; mütareke şartlarını uygulamakla görevlendirilmiştir.[407] İstanbul'un 13 ve 14 Kasım 1918'de *fi-*

---

[405] A.g.e., s.43, 57, 66, 70, 71, 75

[406] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt II: Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.33. Bülent Tanör, a.g.e., s.16, 29-33.

Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserleri 14 Kasım 1918'de göreve başlayacaklardır. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, Cilt I: Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.14, 25, 26; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt I: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922), TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.217-218; Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.361. Amiral Sir John de Robeck (11 Eylül 1919), Sir Horace Rumbold (17 Kasım 1920) İngiltere Yüksek Komiserliğini devralacaklardır. Fransız Yüksek Komiserliğini Albert Defrance (30 Mart 1919), General Pellé (10 Şubat 1920) üstlenecek; Marquis Garroni (19 Ağustos 1920) İtalyan Yüksek Komiseri olacak; ABD Yüksek Komiserliğini ise, Amiral Mark Lambert Bristol (12 Ağustos 1919) yürütecektir. Nuray Ertürk Keskin, "1919 a.g.e., s.31-32; Nuray Ertürk Keskin, "1920 ", a.g.e., s. 395; Fatma Eda Çelik, "1921: Savaş Yönetimi ve Yönetimin Merkezileşmesi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e., s.453-921, s. 460.

ilen işgaliyle birlikte, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet, İtalyan Yüksek Komiseri Kont Carlo Sforza İstanbul'a gelmiştir. İtilaf Devletlerinin filosu, komutan ve askeri birlikleri de İstanbul'a girmiştir. Filoda İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Wilson ve Garnizon Komutanı Henry Wilson da vardır. General Franchet d'Espèrey (Fransız Doğu Orduları Başkomutanı, 23 Kasım 1918) Müttefik Orduların İstanbul İşgal Komutanlığı'nı üstlenmiştir.[408] Aynı tarihte İstanbul'da *Mütareke Karma Komisyonu* kurulmuştur.[409] İtilaf Devletlerinde de henüz savaş kabinelerinden sivil kabinelere geçiş dönemi olduğu için,[410] askeri ve sivil yönetim arasında görev, yetki ve sorumluluk paylaşımı yapılmamış ve işgal yönetimi ilk başta bu ikiliği bünyesinde taşımıştır. Yine de, İngiliz Genelkurmay Başkanı Wilson, daha ilk gün İngiliz garnizon komutanı Wilson'a, General d'Espèrey'le değil İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'la birlikte çalışma emri vererek yüksek komiserliği *de facto* askeri yönetimden ayırarak üst organ olarak belirlemiştir. İmparatorlukla resmi temas adı geçen yüksek komiserler aracılığıyla kurulacaktır.[411] İşgal, İtilaf Devletlerinin yönetim biçimini belirleyecek yeni bir yönetsel unvan ve makam yaratmıştır. Söz konusu unvan ve makamın incelenmesi, bu nedenle, İtilaf Devletlerinin nasıl bir iktidar odağı olduğunu ve ne gibi iktidar talepleri veya "devlet tezlerine" sahip olduğunu anlamamızı sağlayacaktır.[412]

Devletlerarası hukukun öncelikle diplomasi diline yansıdığı ve devletlerarası ilişkilerin *temsil*de cisimleştiği düşünülürse,[413] o zamana kadar İstanbul'da hep elçilikler düzeyinde temsil edilmiş ülkelerin savaş sonrasında temsilcilerini büyükelçi olarak değil de yüksek komiser olarak atamaları, mütareke boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu teknik olarak "düşman devlet" statüsünde gördüklerini ve olağan diplomatik ilişkiler tesis edilene kadar geçici ama fevkalade bir misyonla temsil edilmeye ihtiyaç duyduklarını gösterir.[414] İngiliz diplomasi geleneğinde "yüksek komiser" teriminin uluslararası ilişkiler boyutunu aşan, dolaylı yönetimle ilişkili daha özgün bir anlamı daha vardır.[415] Terim ilk defa 19. yüzyılın sonunda bir İngiliz sömürgesi olan Kanada'daki İngiliz misyonu için kullanılmıştır. O tarihten

---

[408] Bilge Criss, a.g.e., s.61-62; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.38.

[409] Nuray Ertürk Keskin, "1919 ", a.g.e., s.33.
Gaynor Johnson, "Preparing for Office: Lord Curzon as Acting Foreign Secretary, January-October 1919", Gaynor Johnson (Ed.) *The Foreign Office and British Diplomacy in the Twentieth Century*, Routledge, Londra/New York, 2005, s.53-73, s.54-55.
İngiliz Yüksek Komiserliği'yle temasların ayrıntılı dökümü için bkz. Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk (1919-1938)*, 4 Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
Mütareke Döneminde ortaya çıkan iktidar odaklarının her birinin ayrı bir "devlet tezi"ne sahip olduğu önermesi ve bunların "devlet ana tezleri" adı altında incelenmesi gerektiğine ilişkin bkz. Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2007, s.33-46.
Temel İskit, a.g.e., s.110, 149.
G.R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present – A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2009, s.128-129.
G.R. Berridge ve Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave, Hampshire, 2001, s.1, 86, 113-115.

itibaren İngiltere, egemen devlet statüsünde olmayan sömürgelerine temsilcilerini bu unvanla atamıştır. Bu temsilciler elçilerinden farklı olarak diplomatik heyetlerin parçası olmamış ve onların sahip olduğu ayrıcalıklardan yararlanamamıştır. Britanya Milletler Topluluğu içindeki bu kullanım zaman içinde daha geniş bir anlam kazanmış ve uluslararası ölçekte de kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, kökenindeki eşit statüde olmayan iki devlet arasındaki ilişki biçimi anlamını muhafaza etmiştir. Şöyle ki, 1815 Viyana Kongresi'nde devletler ve diplomatik temsilcileri, aralarındaki statü farkları ve uluslararası hiyerarşi gözetilerek üçe ayrılmıştır.[416] Böylece, yüksek komiser unvanı kendine uluslararası alana girebilecek bir meşruiyet kanalı yaratmıştır. Özel olarak da, Britanya Milletler Topluluğu'nun parçası olmamakla birlikte kuzey Afrika'da ona bağlı ülkelere atanan (genel) valiler için kullanılmıştır. Benzer şekilde, Milletler Cemiyeti'ne bağlı mandaların temsilcileri için de bu unvan tercih edilecektir.

> Fransızca "özel ve geçici işler görevlisi" anlamına gelen commissaire'den türetilen "yüksek komiser", "20. yüzyılın başlarında askeri girişimlerin ardından, egemenliği başka ülkelere ait topraklarda mensubu olduğu ülkenin çıkarlarını, merkezi otorite, halklar, yerel yetkililerle ilişki kurarak korumak üzere gönderilen sivil veya asker devlet görevlisini tanımlamada yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı."[417]

Bir ülkenin himaye altında yönetildiğini göstermek için kullanıla gelen bu unvan, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, sömürge veya manda statüsünde olmamakla birlikte işgal altında olan ve egemenliğinin derecesine karar verilmemiş uluslararası kontrol altındaki bir ülke olarak Osmanlı İmparatorluğu için de kullanılmıştır. Söz konusu özellikleriyle yüksek komiserlik unvan ve makamı, görüşmelerin seyri ne olursa olsun 1923 yılında *Lozan Antlaşması* imzalanana kadar İtilaf Devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu himaye altında bir ülke olarak gördüğünü ve yönetsel yapının da bu doğrultuda biçimlendirildiğini gösterir.

İtilaf Devletlerinin daha İstanbul'a geldiği ilk iki ay dahi, kurulan işgal yönetiminin keyfi ve kuraldışı değil, sistematik ve yeni kurallar getiren bir iktidar alternatifi olacağını göstermiştir. İşgal yönetiminin merkezi organı kendi ülkelerinin Dışişleri Bakanlarıyla ve Osmanlı Hükümetiyle doğrudan temas kurma yetkisine sahip yüksek komiserlerin oluşturduğu *ad hoc* organizasyon *Müttefik Ülkeler Yüksek Komiserliği*'dir.[418] Yüksek komiserler 28 Kasım 1919 tarihli ilk toplantılarından başlayarak haftalık veya iki haftalık düzenli toplantılarla ülkelerinin kararlarını ortaklaştırmaya ve birleşik bir işgal yönetimi kurmaya çalışmışlardır. İstanbul aynı zamanda generallerin yönetimi altındadır. Askeri olarak üç ayrı işgal bölgesine ayrıl-

---

[416] Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., 105-111.
Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir (1918-1922) – Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s.262.

[418] Nuray Ertürk Keskin, "1919 ", a.g.e., s.31-32; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.459.

mış ve her birinin yönetimi bir İtilaf Devletine bırakılmıştır.[419] Ama, Osmanlı Hükümetiyle merkezi düzeyde temas kurma yetkisine sahip olmadıkları için, askeri idare de *fiilen* merkezi hükümetleriyle ortaklaşa çalışan yüksek komiserlerin altındadır.

İtilaf Devletleri İstanbul'da iki yoldan iktidar alternatifi yaratmaya çalışmıştır. Birincisi, imparatorluğun idari, adli ve askeri kurumlarına el konulmasıdır. El koyma işlemi *Kontrol Komisyonları* aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.[420] İlk Harbiye ve Bahriye Nezâretleri ile Posta ve Telgraf İdaresine el konulmuştur. İkincisi, yüksek komiserlerin hükümete verdiği notalardır.[421] Bu notalar aracılığıyla İtilaf Devletleri hükümete hem *kural işlem* hem *birel idari işlem* hem de *yargı kararları* aldırmışlardır. Bunlarla İttihatçılar dahil kimlerin tutuklanacağına ve serbest bırakılacağına karar verilecek; komutanlar ve mülki amirler görevlerinden alınacak ve yerlerine yenileri atanacak; Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan ve Kürdistan'ın ayrılması ve buralarda manda rejimlerinin kurulması dayatılacak; 1914'te kapitülasyonların kaldırılması kararının tanınmayacağı bildirilecek; Ermeni tehcirine ilişkin Özel Divânı Harpler ile icar ve ticaret davaları için Karma Mahkemeler kurulacak; Meclis-i Mebusanın feshine, yeniden toplanmasına ve toplanacağı yere karar verilecektir.

Paris Barış Konferansı'yla birlikte, İtilaf Devletleri, barış koşullarının yanı sıra Mütareke Dönemi yönetimine dair de görüşmeler yapmışlardır. İşgal yönetimi yerelde kurulmakla birlikte, asıl karar mercii *Yüksek Barış Konseyi* olmuştur.[422] *Yüksek Barış Konseyi* ile yüksek komiserler arasındaki iletişim, Doğu politikasından sorumlu kabine komitesi başkanı Lord Curzon (İngiliz Dışişleri Bakan Vekili) aracılığıyla kurulmuştur.[423] Yüksek komiserliklerin görev, yetki ve sorumlulukları bu ve takip eden konferanslarda belirlenecek; *ad hoc* toplantılar, komisyon ve komiteler yoluyla teşkilâtlanacakları yönündeki kararlar buralarda alınacaktır. İşgal yönetimi bu konferanslar aracılığıyla bileşik ve merkezi hale getirilmeye çalışılacaktır. Ve merkezileştirme çabaları başta olmak üzere tüm kararlar, işgal yönetimini barış sonrası yönetime bağlama amacı taşıyacaktır. İstenen barış antlaşmasının imzalatılması için saltanat-hilâfet makamının ve Osmanlı Hükümetinin korunması ile İstanbul'un uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesi yönündeki ortak kararlar bunu gösterir. Teşkilâtın merkezindeki Lord Curzon'un, *Sevr Antlaşması*'nın hazırlanması ve imzalanması dahil, *Lozan Antlaşması* imzalanana kadar kilit rol oynayacak olması da buna kanıttır.

---

[419] Bilge Criss, a.g.e., s.61-71.
A.g.e., s.69.
1918-1922 yılları arasındaki nota örnekleri için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.23-35; Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Cilt III: Ocak-Eylül 1921, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
Bilge Criss, a.g.e., s.88-93. Benzer şekilde, Mütarekeden hemen sonra askeri işgal yönetiminin İngiltere ve Fransa arasında bölüşülmesine, Avrupa yakasının General d'Espèrey'e (Fransa), Anadolu yakasının General Milne'ye (İngiltere) verilmesine de Londra'da bir anlaşmayla karar verilmişti. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.50.
Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.366; Gaynor Johnson, a.g.e., s.53-56.

İşgal yönetimi, bu özellikleriyle, İtilaf Devletlerinin karar organlarının bir kolu ve İstanbul'da kurdukları bir geçiş (*interim*) hükümetidir. Ancak, hükümet olmak için gösterilen merkezileştirme çabası, daha 1921'de Fransa ve İtalya'nın İngiltere'yle görüş ayrılığı yaşamaya başlamasıyla işgal yönetiminin zayıf karnı ve fay hattı olacaktır.[424] Paylaşım savaşı işgal altında süreklileşmesi ve zaman içinde yıkıcı bir güce dönüşmesi anlamına gelecektir. Anlaşmazlıkların artışı, kurulan işgal yönetiminin bileşik bir organa dönüşmesini engelleyecek; paylaşım savaşı, İtilaf Devletlerinin bir iktidar alternatifi haline gelmelerinin nedeni olduğu gibi, bir süre sonra önündeki en büyük engel olacaktır.

5.3.1.2. İstanbul Hükümeti: İtilaf Devletleri Himayesinde Bir Restorasyon

İmparatorlukta iktidarı paylaşan iki güç, Meclis ve saltanatın her ikisi de savaştan yenilgiyi kabul ederek çıkmıştır.[425] Meclis-i Mebusanda çoğunluğu ve Hükümeti elinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası'nın yöneticileri, *Mondros Mütarekesi* imzalanmadan istifa etmiş; Talat Paşa (Sadrazam), Enver Paşa (Narbiye Nâzırı), Cemal Paşa ile Dr. Nazım, Bedri, Bahattin Şakir ve Azmi Beyler 2/3 Kasım 1919'da bir denizaltıyla İstanbul'dan kaçmıştır.[426] Padişah ise yenilgiyi kabul etmesine rağmen, Almanya ve Avusturya imparatorlarının ateşkes anlaşmasını imzalar imzalamaz tahtlarından feragat etmelerinden farklı olarak,[427] sorumluluğu kabul etmemiş ve İtilaf Devletleri'nin (özel olarak İngiltere) belirleyeceği koşullarda saltanatını sürdürebileceğini beyan etmiştir. Vahdeddin, 24 Kasım 1918'de *The Daily Mail*'e "İngiliz milletine karşı beslediğim sevgi ve hayranlığı babam Abdülmecit'ten miras aldım. Memleketimle İngiltere arasındaki dostluğu güçlendirmek için elimden geleni yapacağım. Türkiye'deki bazı siyasi komiteler tarafından Ermeniler hakkında yapılan muameleyi büyük bir üzüntüyle öğrendim." şeklinde bir demeç vermiştir.[428]

---

[424] Fransa ve İngiltere arasında İstanbul'un işgali ve Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılması konularında başlayan görüş ayrılığı 1921'de İtilaf Devletlerini ayrıştırmıştır. Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, s.18.
Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.3-4.
İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1-5 Kasım 1918'de yapılan son kongresinde fırka *Teceddüd Fırkası* adını ve adla devam etmesine karar verilmiştir. Ancak, bu, sorunsuz bir geçiş değildir. Kongreye Harbi Umumi yenilgisi, sorumluluklar ve İttihatçıların kaçışı damga vurmuştur. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.8, 11; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 2, a.g.e., s.51-54. Yenilginin etkisi ağırdır: "1918 sonbaharında iktidarı bırakan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri icraatlarından dolayı üç kez yargılandılar: Cihan Harbi'nin ardından Kasım 1918'de Meclisi-i Mebusanın komisyonlarından biri olan Beşinci Şube'de sorguya çekildiler; 1919 Nisan ayında Divan-ı Harb-i Örfide ifade verdiler ve nihayet 1926'nın yaz aylarında, İzmir Suikasti sonrasında İzmir ve Ankara'da İstiklâl Mahkemesi'ne çıkarıldılar. Bu yargılama süreci Türkiye tarihinin en uzun ve kapsamlı siyasî davalarından biriydi. İmparatorluğun ulus-devlete dönüşümünü ifade eden bir çağ, bu çağı yaşayan bir kuşak, bu kuşağı temsil eden bir siyasal örgüt yargı önüne çıkarılıyordu." Zafer Toprak, a.g.e., s.31.
Zeki Sarıhan, a.g.e., s.23, 29.
A.g.e., s.40; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakıyete Dönüş 1918-1919]*, Cilt I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s.99-100, s.94-107.

Daha önce belirtildiği gibi, Paris Barış Konferansı'nda aslolarak saltanat aleyhine madde konulmamasını gözetmiştir.

İktidardaki fırka ve padişah gibi, İstanbul da büyük oranda teslim olmuştur. Süreci azınlıkların işgal kuvvetlerini coşkuyla karşılamasına indirgemek, teslimiyetin toplumsal boyut ve tabanını açıklamaya yetmez. Destek veren veya boyun eğen kitle çok katmanlı olmakla birlikte, işgal yönetiminin yanında ve onunla kesişen yeni bir iktidarın biçimlenmesinde elbette egemen sınıfların konum ve işgale taraf tutumları belirleyici olmuştur.

> "İstanbul'cu bürokrat çevrenin savaş sonrasına bakışı, bağımlı ve yarı sömürge bir devlet anlayışından öteye geçmemiştir. 1. Şura-yı Saltanat'taki yabancı bir büyük devletin koruyuculuğuna sığınma önerisi burada anımsanabilir. Bu görüşe, Müdafaa-i Hukuk Cephesinde de rastlanılacaktır. Fakat, İstanbul, bu isteğin dışına çıkamamıştır. Büyük emperyalist devletlerin kontrolü ve koruyuculuğu altında Osmanlılık kadrosu dışına çıkmadan yaşamayı en güvenli politika saymıştır."[429]

Sömürü ilişkilerindeki konumları nedeniyle farklı tabakalar, bir sınıfsal bütün oluşturur ve tahakküm ilişkilerindeki konumları nedeniyle benzer siyasal programları sahiplenebilirler. Zorunluluk olarak pazara eklemlenme koşulları İstanbul'u ve İstanbul burjuvazisi ile rantiyer mülk sahibi sınıfları emperyalist ülkelerin sermaye ve meta ihracına bağladığı gibi, onlarla birlikte emperyal hayallerin devam edebileceği düşüncesine de bağlamıştı. Bu bağlanma, kozmopolit Osmanlı büyük burjuvazisi ile hala siyasal birikimden pay alan tabakalar gibi ve en az onlar kadar "milli iktisat" politikası ile Anadolu'yla bütünleşik bir burjuvalaşma sürecinin kapısını aralayan tabakalar için de geçerliydi. Yalnız eklemlenme kanalları ikincisini, Almanya'nın ve onun emperyalist yayılma planlarının yanında konumlandırmış ve Almanya yenildiği için yenilgiye razı etmişse, birincisini, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında İngiltere ve Fransa'nın geleneksel dostluğuna sığınmaya ikna edebilmiştir.

İstanbul'da devletin restorasyonunu söz konusu mülk sahibi sınıfların konumlanmış pratikleri belirleyecektir. Padişah, 21 Aralık 1918'de Meclisi feshederek, sadece soyut anlamda halkı ve halkın temsilcilerini karar alma süreçlerinin dışında bırakmamış; İtilaf Devletlerine karşı konumlanmış bir siyasal projenin temsilcilerini de, mütareke ve *fiili* işgalle yeniden oluşum sürecine girmiş siyasal iktidarın dışına düşürmüştür. Meclis-i Mebusanda

---

[429] Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.30. İmparatorluğun "genelleşmiş kişisel iktidar" ile "gayrişahsi iktidar" arasındaki formu ve siyasal birikim bağlarının büyük oranda korunuyor olması nedeniyle, yazında sıkça zikredilen bürokratlar (paşalar, askerler, ulemâ, mültezimler, vakıf mütevellileri vb.), egemen sınıf ve tabakalarla kesişir. Siyasal birikim bağlarına sahip olmayan mülk sahibi sınıflar dahi (tüccar, banker, büyük toprak sahibi vb.) bürokrasi içinde yer alabilir. Bu nedenle, bürokratları kendinden menkûl bir yapının veya mülk sahibi sınıflardan (veya toplumdan) bağımsız "gayrişahsi iktidar"ın ajanları olarak değerlendirmek; nötr bir kesime gönderme yaptığını düşünmek doğru olmayacaktır.

yer alan ve çoğunluğu oluşturan *Teceddüd Fırkası*, *Hürriyetperver Avam Fırkası* ve *Radikal Avam Fırkası* eski İttihatçılardan oluşmaktadır.[430] Yeni siyasal iktidar ise, fırkaları, cemiyetleri ve bütün organlarıyla İttihatçılığın karşısında konumlanmıştır. İttihatçılık karşıtlığı, İttihat ve Terakki Fırkası'nın İtilaf Devletleri safında yer almamasından ve mütarekeyle birlikte eski kadro, üye ve çevre halkasının "memleketçilik, milli birlik, dışarıya karşı kuvvetli bulunma lüzumu, millete dayanan hükümet ihtiyacı"na dayanan bir siyasal arayış içine girmesinden beslenmiştir.[431] "Biz kendimizi idareden aciziz. Büyük bir devletin müzaheretine ihtiyacımız var." denilerek mevcut devletin ancak himaye altında yaşayabileceği savunulmuştur.[432] Başka bir siyasal proje maceracılık olarak görülmüş; sadece hangi ülkenin himaye veya mandası altına girileceği tartışma konusu yapılmıştır.[433]

İmparatorluğun kendi başına egemenlik haklarını koruyamayacağını düşünenler arasında ise, iki ayrı eğilim ortaya çıkmıştır. Birinci grup, egemenlik haklarına sahip bir devlet olarak İtilaf Devletleriyle barış masasına oturulabileceğini, koşullar çok ağır olsa dahi müzakere edilebileceğini ve ortak bir metne imza atılabileceğini düşünenlerdir. Bunlar, İngiltere, Fransa ve ABD'nin imparatorluğa Wilson İlkelerinde benimsenen "kendi kaderini tayin hakkı"nın verileceğini düşünmektedir. Bu düşünce *Wilson Prensipleri Cemiyeti*'nde cisimleşmiştir. Cemiyet, toprak bütünlüğünün korunarak 15-25 yıl gibi bir süre tek bir devletin himayesi altına girilebileceğini, etnik yapıdan dolayı eğitim ve kalkınma alanında sağlanamayan türdeşleşmenin bu ülkenin reformlarıyla sağlanabileceğini, azınlık haklarının korunduğu ve barış konferansıyla sınırların belirlendiği bir ülkede padişahın saltanatının korunabileceği bir meşrutiyet rejiminin kurulabileceğini öngörmüştür.[434] İktidara gelen kimi kabineler de bu görüşü paylaşmıştır. İzzet Paşa, Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa Kabineleri bunlara örnektir.[435] Bu nedenle, hem Paris Barış Konferansı'na giderken hem de Ankara Hükümetiyle işbirliğine girerken, İtilaf Devletleriyle müzakereyi hedeflemişlerdir. Meclis-i Mebusanın toplanmasına da, Wilson İlkeleri uyarınca karar alma hakkına temel oluşturacak millet temsiline olanak sunacağı için taraftar olmuşlardır.[436]

İkinci grup ise, devletin yıkılmakta olduğunu ve imparatorluğu korumak için İtilaf Devletlerinin himaye veya manda dahil bütün koşullarını

---

[430] A.g.e., s.52.
Refi Cevat, *Alemdar*, 25 Aralık 1919'dan aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.56. Refi Cevat Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi ve yazarlarındandır. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.294.
Bu sözlerin sahibi otuz yıl Hariciye Nezâretinde çalışan ve başmabeyincilik yapan Lütfi Simavi'dir. Lütfi Simavi, *Istiklal*, 21 Haziran 1919'dan aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.55.
A.g.e., s.16-17.
Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.245-247.
Taner Baytok, a.g.e., s.31-34, 68-69; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.21-22; Nuray Ertürk Keskin, "1920 ", a.g.e., s.201-207; Kemal Beydilli, "Ahmed Tevfik Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.139-140, s.140; Cevdet Küçük, "Ali Rızâ Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.440-441, 441.
Cevdet Küçük, a.g.e., s.441.

kayıtsız şartsız kabul etmekten başka çıkış yolunun kalmadığını savunanlardır. Kurucuları arasında Adalet Nezâreti müsteşarlığı ve Divân-ı Harplerde görev yapan Sait Molla ile Osmanlı'daki İngiliz Haberalma Servisinin başı Papaz Frew'un bulunduğu, İngiliz mandası altında müslümanları bir araya getirecek bir hilâfeti kurtuluş yolu olarak gören *İngiliz Muhipleri Cemiyeti*, bu eğilimin cemiyetleşmiş en önemli temsilcisidir.[437] Eğilimi siyasal bir program haline getirerek, toplumsal ilişkileri himaye altında yeniden örgütlemeye talip olan siyasi parti ise, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'dır.[438] Barış antlaşmasının imzalanabilmesi için İttihatçılığın yeni biçimi olarak gördüğü Ankara Hükümetinin ortadan kaldırılmasını ve İngiliz himayesinde yeni bir imparatorluğun kurulmasını savunmuş; İstanbul Hükümetine programatik bir hat sunmaya ve onu imparatorluk adına imza atma yetkisine sahip güçlü bir hükümete dönüştürmeye çalışmıştır. Bütün çeşitliliğine rağmen, bu eğilimin, aslen 5 kez kabineyi kurmakla görevlendirilmiş "Allaha ve İngilizlere inanan" Damad Ferid Paşa'da vücut bulduğu söylenebilir.[439] Paşa, işgal İstanbul'unda ve Ankara Hükümetinin mücadele kararı aldığı günlerde, *Sevr Antlaşması*'nı değerlendirme gündemiyle toplanan ve antlaşmayı imzalama kararı alan sadece İtilafçıların katıldığı *2. Saltanat Şûrâsı*'nda sadrazam olarak, imparatorluğun devamı için koşullar ne olursa olsun İtilaf Devletleriyle bir barış antlaşması imzalamayı kaçınılmaz görmüştür.

> "Dördüncü Damat Ferit Kabinesi, bu konuda bir yazı ile durumun feci tablosunu çizmiştir. Sadr-ı âzam, toplantıyı açış söylevinde duruma bir siyasal tarihçi gözüyle bakmak istemiştir. Devlet, bir ölüm kalım tercihi karşısındaydı. Yaşamı yeğ tutanlar, söz aldıktan sonra, tutanağı imza etmeliydiler. Söz istemeyenler, devletin yok olmasından yana sayılacaklardı."[440]

Hükümetleri şekillendirmiş bu iki eğilimin de önceliği, tek bir kişide, padişahta cisimleşerek, saltanat ve hilâfet makamında merkezileşen ve yoğunlaşan "genelleşmiş kişisel iktidar"ın korunmasıdır.[441] İmparatorluğu kurtarmak ve yaşatmak bu öncelikle özdeştir. Bunun için, devletin, feodal siyasal bağlılık ilişkilerine dayalı imparatorluk biçiminde örgütlenmesi gerektiği düşünülmüş; İtilaf Devletleriyle bu bağın tanınması doğrultusunda müzakere edilmiştir.[442] Mütarekenin ilk aylarında adem-i merkeziyetçilik usulüne göre Arap vilayetlerine özerklik tanınarak, çifte egemenlik hakkı iddia edilebileceği düşünülmüştür. 1908 Devrimi'nin vatan düşüncesinden uzaklaşılarak, Sultan-Halifeye bağlı bir "Osmanlı Birliği" hedeflenmiştir. Müzakerelerde Doğu vilayetlerinde bir Ermeni devletinin kurulmasına,

---

[437] Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.472-480.

[438] A.g.e., s.34-35, 286-292, 293-295.

[439] A.g.e., s.283-286.

[440] A.g.e., s.19, 20.

[441] Hükümetlerin bileşenleri, saltanat ve hilâfet makamına kişisel tabiiyet ilişkileriyle bağlanmış bir toplamın öne çıktığını gösterir. Örneğin, Birinci Tevfik Paşa Kabinesi, Meşrutiyet öncesi devlet adamlarından oluşan bir "ihtiyarlar kabine"sidir. Sina Akşin, a.g.e., 142-151, 610-613, 615-616. Bülent Tanör, a.g.e., s.28-29.

Kars, Ardahan ve Batum'un terkedilmesine razı olunmuş; karşılığında "muhtar eyalet" olarak Suriye, Filistin, Yemen, Hicaz ve Irak'ın padişahın egemenliği altında bırakılması istenmiştir.[443] İtilaf Devletlerinin imparatorluk "mülk"ü üzerinde hak talep ettiği koşullarda, bu önerilerin gerçekçi olmadığı görülünce de, İstanbul'u korumak koşuluyla İngiliz himayesinde bir imparatorluğa razı olunmuştur. Paris ve Londra Konferanslarında İstanbul'un kontrolü ve padişahın İstanbul'da kalması durumunda yönetim şeklinin ne olacağı görüşülmüştür.[444]

Önceliğin egemenlik haklarına değil, mevcut "genelleşmiş kişisel iktidar"ın korunmasına verilmesi, himayenin tartışmasız kabul edildiği koşullarda, saltanat ve hilâfet makamı ile hükümetleri İtilaf Devletlerinin inisiyatifine bırakmıştır. İtilaf Devletleri, hazırlanan barış anlaşmasını imzalatabilecek meşru (uluslararası tanınırlığa sahip) bir devlete ihtiyaç duydukları oranda her ikisini de koruma taraftarı olmuşlardır. Amiral Calthorpe Lord Curzon'a gönderdiği 31 Temmuz 1919 tarihli resmi yazıda "Sultan ve Sadrazam korunmalı [...] İtilaf Devletlerine taraftar ve Türk İmparatorluğu'nun kurtuluşunu bunda bulan bir hükümettir. [...] Emirlerini Anadolu'da kabul ve tatbik ettirecek takatta değildir. Ancak İtilaf güçlerinin kararlı ve ısrarlı gayretleriyle iktidarda kalabilir." demiştir.[445] İstanbul'un korunması ve statüsü de *Sevr Antlaşması*'nda belirtildiği üzere, İtilaf Devletleri'nin inisiyatifine bağlanmıştır: tüm uluslararası antlaşmalara uymak; ırki, dini ve lisani azınlıkların haklarını gözetmek şartıyla "Osmanlı hükûmetinin İstanbul üzerindeki hukuk ve tasarrufatına halel" getirilmeyecektir.[446]

Osmanlı Hükümeti, egemenlik alanı İstanbul ve çevresiyle sınırlanmış; kaynağını da İtilaf Devletlerinin barış şartlarından alan şartlı ve bağımlı bir İstanbul Hükümetine dönüşmüştür. Mütareke Döneminde beliren ikinci iktidar odağı, bağımsızlığını kaybetmiş bir saltanat-hilâfet makamı ve onun hükümetidir. Ancak, işgal kuvvetlerinin bu odaktan bağımsız meşru bir yönetim kuramamaları nedeniyle, yine onlar tarafından, özellikle de Ankara Hükümetine karşı konsolide edilmiştir.[447] Restorasyon süreci, devlet başkanı olarak padişahı öne çıkarmış; padişahlığı özellikle hilâfet makamı üzerinden yeniden kurmaya çalışmıştır. İngiltere Ali Rıza Paşa Kabinesini düşürme aşamasında, Meclis-i Mebusanı dağıttıkları zaman onu ikame edecek, padişah başkanlığında bütün İslam ülkelerinden gelecek temsilcilerin katılacağı bir *Halifelik Danışma Kurulu* (*Meclis-i Hilâfet*) kurma girişiminde bulunmuştur.[448] Bu gibi gelişmeler sonucunda, iki iktidar odağı iç içe geçmiş ve birbirine bağımlı hale gelmiş; ancak, saltanat-hilâfet makamı ile hükümet de konsolide edilmiştir.

---

[443] Taner Baytok, a.g.e., s.37-38.

[444] A.g.e., s.39, 42-43, 56-57, 69, 73-75, 77-78, 82-84, 96, 107-108.

[445] A.g.e., s.57; Benzer örnekler için bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1919 ", a.g.e., s.35.

[446] "Sevr Andlaşması", Nihat Erim, a.g.e., s.525-691, s.544.

[447] Yüksek Komiserler, saltanat-hilâfetin her türlü ihtilal karşısında korunması ve desteklenmesi gerektiğini belirtmektedirler. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.34.

[448] Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I: 1919-1920, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s.533; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.16-17

Konsolidasyonla birlikte ortaya çıkan İstanbul Hükümeti yeni mutlakiyetçi dönemin cisimleştiği organ olacaktır.[449] Meclis-i Mebusan, 1914' teki *Kanûn-ı Esâsî* değişikliklerin olanaklı kıldığı şekilde, 21 Aralık 1918' de Padişahın tek taraflı iradesiyle feshedilmiş ve *Kanûn-ı Esâsî fiilen* yürürlükten kaldırılmıştır.[450] Siyasi ve idari karar alma (yasama ve yürütme) yetkisi, tek elde yani Padişahta toplanmış; Padişah yetkilerini re'sen aldığı irade-i seniyyeler ve Heyet-i Vükelâ eliyle kullanmaya başlamıştır. Heyet-i Vükelâ yeniden sadece padişaha karşı sorumlu kılınmış; Büyük Millet Meclisinde sıkça eleştirildiği biçimiyle hiçbir şekilde kuvvetler ayrılığı gözetilmeyen bir Padişah Kabinesi olmuştur. Siyasal temsilin sınırlandırıldığı koşullarda, kabineye ek olarak, padişah tarafından toplantıya çağrılan ve sadece istişare niteliği taşıyan iki de *Şûrâ-yı Saltanat* toplanmıştır.[451] Meclis-i Mebusanın açık olmadığı dönemde toplanan Birinci Şûrâ-yı Saltanat, meclisin yokluğunda İstanbul Hükümetine meşruiyet sağlamış; İkinci Şûrâ-yı Saltanat ise, Ankara Hükümeti tarafından vatana ihanet olduğu beyan edilen *Sevr Antlaşması*'nın imzalanmasının önünü açmıştır.

Bu tekleşme ve merkezileşme süreci, Yüksek Komiserler aracılığıyla İstanbul Hükümetiyle doğrudan iletişim halinde olan İtilaf Devletlerinin karar alma süreçlerine müdahalesini kolaylaştırmıştır. Anadolu'da iktidarın yeniden tesis edilmesi için belirleyici olan askeri örgütlenme alanındaki düzenlemeler, ordu müfettişliklerinin lağvedilerek yerine daha dar ölçekli ve yetkileri daraltılmış kolordu komutanlıklarının kurulması gibi kararların alınması İtilaf Devletlerinin isteği doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.[452] Meclis-i Mebusanı fesheden ve sonra yeniden toplanmasına izin veren de, İstanbul Hükümetinin Ankara Hükümetiyle kuracağı ilişkilerin çerçevesine karar veren de İtilaf Devletleri olmuş; bu kararlar, İstanbul Hükümetine tavsiye şeklinde alınmıştır.[453] Yüksek Komiserler, padişah ve hükümetin yetki alanlarını da belirlemektedirler. Hükümetlerin kuruluş süreçlerini belirlemiş; hükümetleri düşürmüş ve yenilerini kurmuşlardır.[454] Barış antlaşmasının imzalanabilmesi için Damad Ferid Paşa gibi doğrudan kendileriyle çalışabilecek sadrazamları iktidara getirmişlerdir.[455] İstanbul şehir yönetimi ve ülke yönetimi komisyonlar aracılığıyla nerdeyse tümüyle Yüksek Komiserlerin oluşturduğu Müttefik denetimi altına girmiştir.[456] 1 Mayıs 1919'da Yüksek Komiserler, "padişahı şımartmamak" gerekçesiyle selamlık törenlerine hiçbir Müttefik subayının ka-

---

[449] Sina Akşin, a.g.e., s.610
Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.93-95.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.29-30; Nuray Ertürk Keskin, "1920 ", a.g.e., s.212-213; Tarık Zafer Tunaya, 11-13, 17-26, 278-279.
Nuray Ertürk Keskin, "1919 ", a.g.e., s.25-27.
Yeniden toplanma için seçimlerin yenilenmesi barış sonrasına ertelenmiştir. A.g.e., s.30-31.
A.g.e., s.20-22; Salih Paşa Kabinesi'nin düşürülmesine ilişkin Yüksek Komiserlerin verdiği 16 Mart, 26 Mart 1920 tarihli notalara ilişkin bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1920 a.g.e., s.291, 298, 299.
Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.276-303.
Clarence Richard Johnson, M.A. (Ed.), *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s.103-107.

tılmaması kararını alarak, devlet başkanı olarak padişahın uluslararası statüsünü de belirleyici kararlar alabileceklerini göstermişlerdir.[457]

5.3.1.3. Ankara Hükümeti: Anadolu'da Bağımsızlıkçı ve Ulusalcı Yeni Bir İktidar Odağı

Teslimiyet ve işgaller bir iktidar boşluğu oluşturduğu gibi, direnişi ve alternatif iktidar odaklarını da gündeme getirmiştir.[458] Teslimiyet ve direniş ile işgal yönetimi ve kurtuluş örgütlenmesi eş zamanlı ortaya çıkmıştır. İlk "iktidar boşluğu" ve direniş hareketleri, *Mondros Mütarekesi*'yle işgal kapsamına alınan ve Osmanlı Hükümeti tarafından terkedileceği beyan edilen bölgelerde görülmüştür.[459] Kars, Ardahan ve Batum'u kapsayan *Elviye-i Selâse* (Sınır Doğu) *Kongreler Grubu* ve *Trakya Kongreleri Grubu* buna örnektir. Wilson İlkeleri uyarınca milletlere "kendi kaderlerini tayin" hakkının tanınması ve bu doğrultuda yeni devlet oluşumlarına kapı aralanması, Ermeni ve Rumların çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde karşı-iktidar arayışlarını ortaya çıkarmıştır. Erzurum ve Trabzon merkezli *Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Grubu* böyle bir konjonktürün ürünüdür. İzmir'in Yunanistan tarafından işgali de *Batı Anadolu Kongreler Grubu*'nu büyütmüş ve bölgesel ölçekte genişlemesine neden olmuştur.

Direniş hareketlerinin temel karakteristiği örgütlendikleri bölgelerin temsiline ve "kendi kaderini tayin hakkı"na dayanan iktidar odakları oluşturmaları ve bunun için "kongre yönetimleri" kurarak örgütlenmeleridir.[460] Doğu sınırında Sovyet Devrimi'nin etkisiyle bu yönetimler "şûra" adını almış veya *Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye, Redd-i İlhak Cemiyetleri* olarak varlık bulmuşlardır;[461] ancak, onlar da yönetim tarzı olarak ortak bir paydada buluşmaktadır. Bülent Tanör, Mütareke Dönemi'ndeki bölgesel ölçekli bu iktidar odaklarını Kongre İktidarları olarak adlandırır.[462] Bu direniş hareketlerinin bir başka ortak özelliği de, padişahın ve hükümetin işgal kuvvetlerine teslim olduğu koşullarda, Osmanlı milletinin ve vatanın bir bütün olarak kurtarılmasına öncülük etmek ve koşullar olgunlaştığında anavatana katılmak üzere "vatanı kurtarma" perspektifiyle kendi bölgelerinde iktidarı ele almaya çalışmaktır.[463] Bazı kongreler bölgesel iktidarı almış; hatta Sınır Doğu ve Trakya'da olduğu gibi iktidarı alıp "hükümetleşmiş" ve "devletleşmiş"lerdir. Bölgesel ölçekli olmalarına rağmen, "bölgeselci" değildirler. Örgütlenme tarzı ve hedefleri itibariyle ulusal ölçeği gözetmiş; işgal veya ilhak durumunda milli (ulus, toplum birliği) ve mülki (vatan,

---

457 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngilizce Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara, 1972, s.23; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt I, a.g.e., s. 28.

458 Erik-Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.114-115.

459 Direniş hareketleri ve iktidar alternatifleri bölgesel ölçekte, birden fazla şehir ve kongreyi kapsayacak şekilde ortaya çıkar. Bu nedenle, "kongre grupları" olarak sınıflandırılmaları önerilir. Bülent Tanör, a.g.e., s.115, 117-121.

460 İstisnası, Fransız işgaliyle Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de ortaya çıkan askerî direniş hareketleri olabilir. A.g.e., s.110-111, 174, 211.

461 Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 136-142.

462 Bülent Tanör, a.g.e.

463 A.g.e., s.35-40, 140, 186-207, 213, 216.

toprak bütünlüğü) birliğinin parçası olarak kalmak için bir irade geliştirmişlerdir. "Türk Milleti" olarak bütünleşmeyi gözetmiş; "Türkçülük" ekseninde bir "uluslaşma" dinamiğini içlerinde barındırmışlardır.

İşgal, tutuklamalar ve sürgünler nedeniyle iktidar odağı haline gelememekle birlikte, direniş, İstanbul ve çevresinde de örgütlenmiştir. *Milli Kongre* ve İttihatçıların oluşturduğu *Karakol Cemiyeti* buna örnektir.[464] Siyasal ve örgütsel bir birliğe sahip değildirler; ancak İstanbul'un teslim olmayan, direnen ve Anadolu'yla bağını kuran yüzüdür. Hatta *Karakol Cemiyeti*, İttihatçı kadroların Anadolu'ya geçişini sağlayarak, Anadolu'daki kongrelerin örgütlenmesinde hem silahlanma hem de önderlik konusunda öncülük etmiştir.[465]

Terhis emrine rağmen Anadolu ve Trakya'da ordunun bütünüyle dağıtılmasına direnen ya da yeni askeri örgütlenmenin komuta kademelerinde bulunmalarına rağmen merkezden gelen emirleri uygulamaktan imtina eden subayların varlığı kongrelerin ilk kıvılcımını çakmıştır.[466] *Elviye-i Selâse*'de Yakup Şevki Paşa, *Vilâyât-ı Sitte*'de 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa (Sâbis) öncü rol oynamıştır. Bu iki isme, 15. Kolordu Komutanı (9. Ordu, Erzurum) Kâzım Karabekir, Batı Anadolu'da Bekir Sami Bey (Günsav), Kâzım Bey (Özalp) ve Şefik Bey'ler (Aker) ile Trakya'da Cafer Tayyar Bey (Eğilmez) de eklenebilir. Bu komutanlar İstanbul'un resmen işgaline kadar *Harbiye Nezâreti* ve *Karakol Cemiyeti* tarafından desteklenmiştir. Onlara, mülki amirler eşlik etmiş; taşra teşkilâtının dağıtılmaması ve İstanbul Hükümeti'ne sorgusuz sualsiz itaat edilmemesi yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır.

Birbirinden ayrı gibi görünen Yerel Kongre İktidarlarını bütünleştiren ise, toplumsal taban ve bu tabanın örgütlü gücü olmuştur. 18. yüzyılın sonu itibariyle İstanbul'dan ayrışmaya başlayan yerel toplumsal dinamikler, önce âyânların, sonra da eşrâfın çekirdeğini oluşturmuş; "milli iktisat" politikası eşrâfı İstanbul esnafıyla bütünleşik bir burjuvalaşma sürecinin içine sokmuştu. Süreci bütünleyecek şekilde hem merkezde hem de taşrada korporatist bir örgütlenmeye gidilmişti. İşte, Kongreler, aslolarak bu toplumsal tabanın ve onun çözülen ancak kadro birikimini koruyan kısmi örgütlülüğünün ürünüdür.[467] Denebilir ki, Kongre İktidarları sınıfsal olarak "ulusal burjuvazi" öncülüğünde örgütlenmiş ve burjuvazinin ilk iktidar organlarını oluşturmuştur.

---

[464] Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.150-154; Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Tüstav, İstanbul, 2002, s.153-199.

[465] Emel Akal, a.g.e., s.201-240; Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 127-129.

[466] Bülent Tanör, a.g.e., s.134-135; 5 Şubat 1919'da şöyle bir haber yayınlanmıştır: "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütü, Jön Türklerin terhis edilen askerlerin silahlarının alınmadığı ve geniş bir çeteler sisteminin gizlice örgütlenmekte olduğu Küçük Asya'da faaliyetini sürdürüyor." *Le Temps*'tan aktaran Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 135. Zürcher, Harbiye Nezâreti'nin (Enver Paşa) daha 1915 yılında Çanakkale'de savaşın kaybedilme ihtimaline karşı Anadolu'ya çekilip yerel savunma örgütleri kurma planı yaptığını, bu yönde talimatlar verdiğini ve bu tarihten itibaren ordunun böyle bir yeniden yapılanmaya hazırlıklı olduğunu belirtir. Harekât planları, merkezi olarak uygulanma şansı bulamamış olsa da subayların eğitimli ve hazırlıklı olmasını sağlamıştır. Subayların inisiyatifini ise, elbette, aslolarak direniş yönündeki tercihleri belirlemiştir. A.g.e., 143-160.
Bülent Tanör, a.g.e., s.133-142; Krş. Erik-Jan Zürcher, a.g.e, s.111, 114, 129-160.

Birinci Dünya Savaşı'nın büyük yıkımı ve "istihlâs-ı vatan (vatanı kurtarma)" noktasına kadar geri çekilmek zorunda kalınması, bu toplumsal taban ve öncülerini, İttihat ve Terakki'nin emperyal (Turancı) ve Pantürkçü siyasal-ideolojik konumlanmasından uzaklaştırmış; Anadolu ve Trakya'yla sınırlanmış bir "Türk Milleti" ve "Türk Devleti" soyutlaması ekseninde gerçekleşecek toplumsal ve siyasal birlik projesine yöneltmiştir. Ancak, henüz bu dönemde, İtilaf Devletlerine kabul ettirilmek istenen "Türk Devleti" ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir açı gözetilmemekte; Osmanlı İmparatorluğu'nun ulusal bir Türk devleti olarak korunması ve kabul ettirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Kongre İktidarlarının imparatorluktan bağımsız hareketi, bir karşıtlık veya cepheleşme biçimini almamış; işgal koşullarında bağımsızlığını kaybettiği düşünülen Osmanlı Hükümeti'nin boşluğunu doldurma misyonu taşımıştır.

Tarihsel olarak, eşrâf ve esnafın temsili, siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyan mülk sahibi sınıflardan farklı olarak ya adem-i merkeziyetçi nitelikte olmuş; ya da, "temsili demokrasi" veya "halk temsiline" dayanmıştı. Merkezi iktidar karşısındaki örgütlülükleri ve merkezi iktidarı paylaşma tarzları, bu nedenle, hep meclisler (Meclis-i Mebusan ve vilayet meclisleri) eliyle gerçekleşmişti. Kongre İktidarları da, bu "siyasal temsil" ve "yönetim tarzını" miras alarak, temsili bir organlaşma içine girmiştir.

Kongre İktidarları, temsili yönetimde devrimci bir sıçramayı da içinde barındırmıştır.[468] Bir, örgütlendikleri bölgede yaşayan herkesi doğal üyeleri sayarak "doğrudan demokrasi"ye yakınsayan veya geniş bir temsil tabanını gözeten bir demokratik örgütlenme içine girmişlerdir. İki, tarihte ilk defa, siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip olmayan toplumsal sınıf ve tabakaların bağımsız siyasal temsilini gündeme getirmiş; iktidarı paylaşmadan, doğrudan ele geçirebileceklerini göstermişlerdir. "Hâkimiyet-i Milliye"nin temelleri atılmıştır. Üç, iktidarı doğrudan ele geçirmenin usulü olarak yasama, yürütme ve yargı yetkisini tek elde toplayan organlar oluşturmuşlar; "kongre" yönetim tarzıyla özdeşleşmişlerdir.[469] Asli kurucu, karar alıcı ve denetleyici organları hep kongreler olmuştur. Kademelenme ve merkezileşme süreçleri, temsili icra organlarını gündeme getirmişse de, onları her zaman kongre denetimi altında tutmuş ve "tek kişi başkanlığı"nda bir merkezileşme biçimi ortaya çıkarmamışlardır. *Meclis Hükümeti* sisteminin öncüleri olmuşlardır. Dört, çekirdeğini kongreler eliyle örgütlenen milis güçlerin oluşturduğu, merkezi iktidardan bağımsız askeri örgütler kurmuşlardır. Çetelerin ve askeri bütçenin sivil iktidar aygıtınca örgütlenmesi, yeni bir *Kuvayı Milliye Hareketi ve Teşkilât(lar)ı* doğurmuştur.[470]

---

[468] Bülent Tanör, a.g.e., s.209, 211, 214-216.

[469] A.g.e., s.152-167

[470] Mütareke Döneminin ilk zamanlarında efeler, âyân, eşrâfın öncülüğündeki gönüllüler veya çetelere *Kuvayı Milliye* adı verilirken, zamanla *Kuvayı Milliye*, Kongrelere bağlı askeri örgütlenmelerin genel adı olmuştur. Şerafettin Turan, "Kuva-yı Miliye Örgütlenmesi ve Kavramının Kurtuluş Savaşındaki Rolü", *"Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu", Uluslararası Sempozyum Bildirileri (6-8 Eylül 2009)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2010, s.15-25, s.15, 19-20; Bülent Tanör, a.g.e., s.132, 164-166.

Beş, bağımsız teşkilâtlanmalarını bağımsız kararlarla bütünlemişlerdir. Milis kuvvet teşkili gibi askeri; vergi salma gibi mali; kural koyma, icra yetkisini kullanma veya atamalar yapma gibi siyasi (kanuni) ve idari; Kongre kararlarına karşı çıkmayı "vatana hıyanet" sayarak yargı ve cezalar verip adli kararlar almışlardır.[471]

> "Bu kongreler farklıydılar. Çünkü birer ihtilâl, birer devrim organıydılar. Ülkenin hemen her bölgesi İstanbul hükümetine isyan etmişti. Siyasal iktidarı parça parça halk ele geçirmişti. Kısaca iktidar artık millileşmişti. Millet her boşluğu dolduruyordu. Saltanat fiilen yok olmaktaydı. Egemenlik, bir adamdan millete intikal etmişti. İşte bu transferin parçaları halinde örgütler ve kongreler ortaya çıkmıştı. [...] Bu bir millî iktidardı. Asıl belirtilecek yönü de yüzde yüz demokratik oluşuydu. Sınırlı, yerel, devrimci kongreler Saray'ın değil halkın demokratik, ihtilâlci eseri idiler."[472]

Osmanlı "mülk"ü bölünmüştü. Ne Osmanlı Hükümeti ne işgal kuvvetleri ne de bölgesel ölçekteki iktidar odakları Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal birliğini ve toprak bütünlüğünü gözeten bir "mülk" iddiasında bulunabilecek güce sahipti. Kongre İktidarları da "istihlâs-ı vatan" veya "müdâfaa-i vatan" perspektifine sahip olmakla birlikte, birlik oluşturma perspektif ve gücünden yoksundular. Mevcut sınırlar içinde Osmanlı Devleti'ni egemen görmek, merkezi hükümet olarak Osmanlı Hükümeti'ni tanımak, onları ülke genelinde bir iktidar odağı olmaktan uzaklaştırıyordu.[473] Bu düşünceden sapmalar olmakla birlikte, genel kanı, birliğin ancak Osmanlı Devleti, padişah ve Osmanlı Hükümeti üzerinden kurulabileceği ve halkın meşruti monarşiyle iktidarı paylaşabileceği yönündedir. İçlerinde barındırdıkları "hâkimiyet-i milliye" dinamiğini ulusal ölçeğe taşıma iradesinden yoksun kalmışlardır.

İttihatçı kadrolar da bu genel kanıyı paylaşmaktadır. Birbirleriyle iletişim halinde Anadolu ve Trakya'daki direniş hareketlerinin örgütlenmesinde etkin rol oynayan Karakol Cemiyeti ile Cevat Paşa (Çobanlı), Mersinli Cemal Paşa ve Mustafa Fevzi Paşa (Çakmak) gibi Harbiye Nâzırları ve Genelkurmay Başkanları, merkezin İstanbul olduğunu ve öyle kalması gerektiğini, ulusal birliğin de İstanbul merkezli kurulabileceğini düşünmektedir. Erik-Jan Zürcher, onlar için, Anadolu'daki direniş, padişah ve İtilafçıları devre dışı bırakarak, Amerikan mandası da dahil İtilaf Devletleri'yle daha iyi bir antlaşma yapmak için araçtı, der.[474]

Anadolu'da iktidarlaşma süreci, fay hattı iktidarın nerede merkezileşeceği programatik ayrışmasından geçen, İstanbul'daki İttihatçı kadrolar ile Anadolu'nun karşı karşıya geldiği bir uğrakta başlayacaktır. Ağustos

---

Bülent Tanör, a.g.e., s.170-171, 177, 180, 182-183, 184-185.

Tarık Zafer Tunaya'nın "Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi" konulu bilimsel toplantıyı sonuçlandıran "Kapanış ve Değerlendirme Konuşması" (*Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi*, s.217-220) ile "Tarihin yolu nasıl keşfedilir?" başlıklı katkısından (Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Dr. N. Eczacıbaşı Vakfı yay., İstanbul, 1983, s.5-20)'den özetleyen Bülent Tanör, a.g.e., s.217.

A.g.e., s.214; Krş. A.g.e., s.42-47

Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 156-157

1919'da Karakol Cemiyeti, bütün ordu birimlerine bir direktif yollayarak, Cemiyet'in varlığını ilan etmiş; kendini sivil ve askeri kanadı, subayları, genelkurmayı ve başkumandanı olan bir örgüt olarak tanıtmış ve Anadolu'daki direniş örgütlerini kendine bağlamak için bir adım atmıştır. Bu gelişme, ilk "ulusal kongre" çağrısı olan ve *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri*'ni tek bir dernek altında toplayacak *Sivas Kongresi*'nden (4 Eylül-11 Eylül 1919) hemen önce yaşanmıştır. Oysa, 19-21 Haziran 1919'da Amasya'da toplanan Mustafa Kemal Paşa (3. Ordu Müfettişi), Ali Fuat Paşa (20. Kolordu Kumandanı), Rauf Bey (eski Bahriye Nâzırı), Albay Refet Bey (3. Kolordu Kumandanı), Kâzım Karabekir (15. Kolurdu Kumandanı) ve Cemal Paşa'nın (2. Ordu Müfettişi) da onayı alınarak önce Erzurum'da, sonra da Sivas'ta "milli bir kongre" toplanılmasına karar vermiş; ve *Amasya Tamimi*'ni bütün mülki amirler ile komutanlara yollanmışlardı.[475] Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a da genelge niteliğinde bir mektupla kararları iletmiş; "Artık İstanbul Anadolu'ya egemen değil, bağlı olmak zorundadır. Size düşen özveri pek büyüktür." diyerek Anadolu'da ulusal birlik yönünde bir iradenin oluşmakta olduğunu bildirmişti.[476]

Karakol Cemiyeti'nin yolladığı direktif, iç mücadelenin kıvılcımını çakmış; ulusal birliğin merkez, mekân, örgüt, kadro ve organları konusunda bir çatışmanın habercisi olmuştur. Sivas Kongresi'ne katılan Kara Vasıf Bey (Karakol Cemiyeti) ile Mustafa Kemal Paşa (Erzurum Kongresi Heyet-i Temsiliye Reisi) arasındaki görüşme çok sert geçmiş; iki ayrı ulusal birlik projesi karşı karşıya gelmiştir.[477] Paşa, biri açık, biri gizli iki milli mücadele örgütünün kurulması, Amerikan mandasının görüşülmesi önerilerini reddetmiş; Anadolu'daki mücadelenin milli mücadelenin temeli ve merkezi olduğunu söyleyerek, *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti* adını alan "çatı örgüt"ün bütün diğer kurum, örgüt ve oluşumların kanalize edilmesi gereken tek, açık ve üst karar organı olarak tanınması gerektiğini belirtmiştir. Sivas Kongresi kararları da bu doğrultuda olacak; dar bir temsil tabanına sahip olmakla birlikte Anadolu'da ulusal bir iktidar odağının şekillendiğinin işaretini verecektir.[478]

Sivas Kongresi'nin toplandığı sırada, İstanbul Hükümeti ve İşgal Yönetimi de, direniş hareketini bastırmak için askeri ve idari önlemleri sertleştirir. Önce *Erzurum Kongresi Heyet-i Temsiliyesi*'nin, sonra da *Sivas Kongresi*'nin *Heyet-i Temsiliyesi*'nin Reisliğine (Başkanlık) seçilen Mustafa Kemal Paşa'yı, 23 Haziran'da 3. Ordu Müfettişliği görevinden almış; azletmiş; 8/9 Temmuz'da resmi görevinden ve askerlikten çekilen Paşa'nın, 29 Temmuz'da Rauf Bey'le birlikte yakalanarak İstanbul'a getirilmesini

---

475 Nuray Ertürk Keskin, "1919 ", a.g.e., s.111-112; Bülent Tanör, a.g.e., s.246-247

476 Mektup, Abdurrahman Şeref, Reşit Akif Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Seyit Bey, Halide Edip Hanım, Kara Vasıf Bey, Ferit Bey (Nafia Nâzırı), Ferit Paşa (Sulh ve Selâmet Fırkası Başkanı, sonradan Harbiye Nâzırı), Cami Bey ve Ahmet Rıza Bey'e gönderilmiştir. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.47, 49.

477 Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 182-183.

478 10 Temmuz 1919'daki ulusal kongre çağrısı ilgi görmemişti; her sancaktan üç temsilcinin katılması istenmişti; ancak, Sivas Kongresi, 2/3'ünü vilayetlerden gelenlerin, 1/3'ünü atananların oluşturduğu 31-38 kişiyle toplanabilmiştir. Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, a.g.e., s.81.

emretmişlerdir.[479] İstanbul Hükümetinin başında, İtilaf Devletleriyle güçlü bir işbirliği içinde çalışan Sadrazam Damad Ferid Paşa vardır.[480] Tam bu sırada, *Ali Galip Olayı* patlar verir. Elâzığ Valisi Ali Galip Bey, Sivas Valiliğine ve 3. Kolordu Komutanlığına atanır; Kürt aşiretleriyle güçlendirdiği askerî kuvvetlerle Sivas Kongresi'ni dağıtmak ve kongre delegelerini tutuklayıp İstanbul'a göndermekle görevlendirilir. Bu karar karşısında, Sivas Valisi görevini yürütmekte olan Reşit Paşa, kongrenin toplanması için çalışacak; Mustafa Kemal Paşa da Malatya üzerine gönderdiği askeri birliklerle, Ali Galip Bey ve emrindekilerin kaçmasına neden olacaktır.

Bu karşı karşıya gelişler dahil, Sivas Kongresi ve sonrası yayınlanıp dağıtılan *Umumi Kongre Beyannamesi* (esas) ve *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesi* (tüzük) ile hemen akabinde 12 Eylül'de toplanan *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi*'nin kararları ulusal bir iktidar odağının ortaya çıktığını ve güçlenmekte olduğunu gösterir. Mustafa Kemal Paşa, daha Sivas Kongresi'ni açış konuşmasında İtilaf Devletlerine ve Osmanlı Hükümetine karşı, onların baskı ve güçsüzlükleri karşısında, ulusu temsil iradesine vekil olduklarını (ulusal temsil ve vekâlet) beyan etmiştir.

> "İtilaf Devletleri bu yurtta kutsal bildiklerine ve alınyazısına sahip çıkacak bir ulusal güç ve irade olmadığı gibi boş bir sanıya kapıldı. [...] İtilaf Devletleri'nin haksızlıkları ve İstanbul hükümetinin arıklığı ve güçsüzlüğü karşısında ulusumuz varlığını tanıtlamak [amacıyla] [...] ulusal vicdanın kesin kararı ve iradesinden doğmuş tek örgüt [olarak ulusal dernekleri kurmak zorunda kaldı]. [...] Doğaldır ki, [...] Sıvas Genel Kongremizde yurdumuzun som, ulusumuzun tek bir beden olduğunu gereği gibi anlatacak ve tanıtlayacak temeller atılır. [...] Meclisi Milli'nin henüz toplanmamış olduğu bir sırada sarılmış ve bağımsızlığını yitirmiş olan bir merkez hükümetin tek başına ve yasal olmayan bir kararı ya da ulusal isteklere aykırı kimi dış önerilere boyun ve baş eğmiş gibi olupbittilerin olasılığının görülmesine karşı Erzurum ve Sıvas kongrelerinin ulusal ruhu temsil ederek [...] toplanması [...] esenlik belirtisidir."[481]

Sivas Kongresi, Umumî Kongresinin tespit ettiği sınır ve bileşenler üzerinde kurulacak bir "ulus"u temsil ettiği iddiasını taşımaktadır.[482] Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihteki vatan topraklarını ulusal sınır (hudud-u millî) olarak kabul etmiş; "memalik-i Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye'den gayr-i kabil-i tecezzi (koparılması olanaksız) ve hiçbir sebeple iftirak etmez (ayrılmaz) bir kül (bütün) teşkil eder" diyerek toprak bütünlüğünün gözetileceğini beyan etmiştir (md.1).

---

[479] Selçuk Ural, "Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlikten İstifasının Yankıları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 26, 2004, s.263-276, s.265-267; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.26, 33.

[480] Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.20-22, 139, 140, 161; Selçuk Ural, "Ali Galip Olayı'nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.159-174, s.162-164.

Belge No.54, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt III, s.1287-1295.

"Umumî Kongre Beyannamesi", Belge No.130, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.1506-1511.

Ancak, hala "memalik-i Osmaniye" adlandırmasının da gösterdiği gibi, tek bir "mülk"ten ziyade "mülk"ler birliğinden bahsedilmektedir. Farklı idari ve sosyal yapıdaki toplulukların ortak vatan oluşturacak şekilde bir araya getirilmesiyle, toprak üzerinde bir birlik örgütlenmesi öngörülmektedir. Umumî Kongre, ayrıca, temsil etme iddiasını taşıdığı "ulus" için, ezici çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu, kültürel ve medeni üstünlüğü müslümanlarda olan bir toplum tanımlaması yapmaktadır (md.1, 6). Erzurum Kongresi'nin temelini oluşturan Vilayatı Şarkiyye Müdâfaai Hukuk Cemiyeti'nin "Türk ve Kürtlerin' ortak yurdu" kabulü içerilmiş;[483] ancak, gayrimüslimlere yer verilmemiştir. Toplumun bu kesimi hakları saklı tutulmakla birlikte, hiçbir ayrıcalık tanınmadan aynı vatanda birlikte yaşanan kesimler olarak adlandırılmakta; ancak, ulusun ve ulusal iradenin dışında tutulmaktadır (md.4). Hatta, bağımsızlıkçı Ermeni ve Rum oluşumlarına karşı ulusal kurtuluş savaşı esaslarına uygun olarak savaşılacağı belirtilmektedir (md.3). Ulusun toplumsal bütünlüğünü bozacak her türlü fırkacılık (particilik) da reddedilmiştir (md.9).

Sivas Kongresi'nin öncelikli hedefi, "irade-i milliye"nin tanınmasıdır. Osmanlı Hükümetinin (merkezi hükümet) "kişisel" kararlar yerine, "irade-i milliye"ye dayanması ve vakit kaybedilmeksizin Meclis-i Mebusanın toplanması için çalışılması gerektiği beyan edilmiştir (md.8). Bununla birlikte, daha önce diğer kongrelerde alınmamış bir karar alınmış; "irade-i milliye"nin tehdit edilmesi halinde, yani "memleketi[n] herhangi bir cüz'ünü terk ve ihmal etmek ıztırarında [zorunda] bulunduğu takdirde" Osmanlı Hükümeti ve İşgal Kuvvetlerine (haricî müdahale ve bağımsızlık talepleri) karşı çıkılarak, gerekli bütün tedbirlerin bağımsız bir şekilde alınacağı duyurulmuştur (md.5). Kararın yürürlüğüne olanak verecek şekilde düzenlenen *Teşkilât Nizamnamesi*'nde, bu durumda "Heyeti Temsiliye derhal geçici bir yönetim ["idare-i muvakkate"] görevini üstüne alacaktır." denilmiştir.[484] Böylelikle, ulusal ölçekte Osmanlı Hükümeti'nden bağımsızlaşılabileceği, anti-emperyalist bir duruş alınarak İtilaf Devletlerinin karşıya alınabileceği gösterilmiştir. *Heyet-i Temsiliye* olarak *Heyet-i Vükelâ*'nın karşıya alınabileceği ve hatta onun yerine geçebileceğine ilişkin bu karar, Kongre'nin ulusal ölçekte güçlü bir iktidarlaşma iddiasına sahip olduğunu beyan etmiştir. Ancak, "makam-ı hilâfet ve saltanatla vatan ve milletin masuniyet ve tamamiyetini" teminle kendini görevli görmesi (md.5) ve "devlet başkanı" olarak padişahı dokunulmaz addetmesi, diğer kongreler gibi Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini gözettiğini göstermiştir.

Kongre bu doğrultuda "organlaşmış"tır. Bu organlaşma, İstanbul'daki iki iktidar odağı karşısında yeni bir merkezileşme sürecini ifade eder. Bu süreçle, Kongre'yi harekete geçiren uluslaşma ve iktidarlaşma süreçleri iç içe geçmiştir.[485] İstanbul karşısında bütün iktidar, egemenliğin kaynağını

---

[483] Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.36.

[484] Bekir Sıtkı Baykal, *Heyeti Temsiliye Kararları*, TTK Yayını, Ankara, 1989, s.X-XI'dan aktaran A.g.e., s.43; Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, a.g.e., s.253. Bülent Tanör, a.g.e., s.231, 246, 248-258.

aldığı Kongre'nin oluşturduğu Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Umumî Kongre kararlarına bağlı ve onun denetimine tabii Heyet-i Temsiliyede merkezileştirilmiştir. Karar alma (yasama) ve icra (yürütme) yetkisi tek bir organda, Heyet-i Temsiliyede toplanmış; Heyet, "geçici hükümet" iddiasına sahip olmuştur.

Hükümetleşme süreci, içerde toplumun siyasal birliğini, dışarda da toplumun bağımsız bütünlüğünü ifade eden bir organ olarak örgütlenmesiyle tamamlanacaktır. Heyet-i Temsiliyenin 12 Eylül 1919'daki ilk toplantısından, 23 Nisan 1920'ye kadar devam edecek; "ulusal amaçları gerçekleştiremeyecek bir hükümet[e] ulusun katlanamayacağı" savında somutlanan bir iktidar boşluğu tespitine ve beraberinde bir iktidar talebine dayanacaktır.[486] Her biri bölgesel bir iradeyi temsil eden Kongre İktidarları, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlanmaya; ona bağlı heyet-i temsiliyeler haline getirilmeye çalışılacaktır. Adem-i merkeziyetçi direnişlerle aksayan süreç, son tahlilde tedrici olarak gerçekleşecektir.

> "Ulusal hareketin merkezîleşmesi sürecinde dikkati çeken bir nokta, bununla ulusallaşma çizgisi arasında örülen bağdır. Yerellikten bölgeselliğe, buradan da ulusallığa yükseliş sarmalı içindeki her aşamada, bir önceki örgütlerin varlığına son verilmektedir. Ulusallığa yükselişte eski örgütsel cihazların yakılarak ilerlenmesi, hareketin merkezîleşmesi de demek olmaktadır.
>
> [...]
>
> [Ancak] ilk başlarda [Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti] 'tek bir dernek değil, bir dernekler federasyonu' durumundadır. Yerel örgütler de kendilerini 'şube' haline dönüştürmemekte, bir süre daha bulundukları yerin adıyla anılan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Nitekim BMM'nin açılmasından sonra bile bunlardan bazıları kendi başlarına kararlar almaya devam etmiş, bu kararlar 'kanun mahiyetinde' sayılmış, yerel cemiyetin kendisi de 'Büyük Millet Meclisi gibi geniş yetkilere sahip' bir kuruluş olarak yorumlanmıştır."[487]

Dışarıya karşı ulusun bütününü temsil eden bir organ olarak örgütlenme, "özerkleşme" süreci,[488] Heyetin ilk toplantısı ardından Damad Ferid Paşa Kabinesi'nin ulusal iradeye açık tehdit oluşturduğu düşüncesiyle ilişkilerin kesilmesi kararının alınmasıyla başlamıştır.

> "Hükümet, ulusun sevgili padişahına dileklerini ulaştırmasını engelleyip onunla bağlantısını kesmekte ve gerçekleşen haince davranışını sürdürmekte direndiğinden, ulus da, yasal bir hükümet başa geçinceye değin İstanbul Hükümeti ile yönetim yönünden ilişkisini ve İstanbul ile her türlü telgraf ve posta haberleşme ve ulaştırmasını büsbütün kesmeye karar vermiştir. Her

---

[486] 4 Mart 1920 tarihinde Heyet-i Merkeziye'nin komutan, vali, mutasarrıf ve taşra merkezlerine gönderdiği tamim, *Nutuk*'tan aktaran Nuray Ertürk Keskin, "1920 ", a.g.e., s.290.

[487] Bülent Tanör, a.g.e., s.231, 255-256.

[488] A.g.e., 263.

yerdeki sivil memurlar, askeri komutanlarla birlikte bu kararı yerine getirecek ve sonucu Sivas'ta Kongre Genel Kurulu'na bildirecektir."[489]

Heyet-i Temsiliye, bu tebligatın akabinde, Nizamnamesi'ne ek bir yönerge yayımlamış; "Ordu[nun], Halifelik yüce katının dokunulmazlığını da üstlenmiş olan [...] ulusal iradeye bağlı ve onun hizmetinde" olduğunu belirterek, sabit birlikler ile eli silah tutan herkesin Heyet-i Temsiliye komutasında nasıl örgütleneceğini düzenlemiştir.[490] Milis güçler dahil kendine bağlı bir ordu örgütlemeye başlamıştır. Egemen devletlere özgü siyasal zor aracı, silah tekelini ele geçirme yönünde adım atmıştır. Osmanlı Hükümeti'yle ilişkinin kesildiğini, komutanlarla birlikte, mülki amirlere de tebliğ ederek ve yaptığı atama-azil işlemleriyle Osmanlı Hükümetinin taşra teşkilâtını veya bürokrasisini de kendine bağlamaya yönelmiş; Osmanlı Devleti'nin taşradaki iktidar organlarına el koyma yönünde adımlar atmıştır.[491]

Bu gelişmeler karşısında, İşgal Yönetimi (özellikle İngiltere) İstanbul ile Anadolu'nun temasının yeniden kurulması için Kabineden desteğini çekecek; Damad Ferid Paşa da istifasını vermek zorunda kalacaktır.[492] 23 gün boyunca Osmanlı Hükümetiyle ilişkisini kesen Heyet-i Temsiliye ise, Hükümet üzerinde baskı oluşturmasına ve Nizamnamesi'nde yer almasına rağmen kendini "geçici hükümet" olarak ilan etmekten imtina edecektir.[493] İlan edilmemiş olmakla birlikte, yalnız egemen devletlerin kullanabileceği yetkileri kullanması, onu 23 gün boyunca fiili "geçici hükümet" konumuna taşıyacaktır. Meşrutiyete ve ulusal harekete yakın bir ismin, Ali Rıza Paşa'nın yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmesi ve Heyet-i Temsiliye tarafından belirlenen Mersinli Cemal Paşa'nın Harbiye Nâzırı olması, Kuvayı Milliye Hareketi'nin ve Heyet-i Temsiliyenin ilk zaferi olarak değerlendirilmiştir.[494]

Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin kuruluşuyla başlayan süreç, biri İstanbul'da diğeri Anadolu'da, iki ayrı iktidar odağının uzlaşma arayışıyla geçmiştir.[495] Bu iki güç, bir yandan egemenliklerinin kaynağı ve örgütlenme biçimleriyle farklı iki ayrı odak olduklarını, yani aralarında bir ikilik ve ayrışma olduğunu verili kabul ediyor; diğer yandan, bu koşullarda bir uzlaşmanın mümkün olup olmadığını tartıyorlardı. Uzlaşma arayışı, görünürde, Osmanlı Hükümeti ve Heyet-i Temsiliye arasındaydı; ancak, başka taraflar da uzlaşmanın seyrini belirleyebilecek güç ve iddiaya sahipti. İşgal Yönetimi, İstanbul ve Anadolu arasındaki bağın koparılmadan barış antlaşmasının

---

489 "Sadrazama da 'bilgi için' ulaştırılan ve bütün komutanlara, valilere gönderilen bildirim" için bkz. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.191.

490 "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesine Lâik" belge, Vesika, No.188, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt III, a.g.e., s.1652-1657
Nuray Ertürk Keskin, "1919 ", a.g.e., s.43-44.
A.g.e., s.21-22, 153.
Bülent Tanör, a.g.e., s.308-310, 323, 328. 3 Ekim 1919'da kesilen resmi haberleşme 7 Ekim'de serbest bırakılacaktır. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.263, 287, 289, 291, 293.

494 Heyet-i Temsiliye'nin 7 Ekim 1919 tarihli ilgili kararı için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.44. Taraflaşma ve çatışmaların iki iktidar odağı arasında yoğunlaşmaya başladığı ve ikili iktidarın oluşum ile niteliğine ilişkin bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.311-316.

imzalanması için ve fakat, hükümleri kendilerince belirlenecek bir antlaşma için taraf olmuş ayrı bir iktidar odağıydı.[496] Uzlaşma arayışının gerçekte üç iktidar odağı arasında şekillenmekte olduğunun göstergesiydi. Kabinenin kuruluş ve kararlarında belirleyici olmaya çalışarak bu taraflaşmada yerini almıştı. Bunun yanı sıra, bir, padişah, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Damad Ferid Paşa, "genelleşmiş kişisel iktidar"ın konsolidasyonu için direniş hareketinin Osmanlı Hükümeti tarafından kapsanarak sönümlendirilmesini zorunlu gördüklerinden, Meclis-i Âyân ve bürokrasiyi kesecek şekilde bu uzlaşmaya taraftılar.[497] İki, Karakol Cemiyeti, merkezi ordu teşkilâtı ve bürokrasideki eski İttihatçılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun "gayrişahsi iktidarı"nı konsolide ederek direniş hareketini İstanbul'da merkezileştirmenin ve barış görüşmelerine bu koşullarda dahil olmanın yolunu arayarak sürece taraf oluyordu.[498] Bu taraflaşma, Heyet-i Temsiliyeyi ve Kongre İktidarlarını dahi kesiyor; Meclis-i Mebusanı merkeze koyuyordu. Üç, Kongre İktidarları da bölgesel iktidarlarını koruyarak bu uzlaşmanın tarafı olmaya çalışıyorlardı.

Bu durum, Ekim ayının ilk günlerinde, örgütlendikleri alanlarda dahi henüz bağımsız birer iktidar merkezi haline gelememiş bu iki güç arasında kaçınılmaz ama çelişkili, bir o kadar da geçici bir dengenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Karşılıklı yayınlanan genelgeler, iki tarafın da birbirini ancak belirli koşullarda tanımaya razı olduğunu göstermiştir. Heyet-i Temsiliye, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan karar, amaç ve kurulan örgütlere uygun davranılması halinde Ali Rıza Paşa Kabinesinin milli irade ve hükümeti bir araya getiren meşru bir hükümet olarak tanınacağını söylemekte; Kabine de, Wilson İlkeleri çerçevesindeki bir hak arayışının ve işgallere karşı gösterilen tepkinin aynı duygudaşlıkla karşılandığını belirtip aksini düşünmenin ülke bütünlüğüne zarar vereceğini savunarak, devlet birliğinin gözetilmesini, yani tek bir hükümetin varlığının kabul edilmesini şart koşmaktadır.[499] İki başlılığa müsaade edilmeyeceği kabulüyle taraflar birbirlerini, *Amasya Görüşme ve Protokolleri*'yle tanıyacaklardır. Heyet-i Temsiliye, Osmanlı Hükümetini meşru "hükümet" olarak; Osmanlı Hükümeti de, Heyet-i Temsiliyeyi "teşkilât-ı milliye" olarak tanıyacaktır.[500]

Mutabakatın hayata geçirilmesi Meclis-i Mebusanın toplanması şartına bağlanmıştır. Heyet-i Temsiliye, hükümetin bu koşulda milli iradeyi yansıtabileceğini düşünmekte; Kabine de, yasama ve yürütme yetkilerinin kullanılması ve temsil iradesinin beyanı açısından "iki başlılığa" izin vermeyecek bir yönetimin ancak böyle kurulabileceğini düşünmektedir.[501]

---

[496] İşgal Yönetimi, notalarla, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa Kabineleri üzerinde baskı kurmuştur. bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.35,153,160; Nuray Ertürk Keskin, "1920 , a.g.e., s.202-204,274, 280, 289, 291, 298, 299, 300.
Nuray Ertürk Keskin, "1919 , a.g.e., s.163; Nuray Ertürk Keskin, "1920: ", a.g.e., s.199; Bülent Tanör, a.g.e., s.328-329.

[498] Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.154-158.

[499] Bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1919 , a.g.e., s.154-157.

[500] Bülent Tanör, a.g.e., s.313.
A.g.e., s.323-324, 332.

İki iktidar odağı arasındaki mekânsal (yönetsel coğrafya) dengeler açısından, Meclis-i Mebusanın nerede toplanacağı tartışma konusu olmuştur.[502] Bu, sadece İstanbul'un fiili işgal altında olmasından kaynaklanmamaktadır. İttihatçılar dahil Osmanlı Hükümetini oluşturan bileşenler, Meclis-i Âyân, Saray ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başını çektiği muhalefet, sorunun imparatorluğun mevcut anayasal çerçevesi içinde çözülmesi gerektiğini düşündükleri için Meclis-i Mebusanın İstanbul'da toplanmasında ısrar etmektedirler. *Kanûn-ı Esâsî*, Meclis-i Mebusanın toplanabilemesi için, payitaht (başkent) İstanbul'da olmayı, Meclis-i Umumîyi teşkil edecek şekilde Meclis-i Âyânın olduğu şehirde bulunmayı ve yasama-yürütme yetkisinin bağlaşıklığı açısından Hükümet ve Sarayla birlikte olunmasını şart koşmaktadır. Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanacak; bu durum, Heyet-i Temsiliyenin bütünlüğü ve iktidarlaşma dinamikleri açısından bir gerilemeye işaret edecektir.

Mutabakata ve Meclis-i Mebusanın toplanmasına esas teşkil eden ve çelişkilerin fay hattını belirleyen en önemli başlık ise, İtilaf Devletleriyle imzalanacak barış antlaşmasıdır. *Kanûn-ı Esâsî*, sulh, terk ve ilhakı konu alan uluslararası antlaşmaların imzalanması için Meclis-i Umumînin tasdikini şart koşmaktadır (md.7).[503] İki iktidar odağının yanı sıra, bu hükümle birlikte, İşgal Yönetimi de iktidar mücadelesine dahil olmakta; Meclis-i Mebusan da, iktidar mücadelesinin yoğunlaştığı organ haline gelmektedir.

Barış antlaşmasına bağlı olarak kurulan denge, yine barış görüşmelerinin seyrine bağlı olarak bozulacaktır. Kıvılcımı, 28 Ocak 1919'da Meclis-i Mebusan gizli oturumunda oybirliğiyle alınan *Misak-ı Milli* kararları çakmıştır.[504] Misak-ı Milli, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığındaki sınırları esas almış; Arap çoğunluğun yaşadığı bölgeler, Kars, Ardahan ve Batum ile Batı Trakya'da yapılacak serbest halkoyu saklı kalmak kaydıyla, bu bölgeler dışında yaşayan müslüman çoğunluğun oluşturduğu toplumun din, ırk ve soy bakımından ayrılmaz, yaşadıkları toprakların da bölünmez bir bütün olduğu kabul edilmiştir (md.1, 2, 3). İstanbul'un İslam hilâfet ve saltanatı ile Osmanlı Hükümeti'nin merkezi olduğu belirtilmiş; Marmara Denizi'yle birlikte güvenliğinin esas olduğu söylenmiştir (md.4). Akdeniz ve Karadeniz Boğazları dünya ticaretine açılsa da, Boğazlara dair verilecek kararlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ülkelerle eşit haklara sahip olacağı vurgulanmıştır (md.4). Azınlık hukuku mütekabiliyet esasına göre korunmuştur (md.5). Milli ve ekonomik bağımsızlığın önünde siyasi, adli ve mali hiçbir engelin tanınmayacağı dile getirilmiştir (md.6).

---

[502] Bu tartışma başlığına, seçimlere katılım şartı, seçimlere katılacak adaylar ve Meclis Başkanının belirlenmesi konuları da eklenmiştir. A.g.e., s.328-331; Erik-Jan Zürcher, a.g.e., s.157.

[503] "Kanun-ı Esasî'nin Tadilleri", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.89.

[504] Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt II: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920), TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.347-348; Nuray Ertürk Keskin, "1920 a.g.e., s.277; "Misak-ı Millî Beyannamesi" (Günümüz Türkçesi), TBMM, *Milli Egemenlik Belgeleri*, TBMM Basımevi, 2015, s.37-38.

Misak-ı Millî, İtilaf Devletlerinin barış görüşmelerine ön alan bir karar olmuştur. Misak'a istinaden, Heyet-i Temsiliye, Osmanlı Hükümeti karşısında inisiyatif alarak Maraş, Antep ve Urfa'da Fransa'ya karşı taarruza geçmiş; Düyûn-ı Umûmiyye gelirlerine, İstanbul'a gönderilmesine izin vermeden el koymaya başlamış ve emperyalist işgal karşısında Sovyet Rusya'yla ittifak arayışına girmiştir.[505] Bunun üzerine Müttefik Devletler Yüksek Komiserleri, Osmanlı Hükümetine Maraş-Milne Hattı'na ilişkin bir nota vermiş ve Kuvayı Milliye'yi askeri ve lojistik açıdan destekleyen Harbiye Nâzırı ile Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisinin görevden alınmasını istemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa (Heyet-i Temsiliye), bu müdahalenin siyasal bağımsızlığa aykırı olduğunu söylemiş; Fransa karşısındaki askeri harekâtı yoğunlaştırmıştır.

İtilaf Devletleri, asıl tepkisini, 12 Şubat 1920 *I. Londra Konferansı*'nda gösterecektir. Londra Konferansı, ABD'nin çekilmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'yla imzalanacak barış anlaşmasının koşullarını belirlemek için Paris Barış Konferansı'nı takiben toplanan ilk konferanstı.[506] *Misak-ı Millî,* 17 Şubat'ta, görüşmeler devam ederken, Meclis-i Mebusan açık oturumunda okunmuştur.[507] Ali Rıza Paşa Kabinesi, Heyet-i Temsiliye ve İtilaf Devletlerinin çapraz ateşi arasında kalmış; bağımsız bir inisiyatif geliştiremeyerek 3 Mart'ta düşmüştür. Konferansta, Çatalca'ya kadar Trakya'nın ve İzmir'in Yunanistan'a verilmesi, Boğazların milletlerarası kontrol altına alınması, bağımsız bir Ermenistan kurulması ve bağımsız Kürdistan'ın tartışılması yönünde bir eğilim baskın gelmiş; bu ağır koşulları kabul ettirmenin yegâne yolunun işgalden geçtiği düşünülerek, barış antlaşmasının şartları uygulanıncaya kadar İstanbul'un işgal edilmesine karar verilmiştir.[508] Ek olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın azledilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine, yeni Kabinenin bileşimi daha da önemli hale gelmiş; Heyet-i Temsiliye de, bir adım atarak, ulusal amaçları gerçekleştiremeyecek bir hükümeti tanımayacaklarını bildirmiştir.[509] Kabineyi kurmak üzere Kuvayı Milliye'ye yakın bir isim, Amasya Görüşmelerini yürüten eski Bahriye Nâzırı Salih Paşa görevlendirilmiştir.

16 Mart'ta İstanbul'un *resmen* işgali, bu gelişmeler üzerine gelmiştir.[510] İşgalden bir gün önce sıkıyönetim ilan eden İşgal Yönetimi, 150 aydını tutuklamış; 16 Mart'ta da toplantı halindeyken Meclis-i Mebusanı basmıştır. Rauf Bey'in de aralarında bulunduğu mebuslar 16-18 Mart günlerinde tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür.[511] Heyet-i Vükelâ ise görevde bırakılmıştır. Yüksek Komiserler, ortak bir bildiriyle, "İttihatçıların" Anadolu'da yeniden başlattıkları savaş nedeniyle işgale mecbur kaldıklarını, ancak saltanata son vermek veya İstanbul'u almak gibi bir niyetlerinin ol-

---

505 Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.271, 272, 274, 275, 280, 289, 291.

506 A.g.e., s.282, 289, 291, 292.

507 A.g.e., s.284.

508 Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk*, Cilt I: Nisan 1919-Mart 1920, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.440.

509 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.531, 533.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.293-294.
Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s.22, 191-209.

madığını bildirmişlerdir.[512] Heyet-i Temsiliye, işgali protesto ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini ve İstanbul'daki Hükümet ile tüm dış dünyayla iletişimini kestiklerini duyurmuştur. Kuvayı Milliye ve Mustafa Kemal Paşa'yı kınamasını emreden notaya istenen cevabı vermeyen Salih Paşa Kabinesi de, 2 Nisan 1920'de istifa etmek zorunda kalmış; 5 Nisan 1920'de Damad Ferid Paşa Kabinesi kurulmuştur.

İstanbul'un resmi işgali ve Kabine değişikliği, İstanbul'daki iktidar odakları açısından yeni bir dönemin başladığını gösterir. Mutabakat bozulmakla kalmamış; Anadolu'nun dışında konumlanmış ve ona açıktan savaş ilan etmiş "ortak bir iktidar" ortaya çıkmıştır. Bu andan itibaren, İstanbul'daki hükümete Osmanlı Hükümeti demek imkansızdır. Siyasal iktidar alanı (yönetsel coğrafya) İstanbul ve çevresiyle sınırlanmış, İşgal Yönetimi'nin notalarıyla yönetilen, egemenliğini ve bağımsızlığını kaybetmiş bir "devletin başkanı" olarak padişah ve onun kabinesinden söz edilebilir. Bu kabine varlığını ve programını İşgal Yönetimi'ne borçludur ve Anadolu'daki direnişi bastırarak İtilaf Devletlerinin dayattığı barış antlaşmasını imzalamak dışında bir varoluş nedeni kalmamıştır. Bu niteliksel değişimi vurgulamak için, bu tarihten sonra, sembolik olarak, hükümeti İstanbul Hükümeti olarak adlandırmak doğru olur. İstanbul Hükümeti, İşgal Yönetiminin fiili vesayeti altında İstanbul'da kalan bütün iktidar odaklarının toplanmasıyla oluşmuş "ortak bir yönetim organı"dır.

Mütareke'yle birlikte ortaya çıkan "iktidar boşluğu"nu dolduran "iktidar çokluğu" dönemi böylelikle sona ermiştir.[513] Kongre İktidarlarının yarattığı "iktidar çokluğu", Heyet-i Temsiliyede cisimleşen yeni bir merkezin yaratılmasıyla sönümlenmeye başlamıştır. Osmanlı Hükümeti, İşgal Yönetimi ve Heyet-i Temsiliyenin taraf olduğu üçlü iktidar dönemi de, İşgal Yönetimi'nin resmi işgalle iktidara el koymasıyla İstanbul Hükümeti ve Heyet-i Temsiliyenin karşı karşıya geldiği bir ikili iktidar dönemine yerini bırakmıştır.[514] İstanbul Hükümeti, Kuvayı Milliye karşısındaki bütün güçleri, sarayı ve tüm muhalefeti içine almıştır. Kuvayı Milliye'nin içinde yer almakla birlikte, imparatorluğun mevcut yönetsel yapısı içinde kurtuluş ve yeniden kuruluş yolları arayan kesimler için de yolun sonuna gelinmiştir. Bu kesimler ile doğrudan yer almamakla birlikte Kuvayı Milliye'ye yakın bütün diğer kesimler, santrifüj etkisinde olduğu gibi, Heyet-i Merkeziyede cisimleşen yeni merkezileşme ve iktidarlaşma sürecine yakınsamaya ve içine çekilmeye başlamışlardır.

5.3.2. Büyük Millet Meclisi: Fay Hattı "Devlet Başkanlığı" Tartışmasından Geçen Ulusal Egemenliğin Kuruluşu

16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edilip, Meclis-i Mebusan basıldıktan sonra, Heyet-i Temsiliye, hem kendisinin hem de Kuvayı Milliye'nin

---

[512] Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.294, 295, 298-300.
"İktidar çokluğu" kavramı için bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.287
Krş. Nuray Ertürk Keskin, "1919 , a.g.e., s.43, 145; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı'nda İkili İktidar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

varlık nedenini ve meşruiyetini emperyalist savaş ve tahakküm karşısında direnme hakkı ile esir bir hükümetin çaresizliği karşısında "merciisiz" kalan bir milletin temsil hakkının savunulmasında aramıştır.[515]

Koşullar, iki ayrı dinamiği bu arayış etrafında birleştirmiştir. Biri, esasları *Kanûn-ı Esâsî*'yle belirlenen Osmanlı İmparatorluğu'na, onun hukuksal çerçevesine, egemenlik anlayışına ve organlarına bağlı; ancak, işgal ve esaret nedeniyle bu organların, özel olarak da milletin temsil edildiği Meclis-i Mebusanın tüzel kişiliğini devam ettirebilmek için Anadolu'ya geçmekten başka şansı olmayanların oluşturduğu dinamiktir. Saltanat ve hilâfetin korunması ve kurtarılmasını kurtuluş savaşının önceliği olarak görenler ile toplumsal ve siyasal birliğin ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun organları sayesinde gerçekleşebileceğini düşünenler, belli bir çeşitlilik ve karşıtlık içinde bu dinamiğin bileşenlerini oluşturmaktadır. 4 Mart 1920'de Meclis-i Mebusan Reisi seçilen ve Meclisin dağıtılması halinde Anadolu'da toplanması yönünde çağrı yapacağına söz veren Celâleddin Arif Bey (Erzurum), Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın önderlerinden Dr. Rıza Nur Bey (Sinop), Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Halkçılık Programı'na karşı çıkışıyla gündeme gelecek Ali Şükrü Bey (Trabzon) bu dinamiğin parçasıdır.[516] 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırıldıktan sonra yoğunlaşan muhalefetin parçası olacak eski İttihatçılar da bu dinamiğin içindedir.[517] Bu dinamik, Anadolu'da Meclis-i Mebusanın devamı olacak bir meclisin toplanmasına taraftar olmuş; Ankara'daki Meclisi bu çerçevede değerlendirmiştir.[518] Buna karşılık, ikinci bir dinamik daha vardır. Aslolarak Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın öncülük ettiği bu dinamik, Anadolu'da toplanacak meclisin yeni bir anayasa yapması ve anayasal organlar oluşturması beklenen bir "meclisi müessesan" (kurucu meclis) olması gerektiğini savunmaktadır.[519]

İstanbul'da merkezi iktidar içinde olmuş veya yeni bir merkezi iktidar oluşturma arayışı içine girmiş bu dinamiklerden farklı olarak, bir de, Anadolu'da faaliyetlerine devam eden ve ayrı tüzel kişiliklerini koruyan kimi Kongre İktidarları vardır. Heyet-i Temsiliye, Ankara'da bir meclisin toplanması yönünde çağrı yaptığında, henüz Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin parçası olmamış kongreler mevcuttu. Batı Anadolu Kongreler Grubu (başta Balıkesir Kongresi), Trakya Kongreler Grubu (Lüleburgaz Kongresi, Edirne Kongresi) ve Oltu Şûra Hükümeti bu kongre-

---

[515] Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.553, 555,557,559, 561.

[516] Celâleddin Arif Bey ve Hüseyin Avni Bey, 1920'da Erzurum'a giderek Büyük Millet Meclisinden bağımsız orada idareyi ele almak istemişlerdir. Biri bağımsız, diğeri de İkinci Grup üyesi olan ve her ikisi de Meclis-i Mebusandan gelen bu kişiler, 1923-46 döneminde Meclise giremeyecektir. Ali Şükrü Bey de İkinci Grup üyesidir. Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri – Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.233, 262, 265; Nuray Ertürk Keskin, "1920 ", a.g.e., s.291, 383, 443; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.1040-1041; Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi*, a.g.e., s.17-18.
Erik Jan Zürcher, a.g.e., 199-212.

[518] Bülent Tanör, a.g.e., s.339.
Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye adına yayınladığı ilk genelge bu içeriktedir. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.563.

lerdendi.[520] Kongreler şeklinde örgütlenmemiş Kürt aşiretleri başta olmak üzere, Anadolu'da merkezi iktidar konusunda esas ve usul tartışmaları üzerinden ayrışanların yanında bir de güçlü "adem-i merkeziyetçi" dinamikler vardı.[521]

Ankara'da Meclisin toplanması için yapılan bütün hazırlıklar, İstanbul Hükümeti ve İşgal Yönetimi'ne karşı tüm bu dinamikleri bir araya getiren bir merkezileşme, iktidarlaşma ve uluslaşma sürecini başlatmıştır. İşgalden Meclisin açılışına kadar geçen bu süre zarfında, iç çelişkiler geride tutulmaya çalışılmış ve dışarıya, İstanbul'a karşı birlik oluşturmak için uğraşılmıştır. 19 Mart 1920'de Meclisin toplanması için Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılan ikinci çağrı (tamim) bunu yansıtır: "Makamı hilafet ve saltanatın masuniyeti istiklalini, istiklali milli ve milli hudutlarımız dahilinde imkanı hayat bahşedecek bir sulhu temin edecek tedabiri teemmül ve tatbik etmek üzere millet tarafından selahiyeti fevkaladeyi haiz bir meclisin Ankara'da içtimai lüzumu" görülmüştür.[522] Bu nedenle, ulusal bağımsızlığı gözetecek bir barışın sağlanması öncelikli hedeftir. Esir düşmüş bir hükümetin böyle bir barışı sağlaması ve ülkeyi idare etmesi beklenemeyeceğinden, milletin kendi iradesiyle bir meclis toplamasının zorunlu hale geldiği savunulmaktadır.[523]

Meşruiyetini bu gerekçelere dayandıran Meclis, yasal temelini de, son Meclis-i Mebusan oturumunda, Dr. Rıza Nur'un (Sinop) verdiği ve Meclisce kabul edilen, Meclisin kendi iradesiyle toplanabilmesini mümkün kılan süresiz tatil kararı önergesinde aramıştır.[524] Eski Meclis-i Mebusan Reisi Celaleddin Arif Bey başta olmak üzere Meclis-i Mebusan mebuslarının da Ankara'ya geçişi, yasallık arayışını kuvvetlendirmiştir.[525] *Kânûn-u Esâsî*'ye aykırı olarak Meclisin payitaht (başkent) dışında, kendiliğinden toplanacak olması bu karara dayandırılmıştır. Böylelikle, 23 Nisan 1920'de Meclis kendiliğinden toplanabilmiş; 1 Numaralı Heyet-i Umumiye Kararı'yla kuruluş ve teşekkülünü kendi kendine resmileştirmiştir.[526]

Toplanma şekli ve yeri, Birinci Meclisin devrimci yönünü oluşturur. Ancak, çağrı metni, içinde ötelenmiş tartışma konularını barındırmış; sessiz kaldığı konularla Birinci Meclisin anayasal temelini koşullamıştır.

---

[520] Bülent Tanör, a.g.e., s.115, 119, 299, 340.
Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası – 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.15-16, 21.
BMM ZC, C: 1, 19/03/1920; Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), a.g.e., s.563, 565, 567
BMM açılısında Sinop vekili Şerif Bey'in yaptığı açış konuşması için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.215; "Börekçizade Rıfat Efendi ve 152 yerel müftünün verdiği fetva, halifenin esareti halinde icma-i ümmetin idareyi üstlenmesi tezine dayandırılmıştır." Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)-Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.48.
Bülent Tanör, a.g.e., s.335, 338-339; 1876'dan beri toplanmaya devam eden Meclis-i Âyân da son toplantısını 5 Nisan 1920'de yapmış ve bu tarihten sonra hiç toplanmamıştır. Meclis-i Umumînin toplanması için iki meclisin de toplanması gerektiği düşünülürse, Meclis-i Âyânın bu kararının da Meclisin meşruiyet ve yasallığını pekiştirdiğini söyleyebiliriz. Karar için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.300.
Meclis-i Mebusandan Malta'daki sürgünler de dahil toplam 88 mebus gelecek; toplamda 34 vekil de Meclis'e hiç katılmadan istifa edeceklerdir. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.214.

[526] BMM ZC, C: 1, 23/04/1920; Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.1.

Metninde öne çıkan başlıklar, "devlet başkanı" olarak padişahın tanınması, onun herhangi bir organla ikame edilmemesi ve toplanacak meclisin "kurucu meclis" niteliğinde değil, "olağanüstü yetkilere sahip bir meclis" olarak değerlendirilmesidir.[527] Toplumsal mücadelelerin seyri, Birinci Meclisin, anayasal temelini *Kanûn-ı Esâsî*'de bulan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti yönetim biçimini esas alan geçici bir meclis olarak ortaya çıkmasına izin vermiştir. Osmanlı Kanunlarının yürürlükte ve Meclisin teminatında olduğu yönündeki açıklamalar bunun kanıtıdır.[528]

Egemenliğin kaynağını milli iradede görerek, temsili iddiasıyla karar alma ve icra yetkilerini kendinde toplayarak hükümetleşme sürecine giren Heyet-i Temsiliye adına, Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Nisan 1920'de son tebliğini yayımlayarak, 23 Nisan'dan itibaren ulusun ve bütün mülki ve askeri makamların başvuracağı en yüce mercii olarak Meclisi göstermesi, seçim ve toplanma sürecinde ötelenmiş bir konuyu doğrudan Meclisin gündemine getirmiştir.[529] Paşa, Meclisin Heyet-i Temsiliyenin taşıdığı bütün sorumlulukları üstlenmek için hükümet teşkil etmesi gerektiği yönünde de bir teklif vermiştir.[530]

1. "Hükümet kurmak zorunludur.
2. Geçici olduğu bildirilerek bir hükümet başkanı tanımak ya da bir padişah vekili ortaya çıkarmak uygun değildir.
3. Meclis'te yoğunlaşan ulusal iradenin, yurt alınyazısına doğrudan doğruya el koymasını kabul etmek temel ilkedir. Büyük Millet Meclisi'nin üstünde bir güç yoktur.
4. Büyük Millet Meclisi yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır.
5. Meclis'ten seçilecek ve vekil olarak görevlendirilecek bir kurul hükümet işlerine bakar. Meclis başkanı bu kurulun da başkanıdır.
6. Not: Padişah ve halife, baskı ve zordan kurtulduğu zaman, Meclis'in düzenleyeceği yasal ilkeler içinde durumunu alır."[531]

Yasama ve yürütme yetkilerinin Mecliste toplanarak, alınan kararların icraşının da bizzat Meclis eliyle gerçekleştirilmesi yönündeki bu teklif, Meclis-i Mebusanın sadece yasama işlevini üstlendiği, yürütmenin ise Heyet-i Vükelâ ve onun başı olan padişaha bırakıldığı mevcut anayasal düzenden farklı bir organlaşma, yani farklı bir merkezileşme ve yoğunlaşma sürecini ifade ediyordu. Hükümet başkanı ve padişah vekili olarak bir "devlet başkanı" seçmeyerek, merkezileşme ve yoğunlaşma sürecinin son halkasını boşlukta bırakıyor; iktidarlaşma sürecinin alabileceği nihai biçimi belirleyecek "devlet başkanı"na karar vermiyordu. Ancak, yasamayı kuruluş ve işleyiş bakımından padişah ve İstanbul Hükümeti'nden bağım-

---

527 Kâzım Karabekir'in "meclis-i müessesan" yönünde şehr koştuğuna ilişkin bilgi için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt I, a.g.e., s.605-618; Bülent Tanör, a.g.e., s.337

528 BMM ZC, C: 1, 24/04/1920.

529 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.579.

530 BMM ZC, C: 1, 24/04/1920.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.216.

sızlaştırıyor; yürütmeyi de yasama organının eline veriyordu. Meclisi, devrim dönemlerindeki kuvvetler birliği esasına dayanan ve kendi üstünde bir güç tanımayan *Konvansiyon Meclisleri* gibi bir *Meclis Hükümeti*'ne dönüştürüyordu.[532] Teklifin verildiği gün, eski Heyet-i Temsiliye Reisi, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Reisi seçilmesi yönünde verilen bir başka teklif de, bu teklifi güçlendirmiş ve muhtemel takrirlere ön almıştır.[533]

25 Nisan günü bu teklif Mecliste itirazla karşılanacak, şiddetli tartışmalara yol açacaktır. Ali Şükrü Bey (Trabzon) ve Muhittin Baha Bey (Bursa) gibi vekiller, teklifin *Kanûn-ı Esâsî*'ye ve Meclisin toplanma amacına aykırı olduğunu dile getirerek, böyle bir teklifin verilemeyeceğini savunmuşlardır. Muhittin Baha Bey'in konuşması çarpıcıdır.

> "Beyefendiler pek ala biliyorsunuz ki bizim Hükümetimiz Osmanlı hükümetidir. Bizim hükümetimizi idare eden makamı celili hilafet ve saltanattır. Binaenaleyh bir hükümet teşkil ediyor değiliz. Bizim heyetimiz heyeti milliyedir, bir araya gelmemiz bir hükümet teşkili için değil, hukuku payimal edilen [ayaklar altına alınan] bir hükümetin resikarında bulunan hükümdarı ve halifesi esir edilen bir hükümetin hukuku mağsubesini müdafaa ve istirdad etmek içindir. Binaenaleyh burada bir hükümet teşkili mevzubahs olamaz, hukuku gasbedilen millet efradı hukukunu müdafaa ve istirdad için yine millet sıfatıyla icrai faaliyet edecektir."[534]

Saltanat ve hilâfetin hukukunu dokunulmaz ve milletin üstünde görenler, padişah ve hükümetin yokluğunda dahi, Meclisin yürütme yetkisini üstlenemeyeceğini dile getirmiş; bunu da "millet sıfatıyla icra faaliyet"inde bulunma zorunluluğuyla gerekçelendirmişlerdir. Tartışmalar ilerledikçe görüleceği gibi, ikisi de millete referans veren ama içeriği farklı iki toplumsal ve siyasal birlik, iki farklı egemenlik anlayışı vardır. Biri, Muhittin Baha Bey'in sözlerinde olduğu gibi, milleti meşruti egemenlik çerçevesine oturtan, diğeri ise, ilk defa *Halkçılık Programı*'nda somutlanacak şekilde bütün egemenlik haklarını millete veren temsili bir "hâkimiyet-i milliye" anlayışıdır.[535] İlki bu teklif üzerine patlak veren tartışmalar, aslolarak bu iki anlayışın karşı karşıya gelmesinden kaynaklanacaktır.

---

[532] Rıdvan Akın, a.g.e., s.217-222; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980, s.393

Eski Meclis-i Mebusan Reisi Celâleddin Arif Bey, yeniden Meclis Reisi seçilmemiş, sadece Reisi Sani (İkinci Başkan) seçilmiştir. BMM ZC, C: 1, 24/04/1920.

BMM ZC, C: 1, 25/04/1920.

Halkçılık Programı için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.221-223; Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, Ek: III, s.147-149. Meclis'te tek bir halkçılık anlayışının olduğunu söylemek ise yanlış olur. Halk Zümresi Siyasi Programı'na yansıyan anlayış ve sosyalist halkçılık anlayışları buna örnektir. Farklı saiklerle de olsa, onlar da şûralar yönetimini savunmuştur. Nahiye, kaza ve liva şûralarıyla toprak üzerinde örgütlenmesini öngördükleri devletin, merkezi olarak da yasama ve yürütme yetkisini kendinde toplayan Büyük Şûra tarafından yönetilmesinden yanadırlar. Rıdvan Akın, a.g.e., s.101; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.390; Ömür Sezgin, a.g.e., s.31-56, 58, Ek: 2, s.143-146; Emel Akal, a.g.e., s.42-46, 48-49. Ancak sınıfsal ve siyasal konumlanmalar, aslorak bu yukarıda anılan iki anlayışı karşı karşıya getirmiş; çelişkilerin bu iki karşıtlık üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

İtirazların şiddetine rağmen, yürütme yetkisi boşluğunu Meclis çatısı altında dolduramamaları ve bunun bir iktidar boşluğu yaratması nedeniyle, Celâleddin Arif Bey'in takriri üzerine, İcra Vekilleri Heyetinin seçimini *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nun kabulüne kadar öteleyen bir ara yol bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan sorumlu vekillerin seçimini isteyen teklifi açığa düşürülerek, *Muvakkat İcra Encümeni* (Geçici Yürütme Komisyonu) seçilmesine karar verilmiştir.[536] Bir heyet olarak adlandırılmayan, Meclisin üstünde ve ondan özerk bir kurul olarak düşünülemeyecek Encümenin geçici nitelikte olması ve Meclisle arasındaki ilişkiyi tayin etmek üzere kurulacak *Layiha Encümeni*'yle tamamlanması öngörülmüştür. 5 nolu Heyet-i Umumiye Kararıyla, Meclis Reisinin doğal başkanlığında bir encümen oluşturulması kararlaştırılmıştır.[537] Bunun üzerine, Muhittin Baha Bey ve arkadaşları 26 Nisan'da, devletin temel teşkilât şemasının Meclis Encümenleri vasıtasıyla oluşturulmasına ilişkin bir takrir vermiş ve takrir kabul edilmiştir.[538] Buna istinaden, İcra ve Layiha Encümenlerine ek olarak, Umuru Şeriye ve Evkaf, Dahiliye (Emniyeti Umumiye, Posta ve Telgraf), Hariciye, Maliye ve Rüsumat, Umuru İktisadiye (Ticaret, Ziraat, Orman, Maadin), Adliye ve Mezahib, Maarif, Müdafaa-i Milliye, Nafıa, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Encümenleri kurulmuştur. İcra Encümeninin görev alanına girebilecek konuların her birinde ayrı birer encümen oluşturulmuş, İcra Encümeni bu encümenlerle eşit statüde görülmüş ve bir icra heyeti gibi çalışması önlenmeye çalışılmıştır.

28 Nisan'da Meclisin padişaha sadakatini bildirmek üzere bir telgraf yollanmasına ilişkin Heyet-i Umumiye kararı alınmış; telgrafta "Padişahımız, kalbimiz hissi sadakat ve ubudiyetle dolu, tahtınızın etrafında her zamandan ziyade daha sıkı bir rabıta ile toplanmış bulunuyoruz. İçtimaının ilk sözü halife ve padişahına sadakat olan BMM, son sözünün yine bundan ibaret olacağını süddei seniyelere en büyük tazim ve huşu ile arzeder." denilmiştir.[539] Ancak telgrafın hemen akabinde şu kararların alınması dikkat çekicidir. 29 Nisan'da *Hıyaneti Vataniye Kanunu* çıkarılmış;[540] "Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine" söz, yazı ve davranışlarıyla isyan edenler vatan haini ilan edilmiş ve mahkemede suçlarının kesinleşmesiyle idam cezasına çarptırılacakları hükme bağlanmıştır. Üstünde daha yüce bir kat olmadığına atfen, Meclise Heyet-i Umumiye Kararıyla "Büyük Millet Meclisi" adı verilmiştir.[541] *Kuvayı İnzibatiye*'yi (17 Nisan 1920) kurarak isyanlar tertip etmiş Ahmed Anzavur Paşa komutasında Kuvayı Milliye'yi bastırmaya ve Anadolu'da Fevkalade Müfettişi Umumîlik kurarak (28 Nisan 1920) idareyi doğrudan ele geçirmeye yönelik müdahalelerde bulunan İs-

---

536 Rıdvan Akın, a.g.e., s.101; BMM ZC, C: 1, 25/04/1920.

537 Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.2.

538 Rıdvan Akın, a.g.e., s.102; BMM ZC, C:1, 26/04/1920.
Meclis'in ilk gizli oturumunda (24 Nisan 1920) yapılan konuşmalar ise bunun tam tersi yönündedir. Mustafa Kemal Paşa, bu oturumda "İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve Yunanlılar düşmanımızdır, İstanbul Hükümeti ve padişahla temas kurmak faydasızdır." demişti. BMM ZC, C: 1, 24/04/1920, 28/04/1920.

540 Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.4.
BMM ZC, C: 1, 29/04/1920.

tanbul Hükümeti ve padişahın emir, fetva ve yükümlülüklerinin "keenlemyekûn" (yok hükmünde) olduğu ilan edilmiştir.[542]

Bu kararlar, yasama ve yürütme yetkilerinin *fiili* olarak Büyük Millet Meclisinde toplamak için çetin bir mücadele verildiğini gösterir. *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'na kadar tehir edilen yürütme düzenlemesinin yeniden gündeme getirilerek, 2 Mayıs 1920'de 3 numaralı *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*'la *İcra Vekilleri Heyeti*'nin kurulması da dönüm noktası olmuştur.[543] Seçilme usulüne yoğunlaşılmasına rağmen,[544] burada, asıl önemli nokta, Encümenlerden ayrı İcra Vekillerinin oluşturulmasıdır. Refik Şevket Bey'in (Saruhan), bunun anayasa değişikliği mahiyetinde olduğu ve alelade bir kanunla düzenlenemeyeceği yönündeki itirazı da hükümetleşme yönünde bir eğilim olduğunu gösterir.[545] Encümenlerle aynı görev alanlarından sorumlu 10 İcra Vekili seçilecek; Erkânı Harbiye-i Umumiyeden (Genelkurmay Başkanlığı) sorumlu kişi de Heyet üyesi olacaktır (md.1). Encümenlerin yetkileri "Her vekil deruhte ettiği umurun ifasında mensup olduğu encümenin reyi istişarisini alabilir." denilerek istişare (görüş bildirme) ile sınırlandırılmıştır (md.3). Denge gözetilerek, vekillerin de Büyük Millet Meclisince ayrı ayrı ve mutlak çoğunlukla seçilmeleri (md.2) ve aralarındaki itilafın Büyük Millet Meclisinde çözülmesi (md.4) hükme bağlanmıştır. İcra Vekilleri Heyetinin, Bakanlar Kurulundaki gibi "hükümetin genel siyaseti" çerçevesinde taşıyacağı bir "kolektif (ortak) sorumluluğu" olmayacaktır.[546] Tüm bu dengeleyici unsurlara rağmen, bu tarih itibariyle *Kanûn-ı Esâsî*'den farklı bir yürütme teşkil edilmiş; Meclis Hükümeti kurulmuştur.

Meclisteki mücadelenin çetinliğini ve dengelerin hassaslığını gösteren en çarpıcı düzenleme(me) kararı ise, İcra Vekilleri Heyetinin başkanlığı konusunda alınmıştır. Muvakkat İcra Encümeni seçilirken, Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa da Encümen Reisi olarak seçilmişti.[547] Ancak, 3 numaralı Kanun, İcra Vekilleri Heyeti Reisliğini düzenlememiş; bu konuda sessiz kalmıştır. Heyetin üç gün sonra yapılan ilk toplantısına Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa başkanlık edecektir; ama bu konuda yasal bir düzenleme yoktur. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Reisi olması nedeniyle Heyetin de "doğal" başkanı olacağı söylenmiş olmasına rağmen, bu konuda bir düzenleme yapılmaması dikkat çekicidir.[548] Böylelikle, Hükümet ve Meclis Başkanlığı çelişkiler biriktirerek özgün biçimlerini almıştır.

---

[542] Düstur, Tertip 2, Cilt 12, s.41-47; Düstur, Tertip 2, Cilt 12, s.55-56; Düstur, Tertip 2, Cilt 12, s.64, 71, 82; Bülent Tanör, a.g.e., s.337.
Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.6; BMM ZC, C: 1, 02/06/1920, s.24-36, 38-43, 55, 58-62, 172-181, 190-211, 219.

[544] Rıdvan Akın, a.g.e., s.102-104.

[545] Ahmet Demirel, a.g.e., s.261.

[546] Krş. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, a.g.e., s.559-616.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.309.

[548] BMM ZC, C: 1, 01/05/1920, s.70-171. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi ile İcra Vekilleri Heyeti arasında devir teslim yapıldığı da söylenmiştir. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.319.

İcra Vekilleri Heyeti, 9 Mayıs 1920'de programını sunmuştur. Beyanda "Meclisi Âlileri namına işe başlamış olan Heyeti İcraiyemizin deruhde ettiği mesai vatanın selâmeti, Hilâfet ve Saltanatın istiklâl ve masuniyeti, milletimizin pür şanü şeref bir tarihi zafer ve temeddüne istinaden beka ve mevcudiyeti gayei ulviyesine mâtuftur."[549] denilmektedir.

Programın okunmasının ardından, ulusal kurtuluş ve kuruluş mücadelesininde, dış ve iç egemenliği etkileyecek çok önemli iki gelişme yaşanacaktır. *Sevr Antlaşması* Dördüncü Damad Ferid Paşa Kabinesi'nce imzalanmıştır.[550] Antlaşma kabul edilmeden önce, Müttefik barış koşullarıyla ilgili verilen *Yanıt*'ta, "Osmanlı İmparatorluğu, en sonunda, gerek iç gerek dış egemenliğin neredeyse tüm koşullarından yoksun edilmiş bulunacak ama, barış antlaşmasının ve uluslararası yükümlülüklerinin yerine getirilmesinden sorumlu olacak[tır]."[551] denilmektedir. Geride, tek varlık nedeni İtilaf Devletlerinin dayattığı barışı sağlamak olan bir imparatorluk ve padişah bırakılmaktadır. İmza üzerine, Büyük Millet Meclisi, Sultan, Saltanat Şûrâsı ve İstanbul Hükümetini vatan hainliğiyle itham ederek, haklarında gıyaben *Hıyaneti Vataniye Kanunu*'na istinaden karar verilmesini kabul edecektir.

İmparatorluk parçalanmakla kalmamakta, payitaht İstanbul ve İstanbul Hükümetinin tüm egemenlik alanı da "devlet içinde devlet" özelliği taşıyan uluslararası yönetim organlarının vesayetine terkedilmektedir. Yanıtta İstanbul'da 8 adet yetkili makam-organ olduğu tespit edilmişti. Bunlar, "1) Padişah; 2) Boğazlar Komisyonu; 3) İşgal Kuvvetleri Askerî Yönetimi; 4) İngiltere-Fransa-İtalya siyasal temsilcileri; 5) Müttefiklerarası denetleme ve örgütleme askerî komisyonları; 6) Maliye Komisyonu; 7) Osmanlı Düyun-ı Umumiye Meclisi; 8) Konsolosluk Mahkemeleri"ydi.[552] En dikkat çekici organ Boğazlar Komisyonu'ydu.[553] Batıda Karadeniz kıyısında Kıyıköy'den başlayıp Büyükçekmece'nin batısında Marmara'ya ulaşan, doğuda İzmit'i ve Edremit körfezini kapsayan egemenlik alanı, silahsızlandırılarak karada ve karasularında yetkili, Osmanlı İmparatorluğu dahil bölge ülkelerinin birer, İtilaf Devletlerinin ikişer oy hakkına sahip olacağı uluslararası bir komisyona bırakılıyordu.[554] Müttefik Devletler Yüksek Komiserleri de yetkilerini bu komisyona bırakacaktı (md.41). Barış koşullarında geçici İşgal Yönetimi yerini uluslararası bir komisyona bırakıyordu. İşgal Yönetiminin statüsü düşünüldüğünde, devredilen ve "yerel hükümetten bağımsız" kullanılacağı söylenen yetkiler (md. 42) sadece şehir yönetimini değil, imparatorluk yani devlet yönetimini de kapsıyordu. Boğazların deniz ve kara ordusuyla korunması, ticarete açılması, emlâk ve istikrazların yönetimi, sağlık hizmetleri, şirket ve imtiyazların denetimi

---

549 Program Dr. Rıza Nur Bey tarafından sunulmuştur. BMM ZC, C: 1, İ: 13, 09/06/1920, s.241-242.

550 Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.198, 205, 206, 365.
Baskın Oran, "Sèvres Barış Antlaşması", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası*, a.g.e., s.113-138, s.120.
A.g.e., s.121, 129.

553 "Sevr Andlaşması", Üçüncü Bâb, Nihat Erim, a.g.e., s.544-551.

554 Baskın Oran, a.g.e., s.125, 129.

Komisyon'un yetkisine bırakılacak; Komisyon'a adli yetkiler de tanınacaktı (md.44-56).

Komisyon, özel bir bayrağa, bütçeye, örgüte, yasama ve yürütme organına sahip olacak (md.42); "bir çeşit devletlerarası hukuk kişiliği edinece[k], ama [bağımsızlık ve eşitlik başta olmak üzere] devlet olmadığı için Milletler Cemiyeti (MC) Misakının üyelere yüklediği ödevlere bağlı olmayaca[ktı]."[555] İmparatorluk yönetimi, kendisinden ayrılan ülkeler düzeyinde bile hakka sahip olmayan bu uluslararası komisyonun vesayetine bırakılıyordu. Tüm bu yetki ve ayrıcalıklar da, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Osmanlı hanedanının yaşatılması ve padişahın "devlet başkanı" olarak tahtını koruması uğruna veriliyordu. İtilaf Devletleri de, doğrudan ve tek bir ülke olarak ilhak edemedikleri bir coğrafyayı, böylece, uluslararası komisyon gibi dolaylı bir yönetim aygıtıyla idare edebilecekti. Bu hükümler, yeni bir "devlet başkanlığı" sorunu doğurmaya gebeydi. Padişah, İngiliz ve Fransız mandası Irak ve Suriye'deki krallar gibi, dolaylı yönetimin uluslararası meşruiyetini sağlamak için uluslararası antlaşmalar çerçevesinde hakları saklı tutulmuş bir makam-organın temsilcisi olacaktı. Ancak, onu da vesayet altında tutacak; *Sevr Antlaşması* Üçüncü Bâb'a Zeyil'in 1. maddesinde belirtildiği gibi, imparatorluğun "devlet başkanlığı"na paralel, iki senede bir üyeler tarafından seçilecek ve belirleyici oy hakkına sahip bir Komisyon Riyaseti öngörülüyordu.

İçerde ise, adem-i merkeziyetçi niteliklerini koruyan Kongrelerin, ulusal birliğin sağlanması için Meclis Hükümetine bağlanması sorunu yakıcılık kazanmıştır. Öncelikle Batı Anadolu'ya yoğunlaşılmış; bölgesel kongreleri merkeze bağlamak için Meclis Hükümetinin kararıyla yeni kongreler toplanmıştır. Batı Kongreler Grubu'na son vermek üzere Afyon ve Pozantı Kongreleri (5 Ağustos 1920) toplanarak, Meclis Hükümetine bağlı bir mülki idare teşkil edilmiştir.[556] 27 Temmuz 1920'de "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyeti Merkeziyelerinin en büyük mülki idarecilere, Kuvayı Milliye'nin ise jandarma kumandanlığına bağlı ve bunların emrinde olacağı"na ilişkin bir genelge yayımlanmıştır.[557] Askeri alanda yoğunlaşan çelişki ve çatışmaları aşmak için, Batı Anadolu'daki sorunların temelini oluşturan seyyar birliklerden düzenli birliklere geçiş süreci başlamış; birliklerin komutası *Simav ve Havalisi Kumandanlığı*'na verilmiştir.[558] Bu kararlar, 1920 sonunda Kuvayı Milliye ve Büyük Millet Meclisi içi bir isyanı, *Çerkez Ethem İsyanını* ateşleyecek ve içerde de egemenliğin sağlanmasının kolay olmadığını gösterecektir.[559]

---

555 A.g.e., s.122, 120-121.

556 Bülent Tanör, a.g.e., s.112.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.357; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt III: TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921), TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.144.

558 Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.248-252.

559 İsyan, Ocak 1921'de bağlı kuvvetlerin dağıtılmasıyla son bulacak; ancak, Meclis içi tasfiyeleri gündeme getirecektir. Bkz. Zeki Sarıhan, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998; Hüseyin Akyol, *Çerkes Ethem (Gerçek Yaşam Öyküsü)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.505-506.

Dışarda ve içerde iktidar odakları arasındaki çelişkiler derinleşmiş; yeni kopuşlara kapı aralanmıştır. Eylül 1920'deki *Halkçılık Programı*, bu koşullar karşısında hazırlanmış bir siyasal programdır; ve koşulların, Meclis Hükümetini nasıl Mayıs 1920'deki konumlanmış pratiğinin ötesine taşıdığını gösterir. Ali Şükrü Bey, "Bugün düşüncemiz ve yegane vazifemiz memleketi kurtarmaktır [...] Memleketin birçok yerlerinde halk bize karşı pek de lazım geldiği kadar merbut bulunmuyor. [...] bu program halkın ruhunu tetkik noktai nazırından yoksundur." diyerek programı eleştirmiştir.[560] Programın "esasiye ve idare" başlıklı bölümlerine dayanarak *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası*'nı hazırlayan Encümeni Mahsusun Mazbata Muharriri İsmail Suphi Bey (Burdur) ise, programı ve layihayı şu sözlerle savunacaktır: "Hakimiyet bila kaydü şart milletindir maddesini bu kürsü üzerinde okumaktan fevkalade iftihar duyuyorum ve diyebilirim ki hayatımın en kıymetli anı bu andır. Çünkü, bu maddeye muadil zavallı millet bu kadar kan akıttığı halde daha böyle bir satır yazı hiçbir yerde görmemiştir."[561]

Halkçılık Programı ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin 23 Nisan 1920'de ilan ettiği iktidarını tam bir hâkimiyete, yani devlete dönüştürme mücadelesinin ilk halkaları olmuştur. "Hâkimiyet-i milliye" "üstyapı"ya ait bir rejim (yapı) veya düşünce değil, toplumsal ilişkilerin örgütlenme-merkezileşme biçimindeki değişimin adıdır. Kongre İktidarlarından Büyük Millet Meclisine ve Büyük Millet Meclisinden Meclis Hükümetine kadar geçen süreç bunun kanıtıdır. Toplumsal ilişkileri, onun içinden geldiğini ve onu temsil edeceğini iddia eden bir toplumsal sınıf (burjuvazi, Osmanlı toplumsal yapısı özelinde eşrâf ve esnaf) örgütlemeye başlamış; iktidar soyutlamasını, bileşenleri "ulus" (toplum) ve "vatan" (toprak) olan bir "ulusal egemenlik" üzerine kurmuştur. Merkezileşme biçimi, iktidarlaşmaya paralel ulusal ölçeklidir ve temsili bir organda cisimleşmiştir. Bu organ içinden çıkan diğer organlar da benzer iktidarlaşma ve merkezileşme eğilimini takip etmiştir.

Büyük Millet Meclisi içinden çıkan diğer organlar da benzer bir iktidarlaşma ve merkezileşme eğilimini takip edecektir. Ancak bu, çelişkileri daha da derinleştirecektir. İcra Vekilleri Heyeti ile Meclis Riyasetinin organlaşması ve Meclisle ilişkilerinin yeniden tayin edilmesi, sürecin fay hattını oluşturacaktır.[562] İlk kıvılcım, Temmuz-Kasım 1920'da İcra Vekilleri seçimlerinde çakılmıştır.[563] *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*'la İcra Vekilleri doğrudan Meclis tarafından ve mutlak çoğunluğun oyu alınarak seçildiği, Meclis Reisinin adayları belirleme ve seçme yetkisi olmadığı için İcra Vekilleri ve Meclis Reisi düzeyindeki tüm anlaşmazlıklar doğrudan istifa ile sonuçlanıyor; İcra Vekilleri süreklileşmiş bir uyum

---

[560] BMM ZC, C: 5, 18/05/1920, s.184'ten aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.222.

[561] BMM ZC, C: 5, 18/11/1920, s.363-368'den aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.223.

[562] "[S]altanat mı, yeni bir devlet mi çatışması yerini İcra Vekilleri Heyeti'nin yetki ve görevleri sorununa bırakmaktadır." Ömür Sezgin, a.g.e., s.30.
Bu dönem boyunca yapılan İcra Vekilleri seçimleri için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.220-221.

içinde çalışamıyordu. Ortak bir hükümet programının hazırlanması ve icrası mümkün değildi. Halkçılık Programı gibi "Heyeti Vekilenin siyasi, içtimai, idari noktai nazarlarını telhis ve teşkilâtı idariye hakkındaki mukarreratını ihtiva eden" devrimci bir programın uygulama şansı hiç yoktu.[564] Ortada bir "hükümetleş(e)me(me) sorunu" vardı. Meclis Reisinin birlikte çalışacağı vekilleri seçme veya seçim için namzet gösterme yöntemleri ise, şiddetle eleştiriliyor; bu usuller, "Meclisi kayıt altına almak" ve "Meclisin ve halkın hâkimiyetine darbe vurmak" olarak görülüyordu.[565] Yazında da bu süreç, benzer şekilde, Meclisin yetkilerinin sınırlandırılması ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın istemediği kişilerin vekil seçilmemesi, yani Meclis karşısında "tek adam" düzeninin güçlenmesi olarak görülmüştür.[566] Oysa, süreç, Meclisin görev, yetki ve sorumluluklarının düzenlenmesi sürecinden bağımsız değildi. Aynı dönemde *Büyük Millet Meclisi'nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevaddı Kanuniye* (18 Ağustos 1920) de Meclis gündemine gelmiş; şiddetli tartışmalardan sonra 22 Ağustos 1920'de reddedilmiştir. Kanun lâyihasının ilk iki maddesi şu şekildedir.

> "Md.1. Büyük Millet Meclisi, teşrî ve icrâ kudretlerini hâiz ve idârei Devlete bizzat ve müstakilen vâziülyettir.
>
> Md.2. Büyük Millet Meclisi, gayesinin husûlüne değin müstemirren hali inikaddadır. Yeni intihabat icrâsı Büyük Millet Meclisi Heyeti umûmiyesinin ekseriyeti ârâ ve tâyini esâmî suretile vereceği karara mütevakkıftır. Eski Meclis yeni Meclisin yevmi içtimana kadar vazifesine devam eder."[567]

Lâyihaya, Meclis'in tek gayesinin "Hilafet ve saltanatın ve vatan ve milletin istihlâsına ve husûlü istiklâli"ni sağlamak olabileceği ve Meclisin sadece bu gaye çerçevesinde yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplayabileceği gerekçesiyle şiddetle karşı çıkılmıştır.[568] Yerine, 5 Eylül 1920'de *Nisab-ı Müzakere Kanunu* kabul edilmiştir. Kanunun "Hilafet ve Saltanatın, Vatan ve Milletin istihlas ve istiklâlinden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şeraiti atiye (ilerki koşullar) dairesinde müstemirren inikad eder (sürekli toplanır)" (md.1) hükmü, Meclisin kuruluş ve organlaşma sürecini, bu gayeyle sınırlandırmış; Meclisin yetkilerini geçici ve koşullu hale getirmiştir.[569]

Denebilir ki, "hükümetleş(e)me(me) sorunu", Meclisin yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplayamama, yani Meclisin tek başına hü-

---

[564] Mustafa Kemal Paşa'nın 13 Eylül 1920 tarihli Halkçılık Programı görüşmelerinde yaptığı konuşmadan aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.62.
Tunalı Hilmi Bey (Bolu) ve Hasan Basri Bey (Karesi)'den aktaran A.g.e., s.67-68.
Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, a.g.e., s.182.
BMM ZC, C: 3, s.283'ten aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.59. Kanun lâyihası ilk Meclis gündemine 26 Nisan 1920'de gelmiş; *Sevr Antlaşması*'nın 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümeti tarafından imzalanmasından sonra da 18 Ağustos 1920'de Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır. Lâyihanın hazırlık, görüşme ve reddediliş sürecine dair bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, a.g.e., s.232, 238-239, 247.

[568] BMM ZC, C: 3, s.287-288'den aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.60, 75.

[569] Bülent Tanör, a.g.e., s.239-242.

kümet olamama veya Meclis Hükümetini kuramama sorunudur. Meclis, Meclis Hükümeti suretiyle devletin bütün idaresini yürütme iddiasında olduğu için, bu, aynı zamanda bir "devletleş(e)me(me) sorunu"dur. Meclis Reisi özelinde bir "tek adam"laşma sorunu değil; *Kanûn-ı Esâsî*'nin saltanat-hilâfet makamı ile ona karşı sorumlu olan hükümete verdiği yürütme yetkisinin, Meclis tarafından, kendi irade ve organlarıyla kullanılamaması sorunudur. Meclis ve İcra Vekilleri arasındaki ilişki, Meclis dolayımıyla değil, saltanat ve hilâfet dolayımıyla kurulmak istenmekte ve aksi mümkün görülmemektedir. Bu, toplumsal iktidarın yoğunlaştığı ve merkezileştiği "tek kişi", padişah karşısına, toplumsal ilişkileri farklı şekilde örgütleyen, farklı bir yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinin ürünü bir kurul veya kişinin çıkarılamaması sorunudur. İkili iktidar durumunu aşarak, "iktidar olamama" sorunudur. "Genelleşmiş kişisel iktidar"ın tüm organlarıyla "gayrişahsi iktidar" tarafından ikame edilememe, ikili karakterine mahkûm olma sorunudur.

Bu koşullar altında, keskin mücadeleler sonucunda 4 Kasım 1920'de *İcra Vekilleri Kanunu'nun İkinci Maddesi'ni Muaddil 47 Sayılı Kanun*'un kabulüyle, "İcra Vekilleri[nin] BMM Reisi'nin Meclis azalarından göstereceği namzetler [adaylar] meyanında ekseriyeti mutlaka ile intihab olun" masının kararlaştırılması önemli bir devrimci adım olacaktır.[570] Bundan sonradır ki, temelini *Halkçılık Programı*'nın oluşturduğu ve ilk defa 18 Eylül 1920'de gündeme gelen *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* 18 Kasım 1920'de Meclise gelebilecektir.[571]

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi ikinci toplantı yılını açış konuşmasında, *Teşilât-ı Esasiye Kanunu*'nun büyük bir mücadelenin ürünü olduğunu; bu mücadelenin, Meclisi Âlinin ve Hükümetinin siyasi dâhiliyede halkçılık ve siyasi hariciyede müstakil bir devlet olma şiarını benimsediğini dile getirir.[572] Meclis Hükümetine anayasal düzlemde hükümdarlık iddiası kazandıran bu çok boyutlu askeri ve siyasi mücadelenin iki cephesi vardır.

Birincisi, Meclis Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasındaki cephedir. Bu cephe, uluslararası tanınma sorunu bağlamında diplomatik ve siyasi, savaş meydanlarında askeri bir görünüm almaktadır. Cephe, birinci boyutuyla İstanbul Hükümeti, ikinci boyutuyla Yunanistan dolayımıyla kurulmuştur.

Yunanistan işgalinin hızla genişlemesine rağmen,[573] Beşinci Damad Ferid Kabinesinin ve iç isyanların Anadolu hareketini bastırmak konusunda beklenen başarıyı gösterememiş olması ve İtilaf Devletlerinin I. Dünya Savaşı sonrasında artan iç ve dış sorunları karşısında savaşı sürdürmekte zorlanmaları birinci cephede sıkışmaya ve yeni strateji arayışla-

---

[570] Kanuna ilişkin bkz. Rıdvan Akın, a.g.e., s.105-106.
Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s. 382, 424; 27 Ekim 1920'de Encümen-i Mahsusun hazırladığı tasarı Meclise gelmiş; ancak 18 Kasım 1920'da görüşmeler başlamıştır. Ömür Sezgin, a.g.e., s.62.
BMM ZC, C: 9, İ: 1, Birinci Celse, 01/03/1921.
İşgal, Haziran 1920'de başlamış ve 20 Ağustos 1920'de *Sevr Antlaşması*'nın imzalanmasıyla şiddetlenmiştir. Engin Berber, a.g.e., s.279-285, 293.

rına neden olmuştur.[574] 17 Ekim 1920'de Meclis Hükümetiyle uzlaşma arayışına girecek Tevfik Paşa Kabinesi kurulmuştur. Meclis Hükümeti, Kabinenin gönderdiği İzzet Paşa Heyeti'ni Osmanlı Hükümeti temsilcisi olarak tanımayarak Ankara'da alıkoymuş ve *Sevr Antlaşması*'nın yeniden müzakere edilmesi için İtilaf Devletlerinin doğrudan kendisini muhatap almasını sağlamaya çalışmıştır.[575] Tanınma mücadelesini, İtilaf Devletlerinin bölge açısından en büyük tehdit olarak değerlendirdiği Sovyetler Birliği'yle ittifak arayışına girerek desteklemiştir.[576] Ocak 1920'de Birinci İnönü Zaferi adını vereceği savaşla ilk kez Yunanistan'ın ileri harekatını durdurduğunu ve *Halkçılık Beyannamesi*'nde belirtildiği biçimiyle "emperyalist ve kapitalist düşmanların" saldırılarına karşı savunma gücünü oluşturan düzenli ordunun, Meclis Ordusunun, İtilaf Devletleri karşısında ilk askeri başarısını elde ettiğini beyan etmiştir.[577]

Birinci cephedeki bu mücadele, barış görüşmelerine bağımsız ve tek egemen güç olarak katılma ve tanınma olanağı yaratmamış olsa da, İtilaf Devletlerine, *Sevr Antlaşması*'nı mevcut haliyle kabul ettiremeyeceklerini gösterecek ve Hükümete, 21 Şubat-12 Mart 1921'de *Sevr Antlaşması*'nı revizyon amacıyla toplanan II. Londra Konferansı'nda temsil imkanı tanıyacaktır.[578] Konferans hazırlıkları sürerken, 20 Ocak 1921'de ilan edilecek *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*, hem bu mücadelenin ürünü hem de bu mücadelenin bütünleyicisidir.[579]

İkinci cephe ulusal sınırlar içinde, çok parçalı bir "iç savaş" alanıdır. Birinci cephedeki tarafları belirleyen bu cephe, Teşkilâtı Esasiye görüşmelerinde yansımasını bulmuş; kanunu mücadele alanına çevirmiştir. Cephe içinde ilk tasviye edilen kol, Halkçılık ve Şûra Yönetimi tartışmalarıyla gündeme gelen hareket ve fırkalardır. Kasım ve Aralık 1920'de Kuvayı Seyyare Birlikleri'nin düzenli ordunun mevcut haliyle parçası olmasını reddeden Çerkez Ethem ile Yeşil Ordu Cemiyeti ve Halk Zümresi'nden

---

574 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl – 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013, s.71-92, 112-119. İrlanda sorunu, İngiltere'nin bir numaralı önceliği haline gelecek şekilde şiddetlenmiştir. Elçin Aktoprak, "Din ve Millet: Kuzey İrlanda Örneğinde Bir Azınlık Milliyetçiliği Olarak Katoliklik", *Alternatif Politika*, Cilt: 7, Sayı: 2, Haziran 2015, s.329-350, s.337-339. Fransa, 16 Ocak 1921'de kabine değişikliğine gidecektir. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, a.g.e., s.368. İtalya'da 1920 yılında ard arda kabine değişiklikleri yaşanmıştır. "Italy", *Rulers*, http://rulers.org/rulg2.html#italy (4.9.2011)
Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.702-703; Heyet, 7 Mart 1921 tarihinde serbest bırakılacaktır. Oğuz Aytepe, "Milli Mücadele'de Bilecik Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.23-31, s.30.

576 Bolşevizm ulusal sınırlar içinde bir ittifak alternatifi haline getirilmemeye çalışılarak, bir dış güç olarak Sovyetler Birliği'yle ittifak kurulmuştur. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt II, a.g.e., s.1022. Türkiye Cumhuriyeti, bağımsızlık mücadelesinin bir kolu Sovyetler Birliği'nde, diğer kolu İngiltere'de olan çift taraflı bir kaldıraç üzerinde yükselmiştir. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.456, 464-468, 481, 483-486.

577 Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.595, 596, 604, 607, 609, 610; Bülent Tanör, a.g.e., s.249, 252.

578 İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, "Londra Konferansı (Şubat 1921)" Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, a.g.e., s.143-145, s.144.

579 Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa, Meclis oturumunda, "Bugün Londra'da ispatı vücut eden heyeti murahhasamızın bütün kudreti, bütün kuvveti ve salâhiyeti temsiliyesi Teşkilâtı Esasiye Kanunumuz sayesindedir." demiştir. BMM ZC, C: 8, İ: 154, Birinci Celse, 21/02/1921.

oluşmuştur.[580] Örgütsel ve siyasal farklılıklara rağmen, siyasal konumlanma itibariyle Halk İştirakiyun Fırkası da bu kolun parçasıdır.

İç savaşın bu ilk kolu, siyasal alanda iki farklı halkçılık anlayışının karşı karşıya gelmesiyle görünürlük kazanmıştır. Eylül 1920'de *Halk Zümresi Siyasi Programı* ile Hükümet Programı olarak okunan *Halkçılık Beyannamesi*'nin karşı karşıya gelmesiyle su yüzüne çıkmış;[581] *Teşkilât-ı Esasiye* tartışmalarına damgasını vurmuştur. Tartışmalarda, ayrıcalıklı sınıflara, özel çıkarlara karşı halkı bir bütün olarak gören Rousseauvari "genel irade" anlayışını sahiplenen halk egemenliği ile halk içindeki sınıfsal eşitsizlikler ve ayrılıkların göz ardı edilemeyeceğini savunan bir halkçılık anlayışı karşı karşıya gelmiş; sonunda ilki mücadeleden galip çıkmıştır.[582] *Teşkilât-ı Esasiye Kanun Lâyihası*'nın 3. maddesi "Türkiye Halk Hükümeti BMM tarafından idare olunur ve TBMM Hükümeti ünvanını taşır." denmiş olmasına rağmen Encümen-i Mahsustan gelen halinde "Türkiye Halk Hükümeti" tabiri "Türkiye Devleti" şeklini almıştır. Değişikliğin kabul edildiği sırada, Çerkez Ethem ve Halk Zümresi'nin tasviye edilmiştir.[583] Mustafa Suphi önderliğindeki "hafi" (gizli) Türkiye Komünist Fırkası ile Halk İştirakiyun Fırkası da, Ocak-Mayıs 1921 arasında tasfiye edilecektir.[584]

Tasfiye, burjuva demokratik devriminin sadece kendi solunda duran radikal hareketlerin veya sosyalist solun tasfiye edilmekte olduğunu göstermez. Ek olarak, bir, askeri kuvvetlerin hiyerarşik birliğe ve organsal bütünlüğe kavuşması sağlanmış; bütün birlikler Meclise bağlanarak, Meclis Ordusunun parçası haline getirilmiştir.[585] İki, Sovyetler Birliği'yle siyasal rejim bazında değil, emperyalistlere karşı savaşta ittifakın kurulacağı netleşmiştir. Üç, toplumsal ve siyasal birliğin kurulacağı halkçılık temeli belirginleşmiştir. Burjuva demokratik devriminin halkçılığı, Evren Haspolat'ın belirttiği gibi, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın halkçılık anlayışlarını Fransız Devrimi'nin Üçüncü Sınıf'ının "dayanışmacılığı"yla birleştiren, ulus ve ulus-devlet kurma amacına odaklanmış bir içeriğe kavuşur.

> "[H]ak, adalet üzerine kurulu bir çalışma düzeni ile birbirine bağlanan, aralarında ayrıcalıkların reddedildiği ve kanun önünde eşitlenen halk bütününün sınıf çatışmaları ile bölünmek yerine işbölümü ve dayanışma ile birbirlerine bağlandığı bir görüşü ifade eder. Ve bu nitelikleri taşıyan halk, hâkimiyetin kaynağını oluşturur – halk hükümeti anlamında.
>
> [...]
>
> Kemalist Halkçılığın temelindeki dayanışma ve işbölümü anlayışı, temel olarak ulusu ve ona dayanan ulusal devleti yaratmak için halkın tüm ilerici güçlerinin (köylülük ve ulusal burjuvazi) eski düzenin temsilcisi olan tüm

---

580 Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.251; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.505-506.

581 Ömür Sezgin, a.g.e., s.44-52.

582 Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.501-502; Ömür Sezgin, a.g.e., s.31-56; Emel Akal, a.g.e., s.42-46; Evren Haspolat, "Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 47, 2011, s.577-584.

583 Rıdvan Akın, a.g.e., s.207-208.

584 Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.506.

585 Bülent Tanör, a.g.e., s.252.

gerici güçlere karşı antiemperyalizm temelinde işbirliği yapması ve ortak amaç yolunda dayanışma içinde çalışması anlamına gelir."[586]

Dört, tasfiye edilen hareket ve fırkalarla bağlantılı olarak, İttihat ve Terakki Fırkası'nın merkezinde durduğu bir iktidar alternatifi de engellenmiştir. Yöneticileri yurtdışına çıkmış olsalar dahi, Fırka, Anadolu hareketini biçimlendirmeye ve yönlendirmeye devam etmekte; bir dış güce dayanmadan başarılı olunamayacağını düşündüklerinden, bağımsızlık taleplerine saygı gösterecek bir Sovyet Birliği'yle ittifak kurmayı elzem görmektedirler.[587] Ancak, bu ittifak arayışı, Anadolu hareketinin yürüttüğü stratejik ortaklıktan öte, Turanist ve Pan-İslamist ("İslam İttihadı") yönelimi taşıyan "İslami Bolşevizm"inden beslenmektedir.[588] Mustafa Suphi liderliğindeki "hafi" Türkiye Komünist Fırkası ile Halk İştirakiyun Fırkası'nı dışarda tutmak kaydıyla, Anadolu'daki Bolşevizasyon bu stratejiden etkilenmiş ve örgütsel olarak da SSCB'de bulunan, Doğu Halkları Kurultayı'na katılan ve Halk Şûraları Fırkası'nı kuran Enver Paşa'yla temas halinde olmuştur.[589] Çerkez Ethem'in merkezine yerleşmeye başladığı hareketi bir iktidar alternatifi ve sonrasında tasfiyenin hedefi haline getiren de bu bağ olmuştur.[590] Tasfiye, Anadolu eşrâfının Meclis Hükümetinden yana olmasıyla başarıya ulaşmıştır.[591] Böylelikle, Anadolu hareketi Turanist ve Pan-İslamist emperyal stratejilerle bağını koparttığı ve "mülk"ü ulusal sınırlar dahilinde kurma yönünde karar verdiği bir momente gelmiştir.

"Yeşil Ordu efsanesiyle ilgili olarak görülen ve gerek o zaman, gerekse daha sonra yerli ve yabancı yazarlarca halk hareketi olarak şişirilen gelişme, tam tersine, devrimci ulusçulara karşı, İslamcı, Turancı, sahte ve sözde sosyalist karışımı (çoğu eski liberal İtilafçı ve Enver Paşa yanlısı şöven İttihatçı) bir muhalefet grubunun hazırladığı bir komplodan başka bir şey değildir."[592]

İç savaşın ikinci kolunu, Londra Konferansı arifesinde, özerk Kürdistan talebini yükselten Kürtler oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda özerklik talepleri o zamana kadar hep Avrupa Devletlerinin imtiyazlı statüde olmaları öngörülen gayrimüslimler tarafından dile getirilmişti. Ancak *Sevr Antlaşması*'nın Kürdistan'a yerel (territoryal) özerklik veren madde-

---

586 Evren Haspolat, a.g.e., s.580, 581; "[H]alk' terimi, çeşitli toplumsal güçlerin eski düzene karşı birliğini çağrıştırmaktaydı. Bu birliğin başlıca görevi, eski düzeni yenilgiye uğratmak, yıkmak ve yeni bir düzen yaratmaktı. Bu görev ise, bu birliğin, yani 'halk'ın bütün unsurları arasında dayanışma beraberliği gerektirdiği için aralarında çıkar çatışmasına (yani sınıf çatışmasına) yer yoktu." Feroz Ahmad, a.g.e., s.164.

587 Emel Akal, a.g.e., s.23, 25, 27.

588 A.g.e., s.24, 26, 55.

589 A.g.e., s.23, 28, 285-288; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.505-508.

590 Emel Akal, a.g.e., s.28, 326-335; İtilaf Devletleri temsilcileri, İttihat ve Terakki Fırkası'nın, Bekir Sami Bey'in Hariciye Nezâretinden istifasıyla açığa çıkan bir darbe girişiminde bulunduğunu belirtmişlerdir. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.542-544.
Emel Akal, a.g.e., s.334.
Tunçay, 1991a, 126'dan aktaran Emel Akal, a.g.e., s.334.

lerinin İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilmesiyle, "Osmanlı milleti" içinde müslüman cemaatin bir parçası olan Kürtlerin "soy azınlığı" statüsüyle ayrı yönetsel haklara, yani özerklik ve "kanıtlayabildikleri koşulda" bağımsızlık hakkına sahip olabilecekleri düşüncesi gündeme gelmiş ve uluslararası düzeyde kabul görmeye başlamıştır.[593] Ekim 1920'de Dersim'de başlayan Koçgiri İsyanı, bir araya gelen aşiretlerin Kasım 1920'de özerklik talep etmesiyle derinleşecektir.[594] Bir türlü bastırılamayan isyan, Mart 1921'e kadar şiddetlenerek sürecek; Londra'da görüşmelerin sürdüğü günlerde Sivas'ın Ümraniye kasabasındaki Hükümet kuvvetlerinin teslim alınıp Kürt bayrağının çekilmiş ve bir Kürt vali yönetiminde bir mümtaz vilayetin kurulması talebi Meclise iletilmiştir.[595] "Kürtlerin bağımsızlığın[ın] Avrupa devletleri tarafından bile tanınmış olduğu", özerklik talebinin karşılanmaması halinde isyanın genişleyeceği dile getirilmiştir.[596]

Kürtlerin özerklik talebinin doğrudan *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* görüşmelerine yansıdığı anlaşılmaktadır.[597] Kürtlerle birlikte ortak bir toplum ve vatan kurmanın adem-i merkeziyetçi taleplerin anayasal düzeyde kabulünden geçtiği; "kurucu Meclis"in de bunu kabul ettiği görülmektedir. Toplumsal ilişkilerin toprak üzerinde adem-i merkeziyetçi tarzda örgütlenmesi ve Londra Konferansı'na giden günlerde Büyük Ermenistan Tasarısı'nın Kürtler için açık bir tehdit olduğunun düşünülmesi ittifakın başka aşiretler kanalıyla da olsa kurulmasına; Londra Konferansı'nda Meclis Hükümeti temsilcilerinin aynı zamanda Kürtleri de temsil ettiğinin kabul edilmesine ve Meclise bu yönde telgrafların çekilmesine neden olmuştur.[598]

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, 19. ve 20. yüzyıla da hakim olmuş dönemeçlerden ve Mütareke Dönemi'nin özgün mücadele şartlarından geçerek 20 Ocak 1921'de kabul edilmiş; "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" (md.3) ifadesiyle, yeni bir devletin kurulduğunu, Büyük Millet Meclisinin de bu devletin tek yetkili organı olduğunu ilan etmiştir.[599] Londra Konferansı'nın hazırlık aşamasında Büyük Millet Meclisinin bağımsız ve tek yetkili mercii olarak tanınması talebi bu irade beyanına dayandırılacaktır. Bu da, Büyük Millet Meclisi iktidarını güçlendirerek mevcut ikili iktidar koşullarını pekiştirecektir.

Hukuki bir metin olarak incelenecek olursa, "Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir." (md.1) ilkesiyle, o zamana kadar egemenliğinin kaynağını şer'î ve örfî güçlerden alan (esas) ve bu gücü padişahın "kişisel iktidarı" eliyle (usul) kullanan bir imparatorluk karşısında tek hâkim gücün millet (halk) ve onun temsilcileri olacağı ilan edilmiştir.[600] "Kişisel ikti-

---

593 Bkz. Baskın Oran, a.g.e., s.130-131, 133-134.

594 Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.196, 370, 391.

595 Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.472-474.

596 Zeki Sarıhan, a.g.e., s.466.
Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.472-473, 538-546; Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, a.g.e., s.37-40, 47-51.

598 Baskın Oran, a.g.e., s.130-131.

599 Kanunun 2. maddesindeki "yegâne ve hakiki mümessili" ifadesiyle de tekliği vurgulanmıştır. "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., s.105-108.

600 Bülent Tanör, a.g.e., s.255-258; Bülent Tanör, *Anayasal Gelişme Tezleri*, a.g.e., s.15.

dar" ilk defa koşulsuz olarak karşıya alınmış; "genelleşmiş kişisel iktidar"dan bağımsız bir "gayrişahsi iktidar"ın temeli atılmıştır. "İdare usûlü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir." denilerek, sadece siyasi iktidarın kime ait olacağı değil, nasıl kullanılacağı da hükme bağlanmıştır. Bu, idare usulünde devrimci bir değişimdir. İdarenin yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kendinde toplayan (kuvvetler birliği, md.2) Meclis Hükümeti (Konvansiyon, md.3) tarafından bizzat ve bilfiil idare edileceğini söylenerek ve 24 maddenin 14'ünü idareye ayrılarak, ilan edilen yeni devletin yönetiminin bütün olarak bu irade tarafından üstlenileceğini belirtilmiştir.[601] Bu değişim beyanı, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde o zamana kadar görülmemiş bütünlükte ve kapsayıcılıktadır. "Gayrişahsi iktidar"ın, tüm toplumsal ilişkileri kapsayacak şekilde kuruluşu, bu anayasal düzlemle mümkün olabilecektir.

Bu dönüşümü hayata geçirecek şekilde, "idare" bölümü aslolarak anayasanın toprak üzerinde örgütlenmeyi düzenleyen hükümlerine ayrılmıştır. Dörtlü idari taksimat değişmiş; vilayet-kaza-nahiye'den oluşan üçlü idari taksimat getirilmiştir. Eyalet/vilayet sistemi değiştirilerek, liva temelli "küçük bölgeli il" esası benimsenmiştir.[602] "Fransa modelinin kavramlarıyla *province* sisteminin terki ve *departement* sisteminin kurulması" olarak tanımlanabilecek bu değişim, yerel yönetimlerin ölçeğini küçülten ve daraltan bir merkezileşme sürecini esas almıştır. Bu, geniş bir adem-i merkeziyetçilik (idari) esasına göre örgütlenmesi öngörülen mahalli idarelere tanınan özerkliğin çerçevesini belirleyecektir.[603] Yerel güçlerin bir kısmıyla ittifak kuran ve bir kısmını da bastıran Büyük Millet Meclisi Hükümeti, bir yandan yerel yönetimlere geniş yetkiler tanırken, diğer yandan yetkilerinin çerçevesini (sınır ve içerik) belirleyerek onları denetim altına almaya çalışacaktır. Bu şekliyle, merkezileşme ve adem-i merkezileşme arasında hassas ve kırılgan bir denge öngörülmüştür.

Tüm bu devrimci özelliklerine rağmen, 1921 Anayasası, ne fiili işleyişe hukuki statü kazandıran ne de öngördüğü devlet yönetimini hayata geçirmeyi garanti altına alan bir anayasa olabilecektir. Daha kabul edildiği gün, yönetim şekli üzerinden tetiklenen şiddetli tartışmalardan anlaşılabileceği gibi, 1921 Anayasası adı konmuş ve üzerinde uzlaşmaya varılmış bir yönetim biçimini esas almamakta; ama deklare edilen yönetim biçimi (halk yönetimi, Meclis Hükümeti) yönünde bir irade ortaya konduğunu ve bir mücadele yürütülecekse bu düzlemde yürütüleceğini göstermektedir. Kuruluşu gerçekleşmiş bir devletin esaslarını belirleyen bir anayasa değil; henüz kuruluşu tamamlanmamış ve dayanağı olacak esaslar üzerinde ciddi bir savaşın yürütüleceği bir anayasadır. *Teşkilât-ı Esasiye*'nin dü-

---

[601] Konvansiyon Meclisi için bkz. Rıdvan Akın, a.g.e., s.217-222; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, a.g.e., s.393; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, a.g.e., s.258-263; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.502-505.
Nuray Ertürk Keskin, *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, a.g.e., s.272, 274, 281-283.
Nuray Ertürk Keskin, "1920 ", a.g.e., s.224-230; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.538-546. Krş. Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, a.g.e., s.34-35, 37-41.

zenlemediği alanlarda *Kanûn-ı Esâsî*'nin geçerli olacağının kabul edilmiş olması da, bunu gösterir ve tüm potansiyeline rağmen bir "konsensüs anayasası", "çerçeve anayasa" veya "geçiş dönemi anayasası" olarak görülemez.[604] 30 Ocak 1921 tarihinde Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın Sadrazam Tevfik Paşa'ya yolladığı telgrafta belirttiği gibi, *Kanûn-ı Esâsî*'nin *Teşkilât-ı Esasiye*'yle çatışmayan hükümlerinin yürürlükte ve uygulamada olduğunu ve böylelikle ikili iktidar koşullarında ikili anayasayı aşamayan bir durumu kabul etmiştir. Bir "iç savaş anayasası"dır ve bu haliyle quasi-anayasa niteliğindedir. Devletin kendine sabit bir anayasal temel bulabilmesi için 1924'e kadar devam edecek mücadelelerden geçmesi gerekecektir. Mücadeleyi "meşrutiyet tartışması", yani egemenliğin tek başına ve doğrudan ulus ve onun temsilcileri tarafından mı kullanılacağı yoksa "genelleşmiş kişisel iktidar"la paylaşılmaya devam mı edileceği belirleyecektir.[605]

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, üç alanda sessiz kalarak meşrutiyet tartışmasının boy vereceği zemini hazırlamıştır. Özetle, bir, 3 ve 5 numaralı kanunlara istinaden İcra Vekillerinin Büyük Millet Meclisi Reisi başkanlığında teşkili öngörülmüşken, Büyük Millet Meclisi Reisinin elinden bu yetkiyi alarak, İcra Vekillerinin kendi içlerinden ayrı bir Heyet-i Vekile Reisi seçmelerine hükmetmiştir (md.9). Tek yetkili Meclis, onun Hükümeti ve Reisinden yetkilerini Meclisten alan bir Heyet-i Vekile ve Heyet-i Vekile Reisine geçilmiştir. "Meclis namına imza vazına ve Heyet-i Vekile mukarreratını tasdike" yetkili ve "vekiller heyetinin de reis-i tabiisi" olmasına (md.9) karşın, Meclis Reisi, Meclis Hükümetinden dolayı sahip olduğu İcra Vekillerini namzet göstererek seçilmelerini sağlama, kendi başkanlığında toplama, yasama ve yürütme faaliyetlerinin sorumlu başkanı olma yetkisini kaybetmiştir. İki, Meclis Reisinin sahip olduğu yetkileri Heyet-i Vekile Riyaseti vasıtasıyla sınırlandırmış ve onu bu heyetin "reis-i tabiisi" olarak göstermiş olmasına rağmen, "tasdik yetkisi"ni "devlet başkanlığı" statüsünde düzenlememiştir. Bu, *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun da "devlet başkanlığı" konusunda susarak bu alanda bir boşluk bıraktığını gösterir. Üç, Meclis Hükümetinin mevcut halini değiştirirken, Hükümetin nasıl teşkil edileceği konusunda sessiz kalmıştır. İntihap ve tebdil (değiştirme) yetkileri ile icrai görev ve yetkilerini belirleme yetkisini doğrudan Meclise vermiş; ancak, bu konuyu hükme bağlamayarak, düzenlenmesini kanun-ı mahsusa bırakmıştır (md.7, 8). Bu üç başlığa ek olarak, Anayasa'da bir "madde-i münferide" şeklinde belirtildiği gibi, Büyük Millet Meclisinin varlığı ve yeniden seçimi *Nisab-ı Müzakere Kanunu*'nda kabul edilen gaye ile sınırlandırılmış; böylece, "devlet başkanlığı" konusunda sessiz kalan Anayasa, gaye olarak sultan-halifenin kurtarılmasını gözetileceğini teyit etmiştir.[606] Bu nedenle, 1922 sonuna kadar Heyet-i Vekile, Heyet-i Vekile Riyaseti, Meclis Riyaseti ve dolayısıyla "devlet başkanlığı" konusunda

---

[604] Bülent Tanör, a.g.e., s.250, 252, 253, 267-268.

[605] Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi – III, Üçüncü Meşrutiyet (1920), Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s.157-166; Bülent Tanör, *Anayasal Gelişme Tezleri*, a.g.e., s.25-32; Ömür Sezgin, a.g.e., s.85-95.

[606] Bülent Tanör, a.g.e., s.267-268.

bitmek tükenmek bilmeyen tartışmalara yol açmış ve iç savaşı birbiriyle iç içe geçmiş bu üç alanda yoğunlaştırmıştır.

9. maddeye istinaden Mustafa Kemal Paşa, Anayasa'nın kabulünden dört gün sonra 24 Ocak 1921'de İcra Vekilleri Heyeti Reisliğinden ayrılmış; böylece I. Hükümet de sona ermiştir.[607] II. Hükümet aynı gün Fevzi Paşa (Kozan) başkanlığında kurulmuştur.

Meclis Reisinin yetkilerinin sınırlandırılmış ve bağlantılı alanlarda sessiz kalınmış olmasına rağmen, *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* büyük tepkiyle karşılanmış; daha önce Meclis Reisisaniliği görevini de üstlenmiş ve halihazırda Adliye Vekili olan Celâlleddin Arif Bey, Anayasa'nın bu haliyle kabulü üzerine istifa etmiştir.[608] İstifası, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve onun kongresi (üst organı) olan Meclis içinde bir bölünme yaratmıştır. Öncesinde ARMHC'nin Erzurum Merkez Kurulu, daha Anayasa görüşmeleri sırasında, *Halkçılık Beyannamesi* ve *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* ile Cumhuriyete doğru gidildiğini; oysa, hilâfet ve saltanatı korumanın esas olması gerektiğini söyleyerek adını "Müdafaa-i Hukuk ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti" olarak değiştirdiğini ilan ederek 15 Ocak 1921'de topluca istifa etmişti. Celâlleddin Arif Bey'in istifası, bu istifaların hemen ardından gelmiş ve *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* düzenlemelerinin anayasa değişikliği niteliğinde olmasına rağmen şeklen *Kanûn-ı Esâsî*'de belirtilen değişiklik şartlarını taşımadığı, yani irade-i seniyye onayı olmadan kabul edildiği, bunun esasa ilişkin bir karşıtlık yarattığı iddiasına dayanmıştır.[609] Hemen akabinde, "Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir" hükmünün de değiştirilmesini içerecek şekilde, Anayasa değişiklik önergeleri verilmiş; şiddetlenen tartışmalarda "irade-i milliye" ile "irade-i seniyye" karşı karşıya gelmiştir.[610] Tartışmaların yoğunlaştığı irade-i milliye-irade-i seniyye düzlemi, idare-i milliyenin kendi içinden gelmeyen ve üstünde yer alan bir merciiye ihtiyaç duymadan karar alabileceği ve uygulayabileceği savunusu karşısına, irade-i milliyenin mutlaka bir tetkik ve tasdik merciine ihtiyaç duyacağı savunusunu çıkarmıştır.

3 Ocak 1921'te Meclise sunulan *İdam Cezalarının Meclisçe Tetkikine dair Kanun Teklifi*, Adliye Encümenini bir adli tetkik mercii haline getirirken, Meclis Riyasetini de "devlet başkanlığı" yetkilerini kullanan bir onay merciine dönüştürmüştü.[611] Büyük tepki çeken teklif, *Kanûn-ı Esâsî*'de irade-i seniyyeye bırakılan yetkilerin hangi organ tarafından kullanılacağını tartışma konusu haline getirmiş; teklif karşısında, padişahın yetkileri arasında olan rütbe tevcihi, harp ilanı ve teşkilât tanziminin halihazırda İcra Vekilleri Heyeti tarafından kullanıldığı, idam alanında yapılmak

---

607 BMM ZC, C: 7, İ: 138, 24/01/1921; Mükremin Kocataşkın, T.C Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler*, Ankara, 1998, s.513.

608 BMM ZC, C: 7, İ: 138, 24/01/1921.

609 Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir'e çektiği 25 Mart 1921 tarihli telgrafta Mecliste Celâlleddin Arif Bey ve Hüseyin Avni Bey tarafından başlatılan muhalefetin Erzurum Grubu'na dayandığını bildirmiştir. Kâzım Karabekir, a.g.e., s.1040-1041.
Örnekler için bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.498-500.
BMM ZC, C: 7, İ: 128, Birinci Celse, 03/01/1921; BMM ZC, C: 7, İ: 130, Birinci Celse, 06/01/1921.

istenen değişiklikle bu alanın padişah aleyhine genişletileceği yönünde bir itiraz geliştirilmişti. Yusuf İzzet Paşa (Bolu), 8 Ocak 1921'de Büyük Millet Meclisi'nin Salâhiyetine dair bir kanun teklifi sunmuştu.[612] *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun kabulünden ve Erzurum merkezli istifalardan sonra Hüseyin Avni Bey (Erzurum), *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun 7. maddesine istinaden Heyeti Vekilenin vazife ve salâhiyetini tespit etmek için yapılması öngörülen kanun-u mahsusa ilişkin tekliflerin incelenmesi için bir Encümeni Mahsus kurulmasına ilişkin bir takrir verecek ve takriri kabul edilecektir.

Yoğunlaşan tartışmalar, Meclis Hükümetinin içerde toplumun siyasal birliğini sağlamakta zorlandığını göstermiştir. Ayrışma aslolarak, Meclisin de temelini oluşturan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde ortaya çıkmış; ilk hükümet müdahalesi de bu örgütler ölçeğinde olmuştur. İcra Vekilleri Heyeti, 22 Mart 1921'de ARMHC'nin kongresi olan Büyük Millet Meclisi ve Heyet-i Temsiliyesi olan Divan-ı Riyasetin örgütsel ve siyasal hattı doğrultusunda ve "milletin efkâr-ı umumiyesine salim mecrada" ihya ve ıslahına karar vermiştir.[613] 15 Mart 1921'de Talat Paşa'nın öldürülmesi ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçerek önderliği almak için adımlar atmaya başlaması üzerine İttihat ve Terakki'yle kurulan ittifakın Nisan 1921'de bozulmasının ardından,[614] Anadolu'da ve Meclisin kendi içinde bir gruplaşma eğilimi ortaya çıkmış ve örgütsel bütünlüğü sağlama yönündeki mücadele hızlanmıştır. İlk olarak, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında, 10 Mayıs 1921'de *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu* (daha sonradan adlandırılacağı haliyle Birinci Grup) kurulmuş; Cemiyet şubeleri Grup'a bağlanmıştır.[615] Kâzım Karabekir Paşa, "hükümet şekline" ilişkin tartışmalar doğuracağını, Grup'un fıkra mahiyetinde kalması ve Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Reisi olarak bitaraflığını koruması gerektiğini savunarak, üyesi olmasına karşın düzenlemeye karşı çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bunun henüz üzerinde uzlaşılmamakla beraber hükümdarın hukukunu tayin ve tahdid meselesi olduğunu ve bu nedenle Meclis Hükümetinin Reisi olarak bitaraf olamayacağını belirtmiştir.[616] Bu şekilde, Meclis içi ve dışı muhalefete karşı bir iktidar grubu oluşturulmuştur.

Londra Konferansı'ndan sonuç alınamaması ve sıcak savaşın yeniden belirleyici hale gelmesi üzerine,[617] toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde yeni bir eğilim belirecek ve anti-emperyalist savaş ile iç savaş iç içe geçecektir. Bütün kaynakların sevk ve idaresinin ordunun ihtiyaçlarına ve cephenin temposuna göre merkezileştiği bir "savaş yönetimi" ortaya çıkmış; siyasi, idari, adli, mali ve askeri karar alma süreçleri tek elde toplanmaya başlamıştır. Eğilim merkezileşmenin derecesini arttırıp ölçeğini da-

---

612 BMM ZC, C: 7, İ: 131, İkinci Celse, 08/01/1921.

613 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.794-804; Kâzım Karabekir, a.g.e., 1038-1041.
Emel Akal, a.g.e., s.113, 137, 188-190, 195-196, 198-199.
Emel Akal, Talat Paşa grubunun Mustafa Kemal Paşa önderliğini destekleme kararı aldığını aktarır. Bu grup, 261 mebustan oluşan Müdafaa-i Hukuk Grubu tarafından içerilmiş görülmektedir. Krş. Ahmet Demirel, a.g.e. s.223-228; Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, a.g.e., s.161-176.

616 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.794-804.

617 A.g.e., s.770-780.

ralttıkça, karar alma süreçlerinin belirleyiciliğini arttırmış; organların ve makamların görev ve yetkilerinin sınırını daha da önemli hale getirmiştir. Yetkilerin toplandığı makam ve organlar, sorumlulukları da arttığı için, iç savaş koşullarında, politik savaş alanına dönüşmüştür. 5 Ağustos 1921'de kabul edilen *Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihine dair Kanun* savaşın açığa çıktığı karar olacaktır.[618]

Başkumandanlık Kanunu, Ağustos 1921'de cepheyi teftişten dönen mebusların belirttiği gibi, ordunun neredeyse sadece çekirdeğinin kaldığı, diplomatik yolların tıkandığı ve Yunanistan ordusunun ilerleyişinin hızlandığı koşullarda gündeme gelmiştir. Fevkalade zamanlardan geçildiği, fevkalade salahiyetlerin verilmesi gerektiği kabul edilmiş; ancak, fevkaladeliğin derecesi ve fevkalade yönetimin usulü ciddi tartışmalar doğurmuştur. Yetki ve sorumluluğun hangi organ veya makamda olacağı, yetkinin niteliği, derecesi ve kapsamı üzerine şiddetli tartışmalar yapılmıştır. İcra Vekilleri Heyeti ve Heyet adına söz alan mebuslar, yetkinin İcra Vekilleri Heyetinde olmasını istemişlerdir. Muhalefetin önemli isimlerinden Salâhaddin Bey (Mersin) ise, milletin bütün kuvvetini toplamak üzere bütün yetkinin Başkumandan Vekili sıfatıyla Meclis Reisine verilmesini önermiş; Dr. Rıza Nur Bey (Sinop), yetkinin paylaştırılmak istenmesinin sorumluluktan kaçmak olacağını savunmuştur. Meclisin yetkilerinin tek bir makamda toplanmasına yönelik bu önerinin Meclisin fevkalade yetkilerini korumayı şiar edinmiş mebuslarca savunulması, ileri harekatın muhtemel başarısızlığının Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya yüklenmek istendiğini düşündürmektedir.

Kanun, her zamanki gibi Meclisi ikiye bölmüş ve yetki paylaşım mücadelesini gündeme getirmiştir. Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın sorumluluk almaktan kaçmayacağını savunanlar, bu fevkalade sorumluluğun ancak fevkalade yetkilerin verilmesi halinde üstlenilebileceğini ifade etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa da 5 Ağustos 1921'de yaptığı konuşmada *Kanûn-ı Esâsî*'nin "devlet başkanı" sıfatıyla padişaha verdiği başkumandanlık yetkisini vekaleten kullanmayacağını; sorumluluğu vekaleten, yani yetkisiz şekilde almayacağını söylemiştir. Celâl Nuri Bey'in (Gelibolu), Batı'daki diğer "devlet başkanları" gibi Meclis Reisine başkumandanlık yetkisinin verilmesi gerektiğini savunmuştur.

Cephe ve cephe gerisinin yönetiminin tüm yetki ve sorumluluğunu üç ay süreliğine Meclis Reisine veren *Başkumandanlık Kanunu*'nun kabul edilmesiyle, hukuki alanda yoklukla malul ancak fiili olarak oluşum aşamasındaki "devlet başkanlığı"nın bir makam olarak ortaya çıkışında önemli bir eşik aşılmıştır. İlk defa askeri, siyasi, idari, adli ve mali alandaki tüm yetkilerin, kaynağını salt irade-i milliyeden alan ve onu temsil eden bir Meclisin başkanının elinde yoğunlaştığına tanık olunmuştur. İrade-i mil-

[618] Başkumandanlık Kanunu görüşmeleri için bkz. BMM GZC, İ: 59, İkinci ve Üçüncü Celseler, 02/08/1921; BMM ZC, C: 12, İ: 61, 04/08/1921; BMM GZC, İ: 61, Üçüncü Celse, 04/08/1921; BMM ZC, C: 12, İ: 62, 05/08/1921; BMM GZC, İ: 62, Birinci ve İkinci Celseler, 05/08/1921.

liyenin merkezileşme ve yoğunlaşma derecesi, bu alanların hepsini kapsayarak, hukuki "devlet başkanı" padişahın karşısına yeni bir "devlet başkanlığı" makamı çıkarmıştır. Oluşum aşamasındaki bu makam, ikili iktidar koşullarının kurucu idari makamı olarak belirmiştir. Başkumandanlık yetkilerinin üç ay süreliğine verilmesinden de görüldüğü gibi, kuruculuğu, yetkilerini Meclisten almasına ve her daim egemenliğin cisimleştiği Meclis karşısında sorumlu olacak olmasına dayanmıştır.[619] Bu özellikleriyle, Meclisin, yani irade-i milliyenin iktidarını merkezileştirme ve yoğunlaştırmasının yönetsel biçimi olarak ortaya çıkmış; içsel bir oluşum momenti olarak belirmiştir. Ve bu merkezileşme ve yoğunlaşma sürecinde hep İcra Vekilleri Heyetine bağlı bir uğrak olmuştur. 8 Ağustos 1921'de Mecliste konuşan Mustafa Kemal Paşa, hükümet teşkilâtının kurulması ve güçlendirilmesinin gereğine vurgu yapmıştır.[620] "Devlet başkanlığı" yetkilerini kendinde toplayan Meclis Başkanlığı ve/veya Başkumandanlığın da ayrı bir teşkilâtı olmamış, yani hiçbir zaman organlaşmamış ve bir makam olarak kalmıştır.[621]

Bu koşullarda kazanılan Sakarya Savaşı, Meclis Hükümeti için dönüm noktası olacaktır. Zafer, "anti-emperyalist savaş cephesi"ndeki ihtilafları derinleştirecek, bir çözülme süreci başlatacaktır. Bir, İtilaf Devletlerinin sahip olduğu göreli birlik sarsılacak; İngiltere'nin görüş ve onayı dışında, 20 Ekim1921'de Fransa ile *Türk-Fransız İtilâfnamesi* (*Ankara Antlaşması*) imzalanacak; İtalya'yla resmi görüşmeler başlayacaktır.[622] İngiltere'nin kendi içinde savaşın seyrine ilişkin görüş ayrılıkları derinleşecek; sivil ve askeri kurumlar arasındaki çatışma artacaktır.[623] İngiltere bile, açıktan olmasa dahi Meclis Hükümeti'yle gizli diplomatik temasta bulunmaya ve uzlaşma arayışı içine girecektir. 27 Kasım-5 Aralık 1921 arasında gerçekleştirilecek İkinci İnebolu Görüşmeleri bunun ürünüdür.[624] İki, Fransa'nın Anadolu'daki varlığını sorgulayarak Yunanistan'a açıktan cephe aldığı koşullarda, İngiltere de cephede askeri strateji ve lojistik açısından Yunanistan'ı yalnız bırakacaktır.[625] Üç, bu gelişmeler, İngiltere'nin İtilaf Devletleri arasında birliği koruyarak İstanbul'daki İşgal Yönetimini mer-

---

619 Krş. Bülent Daver, a.g.e., s.119-120.

620 BMM GZC, İ: 63, Üçüncü Celse, 08/08/1921.
13 Eylül 1921'de Başkumandanlık Kalemi lağvedilmiş; 8 Ağustos 1921'de atanan Kâzım Paşa'nı görevi de bu şekilde sona ermiştir. BMM ZC, C: 12, İ: 78, Birinci Celse, 13/09/1921.
İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 38, Ankara, 1989, s.48; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt IV: Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), TTK Yayınları, Ankara, 1996, s.116.
Hindistan İşleri Bakanı Mr. Montagu, Sömürgeler Bakanı Churchill ve İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri Cox, İngiltere'nin Ankara'da temsil edilmesini önermiştir. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.87; Bilâl Şimşir, Cilt III, a.g.e., s.665-667 (26 Eylül 1921); Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Cilt IV: Ekim 1921-Ekim 1922, a.g.e., 14-15 (11 Ekim 1921); İngiltere'de sivil ve askerî makamlar arasındaki çatışmaya ilişkin bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.460-461.
Halit Kaya, "Milli Mücadele ve Refet (Bele) Paşa", *KHO Bilim Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, 2013, s.21-59, s.46-47; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.482-483.
Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.461-463, 465, 469-470, 480-483.

kezileştirme çabalarını boşa çıkaracak; İşgal Yönetimi ve vesayeti altındaki İstanbul Hükümeti, Meclis Hükümeti karşısında iktidarını korumakta zorlanacaktır.[626] 21 Aralık 1921'de İngiliz Kabinesi'nde onaylanacak Curzon Planı doğrultusunda yeni bir barış programı gündeme gelecek; bu doğrultuda önce Müttefik Ülkeler arasında uzlaşmaya varılması, sonra İzmir, Trakya, Kilikya ve Boğazlara ilişkin düzenlemelerin gözden geçirileceği bir barış antlaşması için Yunanistan ve Türkiye ile masaya oturulması kararlaştırılacaktır.

Sakarya Zaferi, iç savaş cephesini de belirleyecektir. Başkumandanlık yetkileriyle savaşı komuta eden Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın savaştan İtilaf Devletlerini uzlaşmaya sevk eden bir zaferle çıkması, siyasal konumunu güçlendirip sahip olduğu makamın yetkilerini pekiştirdiği ölçüde, padişahın "devlet başkanlığı"nın ikame edilmezliğini savunan Meclis içi muhalefeti huzursuz etmiş ve muhalefetin daha da ileri gidilmeden yetkilerin sınırlandırılması yönünde adımlar atmasına neden olmuştur. Ekim ayında ard arda verilen istizah takrirleriyle emri altındaki komutanların görevlerini kötüye kullandığı, çıkardığı *Tekâlifi Milliye Emirleri*'yle ordunun lojistik ihtiyaçlarının karşılanamadığı ve cephe gerisi ile cephe yönetiminin birbirinden ayrılmasına ihtiyaç olup olmadığı gündeme getirilmiş; Koçgiri İsyanı ve Pontus sorununa müdahalede yetkilerini aştığı gerekçesiyle Merkez Ordusu Kumandanı Nureddin Paşa'nın görevden alınması ve cephe gerisinin yönetiminin Meclise bırakılması istenmiştir.[627] Takrirler hukuki sonuç doğurmamakla birlikte, Başkumandan ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya adem-i itimat edildiği görüntüsünü ortaya çıkarmışlardır.

Söz konusu takrirler, Kasım ve Aralık aylarında, Meclis Hükümetine karşı üç ayrı teşkilât talebinin gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Talepler, *Başkumandanlık Kanunu*'nun 31 Ekim 1921'deki ilk temdidi üzerine Meclis gündemine gelmiştir.[628] Birincisi, 24 Kasım 1921'de Meclis'te görüşülmeye başlanan *Heyeti Vekilenin Salâhiyet ve Vazifesine dair Kanun Teklifi*'dir.[629] *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun 7.md'sine istinaden yeni bir düzenleme yapılma ihtiyacının doğması ve Encümeni Mahsusu oluşturan muhalif mebusların Meclisin yetkilerini sınırlandırmayacak bir

---

626 A.g.e., s.460-461.

627 BMM GZC, İ: 64, İkinci ve Üçüncü Celseler, 11/08/1921; BMM GZC, İ: 85, Birinci ve İkinci Celseler, 03/09/1921; BMM GZC, İ: 86, İkinci Celse, 04/09/1921; BMM GZC, İ: 87, Birinci Celse, 05/09/1921; BMM GCZ, İ: 100, İkinci Celse, 27/09/1921; BMM GZC, İ: 101, Birinci ve İkinci Celseler, 29/09/1921. Nurettin Paşa, bu istihzah takrirleri sonucunda değil, ama 3 Kasım 1921 tarihli Başkumandanlık Emri'yle azledilecek, tahtı muhakemeye alınmasına izin verilecektir. Ancak Koçgiri Tahkikat Heyeti'nin Aralık 1922'deki raporuna istaneden suçsuz bulunacaktır. Mustafa Balcıoğlu, *İki İsyan-Koçgiri, Pontus-Bir Paşa-Nurettin Paşa*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2003, s.272, 284, 286.

628 *160 sayılı Başkumandanlık Müddetinin 5 Teşrinisaniden İtibaren Üç Mah Daha Temdidine dair Kanun*'a ilişkin tartışmalar için bkz. BMM ZC, C: 14, İ: 102, 31/10/1921; BMM GZC, İ: 102, Birinci ve İkinci Celseler. Kanun görüşmeleriyle ilgili açıklamalar bu kaynağa istinaden yapılmıştır; aksi gösterilmediği taktirde, bu kaynağın referans alındığı kabul edilmelidir.

629 BMM ZC, C: 14, İ: 116, 24/11/1921.

düzenleme yapılmasını istemeleri üzerine gündeme gelmiştir.[630]

Teklif, savunulanın aksine, "meşrutiyetçi" bir hükümet biçiminden yana olunduğunu ve Meclis Hükümeti dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu mevcut kabine sisteminin savunulduğunu göstermiştir. Bir, Gerekçe'de, *Kanûn-ı Esâsî*'nin "birinciden yedinci maddeye kadar mezkûr olan hukuku âliyei Hilâfet ve Saltanatın mahfuziyeti" esasının müzakere ve münakaşa edilemeyecek bir ilke olarak kabul edildiği;[631] bu nedenle, Büyük Millet Meclisi karşısında Heyet-i Vekilenin sadece muvakkat (geçici) görev ve yetkilerinden bahsedilebileceği ve düzenlemenin de bu sınırları esas alarak yapılabileceği belirtilmiştir. İki, Büyük Millet Meclisinin doğrudan kullanabileceği yetkiler birinci maddede kavanin tefsiri, istikraz ve imtiyaz mukavelelerinin tasdiki, fevkalâde rütbe, nişan ve manasıp tevcihi, affı umumi ilanı, idarei örfiye ilanı olarak sıralanmıştır. *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nda böyle bir sıralama olmadığı halde, Meclisin yetkileri kanunda sıralanmak suretiyle sınırlandırılmıştır.[632] Meclis Reisinin yetkileri ile Meclisin yetkilerinin birbirinden ayrılarak, Meclis Reisinin yetkilerinin elinden alınması öngörülmüştür. Çünkü, Başkumandanlık yetkilerinden olan kuvvayi berriye ve bahriyenin kumandası da Meclisin görevleri arasında sayılmıştır. Üç, Büyük Millet Meclisinin yetkileri büyük ölçüde Heyet-i Vekileye devredilmiştir. Rütbe, nişan ve manasıp tevcih ve itası (md. 2), idam hükümlerinin tetkik ve kararı (md. 3) gibi "devlet başkanlığı" yetkilerinin de bir kısmı Heyet-i Vekileye verilmiştir. Heyet-i Vekile, ayrıca, 48 saat içinde Meclise arz etmek şartıyla idarei örfiye ilan edebilecektir (md. 4). Heyet-i Vekile, verdiği kararlarda bir tek Meclise karşı sorumlu kılınmıştır (md. 6).

Gerekçe ve hükümlerden, sultan ve halife olarak padişahın kendinde topladığı yetkilerin, bir başka makam veya organ tarafından ikame edilmeden, geçici olarak kullanılmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Salâhaddin Bey'in (Mersin) sözleri bu tespiti doğrular.

> "Mahcur olan [iktidarı elinden alınmış olan] hilâfet ve saltanat makamına muhassas bir kuvvet vardır. Meclisi Millî bunların heyeti umumiyesini şahsiyeti mâneviyesinde cemetmiş, binaenaleyh teşri ve icra arasındaki iki kuvvetin noktai tevazünü Meclisi Âlinin şahsiyeti umumiyesinde müntabi ve münceli bulunmuştur."[633]

Padişahın Mecliste toplanan yetkilerinin başka bir makam ve organ yaratılmadan, geçici olarak kullanılmasının tek yolu ona eş düzeyde bir "dev-

---

[630] 24 Kasım 1921 tarihinde görüşülmeye başlayan Kanun Teklifi'nde, Encümeni Mahsus üyeleri Celâleddin Arif Bey (Reis, Erzurum, imzası bulunmuyor), İsmail Safa Bey (Mersin), Salâhaddin Bey (Mersin), Ragıb Bey (Kütahya, muhalefet şerhiyle), Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Mehmed Rasim Bey (Sivas), Fuat Bey (Çorum, vefat), Mehmed Vehbi Efendi (Konya), Operatör Emin Bey (Bursa, muhalefet şerhiyle), Hasan Basri Bey (Karesi) ve Ahmed Nafiz Bey'in (Canik) adları yer almaktadır. BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921.

BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921, s.321.

Mustafa Kemal Paşa'nın itirazları için bkz. BMM ZC, C: 14, İ: 120, 01/12/1921.

BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921, s.325.

let başkanı" yaratılmamasından geçmektedir. Mecliste toplanan yetkilerin, Heyet-i Vekilede yoğunlaştırılmakla birlikte, Meclis Riyasetinden alınması öngörülmüştür. Heyet-i Vekile, Meclis tarafından seçilecek ve ona karşı sorumlu olacak; ancak Meclisin Reisine, Heyet-i Umumiye ve Heyet-i Vekile kararlarının onayı için verilen tasdik yetkisi sadece istişarî nitelikte olacaktır (md. 6). Hatta Meclis Reisinin 48 saat içinde imza ve iade etmediği Heyet-i Vekile kararları, Heyet-i Vekile tarafından doğrudan doğruya icra edilebilecektir (md. 5). Vekillerin, hükümetin siyaseti umumiyesinden müştereken ve dairelerine ait umurdan münferiden mesul olacakları hükme bağlanarak (md. 12, 13), Heyet-i Vekilenin, Kabine Sistemine özgü bir "müşterek sorumluluk"la çalışması öngörülmüştür. Heyet-i Vekile Riyaseti de, Meclis Hükümetinin "reis-i tabiisi" olan Meclis Riyasetinden ayrı bir makam olarak düzenlenecektir. Heyet-i Vekile Reisi, Meclis tarafından seçilecek; o da "Heyeti Vekilenin intihap ve teşkilinde tecanüs ve tesanüdü temin etmek" maksadıyla diğer vekilleri intihap ederek Meclisten itimat reyi talep edecektir (md. 10 ve gerekçesi). Salâhaddin Bey (Mersin), yeni düzenlemeyi şöyle özetler.

> "Meclisi Âlinin Reisi, Heyeti İcraiyenin de Reisi tabiîsi bulunması demek, mesul icra âmiri olması demek değildir. Murakıp olması demektir. Yani icraya ait vazaifin mesuliyetini deruhte eden ancak İcra Vekilleri Heyeti Reisi olmak lâzımdır. [...] siyaseti icraiye mesuliyetinde bulunan zat, doğrudan doğruya Meclise karşı mesul kalmalı, fakat icraatı, Reis vasıtasiyle tahtı murakabede bulunmalıdır. [...] Yani bugün İcra Vekilleri Reisi olan zat, siyaset ve umuru Devlet ve milletin doğrudan doğruya mesulüdür ve mesulü olmak lâzımdır."[634]

Bir makam olarak Heyet-i Vekile Riyasetini ve bir organ olarak Heyet-i Vekileyi, bir devletin tek yetkili organı olarak ilan edilmiş Meclis Hükümetinin Meclis Riyasetinden ayırarak teşkilâtlandırmak, yeni bir "devlet başkanlığı" ve hatta yeni bir "devlet" iddiası olmayan bir yürütme organı teşkil etmek anlamına geliyordu. Salâhaddin Bey (Mersin) de, Meclis Hükümetinin yönetim şekli olan kuvvetler birliğini "fazla merkeziyetçi" buldukları için, meşrutiyete uygun kuvvetler ayrılığına uygun bir teklif hazırladıklarını dile getirmiştir.

Teklif karşısında söz alan Şeref Bey (Edirne), "devlet başkanı" tayin etmeden yürütme organı kurmanın ortaya çıkaracağı iktidar boşluğunu ve hükümetleşmeden devletleşmeye adım atmanın mümkün olamayacağını açık bir şekilde ortaya koyar. Hakkı hükümetin hakkı hükümdarî sorunuyla aynı sorun olduğunu ifade eder; hakkı hükümdariyi ya halk hükümetinin de başı olan Meclis Reisine vereceksiniz; ya da, dışarıdan bir hükümdar tayin edeceksiniz; bütün mesele budur, diyerek teklifin mahiyetini gözler önüne serer.

---

[634] BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921, s.326.

"Mesul bir kabine istiyorsunuz. Bunun başına Hükümdarı koymadıkça Muvazenei kuvayı meydana getiremezsiniz. [...] Meclisin Reisi, yalnız Meclisten aldığı Meclisin ona verdiği kuvvet ve kudretle iş görür. Ve siyaseti umumiyede kendisi daima nigehban olur ve gördüğü şeyleri Meclise söyler ve diğerlerine veçhe yani (Direktif) denilen veçheyi tâyin eder. O vakit Meclisin Reisine hakkı hükümdariyi vermiş oluyorsunuz. Vermediğiniz takdirde sizin kararlarınızı kim tasdik edecek? [...] Meclis Reisine siz bu hakkı vermediğinizde bu ihtilâfı kim halledecek? [...] Meclis Reisi ile Heyeti Vekile Reisi arasında bir ihtilâf zuhur eyledi. [...] Burada onu halletmek için üçüncü bir hakim lâzımdır. [...] Hakkı hükümdariyi tesbit ediniz, bu olur. [...] Halk İdaresi esasına müsteniden kuracaksınız. Bunun haricinde istemeyiz."[635]

1 Aralık 1921 tarihindeki Meclis konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, teklif karşısında çok sert konuşur; bütünüyle tahrip edilmesi gerektiğini, bunu yapmanın doğrudan mevcut hukukun savunulması ve tasdik edilmesi anlamına geleceğini söyler.[636] *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'ndaki Meclisin feshini yeniden gündeme getiren ve Heyet-i Vekileye Meclisi feshe bile götürebilecek derecede yetkiler tanıyan bir teklifin asla kabul edilemeyeceğini savunur. Heyet-i Vekile'ye Meclis ve Meclis'in Reisi üzerinde yetkiler tanınmasına, bunun için Meclis Reisinin tasdikini beklemeden icra kuvvetinin kullanılabilecek olmasına (md.5) şiddetle karşı çıkar. Meclisin yetkilerinin sınırlandırılmak istenmesinin, şekli bir sorun olmadığını; bilakis bir yönetim sorunu olduğunu vurgular. İktidarı bir "halk hükümeti" vasıtasıyla elinde tutan milletin egemenlik haklarının ve bu hakları kullanma biçiminin sorgulandığını; aslen bunun kabul edilemez olduğunu söyler. Kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı üzerinden açılan bir meşrutiyet tartışmasının ancak milli egemenliği sorgulamaya yarayacağını belirterek; halk egemenliği karşısında meşrutiyetin sadece "kişisel iktidar"ı kuvvetlendireceğini ve koruyacağını savunur. "Halk hükümeti"nin yüzyılların "kişisel iktidar"ına karşı bir hükümet biçimi arayışı ve şimdiye kadar bulunmuş en etkili biçim olduğunu dile getirir.

"Hükûmetimizin şekli, vaziyeti, mahiyeti, meşruiyeti ve her şeyi tespit olunmuştur. [...] Düşmanlarımız bundan istifadeyi katiyen düşünmesinler.

[...]

Yalnız bildiğim ve bilinmesi, ilân edilmesi lâzımgelen bir hakikat varsa o da milletimiz hiç kimsenin muvafakatine lüzum görmeden ve muvafakat etmiyenlere karşı isyan ederek hâkimiyet-i milliyesini almış ve öylece istimal etmekte bulmuştur. [...] Millet hâkimiyetini almıştır. Ve isyan ederek almıştır. Alınmış olan hâkimiyet hiçbir sebep ve suretle terk ve iade edilemez, tevdi edilemez! Bu hâkimiyeti tekrar alabilmek için, almak için istimal edilmiş olan vesaiti kullanmak lâzımdır."

[...]

---

635 BMM ZC, C: 14, İ: 117, 26/11/1921, s.352, 353.

636 BMM ZC, C: 14, İ: 120, 01/12/1921.

[Kanûn-ı Esâsî'nin] ahkâmı cari oldukça memleket ve milletin üzerinde istibdat ve mutlakıyetin berdevam olmasına mâni olacak hiçbir kuvvet yoktur. [Kanûn-ı Esâsî'nin] kuvvetini, ya bir adam kullanabilir veya o adamı elinde kullanabilecekler kullanabilir."

[...]

İrade-i milliye, hâkimiyet-i milliye denilen kuvvet gayri kabil-i taksim ve tefrik olduğu bedihiyat-ı riyaziye ile de anlaşılıyor.

[...]

Usulü meşrutiyette hâkimiyet-i milliye heyet-i teşriiyede tecelli ettiriliyor, halbuki Efendiler, hâkimiyet-i milliye kuvve-i teşriiyede değil bu kuvvetin fevkında tecelli eder. O ise kuvve-i icraiyeye aittir. [...] [K]uvve-i teşriiye kanunu yapar, fakat yine kuvve-i teşriiye, yaptığı kanunun tahkikatını bizatihi temin ve tekeffül etmez ve taahhüdetmez. Halbuki Efendiler, her şey kanun yapmaktan ibaret değildir. Bilâkis her şey o kanunları tatbik etmek ve ettirmekten ibarettir."

[...]

"İşte Efendiler, bu kuvve-i müstebide ile bir kuvve-i asliye ve hakikiyenin mücadelesi bidayetten bugüne kadar temadi etmişti. [...] Ve bütün bu mücadele, kuva-yi asliyenin sahib-i aslisi olan heyeti içtimaiyenin saadet-i hakikiyesine müteveccih olan bir sâyin, bir kuvve-i müstebide ile mücadelesidir. Kuvve-i asliye, irade-i milliye, kuvvetini ihsana muvaffak olabilecek derecede kuvve-i müstebideye karşı şekil ve vaziyet almak ister."[637]

İlhan Arsel, bu konuşmayı "Atatürk için önemli olan sorun, egemenliğin sadece ve en üstün bir iktidar olarak millete ait bulunduğunu belirtmek değil ve fakat milletin bu egemenliği padişah ile paylaşmaksızın kullanabilmesini sağlamaktı. [...] Meşrutiyet denilen rejim aslında birbirine zıt ve birbiriyle çatışan [bu] iki çıkarı bağdaştırmak esasına dayan"dığı için Atatürk meşrutiyete karşı çıkmıştır diyerek, özetler.[638] 1 Aralık 1921 tarihli konuşma, bu özelliğiyle, 1923 Devrimi'nin fay hattının "devlet başkanlığı" sorunundan geçtiğini ve diğer bütün sorunları kestiğini belgelemiştir, denebilir.

Mustafa Kemal Paşa, çözümün, Meclis Reisinin yetkilerini sınırlamak değil, tam anlamıyla itimat edilecek bir reisin seçilmesi olduğunu ekler. Hüseyin Avni Bey'in (Erzurum) bu öneri üzerine, "İmha etmeye kuvvetimiz olmadığını beyan etmekle beraber itimatımız da vardır." sözleri mücadelenin ne kadar keskin bir düzlemde ilerlediğini, kılıçların kolay kolay kınına girmeyeceğini gösterecektir.[639] 3 Aralık 1921 tarihli oturumda, Encümen-i Mahsusun yetkisini aştığı söylenmesine rağmen, teklifinin reddedilmeyerek Encümene iade edilmesi de bunun kanıtıdır.[640] Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ise, aynı gün İcra Vekilleri Heyetinin salâhiyet

---

637 "Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle", 1 Aralık 1921, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s.202-233, s. 212, 217, 222, 227, 228, 229.

638 İlhan Arsel, a.g.e., s.764, 768.

639 "Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle", a.g.e., s.207.

640 BMM ZC, C: 15, İ: 121, 03/12/1921.

ve vazifesinden ayrı bir intihap kanunu teklifi vererek, konunun en azından iki başlığa ayrılmasını sağlamaya ve intihap sorununu çözmeye çalışmışlardır. Açıkça ifade edilmiş iktidar mücadelesi, böylece ikili iktidar koşullarının çözüleceği bir geleceğe ötelenmiştir.

İkinci teşkilât önerisi ise, 27 Aralık 1921'de *Harp Encümeni Fevkalâdesi Teşkiline dair Kanun Lâhiyası*'yla gündeme gelmiştir. Cephe ve cephe gerisinin yönetimini birleştiren *Başkumandanlık Kanunu*'na karşı, cephe gerisinin yönetimini cephe yönetiminden ayırarak Meclise bırakmayı öngörmüştür.[641] Lâyihayı şekillendiren istizah takrirlerinin birinin görüşmesinde 14 Aralık 1921'de Durak Bey (Erzurum), Meclis'in, kendisini işlevsiz bırakacak kadar çok yetkiyi Heyet-i Vekileye verdiğini söylemiş; Salâhaddin Bey (Mersin) de, Meclisin yetki ve sorumluluğun kendinde olduğunu hatırlatarak, Encümenler aracılığıyla icra yetkisini de doğrudan üstlenmesi gerektiğini savunmuştur.[642]

Lâyiha, *Harp Encümeni Fevkalâdesi*'nin, Müdafaai Milliye, Hariciye, Dahiliye, Nafıa, Sıhhiye, Muvazenei Maliye ve İktisat Encümenlerinden gösterilecek namzetler arasından Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesince her üç ayda bir yenilenmek üzere seçilen on âzadan oluşmasını öngörmüştür.[643] Encümeni Fevkalâdenin kendine ait bir teşkilâtı olmayacak; gerek görüldüğü taktirde, başkumandan nezdinde çalışmak üzere Vekâletlerden seçilen memurlar görevlendirilecek ve böylelikle başkumandana bağlı geçici bir teşkilât oluşturulabilecektir. Ayrıca Encümeni Fevkalâde "Vekillerin huzur ve iştirakiyle de içtimalar aktederek bu noktai nazardan [birinci maddede belirtilen gayeyi temin için] Vekâletlerin veçhei harekat ve icraatını ihzara ve bu dairede ittihazı mukarrerat ile takip ve murakabeye memur" kılınabilecektir (md.4). Bu özellikleriyle, İcra Vekilleri Heyetini ikame eden bir teşkilât veya onunla eş düzeyde bir organ öngörülmüş oluyordu; bu, bir kez daha Mecliste şiddetli tartışmaların kapısı aralamıştır.[644] Son tahlilde, icra ve murakabe vekilleri ayrımına gidilmiş; Encümeni Fevkalâdenin murakabe vekillerinden oluşması önerilmiştir.

9 Ocak 1922 tarihli gizli oturum görüşmelerinden Harp Encümen-i Fevkalâdesine paralel, Heyet-i Vekilenin bileşenin ve cephe gerisi ile cephe yönetiminin değiştirilmek istendiği anlaşılmaktadır.[645] Salâhaddin Bey (Mersin), İcra Vekilleri Riyaseti ile Erkânı Harbiye Riyasetinin ayrılması, Erkânı Harbiye Riyaseti ile Müdafaai Milliye Vekâletinin birleştirilmesi, geri hizmetinin idaresinin Meclis adına müştereken Müdafaai Milliye Vekâleti ve Harp Encümenine verilmesi, Divân-ı Riyasetle birlikte çalışacak

---

641 Lâyihayı önceleyen tartışmalar için bkz. Fatma Eda Çelik, "1922: 'Yeni Türkiye'yi Kuracak Zafer İçin Beşeri ve Mali Kaynakların Yönetimi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e., s.923-1326, s.964-966.
BMM GCZ, İ: 128, 14/12/1921.
Lâyiha metni ve Meclis görüşmeleri için bkz. BMM GCZ, İ: 135, 27/10/1921; BMM GCZ, İ: 135, 27/12/1921.

644 Vehbi Efendi (Konya) Harp Encümeninin kuruluşunun tamamlanması halinde Heyet-i Vekilenin mülga olacağını belirtmiş; bu nedenle, kanunun birinci maddesinin Heyet-i Vekilenin mülga olduğuna dair bir ibare konulmasını teklif etmiştir. BMM GCZ, İ: 141, İkinci Celse, 07/01/1922.
BMM GCZ, İ: 142, İkinci ve Üçüncü Celseler, 09/01/1922.

bir Encümen Rüesası oluşturulması, Vekillerin fevkalade işlerin idaresinde bir vekil muavini bulundurmalarının gerektiğini savunmuştur. Refet Paşa (İzmir) da, Erkânı Harbiye Riyasetinin, başkumandana bağlı olacak daha geniş yetkiler verilmiş Müdafaai Milliye Vekâletiyle birleştirilmesini önermiş; sürekli Ankara'da bulunabilecek bir Müdafaai Milliye Vekâleti müsteşarı ile Erkânı Harbiye Riyaseti muavinine ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve İcra Vekilleri Heyeti Riyasetinin de kendine bağlı bir vekâlet olmaksızın müstakilen idaresine taraf olmuştur.

9 Ocak 1922 tarihli gizli oturumda Başkumandan ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa, bu girişimlere cevaben, *Başkumandanlık Kanunu*'nun çıkarılmasıyla fiilen Müdafaai Milliye Vekâleti ile Erkânı Harbiye Riyasetinin birleştirilmiş olduğunu, cephede iki ayrı ordu olmadığını, cephe gerisi ile cephe yönetiminin o an için birbirinden ayrılamayacağını, Meclis Reisinin mevcut rüesanın "reisi tabiisi" ve başkumandanlığın Meclis Riyasetinde olmasından dolayı harp karargâhının Ankara olduğunu ve cephede kendisine ayrı bir karargâh tesis etmenin isabetli olmayacağını savunmuştur. 16 Ocak 1922'ye kadar Meclis içinde çözülemeyen Harp Encümeni teşkili sorunu, Meclisi by-pass eden bir Başkumandanlık ve Meclis Reisliği Tezkeresi ile aşılmaya çalışılacaktır.[646] Söz konusu tezkereyle, Başkumandan riyasetinde Meclis Reisisanisi, Maliye ve Müdafaai Milliye Vekilleri, Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi, Müdafaa-i Milliye ve Muvazene-i Maliye Encümeni Reislerinden oluşan bir Harp Encümeni kurulacaktır. Her ne kadar, Vekâletler ve Encümenleri birleştiren bir uzlaşma arayışı gibi görünse de, kurulan Harp Encümeni Fevkalâdesi, teklifin tam zıttı yönde bir teşkilâtın kuruluşunu ve Milli Güvenlik Kuruluna benzer bir kurulun inşasını ifade etmektedir.

Üçüncü öneri, Yusuf Ziya Bey (Bitlis) ve 75 mebusun imzasıyla, 26 Ocak 1922'de içtima süresinin dört ay süre ile sınırlandırılması kanun teklifiyle gündeme gelen "İkinci Meclis" oluşumudur. Mebusların işleri nedeniyle Mecliste sürekli bulunamamaları ve tasarruf tedbiri ihtiyacı gerekçe gösterilerek, "müstermirren" (kesintisiz, sürekli) toplanan mevcut Meclisin yerine, dört ay eksiksiz toplanacak bir daimi meclis ile dört ay sonunda her seçim bölgesinden seçilerek gelecek ikişer mebustan oluşacak ikinci bir meclisin kurulması önerilmiştir.[647]

Teklif, *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'na aykırı olduğu gerekçesiyle havale edildiği Lâyiha Encümeni tarafından çoğunlukla reddedildiyse de, Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 18 Şubat 1922'de gönderdiği bir yazıyla, benzer şekilde bir İkinci Meclis önerisinde bulunmuştur.[648] "Hükümet Şekli" ve "Ayan Meclisi" hakkındaki bu teklif, bir takım muhafazakârların fikr-i teceddüdü engellemelerine ve lâyihaların gerektiği gibi tar-

---

[646] Tezkere, 19 Ocak 1922 tarihinde Meclise tebliğ edilmiştir. BMM ZC, C: 16, İ: 145, Birinci Celse, 16/01/1922; BMM ZC, C: 16, İ: 147, Birinci Celse, 19/01/1922.

[647] BMM ZC, C: 16, İ: 150, İkinci Celse, 26/01/1922,

[648] Zeki Sarıhan, a.g.e., s.283; Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifi ve Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, a.g.e., s.1180-1183. Aynı yerde, Kâzım Karabekir Paşa, 242. dipnotta İkinci Meclis konusundaki uyuşmazlık nedeniyle kendisinin muhalefete geçtiğini de kaydetmiştir. A.g.e., s.1182.

tışılmadan reddedilmesine karşı, millet tarafından seçilebilecek ihtisas sahibi, Türkiye Hükümeti'nin vekâlet, valilik veya ordu kumandanlığında bulunma şartlarını taşıyan kişilerinden oluşacak bir *Büyük Mütehassıslar Meclisi*'nin kuruluşunu öngörmüştür. Büyük Mütehassıslar Meclisinin kendi içinden nafıa şûrası, askerî şûra gibi vekâletlerin görev alanlarına denk gelecek birer de şûra çıkarması gerektiği vurgulanmış; aksi halde vekiller değiştikçe programların da değişeceği ifade edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 4 Mart 1922 tarihli cevabında, "milletin bütün hukuk ve selâhiyetini haiz olarak intihab edilmiş ve edilecek olan Büyük Millet Meclisinin mukarreratı esasiyesini diğer bir heyetin kararıyle takyid eyleme[nin] idare-i umumiyede takip eylediğimiz esasatın ruhuyla" bağdaşmayacağını; vaziyeti hukukiye ve ameliyede bir ikiliğin çıkacağını; İkinci Meclis yerine, Meclise üye seçiminde dikkatli olunması ve Encümenlere uzman kişiler seçilmesini uygun bulduğunu iletmiştir.[649]

Teşkilât önerilerini, 1922 yılında, *Başkumandanlık Kanunu*'nu uzatma görüşmeleri sırasındaki mücadeleler izleyecektir. Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya verilen başkumandanlık yetkisi, ilki 5 Şubat 1922'den ve ikincisi 5 Mayıs 1922'den itibaren geçerli olmak üzere 2 defa üç aylığına ve üçüncüsü 20 Temmuz 1922 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere nihai zafere ulaşana kadar süresiz olarak uzatılmıştır.[650] Ancak her uzatma görüşmesi Mecliste büyük tartışmalar yaratmış; hiçbir kanun tartışmasız geçmemiş ve her bir tartışma yetkilerin sınırlandırılmasına yönelik olmuştur. Meclis oturumlarını kilitleyen en şiddetli tartışmalar ikinci *Temdid Kanunu* görüşmelerinde yaşanmıştır. Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Ali Şükrü Bey (Trabzon), Ziya Hurşit Bey (Lâzistan), Salâhaddin Bey (Mersin) ve Mehmet Şükrü Bey'in (Karahisarı Sahib) Meclisin yetkilerinin devredilmesine ilişkin itirazları başta olmak üzere, yapılan tartışmalar sonunda 4 Mayıs 1922'de kanunun uzatılması için yeterli çoğunluk sağlanamamıştır.[651] Heyet-i Vekile üyeleri Fevzi Paşa, Kâzım Paşa, Rauf Bey, Fethi Bey ve Yusuf Kemal Bey, bunun, hem Başkumandana hem de kendilerine yönelik bir adem-i itimatsızlık olduğu gerekçesiyle 5 Mayıs 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya istifa etmek istediklerini bildirmişlerdir.[652] 6 Mayıs 1922'de *Temdid Kanunu* yeniden Meclis gündemine geldiğinde, tartışma Meclisin yetkilerinin kullanılması içeriğinden uzaklaşmış; Hüseyin Avni Bey'in (Erzurum) sözleriyle, henüz büyük taarruza hazırlanılan günlerde, sulh devresine girildiği ve bütçeye yük olunduğu gerekçesiyle savaşın ve başkumandanlık yetkilerinin gereksizliğine ilişkin bir karşı-savunuya dönüşmüştür.[653] *Temdid Kanunu* ancak 6 Mayıs 1922 tarihli oturumda Meclisten geçebilmiştir. Büyük Taarruz'un hemen öncesindeki üçüncü uzat-

---

[649] Kâzım Karabekir, a.g.e., s.1181.

Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.968-971. *189 sayılı Başkumandanlık Müddetinin 5 Şubat 1338 Tarihinden İtibaren Üç Mah (Ay) Daha Temdidine dair Kanun* için bkz. BMM ZC, C: 16, İ: 154, Birinci Celse, 04/02/1922.

BMM GCZ, İ: 39, İkinci ve Üçüncü Celseler, 04/05/1922.

Zeki Sarıhan, a.g.e., s. 415-416; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.870-885.

BMM GCZ, İ: 40, Birinci Celse, 06/06/1922; BMM ZC, C: 19, İ: 40, 06/06/1922.

mada ise, kanunda değişikliğe gidilmiş; ikinci madde kaldırılarak, başkumandana verilen fevkalade teşrîî, idari ve adli yetkiler elinden alınmıştır.[654]

Sıcak savaşın gerekliliklerinin artması, Başkumandan ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın uzun süreler için Meclis görüşmelerine katılamayarak cephede bulunmasının zorunlu hale gelmesi ile iç disiplini zayıf bir grup eliyle hükümetleşme sorununun çözülememesi mücadeleyi keskinleştirmiştir.[655] Mart ile Temmuz arasında Meclis içi muhalefet güçlenmiş; Temmuz ayında İkinci Grup adını alacak bir örgütlülüğe ve programatik birliğe kavuşmuştur. Meclis içi muhalefet öyle güçlenmiştir ki, 8 Temmuz 1922 tarihinde, 3 Aralık 1921'de Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının verdiği *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına dair Kanun Teklifi* Meclis'e geldiğinde muhalefet çoğunluğu elde etmeyi başarmış ve teklifin 244 sayılı Kanun doğrultusunda yasalaşmasını sağlamıştır.[656] Böylelikle *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun 9. maddesi ilga edilerek, namzetlik usulü lağvedilmiş; İcra Vekilleri Reisi ve İcra Vekillerinin Meclis tarafından ayrı ayrı seçilmesi ve tevkil edilmesi usulü kabul edilmiştir. Değişiklik üzerine, İcra Vekilleri Heyeti, 10 Temmuz'da istifa etmiş; 12 Temmuz'da İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine Rauf Bey'in (Sivas) seçileceği yeni bir hükümet kurulmuştur.[657] Yine de, yeni hükümette İcra Vekilleri yerlerini korumuş; 1921' de teklif edilen kabine sistemine benzer bir değişiklik ortaya çıkmamış; Meclis Reisinin yetkileri sınırlandırılmayarak, Meclis Reisi İcra Vekilleri Heyetinin "reisi tabiisi" olma vasfını korumuştur.

3 Aralık 1921'de muhalefetin Encümen-i Mahsusa gönderdiği *İcra Vekillerinin Vazife ve Salâhiyet Kanun Lâyihası* 15 Temmuz 1922'de Meclise geldiğinde de, lâyiha Meclisten geçemeyerek, İcra Vekilleri Heyetinin yetki ve sorumluluklarının belirlenmemesi pahasına kanun kadük kalacaktır.[658] Böylece, bir yandan, Encümenlerden seçilecek üyelerden oluşması tasarlanan Muhtelit Encümenin İcra Vekilleri Heyetine siyasi veçhe vermesi ve İcra Vekilleri Heyetinin yetkilerinin sınırlandırılması engellenmiş olacak; ancak, diğer yandan *Kanûn-ı Esâsî*'den beri belirlenemeyen yürütme organının görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi işi, ikili iktidarın çözüleceği ve yürütmenin de başı olan "devlet başkanı"nın görev, yetki ve sorumluklarının belirlenebildiği bir geleceğe havale edilecektir.

5.3.3. İkili İktidarın Çözülüşü ve "Kişisel İktidar"ın Sonu: Padişah vs. Cumhurbaşkanı

1923 Devrimine giden yolda, 1918-1922 yılları arasında biriken çelişkiler, ikili iktidarın kuruluşunda olduğu gibi, üç iktidar odağının birbirine karşı konumunu değiştiren bir gelişmeyle aşılacaktır. İşgal, nasıl ikili iktidarın kuruluşunu belirlemişse, sürdürülemeyecek hale gelmesi de benzer şekil-

---

654 BMM ZC, C: 21, İ: 77, 20/07/1922.

655 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, a.g.e., s.379-398; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.969.

656 BMM ZC, C: 21, İ: 70, 08/07/1922; Ömür Sezgin, a.g.e., s.93-97; Rıdvan Akın, a.g.e., s.114-121.

657 BMM ZC, C: 21, İ: 71, 10/07/1922; İkinci Celse; BMM ZC, C: 21, İ: 72, 12/07/1922.

658 BMM ZC, C: 21, İ: 74, 15/07/1922; Rıdvan Akın, a.g.e., s.121-123.

de ikili iktidarın çözülüşünü belirlemiştir. İtilaf Devletleri, ancak dolaylı yollarla işgal edebildikleri ve yönetebildikleri topraklarda bir iktidar odağı olmayı sürdürememiş; İstanbul Hükümeti de, işgalin devamının mümkün olmadığı durumda, "koşullu ve bağımlı" iktidarını devam ettirememiştir. 26 Ağustos'ta başlayan ve 30 Ağustos'ta zaferle sonuçlanan Büyük Taarruz, tam bu süreçte, "Yeni Türkiye"nin kuruluşunu hazırlayacak devrimci bir kopuş momenti olarak belirerek, Meclis Hükümetini öne çıkarmıştır.[659]

Büyük Taarruz'a giden süreçte, İtilaf Devletlerinin kararları belirleyici olmuştur. 21 Aralık 1921'de İngiliz Parlamentosunda kabul edilen Curzon Planı'yla, İngiltere hem İtilaf Devletleri arasındaki birliği yeniden sağlayacağı hem de Yunanistan ile İstanbul ve Ankara Hükümetlerini barış masasına oturtacağı bir çıkış yolu arama kararı almıştı. Bu bağlamda, 1922 yılı boyunca İtilaf Devletleri çeşitli konferanslarda bir araya gelmişti.[660] Bu konferanslar arasında ikisi, barış görüşmelerinin yeniden başlatılmasına yoğunlaşan iki konferans, Paris Konferansı (22 Mart-26 Mart 1922) ve Büyük Taarruz'dan önce hazırlıklarına başlanan Venedik Konferansı öne çıkmaktadır.[661] İlkinde *Sevr Antlaşması*'nı gözden geçirme şartları son kez belirlenmiş; İtilaf Devletleri, Yunan ve Türk tarafına mevcut işgal koşullarına dayanan bir mütareke önerisinde bulunmuştur. Yunanistan ve İstanbul Hükümetinin kabul ettiği bu öneri karşısında, Meclis Hükümeti, mütarekeyle başlayacak tahliye sürecini şart koşmuştur. Fransa ve İngiliz Parlamentosunun mevcut koşullar altında işgalin devamının imkânsız olduğu yönündeki görüş ve çekincelerine rağmen, İngiliz Kabinesi, Birinci Dünya Savaşı'nın kazanımlarının kaybedilmesine izin verilemeyeceği gerekçesiyle bu öneriyi kabul etmemiştir.

Büyük Taarruz, bu koşullarda başlamış ve Meclis Hükümetinin barış görüşmelerinde inisiyatif alabilmesini sağlayacak bir seyir izlemiştir. İngiltere, 1 Eylül 1922'de tarafları Venedik Konferansı'na çağırdığında, İtilaf Devletleri için artık çok geç kalınmıştır. Ateşkes çağrısına 5 Eylül'de cepheden yanıt verecek Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, ateşkesin ancak Meclis Hükümetinin şartlarının kabul edildiği koşullarda söz konusu olabileceğini bildirecektir. Barış koşullarını sıraladıktan sonra, "Anadolu için herhangi bir müzakereye mahal kalmamıştır. Mütareke, ancak Trakya için mevzu-i bahis olabilir." diyecektir.[662]

---

[659] Büyük Taarruz'un başladığı 26 Ağustos 1922 tarihiyle İzmir'in kurtarıldığı 9 Eylül 1922 tarihi arasındaki olayların kronolojik anlatımı ve ilgili kaynaklar için bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.1220-1235.

[660] A.g.e., s.928-935.

[661] Paris Konferansı için bkz. BMM GCZ, İ: 14, İkinci ve Üçüncü Celseler, 22/03/1922; BMM GCZ, İ: 15, Birinci Celse, 22/03/1922; BMM ZC, C: 18, İ: 20, Dördüncü Celse, 05/04/1922; BMM GCZ, İ: 17, İkinci Celse, 30/03/1922; BMM GCZ, İ: 20, İkinci Celse, 04/04/1922; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.932-935, 1102-1105, 1107, 1110; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.334-335, 337, 339, 341, 343. Venedik Konferansı için bkz. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.586-587

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Hükümeti adına şart koştuğu üç konudan birincisi, işgal kuvvetleri in Trakya'yı 1914 hududuna kadar boşaltması; ikincisi, Yunanistan'ın esirleri teslim etmesi ve üçüncüsü, Yunanistan'ın Anadolu'daki tahribat karşılığında tazminat ödemesidir.

İngiliz Kabinesi, Meclis Hükümetinin kararlılığına ve Batı Anadolu'nun Meclis Hükümetinin yönetimi altına girmesine rağmen, geri adım atmayacak; İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nı kendine yeni hat tayin ederek, Birinci Dünya Savaşı kazanımlarını korumaya çalışacaktır.[663] Ancak, İstanbul'daki Müttefik Orduları Başkumandanı General Harington ve İngiliz Akdeniz Başkumandanlığından gelen, genel taarruzun İstanbul'a kadar genişlemesi halinde ordunun en fazla üç-dört hafta dayanabileceği ve donanmanın da İstanbul'u koruyamayacağı istihbaratı ve Sömürgeler Bakanı Churchill'in sömürgelerden takviye yardım alınamayacağına dair verdiği bilgi, kısa zaman içinde İngiltere'nin savaşı yalnız başına devam ettirmesinin mümkün olmadığını gösterecektir.[664] Bununla birlikte, Yunanistan'ın çekilmesi ve Ankara Hükümetinin "Tarafsız Bölge"yi kabul etmeyeceğini bildirmesinin hemen ardından Fransa da Çanakkale'yi boşaltmış ve 23 Eylül'de Meclis Hükümeti ile İngiltere "Tarafsız Bölge"de karşı karşıya gelmiştir. Tam bu noktada, 20, 22 ve 23 Eylül'de Paris'te yapılan görüşmelerde, İngiltere'nin de rızası alınarak, İtilaf Devletleri, *Misak-ı Millî*'nin dile getirilmemesi, Batı Trakya'dan bahsedilmemesi kaydıyla, Meriç ve Edirne'ye ilişkin taahhüt verilmesine itiraz etmeyeceklerini bildirecek; Ankara Hükümetini, tam yetkili bir temsilci tarafından doğrudan temsil edilmek üzere barış görüşmelerine davet edeceklerdir.[665]

23 Eylül 1922 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından verilen bu Nota, "Yeni Türkiye"ye giden süreçte bir mihenk taşı olmuştur. Nota'yla Meclis Hükümeti ilk defa resmen tanınmış ve eşit statüde bir devlet olarak İtilaf Devletleriyle barış masasına oturmayı başarmıştır. Meclis Hükümetinin başarısı, işgal üzerinden bir iktidar odağı haline gelen İtilaf Devletlerinin birleşik ve merkezi İşgal Yönetiminin fiilen sonudur.[666] Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli kazanımlarından birindeki bu kayıp, İngiltere ve Yunanistan iktidarlarını da sarsmış; Eylül 1922'de Yunanistan'da ordu yönetime el koymuş, kralı değiştirmiş ve askeri hükümetler dönemini açmış; İngiltere'de ise, 11 Ekim'de Mondros Mütarekesi'ni geçersiz kılacak *Mudanya Ateşkes Antlaşması*'nın imzalanmasından hemen sonra 19 Ekim' de Lloyd George Kabinesi düşmüştür.[667] 3-11 Ekim 1922 tarihlerinde gerçekleştirilen Mudanya Konferansı ve sonunda imzalanan *Mudanya Ateş-*

---

[663] Zeki Sarıhan, a.g.e., s.672, 676; Bilâl Şimşir, Cilt IV, a.g.e., 391-392 (10 Eylül 1022), 394-395 (11 Eylül 1022), 395-396 (11 Eylül 1922), s.399-401 (12 Eylül 1922), 407-408 (14 Eylül 1922), 411-414 (14 Eylül 1922), 418-419 (16 Eylül 1922), 421-422 (16 Eylül 1922).

[664] Zeki Sarıhan, a.g.e., s.673, 676, 679, 681, 682, 685, 687-688, 689, 691-692, 694-695; Bilâl Şimşir, Cilt IV, a.g.e. s.426-542; İngiltere'nin kendi komutasında yeni bir cephe açma kararı verdiği Parlamento Toplantısının ardından verilen 18 Eylül 1922 tarihli Nota ile Ankara Hükümetini doğrudan barış görüşmelerine çağırdığı 23 Eylül 1922 tarihli Nota arasındaki gelişmeler için bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.981-982, s.1246-1254.
İtilaf Devletleri Nota'sı için bkz. BCA: 30..10.0.0/54.354..38./4938; Bilâl Şimşir, Cilt IV a.g.e., s.450-542.

[666] 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması imzalanana kadar İtilaf Devletlerinin resmi İşgal Yönetimi devam etmiştir. İtilaf Devletleri'nin İstanbul ve çevresini resmen boşaltma işlemleri 6 Ekim 1923 tarihinde tamamlanmıştır. Bilge Criss, a.g.e., s.206-207
Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.982-984; Yunanistan'daki askerî hükümetler için bkz. "Greece", Rulers, http://rulers.org/rulg2.html#greece (12.12.2011); Zeki Sarıhan, a.g.e., s.763.

kes Antlaşması'yla, Meclis Hükümetinin, İşgal Yönetimi ve Yunanistan işgali altındaki bölgede adım adım iktidarını tesis etme süreci başlamıştır.[668]

İşgal Yönetiminin fiilen sona ermesiyle, ikili iktidarın ikinci iktidar odağı olan İstanbul Hükümetinin de meşruiyeti ve varoluş nedeni ortadan kalkmıştır. Ancak, sadece "koşullu ve bağımlı" bir hükümet olarak varlığını devam ettirebilen İstanbul Hükümeti, ateşkes koşullarında ve barış antlaşmasının imzalanması halinde yine İtilaf Devletleri himayesinde varlığını devam ettirmeye çalışacaktır. Hariciye Nâzırı İzzet Paşa, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'dan, İtilaf Devletlerinin, İstanbul ve Ankara Hükümeti arasında tampon rol oynamasını isteyecek; padişahın değiştirilebileceğini ama Mustafa Kemal'in Osmanlı Hanedanını deviremeyeceğini söyleyecek; İstanbul ve Ankara Hükümetlerini kaynaştırmak için girişimde bulunmayacaklarını belirtecektir.[669]

Hariciye Nâzırı İzzet Paşa'nın 13 Ekim'deki, Sadrazam Tevfik Paşa'nın 17 Ekim'deki taleplerinden anlaşıldığı üzere, İstanbul Hükümeti, barış konferansına iki ayrı Türk delegasyonunun gideceğini verili kabul ettiği için, uzlaşma görüşmelerinin İstanbul'da yapılmasını istemiştir.[670] İtilaf Devletleri de, 28 Ekim'de Lozan Barış Konferansı'na İstanbul ve Ankara Hükümetlerinden iki ayrı temsilci gönderilmesini isteyerek, ikili iktidar koşullarını koruyacak şekilde, İstanbul Hükümetinin varlığından yana bir karar almıştır.[671] İtilaf Devletlerinin daveti üzerine, Büyük Millet Meclisine hitaben bir telgraf çeken Sadrazam Tevfik Paşa, iki hükümetin niteliksel ve amaçsal olarak birbirine yakın olduğunu, anlaşmazlıkların "hakiki" olmadığını söylemiş; İstanbul, Trakya ve Boğazların hala boşaltılmamış, İslâm'ın halifesinin İstanbul'da ve saltanat makamının uhdesinde olmasının göz önünde bulundurulması gerektiğini ve hem Türkiye'nin bu bölgedeki egemenliğinin hem de barış görüşmelerinin İstanbul Hükümetinin varlığına ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.[672]

Bu davet ve İstanbul Hükümetinin tutumu, barış antlaşmasının Türkiye veya Osmanlı İmparatorluğu'yla mı imzalanacağı, yani yeni devletin uluslararası hukuktaki yerini ve hükümet biçimini belirleyecek barış antlaşmasının hangi hükümetle imzalanacağı sorunu, "ikili iktidar"ın mutlaka çözülmesi gereken bir sorun olarak Meclis Hükümetinin önünde durduğunu göstermiştir. "İkili iktidar" koşullarını ortadan kaldırmanın yolu ise, Meclis Hükümetinin, milletin tek temsili yönetim organı olarak bütün

---

668 *Mudanya Ateşkes Antlaşması*'yla hem barış sürecine kadar uyulması gereken mütareke şartları belirlenmiş; hem de Yunanistan işgali altındaki bölgenin (Doğu Trakya) İtilaf Devletleri yönetimine geçici süreliğine devir işlemleri şarta bağlanmıştır. İsmail Soysal, a.g.e., s.61-66; Baskın Oran, "Mudanya Silah Bırakışması", Baskın Oran (Ed.), a.g.e., s.213-214; Bige Criss, a.g.e., s.187-207; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.984-987
Bilâl Şimşir, a.g.e., s.415-416.
Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt II: Mudanya Mütarekesinden 1923 Sonuna Kadar, (11 Ekim 1922-31 Aralık 1923), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.1; BMM ZC, C: 24, İ: 129, Üçüncü Celse, 17/10/1922.
BMM ZC, C: 24, İ: 128, Birinci Celse, 28/10/1922.
BMM ZC, C: 24, İ: 129, 30/10/1922, s.269-270.

ülkede egemen güç olmasından geçmektedir. İstanbul Hükümetinin meşruiyetini kaybettiği; ama Meclis Hükümetinin hükümetleşme aşamasını geçerek, fiili durumu resmiyete kavuşturduğu bir devletleşme aşamasına henüz geçemediği koşullarda, tek egemen güç olarak tanınabilmesi devlet olarak organlaşabilmesine bağlıdır. Saltanat ve hilâfet makamlarının mevcudiyeti, "devlet başkanlığı" makamının da kapsandığı bir devlet organlaşmasını imkânsız hale getirmekte; yürütme kuvvetinin de egemenliğin ayrılmaz parçası olduğu bir millet egemenliğinin devletleşmesinin önüne geçmektedir. Bu nedenle, 1922 Ekim ayına girildiğinde, "ikili iktidar" koşullarının çözülmesi, "devlet başkanlığı" sorununun çözülmesiyle bir ve aynı anlama gelmiş bulunmaktadır. Buna ek olarak, mevcut Padişah Vahdettin ve padişahlık makamının meşruiyetini kaybetmiş olması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu boyunca padişahlık makamı çatısı altında birlikte örgütlenmiş olan saltanat ve hilâfet makamları, ayrı birer "devlet başkanlığı" makamı olarak iki ayrı sorun başlığı şeklinde Meclis Hükümetinin gündeminde yer almaktadır. Dolayısıyla, "ikili iktidar"ı çözücü "devlet başkanlığı" sorunun aşılması, iki aşamada mümkün olabilecektir.

Büyük Millet Meclisi, 30 Ekim 1922'de Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği ve hilâfet sorunu gündemli toplanmıştır.[673] Bu görüşmede hem İcra Vekilleri Heyeti hem de muhalefet tarafından, İstanbul Hükümetinin (Babıâli) *Sevr Antlaşması*'nı kabul etmekle, zaferin mümkün kıldığı bir barış konferansında milleti temsil hakkını kaybettiği ve iki hükümetin birleşmesine hiçbir şekilde gerek olmadığı savunulmuştur. Ancak, Meclise, saltanat makamının da bu suça ortak olduğunu dile getiren, saltanatı ve İstanbul Hükümetini tanımayan; buna karşın, hilâfet makamının esaret altında bulunduğunu ve Büyük Millet Meclisinin onu kurtarma taahhüdüyle yola çıktığını savunan görüşler egemen olmuştur. saltanatın ilga edilmesi halinde, Büyük Millet Meclisinin "idare şekli"nin saltanat olmayacağının kesin olduğunu; ama ne olacağına ilgadan sonra Büyük Millet Meclisince karar verileceği görüşü ağırlık kazanmıştır.

Saltanat makamının ilgası, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamının mümkün olmadığı ve hilâfet makamının kurtarılarak muhafaza edilmesine ilişkin görüşlerin ağırlık kazanması üzerine, Dr. Rıza Nur Bey (Sinob) ve 78 arkadaşının, Osmanlı İmparatorluğu'nun otokrasi sistemiyle beraber munkariz (sona ermiş), Yeni Türkiye Hükümeti'nin söz konusu hudutlar dahilinde Osmanlı İmparatorluğu'nun tek varisi, *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun "hukuku hükümranii milletin nefsine" verdiğinden padişahlık makamının tarihe karışmış, İstanbul'da meşru bir hükümet kalmadığı için İstanbul'un yönetiminin de Büyük Millet Meclisi Hükümetine ait ve hilâfet makamını ecnebilerin elinden kurtarmaya mesul tek merciinin Meclis Hükümeti olduğuna ilişkin takrirleri Meclis gündemine gelmiştir.[674] Takririn içeriğine katılmadığını belirten Hüseyin Avni Bey (Erzurum), konunun önemli olması nedeniyle öncelikle Layiha Encümenine gitmesini is-

[673] BMM ZC, C: 24, İ: 129, Üçüncü Celse, 30/10/1922.
[674] A.g.e., s.293.

temiştir.[675] İkinci Grup üyeleri, takrirde hilâfetin durumunun açıkça belirtilmediği gerekçesiyle, oylamaya katılmayarak, görüşme yetersayısına ulaşılmasını ve dolayısıyla takririn Meclisten geçmesini engellemişlerdir. Saltanat makamı ve İstanbul Hükümetinin meşruiyetini kaybetmesinden dolayı, devamlarının savunulamıyor olmasına karşın, "idare şekli" ve Osmanlı İmparatorluğu ile Osmanlı Hanedanının haklarının korunması yönündeki görüş ayrılıkları, Meclisi "ikili iktidar" sorununun merkezi haline getirmiştir.

31 Ekim 1922 tarihinde Birinci Grup ile İkinci Grup arasında saltanatın kaldırılmasına ilişkin uzlaştırma toplantıları gerçekleştirilmiştir.[676] Bu toplantılar sonrasında Müdafaa-i Hukuk Grubu toplantısında, Dr. Rıza Nur'un takririn 6. maddesine ilişkin verdiği tadil teklifi kabul edilmiş; saltanat ve hilâfet birbirinden ayrılmış ve hilâfet Osmanlı ailesine verilerek korunmuştur. Halife, Osmanlı ailesi üyeleri arasından Büyük Millet Meclisi tarafından seçilecektir.

1 Kasım 1922'de muaddil takrir, Meclis gündemine gelmiştir. Meclise gelen muaddil 6. madde şu şekildedir: "Ḫilâfet Türklere, Hanedanı Âl-i Osman'a aittir. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır. Halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan eslâh ve ersedolanı intihabolunur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hakkı meşruu olan Makamı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebiler elinden kurtaracaktır."[677] Uzlaştırma toplantılarına ve tadile karşın Hüseyin Avni Bey (Erzurum) ve 25 arkadaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun değil sadece İstanbul Hükümetinin "tarihe müntakil olduğu"nu (tarihe karıştığı), hâlifenin Osmanlı Hanedanından "evlâdiyet usulüyle" (babadan oğula veraset usulüyle) seçilmesini ve hilâfetin Türkiye Devleti'nde mündemiç olduğunu öngören başka bir teklif sunmuşlardır.

> "1. Teşkilât-ı Esasiye Kanunuyla Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümranisi mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde gayrikabili terk ve ferağ olmak üzere temsil ve bilfiil istimale ve iradei millîyeye istinadetmiyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misakı Millî hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli Hükümet tanımaz. 16 Mart 1336 tarihinden itibaren hâkimiyeti şahsiyeye müstenidolan İstanbul'daki şekli Hükümeti tarihe müntakil addetmiştir.
>
> 2. Hilâfet, Türkiye Devletine ve Hanedanı Âli Osman'a aidolup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından – Bilâhara evlâdiyet usuliyle intikal etmek üzere – bu hanedanın ilmen ve ahlâkan erşed ve aslah olanı nisabı müzakerenin sülüsanı ekseriyeti ârasiyle intihabolunur. Makamı Hilâfetin istinatgâhı ancak *Türkiye Devleti*'dir."[678]

---

[675] Ahmet Demirel, a.g.e., s.484-485.

[676] Zeki Sarıhan, a.g.e., s.788; Ahmet Demirel, a.g.e., s.485.

[677] Muaddil takrirde 54 imzacı vardır. BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.304.

[678] BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.304-305.

İlgili takrir ve teklif üzerine, Mustafa Kemal Paşa, "Yeni Türkiye Devleti"nin "idare şekli"ne ilişkin devrimin seyrini ve niteliğini belirleyen bir konuşma yapmıştır.[679] Hâkimiyeti Milliye ve Saltanatı Milliye tartışmasına son noktayı koyacak şekilde, her ikisinin de üç yıldan beri Büyük Millet Meclisinde olduğunu dile getirmiştir. Ulusal egemenliğin, bir "bâtıl"ı yıktığını söylerken, sarfettiği sözler, burjuva devriminin açtığı yolu göstermektedir: "Bu bâtıl, gayrimeşru, gayrimâkûl olan şey, bir milletin hukuku hâkimiyet ve saltanatının bir şahıs uhdesinde temsil edilmesine müsaade edilmesiydi."[680] Türkiye Büyük Millet Meclisinin ulusal egemenliğin, Türk Milletinin teşkil ettiği bir devlet eliyle elinde bulundurduğunu söylemiştir. Padişah Vahdettin'in ihanetinin, bu yolu açtığını, temsil ettiği yönetim şeklini ortadan kaldırmayı zorunlu hale getirdiğini vurgulamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatı yıkan ve onun yerine ulusal egemenliği koyan bu sözleri, hilâfet mevzu bahis olunca yıkıcı değil, ancak ayrıştırıcı bir içerik kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında hilâfeti tanımakla birlikte, Ömer dönemine referansla hilâfetin (emaretin) meşveretten ayrıldığını, devlet ve millet işlerinin de bu meşverette görüldüğünü söyleyerek, saltanat ve hilâfetin birbirinden ayrılması gerektiğini savunmuştur.[681] Bunun istisnasının Muaviye dönemi istibdadı olduğunu söylemiştir. "Vazifesi âlemi İslâmda ahkâmı Kur'aniyenin temini tatbikatından ibaret olan Halife" diyerek, halifenin yetkilerini dini görevlerle sınırlandırılması gerektiğini dile getirmiştir.[682]

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasından hemen sonra, Dr. Rıza Nur Bey (Sinop) ve Hüseyin Avni Bey'in (Erzurum) takrirleri, Şeriye, Adliye ve Kanun-u Esasi Encümenlerinin üyelerinden oluşan Müşterek Encümene gönderilmiş; bir sonraki oturuma Hüseyin Avni Bey'in takriri üzerinde saltanatın ebediyen tarihe karıştığı düzeltmesinin yapıldığı, veraset sisteminin zikredilmediği bir mazbata ile Meclise geri gönderilmiştir.[683] Bu mazbata kabul edilerek, *307 sayılı Osmanlı İmparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair* ve *308 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisinin hukuku hâkimiyet ve hükümraninin mümessili hakikisi olduğuna dair Heyeti Umumiye Kararları* alınmıştır. Böylelikle, İkinci Grup'tan Ziya Hurşid Bey'in itirazından da anlaşıldığı üzere ittifakla olmasa dahi, oy çokluğuyla saltanatın kaldırılması kabul edilmiş; ancak hilâfet korunmuştur.[684] 1 Kasım günü Milli Bayram ilan edilmiş; 1 Kasım Hâkimiyeti Milliye Bayramı olarak kutlanmaya başlanmıştır.[685]

---

679 BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.305-311.

680 BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.305.

681 "[Ömer, e]maret, Devlet ve millet işini meşverete havale etti. Ömer'den sonra ashabı şûra ve bütün halk Mescidi lebalep doldurdu ve orada bâzı şayanı dikkat vaziyetlerle yine idarei ümmeti, intihabettikleri bir halifeye tevdi ettiler." BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.307.

682 BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.308.

683 BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.314.

684 BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.315.

685 Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.992.

İstanbul Hükümeti, 4 Kasım'a kadar Büyük Millet Meclisinin bu kararını tanımayacak ve istifa etmeyecektir.[686] Ta ki, "koşulluluğunun ve bağımlılığının" göstergesi olarak İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un Sadrazam Tevfik Paşa'ya içişlerine karışılmayacağı ve Londra Konferansı'nda olduğu gibi Lozan'da da söz hakkının Ankara Hükümetine bırakılmasını önerdiği konuşmasına kadar. İngiliz Yüksek Komiseriyle görüşmenin gerçekleştiği gün, yani 4 Kasım 1922 tarihinde, Tevfik Paşa Kabinesi, vekaleten görevde kalacak olmalarına karşın padişaha istifasını sunacaktır. Hükümet adına açıklama yapan Safa Bey, "İdare, Zatışahane'ye aittir. Biz hükümet ve idare kuvvetini Zatışahane'den almıştık. Bu kuvveti kendisine iade ediyoruz." demiştir.[687]

1 Kasım'da Mecliste alınan karara rağmen, saltanatın kaldırılması çok kısa süre sonra Meclisi de karıştırmıştır. Bu karışıklıkta, İstanbul Hükümetinin istifası üzerine 4 Kasım 1922 tarihinde İcra Vekilleri Heyetinin, "Hükümet ve Başkumandan namına", Trakya'yı teslimle görevlendirilen ve İstanbul'da bulunan Refet Paşa'ya İstanbul'un mülki ve beledi yönetimine vazıyet etmesi talimatının etkisi olduğu anlaşılmaktadır.[688] İkinci Grup mebusları, 6 Kasım 1922 tarihli oturumda Saltanatı Milliye diye bir kanunun çıkmadığını, böyle bir sözün kullanılmadığını söylemiş; Meclisin sadece Hâkimiyeti Milliye ilan ettiğini iddia etmişlerdir.[689] Ancak, Meclis içi muhalefet İkinci Grup'la sınırlı kalmamış; İcra Vekilleri Heyeti içinde de ihtilafa ve istifalara yol açmıştır. Şer'iye Vekili Abdullah Azmi Bey (Eskişehir), Maarif Vekili Vehbi Bey (Karesi), Sıhhiye Vekâleti Vekili ve Hariciye Vekâleti Vekili Dr. Rıza Nur Bey (Sinop), İcra Vekilleri Heyetinden istifa etmişlerdir.[690] Yerlerine sırasıyla, Mehmed Vehbi Efendi (Konya), İsmail Safa Bey (Mersin), Sıhhıye Vekâleti Vekilliği için Tevfik Rüşdü Bey (Menteşe) ve Hariciye Vekâleti Vekilliği için Rauf Bey (İstanbul) seçilmiştir. Hükümete de yansıdığı düşünüldüğün de, saltanatın kaldırılmasından duyulan huzursuzluk dar bir çevreyle sınırlı değildir. Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükümetinin "hıyaneti"nin açık olması ve Lozan Konferansı'na hazırlık sürecinin doğurduğu ihtiyaçlara mukabil saltanatın kaldırılması, bu tarihsel zorunluluklara karşı meşrutiyet rejiminin korunmasından yana olan ve Birinci Grup içindeki önemli isimlerin de dahil olduğu önemli bir çoğunluk tarafından şüpheyle ve huzursuzlukla karşılanmıştır.[691] Bu huzursuzluk, aslolarak, hilâfet ve cumhuriyet tartışmalarında görünür hale gelecektir.

3 Kasım Cuma günü verilen hutbede, "Halife-i Müslümin Altıncı Mehmet" olarak zikredilen Padişah Vahdettin de, bu istifanın hemen ar-

---

686 Zeki Sarıhan, a.g.e., s.799.

687 A.g.e., s.799.

688 BMM GCZ, I: 133, İkinci Celse ve Üçüncü Celseler, 06/11/1922; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.799.

689 Hüseyin Avni Bey (Erzurum), "Saltanatı Milliye diye bir şey demedik. [...] böyle bir şey yoktur."; Ziya Hurşid Bey (Lâzistan), "Böyle bir Saltanatı Milliye ilan etmedik. Saltanatı Milliyeyi kabul ettikten sonra Padişaha ne olmuştur? Böyle bir şey kabul edilmemiştir."; Salâhaddin Bey (Mersin), "Saltanatı Milliye yoktur. Hâkimiyeti Millliye vardır." demiştir. BMM ZC, C: 24, I: 133, Birinci Celse, 06/11/1922.

690 BMM ZC, C: 24, I: 133, 06/11/1922.

691 Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.199.

dından, İstanbul Hükümetinin "başı" olarak 6 Kasım'da Sir Horace Rumbold'la yaptığı görüşme sonrası 17 Kasım 1922 tarihinde İngiliz savaş gemisi Malaya'yla İstanbul'dan kaçacaktır.[692] Bu görüşmede, Vahdettin, Kemalistlerin bir hükümet darbesiyle İstanbul Hükümetini devirdiklerini; ancak, kendisinin halifeliği bırakmayacağını söylemiştir. Rumbold'un İstanbul'da bir hükümet kalmadığına göre, Ankara Hükümetiyle görüşmek zorunda oldukları cevabını alması üzerine, İngiltere'nin kendisine daha önce söz verdiği gibi, kendisini koruyup korumayacağı ve güvenli bir yere götürülmesini sağlayıp sağlamayacağını sormuştur. Kaçış, bu konuşmanın ardından gerçekleşmiştir.

Padişah Vahdettin'in 17 Kasım'da kaçması üzerine, 18 Kasım 1922 tarihinde Mecliste yapılan gizli oturumda, "Halife Vahdettin'in firarı ve hal'i ve Halifeliğe Abdülmecit Efendinin seçilmesi" müzakere edilmiştir.[693] *313 sayılı Vahdettin'in halli hakkında Heyeti Umumiye Kararı* alınarak, Şerîye Vekili Vehbi Efendi'nin (Konya) fetvası üzerine Abdülmecid halife seçilmiştir. Bu Heyeti Umumiye Kararında çok dikkat çekici ve sonrasını da belirleyici birkaç nokta göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, Padişah Vahdettin'in saltanatını da sona erdiren saltanatın kaldırılması kararı alınırken, kişiye yani makama özgü bir karar alınmamış; Osmanlı İmparatorluğu'nu sona erdiren, monarşiye son veren yani devlet biçimine ilişkin bir karar alınmışken; hilâfete ilişkin bir karar alınacakken, kararın padişahın uhdesinde bulundurduğu makam hakkında alınmış olmasıdır. İkincisi, hilâfet makamı devam ettiği için padişahın bu makamdan ısdadı söz konusu olmuştur. Üçüncüsü, saltanatın ilgasıyla, padişahın saltanatının da kendiliğinden düştüğü varsayılmışken, burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun şer'î hukukuna istinaden padişaha, yani kişiye özel makamdan "hal" (düşürme) kararı alınmıştır. Dördüncüsü, "hal" kararı sadece padişahlık makamı, yani imparatorluğun "devlet başkanı" için alınan bir karar olduğuna göre, "devlet başkanlığı" statüsünde bir karar alındığı açıktır.

313 sayılı Hal'e dair Heyeti Umumiye Kararı'nın içeriği ve alınış biçimi, daha o an itibariyle, hilâfet sorununun yeni bir "devlet başkanlığı" sorunu olarak belireceğini ortaya koymuştur. Bu çakışmanın öne çıkma ihtimalinin belirdiğinin açık göstergesi, firardan hemen sonra Mustafa Kemal Paşa ve Refet Paşa arasındaki yazışmalar olmuştur.[694] Mustafa Kemal Paşa, Meclisçe seçilecek halifenin henüz belli olmadığını; ancak en önem affettikleri sorunun "Meclisin intihap ettiği halifenin dahi padişahlık davasına kalkması bu hususta İngilizler ve diğer müttefik Devletlere istinat etmesi ihtimali" olduğunu açıklamış; Refet Paşa'dan veliahd Abdülmecid Efendi'den gizli bir taahhüt senedi almasını istemiştir.[695] Abdülmecid Efendi, "Büyük Millet Meclisinin hilafet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen tasvip ve tasdik ediyorum." diye yazdığı mektubu Büyük

---

[692] BMM ZC, C: 24, I: 140, Beşinci Celse, 17/11/1922; BMM GCZ, I: 140, Dördüncü Celse, 17/11/1922; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.796, 806-807, 835-836.

[693] BMM GCZ, I: 140, Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Celseler, 18/11/1922.

[694] BMM GCZ, I: 140, Dördüncü Celse, 18/11/1922.

[695] BMM GCZ, I: 140, Dördüncü Celse, 18/11/1922.

Millet Meclisine iletmiştir.[696] Refet Paşa, mektubu iletirken, kendi görüşlerini de bildirmiş ve Padişah Vahdettin'in hilâfete de ihanet ettiği ve hilâfet makamının münhal olduğunun vurgulanmasını istemiştir.

O zamana kadar kabul edilen teamüller ve tartışmalar bir yana, 18 Kasım 1922 tarihinde Mecliste yaşanan tartışmalar da bu iki sorunun birbiriyle çakışacağını açıkça göstermiştir.[697] İcra Vekilleri Heyetinin kararını açıklamasıyla gündeme gelen *313 sayılı Karar*, öncelikle İcra Vekilleri Heyetinin eğilimini yansıtmaktadır. İcra Vekilleri Heyeti, *Sevr Antlaşması*'nı imzalayan ve İngiltere'ye sığınan bir kişinin bütün İslam alemine ihanet ettiğini ve mutlaka yerine yeni birinin seçilmesi gerektiğini savunmakta; hatta Heyetten bazı isimler, seçilecek halifenin Anadolu'ya gelmesi gerektiğini ifade etmektedirler. O vakit İcra Vekilleri Heyeti Reisi bulunan Rauf Bey (Sivas), daha sonra hatıralarında, saltanatın kaldırılmasına taraf olduğunu ancak İslam aleminin yakınlığı ve yardımını temin için hilâfetin korunmasına taraf olduğunu belirtecektir.[698] O gün de, İcra Vekilleri Heyetinin görüşü, Abdülmecid Efendi'nin halife seçilmesi yönünde olmuştur.

18 Kasım 1922 tarihli oturumda, İkinci Grubun halifenin devlet içindeki yerine ilişkin yorumları da, çakışmayı daha da açık hale getirir. Salâhaddin Bey (Mersin), halifeye usulen ve şer'an biat edilmesi gerektiğini, halifenin İslam'a ve Türkiye Hükümetine hâdim (hizmetkâr) olacağına yemin etmesi gerekeceğini söylemiştir. Halifeye biattan yana olan mebuslar, İstanbul'un işgal altında olduğu için halifenin Anadolu'ya geçmesi gerektiğini savunmuşlardır. Biat düşüncesini daha da ileri götüren Yusuf Ziya Bey (Bitlis), İslamiyet'te Vatikan'ın taklit edilemeyeceğini; çünkü şer'î olarak hâkimiyetin aslen halifede olduğunu, halifeden ayrı bir saltanat makamı olmadığını ve şûrâ ile idarenin esas olduğu İslâm'da halifenin de şûrânın reisi tabiisi olduğunu söylemiş; halifeye aynı zamanda Büyük Millet Meclisi Reisliği vazifesinin verilmesinin mecburi olduğunu dile getirmiştir. Bu oturumun da gösterdiği gibi, İkinci Grup, örf'î ve şer'î egemenliği halifede birleştirerek, Abdülmecid'in Osmanlı Hanedanından gelmesini ve veraset sistemine uygun veliahd olmasını göz önünde tutarak "Yeni Türkiye"nin "devlet başkanı" olarak Halife Abdülmecid'i gördüklerini ve hilâfeti bir "devlet başkanlığı" biçimi olarak öne çıkaracaklarını ortaya koymuşlardır.

1 Kasım'da saltanatın kaldırılmasıyla 3 Kasım 1922'de Lozan Konferansı'na gidecek Heyetin seçilmesi ve Konferans'ın 20 Kasım 1922'de başlaması üzerine, "Yeni Türkiye Devleti" İtilaf Devletleri tarafından resmen tanınmış ve devletin sınırlarını, iktisadi ve sosyal koşullarını müzakere etmeye başlamıştır.[699] Yine saltanatın kaldırılması ve İstanbul Hükümetinin istifasıyla 5 Kasım 1922'de Refet Paşa, 1 numaralı bildirisini yayım-

---

696 BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü Celse, 18/11/1922.

697 BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Celseler, 18/11/1922.

698 F. Kandemir, *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarihimiz Yayınları: 4, İstanbul, 1965, s.92-100'den aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.101-102.

699 BMM ZC, C: 24, İ: 132, İkinci Celse, 03/11/1922; BMM ZC, C: 25, İ: 147, Birinci Celse, 20/11/1922; Baskın Oran, "Lausanne Barış Antlaşması", Baskın Oran (Ed.), a.g.e., s.215-238; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.994-996.

layarak Büyük Millet Meclisi Hükümetinin, yani "Yeni Türkiye Devleti"nin İstanbul'un yönetimini ele aldığını ilan etmiştir.[700] Saltanatın kaldırılması, Meclis içinde verilen çetin mücadeleye ve tavizlere rağmen, Lozan'da Büyük Millet Meclisi Hükümetinin bağımsız bir ülke olarak tanınmasını, İstanbul dahil Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının bütününde egemenliğini ilan etmesini sağlamış ve işgalin biçimlendirdiği üç iktidar odağı arasındaki dengeleri değiştirmiş; ancak, diğer iki iktidar odağını ortadan kaldıramamıştır. Üç iktidar odağı arasındaki mücadele boyut ve alan değiştirmekle birlikte, dışarda ve içerde ulusal egemenliğin kurulması mücadelesi üzerinden 1924 yılına kadar devam edecektir. Bu mücadele, farklı düzlemlerden geçerek, *Misak-ı Millî* ve hilâfet makamı gibi, birbiriyle ilişkili iki kanaldan ilerleyecek ve Cumhuriyetin ilanına, oradan da yeni anayasaya gidecek süreçte hilâfet sorununda yoğunlaşacaktır.[701] Bu yoğunlaşma, "mülk"ü coğrafi olarak Ankara ve İstanbul hattı olarak ikiye bölecek; yönetsel olarak da "ikili iktidar" dinamiklerini Meclis içine taşıyarak, ulusu temsil iddiasındaki Büyük Millet Meclisini ikiye ayıracaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un yönetimi sorunu, Büyük Millet Meclisini hem *Mudanya Mütarekesi*'ne dayanarak İşgal Yönetimini elinde bulunduran İtilaf Devletleri ve Yüksek Komiserleriyle hem de "kişisel iktidar"a dayanarak "siyasal birikim" haklarını koruyan toplumsal tabakalar ve İstanbul'un kozmopolit büyük burjuvazisiyle karşı karşıya getirmiştir. Yüksek Komiserlerle karşılıklı notalaşmalar sonunda İcra Vekilleri Heyeti, İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak değil, Büyük Millet Meclisi Hükümetine bağlı bir vilâyet olarak doğrudan idare olunacağını ve müdahalenin kabul edilmeyeceğini beyan etmiş; *269 sayılı Avans Kanunu* ve *312 sayılı İstanbul Eytam (Yetim) ve Eramil (Dul) ve Mütekaitleriyle (Emekli) Memurları hakkında Heyeti Umumiye Kararı*'yla başlayarak İstanbul idaresine doğrudan yönetimi altına almaya başlamıştır.[702] İstanbul'un idaresi *Lozan Antlaşması*'yla uluslararası düzeyde resmiyet kazanacak olmasına rağmen, böylelikle, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin eline geçmiş ve alınan her kararla İşgal Yönetiminin alanı daraltılmaya başlamıştır.

İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki varlığı kadar önemli bir diğer olgu da, *312 sayılı Heyeti Umumiye Kararı*'yla İstanbul'daki merkez teşkilâtının dağıtılması, mevcut bürokrat ve memurların Vekâletlerin taşra teşkilâtları kadrolarında istihdam edilmek üzere haklarının saklı tutulması olmuştur. Bu Karar'a istinaden, emekliye ayrılacak ve mezun addedilerek açıkta kalacaklarla dul ve yetimlerin maaşları da ödenecektir. Merkez teşkilâtın da-

---

[700] İstanbul ve Doğu Trakya'nın tahliyesi için bkz. Erdal Aydoğan, "Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi'nin Günlüğünde Refet Paşa'nın İstanbul'a Gidişi, Karşılanması ve İstanbul'daki İlk Günleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.253-261; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.1000-1004.
Ömür Sezgin, a.g.e., s.102, 109, 115-117, 119-122.
BMM ZC, C: 23, İ: 177, 11/10/1922; BMM GCZ, İ: 133, İkinci ve Üçüncü Celseler, 06/11/1922; BMM ZC, C: 24, İ: 136, 11/11/1922; BMM GCZ, İ: 136, İkinci Celse, 11/11/1922; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.805-807, 810, 813, 823.

gıtılmasına rağmen, yeniden istihdam ve maaş ödemesinin gündeme gelmesi, gizli oturumda ciddi itirazlara neden olmuştur.[703] Büyük Millet Meclisi, İstanbul Yönetimi ve İstanbul halkının bu şekilde kapsanmasına taraftar değildir. İstanbul'da vergi toplama usulünün farklı olması ve maaşların bu kaynaktan tahsisinin mümkün olmayarak bütçeyi zorlayacağı savunulmuş ve İstanbul'un Türk ve Müslüman yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi idaresine karşı en önemli muhalif güçlerden birinin İstanbul'un başkent olarak değil, vilâyet olarak Hükümete bağlanmasından gayrimemnun olan memurlar sınıfı olduğunu, siyasi ve idari bir tedbir olarak bu kesimin mutlaka Hükümete bağlanması gerektiğini ve bunun için maaş tahsisine ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Meclisin direnci karşısında, tahsisat izni, ancak yıl sonuna doğru verilebilecektir.[704]

İkili iktidar sürecinde "gayrişahsi iktidar", Büyük Millet Meclisinde merkezileşir ve yoğunlaşırken İstanbul Hükümeti ve saltanat üzerinden "kişisel iktidar"ı da karşısına almıştı. Şimdi saltanatın ilgasının, "kişisel iktidar"ın merkezileştirdiği ve yoğunlaştırdığı bütün toplumsal tabakaları çözündüren, dolayısıyla onları bir iktidar boşluğu içine düşüren bir etki yaratması da şaşırtıcı değildi. Sadece bürokrat ve memurlar değil, "siyasal birikim" haklarından iltizam ve vakıflar üzerinden pay alan kesimler ile kozmopolit büyük burjuvazi de Ankara'ya karşı konumlanacaklardır.

> "Ekim 1922 mütârekesi, eski başkentle yenisi arasında bağlantı kurmakla eski ve yeni yönetici sınıfları yüz yüze getirmiş oldu. İstanbul'un, eski rejimin bürokrat aristokrasisini de içine alan ve ekonomik açıdan ülkenin en büyük gücü olan Türk-Müslüman burjuvazisi, siyasal hayata girebilmek için, askeri çatışmaların bitmesini ve müttefiklerin şehri terketmesini beklemişti. Aynı şekilde, eski İttihat ve Terakki Cemiyetinin ulusal mücadeleye katılamamış olan üyeleri de gelip, yeni bütünün içindeki yerlerini alıyorlardı. Bir kısmı Türkiye Cumhuriyetinin örgütlenme halinde olan bürokrasisinin kadrolarına katılmak üzere Ankara'ya geçiyor, geri kalan kısmı ise eski başkentteki ekonomik üstünlük durumunu korumakla yetiniyordu. Çünkü siyasal iktidar Anadolu'ya taşınmış olsa bile, İstanbul ekonomik üstünlüğü ile irâdesini kabul ettirmeye hâlâ devam ediyordu. Böylece ilk çatışma eski müttefikler arasında, yani askerlerle eşraf arasında değil de, asıl yeni yönetici kadro ile eski başkentin güçleri arasında patlak vereceğe benziyordu."[705]

"Gayrişahsi iktidar" ile "kişisel iktidar" arasındaki bu son raunt, Ankara-İstanbul çatışması üzerinden görünürlük kazanacak ve iktidar mücadelesini yeni bir düzleme daha, "başkentlik sorunu" tartışmalarına taşıyacak-

---

[703] BMM ZC, C: 24, İ: 136, 11/11/1922; BMM GCZ, İ: 136, İkinci Celse, 11/11/1922.

[704] *285 sayılı Üç Milyon Lira Avans İtasına dair Kanun* için bkz. BMM ZC, C: 25, İ: 151, 06/12/1922; BMM ZC, C: 25, İ: 152, Birinci Celse, 07/12/1922; BMM ZC, C: 25, İ: 153, Birinci Celse, 09/12/1922.
Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 3, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s.1242'dan aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.110.

tır.[706] Başkentin İstanbul'dan kalıcı olarak nakli ilk defa 31 Ocak 1921 tarihinde İcra Vekilleri Riyaseti tezkeresi ve "merkezi hükümet teşkili" başlığıyla Meclis gündemine geldiğinde de olduğu gibi,[707] 1922 ve 1923 yıllarında da "kişisel iktidar"ın İstanbul'da merkezileşmesinden ve yoğunlaşmasından çıkarı olan toplumsal tabakalar ile Meclis içindeki ve dışındaki siyasal oluşumlar Ankara'nın başkent olmaması yönünde bir muhalefet cephesi oluşturmuşlardır.[708] Vatan, Tanin ve Tevhid-i Efkâr gibi İstanbul gazeteleri de bu cephenin sözcülüğünü üstlenmişlerdir. Muhalefetin temel argümanları İstanbul'un başkentliğinin düşürülmesi halinde burada ikamet eden Müslüman-Türk bürokrat ve memurların iktisadi sıkıntı yaşayacağı, göç etmek zorunda kalacakları; İstanbul'un ve dolayısıyla ülkenin iktisadi zorluklar yaşayacağı ve halifenin ikametgahının da İstanbul olmasıdır. Söz konusu argümanlar İngiltere tarafından da desteklenmiştir. Taraflar ve argümanlar göstermektedir ki, "başkentlik sorunu" aslolarak bir noktada, "bölüşüm ve iktidar ilişkilerini" değiştirecek yeni bir hükümet merkezi ve dolayısıyla yeni bir hükümet, aynı anlama gelmek üzere devlet kurma sorununda yoğunlaşmıştır.[709]

Mudanya Mütarekesi'nden sonra görünür hale gelen Ankara-İstanbul çatışması, Meclis içinde açık bir hilâfet sorunu olarak kendini göstermiştir. İçerde kendi dışında örgütlü ikinci bir iktidar odağı kalmadığı koşullarda, bu sorun, Meclisi iktidar odaklarının mücadele alanı haline getirmiş ve bölmüştür. Bölünmede fay hattını, yine "hükümet şekli"nin de tayin edilmesini engellemeye devam eden "devlet başkanlığı" sorununun belirlediği anlaşılmaktadır. Ancak, "1923 yılı başlarında [...] artık halifenin devlet başkanı olacağı meşruti bir rejimi savunma noktasına gel"inmiştir.[710] Ve bu hat, sadece İkinci Grup ve bağımsızlarla sınırlı kalmamakta; Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde İttihat ve Terakki kadrolarından önemli isimler başta olmak üzere birçok kişiyi kapsamaktadır.

"Devlet başkanlığı" sorunu, Meclis gündemine yalınkat bir biçimde değil, çoğu zaman başka başlıklar üzerinden gelmektedir. Meclisteki askeri ve sivil yönetim tartışmalarının temelinde de aslolarak bu mesele yatmaktadır.[711] Sorun, gündeme çoğu zaman Mustafa Kemal Paşa'nın "askeri ve kişisel bir diktatörlük kurma isteği" şeklinde gelmekte; ama gerçekte mesele yönetimin merkezileşme sorununda düğümlenmektedir. Meselenin gündeme geldiği bir diğer başlık da, *Misak-ı Millî* meselesidir. Lo-

---

706 "Başkentlik işlevinin on altı asırdır, önce Bizans'ın, daha sonra Osmanlı'nın başkentliğini yapmış büyük bir emperyal kentten alınarak ülkenin içerilerinde bir yere taşınması oldukça kökten bir karardır. Bu kararın alınmasının amacı, yeni kurulan Cumhuriyet yönetimince İstanbul'un yarı sömürgeleşmiş bir yönetiminin ve çokkültürlü bir toplumsal yapıya dayalı bir gelişmenin simgesi olarak görülmesi, yeni devletin yeni ilkeler doğrultusunda ulusal devlet olarak kurulmak istenmesidir." Tayfun Çınar, *Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi: 15, Ankara, 2004, s.172.

707 BMM ZC, C: 8, İ: 141, Birinci Celse, 31/01/1921.

708 Tayfun Çınar, a.g.e., s.177-183.

709 A.g.e., s.182.

710 Ömür Sezgin, a.g.e., s.109.
A.g.e., s.100, 106, 108.

zan Konferansı'nın İtilaf Devletleriyle yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle, 4 Şubat 1923 yılında kesilmesi ve 23 Nisan 1923 tarihine kadar görüşmelere yeniden başlanamaması, İkinci Grup'un *Misak-ı Millî*'den taviz verilmemesi, gerekirse savaşın yeniden başlatılması yönündeki şiddetli muhalefetine neden olmuştur.[712] Muhalefetin hedefinde İsmet Paşa başkanlığındaki Lozan Türk Murahhas Heyeti vardır ve Heyet Misak-ı Milli'den taviz vermek istemekle suçlanmaktadır. Hatta bu süreçte, İkinci Grup, halihazırdaki Meclisin *Misak-ı Millî* taahhüdüne uymaktan uzak olduğu ve barış görüşmelerini yeni kurulacak Meclisin yürütmesi gerektiği gerekçesiyle, seçime gidilmesini önermiştir.[713] Mustafa Kemal Paşa'nın, Lozan Heyeti'nin ve Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun büyük çoğunluğunun, bu noktada görüşü, kazanılmış "hâkimiyet-i milliye hakkı"nın, *Misak-ı Millî* de dahil hiçbir koşulda feda edilmemesi ve öncelikle savunulması yönünde olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, "Millet ancak hâkimiyet-i milliyesini eline alarak kurduğu yeni devlet ve yeni mahiyetteki idâre sayesinde kendi hayatı ve memleketin mahfûziyeti için zaruri olan şerâiti ve pek büyük olan muzafferiyatı temin eylemiştir." diyerek *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'yla belirlenen yeni devletten öte herşeyin geçici olduğunu vurgulayarak, Lozan karşısında ulusun egemenlik haklarının tehlikeye atılmamasını savunmuştur.[714]

Ordu ile Lozan Konferansı'nı ve İtilaf Devletlerini kesen bu iki başlığın yanı sıra, hilâfet sorununun açıktan gündeme geldiği ve tarafları açık şekilde saflaştırdığı zamanlar da olmuştur. Bu saflaşmalardan en belirgini Yunus Nadi Bey'nin (İzmir) Yenigün gazetesinde çıkan "Yeni Bir Cidal Devri" başlıklı yazısı ile İsmail Şükrü Hoca'nın (Karahisar-ı Sahip, bağımsız) "Hilafet-i İslamiyye ve Büyük Millet Meclisi" başlıklı risalesi üzerine Kasım ve Ocak aylarında Meclis gündemine de taşınan tartışmalardır.[715] Yunus Nadi, yazısında, milletin, hürriyet ve serbestiyet adına millet hâkimiyetini sınırlayacak bir ferdin, sultan ve padişahın yeniden egemenliğini tesisini gündeme getiren görüşlerin Meclis çatısı altında dahi olsa savunulmasına izin vermeyeceğini; hatta gerekirse bu fikirler için bazı kafaların kesilebileceğini; ihtilâl ve inkılâb fikrinin bu olduğunu söylemiştir. Dahiliye Vekiline gensoru verilmesine kadar gidecek şiddette bir tartışma koparan bu yazıdan kısa bir süre sonra, Şükrü Hoca'nın broşürü yayımlanmıştır. Broşürde, "Halife Meclisin, Meclis Halifenindir" sloganı işlenmiş; devlet başkanı olacak kişinin padişah ve halife diye iki san yerine sadece halife sanıyla anılması, Meclisin halifenin danışma kurulu ve dolayısıyla halifenin devlet başkanı olması gerektiği savunulmuştur.

---

712 Baskın Oran, a.g.e., s.218-219; Ömür Sezgin, a.g.e., s.119-130.
Ömür Sezgin, a.g.e., s.123.
BMM ZC, C: 28, s.16-18'den aktaran A.g.e., s.126-127.
Ahmet Demirel, a.g.e., s.492-505; Aynı dönemde Teâli-i İslâm Cemiyeti kurucusu ve yöneticisi İskilipli Atıf Hoca da *İslam Yolu* adlı bir kitap yayımlamış; halifenin hem din hem devlet işlerine bakmasını savunmuştur. Oğuz Aytepe, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.15-29, s.20-21; "İlmiye sınıfının ünlü isimlerini toplamış olan" ve "kesin olarak hilâfetçi" Teâli-i İslâm Cemiyeti (Eski Cemiyet-i Müderrisin) için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 2, a.g.e., s.381-384, s.382, 383.

"[B]irtakım Şükrü Hoca'lar, [...] 'Halifelik demek, hükümet demektir. Halifeliğin haklarını ve görevlerini ortadan kaldırmak hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir.' savını ortaya atmışlardı. Meclisin, ulusun kaldırdığı kişisel egemenliği halifelik katında sürdürmek ve padişah yerine halifeyi koymak tutkusuna düşmüşlerdi."[716]

Abdülmecid'in halife seçildiği gün Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın Refet Paşa aracılığıyla kendisine ilettiği, sadece "halîfe-i müslimîn" unvanını kullanabileceği, diğer İslâm halifelerinin sahip olduğu "emîrü'l-mü'minîn" unvanını kullanamayacağı, İslâm alemine yayımlayacağı bildirileri önceden görmek istediklerine ilişkin talimata rağmen Halife Abdülmecid de, Meclis Hükümetinin hilâfet makamı için belirlediği unvan ve yetkilerin dışında davranmış; sürekli olarak yetkilerini arttırmaya çalışmıştır.[717] Talimat kendisine iletilir iletilmez, 19 Kasım 1922 tarihli bir yazıyla "Halife-i Müslümin ve Hadimülharemeyn" unvanını kullanmak, Cuma günleri selâmlık resmine çıkmak ve Fâtih'in sarığı gibi sarık sarmak, İslâm alemine yayımlanacak bildirinin bir de Arapçasını yayımlamak, Sultan Vahdeddin'i takip konusunda mazur görülmek istemiştir.[718] Bu isteklere karşın, 24 Kasım 1922'de Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif Dairesinde, Hükümeti temsilen Refet Paşa ve Hoca Müfid Efendi'nin de dahil olduğu mebusların bulunduğu bir heyet eşliğinde Abdülmecid Efendi'ye biat edilmiştir. Abdülmecid, daha sonra da, imzasına "Abdülmecid bin Abdülaziz Han" ibaresini ekleyerek hanedanın devamlılığına vurgu yapmıştır. 21-27 Aralık 1922'de Hint Hilâfet Konferansı, Abdülmecid'in halifeliğini kabul etmiştir. Ayrıca, İstanbul'daki yabancı devlet sefirleri kendisini ziyaret etmeye devam etmiş; Abdülmecid de onlarla temas halinde olmaya özen göstermiştir.

İkinci Grup ve bağımsızların muhalefetine ve Abdülmecid'in ilk günden itibaren yetkilerini arttırmaya çalışmasına rağmen, Meclis içindeki bölünmede en etkili kesimin İttihat ve Terakki mensupları ve onlara yakın isimler olduğu anlaşılmaktadır. Aslolarak İstanbul'da bulunan ve Ankara-İstanbul çatışmasında da belirleyici oldukları anlaşılan İttihat ve Terakki mensupları, 12-13 Nisan 1923'te programatik hatlarını ve geleceklerini konu alan Kongre'nin de gösterdiği gibi, iki meclisliliği, güçler ayrılığını, yeni bir anayasa yapılmasını ve İstanbul'un başkent kalmasını savunmaktadırlar.[719] Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde olan ve üst düzey yönetsel görevler alan çok önemli isimler de, bu meşrutiyetçi çizgiye yakın görünmektedir. Halifeyle ilişkileri bu çizgi içinde değerlendirildiği anlaşılan önde gelen isimler arasında, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey de vardır.[720] Farklı kanallarla temsil ediliyor olsalar da, bu ke-

---

716 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s.939.
A.g.e., s.926-930.

718 Cevdet Küçük, "Abdülmecid Efendi" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, a.g.e., s.263-264.

719 Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.201-204.

720 Ömür Sezgin, a.g.e., s.102, 107; Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.199, 205-206; Kâzım Karabekir, a.g.e., s.1084-1086, 1180-1183.

simin ne kadar geniş ve etkili olduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın Ocak-Şubat 1923'te çıktığı ilk Yurt Gezisi'nin İttihat ve Terakki'nin güçlü olduğu Batı Anadolu'yu, İstanbul ve İstanbul basınını hedeflemiş olmasından anlaşılmaktadır.[721]

Bu gelişmelerin gösterdiği gibi, 1923 yılı Ocak ayında, Meclis, "devlet başkanlığı" sorununda düğümlenen, bir türlü adını koyamadığı bir "yönetim biçimi" veya "hükümet şekli" krizi içine girmiş; kendi içinde bu sorunu çözme kabiliyetini kaybetmiş; ve hatta bu bölünme yeni iktidar odakları yaratacak düzeye gelmiş; Meclis'i ulusu bir bütün olarak temsil ve yönetme iddiasından uzaklaştırmaya ve dolayısıyla devletleşmekten alıkoymaktadır. Bu kriz, 1923 Ocak-1924 Mart aylarında toplumsal ilişkilerin farklı biçimlerde örgütlenmesi yönünde radikal adımların atılmasıyla aşılacaktır.

Bir, içerde, "ulus"un egemenliğin tek ve tartışılmaz kaynağı olduğu yeni bir toplumsal ve siyasal birlik projesi örgütlenmiştir. Büyük Millet Meclisi, *Misak-ı Millî* temelli ulusal bağımsızlığın sağlanmasını esas alan bir örgütlenmeydi. Siyasal doğrultusu *Misak-ı Millî* olan farklı kişi ve oluşumların ittifakına dayanıyordu. Ancak, bu örgüt, sağladığı ulusal bağımsızlık temelinde, devletin egemenliğini nasıl kuracağı konusunda ayrışmıştı. Dışarıya karşı ulus temelinde bir siyasal birlik kurulmuş; böylece dışardan bakıldığında "ulus" temelinde bağımsız bir devlet kurulmuş; Osmanlı "mülk"ü Türk "ulus"u temelinde yeniden örgütlenmişti. Ancak, içerde aynı sarahatın olduğu söylenemezdi.[722] Meclise, ulus egemenliği kullanırken, "siyasal birikim" haklarına sahip kişilerle bu egemenliği paylaşacak mı, paylaşmayacak mı sorusu egemendi. İşte bu noktada, hakimiyet-i milliye'nin paylaşılmaz, tam ve mutlak olduğunu savunanlar, Birinci Meclis, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetleri ve diğer siyasi oluşumlar dışında yeni bir örgütlenmeye gitmişlerdir. Bu siyasal örgütlenmenin bir ayağı, yeni bir partileşme süreci; yani 6 Aralık 1922'de Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulacağı açıklanan Eylül 1923'te de kuruluşu gerçekleşen "Halk Fırkası"ydı.[723] Diğeri, Lozan Görüşmelerinin başladığı haberinin hemen ardından, Hükümetin verdiği teklif üzerine Nisan 1923' te alınan seçim kararıyla, muhalefeti dışarıda bırakacak İkinci Meclisin kurulmasıdır.[724] İkinci Meclis ilk toplantısını 11 Ağustos 1923'te yapmıştır.

---

[721] Mustafa Kemal Paşa, bu ilk Yurt Gezisi'nde, İzmit'te İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Kara Kemal'le de buluşmuştur. Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.200-202; Ömür Sezgin, a.g.e., s.114-115. Mustafa Kemal Paşa'nın bu ilk Yurt Gezisi'nde kimlere hitap ettiği ve neler dediğiyle ilgili bkz. Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

"Mülk"ten "ulus"a geçiş yönünde bir kırılma olduğunu anlamamı sağlayan çalışmaları için Nizam Önen ve Cenk Reyhan'a teşekkür ederim. Bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e. Ancak, onlar devletin toprak üzerinde örgütlenmesi temelinde bir soyutlama yaptıkları için "mülk"ten "ülke"ye geçiş olarak adlandırmışlardı kitaplarını; oysa burada sınırları "ülke" olan ama onu aşan dışarıya karşı ayrı bir toplumsal birlik kurma mücadelesi vardır. O nedenle, bu geçişi, toplumsal ilişkiler bağlamında "mülk"ten "ulus"a geçiş olarak adlandırmayı tercih ediyorum.

Hakkı Uyar, *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2010)*, Ankara, 2012, s.17-27. Ömür Sezgin, a.g.e., s.129-133.

Birinci Meclisin ittifaklarından ayrı bir partileşme ve bunun paralelinde İkinci Meclisin kurulması, iki önemli uğraktan geçerek sağlanmış görünmektedir. Birincisi, Mustafa Kemal Paşa'nın ilki Ocak-Şubat 1923, diğeri Mart 1923'te gerçekleştirdiği Yurt Gezileridir.[725] Bir siyasal propaganda ve kulis işlevi gören bu gezilerde, Mustafa Kemal Paşa, "yeni hükümet şekli"ni ortaya koymuştur. Bu gezilerde "hükümet şekli"yle ortaya konan, toplumsal ilişkilerin "ulus" ölçeğinde örgütleneceğidir. Bu, toprak üzerindeki örgütlenmenin ne İslâm ümmetini ne de Turan'ı bir "ülke"yi esas alacağı ve toplumun bir "ulus" olarak kayıtsız şartsız bütün yönetsel süreçleri elinde bulunduracağını ifade etmektedir.[726] Toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki merkezileşme de, bu iki esasa uygun olmalıdır. Bu nedenle, gezi demeçlerinin hedefine padişah, sultan ve halifeyi bir bütün olarak ifade eden "saltanat-ı ferdiye" konmuştur.[727] Hilâfetin de, "saltanat-ı ferdiye"nin bir biçimi olduğunu gösteren Mustafa Kemal Paşa, saltanat ve hilâfetin ayrılmasını savunduğu konuşmasına zıt şekilde, devlet yönetiminden ayrı, şer'an, dinen bir hilâfet yoktur; bunu bilen muhalifler de halifeyi Meclisin başına geçirmeye, "devlet başkanı" yapmaya çalışıyorlar; buna izin verilemez demiştir.[728]

İkincisi, İkinci Grup ve daha da önemlisi ayrı bir partileşme süreci içine girmiş İttihat ve Terakki'nin yeni Mecliste ayrı birer örgüt olarak temsilini önleyecek şekilde, Birinci Meclisin toplandığı son gün, yani 15 Nisan 1923'te *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nda yapılan değişiklikle, Halk Fırkası'nın "Dokuz Umde" adlı ilkelerinden farklı bir programla siyaset yapmanın yasaklanmasıdır.[729] Bu karar neticesinde, "Halk Fırkası" tekleşmeye başlayacak; İkinci Meclise İkinci Grup'tan hiçbir eski mebus giremediği gibi, Müdafaa-i Hukuk Grubu'ndan bazı kişiler de dışarda kalacaktır. Bu, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun içindeki bir ayrışmanın gün yüzüne çıkmasına; 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla bu ayrışmanın resmileşmesine ve İzmir Suikasti davasına kadar giden iç hesaplaşmanın başlamasına yol açacaktır.

---

[725] A.g.e., s.114, 128; Mustafa Kemal, a.g.e.

[726] "Bizim içün ne ittihad-ı İslâm ve ne de Turanizm mantıkî bir meslek-i siyaset olamaz itikadındayım. Artık Türkiye'nin devlet siyaseti, hudud-ı millîyesi dahilinde hâkimiyetine istinâden müstakil yaşamaktır. Bugünkü millî hükûmetimizin düstur-ı hareketi budur."; "Şimdiye kadar milletimizin başına gelen bütün felâketler kendi talih ve mukadderatını başka birisinin eline terk etmesinden neş'et etmiştir." A.g.e., s.60.
"Bu kadar acı tecrübeler geçiren milletin – ki artık namus ve hayatını muhafazaya karar vermiştir – bundan sonra hâkimiyetini bir şahsa vermesi kat'iyyen mümkün olmayacaktır." A.g.e., s.62, 64, 68, 152-157.

[728] A.g.e., s.124-142, 198-215.

[729] Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.201-212; Tasfiye ve siyasi yasaklama sürecini İkinci Grup mebuslarından Ali Şükrü Bey'in (Trabzon) öldürülmesiyle başlatmak mümkündür. *Hiyanet-i Vataniye Kanunu*'nun birinci maddesi "Saltanatın ilgasına ve hukuk-u hakimiyet ve hükümraninin gayrikabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessil-i hakikisi olan Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyet-i maneviyesinde mündemiç bulunduğuna dair 1 Teşrinisani 1338 tarihli karar hilafında veya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşrutiyeti aleyhinde kavlen veya tahriren veya fiilen muhalefet veya ifsadat veya neşriyatta bulunan kesan hain-i vatana addolunur." şeklinde değiştirilmiştir. BMM ZC, C: 29, s.32'den aktaran Ahmet Demirel, a.g.e., s.527-528, 507-531.

İki, *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun birinci maddesini, yani "Hâkimiyet, bilâ kayd ü şart milletindir." düşüncesini tartışmasız her şeyin önünde tutanlar, içerde söz konusu toplumsal ve siyasal birlik projesini örgütlerken, aynı zamanda onun temeli olacak yeni bir de "ulus" örgütlemişlerdir. Bir başka deyişle, değişik toplumsal tabakaları kendi "ulusal" birlik projelerine örgütlemişlerdir. Toplumsal ilişkilerin "ulus" ölçeğinde ve merkezinde "gayrişahsi iktidar"ın durduğu yeni bir yoğunlaşma ve merkezileşme mekanizması kanalıyla örgütlenebileceğine ilişkin ilk irade beyanı, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasıyla verilmiş; bu yöndeki ilk adım bu Kongre'yle atılmıştır.

İzmir İktisat Kongresi, Meclis Hükümetinin "ulusal" ekonomi politikası çerçevesinde, çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarını bir araya getirmeyi hedeflemiştir.[730] Çıkarları birbirinden farklı bu toplumsal sınıf ve tabakaların, bir araya getirilmesi, çıkarlarının "ulusal" bir program, yani "genel çıkar" üzerinden uzlaştırılması ve temsili çabasıdır. Meclis Hükümeti, tüm bu sınıf ve tabakaların "genel çıkarı"nı temsil etme iradesinde olduğunu beyan etmiştir. Bu beyan, farklı sınıf ve tabakaların işbölümü ve dayanışma temellinde bir araya gelebileceği halkçılık düşüncesiyle de uyumludur. Çiftçi, tüccar, sanayici ve işçileri bir araya getirerek, "genel çıkar" altında sömürü ilişkilerinden ve sınıfsal farklılıklardan "soyutlanabilecek" bir "ulusal" birlik kurulabileceği iddia edilmiştir. Örneğin, büyük toprak sahipleri ile köylülüğün, "çiftçi" adıyla tek bir kategori altında toplanması, tabakaların özel çıkar ve farklılıklarını vurgulamak yerine, söz konusu halkçılık temelinde biraraya getirilmeleri, "genel çıkar" adına sömürü ilişkilerinden "soyutlanma" yönünde atılmış bir adımdır. Bu "genel çıkar"ın ancak "ulusal" bir iktisat politikası ve onun hedefine koyacağı bir "ulusal pazar"ın yaratılması ile mümkün olduğu savunulmuştur. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (İzmir), hükümetçe kongrenin amacını şöyle tespit ettiklerini söylemiştir.

> "İktisat Kongresi'ni toplamaktan maksat, efendiler, Türkiye'nin her tarafı bir olduğu halde, mesafenin uzaklığından ve yolların fenalığından, mateessüf İstanbul'daki tüccarlarımız Avrupa'nın uzak memleketindeki tüccarları tanıdıkları halde, İstanbul'daki çiftçilerimiz uzak memleketlerdeki çiftçileri tanıdıkları halde, Erzurum'u, Diyarbekir'i, Bitlis'i tanıyamayacak kadar feci vaziyettedirler."[731]

Halkın "genel çıkarı"nı temsil edeceği ifade edilen "ulusal ekonomi programı", özel bir sınıfın çıkarı, burjuvazinin "özel çıkarı"nı temsil etmektedir. 1923 Devrimi'ne karakterini kazandıran bu özellik ve "gayrişahsi" temsil biçimi en açık ifadesini İzmir İktisat Kongresi'nde bulmuştur. "Teşeb-

---

[730] A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.ix.
"1923 Türkiye İktisat Kongresi hakkında Trabzon Meb'ûsu Ali Şükrü Bey'in sözlü sorusu, bu soruya İktisat Vekili ile İcra Vekilleri Heyeti Reisinin Cevapları ve T.B.M.M'deki tartışmalar"dan aktaran A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.13, Hükümetin, Kongre'den beklentisinin "ulusal ekonomi politikası" oluşturma amacına yönelik olduğuna ilişkin bkz. A.g.e., s.11-17, 23-27

büs-ü şahsiye"nin "istiklâl ve hürriyeti"ni gözeten, bu amaç doğrultusunda nakit (sermaye) açığını gidermeyi hedefleyen ve böylelikle onun istihsal (üretim) artışı sağlamasına çalışacak bir "ulusal ekonomi programı" oluşturulması amaçlanmıştır.[732] Bu amaç, "ulusal" (Müslüman-Türk) burjuvazinin gayrimüslim burjuvazinin yerini alma mücadelesinin ilk defa Meclis Hükümetince açıkça programatik hale getirildiğini gösterir.[733] Söz konusu hedef, sadece Anadolu esnaf ve eşrâfının programı değil, aynı zamanda İstanbul'un Müslüman-Türk burjuvazisiyle kurulacak ittifakın da temelidir. İstanbul'da "Milli Türk Ticaret Birliği" ve İstanbul sanayicilerinin yaptığı kongre hazırlıkları bunu açıkça gösterir. Milli Türk Ticaret Birliği, "İstanbul'da ithalât ve ihracat ticaretinde Türklerin hakimiyetini temin" etmenin esas olduğunu, İstanbul Ticaret Odası'nın da bu doğrultuda "ıslah ve takviye" edilmesi gerektiğini savunmuş ve bu düşünce Kongre'deki en önemli savunularının başında gelmiştir.[734] Sermayenin Müslüman-Türk burjuvazi elinde yoğunlaşması yönündeki bu ortak hedef ile, İstanbul'un en önemli mülk sahibi sınıflarından biri, "ulusal" birlik projesinin parçası haline getirilmiş; İstanbul'da merkezileşen ve yoğunlaşan "bölüşüm ve iktidar ilişkileri"nin en önemli bileşeni Ankara'ya bağlanmıştır.

İzmir İktisat Kongresi'nin genel hatlarını belirlediği "ulusal ekonomi programı"yla, "ulusal pazar"ın uluslararası pazarla eklemlenmesinin de artık İstanbul üzerinden değil, Ankara üzerinden sağlanacağı beyan edilmiştir.[735] Bu "ulusal irade" beyanı, Lozan görüşmelerinin askıya alındığı bir dönemde toplanan Kongre için çok büyük önem arz etmiştir. Beyan, sözel olduğu kadar fiili olarak da gösterilmeye çalışılan bir irade ile ortaya konmuştur. İzmir'de açılan Numune Sergisi ve Chester Projesi eklemlenme beyanının açık göstergeleri olmuştur.[736] Ancak bunun kapitülasyonların kaldırıldığı ve Müslüman-Türk burjuvazisinin tekleştiği koşullarda mümkün olabileceği vurgulanmıştır.[737]

> "İktisat Kongresinden maksat ezcümle Türkler ile ecanib arasında ve bilhassa ilm-ü irfan sermayesinden müstağni olmadığımızı tamamile müdrik olarak Avrupa ve Amerika ile Türkler arasında bilâ vasıta tesisi münasebet ve tavsi-i alâka ve vesait ve avâmilini müzakere ve tespittir. Yeni Türkiye'nin vatanına karşı perverde ettiği hissiyat ve garp ilm-ü Irfan ve sermayesinden istifadeye ne derece bahiskâr olduğunu olduğunu şimdiden gösterdiğine en bariz bir delel de vasi bir meblağı istilzam edecek olan ve bütün memleketin baştanbaşa imarını istihdaf eden der derst-i intac Amerikalı *Chester* projesidir. Mamafih şunu da ilave edelim ki, artık Türkler, kendi aleyhinde kullanılan düşman silâhları için sarfedilecek paraların bir takım fuzûli ve tüfeyli şa-

---

[732] A.g.e., s.11-17, 23-27.
Kurtuluş Savaşı'nda bu mücadelenin önemine işaret eden bir çalışma için bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, a.g.e., 46, 48, 86-88. Kongre'nin bu amacı da taşıdığı tespiti için bkz. A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.ix.
A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.86, 88.
A.g.e., s.ix.
A.g.e., s.7, 10, 11, 16, 215-230, 265, 293, 312, 384.
A.g.e., s.34, 58, 181, 246, 258, 358.

> hız tarafından bu memlekette kazanılmasına meydan vermemeği kat'iyen kararlaştırmışlardır. Türk namı taşıyan İstanbul Ticaret Odasında şimdiye kadar Türkü temsil edecek âmillerin bulunmaması bugün mezkûr Odada bu âmilin hakim olması lüzûmunu kendi kendine tevlid etmiştir."[738]

İçerde İstanbul burjuvazisiyle kurulan ittifak ve dışarıya karşı verilen eklemlenme mesajıyla, İzmir İktisat Kongresi, "ulusal" birlik projesini tamamlamış ve projenin iktidar mücadelesinde tekleşmesi yönünde en önemli adımlardan olmuştur.

"Hakimiyet-i milliye"nin Ocak-Nisan aylarında yeniden örgütlenmesini sağlayan bu adımların ilk somut kazanımı, 24 Temmuz 1923 tarihinde *Lozan Antlaşması*'nın imzalanmasıyla ulusal bağımsızlığın sağlanması olmuştur. İkinci somut kazanım, Kurtuluş Savaşı'nın ve Birinci Meclisin kurucu düşüncesi olmuş olan "müdafaa-i hukuk" düşüncesinden ayrılan "hakimiyet-i milliye" düşüncesinin programatik ve örgütsel bir forma kavuştuğu Halk Fırkası'nın 11 Eylül 1923'te kuruluşu olmuştur.[739] 1923 Devrimi'nin siyasal kadroları böylelikle örgütlenmelerinin son halkasını tamamlamış; böylelikle hem Osmanlı dönemi kadrolarından ayrışma yönünde bir adım atılmış hem de Meclis içinde yoğunlaşan "kişisel iktidar" eksenli mücadelede "gayrişahsi" burjuva iktidarının örgütsel çatısı ortaya çıkmıştır. Bunu takiben, Meclis binasının da yeni bir binaya taşınması yönündeki çalışmalar başlatılmıştır.[740] İkinci Meclisin Vedat Tek tarafından Cumhuriyet Halk Fırkası Mahfeli olarak tasarlanmış olması çarpıcıdır. Üçüncü kazanım, egemenliğin "hakimiyet-i milliye"nin temsil edildiği siyasal coğrafyada merkezileşeceğinin gösterilmesiyle gelmiştir. Kasım 1922' de *312 sayılı Heyeti Umumiye Kararı*, İstanbul'da merkezileşmiş toplumsal ilişkileri başka bir merkeze bağlayarak örgütlemenin ilk adımı olmuş; ama atılan bu ilk neşter, ancak *Lozan Antlaşması*'nın imzalandığı ve Meclis seçimlerinin yenilenerek İkinci Meclisin kurulduğu 13 Ekim 1923'de Ankara'nın başkent yapılmasıyla hem emperyalist güçlere hem de halifenin "devlet başkanı" olduğu meşrutiyetçi bir yönetim biçiminden yana olan içerdeki iktidar odağına karşı verilen iktidar mücadelesinin somut kazanımlarından birine dönüşmüştür.[741]

Bu gelişmeleri takiben, Lozan Barış Görüşmeleri'ndeki fikir ayrılıklarını ve İsmet Paşa'nın kendisini atlayarak doğrudan Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmesini gerekçe göstererek İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey (Sivas) istifa edecektir.[742]

Ekim 1923'e gelindiğinde iktidar mücadelesi, eski Birinci Grup kadroları arasında verilecek son raunduna girmiştir. "Kişisel iktidar" karşısın-

---

[738] A.g.e., s.7

[739] Hakkı Uyar, a.g.e., s.17-27

[740] İkinci Meclis binası 18 Ekim 1924'te açılacak ve 1961 yılına kadar Meclis, bu binada faaliyetlerini sürdürecektir. Ahmet Demirel, a.g.e.; Nuray Bayraktar, "Tarihe Eş Zamanlı Tanıklık: Ulus ve Kızılay Meydanlarının Değişim Süreci", *Ankara Araştırmaları Dergisi-Journal of Ankara Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2013, s.20-35, s.32.
Tayfun Çınar, a.g.e., s.183-196.
Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.206.

daki mücadelenin sondan bir önceki halkası, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesi olacaktır. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyetin ilanına karşı çıkabilecek isimlerin Ankara dışında olduğu bir dönemde, Ali Fethi Bey (Kozan) Hükümeti'nin çekilmesini istemiştir.[743] Hükümetin istifası, *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'na göre (md.8) Meclise yeni bir hükümet oluşturma görevi vermiş; ancak Mustafa Kemal Paşa, yeni hükümette yer alınmasını desteklemeyince Meclis görüşmelerinden bir sonuç alınamamış ve yeni bir "hükümet krizi" ortaya çıkmıştır. Meclis Reisi olarak görüşünü bildiren Mustafa Kemal Paşa, sorunun o aşamadan sonra ancak Anayasayı değiştirilerek çözülebileceğini söylemiş ve böylelikle Cumhuriyetin ilanı gündeme gelmiştir. Rauf Bey ve Kâzım Karabekir Paşa gibi önemli isimlerin muhalefetine rağmen, 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan Anayasa değişikliğiyle Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Cumhuriyetin ilanı *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun değil, ama kimi maddelerinin değiştirilmesiyle yapılmıştır.[744] "Hâkimiyet-i milliye"yi düzenleyen birinci maddeye, "Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti, Cumhuriyettir." cümlesi eklenerek "hâkimiyet-i milliye"nin şekli açıkça ifade edilmiş; milletin egemenliğini nasıl kullanacağı üzerindeki tartışmalara son verilmiştir. Hükümet şeklini belirleyen en önemli değişiklik ise, Cumhurbaşkanlığı (Reisicumhur) makamının tesisi olmuştur. Çünkü, Büyük Millet Meclisinin yetkileri ve kuvvetler birliğine dayanan özgün biçimi korunmakla ve İcra Vekilleri Heyeti aracılıyla da olsa eskisi gibi Meclisin Türkiye Devleti'ni idare edeceği vurgulanmakla birlikte, hükümete dair başka hiçbir değişiklik yapılmazken, Anayasa'ya üç yeni madde eklenerek Cumhurbaşkanlığı makamı düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı "devletin reisi" olarak ilan edilmiştir (md.11). Böylelikle 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla resmi olarak boş kalan "devlet başkanlığı" makamı ilk kez ve hatta Lozan'da bağımsız bir devlet olarak tanındıktan sonra belirlenmiştir. Bundan sonra, Cumhurbaşkanı, Meclis Reisi değil, "devlet reisi" sıfatıyla Meclise ve Heyet-i Vekileye risayet edecektir (md.11). Bu hüküm, Meclis'in konvansiyonel niteliğine son vermiş; İcra Vekilliği ve Meclis Riyasetinin daha önceden ayrılmasına benzer şekilde, "devlet başkanlığı" makamı da bu sefer diğer ikisinden ayrılmıştır.[745] İcra Vekilleri Reisini belirleyecek, Meclis Riyasetinin üstünde yer alacak bu makam, "hâkimiyet-i milliye"ye, yani milli egemenliğin herşeyin üstünde olmasına istinaden, yine Meclis Riyaseti'nde olduğu gibi, Meclis *içinden ve tarafından* seçilecektir: "Türkiye Reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur." (md.10) Böylelikle, "devlet başkanlığı" makamı da dahil,

---

[743] A.g.e., s.206-207.

[744] "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.119.
Çok önemli bir değişiklik olmasına rağmen, Meclis Başkanlığıyla ilgili kapsamlı bir çalışması olan Şeref İba, bu değişikliği görmemiş ve 1923-24 dönemi arasındaki boşluğu incelememiştir. Bkz. Şeref İba, *Türkiye'de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001, s.12-15.

bütün devlet örgütlenmesinde "ulusal egemenlik", yani "gayrişahsi iktidar"ın siyasal formu esas alınmış; kaynağını Meclisten, yani "ulus"un temsilcilerinden, dolaylı olarak da "ulus"tan almayan hiçbir hükümet organı bırakılmamış; "kişisel iktidar"ın anayasal temelleri ortadan kaldırılmıştır.

Yeni Anayasa ve yeni devletin şeklini belirleyecek son gelişme ise, 3 Mart 1924'te hilâfetin kaldırılması olmuştur. 29 Ekim 1923'teki değişiklik ile Anayasa'ya yeni bir madde eklenmiş; "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır." denmiş olmasına rağmen, yeni devlete yöneltilen dini içerikli eleştiriler artmış ve muhalefetin halifenin etrafında yoğunlaşma eğilimi güçlenmiştir. Kimi "hoca efendiler" kadar, İstanbul'da "genelleşmiş kişisel iktidar"ın parçası olagelmiş kişiler ile İttihat ve Terakki mensupları da hilâfet makamının korunmasını desteklemektedir. Ancak, destek, görünüşteki içeriğini aşıyordu. Yabancı temsilcilerle görüşmeye devam etmesi, hilâfetin uluslararası gücünü kullanmaya yönelik hamleleri, subayları kabulü, cumhurbaşkanlığı ödeneğinden daha yüksek bir hilâfet tahsisatı istemesi, halifenin ve onu destekleyenlerin, hilâfeti sadece bir makam olarak korumak değil, "devlet başkanlığı" makamına dönüştürmek istediklerini ve hatta fiilen öyle gördüklerini gösteriyordu.[746]

Uluslararası boyutu da önemli olmakla birlikte, sorunun temelinde, kimi mülk sahibi sınıf ve tabakaların, hala iktidarlarını hilâfet makamının temsil ettiği "kişisel iktidar" odağında yoğunlaştırmakta ve merkezileştirmekte olmalarıydı. İstanbul'un hala bu merkezileşme ve yoğunlaşmanın özeği olarak kendini koruması ve hatta Ankara'ya karşı cephe alması bunun açık göstergesiydi. Daha da açık ifadesini ise, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl itibariyle, artığın "siyasal zor" kanalıyla çekildiği en önemli usul olan ve hatta iltizamın da büyük oranda üzerinden örgütlendiği vakıf sisteminin ve bu yolla "siyasal birikim" haklarını koruyan mülk sahibi sınıfların İstanbul'da merkezileşmesi ve yoğunlaşmasında buluyordu; bu usul de, açıktan şer'î hükümler ile hilâfet gibi güçlü bir merkeze ihtiyaç duymaktaydı. İstanbul'un idaresinin 1922 yılında Meclis Hükümeti'ne geçmesiyle, sadece bu usulün idaresini üstlenen Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti değişmemiş; yönetim İstanbul Vakıflar Müdürlüğü'yle Vekâlete bağlanırken, gelirlerin de emaneten Vekâlette toplanmasına; yani, gelirlerin vakıflardan alınarak kamu maliyesine aktarılmasına karar verilmişti.[747] Gayri sahih vakıfların sadece aşarı vakfedilebilecek, harçlar Maliye Hazinesine aktarılacaktı. Ancak, hala Şer'îye ve Evkâf Vekâleti olduğu ve bu vesileyle Şûrayı Evkâf gibi bir Vakıflar Meclisi örgütlenmesine gidilebildiği için, vakıf yönetimleri özerkliklerini koruyabilmişti. Sadece İstanbul'daki 10.000'in üzerindeki ve toplam vakıf gelirlerinin 1/3'ünü oluşturan mülhak vakfın kayıtlarını tutmak için Evkâf-ı Mülhaka Müdürlüğü mevcuttu. 1923'te çıkarılan *Evkâf Müfettişleri Talimatnamesi*'nin ardından 1924 yılında İstan-

[746] Niyazi Berkes, a.g.e., s.509-516.
Nazif Öztürk, a.g.e., s.87-89, 115.

bul Evkâf Müdürlüğü haricindeki evkâf müdürlükleri ve müstakil memurlar mülki amirlere bağlanmıştı. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, bu son kavga, sadece kişisel çekişmelerle veya dini saiklerle belirlenen bir kavga değil; bir bölüşüm kavgasıydı.

25 Şubat 1924'te Mecliste başlayan tartışmalar sonunda,[748] 3 Mart 1924 tarihinde "kişisel iktidar"ın merkezinde durduğu bu "siyasal birikim" mekanizmasına topyekûn son verecek kararlar alınmıştır. Bu kararların hepsinin aynı gün alınmış olması bile, birbiri içine geçen mahiyetini ortaya koyar. Bu tarih itibariyle, *431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına dair Kanun* kabul edilmiştir.[749] Bu kararla, hanedanın siyasi hakları sona erdiği gibi, vatandaşlık hakları da sona ermiş; Türkiye Cumhuriyeti dahilinde emvali gayrimenkûle tasarruf etmeleri yasaklanmış (md.5); mevcut varlıklarını en geç bir yıl süre zarfında tasfiye etmeleri hükme bağlanmıştır (md.7). Böylelikle, "kişisel iktidar"ı elinde bulunduran kişi ve ailesinin bütün "mülki" hakları sona ermiş; "siyasal birikim" hakları neticesinde ellerinde bulundurdukları mülkiyetlerine de millet adına el konulmuştur. "Kişisel iktidar"ın son kalesi hilâfetin ilgasıyla "gayrişahsi iktidar"ın kuruluşunun tamamlandığının en açık göstergesi de, kanunun 8. ve 11. maddelerinde belirtildiği şekliyle, padişahlık makamına ait "tapuya merbut emvali gayrimenkule" ile "Hazine-i Hümâyûn"a ait saray, kasır, mebani ve arazinin "millete intikal ettiği"nin hükme bağlanmış olmasıdır.

Aynı gün, yani 3 Mart 1924'te, bu kararı bütünleyecek şekilde, Şeriye ve Evkâf Vekâleti'nin de kaldırılmasına karar verilmiştir.[750] Bu karar neticesinde, Başvekâlete bağlı bir genel müdürlük şeklinde örgütlenecek Evkâf Umum Müdürlüğü kurulmuş ve vakıfların vekâlet düzeyinde yönetimine son verilmiştir.[751] Vakıfların özerkleşmiş genel idarelerinin de sonu olan bu karar, 1926 yılında kurulacak "Tasfiye Komisyonu" kararları ile tamamlanacaktır. Bu karara istinaden, ayrıca, 1925 yılında aşar kaldırılabilecek; 8 müstesna vakıf haricindeki bütün tekke ve zaviyeler kapatılabilecektir. Aynı kararla, şer'î işlerin de vekâlet düzeyinde örgütlenmesine son verilmiş ve Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Böylece bu faaliyetlerin tümü maaşlı personel eliyle ve Maliye Vekâletince üstlenilmiştir. Bu vekâletin sorumluluğunda olan eğitim alanı da, aynı gün çıkarılan *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*'yla Maarif Vekâleti'nin sorumluluğuna bırakılmıştır.[752] Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun devletleştiği günden o güne kadar siyasal birikim haklarına sahip olmuş önemli mülk sahipleri tabakalardan olan ulemâ, tarikat ehli ve vakıf mütevellilerinin siyasal zor yoluyla bölüşüm ilişkilerine dahil olmalarına son verilmiştir.

---

[748] Niyazi Berkes, a.g.e., s.515.

[749] Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.122-123; Düstur, Tertip 3, Cilt 5, s.323, RG: 63 (06/03/1340-1924).
429 sayılı Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâletlerinin İlgasına dair Kanun, BMM ZC, C: 7, İ: 2, Birinci Celse, 03/03/1924, s.19, 23-26.
Nazif Öztürk, a.g.e., s.90-93, 115.
430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu, Düstur, Tertip 3, Cilt 5, s.322; RG: 63 (06/03/1340-1924)

Mustafa Kemal Paşa'nın Ekim 1923'te hükümet krizini artık ancak bir anayasa değişikliğinin aşabileceği yönündeki sözlerinin üstünden kısa bir süre sonra, 3 Mart 1924 tarihinde anayasa değişikliğinin önünü açan bu kararların alınmasıyla, 20 Nisan 1924 tarihinde *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nda değişiklik yapılmış ve 1924 Anayasası kabul edilmiştir.[753] Büyük Millet Meclisinin toplandığı ilk günden beri, farklı şekillerde su yüzüne çıkan hükümet krizi, nihai olarak, İcra Vekilleri Heyetinin görev, yetki ve sorumluluklarını düzenlemeyen, hatta bir kez daha düzenlemeyi kanuna bırakan (md.47, 48); ama bir "devlet başkanlığı" makamı ve yürütmenin başı olarak Cumhurbaşkanlığını düzenleyen, Cumhurbaşkanlığının görev, yetki ve sorumluluklarını açıkça belirleyen (md.31-43) yeni anayasayla aşılmıştır. "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir." (md.1) diye başlayan Anayasa, "Devletin reisi" olarak "Reisicumhur"u tayin etmiştir (md.31). İcra Vekilleri Heyeti Reisinin tayini (md.43), İcra Vekillerinin belirlenmesi (md.44, 45), Meclisin kendiliğinden toplanması önündeki engellerin aşılması ve Millet Meclisinin yetkilerinin her şeyin üstünde görülerek güvence altına alınması (md.4-7), Meclisin çıkardığı kanunların onaylanması ve af kararlarının verilmesi (md.35, 42), başkumandanlığın üstlenilmesi (md.40) sorunları böylece çözülmüş olur. Bu sorunlar çözülürken, "devlet başkanı" da dahil yürütme organı bir bütün olarak Meclis karşısında sorunlu olacak; ona hesap verecektir (md.7, 41). Meclisin üstünlüğü, Cumhurbaşkanına sadece Meclis Reisinin vekâlet edebileceği hükmü ile bir kez daha pekiştirilmiştir (md.33). "Karşı-imza kuralı" ile, son yıllarında yeniden mutlakiyetçi bir biçim alan Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak, "devlet başkanı"nın "siyasi sorumsuzluğu" ve dolayısıyla mutlak bir monark gibi asla tek başına karar alamayacağı hükme bağlanmıştır (md.39). Cumhurbaşkanlığı makamı, yeni devletin organlaşmasını tamamlayarak kuruluşunu sağlayan idari teşkilât olmuştur. Çünkü, Meclis içinden ve onun tarafından seçilen bir "devlet başkanlığı" makamı, ulusal egemenliğin başka hiçbir makam ve organla paylaşılmadan kullanılabilmesinin idari mekanizması olarak belirmiştir.

[753] "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Değişiklikleri", Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.127-151.

Sonuç

Nâzım Hikmet, Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar Türkiye'yi resmettiği *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda şöyle der:[1]

"Ne kadar çok fabrika var İstanbul'da,
Türkiye'de ne kadar çok,
Dünyada ne kadar çok, sayılamayacak kadar."[2]

Tarihsiz-sınıfsız bir topluma doğduğu düşünülen yeni Türkiye Cumhuriyeti'ndeki bu manzara tarih okumalarımızla çelişir. Dahası, Nâzım, yeni kurulan cumhuriyet ve onun yarattığı yeni kapitalist düzeni resmetmenin ötesine geçer ve biraz daha geçmişe uzanır.

"Ali Paşa'nın oğlu:
Bir çiftlikleri vardı beyim,
beygirle on saatta gidilirdi bir ucundan bir ucuna.
Bursa'da hamamlar.
Ali Paşa seksen pare köye hükmedermiş."
[...]
"Birçoğunun adını bilmiyordu,
yalnız Yunan'dan önce ve Seferberlik'ten evvel
Selimşahlar Çiftliği'nde ırgatlık ederken Manisa'da
geçerdi Gediz'in sularını başı dönerek."
[...]
"Tıp Fakültesi'nde talebeydi.
Eskiden bir köy ağasıydı ki babası
sahibi olmuştu son on beş yıl içinde üç çiftliğin ve
iki çeltik fabrikasının."[3]

Gökhan Atılgan, "Manzaralar'daki Burjuvalar: Nâzım Hikmet'in Kaleminden Türkiye Burjuvalarının Dünyası", *Çalışma ve Toplum*, 2019, Sayı: 1, s.231-257, s.236.

Nâzım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları (İnsan Manzaraları)*, Şiirler: 5, Adam Yayınları, 1992, s.18.

A.g.e., s.128, 228, 209.

Edebiyatın keskin gözü, Nâzım'ın dizeleriyle, uzun ve yakın geçmiş manzaralarına, paşalar, ağalar, eşrâf ve âyân, tacirler, çiftlikler, fabrikalar, bankalar, ortakçılar, ırgadlar, işçiler egemen olur. Bütün bu toplumsal sınıf ve tabakalar, Osmanlı-Türkiye gerçekliğinde var olmuş; onun dilinde, onun edebiyatında somut birer figür olarak yüzeye çıkmıştır.

Osmanlı ve Türkiye toplumsal gerçekliği, hegemonik şekilde tekrarlandığının tersine, köksüz, tarihsiz ve sınıfsız değildir. Her (geç) kapitalistleşme deneyiminde olduğu gibi özgüllükleri ve çelişkileri olmakla birlikte, kendi tarihine sahiptir ve bu tarih kendi kaynaklarıyla anlatılabilecek derinliktedir. Toplumsal sınıf ve tabakalar da ne yoklukla malûl ne de yeterince gelişememekten mağdurdurlar. Dilimize ve edebi anlatılarımıza işleyerek bugüne kadar ulaştıkları görünümleriyle, kendi özgün adlarına sahip; oluş biçimlerini bulmuş ve farklı sınıf ve tabakalarla ilişkili şekilde toplumsal hafızamızda yer edinmişlerdir. Sorun, teorik olarak, oluşum, devinim ve mücadeleleriyle onları analiz edeceğimiz veya farklı düzlemlerdeki analizlere dahil edeceğimiz zaman ortaya çıkmaktadır. Sorun, özel olarak, devlet düzlemindedir ve değişim süreçlerinde belirginleşmektedir.

İşaya Üşür'ün dediği gibi, "Geçiş'in epistemolojisi, kavramlaştırmanın ontolojisinde yat[ar]."[4] Siyasal olanı ve değişim sürecini, sürekli dışsal bir öğe olarak analize sonradan eklemeye çalışırsak bu sorun çözülmez. Ancak, onu toplumsal sınıf ve tabakaların devinimi içinde değişen bir öğe olarak görünür kılabilirsek, bu eklektizm ve idealizmden kurtulabiliriz. Bu amaçla, bu kitap, yeni bir soyutlama tarzı sunmuş; soyutlamaya somut bir form olarak devletten değil, toplumsal ilişkiler içinde beliren "yönetme(k)" ediminden başlamayı ve bu edim dolayımıyla "toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçim"lerini incelemeyi önermiştir. Örgütlenme sürecindeki "iktidarlaşma eğilimi"nin baskın hale gelmesiyle, "yönetme(k)" ediminin farklı mekân ve zamanlarda nasıl bir sömürü ve tahakküm ilişki biçimi olarak belirdiğinin ve topluluk-toplum üstü bir öğe olarak "soyut"landığının incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu, yönetimin iki bileşeninin, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşma biçimi (sınıf ve mülkiyet ilişkileri bağlamında bir sömürü ve tahakküm ilişkisi olarak iktidar sorunu) ile merkezileşme biçiminin (doğrudan ve dolaylı sömürü-tahakküm ilişkisi olarak toprak üzerinde örgütlenme biçimi, ölçek ve soyutlanma-yabancılaşma sorunu) soyutlanması ile mümkündür. Böylelikle, devlet, aldığı özgün biçimlerle birlikte, toplumsal ilişkilerin bir görünümü olarak açığa çıkacak; sınıf ilişkilerinin dışsal değil içsel bir öğesi olarak görünürlük kazanacaktır.

Osmanlı ve Türkiye tarihine ve özellikle de geçiş momentlerine, bu epistemolojik çerçeveden bakıldığında, toplum üzerinde kendini her daim bağımsız bir yapı olarak dayatan, kendine ait özel bir çıkarı olan ve tüm tarihi belirleyen bir devletle veya onu vücuda getiren aktörlerle değil, farklılaşan sömürü ve tahakküm ilişkileri içinde devinen, dönüşen, yeni

[4] İşaya Üşür, a.g.e., s.358.

biçimler alan, toplumsal sınıf ve tabakaların "yönetme(k)" edimlerinin vücuda getirdiği bir devletle karşılaşırız.

Bu, bize, yöntemsel bireyci bakış açısından kurtulabileceğimiz bir yöntemsel çerçeve de sunar. Tarihi davranış veya zihniyetiyle kendini var eden bireyler, yani Osmanlı İmparatorluğu'nu "kadir-i mutlak" padişah ve Türkiye Cumhuriyeti'ni onun anti-tezi Atatürk üzerinden okumayı bırakabiliriz. Birey, bir gerçeklik düzlemi olarak incelemede yerini korurken, esas odak noktamız onun da bir fail olarak yer aldığı toplumsal ilişkiler olabilir. Böylelikle, bir görüngü olarak karşımıza çıkan "kadir-i mutlak" padişah ve Cumhuriyet'in "tek adam"ı Atatürk ile geçiş sürecinde bu ikisinin nasıl birer anti-tez şeklinde karşı karşıya geldiğini açıklama şansı bulabiliriz. "Devlet başkanlığı" makam ve/veya organının, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşma ve merkezileşme biçimlerinin son halkası olarak soyutlanması, bize, bu şansı vermiştir. "Devlet başkanlığı" düzeyindeki soyutlama, hem devletin tarih boyunca nasıl özgül "merkezi" biçimler aldığını hem de bu sürecin parçası olarak nasıl böyle bireysel görüngüler doğurduğunu açıklamamızı sağlamıştır.

Bu soyutlama çerçevesinden bakıldığında, "Osmanlı Padişahı", sahip olduğu "mülk" üzerinde tek kişisel ve keyfi otoriteyi temsil eden figür değil, bir toplumsal örgütlenme tarzının son merkezi halkası olan saltanat ve hilâfet makam/organını, padişahlığı elinde bulunduran kişidir. Bu makam ve/veya organ, sömürü ve tahakküm ilişkilerinin aldığı özgül yoğunlaşma ve merkezileşme biçimlerine göre tarih boyunca farklı biçimler almış; padişah da toplumsal ilişkilerdeki konumunu bu biçimler dolayımıyla edinmiştir.

"Osmanlı Padişahı" imgesinin ilk taşıyıcı figürü kabul edilen Osman Gâzi, sınıflaşma ve soylulaşma dinamikleri doğrultusunda boy(lar)-beyliğinden itibaren kişisel himaye ilişkileri kanalıyla kurulan süel hiyerarşinin tepesindeki soylular kurulunun tekleştiği, onların içinden gelen tek bir soyun hanedanlık karakteri kazanmaya başladığı ve soyun başındaki kişinin hem kendi soy-boyunun hem de diğer soy-boyların üstünde iktidarını kurduğu süreçte öne çıkmıştır. Ancak, Osman, ne bir devletin başı ne de kurucusudur. Çünkü, dönemi itibariyle "mülk", henüz kandaşlık bağlarının tam olarak çözülmediği ve birbirine gevşek kişisel tabiiyet ilişkileriyle bağlı bu "boy"larda, devleti değil, beylikleşme sürecindeki "beyin iktidarı"nı ifade etmektedir.

"Ekme bağ bağlanırsın / Ekme ekin eğlenirsin / Çek deveyi güt koyunu / Bir gün olur beğlenirsin" dizelerine yansıdığı gibi,[5] feodal toplumsal ilişkiler içine girdikçe, yani doğrudan üreticiler yerleşik yaşama geçerek *beğlendikçe* (toprakla birlikte bir beye bağlandıkça), topluluğun beye ve beylerin beylere bağlanması sistematikleşmiş, siyasal-ideolojik kurumsal bir form kazanmış ve beyin tekleşme süreci mutlaklaşarak beyler üstü konumuyla toplum-üstü bir soyutluk düzeyine ulaşmıştır. Mülkiyetin doğrudan üreticiden kopup artı ürün biçiminde daha az elde toplanmaya baş-

[5] Cemal Kafadar, a.g.e., s.202.

laması, "başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti"ne sahip olanların da ortak mülkiyetten bağımsız "soyut" bir "ortaklaşalık formu" üzerinden toplumsal iktidarlarını sürdürmelerini sağlayacak "siyasal birikim"nin temellerini atmaları ve iktidarın bu kolektif bileşiminin merkezileşmesi, bu soyutlanma sürecini koşullamıştır. Beylik örgütünden "mülk-devlet"e geçiş ve beyin sultanlaşma süreci başlamıştır.[6]

"Başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti"nin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin ortaya çıkardığı devletin, merkezileşme düzeyini ve merkezi karakterini belirleyen ise, "ortaklaşalık formları"nın çözülüp çözülmemesi değil, çözülme düzeyi ve beyler arası, yani sınıf-içi mücadele sonucunda ortaya çıkan beyler arasındaki kişisel tabiiyet ilişkilerinin karakteri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda sınıf mücadelesi beyin mutlak hâkimiyeti yönünde evrilmiştir. Mutlak hâkimiyet, üretim araçlarının (toprak) "ortaklaşalık formu" içinde temellük edildiği "üstün mülkiyet hakları" üzerinden kurulan beyler arası kişisel tabiiyet hiyerarşisini kapsar ve devletleşmeye yol açan tekleşmenin, diğer soyluları da kapsayan bir süreç olduğunu gösterir. Beylerin "doğrudan yönetimi" de, diğer beylerin "mülk"lerinden bağımsızlaşan (soyutlanan), boyların "fütüvvet bağı"ndan farklı bir siyasal "ortaklaşalık bağı"yla kurulan beyin "mülk"ünde cisimleşen bütün beylerin kolektif "dolaylı" toplum-üstü "mülk"üne evrilir.[7] Bey, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının başı ve garantörü olur.

Beyliğin toplum-üstü niteliğinin pekişmesi, "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının şekillenmesi ile mümkün olmuştur. Bu mekânizmanın ilk ayağı tımar sistemidir. Tımar sistemi, "doğrudan sömürü ve tahakküm"ü derecelendirerek beyin (başında bulunduğu beylik ailesinin) "mülk"üne (mirî arazi) bağlamış; dirlik (vergi, ayni ve nakdi rant, hizmet) ve makam (sancakbeyi, beylerbeyi, vezir, ulemâ, tımar vb.) dolayımı ile beyleri "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm"ün parçası, Osmanlı'nın "sınıf"ları (zümreleri) haline getirmiş; "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm"ün toprak üzerindeki askeri-mali-idari örgütlenmesini biçimlendirmiştir. Bey ise, kendisini, bu mekânizmaya "merkezi feodal devlet"e bağladığı beylerin askeri ve mali hizmetleri, doğrudan üreticiyi temellük etme güçleri ile sınırlandırmıştır. Beyin yerini padişahın aldığı, Sarayın bir "devlet başkanlığı" organı olarak örgütlenmeye başladığı bu dönemde, Saray, bir kişinin yönetimini değil, "siyasal birikim"in biçimlendirdiği iktidar ilişkilerinin merkezileştiği organı ifade eder. Sarayın, Enderûnun yanında Divân-ı Hümâyûn ve Yeniçeri Ocağını içine alan Birûn örgütünü kapsaması bunun açık göstergesidir.

Beyin tekleşerek toplumdan "mutlak" olarak soyutlandığı süreç (Fatih'ten Kanuni'ye), "mülk-devlet"in sürecini tamamlar; Osmanlı'yı bir imparatorluğa dönüştürür. "Mülk" "hükümdarlık, hükümdarlık onuru, hükümet etme, yürütme, 'dünyevi' otorite, devlet" anlamlarına gelmeye baş-

---

6 Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.203, 215, 256-258.
Ümit Hassan, a.g.e., s.203, 215, 256-258; G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.458, 486, 491, 505.

lar.[8] Hükümdarın hükümdarlığa, imparatorun imparatorluğa, halifenin hilâfete, sultanın saltanata dönüşümü iktidarın artık tek bir kişinin değil o kişi etrafında örgütlenmiş ayrı bir askeri ve mülki örgütün, imparatorluk devletinin elinde olduğunu gösterir. Soyutlanma derecesi, padişaha, sultanların sultanı ve kutsanmış tekil otorite olarak "evrensel" (emperyal) bir içerik kazandırmıştır. Bu aşamada padişahlık, saltanat ve hilâfetin ikisini birden kapsayan ve kendini ikisiyle birlikte kuran "evrensel" bir otorite olarak organlaşmıştır.

16. yüzyılın ikinci yarısında Celâlî İsyanlarıyla açığa çıkan kriz, tımar sistemini çözücü ve yeni sınıf oluşumlarının önünü açıcı bir etki yaratmıştır. Üst tasarruf sahiplerinin sömürü ve tahakküm oranını arttırma eğilimi, mirî arazi içindeki "serbest dirlik" sahipleri ile onlarla ilişkili "eşrâf ve âyân"ı bölüşüm ilişkilerinin güçlü tarafı olarak sınıf mücadelesine dâhil etmiştir. Feodal özel mülkiyetin artışı yönünde bir eğilim açığa çıkmıştır. 17. ve 18. yüzyıllara doğrudan üreticiden çekilen artı ürünün (rant) özelleştirilmesine dayanan iltizam usulü (mukataa, mâlikâne) ile vakıf araziler damgasını vurmuştur. Temellük ilişkilerini, mirî arazi dolayımından bağımsızlaştıran bu usuller, artı ürünüençoklaştırma yönünde bir eğilimin açığa çıkmasına yol açmış; birincil ve ikincil mültezimlerin servet birikiminin önünü açmıştır.

Mâlikâne usulünün mali hakların yanı sıra idari ve inzibati hakları da devretmesiyle birlikte, kendilerine "kapı"lanan paralı askerlerin verdiği "siyasal birikim" gücüyle birincil mültezimler, yani vezir ve paşalar kendilerine ait "mülk" alanlar, yani "kapı"lar oluşturmaya başlamışlardır. Makam-dirlik bağı, makam-servet bağı yönünde çözüldükçe, "kapı"lar üzerinden yeni kişisel tabiiyet ilişkileri kurulmaya; sömürü ve tahakküm ilişkileri "kapı"lar dolayımıyla belirlenmeye başlanmıştır. Yeniçeri Ocağı ve ulemânın da "makam satışı" üzerinden makamları ellerinde tutmaya başlamaları, "zümre temelli liyakatı" esas alan "dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasının bir bütün olarak çözülmesini beraberinde getirmiştir.[9] Padişah "kapı"sını tek ve mutlak dolayım kanalı olmaktan çıkaran "kapı"lar, yeni bir merkezi organ olarak Sadaret makamını güçlendirmiştir. İmparatorluk "mülk"ü, "kapı"lara dayalı ayrı bir kolektif iktidar alanına, "kolektif sömürü ve tahakküm" mekânizmasına dönüşmüştür. İmparatorluğun bu yeni biçimine Baki Tezcan, II. İmparatorluk adını vermiştir.[10] Padişah, "kapı"ların "kolektif sömürü ve tahakküm"ünü temsil etmektedir.

Servet birikimi süreci, bir, çiftlikler özelinde para-servetin para-sermayeye dönüşmeye başladığı; iki, temellük ilişkilerini ve havale sistemini doğrudan belirleyecek şekilde "dolaylı yönetim" ile "doğrudan yönetim"in birbirinden koparak, ikincisinin güçlendiği bir yapıyı açığa çıkarmıştır. Topraktan çekilen artığın "doğrudan yönetim"i elinde bulunduranlarda

---

8 Ümit Hassan, *Ibn Halduni*, a.g.e., s.203, 256.

9 Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.72.
Baki Tezcan, a.g.e.

yoğunlaştığı bu dönem, kişisel tabiyet ilişkileri üzerinden İstanbul'da merkezileşen "kapı" sistemini çözecek, âyânları ve toplulukların bağımsızlaşma eğilimlerini güçlendirecektir. Ancak "dolaylı yönetim" kanalıyla siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyabilen mülk sahibi sınıflar, padişah (III. Selim ve II. Mahmud) özelinde "genelleşmiş bir kişisel iktidar"ı tesis ederek, bu çözülüşe karşı koymaya çalışmışlardır. Mülk sahibi sınıfların "sömürü ve tahakküm" mekânizmasına zümreler şeklinde değil bireysel katılımını temel alan; artığın çekilmesini padişah kişiliğinde "kurumsal" merkezi iktidar dolayımına bağlayan; temsili ve yönetimi de bireyselleştirip bireyler üstünde yer alan monarşiyi, "genel çıkar"la özdeşleştirerek, bir kez daha mutlaklaştıran yeni devlet biçimi bu "genelleşmiş kişisel iktidar" sayesinde ortaya çıkmıştır. Ancak, hem içsel hem de "zorunluluk olarak pazar"ın dışsal baskısı altında ivmelenen kapitalistleşme süreci, "doğrudan yönetim" düzlemindeki birikim ve mülksüzleşme eğilimlerini kuvvetlendirerek yönetim ilişkilerinin gayrişahsileşmesi yönünde bir basınç yaratmıştır. Tanzimat ve 1908 Devrimi bu basıncı açığa çıkarmış; müteşebbis bir sınıf ve Osmanlıcı yeni bir toplumsal birlik projesi temelinde devletin soyutlandığı bir "mülkiye" düşüncesi geliştirilmeye çalışılmıştır. Mülk sahibi sınıfların siyasal birikim ayrıcalıklarına bağlı rantiyer nitelikleri ile para-servetin para-sermayeye dönüşüm temposu, 19. yüzyıl boyunca bu iki biçimin çelişkili şekilde bir arada var olmasına neden olmuştur. Bu nedenle, kitapta, bu dönem, bu çelişkili birliği ifade eden III. İmparatorluk olarak adlandırılmış; bu iki ayrı biçimin ağırlığının padişahın konumunu belirlediği vurgulanmıştır.

1923 Burjuva Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun "kişisel iktidar"ının çözüldüğü ancak İtilaf Devletlerinin vesayeti altında mutlakiyetçi bir tarzda "genelleşmiş kişisel iktidar"ın yeniden kurulmaya çalışıldığı bir döneme doğmuştur. İstanbul'un siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip mülk sahibi sınıfları ile kozmopolit burjuvazisi karşısında, Birinci Meclis'te eşrâf ve esnafın iktisadi ve siyasi çıkarlarını örgütleyen bir organ vücuda getirmiştir. İstanbul'un konsolide edilmiş "genelleşmiş kişisel iktidarı" karşısında, ikinci bir iktidar odağı yaratmış ve bu ikili iktidar koşullarını siyasal iktidarı burjuvazinin bir franksiyonu lehine gayrişahsileştirerek aşma eğilimi içine girmiştir.

"Kişisel iktidar"ın merkezileştiği makam/organ padişahlık (saltanat-hilâfet) ve padişahın "devlet başkanı" olarak başında olduğu yürütme organı (İstanbul Hükümeti) ile "gayrişahsi iktidar"ın merkezileştiği yasama-yürütme ve yargı organı olan Büyük Millet Meclisi ve onun içinden çıkan, "fiili" devlet başkanı Meclis Riyaseti makamı, toplumsal ilişkilerin iki farklı tarzda örgütlenmesi mücadelesinde karşı karşıya gelmiştir. Cumhuriyet'in ilanı, ikili iktidar koşullarının sürdürülmesini sağlayan İtilaf Devletleri'nin işgalinin Lozan'la sona erdirilmesi ve Cumhurbaşkanlığı makamının "gayrişahsi iktidar"ın "devlet başkanlığı" makamı olarak yaratılmasıyla mümkün olmuştur.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Abélès, Marc, *Devletin Antropolojisi*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.

Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 94, 1974, s.438-447

Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali, *Modern Devletin Doğası – 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Canay Şahin, İmge Yayınevi, Ankara, 2000.

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasasının Yapısı*, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.

Adanır, Fikret, "Semi-Autonomous Forces in the Balkans and Anatolia", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.157-185.

Adıyeke, Nuri, "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 2014, s.1-13.

Afyoncu, Erhan, "Sipahi" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.256-258.

Ahmad, Feroz ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4/5, 1976, s.245-284.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

Akal, Emel, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Tüstav, İstanbul, 2002.

Akarsu, Bedia, *Atatürk Devrimi ve Temelleri*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1997.

Akbulut, Örsan Ö., "Siyaset Biliminin Siyaseti", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 44, Sayı: 4, Aralık 2011, s.1-32.

Akbulut, Örsan Ö., *Küreselleşme, Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2007

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – "Celâlî İsyanları"*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013.

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923)-Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Aksan, Virginia H., "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-74 Russo-Ottoman War", *War In History*, 1998, Cilt: 5, Sayı: 1, s.23-36.

Aksan, Virginia H., *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Pearson / Longman, Edinburg, 2007.

Aksan, Virginia, "War and Peace", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.81-117.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakıyete Dönüş 1918-1919]*, Cilt I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

Akşit, Bahattin, "Toplumsal Değişme Kuramları ve 'Azgelişmişlik': Epistemolojik ve Kuramsal Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, Sayı 9-10, 1980, s.78-102.

Aktepe, Münir, "Çorlulu Ali Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.370-371.

Aktoprak, Elçin, "Din ve Millet: Kuzey İrlanda Örneğinde Bir Azınlık Milliyetçiliği Olarak Katoliklik", *Alternatif Politika*, Cilt: 7, Sayı: 2, Haziran 2015, s.329-350.

Akyıldız, Ali, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.165-189.

Akyıldız, Ali, "Mâbeyn-i Hümâyun" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.283-286.

Akyıldız, Ali, "Meclis-i Vükelâ" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.251-253.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1994.

Akyol, Hüseyin, *Çerkes Ethem (Gerçek Yaşam Öyküsü)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

Alpan, Aytek Soner, *The Economic Impact of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange upon Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara, 2008.

Argun, Selim, *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, McGill University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montréal, 2013.

Arnold, T.W., "Halife" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.148-155.

Arsel, İlhan, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına – Şeriat Devletinden Layik Cumhuriyet'e*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 378, Ankara, 1975.

Arslan, Bahar, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İki Devrim; İki Süreç – Tarihsel, İdeolojik ve Olgusal Bir Karşılaştırma*, Islık Yayınları, İstanbul, 2016.

Artan, Tülay, "18.Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, Kış 1999/2000, Sayı: 83, s.292-322.

Artan, Tülay, "Istanbul in the 18th Century: Days of Reconciliation and Consolidation", Koray Durak (Ed.) *From Byzantion to Istanbul: 8000 Years of a Capital*, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2010, s.300-313.

Artan, Tülay, "The Making of the Sublime Porte near the Alay Köşkü and a tour of a Grand Vizierial Palace at Süleymaniye", *Turcica*, Cilt. 43, ss.145-206.

Artan, Tülay, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Başkent miydi?", https://edirnesarayi.wordpress.com/2011/10/22/xvii-yuzyilin-ikinci-yarisinda-edirne-baskent-miydi-tulay-artan/, (19.02.2016).

Atabaki, Touraj ve Erik J. Zürcher, *Türkiye'de ve İran'da Otoriter Modernleşme (Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Atılgan, Gökhan, "Manzaralar'daki Burjuvalar: Nâzım Hikmet'in Kaleminden Türkiye Burjuvalarının Dünyası", *Çalışma ve Toplum*, 2019, Sayı: 1, s.231-257.

Atılgan, Gökhan, *Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni – Dün, Bugün, Yarın*, Cilt 1, 13. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979.

Ayaşlı, Yaşar, *Türkiye'de Burjuva Devrimleri ve Liberal-Kemalist Tarih İdeolojisi*, Epos Yayınları, 2014.

Aybay, Rona, "Teba-i Osmani'den 'T.C. Yurttaşı'na Geçişin Neresindeyiz?", Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.37-42.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt I, II, III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 18. Baskı, 1999.

Aydın, Cemil, "Sultan Abdülhamid'in Pan-İslamizmi Anti-Emperyalist miydi?", Toplumsal Tarih, Ocak 2019, s.32-39.

Aydın, Suavi, "Klan", Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın (Ed.), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.

Aydoğan, Erdal, "Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi'nin Günlüğünde Refet Paşa'nın İstanbul'a Gidişi, Karşılanması ve İstanbul'daki İlk Günleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.253-261.

Aytekin, E. Attila, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the *Tanzimat* Reforms", *IRSH*, Sayı: 57, 2012, s.191-227

Aytekin, E. Attila, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 – Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında", Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu (Ed.) *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, 2015, s.39-87.

Aytekin, Erden Attila, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.

Aytepe, Oğuz, "Milli Mücadele'de Bilecik Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.23-31.

Aytepe, Oğuz, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.15-29.

Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık (Ed.), The Ottoman Empire and Its Heritage – Politics, Society and Economy, Cilt 44, Brill, Leiden-Boston, 2010.

Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler – Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.

Balcıoğlu, Mustafa, *İki İsyan-Koçgiri, Pontus-Bir Paşa-Nurettin Paşa*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2003.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, Cilt II, Ankara, 1974, s.279-304'ten yeni basım *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.133-153.

Barkan, Ömer Lütfi, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası (IFM)*, Cilt I, Sayı 2, 1940, s.198-245.

Batmaz, Eftal, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, ss.39-50.

Bayraktar, Nuray, "Tarihe Eş Zamanlı Tanıklık: Ulus ve Kızılay Meydanlarının Değişim Süreci", *Ankara Araştırmaları Dergisi-Journal of Ankara Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2013, s.20-35.

Bayramoğlu, Sonay, *Yönetişim Zihniyeti – Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Baytok, Taner, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a: Dünden Bugüne Değişen Ne Var?*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Belge, Murat, *Militarist Modernleşme – Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir (1918-1922) – Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.

Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Çev. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2003.

Berktay, Halil, "İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türkler'in İktisadi ve Toplumsal Tarihi", Sina Akşin (Ed.) *Türkiye Tarihi,* Cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.23-138.

Berridge, G.R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present – A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/ Boston, 2009.

Beydilli, Kemal, "Ahmed Tevfik Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.139-140.

Beydilli, Kemal, "Hünkâr İskelesi Antlaşması" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.488-490.

Beydilli, Kemal, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 4, 2001, s.33-51.

Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 8, 1999, s.25-64.

Beydilli, Kemal, "Mustafa Reşid Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.348-350.

Bhaskar, Roy, *A Realist Theory of Science*, Routledge: Taylor & Francis Group, London and New York, 2008.

Bhaskar, Roy, *Natüralizmin Olanaklılığı*, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Pratika Kitap, Ankara, 2013.

Blaisdell, Donald C., *Düyûn-ı Umûmiyye – Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.

Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.

Bois, Guy, "Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", T.H. Aston ve C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate – Agragrian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s.107-119.

Boratav, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

Bouquet, Olivier, "Midhat Paşa", *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, s.790-793.

Bouquet, Olivier, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Bozarslan, Hamit, *Türkiye Tarihi – İmparatorluktan Günümüze*, İletişim Yayınları, 2015.

Brenner, Robert, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s.10-63.

Brenner, Robert, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith'çi Marxizmin Eleştirisi", *11. Tez*, Sayı 3, 1986, s.10-27.

Brewer, Anthony, *Marksist Emperyalizm Teorileri – Eleştirel Bir Analiz*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011.

Callinicos, Alex, *Tarih Yapmak-Toplum Kuramında Etkinlik Yapı ve Değişim*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2009.

Callinicos, Alex, *Toplum Kuramı – Tarihsel Bir Bakış*, Çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Cevdet Küçük, "Abdülmecid Efendi" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.263-264.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu?*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2009.

Cin, Halil, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22-23, Sayı 1-4, 1965-66, s.745-798.

Clayer, Natalie, "Oulémas – L'institution de l'ilmiye (XVe-XVIIIe siècles)", *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, s.891-893.

Collier, Andrew, *Critical Realism – An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*, Verso, London & New York, 1994.

Crane, Howard, "Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt VIII., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.30-37

Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Croix, G.E.M. de Ste., *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, Çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Cunningham, Allan, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essayes: Volume 1, Routledge, London-New York, 1993.

Çadırcı, Musa, "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri", *OTAM Dergisi*, Sayı:2, 1991, s.39-52.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunname'si", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 25, 1983, s.139-161.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat", *Tanzimat Sürecinde Türkiye – Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, s.57-95.

Çalen, Mehmet Kaan, "1909 Kanun-i Esasî Tadîlâtı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz 2012, s.129-140.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygarlık Yayınları, İstanbul, 1982.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

Çelik, Fatma Eda, "1921: Savaş Yönetimi ve Yönetimin Merkezileşmesi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.453-921.

Çelik, Fatma Eda, "1922: 'Yeni Türkiye'yi Kuracak Zafer İçin Beşeri ve Mali Kaynakların Yönetimi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zaman-*

dizini 1919-1928, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.923-1326.

Çelik, Fatma Eda, "Bir Düzenleyici Reform Aracı Olarak Bütçe Kanunu – Mali Disiplin İçin Performans Yönetimi", *Kamu Yönetimi Dünyası*, Yıl: 7, Sayı: 27, Temmuz-Eylül 2006, s.50-63.

Çelik, Fatma Eda, "Bir Yönetsel Reform Deneyimi ve Düşüncesi Olarak Kameralizm", Necat Akyıldız vd. (Ed.), *18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform, Bildiriler Kitabı*, KAYFOR VI, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TODAİE, Yayın No: 350, Ankara, 2009, s.143-158.

Çelik, Yüksel, "Serasker" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.547-549.

Çetin, Gökhan, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.54-71.

Çetinsaya, Gökhan, "Mithat Paşa", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.60-65.

Çınar, Tayfun, *Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi: 15, Ankara, 2004.

Çiner, Can Umut, "Fransız Yönetim Düşüncesinin Gelişimi: Polis Biliminden Örgüt Bilimine", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 42, Sayı: 1, Mart 2009, s.1-22.

Çizakça, Murat, "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review*, Cilt: VIII, Sayı: 3, 1985, s.353-377

Çulhaoğlu, Metin, "Eşitsiz Gelişme: Bir Tartışma Çerçevesi", *Gelenek*, Sayı: 84, 2005.

Dakić, Uroš, *The Sokollu Family Clan and the Politics of Vizierial Households in the Second Half of the Sixteenth Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Comparative History, Interdisciplinary Medieval Studies, Budapeşte, Mayıs 2012.

Darling, Linda T., "Reformulating the *Gazi* Narrative: When was the Ottoman State a *Gazi* State?", *Turcica*, Sayı: 43, 2011, s.13-53.

Daver, Bülent, *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hal Rejimleri: Türkiye'de Yabancı Memleketlerde*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961.

Demirci, Mustafa, "İktâ" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.43-47.

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup,* İletişim Yayınları, İstanbul, 4. Baskı, 2007.

Demirel, Ahmet, *İlk Meclis'in Vekilleri – Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Demirkapı, Ertan, "Ticari İşletmenin Tespiti Açısından Esnaf İşletmesi Kavramının Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XVII, Sayı: 1-2, 2013, s.371-441.

Deny, J., "Bâb-ı Âli" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. I.

Deny, J., "Sadrâzam" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi.*

Diakov, V., *İlkçağ Tarihi 1 – Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Dinler, Demet, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, Sayı 9, 2003, s.17-54.

Divitçioğlu, Sencer, "Osmanlı Toplumunun Kuruluş Sürecini Açıklama Yolunda Kullanılacak Tikel Bir 'Model", *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, YKY Yayınları, İstanbul, 2004, s.37-42.

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981.

Dobb, M., P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.60-97.

Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

Doğan, Muzaffer, "Divân-ı Hümâyûn'dan Babıâli'ye Geçiş", Güler Eren (Ed.), *Osmanlı*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.199-210.

Dönmez, Ahmet, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, 2011, s.1-20.

Dönmez, Ahmet, "Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli", *Turkish Studies*, Cilt: 11, Sayı: 6, 2016, s.17-30.

Dönmez, Gökhan, "Türk Anayasaları Ekseninde Türkiye'de Temsil Olgusu", *TAAD*, Yıl: 5, Sayı: 17, 2014, s.231-266.

Dreyfus, François, *Bürokrasinin İcadı – Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de Devlete Hizmet Etmek (18.-20. yüzyıl)*, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

E.D., "Kubbe Wezîri" maddesi, *Encyclopedia of Islam*, Vol. V.

Eldem, Edhem, "A Quest for the Bourgeoisie of Istanbul – Identities, Roles and Conflicts", Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Ed.), *Urban Governance Under the Ottomans – Between Cosmopolitanism and Conflict*, Routledge, London-New York, 2014, s.159-186.

Eldem, Edhem, "French Trade and Commercial Policy in the Levant in the Eighteenth-Century", Kate Fleet (Ed.) *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Oriente Moderno*, Cilt 18, Sayı 1, 1999, s.27-47.

Eldem, Edhem, "Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak", *Cogito*, Sayı: 73, 2013.

Emecen, Feridun M., "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.37-60.

Emecen, Feridun, "Osman II" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.453-456.

Engels, Friedrich, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1990.

Ercan, Fuat, "Çelişkili Bir Süreç Olarak Sermaye Birikimi" (1), *Praksis*, Sayı: 5, 2002, s.25-75.

Ercan, Fuat, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Bağlam Yayınları, Ankara, 2001.

Erdost, Muzaffer İlhan, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, Ankara, 2005.

Ergenç, Özer ve Hülya Taş, "Assessments on Land Usufruct and Ownership in Anatolia during the 17th and 18th Centuries", *Ajames*, Sayı: 23-2, 2007, s.1-32.

Ergenç, Özer, *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), TTK Basımevi, Ankara, 1953.

Erler, Mehmet Yavuz, "İstanbul'da Deniz Ulaşımı (1870-1875)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXI, 2001, s.69-80.

Eroğul, Cem, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.85-139.

Erüz, Ertan, "Yeni Mali Yönetim Yapısında Performans Esaslı Bütçeleme", XX. Türkiye Maliye Sempozyumu, 23-27 Mayıs 2005, *Türkiye'de Yeniden Mali Yapılanma, Bildiriler Kitabı*, Pamukkale Üniversitesi İİBF Yayını, No: 1, Denizli, 2005, s.61-74, http://maliyesempozyumu.pamukkale.edu.tr/eeruz.pdf.

Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s.543-758.

Faroqhi, Suraiya, "Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592-1600)", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Bibliothèque de L'Institut Français D'Études Anatoliennes D'Istanbul, Sayı: XXVIII, Librairie D'Amérique et D'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, ss.87-99.

Faroqhi, Suraiya, "Merkezi Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan", Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Ed.) *Osmanlı ve Balkanlar – Bir Tarihyazımı Tartışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.403-436.

Faroqhi, Suraiya, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.81-100.

Ferro, Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine – Sömürgecilik Tarihi (13. Yüzyıl – 20. Yüzyıl)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

Feyzioğlu, Hamiyet Sezer ve Selda Kılıç, "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 38, 2005.

Findley, C.V., "Mulkiyya" maddesi, *Encylopedia of Islam*, Cilt VII, s.547

Findley, Carter V., "Madjlis al-Shûrâ" maddesi, *Encyclopedia of Islam*, Cilt V, s.1082-1096.

Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye – Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform – Babıâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Fişek, Kurthan, *Yönetim*, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005.

Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli – Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, TTK Yayınları, Ankara, 2008.

Gencer, Ali İhsan, "Berlin Antlaşması" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.516-517.

Genç, Mehmet, "Mâlikâne" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.516-518.

Genç, Mehmet, "Nâzır"-"Osmanlılar'da Nâzır" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.449-450.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.

Georgeon, François, "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.), *Selânik 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.133-150.

Georgeon, François, "Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura", François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, YKY, 2006, s.91-102.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi Yayınları, 2006.

Geras, Norman, "Essence and Appearance: Aspects of Fetishism in Marx's *Capital*", *New Left Review*, Vol I, No. 65, 1971, s.69-70.

Gerstenberger, Heide, *Impersonal Power – History and Theory of Bourgeois State*, Çev. David Fernbach, Brill, Leiden-Boston, 2007.

Giddens, Anthony, "Pozitivizm ve Eleştiricileri", Tom Bottomore ve Robert Nisbet (Ed.) *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Verso Yayıncılık, Ankara, 1990, s.251-297

Giddens, Anthony, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

Gologlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi – III, Üçüncü Meşrutiyet (1920), Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Gökbilgin, M. Tayyip, "Köprülüler" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, 892-908.

Gökçe, Turan, "Vüzerâ Kânunnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: VIII, 1993, 99-125.

Göktürk, Gökhan, "Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 54, 2016, s.245-273.

Göyünç, Nejat, "Osmanlı'nın 700. Kuruluş Yıldönümünü Anarken", Osmanlı, Devlet-i Aliye, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye", *İslam Araştırmaları Dergisi-Turkish Journal of Islamic Studies*, 3, 1999.

Gözler, Kemal, *Devlet Başkanları – Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001.

Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2016.

Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.

Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Gulbenkian Komisyonu Raporu*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.

Gülalp, Haldun, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987

Güler, Birgül A., "Kamu Yönetiminde Değişme Nasıl Çalışılabilir – II: Reformlar Beyaz Devrimler Kırmızı mı?", Çalışma Notu, 22 Ekim 2005, http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/renkler.pdf (28/02/2021).

Güler, Birgül Ayman, "Sunuş", Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare – Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s.9-15.

Güler, Birgül Ayman, *Türkiye'nin Yönetimi – Yapı*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

Güler, Birgül Ayman, *Yerel Yönetimler – Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Güler, Birgül, "Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 4, Aralık 1994, ss.3-19.

Gülsoy, Ufuk ve Bayram Nazır, *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2009-39, Özgün Ofset, İstanbul, 2009.

Güney, Atilla, "Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme", *Praksis*, Sayı 9, 2003, s.357-377.

Güngen, Ali Rıza ve Şafak Erten, "Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey", *Journal of Historical Studies*, Sayı 3, 2005, s.1-14.

Güran, Tevfik, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910", *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 69-153.

Gürcan, Ertuğrul Cenk, "1791 ve 1793 Fransız Anayasaları'na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2011, s.183-214.

Gürel, Burak, "Türkiye'de Kırda Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi", Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.303-385.

Gürkan, Ceyhun, "Modern Kamu Maliyesinin Oluşumu: Maliye Tarihine Alternatif Kuramsal Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 69, Sayı: 1, 2014, s.44-76.

Haffner, Sebastian, *Histoire d'un Allemand – Souvenirs 1914-1933*, Çev. Brigitte Hébert, Actes Sud, Paris, 2002.

Halperin, Sandra, "Dynamics of Conflict and System Change: *The Great Transformation* Revisited", *European Journal of International Relations*, Cilt 10, Sayı 2, s. 263-306.

Hamilton, Keith ve Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory, and Administration*, Routledge, London/New York, 1995.

Hammer (Baron Joseph von Hammer Purgstall), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 7 (Orijinal Cilt 13), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1998.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution – The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York, 2001.

Hanioğlu, M.Şükrü, "Meşrutiyet" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.388-393.

Hanioğlu, M.Şükrü, "Post-Kemalist toplum ve yeni Kemalizm", *Sabah Gazetesi*, 15 Mart 2015, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2015/03/15/post-kemalist-toplum-ve-yeni-kemalizm (21/07/2019).

Haspolat, Evren, "Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 47, 2011, s.577-584.

Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011.

Hassan, Ümit, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No. 405, Sevinç Matbaası, Ankara, 1977.

Haykıran, Aysun Sarıbey, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2013.

Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Heyd, Uriel, "The Ottoman 'Ulemā and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", Albert Hourani, Philips S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), *The Modern Middle East: A Reader*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1993, s.29-59.

Hill, Christopher, *1640 İngiliz Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Hilton, Rodney H., "A Crisis of Feudalism", T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate – Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s.119-137

Hobsbawm, Eric J., *Fransız Devrimi'ne Bakış – İki Yüz Yıl Sonra Marseillaise'in Yankıları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.

Hobsbawm, Eric, "The General Crisis of the European Economy in the 17th Century", *Past&Present*, Vol.5, 1954, s.33-53.

Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi, Ankara, 2008.

Hobsbawm, Eric, *İmparatorluk Çağı (1875-1914)*, Dost Kitabevi, Ankara, 2005.

Hobsbawm, Eric, *Kısa 20. Yüzyıl – 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.

Hobsbawm, Eric, *Tarih Üzerine*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.

Hülagü, Funda, "Uluslararası Güvenliği Kim Yönetiyor? Modern Polis İnşasının Gösterdikleri", *Toplum ve Demokrasi*, Yıl: 6, Sayı: 13-14, 2012, s.153-176.

Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Imber, Colin, *Şeriattan Kanuna – Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

İba, Şeref, *Türkiye'de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001.

İlgürel, Mücteba, "Köprülü Mehmed Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.258-260.

İnalcık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.11-16.

İnalcık, Halil, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, Sayı 1, 1992, s.49-72.

İnalcık, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.15-34.

İnalcık, Halil, "Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu", M. Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, Önsöz, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s.7-15.

İnalcık, Halil, "Hüsrev Paşa, Koca", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.41-45.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Pâdişahı", *A.Ü. SBF Dergisi*, Cilt XIII, Sayı: 4, 1958, s.68-79.

İnalcık, Halil, "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyunu", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.89-110.

İnalcık, Halil, "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı VII, 1994, s.5-26.

İnalcık, Halil, "Tanzimat Nedir?", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.13-35.

İnalcık, Halil, "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu Batı*, Sayı 5, 1998, s.9-22.

İnalcık, Halil, "Wazîr" maddesi, *Encylopedia of Islam*, Vol. XI, s.185-197.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2006.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (1300-1600), Cilt 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

İnan, Nurkut, "Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 1966, s.829-846.

İskit, Temel, *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2007.

İslamoğlu-İnan, Huri (Ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

İslamoğlu-İnan, Huri, "Introduction: 'Oriental despotism' in world-system perspective", Huri İslamoğlu-İnan (Ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, 1-26.

İslamoğlu, Huri, "Politics of Administrating Property: Law and Statics in the Nineteenth-century Ottoman Empire", Huri İslamoğlu (Ed.), Huri İslamoğlu (Ed.), *Constituting Modernity – Private Property in the East and West*, I.B. Tauris, London-New York, 2004, s.276-319.

İslamoğlu, Huri, "Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property", Huri İslamoğlu (Ed.), *Constituting Modernity – Private Property in the East and West*, I.B. Tauris, London-New York, 2004, s.3-34.

İşpirli, Mehmet, "Bâb-ı Meşîhat" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.362-363.

İşpirli, Mehmet, "Paşmaklık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.186-187.

İşpirli, Mehmet, "Şeyhülislâm" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.91-96.

Johnson, Clarence Richard, M.A. (Ed.), *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Johnson, Gaynor, "Preparing for Office: Lord Curzon as Acting Foreign Secretary, January-October 1919", Gaynor Johnson (Ed.) *The Foreign Office and British Diplomacy in the Twentieth Century*, Routledge, Londra/New York, 2005, s.53-73.

Joseph, Jonathan, "Eleştirel Gerçekçiliğin Marksizme Faydalı Olabileceği Beş Nokta", *Praksis*, Sayı: 1, 2001, s.149-170.

Kafadar, Cemal, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?", Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Ed.) *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.135-161.

Kafadar, Cemal, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu - İki Cihan Âresinde*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Kansu, Aykut, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913*, İletişim Yayınları, 2016.

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Karaca, Emin, *Birinci Meclis'te Muhalifler*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007.

Karahanoğulları, Onur, "Fransa'da Kamu Yönetimi", Birgül Ayman Güler vd. (Ed.), *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2009, s.39-168.

Karahanoğulları, Onur, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.

Karahasanoğlu, Selim, "İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı", D. Hut, Z. Kurşun ve A. Kavas (Ed.) Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 14-17 Aralık 2010, s.427-463.

Karal, Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nda Batı'nın Etkisi", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.111-132.

Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II. Cilt: Islahat Fermanı Devri (1856-1861), TTK Yayınları, Ankara, XIII. Dizi, [Basılı Kopyada Tarih Belirtilmemiştir.].

Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), TTK Yayınları, XIII. Dizi, [Basılı Kopyada Tarih Belirtilmemiştir.].

Karasu, Koray, "İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme", Erkan Tural ve Selim Çapar (Ed.), *1864 Vilayet Nizamnamesi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s.345-368.

Karpat, Kemal, "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", W.R. Polk ve R.L. Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, University of Chicago Press, Chicago, 1968, s.69-92.

Kasaba, Reşad, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.121-130.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi – Ondokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

Kaya, Alp Yücel ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: 'kadastro tabir olunur tahrir-i emlak", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 9, 2009, s.7-56.

Kaya, Alp Yücel, "19. Yüzyıl İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar' veya 'Hacıağalar, Beyler ve Frenkler", Fatmagül Demirel (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.79-103.

Kaya, Alp Yücel, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", *Devrimci Marksizm*, Sayı: 45-46, 2021, s.11-66.

Kaya, Alp Yücel, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, *Çiftlik*-Holders, *Subaşı*s and Sharecroppers", Elias Kolovos (Ed.), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Foundation for Research and Technology – Hellas, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethmyno, 13-15 January 2012, Crete University Press, Rethmyno, 2015.

Kaya, Alp Yücel, "Were Peasants Bound to the Soil in the Nineteenth-Century Balkans? A Reappraisal of the Question of the New/Second Serfdom in Ottoman Historiography", Leda Papastefanaki ve M.Erdem Kabadayı, *Working in Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2020, s.61-112.

Kaya, Alp Yücel, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti", Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya ve Ertekin Akpınar (Ed.), *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti – "Çoğulluğu ve Farklılığı İçeren Bir Birlik Özlemi"*, Sempozyum Bildirileri Kitabı, İzmir Akdeniz Akademisi, 2016, s.17-38.

Kaya, Dilek Akyalçın, "Formation of a 'Salonican Lineage': Ahmed Hamdi and His Family in the Nineteenth Century", Evanghelos Hekimoglou (Ed.), *Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ 1912 (THESSALONIKI ON THE EVE OF 1912)*, Jewish Museum Thessaloniki, Thessaloniki, 2015, s.37-56.

Kaya, Dilek Akyalçın, "Mustafa Arif Efendi'nin Selanik Yılları: XIX. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Burjuvazinin Oluşumuna Bir Örnek", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı: 2, 2015, s.39-59.

Kaya, Halit, "Milli Mücadele ve Refet (Bele) Paşa", *KHO Bilim Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, 2013, s.21-59, s.46-47.

Kayapınar, Levent (Ed.), *Bizans Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2298, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 1295, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, 2013.

Kaye, Harvey J., *İngiliz Marksist Tarihçiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Kaymak, Muammer, "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 65, Sayı: 2, 2010, s.165-194.

Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri*, Cilt I, Orion Yayınevi, 2005.

Kazıcı, Ziya, "Hisbe – Osmanlı Devleti" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.143-145.

Keat, Russel ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi, TDV İSAM Yayınları*, İstanbul, 2010.

Kenanoğlu, M.Macit, "Mîrî Arazi" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.157-160.

Keskin, Nuray Ertürk (Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1919-1928*, Cilt I-II, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sayı: 8, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 360, Ankara, 2012.

Keskin, Nuray Ertürk ve Melda Yaman, *Türkiye'de Tütün – Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2013.

Keskin, Nuray Ertürk, "1919: İşgal Yönetimi ve Kurtuluş Örgütlenmesi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.) *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.15-194.

Keskin, Nuray Ertürk, "1920: Bağımsız ve Halka Doğru Yönetim", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.195-452.

Keskin, Nuray Ertürk *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s.24.

Keyder, Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, (Ed.) *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.1-14.

Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Khoury, Dina Rizk, "The Ottoman Centre versus Provincial Power Holders: An Analysis of the Historiography", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.135-156.

Khoury, Dina Rizk, "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.165-185.

Khoury, Philip S. ve Joseph Kostiner, "Introduction: Tribes and the Complexities of State Formation in the Middle East", Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Ed.), *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1990, 1-22.

Kılıç, Ayşe Funda, *Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2017.

Kılıç, Selda Kaya, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *OTAM Dergisi*, Sayı: 4, 1993, s.557-635.

Kılıç, Selda, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *OTAM Dergisi*, Sayı: 30, 2012, s.27-40.

Kıran, Abdullah, "Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş", *GAU J. Soc. & Appl. Sci.*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, s.19-36.

Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Kırlı, Cengiz, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.45-119.

Kırmızı, Abdülhamit, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.333-355.

Kia, Rukiye Akkaya, *Bir Ders Konusu Olarak "Devlet" – ya da Genel Kamu Hukuku Dersinin Kökenleri*, Beta Yayınları, İstanbul, 2013.

Kili, Suna ve Şeref Gözübüyük (Ed.), *Sened-i İttifak'tan Günümüze – Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Kili, Suna, *Atatürk Devrimi – Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Kocataşkın, Mükremin, T.C Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler*, Ankara, 1998.

Koçak, Cemil, "Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi-Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.72-82.

Koçu, Reşad Ekrem, *Yeniçeriler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.

Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, 15. Baskı, İstanbul, 2011.

Köymen, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük – Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitap, 2008.

Köymen, Oya, *Sermaye Birikirken – Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, 2007.

Kramers, J.H., "Sultan", *İslâm Ansiklopedisi*, s.24-28.

Kunt, Metin, "Siyasal Tarih (1300-1600)", Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi,* Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, Cem Yayınevi, İstanbul, 1987, s.15-144.

Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete – 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 154, Boğaziçi Matbaası, İstanbul, 1978.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007

Kurt, Yılmaz, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.59-73.

Kuyaş, Ahmet, "Neden Cumhuriyet?", *Cogito*, Sayı: 15, 1998.

Küçük, Cevdet, "Ali Rızâ Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.440-441.

Küçükömer, İdris, *"Batılılaşma" – Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Defterdar" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.94-96.

Lenin, V.I., *Emperyalizm – Kapitalizmin En Yüksek Aşaması,* Çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara, 1998.

Lindner, Rudi Paul, "The Tent of Osman, The House of Osman", *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington, 1983.

Lindner, Rudi Paul, *Osmanlı Tarihöncesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Lukowski, Jerzy, *The Partitions of Poland (1772, 1793, 1795)*, Routledge, London-New York, 1999.

Macmillan, Margaret Olwen, *Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004.

Magdoff, Harry, *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2006.

Mardin, Şerif, "Sivil Toplum", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.9-19.

Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.145-165.

Mardin, Şerif, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak 'Sivil Toplum", Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.20-33.

Mardin, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.42-53.

Mardin, Şerif, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought – A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2000.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de Devlet ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Marx, Karl ve Frederich Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 3.Baskı, 1992.

Marx, Karl, "Feuerbach Üzerine Tezler", Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1979, s.61-64.

Marx, Karl, *Kapital – Ekonomi Politiğin Eleştirisi, Cilt 1: Sermayenin Üretim Süreci*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Mayer, Arno, *The Persistence of the Old Regime – Europe to the Great War*, Pantheon Books, New York, 1981.

McGowan, Bruce, "Âyanlar Çağı" (1699-1812), Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.761-884.

McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

Meadows, Andrew R., "The Administration of the Achaemenid Empire", J. Curtis ve N. Tallis (Ed.) *Forgotten Empire: The World of Ancien Persia*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-California, 2005, s.181-188.

Mısır, Mustafa Bayram, *Kapitalizm, Devletler ve Egemenlik: Egemenlik Kuramının Tarihsel Maddeci Bir Eleştirisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

Mooers, Colin, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

Morgan, G., "Paradigms, Metaphors, and Puzzle Solving in Organization Theory", *Administrative Science Qarterly*, No.25, 1980.

Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.

Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Nagata, Yuzo, *Some Documents on the Big Farns (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia*, Institute for Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, DAIWA, Tokyo, 1976.

Neumann, Christoph K., "Political and Diplomatic Developments", Suraiya Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.44-62.

Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat – Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s.247-269.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Okumuş, Ejder, "II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları", Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.) *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.647-655.

Ollman, Bertell, "Marx's Use of 'Class", *The American Journal of Sociology*, Vol.73, No.5, 1968, s.573-580.

Ollman, Bertell, *Diyalektiğin Dansı - Marx'ın Yönteminde Adımlar*, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Ollman, Bertell, *Yabancılaşma – Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, Çev. Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, Cilt 1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1960.

Oran, Baskın (Ed.), *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.996-1001.

Ortaylı, İlber, "Türkiye'de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi", Kurthan Fişek (Ed.) *Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye'de Mülkî İdare Amirliği – Sistem-Sorunlar*, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi, 1976, s.1-22.

Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979.

"Osmanlı'da Merkeziyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi Eğilimler", İsenbike Togan ve Özer Ergenç'le Yapılan Söyleşi, *Osmanlı Araştırmaları (www.os-ar.com)*, 11 Haziran 2000, Ankara, http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501340&query=%F6zer%20ergen%E7 (30/4/2015).

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan (Çev.), TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Oyan, Oğuz, *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, İmaj Yayınevi, Ankara, 1998.

Oyan, Oğuz, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Ozan, Ebru Deniz, "Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Bir Yaklaşımın Anahatları", *Praksis*, Sayı: 3, 2001, s.10-25.

Öğütle, Vefa Saygın ve Güney Çeğin, *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği – Sosyo-Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

Öğütle, Vefa Saygın, "Pozitivist-Marksist Sınıf Kavrayışı ve Sınıf Deneyimlerindeki Açmazları", *Praksis*, Sayı: 24, 2010.

Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

Önen, Nizam ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye – Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2011.

Öz, Mehmet, "Reâyâ" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.490-493.

Öz, Mehmet, "XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, Sayı 23, 2007, s.111-128.

Öz, Mehmet, "XVI. Anadolusu'nda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları – Journal of Ottoman Studies*, Sayı XVII, İstanbul, 1997, s.77-90.

Özalp, Erkin, "Lenin'in Emperyalizm'i Üzerine", *Gelenek*, Sayı: 64, Haziran 2001, http://erkinozalp.blogspot.fr/2012/02/leninin-emperyalizmi-uzerine.html (05/03/2015).

Özbay, Rahmi Deniz, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Yalova Üniversitesi-İstanbul Üniversitesi, 30 Ekim-1 Kasım 2009, http://docplayer.biz.tr/763397-Uluslararasi-7-bilgi-ekonomi-ve-yonetim-kongresi-bildiriler-kitabi.html (11/03/2016), s.2108-2125.

Özbek, Nadir, "Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 187, Temmuz 1999, s.60-62.

Özbudun, Sibel, "Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine", http://sibelozbudun.blogspot.fr/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html#.U2hn2IF_s24 (6.5.2014).

Özbudun, Sibel, *Ayinden Törene – Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*, Anahtar Kitaplar, 1997

Özcan, Abdülkadir, "Eşkinci Ocağı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.471.

Özcan, Abdülkadir, "Köprülü Fazıl Mustafa Paşa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.263-265.

Özcan, Abdülkadir, "Mehmed IV." maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.414-418.

Özcan, Abdülkadir, "Serdar" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.551-552.

Özdemir, Rifat, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip ettiği Siyaset", *OTAM Dergisi*, Sayı 5, 1994, s.259-310.

Özel, Oktay ve Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 91, 2002, s. 8-38.

Özel, Oktay ve Mehmet Öz (Ed.), *Söğüt'ten İstanbul'a – Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Özkaya, Yücel, "III. Selim Devrinde Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da Karşılaştığı Zorluklar", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1963, s.147-156.

Özkaya, Yücel, "III. Selim'in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümâyûnları", *OTAM Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1990, s.303-334.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Özkoç, Özge, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı – Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

Öztürk, Melda Yaman ve Nuray Ertürk Keskin, "Is 'Reaya' so Different from the 'Serf'? A Comparative Analysis of The Relations of Production in the Ottoman Empire and Feudal Europe?", Third European Congress on World and Global History, LSE, London, 14-17 April 2011, Yayımlanmamış Kongre Sunumu, http://research.uni-leipzig.de/eniugh/congress/fileadmin/eniugh2011/dokumente/East_and_West_yamanozturk_erturkkeskin_2011-03-31.pdf (12/02/2014), s.1-13.

Öztürk, Melda Yaman, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz – Türkiye 1979 Krizi*, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Öztürk, Özgür, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları – Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, SAV – Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.

Özuğurlu, Metin, "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis*, Sayı: 8, 2002, 29-50.

Özuğurlu, Metin, *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

Palairet, Michael, *The Balkan Economies (c.1800-1914) – Evolution Without Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Palmer, J.A.B., "Yeniçerilerin Kökeni", Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), *Söğüt'ten İstanbul'a – Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005., s.475-516.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı Para Düzeninin Gelişimi", Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s.1055-1093.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.

Pektaş, Özdeniz, "Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları", Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya, *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s.197-234.

Plessner, M., "Mulk" maddesi, *Encylopedia of Islam*, Cilt VII, s.546-547.

Politzer, Georges, *Felsefenin Temel İlkeleri*, Sol Yayınları, Ankara, 7.Baskı, 1976.

Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", Halil İnalcık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s.885-1051.

Rathmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

Reyhan, Cenk, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri – Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.

Salzmann, Ariel, "Affermage" maddesi, *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, s.44-47.

Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek – Osmanlı Ancien Régime'i*, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih – İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.313-315.

Sarıhan, Zeki, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.
Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı'nda İkili İktidar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
Satılgan, Nail, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
Savran, Sungur, "Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme", *11. Tez*, Sayı: 3, 1986, s.49-72.
Savran, Sungur, "Sınıfları Haritalandırmak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?", Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.25-67.
Savran, Sungur, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, 1908-1980*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.
Sayar, Ahmed Güner, "Yenileşmeden Cumhuriyet'e Osmanlı İktisat Düşüncesi", *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s.140-153.
Sayer, Adrew, "Postmodernist Thought in Geography: A Reailst View", *Antipode*, Cilt: 25, Sayı: 4, 1993, s.320-344.
Sayer, Andrew, *Method in Social Science – A Realist Approach*, Routledge, New York, 2010.
Sayer, Derek ve Philip Corrigan, "Revolution Against the State: The Context and Significance of Marx's Later Writings", *Dialectical Anthropology*, Cilt 12, Sayı: 1, 1987, s.65-82.
Sayer, Derek, *Capitalism and Modernity – An Excursus on Marx and Weber*, Routledge, London ve New York, 1991.
Sayer, Derek, *Marx's Method – Ideology, Science and Critique in Capital*, The Harvester Press, Sussex / Humanities Press, New Jersey, 1979.
Sayer, Derek, *Soyutlamanın Şiddeti [Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri]*, Çev. Gül Çağalı Güven, Habitus Yayıncılık, İstanbul, 2012.
Sevinç, Murat ve Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası – 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
Seyitdanlıoğlu, Mehmet V., "Divan-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Teşkilât, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.17-23.
Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Meclis-i Âlî-i Umûmî' (The Supreme Conseil-General) and The Transformation in the Ottoman Political Thought (1839-1876)", *Journal for the Study of Regilions and Ideologies*, Cilt: 8, Sayı: 23, 2009, s.107-123.
Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
Sezer, Hamiyet, "Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi – Bulgular", *AÜ OTAM Dergisi*, Sayı: 18, 2005, s.336-361.
Sezer, Hamiyet, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)", *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, s.215-238.
Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Sırma, İbrahim, "Anonim Osmanlı Şirketlerinde Kar Dağıtımı", *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2011, s.117-136.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.88-116.

Sorel, Albert, *The Eastern Question in the Eighteenth Century – The Partition of Poland and The Treaty of Kainardji (1842-1906)*, London Methuen & Co., London, 1898.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 38, Ankara, 1989.

Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986.

Sönmez, Erdem, *Ahmed Rıza – Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Sunar, Mehmet Mert, "Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler", Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.497-527

Sunar, Mehmet Mert, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps*, 1807-1826, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.

Sümer, Çağdaş, "Ottoman Regime Strategies and non-Turkish Muslim Responses", *Middle East Studies Association (MESA-45)*, Yayımlanmamış Sempozyum Metni, Washington DC, ABD, Aralık 2011.

Sümer, Çağdaş, *Eski Rejimden II. Meşrutiyet'e Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Devlet Oluşumu ve Siyasal Çatışma Dinamikleri,* Ankara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2020.

Swann, Julian, "The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early European Monarchy", *History Today*, Sayı 43, 1993, s.40-41.

Şahin, Canay, "Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinezadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular", Kebikeç, Sayı: 24, 2007, s.75-88.

Şahin, Canay, *The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

Şakul, Kahraman, "Adriyatik'te Yakobinler: Mehmed Şakir Efendi'nin 'takrir-gûne' Tahriri", *Kebikeç*, Sayı: 33, 2012, s.231-250.

Şakul, Kahraman, "Osmanlılar Fransız İhtilâli'ne Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması", Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.255-313.

Şenel, Alâeddin, *İlker Topluluktan Uygar Topluma – Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, AÜ SBF Yayınları, No. 504, Ankara, 1982.

Şimşir, Bilâl N., *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, Yayın No: 135, Bion Matbaacılık, İstanbul, 2014.

T.H., "Vezîr" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.309-314.
Tabak, Faruk, "Berekli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (Yak. 1700-1850)", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.143-164
Tabakoğlu, Ahmet, "Öşür" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.100-103.
Takahashi, K.H., "Tartışmaya Bir Katkı", M. Dobb, P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.60-97.
Tanör, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2007.
Tanör, Bülent, *Anayasal Gelişme Tezleri*, YKY, İstanbul, 2008.
Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2006.
Tanör, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2002.
Tapper, Richard, "Antropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East", Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Ed.), *Tribes and State Formation in the Middle East*, *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1990, s.48-73.
Terzi, Arzu (Tozduman), "Hazîne-i Hâssa" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.137-141.
Terzi, Arzu, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası – Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
Terzibaşoğlu, Yücel, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.121-147.
Tezcan, Baki, "The Ottoman *Mevali* as 'Lords of the Law", *Journal of Islamic Studies*, Sayı 20/3, 2009, s.383-407
Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World,* Cambridge Studies in Islamic Civilation, Cambridge University Press, New York, 2010.
Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları – İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996.
Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.
Togan, İsenbike Togan, "Boy Devlet İlişkileri ve 'Buluo' (Bölük) Meselesi", Taşkın Takış, Sunay Aksoy ve Halil İnalcık (Ed.), *Halil İnalcık Armağanı*, Cilt I, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009, s.43-86.
Tomar, Cengiz, "Nâzır" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.449.
Topaktaş, Hacer, "Karlofça'dan Lozan'a İstanbul'da Leh Diplomatlar 1699-1923", *OTAM*, Sayı: 37, 2015, s.307-336.
Toprak, Zafer, "İktisat Tarihi", Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 3: 1600-1908, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s.191-246.
Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
Tökin, İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990 (1934).
Trimberger, Ellen Kay, *Tepeden İnmeci Devrimler – Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, Çev. Fatih Uslu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.
Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt II: Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

Tunçay, Mete, "Siyasal Tarih (1908-1923)", Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980), Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.27-84.

Tural, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi – II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2009.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

Turan, Şerafettin, "Kuva-yı Miliye Örgütlenmesi ve Kavramının Kurtuluş Savaşındaki Rolü", *"Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu", Uluslararası Sempozyum Bildirileri (6-8 Eylül 2009)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2010, s.15-25.

Turan, Şerafettin, "Silâhdar" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.191-193.

Turner, Raymond, "The Origin of the Cabinet Council", *The English Historical Review*, Cilt. 38, Sayı: 150, 1923, s.171-205.

Türk, Duygu, "Eleştirel Gerçekçilik Üzerine", *AÜ SBF Dergisi*, Cilt: 67, Sayı: 3, 2012, s.189-217.

Uğur, Aydın, "Batı'da ve Türkiye'de Sivil Toplum: Kavram ve Olgunun Gelişim Serüveni", Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.213-226.

Ural, Selçuk, "Ali Galip Olayı'nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.159-174.

Ural, Selçuk, "Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlikten İstifasının Yankıları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 26, 2004, s.263-276.

Ursinus, Michael, "Voïvode", *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, s.1214-1215.

Uyar, Hakkı, *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2010)*, Ankara, 2012.

Uzgel, İlhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "Londra Konferansı (Şubat 1921)" Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.143-145

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Cilt I-II, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1945.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, 1.Kısım: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, TTK Yayınları, XIII. Dizi, Sayı: 16, Ankara, 2003.

Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 455, Sevinç Matbaası, 1981.

Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1944, s.525-551.

Ünsal, Artun, "Yurttaşlık Zor Zanaat", Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.1-36.

Üstün, Kadir, *The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire*, 1789-1807, Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

Üstüner, Yılmaz ve Fuat Keyman, "Globalleşme, Katılımcı Demokrasi ve Örgüt Sorunu", Burhan Aykaç, Şenol Durgun ve Hüseyin Yayman (Ed.), *Türkiye'de Kamu Yönetimi*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s.299-317.

Üşür, İşaya, "Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları", Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.355-452.

Veinstein, Gilles, "Calife", *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 2015, s.208-213.

Veinstein, Gilles, "Çiftlik Tartışması Üzerine", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.35-56.

Wallerstein, Immanuel, "Dünya-Sistemleri Kavramına Karşı Dünya Sistemi Kavramı: Bir Eleştiri", Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Ed.), *Dünya Sistemi – Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Wood, Ellen Meiksins, *Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme – Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, Yordam Kitabevi, İstanbul, 2007

Wood, Ellen Meiksins, *İsyan Borusu – Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori (1509-1688)*, Epos Yayınları, Ankara, 2008.

Wood, Ellen Meiksins, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı – Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Wood, Ellen Meiksins, *Sermaye İmparatorluğu*, Epos Yayınları, Ankara, 2006.

Wood, Ellen Meiksins, *Sınıftan Kaçış-Yeni 'Hakiki' Sosyalizm*, Çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Wood, Ellen Meiksins, *Yurttaşlardan Lordlara – Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.479-511.

Yaşlı, Fatih, *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus - Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Yayman, Hüseyin, *Türkiye'nin İdari Reform Tarihi,* Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 1982, s.143-164.

Yeşil, Fatih, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.391-493.

Yeşil, Fatih, "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye (1790-1807)", *Tarih Dergisi*, Sayı: 52, 2011, s.27-85.

Yıldırım, Onur, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, Kış 1999/2000, s.146-177

Yıldırım, Seyfi, "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, 2012, s.75-92.

Yıldız, Aysel, *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.

Yılmaz, Fehmi, "The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms (1637-1691)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XX, 2000, s.165-221.

Yılmaz, İlkay, "Osmanlı-Türk Tarih Yazımında Temel Eğilimler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2012/1, Cilt: 11, Sayı: 21, s.119-147

Yurdakul, İlhami, "III. Selim'in İlmiye Islahatı Programı ve Tatbikatı", Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.105-127

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 152, 1974, s.657-708.

Yücel, Yaşar, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten*, Sayı: 163, 1977, s.495-506.

Zilfi, Madeline C., "The Ottoman *Ulema*", Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.209-225.

Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Conscription System In Theory And Practice, 1844-1918", International Review of Social History, Cilt: 43, Sayı: 3, 1998, s. 437-449.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Zürcher, Erik-Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Belge, Gazete, Sözlük, Ansiklopedi ve Kronolojiler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Düstur (Tertip 3, Cilt 1; Tertip 2, Cilt 12; Tertip 3, Cilt 5)

Resmi Gazete, www.mevzuat.basbakanlik.gov.tr

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Zabıt Ceridesi (I. Dönem, Cilt 1; II. Dönem, Cilt 7-9, 12, 14-16, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 29; III. Dönem, Cilt 7)

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997

Berridge, G.R. ve Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave, Hampshire, 2001.

Emiroğlu, Kudret ve Suavi Aydın (Ed.), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.

Georgeon, François, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein (Ed.), *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 2015.

Güzel, Hasan Celâl ve Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1940-1986.

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngilizce Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,* Cilt I - II, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, 4 Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1993, 1994, 1995, 1996.

Şimşir, Bilâl, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk (1919-1938)*, 4 Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

TBMM, *Milli Egemenlik Belgeleri*, TBMM Basımevi, 2015.

TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Araştırmaları Merkezi, www.islamansiklopedisi.info

The Encyclopaedia of Islam (EI), Brill, Leiden, 2002.

İnternet Siteleri

"Greece", Rulers, http://rulers.org/rulg2.html#greece (12.12.2011).

"Italy", *Rulers*, http://rulers.org/rulg2.html#italy (4.9.2011).

Encyclopaedia Britannica, https://www.britannica.com/ (8.07.2017).

Larousse, http://larousse.fr/dictionnaires/francais/mainbour/48690?q=mainbour#48605 (01/08/2013).

Türkiye'de son 20 yıldır devlette köklü değişiklikler yaşanıyor. Buna paralel, devlet hem kurumsal yapısı hem de aktörleriyle yoğun şekilde tartışılıyor. Ancak bu tartışmalarda çoğunlukla ya kişilere ya da güncel teknik değişikliklere yoğunlaşılıyor. Bugünü anlamak için tarihe başvurulduğunda ise, çoğu zaman umutsuz bir şekilde değiştirilemez olduğu kabul edilen ezeli ve ebedi bir güçlü devlet miti tekrarlanıyor. Fakat, hem günümüz devletini ve yaşadığı dönüşümü hem de köklerini bulduğu iddia edilen dönemleri anlamak için devleti tarihsel ve toplumsal bütünlüğü içinde incelemek gerekiyor.

İşte, Fatma Eda Çelik'in bu kitabı, tartışmaların fay hattını oluşturan bir konuya, "kişisel iktidara", ve onun kurumsal boyutuna, "devlet başkanlığına", bu bakış açısıyla bir çözümleme getirme iddiası taşıyor. Tartışmanın tarihsel köklerine yoğunlaşarak, Osmanlı Beyliği'nin tarih sahnesine çıktığı dönemden başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu döneme kadar geçen süreci inceliyor. Sorunun kişilerden değil, toplumun örgütlenme biçiminden kaynaklandığını ve ancak toplumsal sınıfların devinimi içinde açıklanabileceğini gösteriyor. Toplumsal iktidarın farklı yoğunlaşma ve merkezileşme biçimleri aldığını; devlet başkanlığının da tarih boyunca bu doğrultuda biçimlendiğini ortaya koyuyor. Bu nedenle, 1920'li yıllarda, iki kişi, Vahdettin ve Atatürk; iki hükümet, İstanbul ve Ankara Hükümetleri biçiminde görülen karşıtlığın, aslında iki farklı örgütlenme tarzının karşı karşıya gelmiş olmasından kaynaklandığını söylüyor. Cumhuriyet'in, "mülk"ün temelini oluşturan "kişisel iktidar"a karşı, nasıl Büyük Millet Meclisi ve Başkanı'nda cisimleşen bir "gayri-şahsi iktidar" yarattığını ortaya koyuyor. Böylelikle, devletin değişim ve dönüşümüne vurgu yaparak, bu sürecin somut tarihsel gelişimi içinde nasıl incelenebileceğini gösteriyor.

978-975-533-973-3
9 789755 339733
İMGE kitabevi
imge.com.tr
facebook.com/
instagram.com
pinterest.com/i
twitter.com/im
THG
0782454
TUC